

Maciej Grochowski, Daniel Weiss (eds.)

Words are Physicians for an Ailing Mind

For Andrzej Boguslawski
on the Occasion of His 60th Birthday

Verlag Otto Sagner München · Berlin · Washington D.C.

Digitalisiert im Rahmen der Kooperation mit dem DFG-Projekt „Digi20“
der Bayerischen Staatsbibliothek, München. OCR-Bearbeitung und Erstellung des eBooks durch den
Verlag Otto Sagner:

<http://verlag.kubon-sagner.de>

© bei Verlag Otto Sagner. Eine Verwertung oder Weitergabe der Texte und Abbildungen,
insbesondere durch Vervielfältigung, ist ohne vorherige schriftliche Genehmigung des Verlages
unzulässig.

«Verlag Otto Sagner» ist ein Imprint der Kubon & Sagner GmbH

**SAGNERS
SLAVISTISCHE SAMMLUNG**

herausgegeben von

PETER REHDER

Band 17



**VERLAG OTTO SAGNER
München 1991**

“WORDS ARE PHYSICIANS
FOR AN AILING MIND”

Ὁργῆς νοσοῦσης εἰσὶν ἰατροὶ λόγοι

edited by

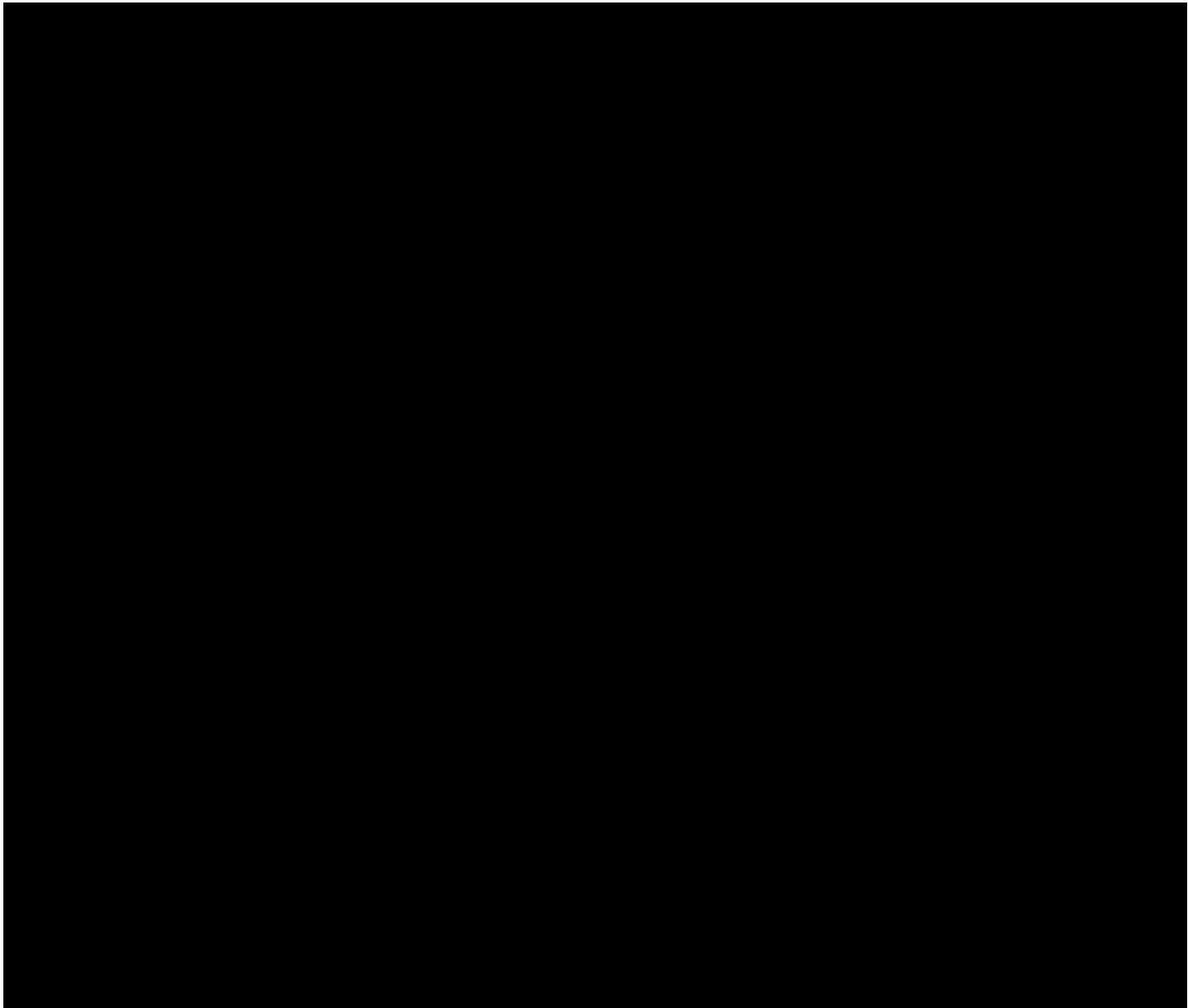
MACIEJ GROCHOWSKI and DANIEL WEISS



VERLAG OTTO SAGNER
München 1991



ISBN 3-87690-499-4
© by Verlag Otto Sagner München 1991
Druck: Strauss Offsetdruck, 6945 Hirschberg 2



Prof. Andrzej Bogusławski

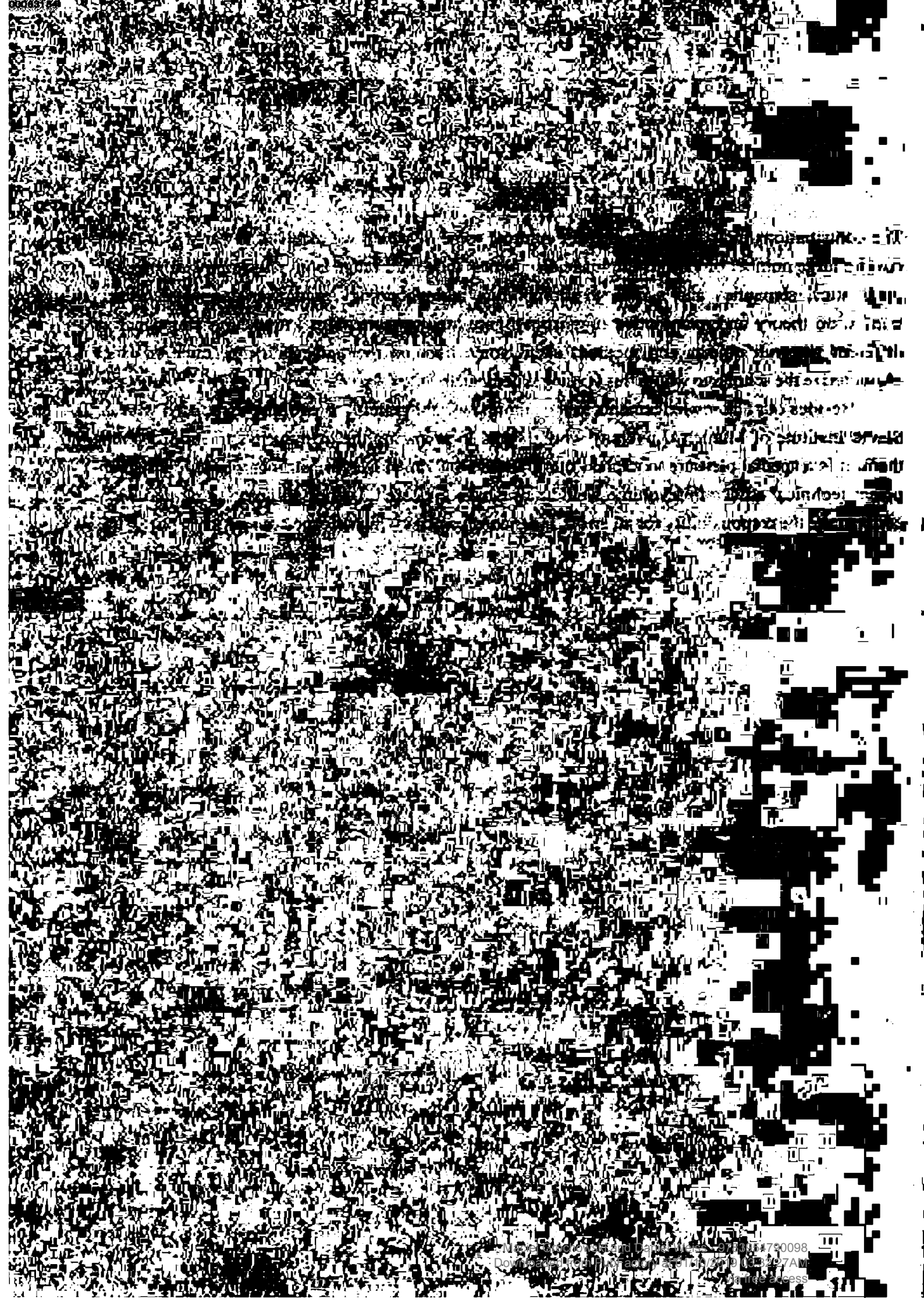
P R E F A C E

The contributions included in the present volume, some of which we received as early as in 1988, cover a large number of various linguistic disciplines: the topics range from philosophy of language, pragmatics, semantics and syntax to morphology and phonology, and even language history, translation theory and quantitative linguistics figure among them. This astonishing abundance of different research objects and methods sheds some light on the universality of interests which characterize the scholar to whom this volume is dedicated.

Besides our acknowledgements to the authors, we are grateful to all those associated with the Slavic Institute of Munich University who assisted in preparing the manuscripts for print. Among them, it is a special pleasure to express our gratitude to Tilman Berger, without whose highly competent technical advice this volume would never have appeared. It goes without saying that we as editors take the responsibility for all errors and inconsistencies which escaped our notice.

M . G .

D . W .



PROFESSOR ANDRZEJ BOGUSŁAWSKI

Andrzej Bogusławski was born on December 1, 1931 in Warsaw. He studied Slavonic philology at the University of Warsaw from 1949 to 1953, where he received an M. A. in Slavonic linguistics in 1953. Since 1951 he has worked at the University of Warsaw (as a student he was employed as a deputy assistant): in 1951–1969 in the Department of Russian Philology, in 1969–1972 in Wyższe Studium Języków Obcych ‘Foreign Languages Professional College’ (at the same time he was dean of the Faculty of Arts in Wyższa Szkoła Nauczycielska ‘The Higher Teachers’ College’), since 1972 in the Department of Formal Linguistics.

Andrzej Bogusławski obtained his Ph. D. degree in 1960 on the basis of his dissertation *Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim* ‘Verbal Prefixation in Contemporary Russian’ (Wrocław: Ossolineum 1963) and his habilitation in general linguistics in 1966 for his book *Semantyczne pojęcie liczebника i jego morfologia w języku rosyjskim* ‘The Semantic Concept of Numeral and its Morphology in Russian’ (Wrocław: Ossolineum 1966). He has been a full professor since 1977 and has held the Chair in Formal Linguistics at the University of Warsaw since 1987.

Professor Bogusławski's scientific works deal with fundamental problems of theoretical and Slavonic linguistics, linguistics methodology, as well as other fields in the humanities (semiotics, text theory, theory of literature, translation theory). His linguistic studies concentrate upon basic issues in semantics, pragmatics, syntax, morphology, word formation, phonology and lexicography. The most important domain of Bogusławski's research is semantics. Though better known as linguist, he includes philosophy among his passions, as substantiated by his works on truth and knowledge (see bibliography).

Professor Bogusławski's scientific publications comprise monographs, studies and dissertations, handbooks, dictionaries and articles and amount altogether to over 200 works. In addition to the two books mentioned above, Professor Bogusławski is the author of the following ones: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences* (Warszawa: PWN 1977), *Semantic and Pragmatic Aspects of Reference. Selected Problems* (Linguistische Studien 91/I, Berlin: AdW 1982), *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny* ‘Language in Dictionary. Semantic Desiderata for the Great Dictionary of Polish’ (Wrocław: Ossolineum 1988), *Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* ‘Russian-Polish and Polish-Russian Dictionary’ – 9 editions (Warszawa: Wiedza Powszechna, first published in 1960), with Stanisław Karolak *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym* ‘Russian Grammar. A Functional Approach’ (Warszawa: Wiedza Powszechna, first published in 1970), with Teresa Garnysz-Kozłowska *Addenda do frazeologii polskiej. Zeszyt wstępny* ‘Addendum to Polish Phraseology. An Introductory Issue’ (Edmonton: Linguistic Research Inc. 1979).

Professor Andrzej Bogusławski is very active in many Polish and international scientific organizations and institutions. He is a member of the Polish Linguistic Society (in 1985–1988 he was president of the PLS), the Executive Committee of the Polish Semiotic Association, the International Association for Semiotic Studies, the European Linguistic Society, the Committee for Linguistics of the Polish Academy of Sciences. He is also a member of the Editorial board of the Bulletin of the Polish Linguistic Society, “Linguistica Silesiana” and the “Journal of Pragmatics”. He was one of the review editors of the “International Review of Slavic Linguistics” (no longer existent).

Professor Bogusławski has held lectures at numerous international congresses, conferences and meetings in Belgium, Bulgaria, Czechoslovakia, Denmark, the Federal Republic of Germany, France,

the German Democratic Republic, Holland, Hungary, Italy, Sweden and other European countries. He was a visiting professor at the universities of Regensburg (1973/74) and Tübingen (1979/80).

Many linguists representing the younger and middle-aged generations from many countries are indebted to Professor Bogusławski for their scientific developments.

In Poland Professor Bogusławski is respected not only for his scientific achievements, but also for his active role in the public life of the country.

In 1991 Professor Andrzej Bogusławski will be sixty years old. He will also celebrate the fortieth anniversary of his scientific work at the University of Warsaw.

Warsaw, June 1989

Maciej Grochowski

PUBLICATIONS OF PROFESSOR ANDRZEJ BOGUSŁAWSKI

1951

- Jakie bywały słowniki [What sort of dictionaries used to appear]. In: PJ 7: 22–23.
- Trzej twórcy bułgarskiego języka literackiego [The three originators of the Bulgarian literary language]. Review of: L. Andrejčin, *Ezik i stil na Ljuben Karavelov*, Sofija 1950; *Ezik i stil na Christo Botev*, Sofija 1950; *Ivan Vazov i bǎlgarskijat ezik*, Sofija 1950. In: PJ 8: 21–24.
- Review of: *Izvestija AN SSSR, Otdelenie literatury i jazyka*, 1950. In: PJ 5: 24–28.

1952

- Zasadnicze rysy rozwoju języka rosyjskiego w epoce radzieckiej [Basic features of the development of the Russian language in the Soviet era]. In: JR 1: 55–58.

1954

- Uwagi o sufiksie -š- w języku rosyjskim [Remarks on the suffix -š- in Russian]. In: KIPR 2: 60–66.
- O oznaczaniu kobiet nazwami męskimi w języku rosyjskim [On masculine names referring to women in Russian]. In: KIPR 4: 105–128.
- Zagadnienia leksykografii w Związku Radzieckim [Problems of lexicography in the Soviet Union]. In: KIPR 1: 114–127.
- Dyskusja fonologiczna w Związku Radzieckim [A phonological discussion in the Soviet Union]. In: MF 2: 346–358.
- Po zimowej sesji egzaminacyjnej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Warszawskiego [The Philological Faculty of the University of Warsaw after winter examinations]. In: *ŻSzw* 5: 43–48.
- Review of: *Filosofska misǎl* – bułgarskie czasopismo filozoficzne [A Bulgarian philosophical journal]. In: MF 4: 310–317.

1955

- W walce o rozwój filozofii marksistowskiej w Czechosłowacji [The struggle for the development of Marxist philosophy in Czechoslovakia. Review]. In: MF 3: 210–218.
- Editor of: *O problemach stylistyki* [Problems of Stylistics]. *Zeszyty Językoznawcze 5*, Warszawa, PWN, p. 217.

1958

- Review of: Gvozdev A. N., *Sovremennyj russkij jazyk*. Moskwa: Učpedgiz 1958. In: JR 6: 57–60.

1959

- O zasadach analizy morfologicznej [On the principles of morphological analysis]. In: BPTJ XVIII: 87–95.
- O różnicach postaci dźwiękowej wyrazów rosyjskich i polskich [Of the differences in the sound shape of Russian and Polish words]. In: I. Koziulewski, *Słownik wyrazów o podobnym brzmieniu a odmiennym znaczeniu w języku rosyjskim i polskim*, Warszawa, PZWS: 12–32.
- Zagadnienia składni w nr. 1–2/1959 czasopisma *Russkij jazyk v škole* [Problems of syntax in the journal *Russkij jazyk v škole* 1959]. In: JR 6: 73–75.
- Editor of: I. Koziulewski, *Słownik wyrazów o podobnym brzmieniu a odmiennym znaczeniu w języku rosyjskim i polskim* [Dictionary of Words with Similar Forms and Different Meanings in Russian and Polish]. Warszawa, PZWS, p. 99.

1960

- Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* [Russian-Polish and Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, p. XIV + 303; LXII + 372.
[Reprinted as *Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*] Cf. 1962, 1965, 1966, 1967, 1968, 1970, 1972, 1973.
- Prefiksalne pary aspektowe a semantyka prefiksalna czasownika rosyjskiego [Prefixal aspectual pairs and prefixal semantics of the Russian verb]. In: SO 1: 139–175.
- W sprawie synchronii i diachronii w analizie morfologicznej [On synchrony and diachrony in morphological analysis]. In: PJ 7: 321–328.
- O reformie z ołówkiem w rękę [On the reform of orthography]. In: *Życie Warszawy* 9. IV.
- Słowotwórstwo i leksykologia [Word formation and lexicology]. Review of: M. M. Šanskij, *Očerki po ruskomu slovoobrazovaniju i leksikologii*, Moskva, Učpedgiz 1959, p. 246. In: SO 3: 510–515.
- Akcentuacja wyrazów pochodnych i zapożyczeń w języku rosyjskim [Stress assignment in Russian derivatives and loan-words]. Review of: M. Olechnowicz, *Akcentuacja wyrazów pochodnych i zapożyczeń w języku rosyjskim. Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, Łódź 1959. In: SO 4: 641–646.
- Nekotorye voprosy teorii jazyka v knige Serensena [Some problems of the theory of language in Sørensen's book]. Review of: H. S. Sørensen, *Word Classes in Modern English with Special Reference to Proper Names with an Introductory Theory of Grammar, Meaning and Reference*. Copenhagen, G. E. C. Gad Publisher 1958, p. 189. In: FN 4: 151–156.

1961

- O typach zależności syntagmatycznej [On the types of syntagmatic dependency]. In: BPTJ XX : 27–37.
- (with St. Karolak) Uwagi o budowie hasła i o specyfice haseł z wyrazami pomocniczymi w słowniku rosyjsko-polskim [Remarks on the structure of a dictionary entry and the specificity of entries with auxiliary words in a Russian-Polish dictionary]. In SO 3: 357–376.
Reprinted in: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Polsko-rosyjskie językoznawstwo konfrontatywne. Wybór materiałów*, Łódź, Wyd. UŁ 1978: 91–112.
- Review of: M. V. Vsevolodova, *Fonetičeskie upražnenija po ruskomu jazyku dlja poljakov*, Moskva 1960. In: JR 4: 63–67.

1962

- Prefiksacja a strony czasownika rosyjskiego [Prefixation and voices of the Russian verb]. In: SO 1: 49–69.
- Obrazowanija tipa *belet'sja* i otymennye glagoly [Formations of the type *belet'sja* and the denominal verbs]. In: *Voprosy jazykoznanija* 1: 77–80.
- Jeszcze o zagadnieniach budowy wyrazów [More on questions of word structure]. In: PJ 4: 170–175.
- O niektórych właściwościach układu syntagmatycznego wielkości semantycznych [On some syntagmatic properties of semantic entities]. In: BPTJ XXI: 41–48.
- (with O. Spirydowicz) Zmierzch filologii? [The twilight of philology?]. In: *ŻSzW* 3: 44–51.
- Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 2nd printing.

1963

- Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim* [Verbal Prefixation in Contemporary Russian]. Wrocław, Ossolineum, p. 141.
- O interpolacji [On interpolation]. In: BPTJ XXII: 121–130.

Czasowniki dokonane i niedokonane i ich stosunki wzajemne [Perfective and imperfective verbs and their mutual relationship]. In: *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2. Językoznawstwo*, Warszawa, PWN : 153–159.

Perfektivnye glagoly v russkom jazyke [Perfective verbs in Russian]. In: *Slavia* 1: 17–35.

1964

O komunikativnych tipach predloženij [On the communicative types of sentences]. In: *FN* 4: 144–151.

Kratkie i polnye prilagatel'nye v skazuemom [Short and full adjectives as predicates]. In: *Russkij jazyk v škole* 1: 14–19.

1965

Z problematyki opisu samogłosek słowiańskich [On the problem of description of Slavonic vowels]. In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 5, Warszawa, PWN : 37–42.

Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 3rd printing.

1966

Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim [The Semantic Concept of the Numeral and its Morphology in Russian]. Wrocław, Ossolineum, p. 280.

(with: M. Jurkowski, E. Smułkowa) Vostočnoslavjanskoe jazykoznanie v Narodnoj Pol'she [East Slavonic linguistics in People's Poland]. In: *Československá rusistika* 2: 102–112.

Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 4th printing.

1967

Niektóre problemy semantyki [Some problems of semantics]. In: *K metodologickým problémům společenských věd*, Praha : 45–47.

Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 5th printing.

1968

W sprawie studiów neofilologicznych [On the university study of neophilology]. In: *ŻSzw* 7: 51–60.

O rosyjskim komparatywie przymiotnikowym [On the Russian comparative]. In: *SO* 3: 281–285.

Ob odnoj vozmožnosti opredelenija rodovoj prinadležnosti imen suščestvitel'nych v russkom jazyke [One possibility of determining the gender of nouns in Russian]. In: *Russkij jazyk za rubežom* 4: 74–79.

Mały słownik polsko-rosyjski i rosyjsko-polski [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 6th printing.

1969

K voprosu o vtoričnom oboznačenii opredelennogo soderžanija v russkom svjaznom tekste [On the problem of a resumed expression of some content in Russian connected speech]. In: *FN* 6: 115–120.

Nauka jākania [Learning to stammer]. In: *Współczesność* 9 IX.

1970

(with St. Karolak) *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym* [Russian Grammar. A Functional Approach]. Warszawa, WP, p. 525. Cf. 1973, 1989.

On Semantic Primitives and Meaningfulness. In: A. Greimas et al. (eds.), *Sign, Language, Culture*. The Hague, Mouton Publishers: 143–152.

Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 7th printing.

1971

O metaforze [On metaphor]. In: PL LXII: 113–126.

O tzw. modalności zdaniowej [On so-called sentence modality]. In: *Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich*, Wrocław, Ossolineum: 123–128.

O miejscu akcentu w wyrazach rosyjskich [On the placement of stress in Russian words]. In: JR 1: 15–20; 2: 84–90.

Odpowiedź na ankietę “Nad czym pracują językoznawcy” [Response to the inquiry “What are linguists working on”]. In: *Językoznawca* 23–24: 183.

List do redakcji [Letter to the Editor]. In: PH 2: 151–153.

Review of: Jan Antoni Czochralski, *Aspekt und Tempus im Polnischen und Deutschen*. Warszawa 1967. In: KN XVIII, 2: 209–213.

1972

O wyrażeniach oznaczających zmianę [On expressions denoting change]. In: A. Wierzbicka (ed.), *Semantyka i słownik*, Wrocław, Ossolineum: 147–149.

Jaka jest prawda o prawdzie? [What is the truth about truth?]. In: ML 5: 131–133.

O treściowych składnikach wypowiedzenia [On content constituents of an utterance]. In: *Konferencja Naukowa. System morfologiczny i syntaktyczny współczesnego języka polskiego (Zawoja 16–18 grudnia 1971 r.)*, Zakład Języka Polskiego IBL PAN, Warszawa: 85–93.

K voprosu o semantičeskoj storone glagol'nych vidov [On the question of semantics of verbal aspects]. In: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 4. Językoznawstwo, Warszawa, PWN: 227–232.

O nauczaniu gramatyki na studiach rusycystycznych [On teaching grammar to students of Russian philology]. In: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Filologia Rosyjska*, Opole, WSP: 59–63.

Contributions to the Discussion. In: *Konferencja Naukowa. System morfologiczny i syntaktyczny współczesnego języka polskiego (Zawoja 16–18 grudnia 1971 r.)*. Zakład Języka Polskiego IBL PAN, Warszawa: 14, 54, 80, 95–96.

Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski, [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 8th printing.

1973

Nazwy pospolite przedmiotów konkretnych i niektóre właściwości ich form liczbowych i połączeń z liczebnikami w języku polskim [Common nouns denoting individual objects and some properties of their number forms and constructions with numerals in Polish]. In: Z. Topolińska, M. Grochowski (eds.), *Liczba, ilość, miara. Materiały Konferencji Naukowej w Jadwisinie. 11–13 maja 1972 r.* Wrocław, Ossolineum: 7–32.

Właściwości pragmatyczne wyrażen równoznacznych. Projekt schematu [Pragmatic properties of synonymous expressions. A draft schema]. In: PL LXIV: 121–151.

Aspekty w trybie rozkazującym [Aspects in the imperative]. In: SO XXII, 2: 211–213.

O rozczłonkowaniu treściowym wypowiedzenia [On content dismemberment of utterances]. In: M. R. Mayenowa (ed.), *Semiotyka i struktura tekstu*, Wrocław, Ossolineum: 63–70.

O analizie semantycznej [On semantic analysis]. In: SS IV: 47–70.

Contributions to the Discussion. In: Z. Topolińska, M. Grochowski (eds.), *Liczba, ilość, miara. Materiały Konferencji Naukowej w Jadwisinie, 11–13 maja 1972 r.* Wrocław, Ossolineum: 35, 78, 98.

- K voprosu o semantičeskoj storone glagol'nych vidov [On the question of semantics of verbal aspects]. English translation of the summary. In: *VII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Warszawie 1973. Streszczenia referatów i komunikatów*, Warszawa, PWN: 184–185.
- Modele językowe i modele językoznawcze [Models of language and linguistic models]. Review of: Jurij Apresjan, *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej*. Warszawa, PIW, 1972. In: *ML* 2: 139–140.
- Mały słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* [Small Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 9th printing.
- (with St. Karolak) *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym* [Russian Grammar. A Functional Approach. Chapter *Formy wyrazów* rewritten by A. Bogusławski]. Warszawa, WP, 2nd printing. Cf. 1970, 1991.

1974

- Preliminaries for semantic-syntactic description of basic predicative expressions with special reference to Polish verbs. In: A. Orzechowska, R. Laskowski (eds.), *O predykcji. Materiały Konferencji Pracowni Budowy Gramatycznej Współczesnego Języka Polskiego IBL PAN*, Wrocław, Ossolineum: 39–57.
- Semantiko-sintaksičeskie modeli glagolov dejstvija [Semantic-syntactic models of action verbs]. In: *Slavica Slovaca* 9: 302–304.
- Contributions to the discussion. In: A. Orzechowska, R. Laskowski (eds.), *O predykcji. Materiały Konferencji Budowy Gramatycznej Współczesnego Języka Polskiego IBL PAN*, Wrocław, Ossolineum: 21–22, 35–36, 93, 112.

1975

- On the status of temporal expressions. In: Z. Topolińska, M. Grochowski (eds.), *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie 9–11 września 1973*, Wrocław, Ossolineum: 7–61.
- O rozkazniku [On the imperative]. In: *PF* XXV: 191–198.
- Rules and Language. In: *SS* VI: 29–41.
Reprinted in: H. Loflin, J. Silverberg (eds.), *Discourse and Inference in Cognitive Anthropology. An Approach to Psychic Unity and Enculturation*, The Hague, Mouton Publishers 1978.
- Sentence formatives and meaning. In: *BPTJ* XXXIII: 47–52.
- O negacji [On negation]. In: E. Janus (ed.), *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne*, Wrocław, Ossolineum: 137–143.
- Measures are measures. In defence of the diversity of comparatives and positives. In: *LB* 36: 1–9.
- In Defence of the Diversity of Comparatives and Positives. [Abridged version of *Measures are measures*]. In: V. Ehrich, P. Finke (eds.), *Beiträge zur Grammatik und Pragmatik*, Kronberg/Ts: Scriptor: 33–40.
- Ambiguity in Nominalization? In: *LB* 40: 35–44.
- On “the world”. In: *LS* 1: 63–69.
- Contributions to the Discussion. In: Z. Topolińska, M. Grochowski (eds.), *Charakterystyka temporalna wypowiedzenia. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie 9–11 września 1973*, Wrocław, Ossolineum: 66–70, 85, 94, 115, 140, 156, 165.
- Review of: *Russian Linguistics. International Journal for the Study of the Russian Language*. A. V. Issatchenko (ed.), Dordrecht-Holland/Boston USA, vol. 1 nr 1, July 1974. In: *SO* 2: 245–247.

1976

- On Presenting Inflectional Facts (with special reference to Russian verbs). In: A. Obrebska-Jabłońska, A. Semczuk (eds.), *Studia Rossica* 1: 21–32.
- Segmenty, operacje, kategorie a morfologia imienia polskiego [Segments, operations, categories and nominal morphology in Polish]. In: R. Laskowski (ed.) *Kategorie gramatyczne grup imiennych w*

- języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny IJP PAN, Zawoja 13–15 grudnia 1974*, Wrocław, Ossolineum: 7–33.
- O podstawach ogólnej charakterystyki przysłów [On the foundations of a general characterization of proverbs]. In: PL LXVII 3: 145–172.
- O zasadach rejestracji jednostek języka [On the principles of registration of units of language]. In: PJ 8: 356–364.
- On the Status of Word Formation. In: IRSL 1, 2–3: 273–292.
- Zagadnienie jednostek przekładowych [The problem of translation units]. In: M. Bobran (ed.), *Problemy językoznawstwa porównawczego*, Rzeszów, Wyd. WSP: 41–62.
- Presupozycje a negacja [Presuppositions and negation]. In: M. R. Mayenowa (ed.), *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław, Ossolineum: 33–50.
- Problem ‘tertium comparationis’ w porównaniu lingwistycznym [The problem of the ‘tertium comparationis’ in linguistic comparison]. In: KN XXIII, 3: 295–303.
- Problem tertium comparationis w porównaniu lingwistycznym (tezy) [The problem of the ‘tertium comparationis’ in linguistic comparison (abstract)]. In: K. Bajor, S. Grzybowski, J. Wawrzyńczyk (eds.), *Gramatyka konfrontatywna języka polskiego i rosyjskiego. Materiały Konferencji Naukowej, Łódź 28 i 29 kwietnia 1975 r.*, Łódź, UŁ: 13–15.
Reprinted in: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Polsko-rosyjskie językoznawstwo konfrontatywne. Wybór materiałów*, Łódź, Wyd. UŁ 1978: 5–7. Cf. 1978.
- Za racional'noe postroenie slovarnoj stat'i v russko-inojazyčných i inojazyčno-russkich slovarjach [For a rational make-up of dictionary entries in Russian-non-Russian and non-Russian-Russian dictionaries]. In: *III Meždunarodnyj Kongress Prepodavatelej russkogo jazyka i literatury. Varšava 23–28 avgusta 1976. Osnovnye doklady i soobščeniya pol'skoj delegacii*, Warszawa, PWN: 179–189.
- Za racional'noe postroenie slovarnoj stat'i v russko-inojazyčnom i inojazyčno-russkom slovarjach [For a rational make-up of dictionary entries in Russian-non-Russian and non-Russian-Russian dictionaries (abstract)]. In: *III Meždunarodnyj Kongress Prepodavatelej russkogo jazyka i literatury. Varšava 23–28 avgusta 1976. Tezisy dokladov i soobščeniya*, Warszawa, PWN: 164–165.
- Contributions to the Discussion. In: R. Laskowski (ed.), *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny IJP PAN, Zawoja 13–15 grudnia 1974 r.*, Wrocław, Ossolineum: 38–42, 87–89.

1977

- Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa, PWN, p. 316.
- On the Semantic Structure of Interrogative Sentences. In: G. Drachman (ed.), *Salzburger Beiträge zur Linguistik 3. Akten der 2. Salzburger Frühlingstagung für Linguistik*, Tübingen, TBL Verlag Gunter Narr: 61–70.
- Deviance and Reiteration. In: LS 2: 7–22.
- A Definition of Sign and the Problem of Sign Transparency. In: SS VII: 83–89.
- Polskie “się” – słowo nie do końca poznane [Polish ‘się’ – a word whose cognition has not been concluded]. In: IRSL 2, 1: 99–124.
- Wyrażenia z tzw. podmiotem nieokreślonym w języku polskim i bułgarskim [Expressions with the so-called indefinite subject in Polish and Bulgarian]. In: J. Siatkowski (ed.), *Kategorie werbalne w języku polskim i bułgarskim. Materiały na konferencję naukową polsko-bułgarską w Warszawie 23–25 XI. 1977 r.*, Warszawa, Zakład Słowianoznawstwa PAN: 3–7.
- O “regułach” i o “analogii” [On ‘rules’ and ‘analogy’]. In: *Problemy polskiej składni historycznej. Konferencja naukowa. Mogilany 23–24 marca 1976 r.*, Kraków, IJP PAN: 27–35.
- On the Uniqueness Condition on Definite Descriptions and their Differentiation. In: F. Daneš, D. Viehweger (eds.), *Probleme der Textgrammatik II*, Berlin, Akademie-Verlag: 155–172.
- Z problematyki wyrażen epistemicznych [On the problems of epistemic expressions]. In: STNT 29, Toruń, Towarzystwo Naukowe: 63–65.

O interpretacji zdań z wyrażeniami okazjonalnymi [On the interpretation of sentences with occasional expressions]. In: PH 2: 39–56.

1978

Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski [Illustrated Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, p. 1179. Cf. 1983, 1986.

Towards an Operational Grammar. In: SS VIII: 29–90.

Polish translation: Preliminaria gramatyki operacyjnej. In: Polonica XIII. Cf. 1989.

On Decision Making in Semantics. In: F. Daneš, D. Viehweger (eds.), *Probleme der Satzsemantik I* (LSt 47), Berlin: 25–63.

Jednostki języka a produkty językowe. Problem tzw. orzeczeń peryfrastycznych [Units of language and linguistic products. The problem of so-called periphrastic predicates]. In: M. Szymczak (ed.), *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, Warszawa, Ossolineum: 17–30.

Termin “presupozycja” i ponjatiyjnyj aparat teorii teksta [The term ‘presupposition’ and the conceptual apparatus of text theory]. In: M. R. Mayenowa (ed.), *Tekst. Język. Poetyka*, Wrocław, Ossolineum: 7–28.

Uwagi o przekładzie i jego wartościowaniu [Remarks on translation and its evaluation]. In: PH 2: 39–52.

O jednostkach werbalno-prefiksalnych języka rosyjskiego i polskiego [On verbal-prefixal units in Russian and Polish]. In: SO 3: 379–383.

Slawistyka duńska między Belgradem a Zagrzebiem i Lublaną [Danish Slavistics between Belgrade and Zagreb and Ljubljana]. In: PH 5: 131–138.

A Rejoinder to Lang. In: F. Daneš, D. Viehweger (eds.), *Probleme der Satzsemantik I* [LSt 47], Berlin: 83–96.

Contributions to the Discussion. In: F. Daneš, D. Viehweger (eds.), *Probleme der Satzsemantik I* [LSt 47], Berlin: 21–22, 113–115, 158–159, 197–198.

Chodzi o sensowność wypowiedzi [What matters is meaningfulness of utterances]. In: *Literatura*, marzec.

Problem tertium comparationis w porównaniu lingwistycznym. (tezy) [The problem of the ‘tertium comparationis’ in linguistic comparison (abstract)]. In: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Polsko-rosyjskie językoznawstwo konfrontatywne. Wybór materiałów*, Łódź, Wyd. UŁ: 13–15. Cf. 1976.

(with St. Karolak) Uwagi o budowie hasła i o specyfice haseł z wyrazami pomocniczymi w słowniku rosyjsko-polskim [Remarks on structure of a dictionary entry and the specificity of entries with auxiliary words in a Russian-Polish dictionary]. In: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Polsko-rosyjskie językoznawstwo konfrontatywne. Wybór materiałów*, Łódź, Wyd. UŁ: 91–112. Cf. 1961.

Rules and Language. In: H. Lofiiin, J. Silverberg (eds.), *Discourse and Inference in Cognitive Anthropology. An Approach to Psychic Unity and Enculturation*, The Hague, Mouton Publishers. Cf. 1975.

1979

(with T. Garnysz-Kozłowska), *Addenda do polskiej frazeologii. Zeszyt wstępny / Addendum to Polish Phraseology. An Introductory Issue*. Edmonton, Linguistic Research Inc., p. 130.

Indirect Questions: One Interpretation or More? In: LS 3: 39–52.

O liczbowych formach czasowników w rosyjskich konstrukcjach z wyrazem *bolszynstwo* i pokrewnymi [On number forms of verbs in Russian constructions with the word *bol'sinstvo* and cognate words]. In: *Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Folia Rossica. Seria 1, nr 33*, Łódź, UŁ: 35–41.

Projekt rosyjskiej transkrypcji wyrazów polskich [A draft transcription of Polish words in Russian characters]. In: SO 1–2: 49–51.

Zum Problem der Phraseologie in zweisprachigen Wörterbüchern. In: KN XXVI, 1: 29–36.

A Note on Sign Transparency. In: *A Semiotic Landscape. Proceedings of the First Congress of the International Association for Semantic Studies*, The Hague, Mouton Publishers.

Performatives or Metatextual Comments? On the Cognitive and Non-cognitive Linguistic Conventions. In: KN XXVI, 3: 301–326.

Contribution to the Discussion. In: *Język propagandy. Zeszyty Towarzystwa Kursów Naukowych*. Warszawa: 94–102.

1980

Inflectional Implications (with Special Reference to Russian Nouns). In: WSA 6: 231–249.

K voprosu o valentnosti istinnostnykh charakteristik [On the valency of truth-related expressions]. In: *Otázky slovanské syntaxe IV/2*, Brno: 63–69.

Zagadka zagadek [The puzzle of puzzles]. Review of: B. Stanosz (ed.), *Język w świetle nauki*, Warszawa 1980. In: *Nowe książki* 14: 61–62.

1981

More than Three or Three at most? The Problem of Valency Places and Arguments of Relations. In: St. Karolak, R. Laskowski, Z. Topolińska, SG IV: 7–18.

A szabályokról [A note on rules]. In: Grafik Imre, Voigt Vilmos (eds.), *Kultúra és szemiotika*, Budapest, Akadémiai Kiadó: 279–281.

Język bazowy w glottodydaktyce [Basic language in glottodidactics]. In: *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Filologiczne 12. Filologia Rosyjska*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane WSP Bydgoszcz: 7–27.

Wissen, Wahrheit, Glauben: zur semantischen Beschaffenheit des kognitiven Vokabulars. In: T. Bungarten (ed.), *Wissenschaftssprache. Beiträge zur Methodologie, theoretischen Fundierung und Deskription*, München, Fink Verlag: 54–84.

On Describing Accomplished Facts with Imperfective Verbs. In: P. Jacobsen, H. L. Krag (eds.), *The Slavic Verb. An Anthology Presented to Hans Christian Sørensen 16th December 1981*, Copenhagen, Rosenkilde and Bagger: 34–40.

Polish translation: O oznaczaniu faktów dokonanych czasownikami niedokonanymi. In: A. Bartoszewicz, J. Wajszczuk (eds.), *Budowa, semantyka i łączliwość czasowników w języku rosyjskim i polskim. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Rusycystyki UW, 29–30 października 1979 r.*, Warszawa, Wyd. UW: 23–28.

Uwagi o systemie studiowania i nauczania [Remarks on the system of study and teaching]. In: *Solidarność UW* 4.

Słowo wstępne przewodniczącego sesji [Opening address]. In: Marzec '68. Sesja. z. 1, Warszawa, Studencka Oficyna Wydawnicza: 36–37.

Samorządność Uniwersytetu przed Marcem, po Marcu i perspektywy na przyszłość. Dyskusja panelowa [University self-government before March, after March and prospects for the future. Contribution to the discussion]. In Marzec '68. Sesja. z. 2, Warszawa, Studencka Oficyna Wydawnicza: 41–53.

Zadośćuczynienie za trzydzieści dni i trzynaście lat. [wywiad Anny Baniewicz z Andrzejem Bogusławskim] [Satisfaction for thirty days and thirteen years. Interview by A. Baniewicz with A. Bogusławski]. In: *Kurier Polski*, kwiecień.

Mieć się na baczności (wywiad Andrzeja Szulca z Andrzejem Bogusławskim) [To be on one's guard. Interview by A. Szulc with A. Bogusławski]. In: *Kontrasty*, listopad.

Reprinted in: W. Gruszczyński, G. Majkowska, H. Satkiewicz (eds.), *Wybór tekstów do nauki o języku polskim*, Wyd. UW: 218–225. Cf. 1988.

1982

Semantic and Pragmatic Aspects of Reference. In: F. Daneš, D. Viehweger (eds.), *Pragmatische Komponenten der Satzbedeutung* (LSt 91/I), Berlin, p. 111.

Przyczynek do rozważań nad pojęciem odbioru literackiego [On the concept of literary reception]. In: M. Głowiński, J. Sławiński (eds.), *Wypowiedź literacka a wypowiedź filozoficzna*, Wrocław, Ossolineum: 131–164.

Propagandowy kit [Propagandistic muddle]. In: KOS 18: 5–6. (under a pseudonym)

1983

Słowo o zdaniu i o tekście [A word on the sentence and the text]. In: T. Dobrzyńska, E. Janus (eds.), *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, Wrocław, Ossolineum: 7–31.

Interpretacja nieliteralna, metafora, proporcja analogiczna [Non-literal interpretation, metaphor, analogical proportion] In: M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska (eds.), *Studia o metaforze II*, Wrocław, Ossolineum: 63–88.

An Analysis of Promise. In: JoP 7, 6: 607–627.

A Reply to Jef Verschueren. In: JoP 7, 6: 633–635.

O nowomowie [On newspeak]. In: *Nowomowa. Zeszyty Edukacji Narodowej. Dokumenty*. (Materiały sesji naukowej “Problemy funkcjonowania języka w społeczeństwach współczesnych”, Uniwersytet Jagielloński 16–17 stycznia 1981), Warszawa: 43–56. [Revised and expanded version (Jaworze 1982) of “Nowomowa, negacja, opozycja” 1985]. Cf. 1985.

Otwarcie sesji “Manipulacja i obrona przed manipulacją” 22–24 kwietnia 1981 [Opening address. Symposium ‘Manipulation and resistance to manipulation’]. In: *Manipulacja i obrona przed manipulacją. Zeszyty Edukacji Narodowej. Dokumenty*, Adsum: 3–7.

Reprinted in: *Zeszyty Edukacji Narodowej* t. I, Paryż 1986: 151–159.

Słowianoluby z Rakowieckiej [Slavophiles from Rakowiecka street]. In: KOS 39:6. (under a pseudonym)

Głos na Radzie Wydziału Neofilologii w związku z aresztowaniem siedmiu działaczy NSZZ “Solidarność” (wersja skrócona) [Intervention concerning the arrest of the 7 leaders of “Solidarity”. Abridged version]. In: KOS 26: 1.

Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski [Illustrated Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 2nd printing. Cf. 1978, 1986.

1984

Traitors or Victims? Remarks on Effability and Translatability. In: *The Mission of the Translator Today and Tomorrow. Proceedings of the IXth World Congress of the International Federation of Translators Warsaw 1981*, Warszawa: 291–300. Cf. 1990.

O realizacji sylabiczności w językach słowiańskich [On the realization of syllabicity in Slavonic languages]. In: *Acta Baltico-Slavica XVI*: 49–56.

On the Problem of Sign Typology. In: J. Pelc, Th. A. Sebeok, E. Stankiewicz, Th. G. Winner (eds.), *Sign, System and Function*, Amsterdam-Berlin: 25–35.

De l'adresse. Avec référence particulière au polonais. In: *Révue des Études Slaves LVII* 3: 469–481.

Polskie nieidentyfikacyjne wyrażenia osobowo-referencjalne [Polish non-identificational personal-referential expressions]. In: *Polonica X*: 49–71.

Contribution to the Discussion of the Paper by Jadwiga Puzynina “Problematyka aksjologiczna w językoznawstwie”. In: PJ 9/10: 554–558.

Alternatywy nie mamy [We have no alternative]. In: KOS 65: 3.

1985

Sylaba a system fonologiczny [The syllable and the phonological system]. In: PF XXXII: 59–65.

The Problem of the Negated Imperative in Perfective Verbs Revisited. In: *Russian Linguistics* 9: 225–239.

Res difficillima. In: TP 11 (1864): 1, 7.

To, co od nas zależy (wywiad Magdaleny Bajer z Andrzejem Bogusławskim) [What depends on us. Interview by M. Bajer with A. Bogusławski]. In: TP 48 (1901): 4.

Pod rządami nowych ustaw [Under the rule of the new laws]. In: KOS 79: 9.

Nowomowa, negacja, opozycja [Newspeak, negation, opposition]. In: *Nowo-mowa. Materiały z sesji naukowej poświęconej problemom współczesnego języka polskiego odbytej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 16 i 17 stycznia 1981*, Polonia: 64–72. Cf. 1983.

1986

O pojęciu wyjaśniania i o wyjaśnianiu w lingwistyce [On the concept of explanation and on explaining in linguistics]. In: BPTJ XL: 45–51.

A Semantic Analysis of Basic Indicative Conditionals. In: A. Szwedek (ed.), *Selected Problems in Linguistics*, Warszawa-Poznań, PWN: 5–19.

Entailment described in ordinary prose. In: J. Mey (ed.), *Language and Discourse. Test and Protest*. Amsterdam, J. Benjamins: 31–41.

Analiza zdań warunkowych a problem funkcji semiotycznych [An analysis of conditionals and the problem of semiotic functions]. In: SS XIV–XV: 215–224.

Jeszcze o Ajdukiewicza pojęciu wyrażania (w związku z artykułem Jacka Juliusza Jadackiego “O zdaniach warunkowych”) [More on Ajdukiewicz's concept of expressing (in connection with J. J. Jadacki's article ‘On conditionals’)]. In: SS XIV–XV: 249–270.

Temat w formach deklinacyjnych rzeczowników polskich [The stem in declension forms of Polish nouns]. In: PF XXXIII: 205–212.

Accusative Singular Operations on Polish Nouns. In: R. D. Brecht, J. S. Levine (eds.), *Case in Slavic: Studies Dedicated to the Memory of Roman Jakobson*, Columbus, Slavica Publishers: 152–169.

Nulla metaphora sine contradictione? In: PL LXXVII, 1: 139–158.

Also from *all so*. On a set of particles in service of efficient communication. In: JoP 10: 615–633.

You Can Never Know that you Know. In: *Semantikos* 10, 1–2: 1–44.

Know if and Know that. In: J. D. Johansen, H. Sonne (eds.), *Pragmatics and Linguistics*, Odense, University Press: 37–48.

Przodujący student i tyły Kongresu [The leading student and the rear of the Congress]. In: WN 3, kwiecień: 4. (under a pseudonym)
Reprinted in: KOS 92: 7.

Prawomyślność i prawe myślenie [Political conformity and righteous thinking]. In: *Biuletyn NSZZ ‘Solidarność’ Uniwersytetu Warszawskiego*, czerwiec. (under a pseudonym)

Review of: I. Mel’čuk, A. Żolkovskij, *Tolkovo-kombinatornyj slovar’ russkogo jazyka*, Wien 1984. In: PJ 3: 197–203.

Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski [Illustrated Russian-Polish, Polish-Russian Dictionary]. Warszawa, WP, 3rd printing. Cf. 1978, 1983.

1987

On Honorific Forms of Address in German and Polish. In: G. Hentschel, G. Ineichen, A. Pohl (eds.), *Sprach-und Kulturkontakte im Polnischen*, München, Verlag Otto Sagner: 17–24.

Czy istnieje fleksja? [Does inflection exist?]. In: R. Laskowski (ed.), SG VIII, Wrocław, Ossolineum: 7–33.

Obiekty leksykograficzne i jednostki języka [Lexicographic objects and units of language]. In: Z. Saloni (ed.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej II*, Białystok, Wyd. Filii UW w Białymstoku: 13–34.

Wartościowanie w oficjalnym tekście informacyjnym. Studium przypadku [Evaluation in an official information text. A case study]. In: A. Bogusławski, K. M. Byrski, Z. Lewicki (eds.), *Co badania filologiczne mówią o wartości*, Warszawa: Wyd. UW. II: 259–282.

Reprinted in: *Dwadzieścia jeden* 6: 112–123. Cf. 1988.

- Towards Understanding "Understanding". In: A. Bogusławski, B. Bojar (eds.), *Od kodu do kodu. Prace ofiarowane Profesorowi Olgierdowi Adrianowi Wojtasiewiczowi na 70-lecie Jego urodzin*, Warszawa, Wyd. UW: 73–82.
- Deklinacja rzeczowników polskich i jej właściwości tematowe a wyczerpujący i adekwatnie uogólniony opis fleksji (Wybrane problemy) [Declension of Polish nouns and its stem properties. The problem of an exhaustive and adequately generalized description of inflection]. In: Toruń, STNT 39: 59–61.
- Powołanie i odpowiedzialność uczonego w Polsce dzisiaj w świetle wypowiedzi Jana Pawła II w KUL (odpowiedź na ankietę) [Vocation and Responsibility of a Polish Scholar Today in the Light of John Paul II's. Address Given at KUL]. In: ZN KUL 3–4, Lublin: 29–30.
- Jeszcze o słowniku [More on the dictionary]. In: TP 49 (1999): 4.
- Coeditor (with B. Bojar) of: *Od kodu do kodu. Prace ofiarowane Profesorowi Olgierdowi Adrianowi Wojtasiewiczowi na 70-lecie Jego urodzin* [From code to code. Papers offered to Professor Olgierd Adrian Wojtasiewicz on his 70th birthday]. Warszawa, Wyd. UW, p. 338.
- Coeditor (with K. M. Byrski and Z. Lewicki) of: *Co badania filologiczne mówią o wartości* [What do philological studies say about the value?]. Warszawa, Wyd. UW, I: 494, II: 385.

1988

- Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny* [Language in a Dictionary. Semantic Desiderata for the Great Dictionary of Polish]. Wrocław, Ossolineum, p. 146.
- The Problem of *ifs* vs. Logical Implication Revisited. In: L. Melazzo, M. Herzfeld (eds.), *Semiotic Theory and Practice. Proceedings of the Third International Congress of the International Association for Semiotic Studies*. Berlin, Mouton, de Gruyter: 81–88.
- Język i świat znaków [Language and the world of signs]. In: PH 1–2: 133–168. Cf. 1990.
- Dwujęzyczny słownik ogólny. Projekt instrukcji z komentarzami [Bilingual general dictionary. A draft instruction with commentaries]. In: Z. Saloni (ed.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, Wrocław, Ossolineum: 19–67.
- Le monde possible le plus proche de Stalnaker est loin du monde conditionnel. In: *Langages* 89: 27–38.
- "*Dlaczego wiemy, za co powinniśmy kochać Pana Profesora?" – dlaczego *? ["*Why do we know what we should love Professor for?" – why *?]. In: *Acta Philologica*, Warszawa, Wyd. UW: 5–25.
- Polsko-rosyjskie minucje leksykograficzne (S-W) [Polish-Russian lexicographic minutiae]. In: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Polsko-rosyjskie minucje słownikowe*, Warszawa, PWN: 75–98.
- Glosa do księgi aktów mowy [A gloss to the book of speech acts]. In: PL LXXII, 4: 103–123.
- Rozmowa z językoznawcą [Conversation with a linguist]. In: WN 23, marzec: 1–2. (under a pseudonym)
- Nie chcieć to nie móc. List do Andrzeja Drawicza [Not to want is not to be able. Letter to Andrzej Drawicz]. In: TP 17 (2026): 3.
- Mieć się na baczności (wywiad Andrzeja Szulca z Andrzejem Bogusławskim) [To be on one's guard. Interview by A. Szulc with A. Bogusławski]. In: W. Gruszczyński, G. Majkowska, H. Satkiewicz (eds.), *Wybór tekstów do nauki o języku polskim*, Wyd. UW: 218–225. Cf. 1981.
- Wartościowanie w oficjalnym tekście informacyjnym. Studium przypadku. [Evaluation in an official information text. A case study]. In: *Dwadzieścia jeden* 6: 112–123. Cf. 1987.

1989

- To jest* ['This is']. In: *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego XXXIV*, Wrocław, Ossolineum: 29–35.
- Uczeni uczonym gotowali ten los. W 100-lecie początków maryzmu i 50-lecie śmierci Eugeniusza Poliwanowa [Scholars prepared that fate for scholars. The centenary of the beginnings of Marrism and the 50th anniversary of Evgenij Polivanov's death]. In: *Europa* 1. 5.: 120–128.

- Knowledge is the Lack of Lack of Knowledge, but what is that Lack Lack of? On Ziff's Coherence Theory of Knowledge. In: *Quaderni di semantica* 1: 15–31.
- O pracy nad frazeologią [On investigating phraseology]. In: Z. Saloni (ed.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej* III, Białystok, Wyd. Filii UW w Białymstoku: 13–31.
- Preliminaria gramatyki operacyjnej [Polish translation: Towards an operational grammar]. In: *Polonica* XIII: 163–223. Cf. 1978.
- Mięcho czy mięsko. In: TS 9 (46): 16. [On hypocoristic expressions].
- Cała władza w ręce demokratycznych Komitetów Naukowych! [The whole power to democratic Scientific Committees. Letter to the Editor]. In: TS 9 (46):6.

1990

- O “wolności woli” (w związku z artykułem Marka Witkowskiego *Wolność, konieczność, przypadek*) [On “the freedom of will” (in connection with M. Witkowski's article ‘Freedom, necessity, chance’)]. In: *Etyka*.
- La genericité et la non-ambiguïté des articles. In: *Equivalences* 17/1–2–3, 18/1: 55–67.
- Kartka z dziejów języka rosyjskiego. O wyrażeniach oznaczających wielokrotność [A page from the history of Russian. On expressions denoting multifactivity]. In: ZN UG 6, Slawistyka.
- Nieorzecznikowa fraza *człowiek* z referencją indywidualną [The non-predicative phrase *człowiek* with individual reference]. In: PF XXXIV: 23–33.
- Charakterystyka semantyczna spójnika *ponieważ* [A semantic characterization of the conjunction *ponieważ*]. In: Z. Saloni (ed.), *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*, Wyd. Filii UW, Białystok: 291–302.
- Język i świat znaków [Language and the world of signs]. (Abstract). In: STNW XLIX: 88–90. Cf. 1988.
- How many Cases does *svoj* have? A Reflection on Reflexives. In: *Săpostavitelno ezikoznanie*.
- What's in a Phonological Syllable? Universal Constraints on the Composition of Syllables and the Slavonic Data. In: WSA: 111–125.
- Semantic Primes for Agentive Relations. In: *Lingua Poznaniensis* XXXII–XXXIII, 1989–1990: 29–49.
- Much of what Scholars should Like to Know about Text Analysis. Review of: Witold Marciszewski, *Metody analizy tekstu naukowego*, Warszawa 1977, 2nd ed.: 1981. In: *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric* VI, Białystok: 185–192.
- Materiały dla polsko-russkiego słowarza [Assignments for a Polish-Russian Dictionary]. In: J. Wawrzyńczyk (ed.), *Studia ze współczesnej leksykografii polsko-rosyjskiej*. Toruń: 23–46.
- Zdraycy czy ofiary [Polish translation: Traitors or victims?] In: PH 2: 47–60. Cf. 1984.
- Franciszek Korwin-Szymanowski (1930–1988) In: PH 2: 169–171.

1991

- This*. In: *Problemy opisu gramatycznego języków słowiańskich*, Wyd. SGGW, Warszawa 1991: 23–30.

In press

- Two Essays on Inflection. In: *Zeszyty BPTJ*.
- Two Ways of Using Analogy in Speech Invention. In: *The word, words ... wirty words*. Montreal. (with E. Herman) Prawda o sobie. TY i narracja drugoosobowa [The truth about oneself. YOU and the second person narrative]. In: M. Hopfinger (ed.), *Posługiwanie się znakami*, Ossolineum.
- Spójnik “kompensacyjno-rozłączny” czy zastosowanie spójnika warunkowego? [A ‘compensatory-disjunctive’ conjunction or a conditional conjunction in a special use?]. In: PF.
- Czy wiedza, że *p*, pociąga za sobą inny stan mentalny? [Does knowledge that *p* entail another mental state?]. In: J. Pelc (ed.), *Na tropie znaczenia*, Warszawa, PWN.

- Polskie *po-* dystrybutywne i sprawa granic słowotwórstwa [The Polish distributive prefix *po-* and the problem of the boundaries of word formation]. In: ZN UG.
- On the Proper Measure of Semantic Nihilism in the Treatment of the Articles. In: *Rivista di linguistica*, 1991.
- Lingwistyczny relatywizm względny. Anny Wierzbickiej rozwiązanie problemu różnorodności języków [Linguistic qualified relativism. Anna Wierzbicka's solution of the problem of diversity of languages]. In: *Etnolingwistyka IV*.
- Pronouns: pure identity markers vs. effective identification resumers. In: *Księga na 60-lecie urodzin Profesora Stanisława Karolaka, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, Katowice.
- Sam* ['Self']. In: *Prace humanistyczne KUL*.
- A Draft Theory of Inflectional Relations (with Illustrations from Polish). In: G. Hentschel, R. Laskowski (eds.), *Studies in Polish Inflectional Morphology and Syntax*. Göttingen.
- Savoir que p implique-t-il un autre état mental? In: A selection of Polish works in Linguistics. Lausanne.
- Polski sufiks *-utki* [The Polish suffiks *-utki*]. In: PJ.
- Ob ierarchii epistemičeskich ponjatij i o prirode t. n. z. propozicionalnych argumentov [On the hierarchy of epistemic concepts and the nature of so-called propositional arguments]. In: A selection of Slavonic works in Linguistics. Lausanne.
- Tadeusz Kołakowski 1929–1990. In: STNW.
- (with St. Karolak) *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym* [Russian Grammar. A Functional Approach]. 3rd printing. Cf. 1970, 1973.

A B B R E V I A T I O N S

BPTJ	– <i>Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego</i>
IJP PAN	– Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
IRSL	– <i>International Review of Slavic Linguistics</i>
JoP	– <i>Journal of Pragmatics</i>
JR	– <i>Język Rosyjski</i>
FN	– <i>Filologiczne nauki</i>
KIPR	– <i>Kwartalnik Instytutu Polsko–Radzieckiego</i>
KN	– <i>Kwartalnik Neofilologiczny</i>
LB	– <i>Linguistische Berichte</i>
LS	– <i>Linguistica Silesiana</i>
LSt	– <i>Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte</i>
ML	– <i>Miesięcznik Literacki</i>
MF	– <i>Myśl Filozoficzna</i>
PF	– <i>Prace Filologiczne</i>
PH	– <i>Przegląd Humanistyczny</i>
PJ	– <i>Poradnik Językowy</i>
PL	– <i>Pamiętnik Literacki</i>
PWN	– Państwowe Wydawnictwo Naukowe
PZWS	– Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych
SG	– <i>Studia Gramatyczne</i>
SO	– <i>Slavia Orientalis</i>
SS	– <i>Studia Semiotyczne</i>
STNT	– <i>Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu</i>
STNW	– <i>Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego</i>
TP	– <i>Tygodnik Powszechny</i>
TS	– <i>Tygodnik Solidarność</i>
UŁ	– Uniwersytet Łódzki
UW	– Uniwersytet Warszawski
WN	– <i>Wokół nauki</i>
WP	– Wiedza Powszechna
WSA	– <i>Wiener Slawistischer Almanach</i>
WSP	– Wyższa Szkoła Pedagogiczna
Wyd. SGGW	– Wydawnictwa Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
Wyd. UŁ	– Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego
Wyd. UW	– Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
ZN UG	– <i>Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego</i>
ZN KUL	– <i>Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego</i>
ŻSzW	– <i>Życie Szkoły Wyższej</i>

Юрий Дереникович Апресян, Москва

РУССКАЯ ДЛИТЕЛЬНАЯ КОНСТРУКЦИЯ: ПРЕДЕЛЫ ЕЕ ФОРМАЛЬНОГО ОПИСАНИЯ

Предметом данной работы является синтаксическая конструкция типа *работать два дня, обедать целый час, болтать весь урок*, которая получила название длительной. Более точно, будет рассмотрено одно правило формальной модели синтаксиса, с помощью которого эта конструкция распознается в произвольном предложении русского языка. Это правило, как нам кажется, интересно само по себе. С другой стороны, оно ясно показывает, в чем формальная модель синтаксиса уступает человеку, понимающему тексты на естественном языке. Тем самым готовится почва и материал для постановки более общего вопроса о пределах формализации синтаксиса.

Изложение будет построено по следующему плану: 1) общие сведения о формальной модели русского синтаксиса, в рамках которой описывается длительная конструкция; 2) общие сведения о длительной конструкции русского языка; 3) правило синтаксического анализа длительной конструкции (в содержательном изложении); 4) выводы о пределах ее формализации.

1. Общие сведения о формальной модели русского синтаксиса.

Модель, которую мы имеем в виду, была разработана группой авторов в составе Ю.Д. Апресяна, И.М. Богуславского, Л.Л. Иомдина, А.В. Лазурского и В.З. Санникова в 1988 году на основе общелингвистической модели *Смысл ⇔ Текст*, предложенной в Мельчук 1974. Помимо общей теории «Смысл ⇔ Текст» мы постарались учесть конкретные результаты в области собственно синтаксиса, полученные И.А. Мельчуком и его учениками на материале самых разных языков, прежде всего, английского (Mel'čuk – Pertsov 1987, с дальнейшей библиографией).

По разным причинам наша модель синтаксиса разрабатывалась с ориентацией на задачи понимания текстов на естественном языке. Поэтому она настроена прежде всего на (пофразный) анализ текста, а не на его синтез, как в классической модели «Смысл ⇔ Текст». Именно в направлении анализа ее удобно изложить и для целей данной работы. Не будем заранее оговаривать других, менее существенных различий, вытекающих из того, что наша модель была практически реализована на компьютере в виде действующего синтаксического анализатора. Они будут становиться очевидными по мере изложения существа дела.

На вход синтаксического анализатора поступает морфологическая структура очередного предложения, на выходе получается его синтаксическая структура.

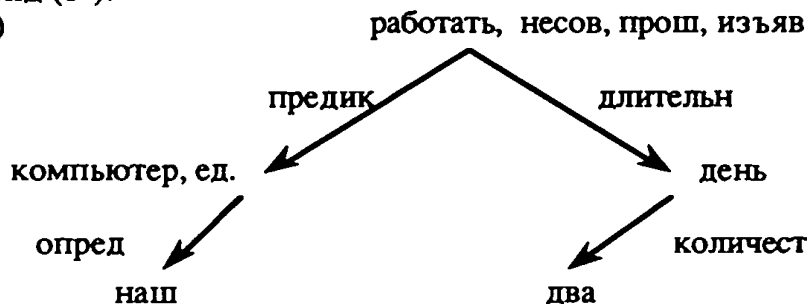
Под морфологической структурой предложения в данном тексте понимается последовательность формальных объектов (они разделены ниже знаком +), каждый из которых представляет множество лексико-грамматических омонимов данной словоформы предложении. Для предложения (1) морфологическая структура примет вид (1'):

(1) Наш компьютер работал два дня (а потом сломался).

(1') Наш {им, ед, муж / вин, ед, муж, неодуш} + компьютер {им, ед / вин, ед} + работать {несов, прош, изъяв, ед, муж} + два {им, муж / им, сред / вин, муж, неодуш / вин, сред, неодуш} + день {ед род}¹

¹ Для простоты в морфологической структуре (1') отражена только грамматическая омонимия ряда словоформ, но не лексическая многозначность слов; в принципе в нашей формальной модели синтаксиса учитывается и эта последняя.

Под синтаксической структурой предложения понимается размеченное и расположенное (линейно упорядоченное) дерево зависимостей, в узлах которого стоят имена лексем с семантически содержательными словоизменительными характеристиками, а именованные стрелки соответствуют различным отношениям синтаксического подчинения, связывающим пары словоформ. Для предложения (1) синтаксическая структура примет вид (1''):



В ходе преобразования (1') \Rightarrow (1'') синтаксический анализатор использует лексико-графические данные о словах, содержащиеся в комбинаторном словаре (см. ниже), и три блока правил: 1) правила предсинтаксического анализа, 2) правила собственно синтаксического анализа, 3) правила предпочтения. Каждое правило состоит из двух частей – перечня условий и перечня действий, которые надо выполнить, если условия соблюдены.

1) В правилах предсинтаксического анализа в качестве условий используется ближайший линейный контекст анализируемой словоформы – лексический, морфологический или синтаксический – и решается одна из следующих двух задач:

а) Разрешается лексико-грамматическая омонимия. Пусть, например, анализируется словоформа *формализуем*. Если на небольшом расстоянии слева от нее стоит слово *мы*, то она определяется как личная форма глагола *формализовать* (*мы формализуем*), а ее адъективный омоним – краткая форма прилагательного *формализуемый* – стирается. Если же на небольшом расстоянии слева стоит глагол в форме мужского рода единственного числа или существительное мужского рода единственного числа, то стирается личная форма глагола, а краткое прилагательное остается; ср. *Синтаксис оказался формализуем*, *Синтаксис формализуем до очень большой степени*.

б) Вырабатывается информация о возможном наличии во фразе нулевой связки – для случаев типа *Синтаксис вполне формализуем*, где информация о нулевой связке приписывается в виде специальной характеристики краткой форме прилагательного.

2) В правилах собственно синтаксического анализа в качестве условий используются три типа сведений:

а) Сведения, содержащиеся в морфологической структуре предложения, включая порядок слов и знаки препинания.

б) Сведения, содержащиеся в комбинаторном словаре, а именно: часть речи; синтаксические признаки типа одушевленности-неодушевленности существительных, стативности или моментальности глаголов и т.п. (всего около 300); семантические признаки типа 'действие', 'процесс', 'информация', 'время' и т.п. (в количестве нескольких десятков); модели управления, т. е. указания о морфологических, синтаксических и лексических свойствах слов, способных насыщать синтаксические валентности данного предикатного слова.

в) Сведения, которые могут быть выработаны другими синтаксическими правилами. Так, чтобы сформировать гипотезу о возможности комплетивной связи в цепочке слов ...*пишет...писем*, необходимо удостовериться в одной из двух вещей: либо от *пишет* зависит отрицание (ср. *не пишет писем*); либо от существительного зависит «большое» числи-

тельное (ср. *пишет сразу пять писем*). Если нет ни поддерева *не пишет*, ни поддерева *пять писем*, комплетивная связь между *пишет* и *писем* невозможна.

Действие в каждом таком правиле ровно одно – связать две критические словоформы таким-то гипотетическим синтаксическим отношением.

На основе правил собственно синтаксического анализа формируется множество гипотетических связей между словоформами предложения. С помощью разного рода фильтров (древесность, проективность, неповторимость ряда отношений) множество допустимых гипотез оптимизируется, т.е. освобождается от ложных гипотез. Если в результате чисток получилось дерево зависимостей, работа синтаксического анализатора для данного предложения заканчивается. Если дерева не получилось, в работу включаются правила предпочтения.

3) Правила предпочтения, в отличие от правил собственно синтаксического анализа, являются вероятностными по своей природе. Из двух несовместимых между собой гипотез они выбирают ту, которая имеет больше шансов оказаться правильной в условиях данного предложения и языка. Для предложения

(2a) Он заметно отличается от своих товарищей по классу мастерства

будет построена, в частности, гипотеза о том, что *по классу* подчиняется по 2-комплетивному отношению глаголу *отличаться* и по атрибутивному отношению существительному *товарищей*. В таких случаях выбирается актантная (здесь – 2-комплетивная) связь как более сильная, чем атрибутивная.

Вероятность 2-комплетивного отношения между *отличаться* и *по*, действительно, больше, чем вероятность атрибутивного отношения между *товарищ* и *по*. Правильная комплетивная связь между *отличаться* и *по* возникает в очень многих случаях (*отличаться от кого-чего-л. по уму <по образованию, по характеру, по конструкции, по весу, по величине и т.п.>*), а правильная атрибутивная связь между *товарищ* и *по* – в немногих. В частности, в нашем примере она могла бы возникнуть, если бы в предложении не было последнего слова:

(2б) Он заметно отличается от своих товарищей по классу (с другим значением слова *класс*).

В этом случае использование сформулированного выше правила предпочтения приводит к ошибке.

Если дерева не получилось и после работы правил предпочтения, в действие вступает этап перебора альтернатив, имеющий чисто технический характер и поэтому здесь не комментируемый.

Важной характеристикой модели формального синтаксиса является количество используемых в нем отношений подчинения. В нашей модели их 52. Такое дифференцированное представление синтаксических конструкций естественного языка дает хороший контроль их смысла.

Класс конструкций, описываемых одним отношением, распадается на подклассы, каждый из которых распознается с помощью особого правила. В настоящее время в модели синтаксиса имеется около 400 правил синтаксического анализа.

2. Общие замечания о длительной конструкции.

Исходной точкой наших дальнейших рассуждений послужит фраза (1), а точнее – словосочетание *работать два дня*, состоящее из глагола и именной группы в винительном падеже, обозначающей отрезок времени. Мы решили остановиться на этой конструкции, потому что время – фундаментальное понятие лингвистики, как, впрочем, и всего чело-

веческого знания. Без понимания того, как время выражается в естественных языках, невозможно строить их формальные модели.

Временные конструкции, с которыми мы будем иметь дело, относятся к одному из двух основных типов концептуализации времени действия, принятых в естественном языке. Первый тип – действие целиком заполняет собой определенный временной отрезок (см. фразу (1)). Второй тип – время действия (или события) локализовано внутри временного отрезка, но не совпадает с ним; ср.

(3) Вчера он читал свою первую лекцию в МГУ,

где время действия «читал» локализовано внутри временного отрезка «вчера».²

Как легко видеть, выбранная нами конструкция относится к первому семантическому типу. В нашей модели синтаксиса она описывается специальным длительным отношением, которое при переходе к семантическому представлению предложения интерпретируется следующим образом:

П $\xrightarrow{\text{длительн}}$ Т = 'Действие или процесс Р имеет место в течение времени, равного Т.'

Возникает вопрос, зачем нужно вводить специальное длительное отношение, которого до сих пор в русской грамматике не было, и почему нельзя обойтись традиционным обстоятельством отношения.

Дело в том, что в русском языке имеются две синтаксически и семантически противопоставленные конструкции с временными словами, различие между которыми маркируется падежом. Ср.

(4) Зиму он работал на стройке (длительное),

(5) Зимой он работал на стройке (обстоятельное).

В предложении (4) утверждается, скорее всего, что работа продолжалась в течение всей зимы (первый тип концептуализации времени действия). Поэтому, между прочим, можно сказать *Всю зиму он работал на стройке*. В предложении (5) говорится только, что его работа на стройке пришлась на зимнее время (второй тип концептуализации времени действия). Поэтому нельзя сказать **Всей зимой он работал на стройке* хотя другие определения здесь вполне возможны; ср. *Этой <прошлой> зимой он работал на стройке*.³

У длительного отношения есть еще одно отличие от обстоятельного отношения, связанное с отрицанием. При глаголе с обстоятельным временным зависимым отрицание ведет себя тривиально.

(6) Он не работал зимой

значит, что в зимнее время его работа не имела места. Поведение отрицания при глаголе с длительным зависимым интереснее. Рассмотрим предложение (7а):

(7а) Компьютер не работал два дня.

Как показано в Богуславский 1985, оно имеет два значения в зависимости от области действия *не*. Если в область действия отрицания входит только глагол, то получается чисто отрицательное осмысление: компьютер бездействовал в течение двух дней. Если в область действия отрицания входит глагол вместе с длительным зависимым, то получается осмысление «компьютер работал меньше двух дней». Это осмысление является единст-

² Возможен еще один тип концептуализации времени действия в естественном языке – временной отрезок локализован внутри времени действия или процесса, как во фразе *Во вторник он все еще был на бюллетене*. Однако этот тип представляет для нас периферийный интерес и в дальнейшем не учитывается.

³ Подробнее о критериях разграничения подчинительных отношений см. Мельчук 1979: 99 и сл.

венно возможным для отрицательных предложений с меной винительного падежа на родительный:

(76) Компьютер не работал двух дней.

Итак, есть ряд оснований, по которым в русском синтаксисе следует постулировать особое длительное отношение. Перейдем к более систематическому анализу длительной конструкции.

3. Правило синтаксического анализа длительной конструкции.

Это правило удобно изложить в виде ответов на следующие три вопроса: 1) какие классы слов могут в принципе выступать в длительной конструкции в роли слуг (зависимых) и какие контекстуальные условия на них накладываются?; 2) какие классы глаголов могут (не могут) выступать в длительной конструкции в роли хозяев и какие контекстуальные условия на них налагаются?; 3) от каких близких синтаксических конструкций следует отделить длительную конструкцию?

Не ответив на эти вопросы, нельзя построить правила распознавания длительных конструкций в произвольном русском тексте.

При обсуждении указанных вопросов мы будем использовать, кроме материалов упоминавшейся модели и собственных материалов, еще богатые материалы, собранные и систематизированные во Всеволодова 1983, а также некоторые наблюдения и соображения из Апресян 1978.

3.1. Семантические классы длительных зависимых и условия на них

Каноническими длительными зависимыми являются существительные, обозначающие отрезки времени: *секунда, минута, час, день, неделя* и т.п. Сюда же с небольшой натяжкой можно отнести названия дней недели, месяцев, времен года: *понедельник, вторник, январь, февраль, лето, осень* и т.п., ср.

(8) Весь понедельник он сидел дома.

Отрезок времени, в течение которого продолжалось какое-то действие, процесс или состояние, может быть обозначен еще наречиями длительности типа *долго, недолго* и существительным *время* с зависимым словом:

(9) Он долго <недолго> спал <спал некоторое время>.

Конструкции типа (9) отличаются от канонических длительных конструкций только тем, что продолжительность действия указана неточно.

Следующий тип слов, способных выступать в роли длительных зависимых, – это существительные со значением действия, имеющего фиксированную или известную протяженность; ср. *война, обед, урок, дей. ствие* (в пьесе), *антракт, лекция* и т.п.

(10a) Он болтал целый урок <оба действия, все три лекции>.

(10b) Он молчал весь обед.

Наконец, в позиции длительного зависимого способно выступать слово *дорога*; ср.

(11) Всю дорогу мокрые трубы хрипели старинный вальс.

Интерпретация длительной конструкции в случаях (10) и (11) немного отличается от канонической, но для наших целей это различие несущественно.

Канонические длительные зависимые – временные слова со значением отрезка времени – формируют длительную конструкцию наиболее свободно, т. е. почти без каких-либо дополнительных условий на именную группу:

(12) Он думал минуту <час, день, неделю,...>.

При названиях дней недели, месяцев и сезонов необходимо, как правило, кванторное или указательное зависимое:

(13) Весь январь <прошлый понедельник, это лето> я работал над докладом.

Само слово *время* употребляется в этой конструкции с обязательным зависимым меры типа *долгое, недолгое, длительное, некоторое*:

(14) Долгое <некоторое> время эти стихи ходили в списках.

Существительные двух последних групп – слова типа *обед, лекция* и слово *дорога* – тоже нуждаются в зависимых, в роли которых при них выступают кванторные прилагательные *весь, целый* или числительные:

(15) Он молчал <болгал> весь <целый> урок <всю дорогу, два урока>.

Еще одно условие накладывается на падеж длительной именной группы. Если длительное зависимое имеет форму родительного падежа, наведенную отрицанием, как в

(16) Он не читал двух часов,

то, по одному общему правилу русской грамматики, при глаголе-хозяйине не должно быть дополнений. Если же они есть, то в состав группы длительного зависимого должна входить ограничительная частица *и, ни*; эти условия отражают тот факт, что (17а) – вполне правильное предложение, а (17б) – неправильное:

(17а) Он не читал книгу и минуты,

(17б) *Он не читал книгу минуты.

Это, так сказать, те положительные условия, в которых временные слова и их аналоги способны формировать длительную конструкцию. Возникает вопрос, нет ли таких отрицательных факторов, в присутствии которых даже канонические временные слова утрачивают эту способность. Как всегда в языке, такие факторы обнаруживаются без всякого труда.

Во-первых, длительная конструкция разрушается в контексте кванторного прилагательного *каждый* и указательного прилагательного *сей*.

(18а) Каждую минуту <каждые пять минут> на поле садился самолет,

(18б) Сию же минуту проси прощения.

В предложениях типа (18) утверждается не то, что действие продолжалось в течение данного отрезка времени, а то, что некое событие произошло или должно произойти в какой-то момент, включенный в данный временной отрезок (второй семантический тип концептуализации времени действия в естественном языке). Здесь, следовательно, имеет место обычное обстоятельство времени, семантически не отличающееся от обстоятельств типа *летом, зимой*.

Во-вторых, длительная конструкция либо разрушается, либо приобретает существенно новое качество в случае, если временное слово входит в состав синтаксической фраземы вида *X за X-ом* (*минуту за минутой – час за часом, день за днем, месяц за месяцем* и т.д.). Действительно, предложения типа

(19а) Неделю за неделей пробиралась она по горным дорогам к родному селению,

(19б) День за днем они рыли траншею

имеют не каноническое длительное значение ('весь временной отрезок занят данным действием'), а кратко-длительное значение типа 'на протяжении временного отрезка, состоящего из многих X-ов <минут, часов, дней и т.д.>, в каждый X имело место действие P'). Это значение близко, а может быть, и тождественно значению кратко-длительной конструкции, обсуждаемой ниже.

3.2. Семантические и грамматические свойства глаголов, допускающих длительные зависимые, и условия на них.

Длительная конструкция естественна с глаголами, обозначающими действия, процессы и состояния (см. примеры выше).

Известен один большой семантический класс глаголов – так называемые моментальные глаголы –, с которыми длительная конструкция невозможна. В русском языке к числу моментальных глаголов относятся, в частности, почти все глаголы физического перемещения с приставкой *при-*: *прибегать, приводить, привозить, приезжать, прилетать, приносить, присылать, приходиться* и т.п. (подробнее о них см. Апресян 1988). Они обозначают событие, которое невозможно представить как разворачивающееся во времени. Можно сказать (20а), но не (20б):

(20а) Судно долго <целый час> подходило к порту,

(20б) *Судно долго <целый час> приходило в порт.

Глагол *подходить* обозначает постепенное приближение к конечной точке. Все моменты этого действия абсолютно равноправны, и в каждый из них имеет место действие, именем которого является данный глагол.

Глагол *приходить* выделяет в описываемом событии один-единственный момент – тот, в который конечная точка оказывается достигнутой. Все событие «приходить» сосредоточено именно в этом моменте. Никакие подготовительные фазы, ведущие к данному событию и разворачивающиеся в предшествующие моменты, глаголом *приходить* не могут быть названы. Именно поэтому *приходить*, равно как и другие моментальные глаголы, не допускает при себе длительных зависимых.

Есть лишь один фактор, который делает этот запрет недействительным – отрицательный контекст (см. Апресян 1978). Вполне можно сказать

(21а) Отец долго не приходил,

(21б) Вот семеро малолетних детей. Они голодны. Их мать ушла по своим делам и два дня не появляется (Д.Примула).

Понятно, почему длительная конструкция в отрицательном контексте даже для моментального глагола оказывается допустимой. В данном случае она обозначает не длительность события, а отрезок времени, в течение которого событие не имело места.

Другим компонентом глагольной семантики, влияющим на допустимость длительного зависимого, является вид. Длительные зависимые обычны при глаголах несовершенного вида (см. примеры выше). Если глагол употреблен в форме совершенного вида и при этом не имеет семантической валентности на длительную именную группу (см. ниже глаголы пердуративного и некоторых других способов действия), то длительное зависимое при нем невозможно; ср.

(22а) *Он привязал собаку к дереву пять минут,

(22б) Он привязывал собаку к дереву пять минут.

Единственная конструкция, в которой глагол в форме совершенного вида допускает длительное зависимое, – пассивная; но тогда глагол должен обозначать не действие, а состояние, что обеспечивается отсутствием у него агентивного зависимого:

(23а) Собака уже пять минут привязана к дереву.

Наличие агентного зависимого у пассивного причастия совершенного вида сразу превращает его из имени состояния в имя законченного действия, идея которого приходит в противоречие с идеей длительности:

(23б) *Собака уже пять минут привязана хозяином к дереву.

3.3. Конструкции, близкие к длительной.

Сначала мы рассмотрим конструкции, близкие к длительной со стороны, так сказать, именной группы, а затем – конструкции, близкие к длительной со стороны глагола.

Мы уже упоминали конструкцию (5), в которой ряд слов со значением отрезка времени употребляется в творительном падеже. Мы отнесли ее к разряду обстоятельственных, потому что и синтаксически, и семантически она существенно отличается от классической длительной конструкции.

Продолжим этот ряд и рассмотрим конструкцию с именной группой, содержащей временное слово в форме творительного падежа множественного числа.

(24) Он часами <целыми днями, неделями, годами> работал над любимившейся ему ролью.

Конструкция (24) отличается от классической длительной конструкции тем, что хотя действие представлено как заполняющее весь временной отрезок, оно не мыслится как непрерывное. Это обстоятельство отмечено в работе Всеволодова 1983. На этом основании конструкция (24) в нашем синтаксисе описывается как кратно-длительная, т.е. с помощью другого синтаксического отношения. Кратно-длительная конструкция отличается от собственно длительной еще и тем, что содержит оценку времени действия: время действия оценивается как очень долгое. Поэтому временная группа в данном случае всегда рематична⁴.

Обратим внимание на неоднозначность, свойственную некоторым предложениям с временной группой в творительном падеже множественного числа. Предложение

(25) Он сидел над диссертацией ночами

допускает, в отличие от (24), два осмысления. Первое совпадает с тем, что рассмотренным, т.е. соответствует кратно-длительной конструкции. Оно проясняется перифразой *Он сидел над диссертацией целыми ночами*. Во втором смысле *ночами* выполняет роль обычного обстоятельства времени типа *летом, в понедельник* и т.п. Этот смысл проясняется перифразой *по ночам* или выносом *ночами* в начало предложения. Коммуникативная функция такого обстоятельства-детерминанта обычно тематическая⁵.

Указанное различие не может быть схвачено средствами нашего формального языка; для этого надо было бы знать коммуникативные намерения говорящего. Впрочем,

⁴ В этом отношении она похожа на другие обстоятельственные и копредикативные конструкции с количественной именной группой в творительном падеже множественного числа; ср. конструкцию типа *Они ели черную икру столовыми ложками <пили шампанское ведрами>*, формируемую существительными со значением совокупности, сосуда, контейнера и т.п. Здесь именная группа со значением большого или чрезмерного количества тоже рематична.

⁵ Аналогичный тип неоднозначности свойствен и некоторым предложениям с количественной группой в творительном падеже; ср. *Они ели черную икру столовыми ложками* ('большое количество', рема или 'способ', не обязательно рема).

таких случаев не слишком много. Этот тип неоднозначности разыгрывается на немногих временных словах типа *вечерами, ночами* и, может быть, на названиях времен года.

Перейдем к временным конструкциям, которые сближаются с длительной со стороны глагола.

До сих пор мы рассматривали невалентные длительные зависимые. Действительно, ничто в семантике глагола типа *работать* не требует в обязательном порядке указания количества времени, в течение которого продолжалось действие. Однако существуют и такие глаголы, при которых именная группа в винительном падеже, содержащая слово со значением отрезка времени или аналог такого слова, может быть валентной, т. е. предсказываться лексическим значением глагола, ср. *Собрание длилось два часа*. Мы рассмотрим три основные группы таких глаголов: а) глаголы пердуративного и делимитативного способов действия; б) глаголы финитивного и завершительного способов действия; в) глаголы типа *провести*.

- (26а) Он проработал <пробежал, поболтал> два часа (пердуративный способ действия),
 (26б) Он поработал <побегал, поболтал> два часа (делимитативный способ действия);
 (27а) Он отвоевал войну <отслужил год в армии, отсидел свой срок, отработал два дня> (финитивный способ действия),
 (27б) Он доработал две недели <доспал законные две минуты, догулял свой отпуск> (завершительный способ действия);
 (28а) Он провел два месяца <свой отпуск> в деревне,
 (28б) Человека арестовывают, годы он проводит за колючей проволокой, а потом выясняется, что человек этот ни в чем не виноват – произошла ошибка («Литературная газета», 1988,17)

В упоминавшейся работе М.В.Всеволодовой указаны еще некоторые менее систематические группы глаголов, способные, как будто, иметь дополнения интересующего нас типа, например, *вздремнуть <соснуть> часок, не мог усидеть на месте больше минуты*. Однако при них употребление временных зависимых подчиняется настолько жестким ограничениям, что в них можно усматривать какие-то новые единицы, например, фраземы. Заметим, в частности, что в приведенных выше при мерах слово *часок* нельзя заменить словом *час*: *Он вздремнул <соснул> час*. Поэтому в дальнейшем мы сосредоточимся только на трех проиллюстрированных примерами (26)-(28) группах глаголов.

Они отличаются от глаголов с неактантными длительными зависимыми по следующим трем признакам: а) виду глагола; б) способности иметь длительное зависимое наречие (*долго, недолго*); в) способности пассивизироваться.

Конструкция (26) отличается от канонической длительной конструкции, кроме актантности, только видом. Именная группа может заменяться наречиями типа *долго, недолго* (ср. *В крепости гость также пробыл очень недолго* – М.Булгаков) и практически не допускает пассивизации; ср. неправильность

- (29) *Им были проработаны <поработаны> два часа.

Ее, следовательно, можно объединять с собственно длительной конструкцией, но можно и выделять в самостоятельную конструкцию. Формальным основанием для этого могло бы быть то, что здесь временные зависимые выполняют роль актанта при глаголе совершенного вида, что в собственно длительной конструкции невозможно.

Конструкция (27) стоит на полпути между собственно длительной конструкцией и конструкцией с нормальным прямым дополнением: она уже не допускает замены именной группы наречиями *долго, недолго* и еще не допускает пассивизации:

(30a) *Он отвоевал <отслужил, отсидел> долго,

(30б) *Год был отвоеван <отслужен, отсижен> им на Крайнем Севере.

Конструкция (28) – это конструкция, наиболее далеко отстоящая от классической длительной конструкции. Именная группа со значением отрезка времени выступает при глаголах типа *провести* в функции прямого дополнения-объекта. Она не допускает замены наречиями *долго*, *недолго* и – единственная среди всех прочих конструкций – довольно легко допускает пассивизацию:

(31a) *Он провел в деревне долго,

(31б) Два дня было проведено нами впустую.

Еще одна конструкция, соприкасающаяся с длительной со стороны глагола, может быть проиллюстрирована фразами типа

(32) Судно два года исправно <регулярно, неизменно> приходило в порт назначения, а потом с ним что-то случилось.

Такие предложения правильны, но не относительно собственно длительного значения, которого у них не может быть в силу моментальности глагола (см. выше), а относительно кратно-длительного значения: ‘событие «судно пришло в порт» имело место много раз на протяжении отрезка времени, равного двум годам’.

Для того, чтобы осмыслить предложение с длительным зависимым при моментальном глаголе в кратно-длительном значении, необходимо уметь соотносить нормальное время произвольной ситуации, изменяющееся в зависимости от ее масштаба, с масштабом произвольного отрезка времени. Ср. падение правильности от (33а) к (33г), связанное с тем, что событие «приход судна в порт» может мыслиться как многократно повторяющееся на протяжении временного отрезка «два года», но не на протяжении существенно меньших временных отрезков:

(33а) Судно приходило в порт два года,

(33б) ?Судно приходило в порт месяц,

(33в) ?? Судно приходило в порт два дня,

(33г) *Судно приходило в порт два часа.

Человек легко квалифицирует предложение (33а) как грамматически правильное, а предложение (33г) – как грамматически неправильное. Формальная модель с этим справиться не в состоянии.

4. Выводы о пределах формализации длительной конструкции.

Легко видеть, что почти все описанные выше условия распознавания длительной конструкции и других близких к ней временных конструкций могут быть без труда формализованы. Для этого достаточно сделать следующее: 1) приписать лексемам в словаре синтаксические (или семантические) признаки типа ‘время’, ‘единица измерения’ (*секунда*, *минута*, *час*, *день*, *неделя* и т.д.), ‘месяц’ (*январь*, *февраль* и т.д.), ‘длительность’ (*долго*, *недолго*, *урок*, *лекция*, *обед*,...), ‘действие’ (*урок*, *лекция*, *обед*, *строительство*, *работа*,...), ‘моментальность’ (*приходить*, *прилетать*,...), ‘пердуративность’ (*пролежать*, *пробыть*,...), ‘делIMITативность’ (*полежать*, *побыть*,...) и ряд других; 2) приписать лексемам в словаре модели управления; 3) допустить введение в синтаксические правила не только грамматической информации (вид, залог число и т. п.), но и информации лексической (*весь*, *каж-*

дый, сей, и, за, дорога и т.п.). На этом пути можно формально описать почти все тонкости длительной конструкции и все ее синтаксические и – что гораздо важнее – семантические отличия от родственных ей конструкций.

Лишь в двух случаях нам не удалось построить формального аналога языковой компетенции носителей языка.

Предложение типа *Он сидел над диссертацией* ночами понимается человеком по-разному ('по ночам' и 'целыми ночами') в зависимости от того, какие коммуникативные намерения он приписывает говорящему. Эти коммуникативные намерения могут быть ему известны, например, потому, что он хорошо знает своего собеседника, его темперамент, его манеру говорить и т.п. В модели нет средств разрешить эту неоднозначность, потому что ей недоступны коммуникативные намерения говорящего, а никаких внешних признаков для предпочтения того или другого из двух возможных осмыслений не существует. Подчеркнем, в частности, что этого нельзя было бы сделать, даже если бы в модели синтаксиса можно было учитывать просодическую информацию. При любом интегрировании рассматриваемого предложения неоднозначность сохраняется.

Предложение *Судно два года приходило в порт* может быть осмыслено человеком как правильное относительно кратного-длительного значения, потому что он знает устройство внешнего мира и может соотнести временной масштаб события «приход судна в порт» с временным масштабом отрезка «два года». В модель синтаксиса принципиально невозможно заложить все такие соотношения, т.е. все пары 'событие' – 'отрезок времени', и поэтому она всегда будет квалифицировать предложения типа *Судно два года приходило в порт* как неправильные (т. е. не сможет строить для них синтаксическую структуру).

Если согласиться с тем, что понимание синтаксической структуры некоторых предложений зависит от знания коммуникативных намерений говорящего или от знания устройства мира, придется признать, что оба эти фактора ставят предел формализации, потому что остаются и не могут не оставаться вне досягаемости чисто синтаксической модели. И все же это обстоятельство вызывает меньшее удивление, чем то, какой большой объем информации выражается в тексте чисто языковыми средствами – формами слов, их порядком, их синтаксическими и семантическими свойствами, отдельными лексемами – и, следовательно, может быть до конца формализован. Удивительно, сколь большое число интересных и тонких синтаксических явлений удается сделать предметом точных лингвистических вычислений⁶.

⁶ Рукопись этой статьи была прочитана И.А.Мельчуком, которому автор выражает признательность за ценные критические замечания.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Апресян Ю.Д. 1978: Языковая аномалия и логическое противоречие. В: *Tekst, Język. Poetyka*. Wrocław etc.: 129-152.
- Апресян Ю.Д. 1988: Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке. В: *Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование*. Москва: 57-78.
- Богуславский И.М. 1985: Исследования по синтаксической семантике. Москва.
- Всеволодова М.В. 1983: Категория именной темпоральности и закономерности ее речевой реализации. ДД, Москва.
- Мельчук И.А. 1974: Опыт теории лингвистических моделей «Смысл \Leftrightarrow Текст».
- Mel'čuk I.A., Pertsov N.V. 1987: *Surface Syntax of English. A Formal Model within the Meaning – Text Framework*. Amsterdam, Philadelphia.
- Mel'čuk, Igor A. 1979: *Studies in Dependency Syntax*. Ann Arbor.

Нина Давидовна А р у т ю н о в а , Москва

NOMINA ENUNTIATIONIS
(к постановке проблемы)

В каждом языке выделим фонд имен, обозначающих предикативные единицы: высказывания, сообщения, речевые акты, законченные тексты или их фрагменты. Назовем их именами высказываний, или *nomina enuntiationis*. К их числу относятся такие слова, как *суждение, мнение, сообщение, факт* и др. Различаясь своим лексическим значением, они обладают некоторыми общими синтаксическими признаками.

Как классификаторы предикативных единиц, они способны вводить изъяснительные придаточные или предварять текст: *Было высказано мнение (предположение), что Чичиков – это капитан Копейкин; Мысль, что Чичиков собирается похитить губернаторскую дочку, не показалась дамам странной.*

Имена высказываний употребительны в анафорической функции по отношению к предложениям предтекста: *Говорили, что Чичиков никто другой как переодетый Наполеон. Это мнение нелепо.*

Таким образом, рассматриваемые слова берут на себя роль прономинализаторов: они замещают высказывание в именной позиции другого высказывания. Их можно считать лексикализованными аналогами (или эквивалентами) неполных номинализаций: – *Чичикову удалось обмануть Плюшкина, – Сомнительно → То, что Чичикову удалось обмануть Плюшкина, сомнительно → Это предположение сомнительно → Это сомнительно.*

Имена высказываний позволяют применять к предикативным единицам механизмы референции: *это суждение, некоторые суждения, любое суждение* и т.п.

Замещающая высказывания, анализируемые имена наследуют и сохраняют их основной признак – предикативность (связку) совместно с выбранным для этого отношения истинностным значением. *Мнение и сообщение, суждение и высказывание* тогда, когда они употреблены в анафоре, суть имена не потенциальных, а уже заявленных и часто не отчужденных от говорящего пропозиций (повествовательных предложений). Они не отвлечены также от оснований и мотивов для соответствующего утверждения. Входя в чужую речь, они обременяют ее прагматическим грузом, источником которого является первичное высказывание.

Всякое суждение, сколь бы обоснованным и категоричным оно ни было, может стать объектом истинностной оценки или переоценки. Даже такие очевидные истины, как, например, «Две параллельные прямые не пересекаются в пространстве» могут быть (и не без успеха) оспорены. В этом проявляет себя не только природа знания, но и природа языка: предикативные отношения допускают разрыв.

Это положение распространяется и на имена высказываний. Стоящие за ними суждения постоянно подвергаются истинностной переоценке. Даже имя *истина*, когда оно замещает суждение, может утратить значение истинности: истины бывают *сомнительными* и даже *ложными*. То же относится и к классификатору *факт*. В одной из серии исследований, посвященных употреблению выражений знания и истинности в естественных языках, А. Богуславский обратил внимание на то, что эти категории различаются по признаку итеративности: предикат истинностной оценки может присоединяться к высказыванию, уже имеющему значение истинности, выражение же *знать, что* может только однажды быть префигировано к высказыванию (разумеется, без изменения субъекта, то есть кореферентно): „Interestingly enough, non-iterativity of *know that* is distinctly opposed to the nature of the semantically related structures with *it is true that p*, a declarative sentence *it is true that p* may, of course, be true; and it would be simply ludicrous to disallow a statement of its truth in the

obvious form *it is true that it is true that p*, in this way, a picture of an indefinite iteration of *it is true that emerges*“ (Boguslawski 1986: 42).

Нас будет, однако, интересовать более простой случай, допускающий различие субъектов оценки. Вторичная истинностная оценка часто отличается от первичной: *it is false that it is true that p*. Такая ситуация характерна для диалога: *it is false that p* – формула возражения, а *it is true that p* – знак согласия.

Итерация истинностной оценки может быть явной и скрытой. В открытой форме она присутствует в логике и при переводе логических формул на естественный язык (*Ложно, что «дважды два пять» истинно*), в скрытой форме – естественному языку: *Это суждение (утверждение, положение и т.д.) истинно (ложно)*. Первичная истинностная оценка состоит в ее выборе из дизъюнктивного ряда, вторичная – в оценке пропозиции с выбранным истинностным значением.

Порожденные предложений вторичной истинностной оценки в естественном языке не так просто, как в логике. В значение классификаторов высказывания, равно как и в семантику предикатов истинностной оценки, входят компоненты прагматического порядка. Эти дополнительные смыслы должны быть между собой согласованы.

Среди имен *nomina enuntiationis*, сочетающихся с предикатами вторичной истинностной оценки, наибольшее место занимают следующие группы: 1) имена «сомнительной истины», прибегая к которым, можно поставить под вопрос суждение любой степени категоричности; а) *мнение, суждение, точка зрения, предположение, утверждение, отрицание*, б) *положение, тезис, гипотеза, предпосылка, вывод, концепция, доктрина, учение, вера*, 2) имена «единиц информации»: *сообщение, донесение, известие, весть, новость, сведения, данные, сводка, информация, хроника*; 3) имена профетических высказываний, которые уже одним тем, что они отнесены к будущему, провоцируют необходимость вторичной оценки: а) *прогноз*, б) *прозрение, прорицание, пророчество, предчувствие, предречение, предугадывание, предвестие, предопределение*; в) *желание, ожидание, надежда, страх* и др. К этой категории с долей допущения могут быть отнесены «замыслы» (*план, проект, замысел, намерение*), комиссивы (*обещание, обязательство*) и прескрипции (*приказ, просьба*). Все эти имена вводят изъяснительные предложения и используются в анафорической функции применительно к предикативным единицам: *Я хотел, чтобы пошел дождь, и представьте себе, мое желание осуществилось (сбылось, выполнилось)*. Обилие имен высказываний о будущем, возможно, и объясняется тем, что они регулярно подвергаются постоценке.

Объем статьи не позволяет остановиться на употреблении имен этой группы. Поэтому мы ограничимся здесь одним замечанием. Истинность собственно профетических высказываний (пророчеств) в норме оценивается дважды: при их изречении (ср. библейскую формулу, вводящую прорицания «истинно, истинно говорю вам...») и постфактум: когда они *оправдываются* (становятся правдой). Первая оценка основывается на доверии пророку, вторая имеет определенные, причем весьма своеобразные, условия истинности. Они слабо фиксированы, вследствие чего об одном и том же предсказании можно иногда с одинаковым правом утверждать, что оно сбылось и не сбылось. В рамках веры первая оценка всегда позитивна. Пророчества по определению истинны: истинность составляет не только прагматическую, но и семантическую пресуппозицию этого имени, поскольку вне вероучений оно либо не употребляется вовсе, либо представляет собой цитацию. Пророчество проистекает из знания, а не из предположения; ср. у Лермонтова: «С тех пор, как вечный судия мне дал *всеведение* пророка...» Не случайно пророка называют также *ведун*. Вместе с тем, даже в контексте веры, пророчество нуждается в постоценке; как и всякое суждение о будущем, пророчество можно сличить с действительностью только тогда, когда она «показала себя» человеку.

Мы не сможем остановиться здесь на еще одном разряде имен высказываний – их обозначениях по жанру, таких как *сентенция, изречение, афоризм, пословица, поговорка* и др. Их истинностная оценка также ставит интересные проблемы.

В естественных языках существует множество способов указать на истинность или ложность суждения. Большинство из них осложнено дополнительными смыслами – этическими и прагматическими по преимуществу. Применительно к русскому языку можно предложить следующий эскиз распределения слов со значением истинностной оценки по группам: 1) каноническая оценка: *истина – ложь, истинно – ложно, правда – неправда*, 2) квазиканоническая оценка: *верно – неверно, правильно – неправильно*, 3) оценка через апелляцию к дополнительным данным: *достоверно – недостоверно, подтвердилось – не подтвердилось*, 4) оценка через апелляцию к свидетельствам и аргументам: *аргументированно – не аргументированно, спорно – бесспорно, сомнительно – несомненно, очевидно – неочевидно, убедительно – неубедительно*, 5) оценка через отношение к действительности: *соответствует (не соответствует) действительности (фактам), согласуется (не согласуется) с фактами, искажает (извращает) действительность, быть – небылица, правдоподобно – неправдоподобно*, 6) выражение ложности через дискредитацию смысла: *вздор, чепуха, ерунда, нонсенс, нелепость, абсурд, бред, бессмыслица, абракадабра*, 7) выражение ложности через апелляцию к воображению или впечатлению: *вымысел, выдумка, домысел, измышление, сказки, фантазия, иллюзия, легенда, миф, превратное (ложное) впечатление*, 8) выражение ложности через дискредитацию речевого жанра: *сплетня, слух, досужие разговоры*, 9) указание на намеренные манипуляции с истиной: *ложь, вранье, фальсификация, передергивание, блеф, подтасовка фактов, полуправда, дезинформация, фикция*, 10) указание на невольность лжи: *ошибка, заблуждение, ошибочно*, 11) выражение ложности через дискредитацию цели речевого акта, предметом которого является лицо: *клевета, навет, извет, поклеп, оговор*, 12) ложь с целью манипуляции адресатом: *обман, введение в заблуждение*, 13) оценка высказываний о будущем: *сбылось – не сбылось, осуществилось – не осуществилось, вышло – не вышло, удалось – не удалось, исполнилось – не исполнилось, оправдалось – не оправдалось* и др.

З а м е ч а н и я :

1. Приведенные слова имеют, кроме значения истинностной оценки, другие смыслы, которые мы оставляем в стороне. Так, *обман* можно относить и к слову и к делу. Характерно, однако, что «дело», которым обманывают, как бы эквивалентно высказыванию и «прочитывается» жертвой.

2. Многие из названных предикатов могут в дальнейшем тексте использоваться в анафорической функции. Она для них, как для любого предиката, вторична. Истинностная оценка составляет лексическое значение предикатов. Поэтому, попадая в субъектную позицию, они не допускают переоценки: **Этот поклеп ложен*. Истинностная оценка «третьей степени» предполагает цитацию. *Эта «ложь» оказалась правдой*.

3. Некоторые имена занимают положение, промежуточное между классификаторами и предикатами. Таковы, возможно, обозначения форм безответственной речевой деятельности (*сплетня, досужие разговоры*) и содержащейся в ней непроверенной информации (*слух*).

4. Многие из названных предикатив соотносительны с личными глаголами и их перифразами: *ложь – лгать, неправда – говорить неправду, клевета – клеветать* и т.д. Такие глаголы и перифразы выражают двойную предикацию: они характеризуют говорящего и дают истинностную оценку его речевого акта. Характеристика лица (*Ты вечно лжешь → Ты лжец*) выражает суждение первого порядка, а оценка высказывания (*Ты лжешь → То, что ты говоришь, ложь*) – суждение второго порядка. В высказывании «Он говорит

правду» в фокусе находится оценка речевого акта, а в высказываниях «Он обычно говорит правду» и «Он ведь сказа́л правду» – оценка речевого поведения. В первом случае дается истинностная оценка, во втором – этическая. Выражение истинностной оценки личными формами или именами лица (*Ты лжешь. Ты лгун*) маркирует высокую степень ее прагматизации – переход на личности: оценка суждения заменяется оценкой поведения; ср. такие реплики как: *Ты неправ, Ты ошибаешься, Ты говоришь неправду. Врешь! Не знаешь – не говори, Лжец!* и пр.

* * *

Итак, репертуар способов выражения истинностной оценки в русском языке исключительно богат и прагматизован. Приведем тому лишь одну иллюстрацию: *Дошли слухи о нашествии неизвестной нерусской части в Варыкино. Говорят, оно разгромлено... Что вам об этом известно? Это правда? – Чушь. Вымысел. Подхваченные сплетниками непроверенные бредни* (Б. Пастернак).

Разнообразны также классификаторы высказываний. Их сочетаемость с предикатами не свободна. Она обусловлена рядом факторов, из которых выделим два основных: 1) семантика замещаемой пропозиции, 2) лексическое значение классификатора.

«Местовысказывание» это сочетается практически со всеми предикатами: *Это истина (правда, неверно, вздор и т.п.)*. Выбор предиката, однако, зависит от значения замещаемого суждения. Ограничение на сочетаемость проявляют уже предикаты канонической истинностной оценки. Сколь бы широко ни употреблялись предикаты *правда* и *неправда*, и они не универсальны. Граница маркируется содержанием пропозиции. Эти предикаты могут оценивать только суждения, прямо или косвенно связанные с миром и жизнью человека. Они не соединяются с верифицирующими суждениями из области объективных знаний о мире и с аналитическими истинами: Так суждение «Дважды два четыре» является *истиной*, но не *правдой*. Если на экзаменационный вопрос «Сколько будет семью восемь?» (интересно, что такие вопросы ставятся в будущем времени), ученик ответит «57», экзаменатор не скажет «Неправда» или «Это неправда (ложь)». Но, отвечая на обвинительную реплику «У тебя всегда дважды два пять», можно сказать «Это неправда». При этом имеется в виду не таблица умножения, а способ поведения. О суждении «Земля вращается вокруг Солнца» можно сказать «Это истина», но к нему не применим предикат *правда*.

Вместе с тем канонические оценки *истина* и *истинно* не имеют в обыденной речи широкого распространения. Имя *истина* – скорее классификатор, чем предикат: *истинами* называют общие суждения о мире и жизни. Например: *Не сходится ли это с толстовской истиной, что в мире нет правых и виноватых?* (А. Солженицын). «Терпи, трудись, молись и надейся – вот истины, которые я желал бы внушить разом всему человечеству», – говорит один из героев Достоевского.

Обыденный русский язык отдает предпочтение квазиканоническим предикатам *верно – неверно, правильно – неправильно*. Ответы на экзамене, суждения, точки зрения, замечания, наблюдения, соображения, положения научных теорий, выводы и пр. чаще всего оцениваются как *верные* или *неверные, правильные* или *неправильные*. В словарные дефиниции этих предикатов входит указание на истинность: **ВЕРНЫЙ** – правильный, истинный, согласный с действительностью; **ПРАВИЛЬНЫЙ** – верный, истинный, соответствующий действительности. Определения практически тождественны. Эти предикаты во многих случаях взаимозаменяемы. Однако не во всех. Между ними есть различие: *правильный* предполагает соответствие модели: правилам, стереотипу, программе, канону, инструкции (ср. *правильно поступать*); *верный* указывает на соответствие (адекватность, изоморфность) натуре. Предикат *правильный* предпочтителен тогда, когда речь идет о решении

задач, экзаменационном ответе, логическом рассуждении, диагнозе болезни, выборе и т.п. – обо всем том, что должно «попасть в точку». Если человек ведет себя в соответствии с принятыми нормами, его называют *правильным* (ср. также *корректное поведение*, *корректный человек*). *Верным* же скорее бывает изображение, портрет, описание, образ, наблюдение. «Верно изображено (показано)» можно сказать о произведении искусства, обращенном к действительности. Правильность же может характеризовать только художественную технику. *Верное отражение* относится к произведению реалистической живописи, *правильное отражение* – к зеркалу. Предикат *верный* связан с верой и, употребляя его, говорящий мало заботится о доказательстве.

Почему же обыденная речь избегает *истину* и *истинность* и отдает предпочтение предикатам *правильный* и особенно *верный*? Прежде всего в силу их меньшей определенности. Для обыденного сознания важна оценка не только верифицируемых, но и неверифицируемых суждений. Они могут быть охарактеризованы как *верные*, но не как *истинные*; например: *Чем больше вдумываешься, тем более кажется верным, что самые основы нашей морали неверны, ложны и вредны* (Вернадский). *Истинность* знает только «да» и «нет», *верность* и даже *правильность* градуированы. Скалярность истинностной оценки необходима вотричным предикатам, функционирующим в контексте дискуссий. Разброс мнений предполагает их сравнение по степени приближения к истине. Итог спора обычно относителен. Наблюдения, соображения, утверждения могут быть более или менее верными или правильными, то есть находиться на большем или меньшем расстоянии от натуры или модели, оригинала или правила. Отрицательные корреляты «квазиистины» *неверно*, *неправильно*, *неправда* градаций не знают и гораздо более определены в выражаемой ими оценке: *верность* может быть относительной, *неверность* – нет. Отрицательный префикс не настолько слился с лексическим значением слова, чтобы допустить градуирование.

Наконец, дело еще в том, что оценка *истинно* (в меньшей мере *ложно*) отвлечена от говорящих и их взаимоотношений, а *верно* и *правильно* связаны с прагматикой речи. Они выражают не только оценку суждения, но и одобрение или согласие с тем, кто это суждение высказал. Поэтому они хорошо вписываются в обыденную речь (ср. выше об использовании личных форм глаголов при истинностной оценке суждений). Разговор и спор должны иметь некоторую общую платформу. Поэтому согласие может быть частичным. За реакциями «Верно» и «Правильно» может следовать возражение: «Верно, но...» «Правильно однако же...». То же относится к предикату *правда*. Не случайно он приобрел уступительное значение, не исключающее противоположную итоговую оценку: *Квартира, правда, большая, но плохая*. Оценка *истинно* не терпит допущений, за ней не может следовать противительный союз *но*.

Таким образом, даже тогда, когда оцениваемое суждение замещено местовысказыванием *это*, существуют определенные ограничения на выбор канонических и квазиканонических предикатов истинностной оценки. Они возрастают, когда в субъекте используется тот или другой классификатор. Это хорошо видно уже при обращении к наиболее нейтральной группе классификаторов – единицам информации, таким как *сообщение*, *донесение*, *новость*, *известие*, *весь* и др. Все они обычно замещают высказывания о конкретных фактах, и следовательно принадлежат области знания, а не мнения. Информация обладает специфической прагматикой. Она ассоциируется не столько с говорящим, адресатом и ситуацией общения, сколько с первоисточником, из которого она поступает. Считается, что официальная информация и, шире, газеты, радио, телевидение – должны пользоваться надежными источниками. Если информация не проверена, это оговаривается. Сколь бы часто ни была недостоверной передаваемая информация, вотум доверия прессе сохраняется. Отводя сомнения собеседника в истинности сообщения, нередко говорят

«Как, ты не веришь? Но я своими глазами читал это в газете!». Социальные конвенции и официально утверждаемые нормы создают устойчивые прагматические пресуппозиции (или их аналоги). Однако практика жизни все же расшатывает веру, и к именам единиц информации применяются предикаты истинностной оценки – преимущественно отрицательной: информация, данные, сообщения, донесения, известия и вести могут быть *недоверенными, ложными, неподтвердившимися*. Они могут быть *опровергнуты*. Говорят также о *лжеинформации* или *дезинформации* (если ложная информация распространялась сознательно и целенаправленно), но это скорее классификаторы, чем предикаты. В предложениях переоценки часто используется связка *оказаться, не исключая* вотум доверия: «Информация оказалась ложной» значит, что первоначально она принималась за истинную. Пара *казаться – оказаться* выражает значение «ошибка – поправка». Положительная истинностная оценка, если ее не предваряет выражение сомнений, считается избыточной.

К имени *новость* истинностные оценки не применяются совсем. Принадлежность этого имени к кругу единиц информации, однако, не вызывает сомнений. Об этом свидетельствуют названия газет и рубрик радио и телепередач: «Московские новости», теле-новости, служба новостей. Новости – это последние известия, обычно сообщаемые через масс-медиа; ср. также франц. *nouvelles*, англ. *news*.

Среди единиц информации слово *новость* занимает особое место: его лексическое значение («то, что ново; то, что ранее не было известно») остается очень сильным. Оно не стерто как в словах *известие, информация* и *сообщение*. Это видно уже из того, что *новость* употребительна в предикате (*Это для меня не новость, Никакая это не новость*), а имена единиц информации – нет (*?Это не сообщение, ?Никакое это не известие*).

Значение имени *новость* устойчиво благодаря сильным эмоциональным коннотациям: то, что ново, всегда привлекательно. Новости спешат узнать. За ними охотятся журналисты. В повседневной жизни «носитель новостей» имеет право на внимание. Эта ситуация хорошо описана Достоевским в «Петербургской летописи»: «Знаете ли, господа, сколько значит, в обширной столице нашей, человек, всегда имеющий у себя в запасе какую-нибудь новость, еще никому не известную, и сверх того обладающий талантом приятно ее рассказать? По-моему, он почти великий человек; и уж бесспорно, иметь в запасе новость лучше, чем иметь капитал». Притягательность новостей столь велика, что их отсутствие толкает на вымысел.

«Новость» специфична не только в семантическом, но и в социальном отношении. Имена единиц информации практически применяются только в официальной сфере жизни. Новости не знают социальных границ. Встречаясь, знакомые спрашивают друг друга «Какие новости?» или «Что нового?». Новость в официальной жизни граничит с известием, новой информацией, а в повседневной жизни – со сплетней. В продолжении приведенного списка из Достоевского эти слова поставлены рядом: «... есть *новость, сплетня* или что-нибудь очень приятное... Сплетня вкусна, господа». Новости, как и сплетни, передают независимо от их достоверности; ср. у Гоголя: «Что Ноздрев лгун отъявленный, это было известно всем, и вовсе не было в диковинку слышать от него решительную бессмыслицу; но смертный, право, трудно даже понять, как устроен этот смертный: как бы ни была пошла новость, но лишь бы она была новость, он непременно сообщит ее другому смертному, хотя бы только для того, чтобы сказать: «Посмотрите, какую ложь распустили!», а другой смертный с удовольствием преклонит ухо, хотя после скажет сам: «Да, это совершенно пошлая ложь, не стоящая никакого!»» (Гоголь).

Несмотря, однако, на сомнительность новостей и большую надежность *известий, вестей* и *донесений*, эти последние имена сочетаются с предикатами истинностной оценки, а классификатор *новость* ее избегает. Можно сказать *Это сообщение (известие и т.д.) ложно*

(сомнительно, достоверно, не подтвердилось, сушая правда и т.п.). С именем *новость* эти предикаты не сочетаются: **Эта новость верна* (*неверна, ошибочна, ложна, не правда, фальшива и з.п.*). Не говорят даже **Эта новость оказалась ложью* (*ложной*). Ограничение на сочетаемость с предикатами истинностной оценки объясняется, на наш взгляд, структурой лексического значения этого имени, в котором на первый план выдвинуто значение новизны. Этот вывод косвенно подтверждается данными тех языков, в которых лексическое значение соответствующих имен ослабило связь с «новизной»: ср.: франц. *Cette nouvelle est fausse*; англ. *This news is wrong*. Но и эти предложения апробированы не всеми носителями языка. По мнению А. Богуславского, *новость*, в отличие от *информации*, имеет пресуппозицию истинности.

Влияние лексического значения на истинностную оценку классификаторов высказываний становятся еще более очевидной при обращении к таким именем речевых актов, как *возражение, замечание, предупреждение, упрек, обвинение, оправдание* и т.д.

Все они соотносятся с высказываниями, обладающими параметром истинности, но они редко квалифицируются как *истинные* или *ложные*. Когда упрекают в том, что не имело место, упрек называют *несправедливым*, но не *ложным*. Упрек не бывает ни *истинной*, ни *правдой*, ни *клеветой*, ни *наветом*. Оправдываясь, можно прибегать и ко лжи и к правде, но само имя *оправдание* не принимает предикатов *истинное* и *ложное*, *верное* или *неправильное*. Оправдание бывает *убедительным* или *неубедительным*, *достаточным* или *недостаточным*. То же можно отнести к возражению. Возражение претендует на истинность приводимого суждения. Но если это суждение заменено существительным *возражение*, то квалификация по этому параметру отпадает или модифицируется, переключаясь в план межличностных отношений: возражения не бывают *истинными*, *ложными*, *верными* или *неверными*, они скорее бывают *убедительными* или *неубедительными*. Можно сказать «Вы правильно возразили», имея в виду не столько содержание сказанного, сколько тактику спора, поступок.

Таким образом, имена речевых актов, содержащих верифицируемое суждение, уклоняются от прямой истинностной оценки. Их речеповеденческое значение как бы перекрывает предикативность лежащей в их основе пропозиции. Действительно, хорошо сказать «Ваш упрек *основан* на лжи», «Это сплошная ложь», «То, в чем вы меня упрекаете, неправда», но нельзя сказать «Ваш упрек *сплошная ложь*». Речеповеденческие акты являются объектом скорее этической, чем истинностной оценки.

* * *

Итак, были в общих чертах рассмотрены два источника ограничений на употребительность и выбор предикатов вторичной истинностной оценки: значение оцениваемого высказывания и значения его классификатора.

Примечание: В основе статьи лежит текст доклада, прочитанного на интересной конференции „Relations intra/inter-predicatives en russe: analogies et différences“ (Lausanne, juin 1991), на которой автор получил большой профессиональный импульс от глубокого доклада А. Богуславского, его выступлений в дискуссиях и проникательных замечаний по данному тексту, а также ни с чем не сравнимое удовольствие от общения с обаятельным человеком.

Высказанные в статье соображения имеют предварительный характер. Наша цель – стимулировать обсуждение проблемы истинности в естественных языках.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Boguslawski, A. 1986: You can never know that you know. In: Semantikos 10, N 1–2: 1–44.

MIEJSCE HIPERONIMU W DEFINICJI LEKSYKOGRAFICZNEJ

Definiowanie znaczeń słów, któremu semantycy poświęcili już tyle uwagi i osiągnęli tak wartościowe rezultaty (por. zwłaszcza J. Apresjan 1974), ponownie stało się przedmiotem dyskusji.

Momentem, od którego można mówić o nowym etapie refleksji i poszukiwań było wprowadzenie – pod wpływem prac E. Rosch i jej współpracowników – a następnie szybkie rozpowszechnienie pojęcia prototypu¹, oraz takie zdefiniowanie przez H. Putnama znaczenia językowego, że własne weń zostały treści określone mianem stereotypu². Oba pojęcia, prototypu i stereotypu, dla jednych badaczy istotnie różne³, dla innych bliskie sobie czy nawet tożsame⁴, skłoniły semantyków i leksykografów do krytycznej oceny dotychczasowych sposobów definiowania znaczeń słów i poszukiwania sposobów nowych. Jak podkreślił J. Lyons, wartość prac E. Rosch i H. Putnama polega na tym, że w sposobie traktowania problemu denotacji leksemów doprowadziły one do odejścia od zasady fizykalistycznego obiektywizmu w stronę uwzględnienia „roli czy funkcji obiektów, cech, czynności, procesów i wydarzeń w życiu i w kulturze społeczeństwa posługującego się danym językiem” (Lyons, 1984 1: 205–206)⁵. Oznacza to zmianę dotychczasowego pytania o to, co znaczą i co oznaczają słowa, na pytanie o to, jak użytkownicy rozumieją słowa i do czego je odnoszą. Zmiana ta, jak się zdaje, wyznacza różnicę między strukturalnym i kognitywnym modelem semantyki językowej.

W głównym nurcie poszukiwań nowego sposobu definiowania słów znalazła się książka Anny Wierzbickiej *Lexicography and Conceptual Analysis* (1985). Zasady praktykowanej od lat przez autorkę składnikowej analizy redukcjonistycznej, sprowadzającej złożone kompleksy znaczeniowe do składników najprostszyc („prymitywów semantycznych”) zostały tu wzbogacone o postulat analizy pełnej i wyczerpującej i o główne postulaty semantyki prototypów. Zgodnie z tymi postulatami zaproponowane definicje nazw artefaktów, zwierząt i ptaków objęły nie tylko tradycyjne cechy esencjalne (*filiżanka* ‘...do picia gorących napojów’ itp., *ptak* ‘...mający skórę pokrytą piórami’ itp.), przysługujące wszystkim okazom klasy *filiżanek* czy *ptaków*, lecz także cechy prototypowe (dla *filiżanki* – np. ‘wykonana z porcelany’, dla *ptaka* – ‘poruszający się w powietrzu’), przysługujące tylko najbardziej reprezentatywnym okazom odnośnych klas. Konsekwencją włączenia do definicji cech typowych było po pierwsze wyjście w definicji poza granice zakreślane dotąd twardą formułą „cech koniecznych i wystarczających”, po drugie – szukanie jakichś immanentnie tkwiących w materii językowej zasad uporządkowania tej wydłużonej listy cech, które to zasady zostały rzeczywiście odnalezione i wprowadzone do definicji pod nazwą „faset”.

Obie te innowacje spotkały się z uważnym przyjęciem w macierzystym warszawskim środowisku naukowym autorki. Rzeczowe i obszernie, w przewadze aprobatywne uwagi zawarł w swej książce A. Bogusławski (Bogusławski 1988); z surową i pryncypialną krytyką wystąpił M. Grochowski (Grochowski 1988), który dążeniu do ustalania pełnej liczby składników tworzących znaczenie słów przeciwstawił „wydobywanie” z wyrażen językowych mniejszej liczby komponentów semantycznych, ale komponentów, których postulowanie daje się uzasadnić” (Grochowski 1988: 146). Za realny uznał równocześnie krytyk „tylko taki sposób ustalania reprezentacji semantycznej nazw przedmiotów konkretnych, który polegałby na przypisywaniu poszczególnym nazwom określonych zbiorów hiperonimów”. Jako przykłady tak pomyślanych definicji podano: *ryba* ‘stworzenie

¹ „By prototype of categories we have generally meant the clearest cases of category membership defined operationally by people's judgments of goodness; of membership in the category” (Rosch 1978: 36).

² Stereotyp semantyczny to dla autora „konwencjonalne, często tendencyjne wyobrażenie (ang. *idea*, JB), które może być bardzo niedokładne, o tym, jak jakieś X wygląda, jak działa, jakie jest” (Putnam 1975: 249).

³ Tak D. Geeraerts 1985, gdzie traktując koncepcje E. Rosch i H. Putnama jako alternatywne dokonano ich szczegółowego porównania i omówiono konsekwencje dla leksykografii.

⁴ Tak np. A. Wierzbicka 1985: 80-81, przypis (5).

⁵ Odnotujemy przy okazji, że do polskiego przekładu dzieła Lyonsa (Lyons 1984) wkradła się omyłka, zniekształcająca sens wypowiedzi autorką w referowanej tu sprawie: przypis (8) zamiast na s. 194 winien się znaleźć na s. 206.

żyjące w wodzie’, *piłka* ‘rzecz okrągła zrobiona po to, żeby nią rzucać’, *łóżko* ‘rzecz zrobiona po to, żeby ludzie mogli na niej leżeć’, *nóż* ‘rzecz mająca ostry brzeg, zrobiona po to, żeby ludzie mogli dzielić rzeczy na części’, *słoń* ‘potężne zwierzę mające trąbę’, *śliwka* ‘mała, okrągła rzecz rosnąca na drzewie po to, żeby ją zjeść’ (Grochowski 1988: 146).

Dla wyznawcy poglądu, że definicja leksykograficzna ma stanowić rekonstrukcję sposobu rozumienia znaczeń słów przez normalnych użytkowników języka, a nie przez scjentyście nastawionego badacza języka, zarówno postulat ograniczenia cech definicyjnych do minimum koniecznego i wystarczającego dla wyróżnienia nazwy i rzeczy z zespołu podobnych nazw i rzeczy, jak też konkretne propozycje definicji w rodzaju przytoczonych są trudne do zaakceptowania zarówno ze względu na jakość treści, jak też liczbę podanych cech, która to liczba nie wyczerpuje tego, co zostało ustalzone w samym języku.⁶

W tym miejscu chcę wychodząc od kwestii podniesionych przez M.Grochowskiego podjąć tylko jeden szczegółowy problem, istotny dla treści i długości definicji, mianowicie problem zasad wyboru genus proximum, tj. owej nadrzędnej kategorii nazywanej za pomocą wyrażenia hiperonimicznego, do czego M.Grochowski przywiązuje wagę zasadniczą. W innym miejscu (Bartmiński 1988b) argumentowałem na rzecz tezy, że definicja może się bez tego składnika obyć w ogóle, że istotnie ważne są cechy charakteryzujące przedmiot hasłowy. Wypada się jednak zgodzić ze stanowiskiem, że w odniesieniu do pewnego typu pojęć (bynajmniej jednak nie wszystkich) jest to składnik podstawowy, który funkcjonalnie przeciwstawia się wszystkim składnikom pozostałym. Jego wybór może być bowiem równoznaczny z zaszeregowaniem przedmiotu hasłowego do pewnej kategorii nadrzędnej oraz wyznaczeniem perspektywy, pewnego „profilu” dalszym składnikom definicji, przynoszącym specyfikację cech przedmiotu hasłowego. Niekiedy można wręcz uznać, że człon kategoryzujący determinuje treść i strukturę definicji; tak jest zwłaszcza w modelu definicji taksonomicznej, która opiera się na zasadzie ograniczenia cech do cech dyferencjalnych, koniecznych i wystarczających do zidentyfikowania przedmiotu hasłowego. Równocześnie zasady ustalania tego członu nie zostały wystarczająco jasno określone.

Przykłady rozbieżności w wyborze hiperonimu są liczne. Dostarcza ich lektura zarówno opracowań, jak i słowników. Czy *nóż*, *śliwka*, *łóżko* to jedynie ‘rzeczy...’, czy raczej ‘narzędzie...’, ‘owoc...’, ‘sprzęt...’, jak zapisuje SJP Dor.? Czy *pszenica* to ‘roślina z rodziny traw’ (SW) czy raczej ‘najprzedsze ze wszystkich z b o ę e’ (SW, z Syreńskiego)? *Bławatek* to ‘chwast’ (SJP Dor), ‘zioło’, ‘kwiat’ czy ogólniej: ‘roślina’? *Oset* to ‘roślina zielna’ (SJP Dor) czy ‘chwast’? *Słońce* – ‘ciało niebieskie’, ‘kula gazowa’ (SJP Dor), czy ‘światło’? (Por. Bartmiński 1988b: 172–173).

Wątpliwości tego rodzaju rozstrzygnięto w Słowniku języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego generalnie (ale nietrafnie), przyjmując dla definiowania nazw roślin model taksonomii naukowej (a więc podając stale najpierw łacińską nazwę rośliny, a potem właściwą definicję wedle schematu: ‘roślina z rodziny...’). Przeciwno takiemu sposobowi postępowania, który na znaczenia potoczne nakłada elementy wiedzy naukowej, pomija zaś obiegowe wyobrażenia utrwalone w języku codziennym, słusznie protestowała A. Wierzbicka (1984, zob. też Bartmiński 1984).

Można się spotkać z przekonaniem, że prostym i dobrym wyjściem z trudności ustalenia hiperonimu jest odwołanie się do wyrażenia bardziej ogólnego znaczeniowo, np. *cylinder* (o różnych częściach urządzeń mechanicznych) ‘c o ś walcowatego kształtu...’, *cacko* ‘p r z e d m i o t artystyczny...’ itp. (Tokarski 1988: 64). Rozwiązanie to nasuwa jednak dwa zastrzeżenia. Po pierwsze zaimiek coś trudno uznać za hiperonim (Tokarski używa zresztą terminu „archileksem”), jest on bo-

⁶ Dla piszącego te słowa zarzuty stawiane Wierzbickiej są tym bardziej interesujące, że równoległe do jej prac (i poniekąd niezależnie od niej) formułował od paru lat postulaty idące w zbieżnym kierunku (Bartmiński 1980, 1984, 1985, 1988a, 1988b). Zarzut dotyczący znoszenia granic między opisem językowym i encyklopedycznym („nieostra granica między wiedzą o świecie a znaczeniami wyrażen jest w koncepcjach Putnama i Bartmińskiego całkowicie zatarta”, (Grochowski 1988: 142) nie jest trafny; jeśli granica jest „nieostra” jak stwierdza sam Autor, to chyba nikt nie powinien przedstawiać jej jako granicy wyraźnej; nadto – w grę wchodzi być może nie „całkowite zatarcie” granicy, lecz jej ustalenie w innej formie i w innym miejscu niż to się tradycyjnie przyjmuje (por. o tym Bartmiński 1988a: 102–104, 1988b: 170; Muszyński 1988).

wiem tylko wyrażeniem indeksalnym, wskazującym, a nie nazwą, opisującą przedmiot hasłowy i podająca jakąś treść charakteryzującą go. Po drugie użycie wyrażenia ogólnego, z najwyższego piętra taksonomicznego, nawet jeśli odpowiada wynikom naukowej (logicznej) interpretacji treści znaczeniowej, winno zostać uprawomocnione na gruncie „naiwnego” światopoglądu (Apresjan 1974), który leży u podstaw języka naturalnego. Sądzę, że takiego uprawomocnienia nie znajdują np. kategoryzacje *noża*, *śliwki*, *łóżka* jako ‘rzeczy’, są one potocznie pojmowane bardziej konkretnie⁷ – jako ‘narzędzie’, ‘owoc’, ‘mebel’. Podobnie ma się rzecz z kategoryzacjami *żyta* i *pszenicy* jako ‘roślin z rodziny traw’, podczas gdy dla ludzi mówiących potocznym językiem polskim są to ‘zboża’, a nie ‘trawy’ czy ‘rośliny’: *roślinami* mogą być one nazwane dopiero w dalszej kolejności, przy czym trzeba sobie zdawać sprawę z tego, że w języku naturalnym (odmiennie niż w naukowym) wyrażenie roślina nie funkcjonuje, wprowadzenie tej kategorii do definicji należy zatem uzasadnić.

Istnienie kategorii pośrednich (utrwalonych pojęciowo i leksykalnie, poprzez zastosowanie odrębnej nazwy) ma oparcie w zasadzie ekonomii, jaka rządzi konceptualizacją przez człowieka zjawisk otaczającego go świata (Rosch 1978: 28–29).

Dopowiedzmy do końca problem użycia w funkcji członu kategoryzującego, będącego punktem wyjścia definicji, wyrażen zaimkowych *to*, *co...*; *ten*, *co...*; *coś*, *co...*; *ktoś*, *kto...*. Definicje zawierające te wyrażenia należy uznać bezwarunkowo za formę podstawową definicji. Reprezentują one bowiem typ definicji najbardziej rozczłonkowany analitycznie, który ma niewątpliwie największą siłę objaśniającą i najszerszy zasięg zastosowania. Zaimek *to* (*coś*) jako człon kategoryzujący stoi tu jednak zamiast hiperonimu.

Tylko taka forma objaśniania daje się zastosować do słów, które nie mają hiperonimów w ogóle. Należą tu – by pozostać przy rzeczownikach – wyrażenia o wysokim stopniu ogólności, stojące na szczycie taksonomii, jak *przedmiot*, *rzecz*, *istota*; wyrażenia abstrakcyjne, jak *czynność*, *działanie*, *właściwość*, *zjawisko*; a także (przynajmniej na gruncie języka potocznego) nazwy konkretnych, elementarnych składników świata, jak *ziemia*, *ogień*, *powietrze*. Wszystkie one dają się definiować przy pomocy formy podstawowej: *to*, *co jest x-ate*.⁸ Tak więc definicja może obyć się bez hiperonimu, a nawet taka jej forma jest w wielu przypadkach najbardziej naturalna.

Z drugiej strony jest tak, że do formy podstawowej można sprowadzić wszystkie typy definicji operujące wyrażeniami bardziej syntetycznymi. *Krawiec* to ‘rzemieślnik szyjący odzież’; (SJPDor) albo prościej – ‘ktoś, kto zawodowo (stale, dla zarobku) szyje odzież’: *dom* to ‘budynek przeznaczony na mieszkania...’ (SJPDor) – albo ‘coś, co zostało zbudowane po to, by służyło ludziom jako miejsce mieszkania...’ itp. Sądzę jednak, że przy *krawcu*, *szewcu*, *stolarzu* naturalną kategoryzacją jest właśnie ‘rzemieślnik’, przy *łóżku*, *krześle*, *stole* – ‘mebel’, przy *śliwce*, *wiśni*, *jabłku* – ‘owoc’ itd. Sięgnięcie od razu czy to po hiperonim z najwyższego poziomu hierarchii czy to po zastępcze wyrażenie zaimkowe gubiłoby językowo ważną informację i zacierałoby obraz leksykalno-semantycznej organizacji języka naturalnego.

⁷ Badania B. Berlina i E. Rosch ujawniły nie tylko istnienie naturalnej hierarchii pojęć, lecz także zróżnicowanie jakościowe pojęć należących do różnych poziomów. E. Rosch podkreślała zwłaszcza rolę poziomu podstawowego (basic level) – który jest w komunikacji językowej wykorzystywany najczęściej i na którym przedmiotom przypisuje się największą liczbę cech (*stół*, *jodła*), – w odróżnieniu od dwu pozostałych poziomów, wyższego (superordinate: *mebel*, *drzewo*) i niższego (subordinate: *stół kuchenny*, *srebrna jodła*) (Rosch 1978: 30–35). Berlin w potocznym nazewnictwie biologicznym wykrył istnienie 6 poziomów hierarchicznych, mających swoją realność biologiczną, językową i psychologiczną: 1) „królestwo” (kingdom): *roślina*, *zwierze*; 2) forma życiowa (life form): *drzewo*, *ryba*; 3) poziom przejściowy (intermediate): *drzewo iglaste*, *ryba słodkowodna*; 4) gatunek (generic): *sosna*, *okoń*; 5) podtyp (specific): *sosna biała*, *czarny okoń*; odmiana (varietal): *sosna biała zachodnia*, *okoń czarny szerokousty* (Berlin 1978). Pojęcia oddawane nazwami takimi, jak *rzecz*, *przedmiot*, *stworzenie* przewyższają poziom tej taksonomii naturalnej.

⁸ Oczywiście brak hiperonimu w badanym języku nie musi oznaczać braku w nim pewnej kategorii pojęciowej. Możemy mieć do czynienia z tzw. luką leksykalną, którą w komunikacji udaje się wypełnić okazjonalną peryfrazą, która przy tym nie musi oznaczać luki pojęciowej. Np. w jednym z języków indiańskich (Tzeltal) brak osobnych nazw dla ‘rośliny’; i ‘zwierzęcia’, jednak szczegółowe nazwy stale funkcjonują z różnymi klasyfikatorami leksykalnymi (*tehk* dla nazw roślin, *koht* dla nazw zwierząt), co pozwala mówić o istnieniu w tym języku dwu osobnych „superkategorii”.

Zasadę *redukcjonizmu*, tj. sprowadzania złożonych znaczeń słów do najmniejszych, nierozkładalnych dalej składników, z taką konsekwencją bronioną od lat przez A. Wierzbicką, chcielibyśmy odnosić do całego systemu objaśniania znaczeń w słowniku jako całości, zaś postulować respektowanie w jednostkowych definicjach kategoryzacji naturalnej.

Inaczej mówiąc, za właściwy sposób definiowania pojęć taksonomicznych uważałbym ten, który w wyborze hiperonimu sięga po najbliższy poziom hierarchii ($A \rightarrow B$), bez dokonywania przeskoków typu $A \rightarrow C$, i respektując utrwalone w języku hierarchie odsyła po dalsze cechy do definicji zawartej w hasle hiperonimicznym. W konsekwencji winno to prowadzić to do powstania w słowniku uporządkowanych „ciągów definicyjnych”⁹ typu $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D$: *blawatek* \rightarrow *kwiat* \rightarrow *roślina* \rightarrow *rzecz (coś)*; *krawiec* \rightarrow *rzemieślnik* \rightarrow *człowiek (ktoś)* itp.

Korzyścią tego rodzaju zasady – możemy ją określić jako zasadę bliskiej przyległości hiperonimu – jest usytuowanie definiowanego pojęcia w zespole innych pojęć funkcjonujących na tym właśnie, a nie innym poziomie naturalnej taksonomii: *śliwki* wśród *owoców*, *blawatka* wśród *kwiatów*, *ostu* wśród *chwastów*, *żyta* i *pszenicy* wśród *zbóż* itp. To usytuowanie jest językowo relewantne.

Jeśli porównamy definicje skondensowane z rozczłonkowanymi zauważymy, że pod pewnym względem nie są one równoważne sobie co do przekazywanej informacji. Nazwa *kwiat* występując w roli definiensa przekazuje w porównaniu z wyrażeniem analitycznym *coś, co kwitnie* dodatkową informację: że cecha ‘kwitnienia’ została uznana podmiotowo za cechę wyróżniającą i kategoriałną, a więc w jakiś sposób ustabilizowaną w charakterystyce pewnej grupy przedmiotów, do której to grupy zostaje zaliczony definiowany przedmiot hasłowy. Przynależność przedmiotu hasłowego do tej grupy tłumaczy dalej jego funkcjonowanie w takich, a nie innych opozycjach i kolekcjach (por. Bartmiński, w druku). Ważniejszy – i trudniejszy – jest problem jakości hiperonimu, a więc rozstrzygnięcie wątpliwości typu ‘chwast’ czy ‘kwiat’ w przypadku *blawatka*, ‘krzew’ czy ‘drzewo’ w przypadku *leszczyny*, ‘sprzęt’ czy ‘mebel’ w przypadku *łóżka* itp. (Wyłączamy tu z rozważań przypadek wieloznaczności, gdy odmiennosc kategoryzacji, np. *młot, tłuk, fujara* – ‘narzędzie...’ lub ‘człowiek...’, wynika z istnienia dwu różnych znaczeń słowa).

Jakość kategoryzacji uwidocznionej w użyciu odpowiedniego wyrażenia o znaczeniu ogólniejszym zależy od tego, z jakim typem pojęć mamy do czynienia: klasyfikującym, funkcjonalnym czy partonomicznym. Jak pokazała A. Wierzbicka struktura kognitywna tych typów jest odmienna, dlatego winno się do nich stosować różne schematy definicyjne, mianowicie do pierwszych ‘rodzaj rzeczy’ (*lisy* ‘rodzaj zwierząt...’); do drugich: ‘rzeczy zrobione przez ludzi po to, by...’ (*filiżanki* ‘rzeczy zrobione przez ludzi po, to, by z nich pić gorące napoje małymi łykami...’); do trzecich: ‘część czegoś’ (*koszula* ‘część ubrania...’) (Wierzbicka 1984).¹⁰

Pozostańmy przy pojęciach klasyfikujących, odnoszących się do przedmiotów konkretnych. Waga omawianego problemu dla opisu semantycznego wynika z tego, że zaklasyfikowanie określonego hasła do kategorii K1 lub K2 pociąga za sobą określone konsekwencje. Dwie najważniejsze to po pierwsze – użycie odmiennego zestawu cech specyfikujących, w tym także cech dyferencjalnych (*żyto* czym innym wyróżnia się spośród ‘zbóż’, czym innym spośród ‘traw’ itp.); po drugie – odmiennosc struktury kognitywnej całego pojęcia; w przypadku zaliczenia jakiejś rośliny do ‘kwiatów’ istotne będą odpowiedzi na pytania o jej wygląd, zapach, czas i miejsce kwitnienia; w przypadku zaliczenia jej do ‘chwastów’ – pytania o miejsce występowania, wygląd, oddziaływanie na człowieka, sposób likwidacji; w przypadku uznania jej za ‘zboże’ – pytania o wygląd, właściwości, użytek robiony przez człowieka.

Nasuwa się pytanie, jak rozstrzygać wątpliwości, czy jakieś wyrażenie *N* jest czy nie jest hiperonimem wyrażenia *n*, oraz pytanie ogólniejsze o podstawie, z jakiej można przewidzieć jakość hiperonimu.

⁹ Ich systematyczne badanie w słownikach ujawnia – przy dużych regularnościach – także pewne uderzające przeskoki, np. istnienie ciągów typu *kaplica* \rightarrow *kościół* \rightarrow *świątynia* \rightarrow *budynek* \rightarrow *pomieszczenie* \rightarrow *miejsce* \rightarrow *przestrzeń* \rightarrow *obszar* \rightarrow *część*; (Sambor 1986: 158).

¹⁰ Relacje cząstkowości odróżnia się od relacji hiponimiczno-hiperonimicznej, choć obie relacje są hierarchiczne. Leksem *uzbrojenie* jest więc nie hiperonimem, lecz quasi-hiperonimem leksemów *działo, karabin, bagnet* itd. (Lyons 1984: 302).

Następujące konteksty mają dla testowania relacji hiponimicznej wartość diagnostyczną:

- 1) Szereg wyliczający zakończony wyrażeniem i inne, realizujący formułę (n1, n2...nn i inne N), np. *Słonie, żyrafy, lwy i inne z wierzeta; szewcy, krawcy i inni rzemieślnicy; Wielki Wóz, Kosiarze, Kwoka i inne gwiadozbiory*. Itp.
- 2) Szereg wyszczególniający zaczynający się wyrażeniem ogólniejszym, realizujący formułę (N, takie jak np. n1, n2...nn): *Zwierzeta, takie jak słoń, żyrafa, lew*; wariantem tego szeregu jest wyszczególnienie z uwydatnieniem za pomocą wyrażenia zwłaszcza, realizujące formułę (N, zwłaszcza n1, n2...nn): *Planety, zwłaszcza Mars i Wenus*.
- 3) Kontekst międzyzdaniowy ze zdaniem nawiązującym do zdania poprzedniego za pomocą wyrażenia ogólniejszego, jak np. *Kiedy wreszcie zaczęto wycinanie sosen i modrzewi, okazało się, że drzewa są już chore. Zanikają na naszych oczach przebiśniegi i krokusy. Kwiaty te są masowo zrywane przez turystów. Pokazywano rubiny, ametysty, diamenty. Kamienie te nie wzbudziły większego zainteresowania*. (Rozina 1988: 101).
- 4) Zablockowanie możliwości pojawiania się ogólniejszego znaczeniowo wyrażenia N w funkcji określnika wyrażenia n. Hiperonim zawiera w swoim znaczeniu składniki semantyczne hiponimu, określanie hiponimu przez hiperonim (lub wyrażenie pochodne od niego) nie ma sensu. Np. jeśli słoń i zwierzę pozostają w relacji n:N (hiponim:hiperonim), to wyrażenie **słoń zwierzęcy* jest nieakceptowalne. Tak jest w rzeczy samej, dlatego zwierzę możemy uznać za hiperonim wyrażenia n. Ten sam test pozwala jednak wykluczyć z zespołu kandydatów na hiperonim słonia wyrażenia takie, jak *pojazd, środek transportu, środek bojowy, zabawka*, istnieje bowiem możliwość stworzenia sensownych połączeń typu *słoń do jazdy, słoń transportowy, słoń bojowy, słoń do zabawy*. Cecha komunikowana w drugim członie nie jest cechą zawartą ex definitione w znaczeniu członu pierwszego.

Miłość, nienawiść, duma mają wspólny hiperonim w wyrażeniu *uczucie*. Dlatego wyłączona jest możliwość tworzenia wyrażen typu **miłość uczuciowa, *nienawiść uczuciowa, *duma uczuciowa*.

Fiolatek, przylaszczka, zawilec nie mogą być określane za pomocą wyrażen *kwiat, kwiatowy* (ani tym bardziej *roślina, roślinny*) – i to przemawia za uznaniem tych wyrażen za ich hiperonimy. Ten sam test zastosowany do *kaliny* i *bzu* daje efekt odmienny, połączenia *kalina kwiatowa, bez kwiatowy* dają się sensownie interpretować jako ‘kalina hodowana na kwiaty’ i ‘bez hodowany na kwiaty’. Skądinąd mówimy też *kwiat bzu, kwiat kaliny*, zakładając, że kalina i bez składają się z czegoś jeszcze poza kwiatami. Jak w tym świetle przedstawia się *krzew*? Czy zaakceptujemy wyrażenia *bez krzewowy, kalina krzewowa*? Chyba nie. *Krzew* mielibyśmy więc prawo uznać za hiperonim *bzu* i *kaliny*.

Sprawa ostatnia, przewidywalności hiperonimu. Twierdzę, że wybór ten zależy od czynników ponadsemantycznych. Należą tu w pierwszej kolejności czynniki określane jako punkt widzenia i typ racjonalności, które kształtują określony językowy obraz świata. Pojęcia te leżą u podstaw gatunku językowego i stylu językowego. Szczególnie ostro rysuje się opozycja między językowym obrazem świata potocznym i naukowym, z której istnieniem leksykografowie nie zawsze dostatecznie się liczą przy budowaniu definicji.

BIBLIOGRAFIA

- Apresjan, Ju. 1974: *Leksičeskaja semantika*. Moskva.
- Bartmiński, J. 1980: Założenia teoretyczne słownika. W: *Słownik ludowych stereotypów językowych, zeszyt próbny*. Wrocław, 7–36. W wersji zmienionej w: *Etnolingwistyka I*, red. J. Bartmiński, Lublin 1988: 11–34.
- Bartmiński, J. 1984: Definicja leksykograficzna a opis języka. W: *Słownictwo w opisie języka*, red. K. Polański, Katowice: 9–21.
- Bartmiński, J. 1985: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki (I). W: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*: 25–53.
- Bartmiński, J. 1988a: Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XLI*: 91–104.

- Bartmiński, J. 1988b: Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. W: *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin: 169–183.
- Bartmiński, J. (w druku) *Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego*.
- Berlin, B. 1978: *Ethnobiological Classification*. W: *Cognition and Categorization*, ed. E. Rosch, B.B. Lloyd, New Jersey: 9–27.
- Bogusławski, A. 1988: *Język w słowniku*, Wrocław.
- Geeraerts, D. 1985: *Les données stéréotypique, prototypique et encyclopedique dans le dictionnaire*. W: *Cahiers de Lexicologie* 46/1, Paris: 27–43.
- Grochowski, M. 1988: O ustalaniu reprezentacji semantycznej nazw przedmiotów konkretnych. W: *Z polskich studiów slawistycznych*, seria VII, Warszawa: 139–147.
- Lyons, J. 1984: *Semantyka I*, przeł. A. Weinsberg, Warszawa.
- Mathiot, M. 1979: *Folk-Definitions as a Tool for the Analysis of Lexical Meaning*. W: *Ethnolinguistics: Boas, Sapir and Whorf Revisited*, ed. M. Mathiot, The Hague: 121–260.
- Muszyński, Z. 1988: Problem wiedzy pozajęzykowej w badaniach lingwistycznych. W: *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin: 126–153.
- Nikitina, S.E. 1988: *Semantičeskie kategorii v slovare jazyka folkloru*. W: *Slovarnye kategorii*, red. Ju.N. Karaulov, Moskva: 87–91.
- Putnam, H. 1975: *Mind, Language and Reality*. Cambridge.
- Rosch, E. 1978: *Principles of Categorization*. W: *Cognition and Categorization*, ed. E. Rosch, B.B. Lloyd, New Jersey: 27–48.
- Rozina, R.I. 1988: *Otnošenija obščego-častnogo v jazyke: metod diagnostiki i sfera dejstvija*. W: *Slovarnye kategorii*, red. Ju.N. Karaulov, Moskva: 100–104.
- Sambor, J. 1986: O budowie tzw. ciągów definicyjnych. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 40: 151–165.
- Tokarski, R. 1988: Element syntaktyczny w analizie semowej. W: *Etnolingwistyka I*, red. J. Bartmiński, Lublin: 47–76.
- Wierzbicka, A. 1984: *Apples are not a „kind of fruit”: The Semantics of Human Categorization*. W: *American Ethnologist* 11 (2): 313–328.
- Wierzbicka, A. 1985: *Lexicography and Conceptual Analysis*, Ann Arbor.

LICZYĆ

Próba analizy semantycznej

1. Jest sprawą intuicyjnie przekonującą, iż między wyrażeniami¹

liczba, liczyć, pięć, sto osiemdziesiąt dziewięć, ilość, ile, pare,

zachodzi pokrewieństwo semantyczne. Natomiast rodzaj tego pokrewieństwa nie jest sprawą oczywistą. Być może, aby móc wyjaśnić znaczenie ciągu *pięć* lub *sto osiemdziesiąt dziewięć* trzeba przedstawić znaczenie wyrażenia *liczba*. A może jest odwrotnie – wtedy element *liczba* mógłby na przykład znaczyć ‘obiekty takie, jak pięć lub sto osiemdziesiąt dziewięć’. Także niezbyt wiadomo, czy prostsze semantycznie jest *liczba* czy *liczyć*, jaka zachodzi zależność między *ile* a *liczyć* lub *liczba*. Pytania tego typu można mnożyć. Sądzę, iż nie sposób ukazać rzeczywistych zależności semantycznych między powyższymi wyrażeniami języka polskiego (odpowiednikami tych wyrażen w językach innych niż polski), nie dokonując szczegółowej analizy semantycznej elementów *liczba, liczyć, ilość, pięć* etc., w wyniku której powinniśmy otrzymać bądź to maksymalnie rozczłonkowane formuły eksplikacyjne złożone z elementów o minimalnym stopniu złożoności semantycznej, bądź też ogólny schemat paralokucyjny pewnej wyraźnie dającej się wyodrębnić klasy wyrażen, na przykład klasy, której elementami są *dwa, pięć, trzydzieści, sto pięćdziesiąt dwa, sto milionów* etc. Mówię tutaj o ogólnym schemacie eksplikacyjnym, nie zaś o poszczególnych, konkretnych eksplikacjach (jak w wypadku *liczyć, liczba*), gdyż trudno sobie wyobrazić, aby elementy np. *pięć, siedem, sto osiemdziesiąt cztery* etc. wymagały odrębnych analiz semantycznych². Niewątpliwie wystarczy przedstawić adekwatną definicję ciągu np. *pięć*, aby rozwiązać definitywnie problem postaci paralokucji dowolnego elementu klasy nazywanej tradycyjnie liczebnikami głównymi.

Osobną kwestią jest z kolei zależność semantyczna między liczebnikami głównymi a innymi typami liczebników. Teoretycznie istnieje i taka możliwość, że np. *piąty* jest komponentem semantycznym ciągu *pięć*.

W niniejszych rozważaniach skupię się jedynie na próbie analizy semantycznej elementu *liczyć*. Na wybór tego właśnie wyrażenia miało wpływ, po pierwsze, to, iż intuicyjnie analiza tego ciągu jest prostsza i łatwiejsza niż np. próba dania odpowiedzi na pytanie, co znaczy *liczba* lub *pięć*³. Po drugie zaś, nie widzę żadnych argumentów, aby próby hierarchizacji (uporządkowania) elementów wymienionych na początku nie zaczynać właśnie od *liczyć*. Fakt ten w połączeniu z argumentem pierwszym wydaje się być wystarczającym usprawiedliwieniem mojego wyboru.

2. *Liczyć* jest elementem wielu jednostek leksykalnych⁴. Nie wszystkie one wymagają analizy w kontekście rozważań o liczbie. Otóż niewątpliwie jednostki pojawiające się w zdaniu (1) i (2) powinny stać się przedmiotem moich badań, natomiast jednostek z (3), (4) nie mam obowiązku tu analizować lub – ściślej – mam obowiązek tu nie analizować.⁵ Por.:

(1) Jan liczy krzesła – jest ich pięć.

(2) Jan umie liczyć już do stu.

¹ Faktycznie chodzi tu o jednostki leksykalne, których składnikiem głównym są wymienione wyrażenia.

² Identyczna sytuacja zachodzi np. w wypadku analizy stopni wojskowych; por. „Jedno nie ulega wątpliwości: wyraz *sierżant* nie może być potraktowany inaczej niż wyraz *pułkownik*. Wszelka rozbieżność w tym zakresie, nawet jeżeli w jednym wypadku sformułowanie jest udatniejsze niż w innym, jest elementarnym błędem leksykograficznym.” (Bogusławski 1988: 93)

³ Hipotetyczna większa prostota analizy elementu A w porównaniu z analizą elementu B nie musi świadczyć o mniejszej złożoności semantycznej elementu A w porównaniu z elementem B.

⁴ O pojęciu jednostki leksykalnej zob. m.in. w: Grochowski 1982: 28.

⁵ Jolanta Goertz w pracy magisterskiej „Czasowniki implikujące nazwy jednostek miary na tle zagadnienia wieloznaczności” (UMK, Toruń 1981) wyróżniła 14 jednostek leksykalnych z ciągiem *liczyć*.

ale:

- (3) Jan bardzo liczył na Marię.
- (4) Jan liczy się z Marią.

3. Za główny materiał przykładowy przyjmuję roboczo następujące cztery zdania:

- (1) Jan liczy krzesła – jest ich pięć.
- (2) Jan umie liczyć już do stu.
- (5) Jan liczy: raz, dwa, trzy, cztery...
- (6) Z nas wszystkich najszybciej te zadania liczył Jan.

W zdaniach tych występują odpowiednio jednostki – (1) *ktoś liczy coś*, (2) *ktoś liczy do iluś*; (5) *ktoś liczy:...*; (6) *ktoś liczy coś*. Powstaje problem – czy w zdaniu (1) i (6) występuje jedna, czy też dwie identyczne pod względem formy jednostki. Otóż wydaje się, iż w (6) badany ciąg ma znaczenie zbliżone do znaczenia ciągu *wyliczać*. Por.:

- (7) Z nas wszystkich najszybciej te zadania wyliczał Jan.

Jeżeli między (6) a (7) zachodzą jakieś różnice znaczeniowe, to są one nieznaczące. Natomiast w zdaniu (1) przedstawiona wyżej substytucja nie prowadzi do powstania zdania poprawnego. Por.:

- (8) *Jan wylicza krzesła – jest ich pięć.

Sądzę, iż w świetle powyższego należy przyjąć, że w zdaniach (1), (6) występują dwie równo kształtne jednostki leksykalne – w zdaniu (1) *ktoś liczy₁ coś* w zdaniu (6) *ktoś liczy₂ coś*. Zauważmy na marginesie, iż istnieje możliwość podstawienia w zdaniu (6) za jednostkę *ktoś liczy₂ coś* jednostki *ktoś liczy₁ coś*. Oczywiście znaczenie całego zdania w wyniku takiej substytucji zmienia się. Inaczej mówiąc – zdanie (6) jest zdaniem dwuznacznym: po pierwsze może ono komunikować, iż Jan rozwiązywał określone zadania matematyczne; po drugie może ono znaczyć, iż Jan robił coś, aby wiedzieć, ile jest zadań (np. do rozwiązania). Por. chyba jednoznaczne z jednostką *ktoś liczy₁ coś*:

- (9) Jan liczy zdania, które musi wpisać do zeszytu i zadania matematyczne, które musi rozwiązać na piątek.

4. Osobnych objaśnień wymaga zdanie (2). Otóż sądzę, iż jest ono co najmniej dwuznaczne. Po pierwsze, można je interpretować w ten sposób, iż Jan zna porządek elementów od 1 do 100, natomiast nie zna uporządkowania analogicznych ciągów powyżej 100. Przy takim rozumieniu zdanie to implikuje, iż mogę o Janie zgodnie z prawdą orzec:

- (10) Jan potrafi liczyć: jeden, dwa, trzy, ..., dziewięćdziesiąt dziewięć, sto.

Po drugie, zdanie to można rozumieć tak, iż Jan potrafi dokonywać określonych operacji arytmetycznych (np. dodawać, odejmować, dzielić, mnożyć) pod warunkiem, iż ich końcowy wynik nie jest większy od 100 lub w trakcie liczenia nie pojawiają się liczby większe od 100. Tak rozumiane zdanie (2) implikuje zdanie:

- (11) Jan umie liczyć takie zadania (wykonywać takie działania arytmetyczne), w których nie występują liczby większe od stu.

a także zdanie 10). Natomiast w sposób oczywisty zdanie (2) rozumiane na sposób pierwszy nie implikuje zdania (11). Tak więc mimo, iż w (2) pojawia się jednostka leksykalna z *liczyć* różna od jednostek zawartych w (1), (5), (6), to jej znaczenie można wyjaśnić jedynie wtedy, gdy wiemy już, co znaczy zdanie (5) lub (6) (w zależności od sposobu rozumienia zdania badanego). Okazuje się więc, iż sprawą podstawową dla moich rozważań jest analiza semantyczna jednostek leksykalnych z seg-

mentem *liczyć* występujących w zdaniach (1), (5), (6). W szkicu tym ograniczę się jedynie do analizy jednostek występujących w zdaniu (1) i (5).

5. Słownik języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego postuluje tożsamość znaczeniową równokształtnych ciągów użytych w zdaniach (5) i (6). Pierwsze z siedmiu znaczeń czasownika *liczyć* oddaje autor artykułu hasłowego za pomocą formuły „wykonywać działanie arytmetyczne na liczbach, rachować; wyliczać, wymieniać liczby w ich kolejności»” (SJPD IV: 132). To jedno znaczenie ciągu *liczyć* mają egzemplifikować między innymi: „Śleczął całe noce nad obliczeniami, kalkulował i tak, i owak, liczył i przeliczał, lecz korzyści jeszcze nie widział.” (por. zdanie (6)), oraz „Liczył głośno: raz, dwa, trzy – raz, dwa, trzy, – i nawet wybijał takt nogą.” (por. zdanie (5)). Niżej przeprowadzona analiza semantyczna powinna wykazać bezpodstawność takiego utożsamienia.

6. Jaka zachodzi różnica semantyczna między *liczyć* w poniższych zdaniach:

(5) Jan liczy: raz, dwa, trzy, cztery...

(12) Jan liczy krzesła (mówiąc): raz, dwa, trzy, cztery... ?

Kwestią zasadniczą jest tu chyba rozstrzygnięcie, czy szereg wyliczeniowy z (5) można utożsamić z formalnie identycznym szeregiem z (12). Zauważmy, iż ciąg

(13) Raz, dwa, trzy, cztery...

jako wypowiedź w dialogu może pojawić się w co najmniej dwojakim kontekście. Por.:

(14) A: Policz do czterech.

B: Raz, dwa, trzy, cztery.

lub

(15) A: Policz te krzesła.

B: Raz, dwa, trzy, cztery.

W (14) B w rzeczywistości niczego nie liczy (w znaczeniu – ‘określa ilość czegoś’), tzn. wyrażenia *Raz, dwa, trzy, cztery*. do niczego się nie odnoszą, niczego nie reprezentują. Są li tylko pewnymi dźwiękami (bądź ciągami graficznymi), którym na mocy konwencji semantycznej nie zostały przypisane jakiegokolwiek obiekty. Są czystą materią pojawiającą się w określonym miejscu tekstu, a tym samym są jakościowo całkowicie różne od innych elementów tekstu. Nie są one bowiem znakami sensu stricto⁶. Jeżeli więc nie mają one charakteru znakowego, to rodzi się pytanie o ich funkcję. Otóż są one wygodnym narzędziem wykorzystywanym przy np. określaniu liczebności danego zbioru. W gruncie rzeczy pełnią one taką samą funkcję, jaką w określaniu wielkości danego zbioru pełniły nacięcia na kiju lub krawki w liczydło. Zauważmy także, iż wypowiedź B w (14) jest, w odróżnieniu od ciągu B z (15), ściśle określona formalnie. To znaczy w (15) tekst B może przybrać następujące alternatywne formy:

(16) A: Policz te krzesła.

B: Jedno, drugie, trzecie, czwarte...

lub

(17) A: Policz te krzesła.

B: Pierwsze, drugie, trzecie, czwarte...

⁶ Por. Bogusławski 1966: 56-57.

Tego typu realizacje tekstu B w (14) są niedopuszczalne. Tak więc liczenie ze zdania (5) polega na wypowiedzianiu określonych dźwięków. Kwestią do rozstrzygnięcia jest porządek elementów szeregu arytmetycznego. Mimo iż z reguły liczymy od jednego i licząc wymieniamy kolejne elementy w ściśle określonym porządku, to warunki te nie są chyba warunkami koniecznymi liczenia w wyżej scharakteryzowanym sensie. Przekonuje o tym niedewiacyjność poniższych zdań. Por.:

- (18) Jan liczy od siedmiu do piętnastu.
- (19) Jan liczy od stu do dziesięciu.
- (20) Jan liczy dziesiątkami do tysiąca.
- (21) Jan liczy: dwa, cztery, sześć, osiem,...

Tak rozumiane liczenie (różne od działania mającego na celu określenie liczebności czegoś) jest czynnością bardzo prostą, dającą się utożsamiać z mówieniem⁷. Dlatego też rozwiązaniem najwłaściwszym zdaje się być utożsamienie semantyczne jednostki *X liczy: ...* z jednostką *X mówi: ...* Por.:

- (22) * Jan mówi: raz, dwa, trzy, cztery, ale Jan nie liczy: raz, dwa, trzy, cztery.
- (23) * Jan liczy: raz, dwa, trzy, cztery, ale Jan nie mówi: raz, dwa, trzy, cztery.

Przyjmuję więc, iż *liczy: ...* na mocy konwencji semantycznej nie komunikuje niczego nad to, co jest przekazywane za pomocą elementu *mówi: ...* Różna jest natomiast prawostronna łączliwość leksykalna obu ciągów – *mówić* łączy się z dowolnymi elementami językowymi, *liczyć* li tylko z elementami szeregu arytmetycznego.

7. W zdaniu

- (12) Jan liczy krzesła (mówiąc): jeden, dwa, trzy, cztery.

liczenie nie ogranicza się jedynie do wypowiedziania określonych, pustych semantycznie dźwięków. Liczenie jest tu czynnością o ściśle określonym celu – jest nim danie odpowiedzi na pytanie, ile czegoś jest. Ponadto za pomocą elementów ciągu *jeden, dwa, trzy, cztery* przypisuje się danej części rzeczywistości określoną cechę. Nie znaczy to jednak, iż tak rozumiane liczenie ogranicza się tylko do mówienia (w tym wypadku *mówienia o..., że...*). Istota liczenia polega na tym, że jest ono pewnym kompleksem językowo-zachowaniowym. W zdaniu

- (1) Jan liczy krzesła – jest ich pięć.

jednostka leksykalna *ktoś liczy coś* komunikuje, po pierwsze, o pewnym zachowaniu językowym Jana polegającym na przykład na użyciu elementów językowych – nazw elementów szeregu arytmetycznego lub liczebników⁸ oraz, po drugie, o pewnym zachowaniu niejęzykowym Jana polegającym na wskazywaniu poszczególnych elementów zbioru liczonego. Tak więc mamy tu zawsze układ typu: mówienie + ostensja. Przy czym drugi element tej pary może być bardzo różnie realizowany w praktyce – może to być pokazywanie palcem przedmiotów, przemieszczanie (grupowanie) przedmiotów lub choćby przenoszenie wzroku z obiektu na obiekt. Zauważmy, iż nawet, gdy liczymy jakieś przedmioty w myśli, to zachowujemy się w gruncie rzeczy identycznie, z tym, że owo wskazywanie, przemieszczanie, grupowanie etc., ma wówczas miejsce w innej rzeczywistości – w świecie naszych myśli i wyobrażeń. Zauważmy ponadto, iż przy liczeniu mamy zawsze pewien dany zbiór Y-ów, zbiór ograniczony, choć o niewiadomej początkowo liczebności. Tak więc nie liczymy po prostu krzesel, a jedynie krzesła w tym pokoju, lub – nie liczymy pieniędzy w ogóle, a jedynie pieniądze, które zostały mi na przykład do pierwszego. Dany zbiór Y-ów może być ograniczony przestrzennie lub czasowo. Por.:

⁷ Chodzi tu o prosty element *mówię:..., nie zaś o mówię o..., lub mówię, że...*

⁸ O rozróżnieniu „wyrażenie szeregu arytmetycznego // liczebnik” zob. Bogusławski 1966: 57.

(24) Policz krzesła w tym pokoju.

lub

(25) Policz, ile razy spóźniłeś się do pracy w tym tygodniu.

Z powyższych względów zdanie

(26) Policz kwiaty.

jest nieakceptowalne, w odróżnieniu od

(27) Policz te kwiaty.

Zbierzmy pokrótce wyżej scharakteryzowane składniki znaczeniowe liczenia. Po pierwsze, czynności tej dokonuje się w ściśle określonym celu; po drugie, nieodłącznym składnikiem liczenia jest mówienie (wypowiadanie określonych ciągów łączonych z poszczególnymi obiektami liczonymi); po trzecie, liczeniu towarzyszy tak lub inaczej realizowane wskazywanie (ostensja); po czwarte, koniecznym warunkiem liczonego (przeliczanego) zbioru jest jego ograniczoność (czasowa lub przestrzenna).

Proponuje wstępną eksplikację:

X liczy Y-ki:

'X myśli o czymś, częściami czego są Y-ki
i X myśląc o Y_1 mówi: ...
i X myśląc o Y_2 mówi: ...
i X myśląc o Y_3 mówi: ...
.....
i X myśląc o Y_n mówi: ...
X robi to z Y-kami w tym celu, aby wiedzieć,
o ilu częściach będących Y-kami X może po-
myśleć, myśląc o tym, czego one są częściami'

Miejsca po dwukropkach w drugim komponencie eksplikacji wypełniane są przez elementy językowe służące do liczenia. O tym, iż liczymy zawsze elementy określonego zbioru przesadza w eksplikacji pojęcie części (bycia częścią czegoś). Komponent drugi, który może budzić liczne zastrzeżenia, i który w przyszłości wymaga prawdopodobnie przeformułowania, ma według mnie dwie zalety – po pierwsze, zdaje sprawę z faktu, iż w proces liczenia wpisane jest pojęcie powtarzania; po drugie, nie odwołuje się do złożonych pojęć typu *każdy*, *poszczególny* etc. Natomiast komponent trzeci, a konkretnie pojawienie się w nim złożonego elementu *ile* przekonuje, iż poprawnej analizie liczenia nie sposób dokonać w izolacji od analizy wyrażenia *ile* i *liczba*. Wszelkie próby eliminacji trudnego do analizy elementu *ile* z eksplikacji prowadzą do eliminacji, a w konsekwencji i uproszczeń, pozornych, tzn. na miejsce *ile* pojawiają się równie złożone i niewdzięczne do analizy elementy; por. możliwe alternatywne postaci trzeciego komponentu eksplikacji:

X robi to z Y-kami w tym celu, aby wiedzieć, jak dużo jest Y-ków
....., aby wiedzieć, jaką liczbę przypisać
czemuś, ze względu na Y-ki.

lub

Bez ustalenia hierarchizacji semantycznej wyrażenia *ile*, *liczba*, *jak dużo*, *liczyć* nie sposób rozstrzygnąć, który z wariantów trzeciego komponentu jest najlepszy. W tym tekście roboczo przyjąłem, iż *ile* jest prostsze semantycznie od *liczyć*. Gdyby jednak w wyniku analizy semantycznej ciągu *ile* okazało się, iż teza ta jest nie do utrzymania, trzeba będzie przedstawić nową propozycję eksplikacji *liczyć*.

BIBLIOGRAFIA

Bogusławski, A. 1966: Semantyczne pojęcia liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim. Wrocław.

Bogusławski, A. 1988: Język w słowniku. Wrocław.

Grochowski, M. 1982: Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne. Toruń.

SJPD, 1963: Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski. Warszawa.

К КЛАССИФИКАЦИИ ЧАСТИЦ КАК ЧАСТИ РЕЧИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Не так давно в грамматиках исчисляли девять частей речи. В функциональном отношении наименее характеризованной частью речи оказывались наречия: в их состав включались неизменяемые части речи разного характера, за исключением междометий, предлогов и союзов. Указанное состояние отчасти сохраняется до наших дней¹. В течение 20-го века, особенно в его второй половине, одновременно чувствуется потребность в новой классификации частей речи вообще и неизменяемых частей речи в частности². Указанная тенденция не утратила пока силу³.

В настоящее время особое внимание уделяется частицам в связи с разграничением утверждения и пресуппозиции, значения эксплицитного и имплицитного и т.п. Считается, что частицы не участвуют в конституировании значения собственно пропозиции, но они представляют собой важный компонент значения высказывания как целого. Будучи метапредикативными выражениями, они отражают различные аспекты отношения говорящего к факту наличия содержания пропозиции.

На основе семантики выделяются, напр., частицы с функцией модальной, эмоциональной, иерархизирующей, контактной, эвокационной или же актуализационной (Kotárek 1979: 139), частицы побудительные, оценивающие, эмоциональные и структурирующие/иерархизирующие текст (MČ 2, 1986: 230) и др. Классификации частиц, как правило, не содержат точного определения дистинктивных признаков, положенных в их основу⁴.

Построить классификацию, основанную на дихотомическом членении, попытался недавно М. Гроховски (Grochowski 1986: 122 сл.). Первым классификационным критерием у него является противопоставление «(а) частиц, при помощи которых говорящий высказывает свое отношение к логической значимости содержащегося в высказывании суждения, (б) частицам, не содержащим информации об отношении говорящего к логической значимости сообщаемого суждения» (Grochowski 1986: 122). Этот критерий соответствует различию между частицами с экзоцентрической/эндоцентрической функциями у М. Комарка (Kotárek 1979: 140-141), указывающими/не указывающими на пресуппозиции за рамками высказывания. Однако, как кажется, стремление последовательно придерживаться дихотомической классификации не всегда адекватно отражает семантику частиц и

¹ См., напр., «сборный» характер наречий у Гавранка - Едлички: к наречиям отнесены, напр., «отрицательные» наречия *ne, nikoli*, «утвердительные» *ano, ba, dobrá, tak (dělej)*, «модальные» *asi, snad, pryč*. Только в сноске отмечается возможность отнести указанные «наречия» к частицам, объединяемым в одном разделе с союзами (Havránek - Jedlička 1970: 310-311).

² В русской традиции, как известно, важную роль в этом отношении сыграл, напр., Л.В. Щерба, В.В. Виноградов и др. Ознакомление с русской грамматической теорией в известной степени способствовало переоценке частеречной классификации также в Чехословакии - см. выделяемую на фоне наречий «категорию состояния» или же «предикативов» или же дискуссию о проблематике неизменяемых частей речи в Словакии в начале 50-х годов.

³ Напр., М. Гроховски (Grochowski, 1986) на основе синтаксических критериев выделяет в рамках неизменяемых частей речи 14 классов слов.

⁴ См., напр., в МČ (1986) в рамках побудительных частиц указанную «убеждающую» частицу *opravdu* и «заверяющую» частицу *opravdu*; в рамках оценивающих частиц отмечены «модальные» частицы, сигнализирующие уверенность, неизбежность, возможность, и частицы «ректифицирующие» вроде *tedy, tudíž* или же частицы, выражающие выполнение/невыполнение предпосылки: *dokonce, ovšem, pochopitelně, no ani, jen* и др. отнесены к частицам «акцентирующим», в частности - к «просто акцентирующим» и «усиливающе акцентирующим». Очевидно, что, напр., последняя дистинкция закреплена не за данными частицами, а связана с тема-рематическим членением и с его вариантами. Характерно также то, что к тому же семантическому подклассу не отнесены частицы, участвующие в организации элементарных семантических противопоставлений.

их группировки, в частности, напр., тот факт, что частица со свойственной ей семантикой может входить в элементарные семантические оппозиции не только в рамках своего класса. За рамки связанных с эндоцентрической функцией частиц выходят частицы, характеризующие узуальность: *niekiedy, czasem, zawsze* и т.п. (Grochowski 1986).

Если оставить в стороне большой класс частиц, функции которых заключаются в вероятности модификации истинности⁵, то абсолютное большинство остальных частиц представляет собой некоторый комментарий, касающийся сферы действия пропозиционного содержания (объем сферы действия, ее наполнение) и отсылающий к некоторым пресуппозициям/импликатурам, сопровождающим сферу действия пропозиционного содержания.

Можно указать в основном четыре семантических класса частиц, связанных с указанными импликатурами:

(1) Импликатура относится к объему сферы действия и заключается в его уточнении как (1.1) минимального – сфера действия ограничена элементом/элементами множества *x*/касается отдельного предиката/предикатов; см., напр., ч. *jen, aspoň*, п. *tylko, bodaj, chociaż*, р. *только, хотя бы, сх. само, бар* и т.п.; (1.2.) не минимального – см., напр., ч. *i, také, dokonce, ani*, п. *i, teź, pawet, ani*, р. *и, тоже, также, даже, ни, сх. и, такође, опет, чак, ни* и др. Возможно более детальное членение. Напр., в рамках сигнализации не-минимального объема можно отсылать к его исчерпанности/максимальности, выходящей/не выходящей за рамки ожидаемого :: не-исчерпанности (ч. *dokonce, i :: také*) и т.п.

Указанный класс частиц, в славянских языках немногочисленный, отличается приблизительно такой же структурой. Славянские языки четко отличаются друг от друга сферой функционирования отдельных частиц, т.е. тем, способны ли отдельные частицы участвовать в конституировании отношений лишь в рамках указанного семантического класса, или же они функционируют также в рамках других семантических классов. Если, напр. ч. *jen* или же п. *tylko* ограничиваются в основном функционированием в рамках данного класса, то слц. *iba/len*, р. *только* или же у. *лише* выходят за его пределы.

Славянские языки отличаются друг от друга также тем, насколько эксплицитна сигнализация исчерпанности/неисчерпанности объема сферы действия или же неожиданности исчерпанности. См. отношение между, напр., ч. *také, též, i, dokonce*, п. *również, teź, także, i, pawet*, р. *тоже/также, и, даже*; бг. *също, и, дори/даже* и т.п. Если в общем *také, również, тоже, също* и т.п. указывают только на то, что сфера действия *x* не отличается от сферы действия *y*, отмеченного уже/имплицированного, то, напр., ч. *i* (слц. *i/aj*) в известной мере имплицитно также исчерпанность возможных элементов множества и *dokonce, pawet, даже* и т.п. сигнализируют о ее неожиданности. Налицо противопоставление *také :: dokonce, тоже :: даже, również :: pawet*, в то время как, напр., оппозиции *také :: i, i :: dokonce, тоже :: и, и :: даже* и др. являются менее четкими: *и* (в слц. *i/aj*) представляется и в том, и в другом направлении беспризнаковым. Небезынтересен факт, что слн. или же вл. довольствуются только парой слн. *tudi :: celo*, вл. *tež :: tola*.

Следовательно, славянские языки отличаются степенью специфицированности и направлением активизации *и*. В ч. или же в слц. – благодаря тому, что *i/aj* эксплицитно указывает на исчерпанность – они конкурируют *dokonce/dokonce*, в то время как, напр., р. *и* в известной степени конкурирует частицам *тоже/также* и п. *tež/takže* представлено там, где ч. предпочитает *i*: *Бѣдац зо́лнierzем jestem także człowiekіem* = ч. «*jsem i člověkem*»; *Mogłaby sie zdarzyć także w Warszawie* = ч. «*Mohla by se stát i ve Varšavě*» и т.п.

(2) Связанные с частицами импликатуры касаются содержания сферы действия пропозиции с точки зрения релевантности/нерелевантности выбора элемента/предиката, о сфере действия которого идет речь. См., напр., ч. *hlavně, zejména, zvláště, konkrétně :: třeba*,

⁵ Их можно считать самостоятельной частью речи, т. наз. «модальными словами» (см., напр., Fasske 1981: 766).

například, п. *głównie, szczególnie, zwłaszcza* :: *choćby*, р. *главным образом, особенно* :: *хотя бы*, слн. *glavno, zlasti, posebno* :: *tecimo, na primer* и т.п.

Славянские языки располагают, как правило, синонимичными средствами, отчасти с возможной тонкой дифференциацией (р. *главным образом* :: *прежде всего*; п. *głównie* :: *przede wszystkim* и др.). Главная их разница сказывается там, где речь идет о сигнализации нерелевантности выбора: сигнализирующие указанную нерелевантность частицы способны указывать также на минимальный объем сферы действия, или же на этом фоне они дифференцируются. См. ч. *aspoň* :: *třeba*: *třeba* входит также в сферу действия «вероятностных» частиц, т.е. образует элементарную оппозицию с *snad/možná*.

(3) Следующая сфера импликатур связана с самим включением сферы действия пропозиционного содержания в ту или иную рамку. Частица может указывать на:

(3.1) невыход за некоторую рамку :: выход за рамку/включение в другую рамку. Указанные импликатуры связаны, напр., с парами частиц вроде ч. *ještě* :: *už*, п. *jeszcze* :: *już*, р. *еще* :: *уже*, сх. *joш* :: *veћ* и т.п. Пара носит общеславянский характер, но сфера ее функционирования неодинакова⁶;

(3.2) достижение некоторого предела и вытекающий из этого факта эффект/обесценение эффекта;

(3.3) непосредственность :: отсутствие непосредственности контакта с пределом.

Указанные признаки связаны, напр., с ч. *až, teprve, právě, hned*, п. *dopiero, właśnie, wprost*, сх. *ha, баш, одмах, равно, тек, управо*, слн. *šele, baš, kar, ravnokar, ravno, prav* и т.п. Характерной особенностью некоторых славянских языков является факт, что частицы семантической сферы (3) соприкасаются с частицами сферы (1), связанными с минимальным объемом сферы действия: р. *только*, слн. *iba/len* и др.

Кроме указанных классов частиц можно в качестве особого класса выделить частицы, комментирующие логическую связь сферы действия пропозиционного содержания с ситуацией и т.п. Характерным свойством указанных частиц является то, что часто они выполняют функцию паратактического средства связи. См., напр., ч. *však, beztak, vždyť, přece, vlastně, ostatně, tak, tedy*, п. *otóż, wszak, przecież, właściwie, zresztą, ostatecznie*, у. *адже, отже, власне, зрештою*, бг. *зер, нали* и др.

В статье небольшого объема нельзя анализировать функционирование частиц в славянских языках. Ограничиваемся несколькими сведениями общего характера, в той или иной мере соответствующими положению вещей в славянских языках.

Хотя отдельные частицы можно отнести к тому или другому семантическому классу, их функционирование само по себе, как правило, не ограничивается отношениями в рамках данного класса. Если частица функционирует в рамках двух семантических классов и указывает на два разных значения, то можно эти значения интерпретировать как значения контекста, т.е. как реализующиеся в условиях контекста общие значения. Такого рода двузначность характерна, напр., для ч. *ještě* и славянских эквивалентов, или же для р. *только* и его эквивалентов в некоторых славянских языках. Выявляя значение частиц, необходимо разграничивать значение самой частицы и значения, вытекающие из контекста.

Напр., в случае частиц вроде ч. *ještě* их значение связывается с наличием признака «время t»⁷. Как убедительно показал М. Комарек, темпоральная интерпретация вызвана лишь контекстом: импликатура некоторой последовательности может носить как характер темпоральный (напр. ч. *Tehdy byl ještě učitelem* имплицитно означает «позже он перестал быть учителем»), так, напр., пространственный (ч. *Vesnice X je ještě v okrese A* имплицитно означает «у самой границы с соседним районом»), т.е. «не в соседнем районе»; примеры Komárek, 1979: 140).

⁶ Четкую разницу между п. и р. отмечают А. Вогуславски – С. Каролак (Bogusławski – Karolak 1973: 317); к общеславянской дифференциации см. Беличова (Běličová 1986).

⁷ К интерпретации п. *jeszcze* см., напр., Гроховски (Grochowski 1986: 92 и сл.), к р. *еще* Мустайоки (1986) и др.

Последовательность представлена также в примерах вроде ч. *Setkal jsem se na nádraží s Janem a Karlem. Zhlédl jsem ještě Petra, ale zmizel mi. Ještě* замещает в данном случае коннектор вроде *také/i* (речь может идти только о замещении: комплементарная дистрибуция отсутствует): см. *Zhlédl jsem ještě také/i Petra, ale...*; в данном случае функцию коннектора выполняет *také/i* и частица *ještě* лишена функции коннектора. Значение «кроме x» в данном случае вызвано контекстом точно так же, как «темпоральное» значение *ještě*; оно опирается на элементарную семантику, заключающуюся в включении сферы действия пропозиции x в ту же рамку, как и сфера действия y, в данном случае имплицитированная или же явная в контексте. Указанное включение контрастирует с объективно-субъективно не исключенным включением в другую рамку, с возможностью которого у адресата следует считаться. *Zhlédl jsem ještě Petra* содержит частицу *ještě*, объединяющую *Zhlédl jsem Petra* с той же рамкой, как и *Setkal jsem se na nádraží s Janem a Karlem, ještě* одновременно реагирует на возможную импликацию включения в другую рамку: *Petra jsem na nádraží zhlédl, ale neseťkal jsem se s ním*; факт, что я увидел его, можно включить «уже» в другую рамку, отличную от рамки, включающей встречу с Яном и Карлом.

Сама рамка, включающая наличие x, может быть эксплицитно выражена, т.е. специфицирован, напр., темпоральный, пространственный или же другой ее характер: *Vrátím se ještě dnes* (временная рамка возвращения отождествляется с временной рамкой отъезда/ухода, вытекающей из ситуации); *Tato pole patří ještě našemu družstvu* (землепользователь тот же, как и в случае имплицитированных полей) и т. п. На фоне частицы *ještě*, включающей x в эксплицитную темпоральную рамку – напр. *ještě dnes, ještě zítra* (эквивалентно «*ještě také zítra*») – *ještě* в *Ještě spí, Ještě je brzy* и др. эквивалентно наречию, т.е. самой темпоральной рамке: *ještě* = *dosud/zatím*; р. *еще* = *пока* и т.п. На самом деле и в этом случае *ještě, еще* и др. функционирует как частица, так как позиция наречия = собственной темпоральной рамки не занята, *ještě* на самом деле лишь замещает ее: *Ještě spí* = (*dosud/zatím*) *ještě spí*.

У любой частицы, представляющей собой своего рода комментарий, касающийся сферы действия пропозиционного содержания с точки зрения ее рамки, можно отграничить значения, вызванные контекстом, от значения мотивирующего, функционирование в контексте. Само собой разумеется, что в тексте мы непосредственно сталкиваемся со значениями в контексте, участие в которых принимает, наряду с общими признаками, мотивирующими контекстовое значение, также характер образуемых частицами элементарных оппозиций.

Напр., в ч. *ještě* противопоставлено *již/už*, но также *ještě* :: *až, ještě* :: *teprve, ještě* :: *hned*, с другой стороны, *už* входит в оппозицию с *ještě, až, teprve*, см. также оппозиции *až* :: *ještě, už, hned, teprve, hned* образует не только оппозицию *hned* :: *ještě, už, až, teprve*, а также *hned* :: *třeba* (*Zkus to hned/třeba/například tady s Honzou*). Существуют также контексты, выявляющие семантику данной частицы без контрастирующего фона другой частицы (напр., *až* в *Dovedl ji až domů* и др.). Именно учитывание контекстов, в которых, напр., *až* не образует оппозицию с *teprve*, позволяет выявить общее значение этой частицы в ч., тесно соприкасающейся с *teprve* и в контексте отчасти с ним синонимической: *Vrátí se ještě dnes* :: *až/teprve zítra*, но: *Bydlí až/*teprve u lesa*. Если частица *až* имплицитно подразумевает достижение некоторого предела (без спецификации: в контексте речь может идти о «не ближе», «не раньше», «не меньший» и т.п.), то *teprve* кроме достижения предела одновременно имплицитно и акцентировано несоответствие между действительностью и предположением (т.е. «не раньше», «не больше», «не дальше» и т.п., вопреки ожиданию, что «раньше», «больше», и т.п.). Специфицирующая достижение предела частица может в контексте замещать частицу, указывающую на несоответствие предположению: *Vrátí se až/teprve večer*, в то время как более специализированное *teprve* не замещает *až*: *Bydlí až u lesa; Budeme pracovat až do večera*.

Указанная область функционирования частиц в славянских языках отличается некоторой дифференциацией. Напр., наиболее близкий чешскому славянский язык – словацкий – имеет частицу *až* с приблизительно такой же сферой функционирования, но в ка-

честве эквивалента ч. *teprve* выступает наряду с *až* (в ч. тесно соприкасающейся с *teprve*) частица *len/iba*, т.е. частица, специфицирующая объем действия как минимальный: слщ. *Iba po chvíli povie* = ч. *Řekne teprve po chvílce*; *Bolo iba desat' hodín* = *Bylo teprve deset hodin* и т.п. Т.о., *iba/len* соответствует в ч. как *jenom/pouze*, так *teprve*, resp. иногда *až*.

Соседний с ч. польский язык имеет пару *až :: dopiero*, но в сравнении с ч. или слщ. ограничивает употребление *až* контекстами, в которых, напр., ч. *až* не входит в оппозицию с *teprve*; можно сказать *Až do šwitu walesalem po Plantach* или же *Z daleka, až spod ciemniejšacego budynku...*, но не *Wróci až jutro* в качестве эквивалента ч. *Vrátí se až ráno*. Ч. оппозиция *až :: teprve* соответствует п. *dopiero, tylko* – в отличие от слщ. *iba/len* – в эту область не входит: *Dopiero po południu ruszyłam; Określa go dopiero jego miejsce społeczne* и т.п. В р. употребление частицы *аж* ограничено еще в большей степени, чем, напр., в п. См. частое употребление местоимения *сам*, указывающего на достижение известного предела: ч. *až do rána/do samého rána :: р. до самого утра (аж до самого утра и т.п. считается нелитературным); až na konci/na samém konci :: на самом конце*, но возможно *Она аж вскрикнула; Стол аж блестит* и т.п. В качестве эквивалента ч. *teprve* или же п. *dopiero* выступает в основном только (только под утро = ч. *teprve/až k ránu* и т.п.). Аналогично положение в у. – см. *лише*.

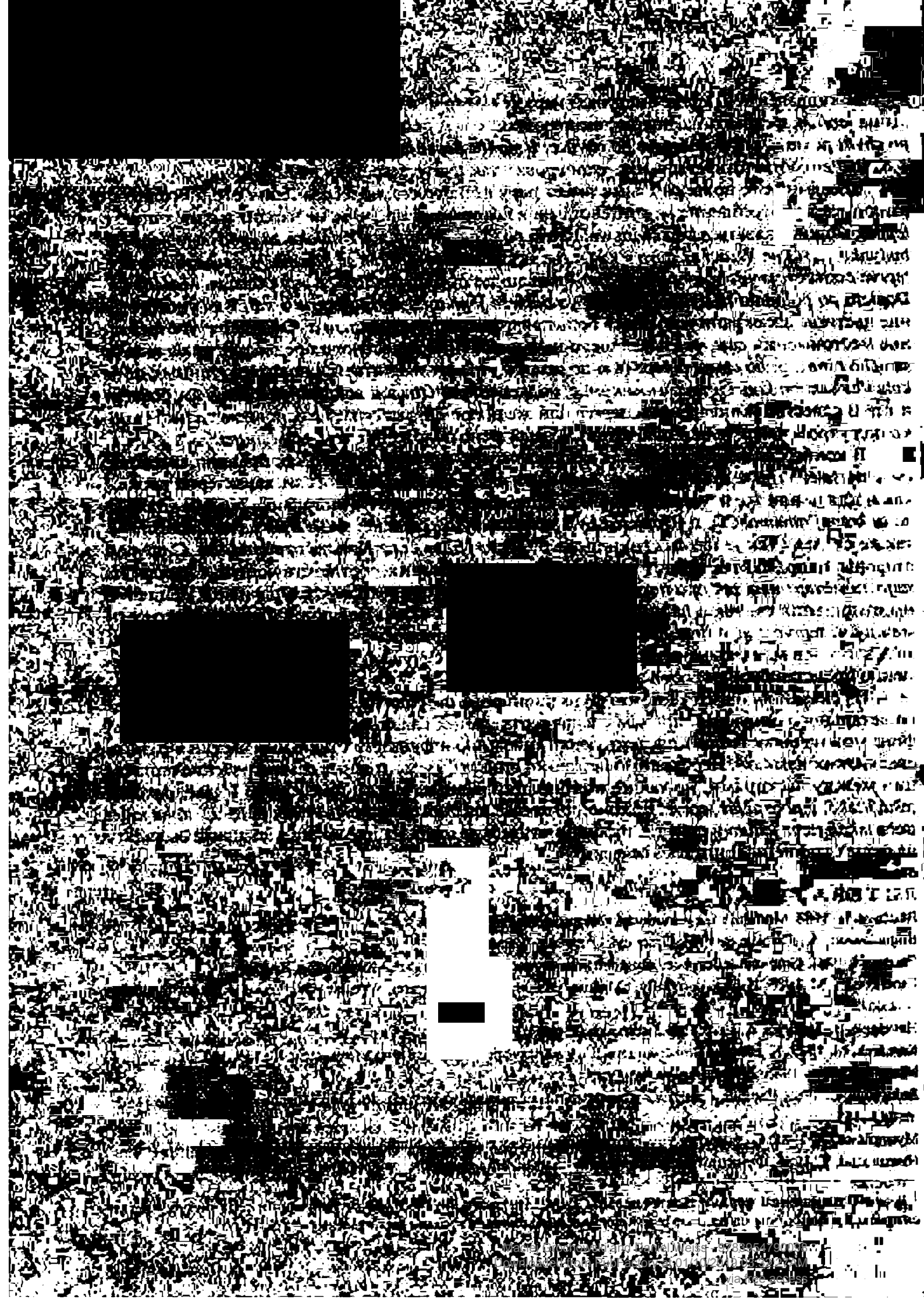
В южных славянских языках эквиваленты ч. *teprve* /п. *dopiero* как правило, имеются, см. слн. *šele: Vrní se je šele okrog polnoči; Stara je šele dvanajst let*. Для слн. характерно также – как и для ч. или же п. – экспрессивное употребление вроде *Na moju mora biti šele vroče, ko že tu komaj dihamo*. См. п. *Dopierož byla uciecha, było skakanie!*; ч. *To bylo teprve radosti!* См. также сх. *тек (Тек је шест сати)* или же бг. *едва (Едва сега Криста отвори очи)*. С другой стороны, напр., сх. *тек* входит в сферу функционирования, соответствующую ч. *jenom*: *На двјеста метара има тек око петину секунда времена; Хоћу тек да ме слуша* и др. Специфичны отношения сх. *тек :: ha* (*ha* отчасти соответствует ч. *až*). Нет полной эквивалентности между ч. *teprve :: až* и бг. *едва :: чак*, так как *едва* одновременно выполняет функцию ч. *stěží/sotva*, и в м. в свою очередь в сферу *допрва* (= ч. *teprve/až*) вмешивается *дури*, одновременно представляющее собой эквивалент р. *даже*.

Из сказанного вытекает, что функционирование славянских частиц ждет пока своего детального описания, причем сперва в отдельных славянских языках. Только на этом фоне можно сопоставлять системную организацию и функции отдельных частиц в разных славянских языках⁸. Необходимо не только описать элементарные семантические оппозиции между частицами, но также комбинации разных частиц (см. ч. *ještě i/ také, dokonce ještě/i/také, teprve až/až teprve, už konečně, už také, už i/dokonce, hlavně také, třeba už, třeba ještě, třeba také/i třeba jenom* и др.), т.е. парадигматические отношения между частицами выявлять на фоне отношений синтагматических.

ЛИТЕРАТУРА

- Běličová, H. 1983: *Modální báze jednoduché věty a souvětí*. Praha.
 Bogusławski, A., Karolak, S. 1973: *Gramatyka rosyjska*. Warszawa.
 Fasske, H. 1981: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Bautzen.
 Grochowski, M. 1986: *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
 Havránek, B., Jedlička, A. 1970: *Česká mluvnice* (3. vyd.). Praha.
 Komárek, M. 1979: *K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí*. In: *Slovo a slovesnost* 40: 139–142.
Mluvnice češtiny 1986: 2, Praha.
 Беличова, Е. 1986: Частицы *еще/уже* в современных славянских языках. In: *Linguistische Arbeitsberichte* 54/55: 145–155.
 Мустайоки, А. 1988: О семантике русского темпорального *еще*. In: *Studia Slavica Finlandensia* 5, 99–141.
 Николаева, Т. 1985: Функции частиц в высказывании. На материале славянских языков. Москва.

⁸ В этом отношении первые шаги сделаны Т. М. Николаевой (1985), но ее типология славянских частиц опирается в основном на данные этимологического словаря славянских языков.



PUZZLES CONCERNING REFERENCE

1. Introduction

Let me start this paper by examining a sentence which has been widely discussed in the literature and was subject to disagreement on how to account for the meaning and reference of the indefinite description and the pronoun involved:

- (1) Socrates owned a dog and it bit Socrates

The question arises as to what kind of logical form would correctly account for an adequate interpretation of (1), that is, for the reference of the indefinite description 'a dog' and the anaphoric pronoun 'it', as well as for the conclusions a competent speaker would draw from it. It is clear that (1) cannot be represented by a logical form with an existential quantifier, for the pronoun 'it' clearly refers to a specific dog, whereas a variable bound by an existential quantifier has no referential role. One could very well continue with a whole story about that dog of Socrates referring to that particular dog by 'it' or 'that dog'. Neither can it be represented by a quantifier 'exactly one', as the sentence does not say that Socrates owned exactly one dog. He could own more than one dog, but only one dog is referred to. In Section 2, I will examine whether such a pronoun can be adequately described as an E-type pronoun (Evans 1980). In Section 3, I will propose an interpretation in terms of the feature system (Bellert 1989).

2. E-type pronoun

Evans discussed some examples of anaphoric pronouns, in order to demonstrate that some pronouns do not fall into the category of referential (or deictic) pronouns, nor can they be represented as bound variables.

- (2) Few congressmen admire Kennedy and they are very junior

- (3) John owns some sheep and Harry vaccinates them in the Spring

Evans argues that the pronoun in (2) is not bound by the quantifier phrase 'few congressmen', as its scope would then extend to the second conjunct, and the sentence would be interpreted as meaning that few congressmen both admire Kennedy and are very junior. But this is not an adequate interpretation of (2). For (2) entails, as its supposed paraphrase does not, that (a) few congressmen admire Kennedy, and (b) all the congressmen who admire Kennedy are very junior (Evans 1980: 339). Again, the quantifier phrase 'some sheep' in (3) does not bind the pronoun 'them', for if it did, (3) would be equivalent to (4):

- (4) Some sheep are such that John owns them and Harry vaccinates them in the Spring

However, (3) entails that Harry vaccinates all the sheep which John owns, and there is no such entailment from (4). Hence the pronoun 'them' in (3) cannot be represented as a bound variable (ib.: 338). Evans concludes that such pronouns, which he labels E-type pronouns, cannot be represented as bound variables for the following reasons:

A pronoun bound by a quantifier does not refer to anything. However the pronouns considered in the above examples are interpreted as referring to something. Evans argues that if someone asked about (3) 'Which sheep did Harry vaccinate?', the natural, and in Evans' view rule-governed answer, is: 'The sheep which John owns'. And the question 'They are junior? Who do you mean?' would be answered 'Why, the congressmen that admire Kennedy'. Evans concludes thus that "the role of the pronoun in these sentences is that of referring to the object(s), if any, which verify the antecedent

quantifier-containing clause (i.e. those objects, if any, which satisfy the predicate in the antecedent clause and thereby make that clause true" (ib.: 340).

The E-type pronoun is not restricted to just some specific cases. Its use is wide-spread. It appears in all sentences in which a pronoun is not c-commanded by its antecedent quantifier phrase¹. It cannot be interpreted as a bound variable, because the scope of a quantifier cannot extend beyond its domain defined by the c-command relation. Evans gives the following examples:

(5) After John bought some sheep, Harry vaccinated them

(6) If many men come to the ball, Mary will dance with them

Let us now compare (7) with our first example (1) (which is renumbered here as (8)):

(7) Socrates owned a dog which bit Socrates

(8) Socrates owned a dog and it bit Socrates

The pronoun 'which' in (7) could be interpreted as a bound variable, for it is c-commanded by its antecedent quantifier phrase 'a dog', whereas the pronoun 'it' in (8) is not c-commanded by its antecedent quantifier phrase, and it is an E-type pronoun.

Evans argues that since in general the role of an E-type pronoun is to refer to the object or objects which verify the antecedent clause, then whenever a singular E-type pronoun is used, it should convey the implication that there is just one object verifying the antecedent clause – but such an implication is not carried by the use of an existential quantifier itself, as in (7). However, Evans claims that in sentences with E-type pronouns there is such an implication. For instance, he argues that in the case of (8) "there is a clear implication that Socrates owned just one dog, whereas there is no such implication in the case of (7), where the pronoun is interpreted as a bound variable" (ib.: 343). I disagree with Evans on this point². There is no such implication in the case of (8), nor are there such implications in analogous examples. In fact, Evans would have been more correct had he claimed instead that E-type pronouns refer to all the entities *referred* to by the antecedent quantifier phrase. Thus in (8), as well as in (7), the reference class represented by 'a dog' will indeed consist of just one entity according to the feature system outlined below, but there will be no implication of Socrates owning just one dog.

3. Interpretation of anaphora in terms of the feature system

I will now suggest the following interpretation of anaphora (pronouns and full noun phrases). It is based on the set of quantification rules which govern the interpretation of "featured" NP-arguments in elementary sentences. An elementary sentence or clause consists of one predicate with its obligatory arguments (subject-NP and object-NPs, each containing one Specifier and a count noun). Every NP in the argument position consists of a quantifying sign and a term (or a proterm in the case of a pronoun) and is assigned some feature values which are subject to quantification rules (described in detail in Bellert 1989). For the purpose of the present paper I need only one quantification rule relevant for the discussion.

Every NP-argument is symbolized by qt , where q is a linguistic quantifier of category Specifier, and t is a term or set expression (a small phrase of category Noun or Noun modified by an Adjective). A quantifier may be explicit (a determiner, numeral etc.) or implicit (a sign of quantity attributable to a proper name or a pronoun, which syntactically is an empty Specifier).

// t // symbolizes the denotation class of t ,

¹ A node (constituent) A c-commands a node B if and only if B is dominated by the first branching node which most immediately dominates A. The domain of a node A consists of all and only the nodes c-commanded by A (Reinhart 1983).

² In fact, Sommers 1982 also disagrees with Evans' claim that there is such an implication, and so does Geach (Evans 1980: 343, footnote 5).

/qt// represents a family of all those subclasses of //t// whose cardinality or relative 'size' is indicated by the quantifier (or sign of quantity) q.

The interpretation of any NP in an elementary sentence or clause requires, however, the notion of *reference class*, which will be called an R-class. For //qt// stands for an unlimited number of classes, any one of which could be a reference class in some context of use, but the class or classes being referred to depend on the particular context. Each Specifier (linguistic quantifier), be it explicit or implicit, is assigned some values of absoluteness in the lexicon: it can be either +absolute (which indicates that the NP in which it occurs may represent just one R-class) or +/-absolute, that is, it can be interpreted as either plus or minus absolute (in the latter case it indicates that the NP in which it occurs may represent more than one R-class). Which one of these two values will be the case depends on the types of quantifiers that co-occur in the same sentence or clause. Consider the following examples:

(9) John has written three books

(10) Each professor has written three books

The NP-argument 'John' is +absolute (all proper names are assigned the value +), and so is the NP-argument 'each professor' (the quantifiers 'each', 'every' and 'all' are assigned the value plus, which is inherited by the corresponding NP in which they occur). The NP-argument 'three books' is ambiguous, for it inherits the value +/-absolute' from its Specifier 'three' (every numeral is assigned the value +/-absolute). However, it will be interpreted as +absolute in (9) and as -absolute in (10). A +/-absolute NP may be interpreted as -absolute only when a +distributive quantifier co-occurs in the same clause.

A +distributive quantifier is any one which, roughly speaking, corresponds to a universal quantifier or to some other quantifiers that share the property of a universal quantifier in that the relation expressed by the predicate is interpreted distributively with respect to each member of the R-class or R-classes represented by its NP. Intuitively speaking a +distributive quantifier is one which is interpreted by adding to it an implicit "each" (e.g. "each of the three", "each of several", etc.). A -distributive quantifier does not have this property (as, for instance, in "Three guests were located in two rooms"). The quantifiers 'each' and 'every' are always +distributive, whereas 'many', 'several' or numerals are + or -distributive, and their interpretation depends on the feature values of the co-occurring quantifiers. Every NP-argument in an elementary sentence or clause is assigned some values of absoluteness and distributiveness which it inherits automatically from the values of its respective Specifier: it is + or +/-absolute and + or +/-distributive with respect to the co-occurring NP-arguments.

Three quantification rules described in Bellert (1989) determine the admissible configurations of feature values and exclude the others. For the purpose of this discussion we need only one quantification rule, which we will call Rule of Minus Absoluteness. It reads as follows:

Rule of Minus Absoluteness:

For any quantifiers q_1, q_2, q_3 which co-occur in any order in an elementary sentence or clause:

q_1 may be interpreted as minus absolute only if there is a co-occurring quantifier q_2 which is +absolute and +distributive to it. (For a more precise description of the rules, see Bellert, 1989)

Let us now reconsider the two examples (9) and (10) above (renumbered as 9' and 10'), in order to see how this rule works:

(9') John has written three papers

(10') Each professor has written three papers

The R-class represented by the argument 'three papers', must be +abs in (9') according to the rule (there is no co-occurring quantifier +distributive to 'three papers'), and indeed it may only

represent just one class of three papers when (9') is used as a true utterance. But in the case of (10') there is more than one R-class represented by the phrase 'three papers', each consisting of three papers, and the rule allows such an interpretation (there is a co-occurring +absolute quantifier which is +distributive to 'three papers').

In general, for every elementary sentence or clause, the rules predict as many readings as there are admissible configurations of feature values in the co-occurring quantifiers (although in some cases the selection of a particular lexical item may rule out a particular reading) and no readings are predicted for those configurations of feature values which are excluded by the rules (Bellert 1989). No counter-examples have been found for the latter case.

It will now be shown that if we accept the feature system for the interpretation of a sentence or clause which contains the antecedent of an anaphoric pronoun, the interpretation of the pronoun will automatically be accounted for. It will be shown that the interpretation of an anaphoric pronoun or an anaphoric full noun phrase used as a text connector depends on the feature values of the NP-arguments in that sentence and in the antecedent sentence.

Generally speaking, an anaphor (pronoun or noun phrase) represents the R-class (or classes) represented by its antecedent NP, but depending on the feature values of the co-occurring quantifiers, an anaphor may represent:

- (a) just one R-class represented by a +abs antecedent NP,
- (b) the union of all the R-classes represented by a -abs antecedent NP,
- (c) all the R-classes represented by a -abs antecedent NP.

In the case of contexts which contain no modal elements, there is no other possibility. In the case of opaque contexts containing intensional verbs ('want', 'look for', etc) or modal auxiliaries ('may', 'can', 'will', etc), instead of R-classes, we may speak of quasi-R-classes which are not determined by the context of use, but the possible choice for the interpretation of anaphora is analogous to the above three cases (for a discussion of such cases see Bellert 1989, Chapter 4 and Sommers, 1982). Thus in general, all the possible choices are determined by the feature values in the antecedent sentence (or clause), and each choice is limited to classes in //qt//.

Let us now look at the examples of E-type pronouns starting with the well known example discussed by Evans (1980), Geach (1972) and Sommers (1982), which was presented at the outset in the Introduction.

(11) Socrates owned a dog and it bit Socrates

Notice that semantically all the examples of compound sentences with E-type pronouns are equivalent to a short text, in which the antecedent clause is a single sentence, the clause containing the E-type pronoun being the second sentence of the text. Thus (11) is equivalent to (11').

(11') Socrates owned a dog. It bit Socrates

In both (11) and (11'), 'a dog' can only be +abs according to our rule, and therefore the pronoun 'it' denotes just one entity which is in the R-class represented by 'a dog'. The rule of Minus Absoluteness does not permit a -absolute interpretation of 'a dog'. Both (11) and (11') would be true in the case Socrates owned more than one dog. And in spite of what Evans says, there is no "clear implication that Socrates owned just one dog" (Evans 1980: 432). However, there is exactly one R-class (i.e. one class being selected in any given context of use) which contains just one dog, according to the rules of the feature system. The wild quantity³ of the pronoun 'it' does not indicate that some dog owned by Socrates and every dog owned by Socrates bit Socrates – this is by no means entailed

³ A particular sentence "Some S is P" is said to have wild quantity when the denotation of 'S' is such that "Some S is P" entails "Every S is P". This notion was first used by Leibniz (See, Leibniz 1966) and has been widely discussed in Sommers (1982). The anaphoric pronouns are assigned wild quantity, as Sommers argues, for such pronouns refer to all the things antecedently referred to and not merely to some of them (Sommers 1982: 68).

by (11) or (11'). Rather, the wild quantity of 'it' indicates that some dog and every dog in the R-class represented by 'a dog' (which can only be a unit class) *bit Socrates* – and this is entailed by both (11) and (11').

A pronoun which is not c-commanded by its antecedent has to be interpreted in the same way as it is when it occurs in a text where its antecedent occurs in the preceding sentence. In either case it represents the R-class represented by its antecedent NP. Evans' statement concerning E-type pronouns should thus be modified. It appears that the role of these pronouns is not – as Evans claims "that of referring to the object(s), if any, which verify the antecedent quantifier-containing clause". For some examples Evans' statement is adequate, but for some others it is not, as not all the objects which verify the antecedent clause (or sentence) are in the R-class represented by the antecedent (cf. (11) and (11')). If Socrates had more than one dog, each dog would "verify the antecedent clause", but only one dog is in the R-class represented by 'a dog'. The role of such a pronoun is thus that of denoting the object(s) in the R-class represented by its antecedent. Only in some cases those objects will exhaust the class of those which verify the antecedent clause (or sentence).

The examples discussed by Evans contain only +absolute antecedents. We will discuss now some other cases where the antecedent may be –absolute. Compare the following examples

(12) John has lost some books and Mary has found them

(13) Each professor has lost some books and Mary has found them

(14) All our professors have lost some books and their secretaries have found them

These sentences are semantically equivalent to the following texts

(12') John has lost some books. Mary has found them.

(13') Each professor has lost some books. Mary has found them.

(14') All the professors have lost some books. Their secretaries have found them

Notice that in each text the pronoun 'them' could be replaced by a full noun phrase 'these books', which would have the same anaphoric role as 'them'. These three examples correspond to three possible cases of coreference:

(a) The antecedent 'some books' in (12) and (12') is interpreted as +absolute according to the Rule of Minus Absoluteness, for there is no co-occurring +distributive quantifier in the same clause. The anaphoric pronoun 'them' represents thus exactly one R-class which contains some books.

(b) The antecedent 'some books' in (13) (or (13')) will be interpreted as -absolute (with these lexical items), but the anaphoric pronoun 'them' must be interpreted as +absolute according to the rule, and then it represents the union of the R-classes of its -absolute antecedent which contains all the books lost by the professors.

(c) Finally, the rule and the lexical material permit the pronoun 'them' to be interpreted in (14) and (14') as either + or -absolute; this corresponds to two possible readings for each of these sentences. If it is +absolute, it represents the union of the R-classes of its antecedent. If it is -absolute, it represents exactly the same R-classes as its antecedent. In the latter case, the reading has an implicit meaning of 'respectively'.

Generally speaking, an anaphor may represent only a class (or classes) which is the R-class (or which are the R-classes) represented by the antecedent NP with the feature values depending as usual on the quantification rules. The antecedent NP does not have to occur in the preceding sentence of a text. Consider an example discussed by Sommers. This is an example of a syllogism devised originally by Strawson, which Geach called a quasi syllogism, because as Sommers says "it is embarrassing for the bound variable theory" (Sommers 1982: 82)

A: A man has just drunk a pint of sulphuric acid

B: Nobody who has drunk a pint of sulphuric acid lives through the day

A: Very well then, he won't live through the day

Geach says then that it is very tempting to take 'he' in A's second remark as picking the reference from 'a man' in A's first remark. But 'a man' in the bound variable theory does not refer to anything, and Geach concludes thus that if 'a man' makes no reference, 'he' cannot pick up any such reference from 'a man' (Geach 1962: 126). I disagree here with Geach. In short, if the bound variable theory does not account adequately for linguistic facts, we should not use it for representing pronouns in sentences of a natural language. The anaphoric pronoun 'he' clearly refers here to the only individual contained in the reference class represented by 'a man', which must be interpreted as +absolute according to our rule.

In all the above examples, anaphoric pronouns could be replaced by full noun phrases. However, since anaphora point exactly to what was in the R-class (or R-classes) represented by the antecedent noun phrases, they can perform their anaphoric role on condition that they do not add anything to the antecedent description. They may either consist of exactly the same description, or they may be less specific. If the noun phrase is more specific, it is not interpreted as an anaphor. It may then denote any object or objects which are salient in the context. In particular it may represent a subclass of the R-class (as in (17) and (18)). For instance, we may have an anaphoric relation in the following texts:

(15) My wife has planted some roses. The plants are two feet high

(16) John owns two canaries. The birds are very noisy

However, there is no anaphoric relation in (17) and (18):

(17) My wife has bought some plants. The roses are two feet high.

(18) John owns many birds. The canaries are very noisy.

The only exceptions are epithets, e.g. 'the fool', 'the son of a gun', etc, for they have an expressive rather than a descriptive function, and therefore they do not add anything to the description of the R-class (hence they are not really exceptions to the rule).

4. Concluding remarks

The proposed interpretation of anaphora based on the feature system may be summarized in the following way.

(1) Any anaphor (pronoun or full noun phrase) with a +absolute antecedent is also +absolute and it represents the R-class of its antecedent (as in sentences (2), (3), (11), (11'), (12), (12'), (15) and (16).

(2) An anaphor with a -absolute antecedent is interpreted as either:

(a) +absolute (if the Rule of Minus Absoluteness does not apply in the clause in which the anaphor occurs), and then it represents the union of the R-classes of its antecedent (as in sentences (13) and (13')), or

(b) -absolute (if the Rule of Minus Absoluteness applies in the clause in which the anaphor occurs), and then it represents the R-classes of its antecedent (as in sentences (14) and (14')).

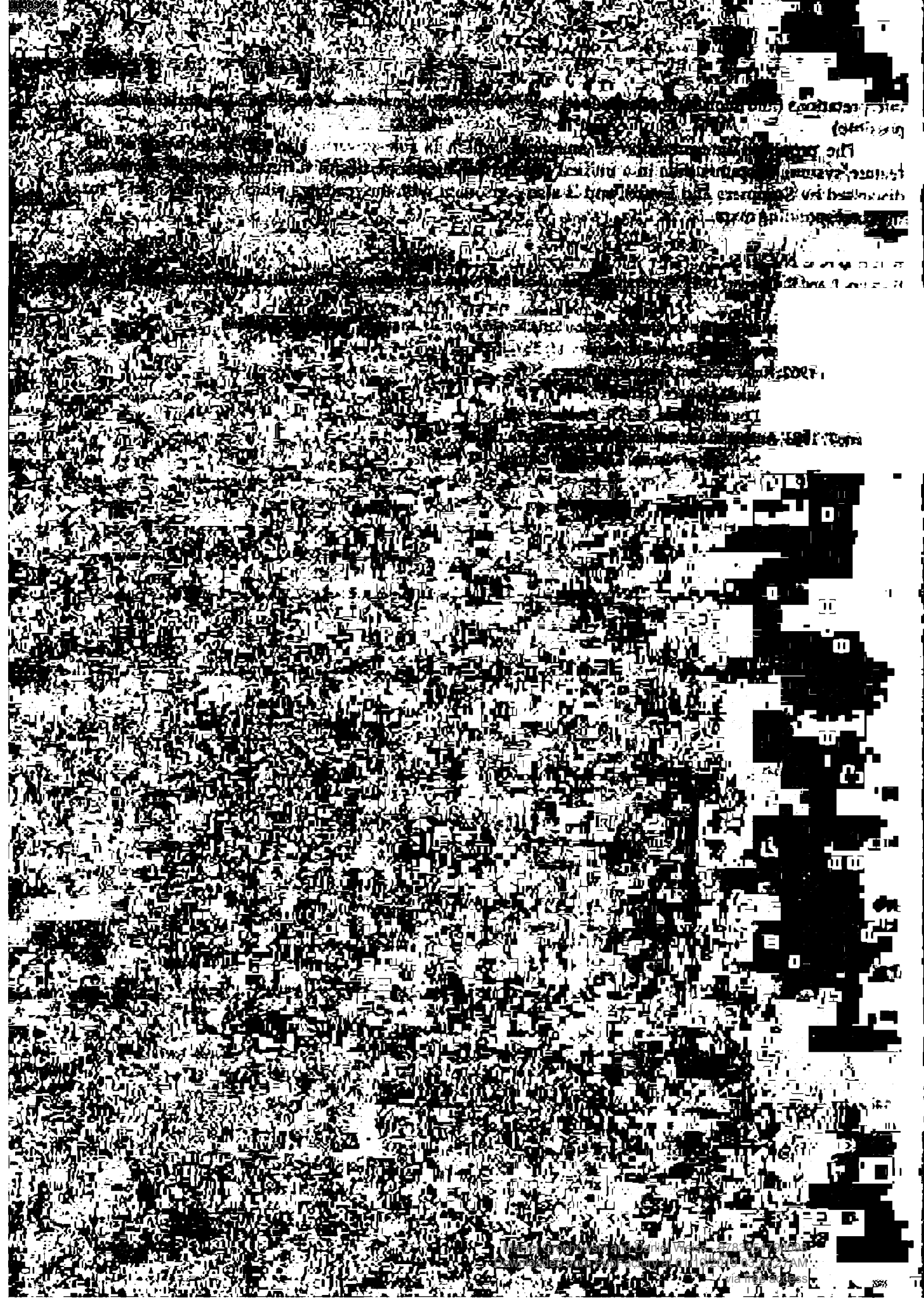
Thus, as a rule, an anaphor with a +absolute antecedent gets the same value of absoluteness as its antecedent. An anaphor with a -absolute antecedent may be interpreted as + or -absolute (depending on the feature values of the NP-arguments co-occurring in the same clause). In either case the interpretation of anaphora is subject to the quantification rules concerning the admissible configurations of feature values in elementary sentences or clauses (Bellert 1989). For our examples, it is the Rule of Minus Absoluteness; in one case the +absolute interpretation is forced by that rule, in the second case, when a +distributive NP-argument co-occurs, the rule predicts two possible

interpretations (and such sentences indeed have two possible readings, if the lexical material makes it possible).

The proposed interpretation of anaphora, which is rule-governed in the framework of the feature system, accounts thus in a unified manner for the properties of different types of pronouns discussed by Sommers and Evans, and is also consonant with the readings which speakers get from the corresponding texts.

REFERENCES

- Barwise, J. and R. Cooper. 1981: Generalized Quantifiers and Natural Language. In: *Linguistics and Philosophy* 4: 1160-1219.
- Bellert, I. 1989: *Feature System for Quantification Structure in Natural Language*. Dordrecht, Holland.
- Evans, G. 1980: Pronouns. In: *Linguistic Inquiry* 11: 337-361.
- Geach, P. T. 1962: *Reference and Generality*. Ithaca, N. Y.
- Geach, P. T. 1972: *Logical Matters*. Oxford.
- Leibniz, G.W. 1966: *Logical Papers*. G.H.R. Parkinson (ed.).
- Reinhart, T. 1983: *Anaphora and Semantic Interpretation*. London.
- Sommers, F. 1982: *The Logic of Natural Language*. Oxford.



Copyright © 2000 by Encyclopædia Britannica, Inc.

The content of this article is derived from Encyclopædia Britannica, 9th ed., 1986.

Encyclopædia Britannica, Inc. All rights reserved.

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

1000-1000

ZUM DENOTATIVEN STATUS „UNBESTIMMT-PERSÖNLICHER“ KONSTRUKTIONEN IM TSCHECHISCHEN

1. Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit einigen Aspekten der Bedeutung der „transponierten“ Verwendung der 3. Ps. Pl. im Tschechischen. Die entsprechende Konstruktion, die im folgenden mit dem traditionellen Terminus „*věta se všeobecným konatelem*“ (VVK) bezeichnet werden soll, wird – ähnlich wie in anderen slavischen Sprachen – verwendet, um deutlich zu machen, daß eine Handlung von einem menschlichen Agens ausgeht, ohne daß dieses Agens jedoch genannt wird. Sie steht dabei in Konkurrenz zu anderen Konstruktionen, die zum Ausdruck einer ähnlichen Bedeutung verwendet werden können. Hierher gehören das unpersönliche Passiv (sowohl das reflexive als auch das umschriebene Passiv), Sätze mit *ělověk* bzw. *jeden* sowie nach Ansicht mancher Forscher auch die „transponierte“ Verwendung der 1. und 2. Person Singular und Plural (vgl. dazu Panevová 1973). Einen übergreifenden Rahmen zur Beschreibung aller dieser Konstruktionen bietet die von Grepl eingeführte Theorie der „Deagentivität“ (vgl. u.a. Grepl 1962, 1973, Grepl/Karlík 1983).

Die VVK ist anders als ihr russisches Äquivalent, die „*neopredelenno-ličnaja forma*“ (im weiteren: NLF), in der Literatur bisher eher stiefmütterlich behandelt worden. Zwar wird sie unter wechselnden Bezeichnungen in allen Grammatiken aufgeführt, doch beschränken sich die älteren Arbeiten auf eine kurze Charakteristik der Konstruktion und wenige Beispiele, auch in neueren Arbeiten fällt die Beschreibung wesentlich kürzer aus als beispielsweise die des reflexiven Passivs.

Diese Vernachlässigung der VVK ist vermutlich damit zu erklären, daß sie insgesamt deutlich seltener verwendet wird als die entsprechenden Konstruktionen in anderen slavischen Sprachen wie dem Russischen und dem Slovakischen (vgl. MČ 1987, 3: 242). Grepl sucht den Grund für diese Tatsache darin, daß die VVK nicht stilistisch neutral, sondern für die Umgangssprache („*hovorová čeština*“) typisch sei, und begründet seine Wertung folgendermaßen: „*Protože těmito prostředky (gemeint sind das reflexive und das mit Partizip umschriebene Passiv – T.B.) je ve spis. češt. celá oblast deagentnosti pokryta, cítí se formy typu *Postavili tam také novou školu* jako hovorové. Jejich využití na vyjádření deagentnosti však brání zejména skutečnost, že v češt. není (na rozdíl od rušt.) osobní zájmeno obligátní složkou sloves. tvarů, takže tyto konstrukce jsou často homonymní s konstrukcemi agentními*“ (Grepl 1973: 147). Entsprechende Wertungen finden sich auch an anderer Stelle (vgl. Grepl/Karlík 1983: 45; Grepl/Karlík 1986: 162ff.; MČ 1987, 3: 243).

Aus der Aussage, das reflexive und das mit Partizip umschriebene Passiv deckten den gesamten Bereich der Deagentivität ab, könnte man folgern, daß die VVK stets durch andere Konstruktionen ersetzt werden kann. Dies ist jedoch nicht der Fall, wie die beiden folgenden Beispiele zeigen:

(1) *Kratina už od vás domů nedošel. Ráno ho našli na břehu rybníka mrtvého.* (Eidler)

(2) *Nedali mu pas.*

In beiden Fällen können weder das reflexive noch das periphrastische Passiv stehen. Während im ersten Satz als Erklärung angeführt werden könnte, daß das Verbum *najít* im heutigen Tschechischen kein Passivpartizip mehr bildet¹, scheidet eine solche Erklärung im zweiten Fall aus: trotz der Existenz eines Passivs zu *dát* akzeptieren Informanten lediglich die Variante *Nebyl mu vydán pas* mit leicht veränderter Bedeutung.

Grepls zweite Überlegung, daß nämlich die Verwechslungsgefahr zwischen der VVK und der elliptischen Verwendung der 3. Ps. Pl. zu einer anderen Bewertung dieser Konstruktion führe, ist nur auf den ersten Blick plausibel: Schließlich ist im Slovakischen, wo dieselbe Konstruktion häufiger

¹ Suppletiv tritt für das veraltete Partizip *najden* die zu *nalézt* gehörende Form *nalezen* ein, die aber einer anderen Stilebene zugerechnet werden muß.

verwendet werden soll, das Personalpronomen ebensowenig obligatorisch ist wie im Tschechischen. Die Frage der Abgrenzung zur elliptischen 3. Ps. Pl. soll hier jedoch nur am Rande behandelt werden.

Es erscheint sinnvoll, die strukturellen Eigenschaften der VVK und die stilistische Bewertung dieser Konstruktion getrennt voneinander zu behandeln. Dieser Artikel soll sich mit dem ersten Bereich befassen, und zwar speziell mit der Frage nach der spezifischen Bedeutung der VVK in Abgrenzung von anderen unbestimmt-persönlichen Konstruktionen. Zu diesem Zweck möchte ich klären, wie die „unbestimmte“ Menge von Personen, die als Agens auftritt, bzw. das „allgemeine“ Agens genauer charakterisiert werden kann, oder anders ausgedrückt, welchen denotativen Status das Agens hat. Daneben werde ich auch auf die aktuelle Satzgliederung von Sätzen, die eine VVK enthalten, eingehen. Anregungen zur Lösung dieser Fragen möchte ich dabei verschiedenen Arbeiten zum Russischen und Polnischen entnehmen (Guiraud-Weber 1984, Bogusławski/Karolak 1970, Bogusławski 1984).

Die Frage der stilistischen Wertung der VVK kann im Rahmen dieses Artikels nicht geklärt werden. Hier ist vor allem eine Analyse großer Textmengen nötig, da angesichts der komplizierten Sprachsituation die Befragung von tschechischen Muttersprachlern hier nur beschränkt anwendbar ist. Vorgefaßte Meinungen, es handele sich um eine umgangssprachliche Konstruktion, beeinflussen die Beurteilung einzelner Beispiele oft stark. Zwar ist sicherlich richtig, daß die VVK eher in Textsorten vorkommt, die der gesprochenen Sprache nahestehen (vgl. die von Dušková 1973 ausgewerteten Dramentexte) oder gar mit Elementen der „obecná čeština“ angereichert sind (wie ein Großteil der modernen Belletristik), doch läßt sich die VVK auch in Textsorten belegen, die in reiner „spisovná čeština“ abgefaßt sind, so etwa in publizistischen Texten und in Memoirentexten.

2. Als spezifischer Satztypus ist die VVK schon seit langem bekannt. In älteren tschechischen Arbeiten werden bei der Behandlung des Subjekts jeweils alle Fälle aufgezählt, in denen ein Nullsubjekt möglich ist, wobei jeweils auch die VVK zur Sprache kommt. Beispielsweise führt Trávníček (1951, 2: 620) unter der Überschrift „Věty s všeobecným podmětem“ auch den Fall an, daß aus dem Inhalt des Satzes ein allgemeines Subjekt der 3. Ps.Pl. verstanden wird, dessen Bedeutung durch „(někteří, mnozí, všichni) l i d é“ expliziert wird. Ähnlich erwähnen Havránek und Jedlička (1966: 153ff.; 1981: 358) den Satztypus mit „allgemeinem Subjekt“, dem die Bedeutung „lidé, člověk, někdo“ zugeschrieben wird. Konstruktionen mit der 3. Ps. Pl. werden hier sogar mit der 2. bzw. 3. Ps.Sg. auf eine Stufe gestellt. Keine der erwähnten Arbeiten stellt sich die Frage, unter welchen Bedingungen die VVK verwendet wird und ob ihr möglicherweise eine besondere Bedeutung zukommt.

Šmilauer (1947¹, 110; 1966³, 120) weicht von den erwähnten Darstellungen insofern leicht ab, als er die implizierten Bedeutungen des Subjekts weiter aufgliedert, allerdings ohne sie voneinander und von anderen Bedeutungen genau abzugrenzen. Er gibt vier Möglichkeiten an: *lidé vřbec*, *vrchnost a její orgány*, *lidé pověřeni jistými úkoly* und *odpůrci*. Ich führe alle Beispiele Šmilauers an, da ich später auf sie zurückkommen will:

- (3) Holčička křičela, jako by ji *podřezávali*. (lidé vřbec)
- (4) Po poledni ho zase *vedli zpět*. (vrchnost a její orgány)
- (5) Koukám, jestli *nejedou* s mlékem. (lidé pověřeni jistými úkoly)
- (6) *Přibili* ruku mně v Ostravě, v Těšíně v srdce mně bodli. (odpůrci)

Die erste angegebene Bedeutung kann als generalisierend verstanden werden, in den übrigen Fällen liegt aber weder eine generalisierende noch eine unbestimmte Bedeutung vor.

Einen wesentlichen Fortschritt bedeuteten die oben bereits zitierten Arbeiten Grepls, in denen die VVK in das Konzept der Deagentivität einbezogen und zu anderen deagentiven Konstruktionen in Beziehung gesetzt wurde (vgl. Grepl 1973). Etwa gleichzeitig erschien eine Arbeit von Panevová (1973), die eine Reihe von Konstruktionen, denen die Tradition die Bedeutung eines allgemeinen

Subjekts zuschreibt, miteinander vergleicht. Im einzelnen geht es um die transponierte Verwendung der 1. und 2. Ps. Sg. und Pl., der 3. Ps. Pl. sowie die Lexeme *lidé* und *člověk* (sowie synonym dazu das heute wohl außerhalb der Norm stehende *jeden*). Bei einem Großteil dieser Fälle kommt die Autorin zu dem Ergebnis, daß die Ansetzung einer besonderen Bedeutung nicht nötig sei, weil es genüge, von einem weiteren Verständnis der Grundbedeutung auszugehen (so z.B. bei der transponierten Verwendung der 1. Ps. Sg. und Pl., aber auch bei *lidé*). Die 3. Ps. Pl. wird von den anderen Formen, die ein „allgemeines Agens“ bezeichnen können, in der Weise abgegrenzt, daß das Agens als Teil eines Kollektivs angesehen wird (im Unterschied zu *člověk*) und daß der Sprecher nicht zu diesem Kollektiv gehört. Hieraus folgert die Autorin schließlich, daß die VVK nicht generalisierend verwendet werden kann. – Am Ende des Artikels wirft Panevová schließlich auch die Frage auf, ob die von ihr beschriebene Bedeutung nicht auch als Spezialfall der normalen Bedeutung der 3. Ps. Pl. aufgefaßt werden kann, entschließt sich aber selbst nicht zu einer solchen Lösung.

Auf das Konzept der Deagentivität, präzisiert durch Panevová's Feststellung vom Ausschluß des Sprechers, stützt sich die heute übliche Darstellung der VVK in Darstellungen der tschechischen Syntax (Grepł/Karlík 1983, 45f.; Grepł/Karlík 1985: 173f.; MČ 1987, III: 242ff.)². In der Akademiegrammatik wird die VVK beispielsweise als eine deagentive Konstruktion bezeichnet, in der das Agens getilgt und das Valenzpotential des Prädikats reduziert wird. Semantisch komme es dabei zu einer „Dekonkretisierung“ des Agens, unter der – wie an anderer Stelle ausgeführt (ebd.: 235f.) – die Anonymisierung oder die Generalisierung des Agens zu verstehen sind. Als spezifische Distributionsbedingungen werden genannt:

1. Das nicht ausgedrückte Agens umfaßt die semantische Eigenschaft [+ person];
2. das Agens kann nicht ausgedrückt werden und ist dadurch stets anonymisiert;
3. Sprecher und Adressat sind von der Rolle des Agens ausgeschlossen. Dies impliziert u.a., daß die VVK nicht für ein generalisiertes Agens verwendet werden kann.

Weitere Bedingungen, die bei anderen deagentiven Konstruktionen eine Rolle spielen (z.B. Transitivität des Verbums), sind für die VVK irrelevant.

In dieser Darstellung werden die Unterschiede zwischen verschiedenen deagentiven Konstruktionen gänzlich auf syntaktische Eigenschaften des Satzes zurückgeführt. Da die genannten drei Bedingungen deutlich restriktiver sind als beispielsweise die für das reflexive oder das periphrastische Passiv geltenden, kann man schließlich zu dem oben bereits zitierten Schluß kommen, die Verwendung der VVK sei absolut fakultativ und stilistisch bedingt. Im weiteren möchte ich zeigen, daß dieser Betrachtungsweise der tatsächlichen Lage nicht gerecht wird.

Einen interessanten Hinweis auf zusätzliche Gebrauchsbedingungen der VVK liefert Dušková's empirisch orientierte Studie zu den man-Sätzen im Englischen und Tschechischen (Dušková 1973). Beim Vergleich verschiedener Typen von man-Sätzen in den beiden Sprachen kommt sie u.a. auch zu folgendem Ergebnis: „In an overwhelming majority of the examples 3rd person plural refers to a group of people specified locally (40%), temporally (2%) or by the semantics of the predication and/or the wider context (51%), or by several of these factors“ (Dušková 1973, 16f.). Eine Ausnahme bilden nur wenige Beispiele mit dem Verbum *řkat* sowie ein weiteres Beispiel (s. u. Beispiel (26)).

3. In der russistischen Literatur wird die der tschechischen VVK entsprechende „neopredelenno-ličnaja forma“ (im weiteren NLF) in der Regel als eigener Satztyp behandelt und nur ausnahmsweise zum Passiv in Beziehung gesetzt. In bezug auf ihre Bedeutung besteht im wesentlichen Konsens, daß sie sowohl zur Bezeichnung einer unbestimmten Menge von Personen als auch generalisierend verwendet werden kann (vgl. dazu Guiraud-Weber 1984: 59ff. mit Hinweisen auf neuere sowjetische

² Bauer und Grepł (1975: 69f.) behandeln die 3. Ps. Pl. noch eher beiläufig und fassen die generalisierende Bedeutung mit der einer nicht näher bestimmten Gruppe von Menschen zusammen.

Arbeiten). Die AG 1980 trifft diese Feststellung in etwas unklarer Form, wenn als mögliche Paraphrasen *voobšče vsjakij, ljuboj, kto-to (nekto)* und *nekotorye* genannt werden (vgl. AG 1980: 356).

Eine genauere Aufgliederung der auftretenden Bedeutungen, die als Grundlage für unsere weitergehenden Untersuchungen dienen wird, findet sich bei Guiraud-Weber (1984: 59ff.). Zunächst stellt sie fest, die „Unbestimmtheit“ der Referenten sei ein „*trait purement grammatical*“, der auch auf Referenten angewandt wird, die leicht identifiziert werden können. So dient im folgenden Beispiel die Verbhandlung, die für einen Beruf typisch ist, zur Identifizierung:

- (7) *Арестовали* Мандельштама. Его вскоре *выпустили*, но это было лотерей – *могли* расстрелять. (Érenburg, zitiert nach Guiraud-Weber ebd.)

Weiterhin dienen häufig ähnlich wie beim Passiv Umstandsbestimmungen dazu, die theoretisch unendliche Anzahl von möglichen Referenten räumlich oder zeitlich einzugrenzen, vgl. die Beispiele:

- (8) В губкоме его очень *хвалили*... (Leonov, nach Guiraud-Weber)

- (9) Ведь так, наверное, во времена Чехова уже не *врачевали*. (Aksenov, nach Guiraud-Weber)

Zur Rolle von Umstandsbestimmungen heißt es in der AG 1980, die NLF stehe meistens mit einer Ergänzung, wobei insbesondere die „sub“ektно-prostranstvennaja determinacija“ zu erwähnen ist, die als eine geeignete Form zur Bezeichnung eines unbestimmten Subjekts bezeichnet wird. So wird dem Satz (5a) eine ähnliche Bedeutung zugeschrieben wie (5b):

- (10a) В школе этому не *учат*.

- (10b) Школа этого не *учит*.

Ohne Erweiterung kommt die NLF vor allem bei Verben vor, die eine akustisch wahrnehmbare Handlung bezeichnen:

- (11) *Стучат*. *Зовут*.

Zur generalisierenden Bedeutung äußert sich Guiraud-Weber an anderer Stelle (1984: 73f.): „Les sèmes „+ indéterminé“ et „+ humain“ se réalisent en tant que personne universelle lorsque le prédicat n'est pas au temps „réel“ et qu'il indique soit une action toujours valable, située hors temps, soit une action potentielle“. Das für die NLF typische Tempus ist das überzeitliche Präsens, vgl.

- (12) *Лежачего не бьют*.

Nur erwähnt sei hier die Feststellung, daß der Sprecher selbst als Teil des unbestimmten Subjekts in der Regel ausgeschlossen, in einer bestimmten expressiven Verwendung der NLF aber möglich ist (vgl. Guiraud-Weber 1984: 67).

Die hier in aller Kürze wiedergegebenen Überlegungen von Guiraud-Weber zeigen, daß sich die Beschreibung des nicht ausgedrückten Agens der NLF nicht in der Feststellung erschöpfen darf, daß das Agens „dekonkretisiert“ sei und Sprecher und Hörer ausgeschlossen sind, sondern daß es eine Reihe von verschiedenen Möglichkeiten gibt, die in einer vollständigen Darstellung unterschieden werden müssen. Es liegt nahe, daß ähnliches auch für die VVK gilt. Zur Beschreibung der verschiedenen referentiellen und denotativen Status der durch die NLF bzw. VVK ausgedrückten Referenten möchte ich in leicht differenzierter Form das von Padučeva (1985: 79ff.) eingeführte Begriffssystem benutzen (vgl. Berger/Weiss 1987: 23ff.). Ich gehe von der grundlegenden Unterscheidung von termbildenden, autonomen und prädikativen Verwendungen einer Nominalphrase aus und gliedere die termbildenden Verwendungen wiederum nach den beiden Merkmalen [\pm referentiell] und [\pm definit]. Das erste dieser Merkmale betrifft eine semantische Eigenschaft der Nominalphrase (Existenz eines konkreten Referenten in der Referenzwelt), das zweite einen textuellen Sachverhalt (eindeutige Identifizierbarkeit des Referenten durch den Hörer). Innerhalb der nichtreferentiellen Nominalphrasen, denen gemeinsam ist, daß sie keine individualisierten Objekte bezeichnen, kann wiederum eine Reihe von Unterklassen abgegrenzt werden, nämlich die existentielle Verwendung, die universel-

le, die attributive und die generische (vgl. Padučeva 1985: 94ff.). Die beiden ersten Status lassen sich in allgemeinsten Form derart beschreiben, daß die betreffende NP durch den Existenzquantor bzw. den Allquantor quantifiziert ist. Die generische Verwendung verstehe ich mit Padučeva (1985: 97) folgendermaßen: „При родовом употреблении ИГ (= именная группа) соотносится с представителем класса, притом не с любым, а как бы с эталонным, типичным.“ Wie Padučeva anmerkt, kann es im Einzelfall Schwierigkeiten bereiten, zwischen einer referentiellen definiten pluralischen Nominalphrase und einer universellen bzw. generischen zu unterscheiden; als Kriterium dient hier der Unterschied zwischen abgeschlossenen und offenen Klassen (vgl. Mehlig 1983; Bogusławski 1984: 51f.; Padučeva 1985: 95f.).

Wie lassen sich die beschriebenen Verwendungen der NLF in das System der denotativen Status einordnen? Ich beginne mit den Beispielen (11) und (12), in denen der einfachste Typus ohne Umstandsbestimmung vorliegt. Das Agens in (11) weist die Eigenschaften [+ ref, – def] auf. Es kann nicht als eine nichtreferentiell gebrauchte existentielle Nominalphrase verstanden werden, da in den entsprechenden Sätzen nicht die Existenz eines beliebigen Referenten mitgeteilt wird, sondern die eines individualisierten Referenten, der allerdings nicht genau identifiziert wird. In Beispiel (12) liegt eine neu eingeführte nichtreferentielle Verwendung vor, die als generisch³ interpretiert werden muß, mit den Eigenschaften [– ref, – def].

Häufiger wird der Referent der NLF durch den Kontext, die Verbsemantik des Verbums oder eine Umstandsbestimmung näher bestimmt. Auch in Beispielen wie (8) konstituiert die NLF einen neuen Referenten, der aber nicht völlig unbestimmt ist. Die Umstandsbestimmung impliziert, daß sich die Aussage auf eine Menge von Referenten bezieht, die etwa folgendermaßen paraphrasiert werden kann: *te, kotorye rabotali v gubkome*. Die Aussage der NLF bezieht sich auf eine Teilmenge dieser Referenten. Während die angeführte Paraphrase jedoch eine definite Beschreibung darstellt, zeichnet sich die Obermenge gerade durch eine gewisse „Unschärfe“ aus, weshalb sie nicht als definit, sondern als „inferentiell definit“ bezeichnet werden soll. In Beispiel (7) wird die Menge der in Frage kommenden Referenten durch die Verbsemantik eingeschränkt: gemeint sind alle diejenigen Personen (bzw. eine Teilmenge von ihnen), deren „Beruf“ es ist, andere Personen zu verhaften, der durch die NLF eingeführte Referent kann als *te, kotorye arestovali v te vremena* paraphrasiert werden. – Neben abgeschlossenen Mengen können auch offene Mengen und damit generische Kennzeichnungen explizit oder implizit eingeschränkt werden. Dies geschieht zumeist durch Umstandsbestimmungen, wie die Beispiele (9) und (10a) zeigen⁴. In allen diesen Fällen ist der neue Referent eine Teilmenge einer „unscharfen“ offenen Menge.

Zum Abschluß fasse ich die Verwendungsweisen der NLF im Russischen zusammen. Das unausgedrückte Agens kann folgende denotative Status haben:

- a) [+ ref, – def], neu eingeführte abgeschlossene Menge (Beispiel (11))
- b) [– ref, + gen, – def], neu eingeführte offene Menge (Beispiel (12))
- c) [+ ref, + def_{inf}], Teilmenge einer inferentiell definiten abgeschlossenen Menge (Beispiel (7), (8))
- d) [– ref, + gen, + def_{inf}], Teilmenge einer inferentiell definiten offenen Menge (Beispiel (9), (10a))

³ Prinzipiell könnten offene Mengen als universelle oder als generische Kennzeichnung interpretiert werden. In den Fällen, in denen die offene Menge inferentiell definit ist, liegt die Entscheidung für die generische Kennzeichnung nahe, da die „unscharfen“ Mengen in allen Beispielen selbst durch generische Nominalphrasen definiert werden. Beispielsweise geht es in (10a) eindeutig um typische Vertreter der NP „Schule“ und nicht um Schulen überhaupt. In den Fällen, in denen wie in Beispiel (12) die NLF ohne Umstandsbestimmung nichtreferentiell verwendet wird, kann man ähnlich argumentieren: die entsprechenden Sätze beschreiben nicht allgemeingültige, sondern typische Verhaltensweisen.

⁴ Beispiel (9) wird von Guiraud-Weber (1984, 60) anders interpretiert. Ihrer Ansicht nach beschränkt die Bestimmung *во времена Чехова* die Referenten „aux médecins contemporains de Tchekhov“. Meiner Meinung nach steckt jedoch in der pluralischen Zeitbestimmung *во времена* bereits eindeutig der Hinweis auf eine offene Menge.

An dieser Stelle kann nicht auf die interessante Frage eingegangen werden, unter welchen Bedingungen die einzelnen Bedeutungen jeweils im Russischen eintreten. Diese Frage soll allerdings bei der Anwendung der Klassifikation auf das Tschechische untersucht werden (vgl. Abschnitt 5).

4. Unter vollkommen anderen Gesichtspunkten betrachtet Bogusławski (1984) die der VVK entsprechende Konstruktion im Polnischen. Die transponierte Verwendung der 3. Ps. Pl. wird zusammen mit mehreren anderen Konstruktionen untersucht, die Bogusławski als „nieidentyfikacyjne wyrażenia osobowo-referencjalne“ zusammenfaßt. Diese Ausdrücke stellen insofern spezifische sprachliche Mittel dar, als sie das Bedürfnis nach Nichteindeutigkeit in bestimmten Situationen erfüllen. Explizit aus der Betrachtung ausgeschlossen sind verallgemeinernde Sätze, die keine Aussagen über Individuen, sondern über Klassen von Individuen darstellen (Bogusławski 1984, 51f.). Diese Einschränkung hat zur Folge, daß Bogusławskis Ergebnisse nicht unmittelbar mit den zitierten Arbeiten zum Tschechischen und Russischen verglichen werden können.

Laut Bogusławski ist in einem Satz mit einer transponierten 3. Ps. Pl. außer dem mit *b* bezeichneten unausgedrückten Agens noch ein weiterer unausgedrückter Referent *a* präsent, der dem Hörer bekannt („wiesz, o czym mówię“) und maximal thematisch ist. Über *b* wird ausgesagt, daß es sich um jemanden handelt, der weder mit dem Sprecher noch dem Adressaten identisch ist, daß der Sprecher nicht sagt, um wen es sich handelt und daß es sich nicht um eine einzige Person handeln muß. Das Rhema des betreffenden Satzes beschreibt Bogusławski schließlich folgendermaßen: „*a* ma pewną istotną cechę *F*, inną niż *G(b)*, która wynika z *G(b)* (gdzie przez *G* rozumie się całość sytuacji dającej się przypisać *b* na podstawie aktualnego zdania włączając w to relacje z *a*)“ (ebd.: 54).

Entscheidend ist also laut Bogusławski, daß die 3. Ps. Pl. verwendet wird, wenn der Sprecher nicht über das Agens selbst eine Aussage treffen will, sondern über „ein anderes Objekt, dessen wesentliche Eigenschaften durch das Agens betreffende Fakten geschaffen werden“ (ebd.). Das Objekt *a* hat oft kein Korrelat im Satz, kann aber manchmal als Teil einer lokativischen oder dativischen Phrase oder eines topikalisierten Patiens identifiziert werden. Ein Beispiel für den letztgenannten Fall ist:

(13) Kilimandżaro wysadzili w powietrze!

Das unausgedrückte Agens nimmt in der Hierarchie zwischen dem thematischsten und dem rhematischsten Element des Satzes eine Mittelposition ein, gehört aber stets eher zum thematischen Bereich. Auch in der thematisch-rhematischen Struktur ist es also in den Hintergrund gedrängt, weder Gegenstand des primären Interesses von Sprecher und Adressat noch Bestandteil der Mitteilung an den Adressaten. Es kann damit auch nicht zur Einführung eines neuen Referenten führen, wie im Russischen möglich⁵.

5. Ich möchte mich nun der Frage zuwenden, welche denotativen Status das unausgedrückte Agens im Tschechischen haben kann. Die generischen Verwendungen, die es – wie zitiert – nach gängiger Meinung gar nicht geben kann, möchte ich vorerst ausklammern und komme auf sie später zurück.

Es läßt sich leicht feststellen, daß in den in der Literatur zitierten Beispielen inferentiell definite abgeschlossene Mengen von Referenten vorliegen. Dabei werden die Mengen durch Umstandsbestimmungen oder die Verbalsemantik beschränkt. Zusätzlich zu den oben aus Šmilauer zitierten Beispielen seien die Beispiele der Akademiegrammatik sowie drei weitere angeführt:

(14) Tu záležitost už *projednávali*. Ulici Veveří už *opravili*. O tom *psali* v novinách. To *prodávali* před vánocemi. (MC 1987, 3: 242f.)

(15) V Bulharsku, tam *mají* výborné jídla.

⁵ Dies erklärt die bei Bogusławski/Karolak (1970: 26) aufgezählten Paare wie rus. „Сюда идут“ vs. poln. „Ktoś tu idzie“ (entsprechend: Вас ждут. – Na pana ktoś czeka; Вам звонят. – Do pani ktoś dzwoni). Das nicht ausgedrückte Agens ist zu rhematisch, als daß es im Polnischen durch die 3. Ps. Pl. ausgedrückt werden könnte.

(16) Opřela motocykl o zed' kostela a vešla dovnitř. *Sloužili právě mši.* (Kundera)

(17) Ten tvar „postřileli“ se mi pořád zdá divný, i když jsem ho ve svém vydání taky našel – Hašek se mohl přepsat a *nechávací* to tam z piety. (Ádamec)

Ausgeschlossen ist hingegen im Tschechischen der Fall, daß eine abgeschlossene Menge neu eingeführt wird. Es ist nicht möglich, russische Beispiele wie (11) wörtlich zu übersetzen. Im folgenden Beispiel (18) ist die wörtliche Übersetzung (18') ausgeschlossen, im tschechischen Text findet sich stattdessen (18''):

(18) V dver' tichon'ko *postučali*. Katja odkryla Maruse, snova legla. (Rybakov)

(18') * *Tiše zaklepali* na dveře. Kát'a otevřela Marusje i zase si lehla.

(18'') Ozvalo se tiché zaklepání. Kát'a otevřela Marusje i zase si lehla.

Eine Ausnahme bildet lediglich Beispiel (1), in dem nach Aussage aller Informanten tatsächlich ein indefinites Agens und damit eine ähnliche Verwendung wie im Russischen vorliegt. Nach Überprüfung einer Vielzahl von anderen Sätzen glaube ich aber sagen zu können, daß es sich hier um einen Sonderfall handelt, der mit der Blockierung anderer Deagentivierungsmöglichkeiten von *najít* zusammenhängen dürfte. In dem an sich parallel gelagerten Beispiel

(19) Dnes v noci *chytili* u nás v domě zloděje. (Trávníček)

erscheint es beispielsweise schon viel naheliegender anzunehmen, daß die Hausbewohner den Dieb gefangen haben, als daß ausgesagt würde, daß „jemand“ es getan habe. Zum Ausdruck eines indefiniten Agens ist dann schon das Passiv (*byl chycen*) geeigneter. – Es ist unklar, ob außer *najít* noch weitere Verben betroffen sind, von denen kein Passiv gebildet werden kann (z.B. *ptát se*). Wenn überhaupt vorhanden, sind solche Formen im Usus sehr selten.⁶

Die Feststellung, daß sich die VVK fast ausschließlich auf Teilmengen inferentiell definiter Mengen bezieht, ist an sich nicht neu (vgl. das oben angeführte Zitat aus Dušková 1973), hat aber doch weitreichende Konsequenzen: Sie zeigt, daß die VVK eben doch eine spezifische Bedeutung hat, die sich nicht darin erschöpft, ein Substitut für andere deagentive Konstruktionen zu sein, das nur in stilistisch markierten Kontexten verwendet werden kann.

Was die Thema-Rhema-Struktur der betreffenden Sätze angeht, so zeigt sich, daß ähnliche Verhältnisse wie im Polnischen vorliegen. Am deutlichsten ist dies bei den aus der Akademiegrammatik zitierten Beispielen (14), wo überall ein topikalisiertes Objekt vorliegt, das maximal thematisch ist. In Texten häufiger sind allerdings die Fälle, in denen das thematischste Element des Satzes in einer Umstandsbestimmung steckt (wie etwa in (17)) oder gar nicht ausgedrückt wird (etwa in (16)). Es können auch mehrere Elemente vorliegen, die thematischer sind als das Agens (vgl. *to* und *tam* in (18)). Stets wird wie im Polnischen keine Aussage über das Agens, sondern über ein Objekt getroffen, dessen Eigenschaften durch das Agens geschaffen werden. Diese Beschreibung steht auch in Einklang mit den Aussagen über den denotativen Status des Agens: Das Agens steht immer mit einem anderen Referenten, der Sprecher und Adressat bekannt ist, in Zusammenhang und kann daher nicht neu eingeführt sein. – Die reizvolle Frage, warum in der tschechischen Literatur die thematisch-rhematische Struktur von Sätzen mit VVK kein Thema gewesen⁷ ist, kann hier nicht erörtert werden.

Die definite Menge, auf die unausgedrückte Agentes inferentiell eingeschränkt werden, wird in der überwiegenden Mehrzahl der Fälle durch die Verbalsemantik oder lokale Umstandsbestimmungen festgelegt (vgl. das oben angeführte Zitat aus Dušková 1973). Im Zentrum der Verwendung der

⁶ Möglicherweise ist auch Šmilauers Beispiel (3) so zu erklären. Allerdings lehnten die meisten befragten Informanten dieses Beispiel ab und befürworteten die Variante *jako by ji někdo podřezával*.

⁷ Ein Grund mag sein, daß in der tschechischen Tradition Thema und Rhema als Segmente der Oberflächenstruktur behandelt werden und anders als beispielsweise bei Boguslawski (1977) die Berücksichtigung von Ellipsen und Nullen nicht in Erwägung gezogen wird (vgl. dazu auch Berger 1988: 25).

VVK stehen dabei die Fälle, in denen die Verbalsemantik⁸ das Agens einschränkt (so z.B. in (2) oder (16)): hier sind keine zusätzliche Bedingungen nötig, die Abgrenzung zur anaphorischen Ellipse ist in der Regel unproblematisch. In solchen Sätzen muß das thematischste Element auch nicht ausgedrückt werden (vgl. (16), wo man beispielsweise ein elidiertes *tam* annehmen könnte).

Eine Einschränkung des Agens durch eine lokale Umstandsbestimmung setzt hingegen voraus, daß diese einen gewissen Informationsgehalt hat. Ein Satz wie

(20) *Co tam prodávají?*

ist nur sinnvoll interpretierbar, wenn *tam* deiktisch verwendet wird und auf einen Laden, einen Verkaufsstand o.ä. hinweist. In solchen Beispielen fällt auch die Abgrenzung zur anaphorischen Ellipse oder zur deiktischen Verwendung der 3. Ps.Pl. schwer. Die Unschärfe und Kontextabhängigkeit von Sätzen, in denen die VVK von einer lokalen Umstandsbestimmung begleitet wird, führt auch dazu, daß letztlich nicht entscheidbar ist, ob Sätze wie

(21) *Tam/na ulici střeží.*

als VVK verstanden werden können. Jeder Informant kann sich einen Kontext vorstellen, in dem diese Sätze geäußert werden könnten, und es ist müßig, darüber zu spekulieren, ob ein unausgedrücktes Agens durch die Umstandsbestimmung eingeschränkt wird oder doch eher die Vorstellung einer deiktischen Verwendung der 3.Ps.Pl. überwiegt. Hingegen kann das Agens eines alleinstehenden Prädikats *střeží*, ohne ein maximal thematisches Element im Satz, nur deiktisch (oder auch, je nach Kontext, anaphorisch) aufgefaßt werden. – Wenn Verbalsemantik und lokale Umstandsbestimmung zusammen auftreten, „obsiegt“ die Verbalsemantik, wie das folgende Beispiel zeigt:

(22) *V Brně zatklí jednoho funkcionáře.*

Hier wird das Agens eindeutig durch die Obermenge der zu Verhaftungen Befugten festgelegt, während *v Brně* eine zusätzliche Bestimmung ist (es ist nicht einmal notwendig, daß die Verhaftung durch Polizisten aus Brünn erfolgt ist!).

Mit Bezug auf die Verbalsemantik lassen sich auch die Beispiele (4) und (5) erklären. Einen besonderen Fall stellt (6) dar, wo zwar zunächst die Umstandsbestimmung entscheidend zu sein scheint. Bei einer Betrachtung des weiteren Kontexts – das Beispiel stammt aus dem Gedicht „Vrbice“ von Petr Bezruč – stellt sich allerdings heraus, daß eher ein anaphorischer Bezug auf die in Bezručs Werk omnipräsenten, in diesem Gedicht aber nicht explizit eingeführten Feinde des schlesischen Volkes vorliegt. Dennoch weist Šmilauer mit der Bedeutungsangabe „odpůrci“ auf eine charakteristische Verwendung der VVK im Tschechischen hin: sie dient häufig (vor allem in der Umgangssprache) zur Bezeichnung von Behörden und anderen Institutionen, denen der Bürger schutzlos ausgeliefert ist (vgl. auch Beispiel (2)).⁹

Ein anschauliches Beispiel für die Spezifik der VVK im Tschechischen liefert das folgende Beispiel aus dem „Braven Soldaten Schwejk“ und die russische Übersetzung der entsprechenden Stelle:

(23) *Ačkoliv, mezi námi řečeno, paní Müllerová, že do tlustýho pana arcivévody se trefíte jistěje než do hubenýho. Jestli se pamatujete, jak tenkrát v Portugalsku si postřelili toho svyho krále. Byl takovej tlustej.*

(23') *Vpročem, meždu nami govorja, pani Mjullerova, v tolstogo čergercoga vernee popadeš', čem v tonkogo. Vy, možet, pomnite, kak v Portugalii podstrelili ichnego korolja. Vo kakoj byl tolstyj!*

⁸ In einzelnen Fällen genügt es nicht, die Semantik des Prädikats zu berücksichtigen, sondern es müssen auch Ergänzungen des Prädikats einbezogen werden: so wird in Beispiel (5) durch *jedou* noch kein Agens vorgegeben, jedoch durch die Kombination *jedou s mlékem*. Wahrscheinlich lassen sich so alle Fälle beschreiben, in denen weder eine lokale oder temporale Umstandsbestimmung noch die Verbalsemantik ausreichen.

⁹ In deutscher Umgangssprache entspricht dieser Verwendung eine Art „ferndeiktisches“ *die*: „Die haben ihm keinen Paß gegeben“.

Der tschechische Text enthält die Aussage, daß eine Teilmenge der in Portugal lebenden Menschen den Königsmord durchgeführt hat. Durch die distributive Aktionsart des Verbums wird der Eindruck erweckt, an dem Mord seien mehr oder weniger alle Portugiesen beteiligt gewesen¹⁰. In der russischen Übersetzung verliert die Ortsbestimmung die Fähigkeit, eine Obermenge zu definieren, wodurch der komische Effekt verloren geht.

Ich komme nun zu den peripheren Verwendungen der VVK, nämlich den Fällen, in denen das Agens durch eine temporale Umstandsbestimmung eingeschränkt wird, und zur generischen Verwendung der VVK. Die Einschränkung durch eine temporale Bestimmung kommt sehr selten vor. Als einziges Beispiel kann ich nach Dušková das folgende zitieren:

(24) Dneska si umělců *váž!* (Topol)

Dieses Beispiel führt uns zu der Frage nach eventuellen generischen Verwendungen der VVK, denn die Umstandsbestimmung *dneska* schränkt nicht wie in den bisher behandelten Beispielen eine geschlossene, sondern eine offene Menge ein¹¹. Ist nun notwendigerweise auch der Sprecher Teil des Agens, wie dies Panevová und die MČ für die generische Verwendung (s.o.) behaupten? Die Befragung von Informanten ergab, daß der Sprecher in (24) nicht Teil des Agens sein kann. Eine generische Interpretation ist jedoch trotzdem möglich, wenn z.B. der Sprecher eine Aussage über das veränderte Verhalten der Gesellschaft macht. Wenn allerdings der Sprecher selbst einbezogen werden soll, muß eine andere Form, z.B. die 1. Ps. Pl. (*vážíme si*), gewählt werden¹².

Zur weiteren Erörterung verschiedener Typen von generischen Sätzen sollen zwei tschechische Übersetzungen eines Beispiels von Bogusławski (1984, 51) dienen:

(25) W Anglii jeździ się lewą stroną ulicy.

(25') V Anglii se jezdí nalevo.

(25'') V Anglii jezdí nalevo.

Bogusławski sagt zu dem polnischen Beispiel, daß keine Aussage über konkrete Personen getroffen werde, sondern über die Klasse von Personen, die in England der Norm entsprechend fährt. Eine solche Aussage gilt naturgemäß auch für den Sprecher, falls er zu dieser Klasse gehört. Der tschechische Satz (25') gibt denselben Sachverhalt wieder.

In Satz (25'') beschreibt der Sprecher hingegen das Verhalten einer Menge von Menschen, ohne daß eine Aussage darüber getroffen wird, ob dies der Norm entspricht.¹³ Anders als in (24) kann allerdings nicht mit letzter Sicherheit entschieden werden, ob eine offene oder eine geschlossene Menge vorliegt, das erscheint mir aber auch nicht so wichtig.

Diese Einschränkung der VVK auf die Beschreibung eines Verhaltens erklärt auch, warum eine Anwendung der VVK in Sätzen wie (10a) im Tschechischen nicht möglich ist:

(26) ? Ve škole tomu *neučí*.

Hier legt die Verwendung von *škola* im Singular die generische Verwendung für alle Schulen von vorneherein fest.

Etwas andere Fälle von generischer Verwendung zeigen die beiden folgenden Beispiele:

(27) Člověk po halíři vyskočí, ale korunu už ti *podají* a hezky uctívě. (Topol, zit. nach Dušková)

¹⁰ Fast alle Informanten hielten *postřelili* zunächst für einen Druckfehler statt *postřelili*, doch findet sich diese Schreibung in allen von mir konsultierten Ausgaben. Vgl. auch Beispiel (17), das aus einem Brief von P. Adamec zu diesem Thema stammt.

¹¹ Vgl. auch Beispiel (9) und Anmerkung 5.

¹² Zum reflexiven Verb *vážít si* kann kein reflexives Passiv gebildet werden.

¹³ In einem gewissen Sinne könnte man sagen, daß nicht die Norm, sondern der Usus beschrieben wird.

- (28) Problém nebyl především v tom, (...) že co člověk pevně nedrží, to mu v každé tlačenici ukradnou, že na ulicích leží opilci, které dav nevěšmavě překračuje a ani se nezajímá, zda vůbec ještě žijí, že existují desítky a desítky podobných věcí. (Mlynář)

Hier wird eine tatsächlich generalisierende Verwendung der VVK durch die Tatsache ermöglicht, daß auch der Sprecher in der verallgemeinerten Situation ein Korrelat hat, nämlich *člověk*.

Als besondere Ausnahme führt Dušková auch das Verbum *říkat* an, das in Sätzen wie den folgenden generisch verwendet wird:

- (29) *Říkájí* mu Jan. *Říkali* mu Ike. (Buchtitel)

Es erscheint zunächst durchaus plausibel, daß hier eine phraseologisierte Verwendung vorliegt, etwa wie in Russisch *ego zovut ...* Bei genauerem Hinsehen stellt sich allerdings heraus, daß es offenbar zwei Verwendungen von *říkat* gibt, je nachdem, ob in dem betreffenden Satz präsupponiert wird, daß der Betreffende in Wirklichkeit anders heißt (vgl. deutsch *Man nannte ihn ...*), oder ob tatsächlich der Name beschrieben wird (wie im Russischen). Im ersten Fall läge wiederum eine Beschreibung des Verhaltens anderer zugrunde, die sich auch auf eine offene Menge beziehen kann (s.o.). Ein Teil meiner Informanten akzeptierte nur eine Lesart, mehrere aber auch beide¹⁴.

Ich fasse zusammen: Die transponierte Verwendung der 3.Ps.Pl. bzw. VVK ist im Tschechischen nicht ein deagentives Verfahren unter vielen, sie hat die spezifische Funktion, eine (echte oder unechte) Teilmenge einer inferentiell definiten Menge von Agentes zu bezeichnen, ohne diese explizit zu nennen. Den „Kern“ dieser Verwendung bilden Fälle, in denen das Agens durch die Bedeutung des Verbums impliziert wird, der weniger typische Fall der Einschränkung durch eine lokale Umstandsbestimmung geht fließend in die anaphorische bzw. deiktische Ellipse über. Peripher kann die VVK auch generisch verwendet werden.

BIBLIOGRAPHIE

Primärtexte:

Eidler, P. 1990: *Kritická noc*. Praha.

Gašek, Ja. 1987: *Pochoždenija bravogo soldata Švejka vo vremja mirovoj vojny*. Pervod s češského P. Bogatyreva. Moskva.

Hásek, J. 1975: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. I–III. Praha.

Kundera, M. 1985: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Toronto.

Mlynář, Z. 1988: *Mráz přichází z Kremlu*. Köln.

Rybakov, A.N. 1987: *Deti Arbatu*. Moskva.

Rybakov, A. 1989: *Děti Arbatu*. Přeložila Vlasta Tafelová. Praha.

Sekundärtexte:

AG 1980: *Russkaja grammatika*. Hrsg. N.Ju.Švedova. Tom II. Sintaxis. Moskva.

Bauer, J., Grepl, M. 1975: *Skladba spisovné češtiny*. Praha.

Bellert, I. 1972: *On the Logico-Semantic Structure of Utterances*. Wrocław etc.

Berger, T. 1988: Die transphrastische koreferentielle Subjekts- und Objektsellipse im Russischen. In: *Slavistische Linguistik 1987* (Hrsg. W. Girke), München, 9–34.

Berger, T. (in Druck): Sentences with an indefinite agent in Slavonic languages. In: *Phonetics and Linguistics*, Praha.

Berger, T., Weiss, D. 1987: Die Gebrauchsbedingungen des Anaphorikums „tot“ in substantivischer Verwendung. In: *Slavistische Linguistik 1986* (Hrsg. G. Freidhof, P. Kosta), München, 9–93.

Bogusławski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa.

Bogusławski, A. 1984: *Polskie nieidentyfikacyjne wyrażenia osobowo-referencjalne*. In: *Polonica X*, 49–70.

¹⁴ Möglicherweise ist die zweite Bedeutung die ältere, die heute durch die erste abgelöst wird. Die Verwendung von *Jak ti říkájí?* statt *Jak se jmenuješ?* klingt nach einer volkstümlichen oder leicht archaischen Stilisierung (mündliche Mitteilung von J. Povejšil).

- Bogusławski, A., Karolak, S., 1970: *Gramatyka rosyjska w ujęciu funkcjonalnym*. Warszawa.
- Dušková, L. 1973: *Man-Sätze in Czech and English*. In: *Philologica Pragensia* 16, 5–37.
- Grepl, M. 1962: *K vyjadřování bezagentního (deagentního) děje v tzv. větách s všeobecným podmětem*. In: *Otázky Slovanské Syntaxe I*. Praha, 161–165.
- Grepl, M. 1973: *Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích*. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha, 141–149.
- Grepl, M., Karlík, P. 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha.
- Grepl, M., Karlík, P. 1983: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno.
- Guiraud-Weber, M. 1984: *Les propositions sans nominatif en russe moderne*. Paris.
- Havránek, B., Jedlička, A. 1966, 1981: *Česká mluvnice*. Praha.
- MČ 1987: *Mluvnice češtiny*. Hrsg. von J. Petr. Bd. 3. *Skladba*. Praha.
- Mehlig, H.R. 1983: *Nominale Referenz, Zeitreferenz und Prädikatssemantik*. In: *Slavistische Linguistik 1982* (Hrsg. H.R. Mehlig), München, 48–75.
- Padučeva, E.V. 1985: *Vyskazyvanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ju (Referencial'nye aspekty semantiki mestoimennij)*. Moskva.
- Panevová, J. 1973: *Věty se všeobecným konatelem*. In: *Studia Slavica Pragensia*. Praha, 133–144.
- Panevová, J. 1976: *Všeobecný konatel a jeho vztah k mluvčímu*. In: *Otázky slovanské syntaxe IV/1*, Brno, 101–106.
- Šmilauer, V. 1947¹, 1966³: *Novočeská skladba*. Praha.
- Šmilauer, V. 1972: *Nauka o českém jazyku*. Praha.
- Trávníček, F. 1951: *Mluvnice spisovné češtiny. I, II*. Praha.

Игорь Михайлович Богуславский, Москва

О СЕМАНТИКЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧАСТИЦ И МОДАЛЬНЫХ РАМОК: ИЕРАРХИЯ ИМПЛИЦИТНЫХ ЗНАЧЕНИЙ¹

С точки зрения семантического взаимодействия с частицами очень интересны слова, группирующиеся вокруг значения «достаточно». Один из типов нетривиального взаимодействия некоторых из этих слов с частицей ДАЖЕ мы обсуждали в работе Богуславский 1985: 137. Там речь шла о предложениях типа

- (1) **Одного урока недостаточно <не хватит, мало>, чтобы эту тему усвоили даже самые сильные ученики.**

В них обнаруживается следующее интересное явление: придаточное предложение, вводимое союзом ЧТОБЫ, будучи употреблено самостоятельно, передает совсем не то значение, которое оно имеет в составе сложного предложения. В предложении

- (2) **Эту тему усвоили даже сильные ученики,**

если признать его правильным, выражено предположение говорящего, что сильные ученики усваивают материал хуже, чем слабые, в то время как в сложном предложении (1) содержится, естественно, обратное предложение.

Таким образом, в сложном предложении (1) по сравнению с исходным предложением (2) происходит как бы «переключение полярности» оценки, которая вносится частицей ДАЖЕ. Значение недостаточности в главном предложении – не единственный контекст, в котором возникает эффект такого переключения. То же самое можно наблюдать и в контексте отрицательной оценки вероятности события, прямого или косвенного общего вопроса и предикатов со значением ‘мало’:

- (3а) **Сомневаюсь <не думаю, не уверен, немислимо, трудно поверить>, чтобы даже такой редкий знаток древностей, как Иван, знал эту рукопись.**
- (3б) ***Даже такой редкий знаток древностей, как Иван, знает эту рукопись.**
- (4а) **Смогут ли даже самые сильные ученики усвоить эту тему?**
- (4б) ***Даже самые сильные ученики смогут усвоить эту тему.**
- (5а) **[Это очень сложный задачник] В нем найдется мало таких задач <трудно найти такие задачи>, которые могли бы решить даже самые сильные ученики.**
- (5б) ***Такие задачи могли бы решить даже самые сильные ученики.**

В упомянутой работе мы пришли к выводу, что во всех этих случаях мы имеем дело с нетривиальной сферой действия частицы ДАЖЕ. Дело в том, что частица ДАЖЕ в придаточных предложениях примеров (1), (3а) – (5а) заполняет свои валентности так, как если бы в придаточном было отрицание. Это значит, что интерпретация частицы ДАЖЕ и, в частности, наводимая ей оценка строится не так, как она строится в предложениях (2), (3б) – (5б), а так, как если бы при сказуемом стояло отрицание, то есть, так, как, например, в предложении

- (6) **Эту тему не усвоили даже самые сильные ученики.**

Таким образом, при семантической интерпретации этих предложений возникает необходимость в специальном правиле установления сферы действия ДАЖЕ, которое в ука-

¹ Настоящая работа представляет собой уточнение и развитие некоторых из наблюдений, изложенных в работе Богуславский 1989.

занных контекстах «впрыскивает» отсутствующее отрицание для заполнения одной из валентностей этой частицы. За подробностями мы отсылаем читателя к упомянутой книге.

В настоящей работе мы хотели бы разобрать другой тип семантического взаимодействия между словами со значением «достаточно» и частицами, при котором также можно наблюдать нечто вроде переключения полярности оценки. Однако в действительности речь будет идти совсем о другом явлении.

Начнем с самого значения достаточности. Рассмотрим предложение (7), произносимое с нейтральной интонацией.

(7) На дорогу тебе достаточно <хватит> десяти рублей.

В значении «достаточно» имеется модальная рамка: на шкале возможных средств достижения цели говорящий помещает сумму в десять рублей довольно низко. Это подтверждается тем, что в контексте значения 'достаточно' объект легко сочетается со значением 'мало' и не сочетается со значением 'много':

(8a) Мне хватит <достаточно> всего десяти рублей <такой пустяковой суммы, как десять рублей>.

(8b) *Мне хватит <достаточно> целых десяти рублей <такой крупной суммы, как десять рублей>.

Эта низкая априорная оценка объекта с точки зрения его способности обеспечить достижение цели порождает ожидание того, что цели достичь не удастся. Однако ассертивная часть значения «достаточно» утверждает, что это ожидание ложно и цель вполне может быть достигнута. Таким образом, в значении «достаточно» присутствуют две противоположных идеи: 'имеющееся количество ресурса не позволит мы. позволит достичь цели'. Соединимость этих двух идей, отсутствие реального противоречия возникает благодаря тому, что они имеют разный статус. Одна заключена в модальную рамку и представляет собой всего навсего априорную оценку, а другая находится в ассерции и отражает реальное положение вещей.

В связи с этим интересно сравнить значения достаточности и необходимости. В естественном языке они гораздо ближе, чем в языке математики.

Во-первых, предложение

(9) На дорогу мне необходимо <нужно, требуется> десять рублей,

взятое изолированно, нормально понимается так: если у меня будет десять рублей, я смогу достичь цели, а если не будет, то не смогу. Другими словами, десять рублей предстают одновременно как необходимое и как достаточное условие. Разумеется, достаточность этого условия утверждается далеко не с такой силой, как его необходимость, и является, по-видимому, конвенциональной импликацией в смысле Грайса. В частности, в тексте следом за (9) могут идти предложения, формулирующие другие необходимые условия, лишая тем самым требование о десяти рублях статуса достаточности. Однако эти дополнительные требования нормально должны либо касаться условий другого типа, чем выдвинутые ранее (как в (10a)), либо они должны быть направлены на достижение другой цели (как в (10b)):

(10a) Кроме того, мне нужна сумка или чемодан.

(10b) Кроме того, мне нужно пять рублей на продукты.

Тем самым, услышав (9), мы вправе заключить, что нам известна сумма, которую следует затратить на дорогу. Это значит, что сумма, названная в (9), не только необходима, но и достаточна: дополнительных денег (для достижения той же цели) не потребуется. Таким образом, в естественном языке необходимое – это в некотором смысле наименьшее из до-

статочного. В математическом языке понятие ‘необходимо’ никогда не интерпретируется в смысле ‘необходимо и достаточно’.

Во-вторых, достаточным в естественном языке можно назвать не все, что превышает необходимое (или совпадает с ним). Промежуток между необходимым и достаточным не может быть слишком большим. Так, в ситуации, когда говорящий знает, что проезд стоит пять копеек, неестественно выглядит предложение

(11) ?Десяти рублей тебе на дорогу хватит.

Это свойство непосредственно вытекает из того, что, как мы отмечали выше, значение ‘достаточно У-а’ предполагает низкую априорную оценку У-а со стороны говорящего с точки зрения способности У-а обеспечить достижение цели.

Интересно отметить, что при изменении актуального членения предложения (11) несколько меняется и его смысл, причем в сторону сближения ‘достаточно’ и ‘необходимо’:

(12) На дорогу тебе будет достаточно <хватит> десяти рублей.

Здесь значение ‘достаточно’ практически синонимично значению ‘требуется десять рублей, и это немного’.

Возвращаясь к оценке объекта на шкале ‘достаточно’, можно заметить, что она возникает не только при словах ДОСТАТОЧНО и ХВАТАТЬ, но и при других словах, содержащих это же значение:

(13) Он удовлетворится обещаниями.

(14) Меня устроит карманный словарь.

Это подтверждается возможностью вставить в предложения (13) – (14) слово ВСЕГО ЛИШЬ, эксплицирующее низкую оценку. С другой стороны, если взять объект, стоящий на противоположном полюсе той же шкалы, – пусть это будут, например, надежные гарантии в случае (13) и двухтомный словарь в случае (14) – то при подстановке имени этого объекта в предложении (13) – (14) возникнет аномалия:

(15) *Он удовлетворится надежными гарантиями.

(16) *Меня устроит двухтомный словарь.

Подчеркнем еще раз очень существенный момент. Сами по себе ни надежные гарантии, ни двухтомный словарь никакой оценки не содержат. Они приобретают ее лишь в конкретной ситуации и для конкретного говорящего. Поэтому, привлекая к рассмотрению предложения (15) – (16) и – ниже – их модификации, мы для наглядности фиксируем такую картину мира, в которой эти объекты занимают предельное положение на шкале оценок. Только при этих условиях можно говорить об аномальности предложений типа (15) – (16) и получить в свое распоряжение диагностический контекст, в котором предикаты со значением ‘достаточно’ ведут себя иначе, чем в предложениях (13) – (14). Если выйти за пределы этой картины мира, то предложения (15) – (16) станут допустимыми и приобретут интерпретацию такого же типа, как и предложения (13) – (14). Поскольку появляются объекты, занимающие более высокое положение на шкале, то надежные гарантии и двухтомный словарь перестают сопротивляться низкой оценке, навязываемой глаголом.

Проследим, что происходит с этой оценкой при введении в предложение некоторых частиц.

Частица ДАЖЕ

Как известно, частица ДАЖЕ сама помещает объект, к которому она относится, на шкалу признака, обозначенного сказуемым. Например, в предложении

(17) Он говорит без акцента даже по-русски

русский язык оценивается низко с точки зрения вероятности того, чтобы на нем говорили без акцента. Таким образом, если в предложении присутствует как предикат со значением 'достаточно', так и частица ДАЖЕ, то объект одновременно подвергается двум оценкам и возникает вопрос об их согласовании:

(18) Он удовлетворится даже обещаниями.

Легко видеть, что обе оценки действуют в одном направлении². Поскольку оценки согласованы, неудивительно, что в предложение нельзя подставить объект с противоположной оценкой. Ср. (15) и

(19) *Он удовлетворится даже надежными гарантиями.

Частица НЕ

Вводя в предложение с предикатом 'достаточно' частицу НЕ, можно убедиться в том, что она воздействует не только на ассертивную часть значения предиката, но и на его модальную рамку:

(20) Он не удовлетворится обещаниями.

Оценка, которая приписывалась объекту «обещания» в предложении (13), здесь просто отсутствует. В том, что отрицание подавляет оценку, содержащуюся в модальной рамке, легче всего убедиться, если взять максимально нейтральный объект, не обладающий никакой собственной оценкой:

(21) Мне не хватит <недостаточно> десяти рублей.

Такое подавление, возможно, связано вот с чем. Как мы уже отмечали, в значении 'достаточно' изначально присутствует некоторый конфликт между модальной рамкой и ассерцией: 'естественно ожидать одного, а имеет место другое'. Поэтому, если бы при добавлении отрицания оценка осталась в силе и оно просто присоединилось бы к ассерции, то исконный контраст между ожидаемым и действительным превратился бы в значение совершенно другого типа – 'как ожидалось, так и получилось', – что кардинально противоречит самой идее 'достаточно'.

Подавление ожидания, содержащегося в модальной рамке, – лишь один из возможных способов разрешения подобного противоречия. Другой способ реализован в случае частицы ДАЖЕ, которая сходна со значением 'достаточно' в том отношении, что также предполагает расхождение между ожидаемым и действительным положением вещей. Отрицание оказывается не в состоянии подавить ожидание, навязываемое частицей ДАЖЕ, и поэтому она вообще не способна отрицаться:

(22) Неверно, что опоздал даже Иван \Rightarrow ?

Частицы НЕ и ДАЖЕ

Итак, мы рассмотрели поведение частиц ДАЖЕ и НЕ в контексте предикатов со значением 'достаточно' и пришли к выводу, что первая из этих частиц порождает оценку, совпадающую с оценкой, содержащейся в модальной рамке глагола, а вторая – подавляет эту глагольную оценку. В свете этого может показаться неожиданным тот факт, что одно-

² Эти оценки действуют в одном направлении, хотя и, строго говоря, на несколько разных шкалах. Частица ДАЖЕ оценивает обещания с точки зрения признака, выраженного глаголом, то есть, с точки зрения вероятности того, что субъект удовлетворится обещаниями. Глагол УДОВЛЕТВОРИТЬСЯ, в соответствии со своим толкованием, оценивает их с точки зрения способности обеспечить цели (в предложении не названной). Однако по существу эти шкалы совпадают: если трудно ожидать, что обещания достаточны для достижения цели, то вряд ли ими можно удовлетвориться.

временное присутствие в предложении обеих этих частиц меняет оценку на противоположную, как бы переключая полярность шкалы оценки. Десять рублей становятся значительной суммой:

(23) На дорогу мне не хватит <недостаточно> даже десяти рублей.

Надежные гарантии и двухтомный словарь в этом контексте становятся гораздо уместнее, чем обещания и карманный словарик:

(24a) Он не удовлетворится даже надежными гарантиями.

(24b) *Он не удовлетворится даже обещаниями.

(25a) Меня не устроит даже двухтомный словарь.

(25b) *Меня не устроит даже карманный словарик.

Объяснение этих фактов складывается из двух источников.

Прежде всего, независимо от значения глагола частица ДАЖЕ порождает противоположные оценки объекта *X* в сочетаниях типа *M даже X* и *не M даже X*. В самом деле, рассмотрим предложения:

(26) Ребенок съел даже огурец.

(27) Ребенок не съел даже огурец.

Глагол СЪЕСТЬ не содержит модальной рамки, и поэтому ДАЖЕ свободно конструирует свою оценку. Поскольку отрицание при сказуемом всегда входит в сферу действия ДАЖЕ, то в предложениях (26) и (27) объект «огурцы» помещается на противоположно направленные шкалы: в (26) объекты на шкале упорядочены по вероятности быть съеденными, а в (27) – по вероятности быть не съеденными. Отсюда возникает и разная оценка огурцов в (26) и (27). Предложение (26) содержит значение ‘было трудно ожидать, что ребенок огурец съест’ (например, потому, что он огурцы не любит). В (27) входит другое значение – ‘было трудно ожидать, что ребенок огурец не съест’ (например, потому, что он огурцы любит). Эти рассуждения дают нам объяснение того, почему оценка, порождаемая ДАЖЕ в предложениях (23) – (25), противоположна оценке, исколько заключенной в глаголе. Однако это еще не объясняет, почему наличие в предложении носителей двух противоположных оценок – глагола и частицы ДАЖЕ – не приводит к аномалии. Дело здесь в том, что, как мы видели выше, оценка, заключенная в глаголе, подавляется отрицанием.

Таким образом, введение отрицания в предложение со значением ‘достаточно’ и с частицей ДАЖЕ приводит к тому, что из двух совпадающих оценок одна подавляется, а вторая закономерным образом меняется на противоположную.

Частица ТОЛЬКО

Обратимся теперь к частице ТОЛЬКО и посмотрим, какой эффект вызывает ее введение в предложения типа (13) – (16). Легко видеть, что это само по себе приводит к изменению глагольной оценки на противоположную. Некорректные предложения (15) – (16), в которых упоминаются объекты с высокой оценкой, становятся вполне приемлемыми:

(28) Он удовлетворится только надежными гарантиями.

(29) Меня устроит только двухтомный словарь.

Предложения (13) и (14), в которых объекты оцениваются низко, становятся некорректными:

(30) * Он удовлетворится только обещаниями.

(31) * Меня устроит только карманный словарь.

Разумеется, говоря о некорректности предложений (30) – (31), мы имеем в виду осмысления того же типа, что и у предложений (28) – (29). Если, например, (28) означает ‘он не удовлетворится ничем меньшим, чем надежные гарантии’, то аналогичное осмысление предложения (30) (‘он не удовлетворится ничем меньшим, чем обещания’) – при условии низкого положения обещаний на шкале оценок – выглядит очень странно. Это не мешает тому, чтобы предложения (30) – (31) имели еще и значения другого типа ((30) = ‘он удовлетворится одними обещаниями’), с которыми также связаны очень интересные проблемы, но которые мы здесь оставляем полностью в стороне (См. об этом Богуславский 1989).

Рассмотрим теперь подробнее предложение (28), в котором происходит переключение оценки. Значение простого предложения, содержащего частицу ТОЛЬКО, как известно, можно разбить на две части: первая часть представляет собой то значение, которое остается при устранении этой частицы из предложения, а вторая описывает собственно ее семантический вклад. В соответствии с этим значение предложения (28) предстает в следующем виде:

(32) а. ‘он удовлетворится только надежными гарантиями’

б. ‘он не удовлетворится ничем меньшим, чем надежные гарантии’

Здесь требуются некоторые комментарии. Частица ТОЛЬКО производит выделение объекта из некоторого множества объектов, релевантных в данной ситуации. Как правило, это множество выбора в предложении не указывается и слушающему приходится самостоятельно, привлекая свои знания о ситуации, конструировать это множество релевантных объектов. Например, предложение

(33) Он любит только математику

буквально означает, что на свете не существует ничего, кроме математики, что бы он любил. Однако при любом реальном употреблении предложения (33) говорящий выделяет математику не из множества всего на свете, а из гораздо более узкого множества – например, множества тех наук или предметов, которые релевантны в данной ситуации и т.п.

Итак, во всех случаях употребления частицы ТОЛЬКО происходит прагматическая доинтерпретация множества выбора, определяемая внеязыковой ситуацией.

Если выделяемый объект мыслится на некоторой шкале, то прагматическая доинтерпретация множества выбора состоит в том, что отбрасывается часть шкалы, расположенная ниже выделяемого объекта. В результате этого ТОЛЬКО получает интерпретацию ‘не больше, чем’.

Например, из логики обыденной жизни мы знаем, что если верно утверждение, что имеется десять рублей, то заведомо верно и более утверждение – о том, что имеется десять, восемь, семь и т. д. рублей. Поэтому предложение

(34) У меня есть только десять рублей.

интерпретируется так. С одной стороны, буквальное значение частицы ТОЛЬКО состоит здесь в том, что ни про какую сумму, отличную от десяти рублей и принадлежащую множеству релевантных сумм, нельзя сказать, что она у меня имеется. С другой стороны, правило обыденной логики, отмеченной выше, исключает из класса релевантных сумм, суммы меньше десяти рублей. Благодаря этому и возникает значение ‘у меня есть десять рублей и не больше’ (König 1980). Близким образом происходит доинтерпретация в предложении

(35) Он только пообещал купить билеты.

Поскольку пресуппозицией этого предложения является значение ‘он пообещал купить билеты’, то в ассертивной части бессмысленно отвергать более слабые утверждения (типа ‘он не исключил вероятность того, что купит билеты’). Релевантно противопоставить обещание более сильным действиям, расположенным на шкале выше (например, ‘он выполнил обещание купить билеты’). Поэтому действия, лежащие на шкале обещаний, отсекаются как нерелевантные и возникает осмысление ‘не более, чем пообещал’.

Существенный факт заключается в том, что при предикатах со значением ‘достаточно’ (и некоторых других) более слабое утверждение строится не с меньшим, а с большим значением количественного параметра.

Так, если верно утверждение, что для какой-то цели мне будет достаточно десяти рублей, то более слабым утверждением, заведомо выполняющимся в этом случае, будет утверждение не о том, что мне будет достаточно меньшей суммы (это как раз более сильное утверждение), а о том, что будет достаточно большей суммы. Поэтому предложение

(36) Меня устроит только десять рублей

осмысляется в значении ‘десять рублей будет достаточно, а меньшей суммы – нет’.

Итак, осмысление предложений с частицей ТОЛЬКО требует построения множества релевантных объектов, оцениваемых с точки зрения наличия свойства *P*. В это множество, в частности, не попадают те объекты, которые свойством *P* заведомо обладают. В силу этого в предложении (34) возникает значение ‘не больше, чем’, а сумма в десять рублей воспринимается как небольшая. Тот же самый принцип приводит к тому, что предложение (36) осмысляется в значении ‘не меньше, чем’, а сумма в десять рублей воспринимается как значительная.

Еще один пример. Рассмотрим ситуацию, в которой двухтомный словарь занимает некоторое промежуточное положение на шкале оценок. С одной стороны от него имеется, скажем, однотомный словарь, а с другой – четырехтомный. Само по себе существование этих трех словарей еще не обязательно заставляет мыслить их на шкале. Вполне нормальные ситуации, когда говорящий рассматривает их просто как три равноправных объекта. Например, на вопрос о том, какие у меня есть словари, я отвечаю:

(37) У меня есть только двухтомник,

имея в виду, что никаких других – ни однотомного, ни четырехтомного – у меня нет.

Сейчас же нас интересует ситуация, когда, с точки зрения говорящего, словари в разной степени обладают одним и тем же признаком, то есть, образуют шкалу. Пусть, например, говорящий исходит из того, что для выполнения каких-то задач чем больше словарь, тем он лучше. Запомнив это, обратимся к предложениям:

(38) Мне удалось достать только двухтомник (=‘не более, чем двухтомник’).

(39) Меня удовлетворит только двухтомник (=‘не меньше, чем двухтомник’).

Очевидно, что в (38) двухтомник противопоставлен четырехтомнику (лучше было бы достать четырехтомник, но не удалось), а в (39) – однотомнику (двухтомник меня удовлетворяет, а однотомник – нет).

Возвращаясь к предложению (29) и его семантической структуре (32), теперь должно быть ясно, почему компонент (32б) содержит значение ‘он не удовлетворится ничем меньшим, чем надежные гарантии’.

Сопоставим компоненты (32а) и (32б). С одной стороны, из компонента (32б) вытекает, что надежные гарантии занимают высокое место на шкале оценок. С другой стороны, компонент (32а) семантически корректен только, если надежные гарантии занимают низ-

кое положение на шкале. В противном случае, как мы видели на примере (15), должна возникнуть семантическая аномалия.

Таким образом, единицы, входящие в состав предложения (28), вносят противоположные оценки одного и того же объекта. При таких условиях естественно ожидать возникновения аномалии, которой в нашем случае совершенно не наблюдается.

В качестве объяснения этой ситуации в первую очередь следует предположить, что мы имеем дело с конвенциональной имплицатурой по Грайсу (или, в других терминах, со слабым, или неустойчивым смысловым компонентом) в составе значения глагола. Для таких компонентов, как известно, характерна способность зачеркиваться под воздействием более сильного, эксплицитно выраженного противоречащего им смысла. Здесь же дело обстоит совсем иначе. Эксплицитно выраженная противоположная оценка как раз не может преодолеть оценки, содержащейся в глаголе, и вызывает аномалию:

(40) * Он удовлетворился огромной суммой в десять тысяч рублей.

К такому же результату приводит, как мы видели, и введение ситуативно обусловленной противоположной оценки, которая нередко обладает даже большей силой, чем эксплицитная оценка (Ср. (15)).

В нашем же случае в конфликт с глагольной оценкой вступает значение, наводимое частицей, то есть, значение в достаточной степени имплицитное. Эта оценка даже не содержится в значении частицы прямо, а возникает в ходе построения говорящим релевантного множества выбора с помощью стандартного правила интерпретации, о котором мы говорили выше: если частица ТОЛЬКО применяется к объекту, который мыслится на некоторой шкале, то в качестве релевантного множества выбора берется такой участок шкалы, на котором выделяемый объект занимает крайнюю позицию (нормально – самую низкую, а в случае ‘достаточно’ – самую высокую).

Мы не только не можем воспользоваться спасательным кругом конвенциональных имплицатур, но и вступаем в прямое столкновение с известным тезисом Ю.Д. Апресяна, согласно которому в случае, когда противоречащие друг другу смыслы выражены имплицитно (в частности, входят в состав модальных рамок), должна возникать языковая аномалия (Апресян 1978). Напомним один из примеров Ю. Д. Апресяна: предложение

(41) * Даже уж Иван-то придет.

неправильно потому, что в нем сталкиваются имплицитно выраженные противоположные оценки вероятности колиного прихода, вносимые частицами ДАЖЕ и УЖ (-ТО).

Своеобразие ситуации, с которой мы столкнулись в предложениях (28) – (29), состоит в том, что имплицитная оценка, вносимая преодолеть противоречащую ей имплицитную оценку, содержащуюся в глаголе, и навязать себя предложению в целом.

Почему это возможно? почему здесь не действует правило, сформулированное Ю.Д. Апресяном, которое предсказывает возникновение в предложениях (28) – (29) языковой аномалии?

В качестве ответа на этот вопрос мы выскажем следующее предложение. Возможно, дело здесь в том, что оценка, заключенная в глаголе, в некотором смысле более имплицитна, более глубоко запрятана в значение предложения, чем оценка, навязываемая частицей.

В самом деле, во-первых, оценочное входит не в ассертивный компонент значения глагола, а в его модальную рамку. Во-вторых, в семантической структуре (32) компонент (32а), вносящий оценку, содержащуюся в глагол, сам занимает периферийную, неассертивную позицию. Тест на отрицание показывает, что (32а) является классической пресуппозицией, поскольку отрицание воздействует лишь на (32б).

Таким образом, оценка, вносимая глаголом, как бы дважды имплицитна (сам глагол входит в неассертивную часть значения высказывания, а оценка входит в неассертивную часть значения глагола), в то время как оценка, навязываемая частицей, имплицитна лишь однократно (поскольку значение частицы входит в ассерцию высказывания).

Если сказанное верно, то в представление о взаимодействии противоречащих смыслов можно внести следующее уточнение.

Имплицитные компоненты значения высказывания не однородны. Хорошо известна их качественная неоднородность: надо различать пресуппозиции, модальные рамки, имплицитности и т.п. Каждое из этих понятий, в свою очередь, как известно, охватывает большой круг разнообразных явлений, дифференцировать которые в качественном отношении является нетривиальной задачей. Ср., например, решение этой задачи для понятия пресуппозиции в работе Богуславский А. 1978.

С другой стороны, существует, по-видимому, еще и количественная неоднородность имплицитных значений. Смыслы, группирующиеся вокруг эксплицитной, центральной части значения, располагаются как бы на разных ярусах. По мере удаления от центра, по мере нарастания имплицитности смысл становится все слабее, и его все легче становится заглушить. Поэтому языковой аномалии естественно возникать лишь тогда, когда противоречащие друг другу смыслы находятся на одном ярусе, то есть, равноимплицитны. Если же такого равенства нет, то менее имплицитный смысл может подавить более имплицитный, не приводя при этом к аномалии.

Мы сознаем, что предложенное решение носит скорее метафорический, чем технический характер. Тем не менее, как нам кажется, рассмотренный материал дает основания для того, чтобы расширить представления о возможных типах семантического взаимодействия между словами и, в частности, между имплицитными компонентами значений слов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Апресян Ю.Д. 1978: Языковая аномалия и логическое противоречие. В: *Maęnowa, M.R. (Red.) Text. Język. Poetyka. Wrocław: 129-151.*
- Богуславский А. 1978: Термин «пресуппозиция» и понятийный аппарат теории текста. В: *Maęnowa, M.R. (Red.) Text. Język. Poetyka. Wrocław: 7-28.*
- Богуславский И.М. 1985: Исследования по синтаксической семантике: Сферы действия логических слов. Москва.
- Богуславский И.М. 1989: О некоторых типах семантического взаимодействия между словами со значением 'достаточно' и частицами. В: *Арутюнова Н.Д. (Ред.) Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. Москва: 197-215.*
- König E. 1980: The meaning of scalar particles in German. V: *H.-J. Eikmeyer, H. Rieser (Eds.) Words, worlds and contexts: New approaches in word semantics. Berlin: 107-132.*

META INFORMACJA W JĘZYKU NATURALNYM

Wśród wielu funkcji języka naturalnego omawianych w literaturze językoznawczej zabrakło jednej, bardzo istotnej funkcji, a mianowicie funkcji metainformacyjnej.

Termin metainformacja na oznaczenie informacji „wyższego rzędu”, a więc informacji o informacji, wprowadził Henryk Greniewski (Greniewski 1963). Termin ten utworzony został przez analogię do wcześniej zdefiniowanych terminów metamatematyka (Hilbert) i metajęzyk (Tarski). O wadze, jaką przywiązywał Greniewski do roli metainformacji w komunikowaniu się ludzi, świadczyć może następujące jego stwierdzenie: „Zdolność do tworzenia i transformowania metainformacji wydaje się pierwszą istotną różnicą między człowiekiem a zwierzęciem” (Greniewski 1963). Tymczasem, jak się wydaje, w teorii lingwistycznej termin metainformacja w ogóle nie występuje, zaś samo zjawisko nie zostało jak dotąd systematycznie opracowane, a może nawet nie jest wystarczająco jasno uświadomiane. Środki systemowe służące do wyrażania metainformacji nie są traktowane kompleksowo, choć już klasycy gramatyki przeczuwali potrzebę takiego ich opisywania, o czym świadczyć może wyróżnianie wśród czasowników klasy *verba dicendi*. Kontynuacją tych właśnie poglądów jest podkreślanie przez Austina (Austin 1962) specjalnego statusu tzw. czasowników performatywnych oraz próby klasyfikacji aktów mowy przez sprowadzenie ich do czasowników opisujących procesy mówienia. Najbliżsi dostrzeżenia problematyki metainformacyjnej w opisie lingwistycznym są ci językoznawcy, którzy wprowadzili pojęcie metatekstu w tekście języków naturalnych, definiowane jako te elementy tekstu, które stanowią wypowiedź o samej wypowiedzi (Wierzbicka 1971) i oni jednak nie objeli swym zainteresowaniem wszystkich systemowych środków będących wykładnikami informacji o informacji. A jest ich w każdym języku naturalnym wiele i mają różnorodny charakter: fonetyczny, morfologiczny, syntaktyczny i, przede wszystkim, leksykalny.

Funkcję metainformacyjną mogą pełnić w języku naturalnym środki suprasegmentalne. Do nich należy kształt intonacyjny i dynamiczny tekstu mówionego, np. akcent zdaniowy, oraz układ graficzny tekstu pisanego, stosowane w nim wykładniki przebiegu intonacyjnego, takie jak np. nawias, cudzysłów (w podstawowej funkcji metainformacyjnej jest on znakiem przytaczania cudzego tekstu), a także użycie różnego rodzaju druku (np. druk wytłuszczony, druk rozstrzelony, kursywa), zmiana wielkości czcionki, zastosowanie podkreśleń, światła w druku, wyodrębnienie akapitów. Tego typu metainformacje zawarte w tekście mają przede wszystkim za zadanie sterowanie przez nadawcę procesem odbierania i interpretowania informacji przez odbiorcę. Często zwracają one uwagę na założony przez nadawcę stopień ważności (przydatności) dla odbiorcy poszczególnych informacji zawartych w danym komunikacie, informują go także o stopniu nowości tych informacji. Mogą też pełnić funkcję niezbędną do odkodowania informacji klucza, wskazując na przykład na to, że nadawca posłużył się danym znakiem językowym w sposób metaforyczny lub ironiczny.

Struktura graficzna tekstu pisanego odwzorowuje także strukturę informacji poprzez segmentację tekstu na odcinki mające jeden wspólny temat nadrzędny, porządkujący strukturę tematyczną tworzących dany odcinek tekstowy zdań. Metainformacyjną funkcję pełnią więc różne w różnych językach naturalnych wykładniki struktury tematyczno-rematycznej, stanowiące o tzw. aktualnym rozczłonkowaniu tekstu, opisywanym przez różne teorie lingwistyczne w ramach różnych opozycji (*datum – novum*, *temat – reumat*, *topic – comment*, *podmiot logiczny – orzeczenie logiczne*). Wykładniki te mogą mieć charakter suprasegmentalny (tzw. akcent logiczny), pozycyjny (pierwsza pozycja w zdaniu jest często wykładnikiem tematu) lub morfologiczny, jak na przykład w języku japońskim, w którym wykładnikiem tematu jest odrębny morfem *wa*,

np. *Watasi wa itumo wa hiru no syokuzi wa itizi mae ni wa sinain' desu ga, kyoo wa gogo iku tokoro ga arimasu kara sukosi hayaku sitain' desu.* (Jeżeli o mnie chodzi, jeżeli o to chodzi co zawsze, jeżeli chodzi o południowy posiłek, jeżeli

chodzi o to wszystko, to przed pierwszą godziną nie robię tego, lecz jeśli chodzi o dzisiaj, to ponieważ mam wyjść po południu, zrobię to trochę wcześniej).

Metainformacyjną funkcję pełni też w języku naturalnym tzw. kategoria określoności i nieokreśloności (Bojar 1987a), która w niektórych językach, np. w angielskim, niemieckim, bułgarskim i węgierskim, otrzymuje gramatyczny wykładnik w postaci tzw. rodzajników określonych i ewentualnie nieokreślonych, w innych, np. w polskim, wykładniki leksykalne lub pozycyjne. Informują one o tym, czy nadawca komunikatu, ewentualnie również jego odbiorca, posiadają o obiekcie (szeroko rozumianym, a więc nie tylko materialnie), nazywanym (denotowanym) przez towarzyszący takiemu wykładnikowi rzeczownik, informację pozwalającą na jego identyfikację, oraz ewentualnie o tym, czy nadawca komunikatu zamierza (chce) ją udostępnić odbiorcy komunikatu, czy też nie. Oczywiście określenie tego, co należy uznać za informację pozwalającą na identyfikację denotatu występującego w komunikacie wyrażenia, nie stanowi problemu lingwistycznego i nie wchodzi do eksplikacji towarzyszących mu wykładników metainformacyjnych, nie wchodzi więc także do eksplikacji znaczenia wykładnika kategorii określoności lub nieokreśloności, który, w wypadku określoności, zawiera następującą metainformację:

informację pozwalającą na zidentyfikowanie elementu, którego dotyczy informacja w komunikacie, wśród wszystkich elementów zbioru denotowanego przez dane wyrażenie (opatrzone wykładnikiem określoności) nadawca komunikatu przekazał jego odbiorcy we wcześniejszej części aktu komunikacyjnego, a obecnie informuje go o tym, że wyrażenie użyte aktualnie ma takie samo odniesienie (określa ten sam element denotowanego zbioru).

Jeśli zgodzimy się na metainformacyjną interpretację kategorii określoności, to za metainformacyjny wykładnik musimy uznać także inne wyrażenia deiktyczne, funkcją ich jest bowiem odsyłanie do innych aktów komunikacyjnych, w których przekazana została informacja pozwalająca na identyfikację elementu rzeczywistości desygnowanego przez wyrażenie deiktyczne, przy czym może to być zarówno komunikat języka naturalnego, jak i komunikat nadany w innym systemie znakowym, jakim jest na przykład gest wskazujący, por. np.:

Przyniosę ci tę książkę, którą mi pokazałeś na wystawie.

Przyniosę ci tę książkę, o którą prosiłeś.

Przyniosę ci tę książkę, którą mi tam pokazałeś.

Przyniosę ci tę książkę, którą mi wtedy pokazałeś.

Przyniosę ci tę książkę, którą sobie wybierzesz.

Przyniosę ci tę książkę, którą ona napisała.

gdzie wyrażenia deiktyczne wskazują element rzeczywistości zidentyfikowany w innym akcie komunikacyjnym.

Do innych informacji (innych tekstów) odsyłają również wykładniki szeroko rozumianej anafory, one więc także pełnią funkcję metainformacyjną. Różnica między nimi a wyrażeniami deiktycznymi polega na tym, że wyrażenia anaforyczne odsyłają do informacji przekazywanej w tym samym akcie komunikacyjnym i w tym samym kodzie, a więc stanowiącej jeden tekst spójny z wyrażeniem zawierającym anaforyczny wykładnik, podczas gdy wyrażenia deiktyczne odsyłały bądź do innych aktów komunikacyjnych, bądź do informacji przekazywanej w tym samym akcie komunikacyjnym, ale w innym kodzie (innym tekście), a więc w komunikacie towarzyszącym komunikatowi sformułowanemu w języku naturalnym.

Metainformacyjny status mają również inne wykładniki spójności tekstu. Przykładem może tu być spójnik *i* w opowiadaniu Nel z „W pustyni i w puszczy” Henryka Sienkiewicza.

„I tatusiu! I nas porwali, i wieźli na wielbłądach – i Gebhr mnie uderzył – i Staś mnie bronił – i przyjechaliśmy do Chartumu – i tam ludzie marli z głodu – i Staś pracował, żeby dostać dla mnie daktyli – i byliśmy u Mahdiego – i Staś nie chciał zmienić religii – i Mahdi wysłał nas do Faszody – i potem Staś zabił lwa i

wszystkich – i mieszkaliśmy w wielkim drzewie, które się nazywa Kraków – i King był z nami – i miałam febrę – i Staś mnie wyleczył – i zabił wobo – i zwyciężył Samburów – i był zawsze dla mnie bardzo dobry, tatusiu!”

gdzie spójnik *i* wskazuje na przynależność wszystkich informacji do jednego tekstu.

Metainformacja jest na tyle ważna w procesie komunikowania się członków ludzkich społeczności, że w wielu językach naturalnych, np. w tureckim, bułgarskim i macedońskim, w funkcji metainformacyjnej wyspecjalizowały się pewne formy gramatyczne czasownika. Jest to tzw. *auditi-vus* (lub *imperceptivus*), który wyraża czynności i stany nie zaobserwowane przez nadawcę informacji ale zasłyszane, a więc takie, o których informacja powtarzana jest na podstawie cudzych relacji (tryb nieświadka) oraz *perceptivus*, służący do przekazywania informacji o stanach i czynnościach bezpośrednio obserwowanych przez nadawcę (tryb świadka).

Metainformacyjną funkcję pełnią także w językach naturalnych struktury syntaktyczne, np. mowa niezależna i zależna – mowa niezależna służąca do przytaczania informacji, której nadawcą (autorem) nie jest nadawca komunikatu (aktualny nadawca informacji) z dokładnością co do jej kształtu leksykalnego, mowa zależna – służąca do przekazywania informacji z dokładnością co do treści, z różnym zresztą przybliżeniem, zależnym od uznania przez nadawcę stopnia jej relewancji dla odbiorcy.

Funkcję metainformacyjną pełni bardzo wiele elementów leksykalnych, a wśród nich wiele czasowników, bardzo pojemnych pod względem metainformacyjnym (Bojar 1978). Czasowniki te występują w zdaniu najczęściej w funkcji predykatu mającego za argument wyrażenie stanowiące komunikat informacyjny lub jego językowy wykładnik, np.:

Nauczyciel ogłosił: klasa II zajęła pierwsze miejsce w konkursie czytelnicy.

Nauczyciel ogłosił, że klasa II zwyciężyła w konkursie czytelnicy.

Nauczyciel ogłosił zwycięstwo klasy II w konkursie czytelnicy.

Nauczyciel napisał na tablicy: Klasa II zajęła pierwsze miejsce w konkursie czytelnicy

Chłopiec przeczytał, że ich klasa zajęła pierwsze miejsce w konkursie czytelnicy.

Chłopiec słyszał od nauczyciela, że ich klasa zajęła pierwsze miejsce w konkursie czytelnicy.

Chłopiec usłyszał, że drzwi cichutko się otworzyły.

Chłopiec zobaczył, że drzwi nieznacznie się uchylły.

Czasowniki takie komunikują rodzaj procesu informacyjnego, a ponadto podają informację o innych elementach sytuacji komunikacyjnej. Zależnie od zawartej w strukturze semantycznej tych czasowników elementarnej metainformacji, podzielić je można na wiele klas semantycznych – tu, dla przykładu, wymienimy tylko niektóre z nich. I tak mamy:

– czasowniki relacjonujące proces odbierania informacji w tzw. kodzie doznaniowym (Greniewski 1970), dotyczącej otaczającego odbiorcę środowiska, wskazujące rodzaj receptora, np. *zobaczyć, ujrzeć, usłyszeć, podsłuchać, wyczuć*,

– czasowniki mówiące o odbieraniu informacji dotyczącej stanu organizmu odbiorcy, np. *czuć, poczucie*,

– czasowniki relacjonujące proces odbierania informacji, której źródło nie da się bliżej sprecyzować, np. *czuć, wyczuć*, np. w zdaniu:

Czuje, że stało się coś niedobrego.

– czasowniki mówiące o nastawieniu się odbiorcy na odbiór informacji, np. wizualnej: *patrzeć, przyglądać się, wypatrywać, rozglądać się, podglądać*; akustycznej: *słuchać, przysłuchiwać się, podsłuchiwać, osłuchiwać*; bez wskazania kanału informacyjnego, np. *poszukiwać, wyszukiwać*,

- czasowniki relacjonujące proces przetwarzania informacji, np. określające rodzaj transformacji: *domyślić się, obliczyć, odgadnąć, wydedukować, wywnioskować*, wskazujące relację „bycia informacją wejściową”: *widać, wynikać*,
- czasowniki relacjonujące językowe procesy informacyjne, takie jak: proces odbierania informacji sformułowanej w języku, np. *śłuchać, słyszeć, wysłuchać* – w wypadku informacji akustycznej, *czytać, przeczytać, odczytać* – w wypadku informacji wizualnej; proces nadawania informacji językowej, a wśród nich czasowniki charakteryzujące stronę fizyczną tekstu: *belkotać, krzyczeć, paplać, szeptać, szwargotać*, czasowniki mówiące o istnieniu szumu w kanale informacyjnym: *belkotać, mamrotać, dukać, bąkać*,
- czasowniki charakteryzujące informację, a wśród nich: określające formę i zawartość treściową informacji: *adresować, koledować, dedykować, przeklinać, zaklinać, protokółować*, określające informację dotyczącą zdarzeń przyszłych, np. *przepowiadać, prorokować, wróżyć*; określające stosunek treściowy informacji do innych informacji: *argumentować, komentować, objaśniać, potwierdzać, negować, przeczyć, tłumaczyć*; określające stosunek nadawcy informacji do obiektów, o których informuje, czego przejawem jest komunikat: *drwić, żartować, szydzić, ironizować*,
- czasowniki charakteryzujące funkcję informacji, np. *polecać, zalecać, kazać, prosić, zachęcać, namawiać, żądać* – w wypadku funkcji apelatywnej; *obeцywać, przyrzekać, ślubować, zobowiązywać się* – w wypadku funkcji deklaratywnej,
- czasowniki charakteryzujące wartość informacji, np. *twierdzić, zapewniać* – oceniające prawdziwość informacji z punktu widzenia nadawcy informacji; *kłamać, mylić się* – oceniające prawdziwość informacji z punktu widzenia odbiorcy informacji,
- czasowniki charakteryzujące sytuację informacyjną, np. *zagaić, zagadnąć, zwrócić się* – mówiące o rozpoczęciu procesu komunikacyjnego; *odezwać się, wtrącić* – mówiące o przystąpieniu do procesu nadawania informacji, włączeniu się w już istniejącą sytuację komunikacyjną; *odpowiedzieć, odburknąć, odrzec* – mówiące o tym, że dana informacja jest odpowiedzią na pytanie,
- czasowniki charakteryzujące stan pamięci urządzenia informacyjnego, np. *pamiętać, zapomnieć, przypomnieć sobie, wiedzieć, nie wiedzieć, dowiedzieć się, znać*.

Czasowniki te są bardzo bogate pod względem metainformacyjnym. I tak, na przykład, czasowniki *podśluchiwać, podpatrzeć, wypatrywać* zawierają następujące metainformacje elementarne:

- podśluchiwać* – nastawić się na proces odbierania informacji, sygnał akustyczny, receptor słuch, informacja nie jest przeznaczona dla tego odbiorcy, ukrywać nastawienie się na proces odbierania informacji przed uczestnikami sytuacji komunikacyjnej,
- podpatrzeć* – odebrać informację po celowym nastawieniu się na proces odbierania informacji, sygnał optyczny, receptor wzrok, informacja nie była przeznaczona dla tego odbiorcy, ukrywać nastawienie się na proces odbierania informacji przed uczestnikami sytuacji komunikacyjnej,
- wypatrywać* – nastawić się na proces odbierania informacji, sygnał optyczny, receptor wzrok, posiadać informacje pozwalające na zidentyfikowanie obiektu będącego emitorem sygnału, słaby sygnał (szum w kanale informacyjnym)

Oczywiście w systemie języka większości spośród tych czasowników odpowiadają rzeczowniki o analogicznej strukturze metainformacyjnej, np. *podśluchiwać* – *podśluchiwanie*, *argumentować* – *argument*, *wnioskować* – *wniosek*, *adresować* – *adres*, *meldować* – *meldunek*, *żądać* – *żądanie*, *prosić* – *prośba*, *rozkazywać* – *rozkaz*, będące bądź prostą transformacją syntaktyczną, np. *podśluchiwać* – *podśluchiwanie*, bądź też transformacją semantyczną stanowiącą tzw. etykietę informacji, charakteryzującą jej cechy dystynktywne, np. *argumentować* – *argument*, *rozkazywać* – *rozkaz*, *prosić* – *prośba*, *dowcipkować* – *dowcip*.

Metainformacyjny status mają również wykładniki modalności (Bojar, Korytkowska – w druku). Modalność związana z wyrażaniem stosunku nadawcy komunikatu do jego treści, a więc do jego zawartości informacyjnej, przez większość autorów zajmujących się tym zagadnieniem uznawana jest za podstawową warstwę modalną, choć jak dotąd nie była eksplicite traktowana jako kategoria meta-

informacyjna. Uznanie jej za taką kategorię pozwala jasno zdać sprawę z jej pragmatycznego charakteru, w klasycznym sensie pragmatyki, zdefiniowanej przez Morrisa jako ta część semiotyki, która zajmuje się relacjami między użytkownikiem znaku (użyty znak jest zawsze komunikatem) a samym komunikatem językowym, w tym wypadku jego planem treści (planem informacyjnym, jeśli przyjmujemy saussurowskie dualne pojmowanie znaku).

Uznanie metainformacyjnego statusu modalności wymaga uwzględnienia w modelu wykładników tej kategorii elementów układu informacyjnego, w jakim odbywa się komunikacja językowa, a więc nadawcy informacji, adresata informacji oraz odbiorcy informacji, który może być, obok nadawcy informacji, również nadawcą komunikatu metainformacyjnego oceniającego prawdziwość danej informacji.

Ocena prawdziwości informacji może być dokonywana albo z punktu widzenia odbiorcy informacji – taką ocenę zawierają np. czasowniki: *kłamać, mylić się, łgać, bujać*, albo z punktu widzenia nadawcy informacji, który równocześnie z nadanym komunikatem komunikuje adresatowi wartość zawartą w nim informacji – taką ocenę zawierają np. wyrażenia: *twierdzić, zaręczać, gwarantować, przysięgać, przyrzekać*, przy czym wartość ta może być komunikowana przez różne wykładniki, zarówno wyrażenia języka naturalnego, jak i wyrażenia należące do innych kodów.

Oczywiście wykładnikami modalności aletycznej są nie tylko czasowniki i nie tylko wykładniki leksykalne (Bojar w druku). Spośród innych wyrażen możemy przykładowo wymienić: *chyba, prawdopodobnie, rzekomo, naprawdę, na pewno, jakoby, bujda, przesada, prawda, pomyłka, błąd, racja, faktycznie, rzeczywiście, nieprawda, prawdziwy, nieprawdziwy*, spośród innych środków językowych wykładniki morfologiczne, jak chociażby węgierskie przyrostki czasownikowe –*hat-het*, zaimkowe wykładniki pozycyjne i intonacyjne, jak np. w zdaniu

To tutaj padało!

Metainformacyjną funkcję pełnią w języku naturalnym, jak już widzieliśmy, liczne wyrazy-etykiety rodzaju komunikatu, które w sposób maksymalnie oszczędny przekazują informację niezbędną dla odbiorcy przy wykorzystywaniu nadanej w opatrzonym taką etykietą komunikacie informacji. Wśród takich metainformacji-etykietek mamy takie, które:

- stosunkowo dokładnie określają formę i rodzaj zawartości treściowej komunikatu, np. *adres, dedykacja, protokół, komplement, opinia, podanie, zażalenie, życiorys, metryka, katalog, norma, twierdzenie, komunikat*,
- określają treść i formę informacji uwarunkowane przeważnie zależnością między nadawcą a odbiorcą komunikatu, np. *meldunek, raport, sprawozdanie, spowiedź, rozkaz*,
- określają stosunek treściowy do innych, poprzednio nadanych informacji (nie koniecznie językowych), np. *argument, dokument, komentarz, dementi, wyjaśnienie, uzasadnienie, odpowiedź*,
- określają relacje czasowe między komunikatem a zdarzeniem komunikowanym (Bojar 1986b), np. *meldunek, raport, spowiedź, skarga, zażalenie, sprawozdanie, prorocstwo, wróżba, przepowiednia, prognoza, zapowiedź*,
- komunikują stosunek nadawcy informacji do obiektu, o którym informuje – informacja jest tu często przejawem takiego stosunku, np. *żart, dowcip, szyderstwo, kpina*.

Bardzo wiele takich metainformacji-etykietek stanowi nazwy skonwencjonalizowanych już rodzajów i gatunków tekstów, informując o ich strukturze, sposobie ujęcia treści, funkcji itp., np. *dramat, tragedia, komedia, proza, wiersz, powieść, opowiadanie, nowela, esej, reportaż, parodia, tren, skecz, satyra, streszczenie, monolog, dialog* itp. Zawartość metainformacyjna takich etykietek stanowi od dawna przedmiot badań teorii literatury, a od niedawna tzw. teorii aktów mowy.

Metainformacja odgrywa tak ważną rolę w procesie informacyjnym, że właściwie w każdym dłuższym tekście możemy wydzielić te jego elementy, które pełnią funkcję metainformacyjną. Elementy te Anna Wierzbicka nazwała metatekstem (Wierzbicka 1971), podając takie jego przykłady: *W tym rozdziale będę mówić o ..., potem przejdę do ..., na zakończenie przedstawię ..., mówiłem dotychczas o ..., z kolei zajmę się ..., omówię teraz ..., podsumujmy dotychczasowe rozważania ..., dam*

przykład ..., proszę mi pozwolić użyć tu pewnej metafory ..., nie mogę nie wspomnieć o ..., jeśli chodzi o ..., prawdę powiedziawszy ..., a mianowicie ..., à propos ..., notabene ..., ściślej mówiąc..., - innymi słowy...

Wypowiedzi metainformacyjne zajmują ważne miejsce wśród wszelkich komunikatów, a dzięki różnorodności służących do wyrażania metainformacji środków możliwe jest umieszczenie wielu metainformacji w stosunkowo prostych strukturach składniowych. Przykładem może tu być zdanie (Bojar 1976):

Nasz korespondent donosi, że z wiadomości opublikowanych przez źródła dobrze poinformowane wynika, iż w obozie uchodźców panuje spokój.

które wskazuje kilka poprzednich ogniw łańcucha informacyjnego, mamy tu bowiem wymienione:

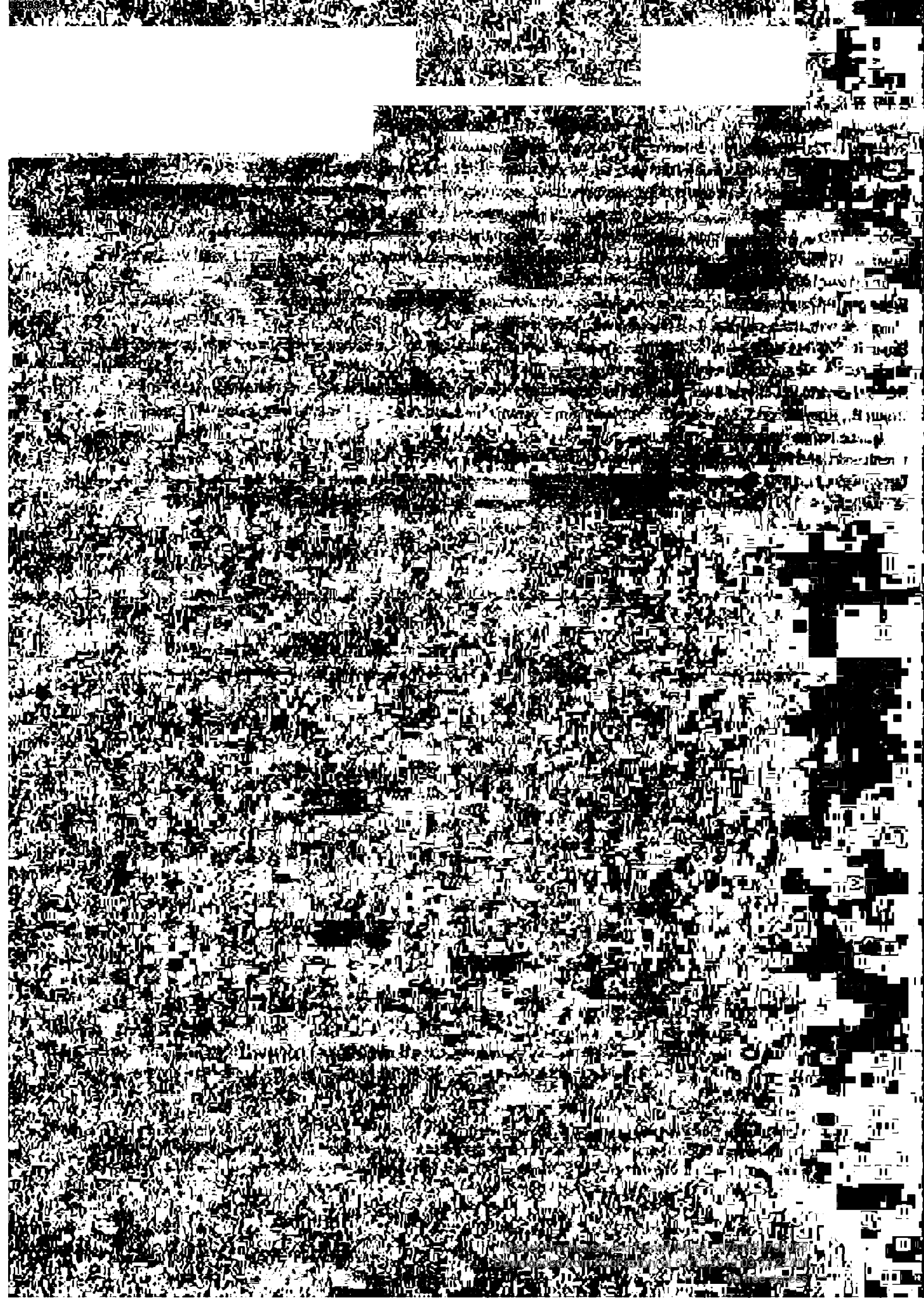
- I ogniwo, dla którego podano: odbiorcę informacji – źródła dobrze poinformowane, rodzaj procesu – odbieranie informacji,
- II ogniwo, dla którego podano: nadawcę informacji – źródła dobrze poinformowane, proces informacyjny – nadawanie informacji, odbiorcę informacji – każdy, kto chciał ją odebrać (potencjalnie wielu odbiorców – mówi o tym czasownik *opublikować*),
- III ogniwo, dla którego podano: proces informacyjny – transformowanie informacji, informację wejściową (przesłankę) – wiadomość opublikowana przez źródła dobrze poinformowane, informację wyjściową (wniosek) – w obozie uchodźców panuje spokój, urządzenie transformujące informację – prawdopodobnie nasz korespondent (jest to sugerowane, nie zaś stwierdzone, możliwe bowiem, że korespondentowi ktoś przekazał informację, że z wiadomości opublikowanych przez źródła dobrze poinformowane wynika, że w obozie uchodźców panuje spokój),
- IV ogniwo, dla którego podano: nadawcę informacji – nasz korespondent, proces informacyjny – nadawanie informacji, informację – z wiadomości opublikowanych przez źródła dobrze poinformowane wynika, że w obozie uchodźców panuje spokój,
- V ogniwo, dla którego podano: nadawcę informacji: ten, kto napisał zdanie: *Nasz korespondent donosi...*, proces informacyjny – nadawanie informacji, informację – *Nasz korespondent donosi, że z wiadomości opublikowanych przez źródła dobrze poinformowane wynika, iż w obozie uchodźców panuje spokój.*

Jak z powyższego przykładu widać, człowiek bardzo często nie tylko nadaje informacje, ale również podaje źródło tej informacji, a pojemność metainformacyjna jednego tylko zdania – i to wcale nie tak bardzo skomplikowanego – może być bardzo duża. Oprócz wyżej wymienionych metainformacji podana jest w tym zdaniu także metainformacja dotycząca oceny wartości tej informacji poprzez określenie wiarygodności jej źródła (źródła dobrze poinformowane). Oczywiście wymienione w tym zdaniu I ogniwo łańcucha informacyjnego musiało poprzedzać jeszcze co najmniej jedno ogniwo, w którym informację o stanie obozu uchodźców uzyskał informator owych dobrze poinformowanych źródeł. Mógł to uczynić albo przez bezpośrednią obserwację rzeczywistości – wtedy byłoby to tylko jedno ogniwo, ogniwo pobierania informacji w kodzie doznaniowym, albo też uzyskać odpowiednią informację w komunikacie sformułowanym w języku naturalnym, a wtedy łańcuch informacyjny uległby dalszemu przedłużeniu (teoretycznie o dowolną liczbę ogniw).

W budowaniu każdej teorii, a więc także teorii lingwistycznej, obowiązywać powinna przede wszystkim zasada ockhamowskiej brzytwy: bytów nie należy mnożyć bez konieczności, zasada, która każe odrzucać wszelkie byty, do których uznania nie zmusza doświadczenie. Mam nadzieję, że kategoria metainformacji wprowadzona do opisu funkcji języka naturalnego do bytów takich nie należy i że udało mi się wykazać jej przydatność przy interpretacji wystarczająco dużej liczby zjawisk językowych.

L I T E R A T U R A

- Austin, J. 1962: *How to Do Things with Words*. Oxford.
- Bojar, B. 1972: Elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego. W: *Prace filologiczne XXIII*: 169-182.
- Bojar, B. 1976: O metainformacji i metajęzyku. W: *Zagadnienia informacji naukowej*. 1976/2: 43-60.
- Bojar, B. 1978: Polskie czasowniki dotyczące procesów informacyjnych (elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego). W: *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich III*: 7-43.
- Bojar, B. 1986a: Metainformacja jako przedmiot badań pragmatyki języka naturalnego. W: *Acta Philologica* 15: 13-23.
- Bojar, B. 1986b: Werbalne wykładniki leksykalne relacji temporalnych w językach polskim i bułgarskim. W: *Studia grammatyczne bułgarsko-polskie, T. I Temporalność*: 83-91.
- Bojar, B. 1987a: Językowa opozycja określoności (nieokreśloności) jako kategoria metainformacyjna. W: *Studia grammatyczne bułgarsko-polskie, T. II Określoność*: 7-15
- Bojar, B. 1987b: Ocena wartości informacji w leksyce języka polskiego. W: *Co badania filologiczne mówią o wartości*. T. II, red. A. Bogusławski i inni. Warszawa.
- Bojar, B. w druku: Leksykalne wykładniki modalności aletycznej w języku polskim. W: *Acta Philologica*.
- Bojar, B., Korytkowska, M. w druku: Problemy modelowania modalności a jej wykładniki leksykalne. W: *Studia grammatyczne bułgarsko-polskie*.
- Greniewski, H. 1963: *Cybernetyka niematematyczna*. Warszawa.
- Greniewski, H. 1970: *Sprawy wszystkie i jeszcze inne*. Warszawa.
- Wierzbicka, A. 1971: Metatekst w tekście. W: *Mayenowa, M.R. (red.): O spójności tekstu*. Wrocław: 105-121.



NOWE HOMONIMY POLSKIE I ICH OPIS SŁOWNIKOWY

W ogólnym mniemaniu homonimia uchodzi za warstwę leksykalnych anomalii i reliktyw, elementów wręcz szkodliwych z funkcjonalnego punktu widzenia, bo stanowiących potencjalne źródło nieporozumień między nadawcą a odbiorcą wypowiedzi. Uważa się więc, że jednostki homonimiczne podlegają ciągłej eliminacji z zasobu słownego: albo jeden z członów pary wyrazów niepokrewnych o identycznym kształcie wychodzi z obiegu (czasem nawet bywają usuwane oba, np. *sienny* 'związany z sienią' i *sienny* 'związany z sianem'¹), albo w jego formie następują zmiany różnicujące (np. *murarz* zamiast powszechnego w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie *mularza*, *dorożka* na miejscu starszej *dróżki*² itp.). Na to, że równoległe z procesem dehomonimizacji zachodzi przeciwstawne mu zjawisko przyrostu środków homonimicznych, które równoważy ubytki, nie zwracają dostatecznej uwagi nie tylko leksykolodzy, ale nawet leksykografowie, „z urzędu” niejako zobowiązani do rejestracji takich faktów.

Spróbujemy tu zatem przedstawić niektóre przejawy tego procesu, kierując się zarówno dokumentacją słownikową, jak i własnymi obserwacjami warstwy neologizmów powojennych³.

Trudno byłoby oczywiście zaprzeczyć działaniu silnych tendencji dehomonizacyjnych, bo potwierdzają je i zjawiska historyczne, i współczesny uzus leksykalny. Bardzo wiele par homonimicznych odnotowanych w „Słowniku języka polskiego” pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJP Dor. 1958-1969), często bez jakichkolwiek kwalifikatorów chronologicznych – to elementy obce świadomości językowej nie tylko młodszego, ale i średniego pokolenia Polaków (np. *bystrze* I 'inteligentnie, pojętnie' – przysłówek – i II 'wartko płynący nurt, potok' – rzeczownik; *klasyczny* I 'związany z klasykiem lub klasyką' i II 'związany z klasą' (*loteria klasyczna*)). Dehomonimizacji – wskutek wyjścia z obiegu jednego z elementów – podlegają nawet układy homonimów powstałe po drugiej wojnie światowej, tak jak *bitnik* I 'przedstawiciel młodzieży zbuntowanej przeciw normom społecznym w państwach zachodnich i w Stanach Zjednoczonych' i II przestarz. 'człowiek skłonny do bitki, zawiadyka'.

Obserwacja takich znikających relacji homonimicznych pozwala jednak wykryć ciekawe zjawisko: oto żywotność niektórych spośród nich zostaje jakby podtrzymana włączeniem się trzeciego członu – neologizmu, który albo je uzupełnia, albo zajmuje miejsce wyrazu eliminowanego. Opozycje terminu technicznego *top* I 'topienie metali lub jego produkt' i żeglarskiego II 'wierzchołek kolumny masztu' (z ang., za pośrednictwem niemieckim bądź holenderskim) uzupełnia dziś powtórna, świeża pożyczka angielskiego *top*, przejęta tym razem przez język ogólny; por. np. „Adam Myjak (...) należy do najściślejszego topu artystów europejskich” („Pegaz” TV), albo frazeologizm *być na topie* 'znajdować się u szczytu kariery', szerzący się wśród młodzieży. Parze rzadko używanych czasowników *bukować* I roln. 'wyciskać nasiona koniczyny z ich główek' (nm. *buchen*) i II łow. o łosiach, jeleńniach, kozłach: 'odbywać okres godowy' (nm. *bocken*) przybył składnik *bukować* III 'ustalać termin wykorzystania zakupionego wcześniej biletu lotniczego, okrętowego itp.' (ang.)

Oczywiście znacznie częściej powstają zupełnie nowe układy homonimiczne wskutek utrwalenia się w obiegu neologizmu lub pożyczki ostatnich lat, np. *lek* I 'środek farmaceutyczny' i powojenne *lek* II 'albańska jednostka monetarna', albo *klaps* I 'głośnie uderzenie dłonią ułożoną na płask' (z nm.) i *klaps* II 'drewniane deseczki stanowiące sprzęt filmowy, których charakterystyczny stuk, rejestrowany na taśmie, umożliwia synchronizację dźwięku z obrazem przy montażu' (z ang.); innowacjami słownikowymi mogą też być oba składniki pary, np. *bit* I 'powstały w latach sześćdziesiątych

¹ Zachowały się jednak w obiegu połączenia *katar*, *nieżyt sienny*.

² Por. „Już tłumem zasiadają panienki ochocze – karety, factony i dróżki, i koczki ruszają do Parchatki”. J.U. Niemcewicz.

³ Materiał przedstawiony w artykule obejmuje przykłady, które odnotowano w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Jako źródła posłużyły: SJP Szym. oraz publikacje książkowe: Zagrodnikowa 1982 i Tekiel 1988.

typ muzyki młodzieżowej o silnie zaznaczonym rytmie' i II 'jednostka pomiaru ilości informacji w cybernetyce'.

Te przykłady, których liczbę można znacznie pomnożyć, świadczą o tym, że polska homonimia nie stanowi warstwy stabilnej i wyłącznie regresywnej, że obserwuje się w niej również procesy wzrostu liczebności elementów. Na pytanie jednak, ile nowych układów utrwaliło się w niej po wojnie, trudno jest powiedzieć, ponieważ nie dysponujemy materiałem porównawczym bezpośrednio przedwojennym. Łatwiej natomiast porównać zestaw haseł homonimicznych w dwu słownikach współczesnych, które dzieli dziesięcioletni blisko odstęp czasowy: w trzylitowym słowniku pod redakcją Mieczysława Szymczaka pojawia się około 30 par nie notowanych w SJP Dor., łącznie z suplementem⁴.

Wydaje się więc, że tempo przyrostu homonimów jest dość znaczne, ale przekonywające mogłyby tu być tylko liczby bezwzględne. Tych zaś nie można ustalić bez żmudnych badań szczegółowych, bo słowniki zawierają materiał bardzo niekompletny, ogarniają jedynie część nowych utożsamień homonimicznych.

Spróbujmy wskazać te mankamenty opisu leksykograficznego, które powodują pominięcie bardzo dużego procentu nowo powstałych relacji tego typu. Przede wszystkim słowniki powojenne z zasady nie uwzględniają będących przecież w obiegu derywatów neologizmów homonimicznych, czyli tak zwanych homonimów II (III, IV itp.) stopnia. W SJP Dor. zarejestrowano np. parę rzeczowników *balot* I 'rodzaj głosowania za pomocą białych i czarnych kulek albo kartek' i II 'szczelnie opakowana paczka towarów, zwykle jednego rodzaju', ale pochodne od nich czasowniki *balotować* I i II podaje dopiero SJP Szym. Oba słowniki mają w zestawie haseł homonimie rzeczownikową *serwis* I 'komplet naczyń stołowych', 'zbiór informacji', 'zespół usług określonego rodzaju, np. reperacja sprzętu mechanicznego' (z franc.) i *serwis* II sport. 'zagrywka w tenisie i grach do niego zbliżonych, np. w kometce' (z ang.), natomiast wśród odpowiadających im przymiotników dokonują swoistego wyboru; SJP Dor. ilustruje użycie formacji *serwisowy* II (*linia serwisowa*), SJP Szym. uwzględnia tylko *serwisowy* I (*naczynia serwisowe, informacje serwisowe, punkt serwisowy*). Żaden ze słowników nie rejestruje – obok tradycyjnego wyrazu *klonowy* (*klonowy liść, klonowy stół*) – jego nowego homonimu (*rozmnażanie klonowe*).

Ta powściągliwość leksykografów wynika zapewne z obawy, że odnotowanie typowych derywatów neologizmów homonimicznych wprowadzi w obręb słownika zbyt wielką liczbę formacji potencjalnych. Wydaje się jednak, że starając się za wszelką cenę uniknąć niedobrej w tym względzie praktyki autorów Słownika warszawskiego, twórcy współczesnych dzieł leksykograficznych popadli w przeciwną skrajność i drastycznie ograniczyli udział takich haseł, które nie miały w kartotece ilustracji cytatowej. Odbiło to się właśnie na zestawie homonimów, które na ogół są słowami o niskiej frekwencji w tekstach. A przecież trudno nie przyznać, że np. homonim czasownika *dominować* 'przeważać, panować' – *dominować* II 'skończyć minować' jest typowym wyrazem polskim, z pewnością w określonych okolicznościach używanym; nie byłoby też decyzją zbyt ryzykowną zarejestrowanie np. przymiotnika *kadrowy* (od *kadr*, nie tylko od *kadra*) czy czasownika *lakować* 'pokrywać laką' (por. *lakowany stolik*) obok tradycyjnego *lakować* 'pokrywać, pieczętować lakiem'.

Znacznie poważniejsze konsekwencje mają pominięcia innego typu: mianowicie polskie słowniki powojenne uwzględniają niemal wyłącznie nową homonimie języka pisanego, a ściślej – jego odmian specjalnych, ignorując utożsamienia mówione, obiegowe. Wystarczy porównać przynależność homonimicznych neologizmów do klas realnoznaczeniowych oraz poprzedzające je kwalifikatory. W uwzględnionych przez leksykografów parach i trójkach wyrazów niepokrewnych identycznych formalnie co najmniej jeden składnik jest terminem naukowym lub technicznym, a bywa i tak, że do warstwy słownictwa specjalnego należą wszystkie ich składniki; por. *borek* I 'mały świder',

⁴ Naturalnie w tej liczbie nie uwzględniono licznych wypadków, kiedy SJP Szym. jedynie koryguje sposób opisu hasła polisemicznego w SJP Dor., rozbijając je na dwa homonimiczne (por. *as, awizo, boston, golf, hals, heroina, kolka* i inne).

borek II ‘związek boru z metalem’ i tradycyjne, ogólnonarodowe *borek* III ‘mały bór’; neologizmy *grad* I ‘jednostka miary kąta płaskiego równa 1/100 kąta prostego’, *kora* I ‘posąg przedstawiający młodą dziewczynę, typowy dla sztuki starogreckiej’, *tor* I ‘pierwiastek promieniotwórczy o symbolu Th’, *tor* II ‘jednostka ciśnienia równa ciśnieniu słupa rtęci wysokości 1 mm’ – występujące obok tożsamyh zewnętrznie słów ogólnego obiegu: *grad* II ‘opad atmosferyczny w postaci kulek lodu’, *kora* II ‘tkanka roślinna’, *tor* III ‘droga, trasa, bieżnia itp.’; homonimie czysto terminologiczną reprezentują chociażby pary *klark* I mors. ‘urzędnik załatwiający sprawy wyładunku’ – *klark* II chem., np. w wyrażeniu *klark pierwiastków* ‘wskaźnik określający udział poszczególnych pierwiastków w składzie gleby, atmosfery’, *lob* I sport. ‘przerzucenie piłki tenisowej wysokim łukiem nad przeciwnikiem’ – *lob* II geol. ‘część lądolodu wysuwająca się z jego masy centralnej’, *laserować* I szt. ‘pokrywać obraz warstwą przezroczystej farby’ – *laserować* II fiz. ‘działać laserem’ itp.

Nasuwa się przypuszczenie, że obraz homonimii polskiej, jaki się rysuje na podstawie danych słownikowych, może odzwierciedlać rzeczywisty jej stan, tj. skupienie wyrazów niepokrewnych o tożsamym kształcie zewnętrznym w terminologicznej warstwie słownictwa. Wydaje się to nawet logiczne: homonimy powstające w zamkniętych, wzajemnie „nieprzenikliwych” odmianach specjalnych języka nie powodowałyby żadnych kolizji semantycznych; mało jest np. prawdopodobne, żeby w jakimkolwiek kontekście można było pomylić termin techniczny *nit* I ‘metalowy element spajający blachy’ (nm. Ni_{te}), fizyczny – *nit* II ‘jednostka luminacji’ (łc. niteo ‘świecę’) i cybernetyczny *nit* III ‘jednostka pomiaru informacji, równa 1,443 bita’ (ang. n(atural) un(it)) albo trzy homonimy o postaci *sol*: I muz. ‘nazwa dźwięku’, II chem. ‘rozpuszczona emulsja fotograficzna’ i III ekon. ‘jednostka monetarna Peru’. Natomiast w mowie codziennej wielofunkcyjność znaków słownych musi mieć szczególnie wyrazistą motywację, np. metaforyczną, metonimiczną itp., aby nie wywoływać nieporozumień; jej przykłady zatem reprezentują relacje polisemiczne, a nie homonimiczne.

Pogląd ten zdają się podzielać autorzy współczesnych słowników polskich, którzy – wbrew oczywistości – zaliczają do haseł wieloznacznych liczne przykłady homonimii wyrazów obiegowych, zwłaszcza werbalnej; przypomnijmy sposób opracowania czasowników niedokonanych typu *dochodzić*, *donosić* ‘iść zbliżyć się dokąd’, ‘niosąc dostarczać’ (*powoli dochodzić do domu*, *donosić z kuchni wciąż nowe potrawy*) i dokonanych o znaczeniu terminatywnym (*dochodzić na zajęcia tylko do Nowego Roku*, *donosić do wiosny stary płaszcz*). Prowadzi to czasem do decyzji słownikarskich nielogicznych (gdy np. na homonimie słowotwórczą wskazują jednoznacznie wyrazy podstawowe użyte w definicji, por. *gazówka* 1. ‘kąpiel w wodzie nasyconej gazem’, 2. ‘cienka chusteczka z gazy’ w SJP Szym., który jednocześnie w sposób właściwy wyodrębnia dwa przymiotniki *gazowy*: I ‘związany z gazem’ i II ‘związany z gazą’, albo wręcz groteskowych, jak uznanie za hasło wieloznaczne użyć *lew* (*Iwa* itp.) ‘drapieźnik afrykański’ i *lew* (*lewa*) ‘moneta bułgarska’ w SJP Dor.

W istocie opinia o ubóstwie homonimów obiegowych, przyjmowana całkiem intuicyjnie, nie znajduje potwierdzenia w toku nawet pobieżnych obserwacji neologizmów mowy codziennej. Takie tożsamości są po prostu wielokrotnie trudniejsze do wychwycenia niż układy homonimicznych terminów. Można się jednak posłużyć w tym celu pewnymi tekstami pisanymi, np. drobnymi notatkami działu miejskiego gazet, ogłoszeniami itp. Ujawni się wówczas niejedna para wyrazów niepokrewnych zbieżnych formalnie, które są w obiegu zapewne od paru dziesiątków lat, nie zostały jednak zarejestrowane w słownikach, np. *drobiarka* ‘maszyna do rozdrabniania surowca’ – obok występującej w SJP Szym. *drobiarki* ‘specjalistki w zakresie hodowli drobiu’ albo *podszybie* (podkładka, rama pod szybą samochodową? por. w ogłoszeniach „Podszybie do trabanta kupię”) – w stosunku do tradycyjnego terminu górniczego *podszybie* ‘zespół wyrobisk w pobliżu szybu’ itp.

Ważniejsze jest chyba to, że właśnie w języku obiegowym działają pewne ogólniejsze procesy i tendencje homonimizacyjne, skutkiem czego nie wszystkie utożsamienia mają charakter jednostkowy, ale powstają czasem niejako seryjnie. Stopień regularności słowotwórczo-semantycznej będzie więc różnił homonimy tej odmiany polszczyzny od homonimicznych terminów, powstających rzeczywiście jako dzieło przypadku, głównie zapożyczenia elementów obcych.

W słownictwie codziennym nawet powstanie zbieżności jednostkowych, przygodnych jest uwarunkowane ogólniejszymi tendencjami i mechanizmami. Jeden z nich stanowi działanie etymologii ludowej, tj. wtórnej, sprzecznej z tradycyjną interpretacją znaczeniową wyrazów nie znanych mówiącym (głównie obcych) na podstawie skojarzenia ze słowami, z którymi w rzeczywistości nie mają żadnego związku. Ponieważ między ich właściwą treścią a wydedukowanym w ten sposób znaczeniem nie zachodzi żadna zależność, powstają typowe pary homonimów, np. *oportunista* I ‘człowiek ugodowy, umiejący się dla własnej korzyści przystosować do okoliczności’ i szerzące się *oportunista* II ‘człowiek, który umie stawiać opór, bronić własnego zdania’, *pasjonat* I ‘człowiek skłonny do wpadania w pasję, łatwo unoszący się gniewem’ – i w tej chwili chyba już częstszy *pasjonat* II ‘człowiek oddany jakiejś szlachetnej pasji, mający hobby’ (pasjonat kolarstwa); *dywagacja* I ‘wypowiedź chaotyczna, rozwlekła, odbiegająca od tematu’ i pospolita w prasie *dywagacja* II ‘wypowiedź poruszająca sprawy wielkiej wagi’, a ponadto wiele innych neosemantyzmów tego rodzaju o mniejszym już stopniu rozpowszechnienia, np. *koincydencja* II ‘zderzenie, konflikt’ (pod wpływem słowa *incident*) obok tradycyjnej *koincydencji* I ‘jednoczesnego występowania zjawisk’.

Reinterpretacja formalno-znaczeniowa wyrazów tradycyjnych bywa także w języku obiegowym zabiegiem świadomym, mającym na celu osiągnięcie efektów komicznych. Zwykle bowiem wtórna treść jakiejś struktury słownej jaskrawo kontrastuje z jej rzeczywistym, tradycyjnym znaczeniem. Przypomnijmy kilka przykładów potocznych neosemantyzmów, powstałych w ciągu ostatnich kilkunastu lat: *podhalanin* ‘spekulant wyczekujący pod halą na dostawy atrakcyjnych towarów, które następnie wykupuje’, *leżak* ‘człowiek zamroczony alkoholem, leżący na ulicy’, *bramin* ‘pijący wódkę w bramie’, *kapusta* ‘kobieta-kapuś, donosicielka’, *pudłować*, *puszkować* ‘siedzieć w więzieniu’ itp.

Brak homonimów tego rodzaju oczywiście nie dziwi, są to bowiem albo innowacje uznawane w dalszym ciągu za błędy językowe (*oportunista*), albo twory efemeryczne, sytuacyjne (np. *stojak kolejkowy* ‘człowiek, który za opłatą stoi za kogoś w kolejce, in. *stacz*’). Nie mają natomiast charakteru chwilowego słowa o tożsamej z innymi formie, powstałe w wyniku procesu niezależnej derywacji, z zasady wyzyskiwane jako neutralne, szybko się stabilizujące nazwy nowych realiów, np. *najazd* ‘pomost służący do drobnych napraw samochodów’. Oczywiście nie wszystkie produkty derywacji powtórnej można zaliczyć do kategorii homonimów; czasem reprezentują one typową polisemię, współistnienie wzajemnie nie związanych treści realnych, zespalanych jednak wspólnotą ogólnego znaczenia słowotwórczego (np. *luzak* ‘koń chodzący luzem’ i neosemantyzm *luzak* ‘przedmiot z kompletu sprzedawany oddzielnie’: „Wystarczyłoby popatrzeć, jak idą talerze-luzaki, sprzedawane na sztuki”. EW 215/77).

Wydaje się natomiast, że można przypisać status homonimów tożsamym formacjom o innym schemacie strukturalnym (*najazd* ‘najeżdżanie’, np. *najazd* zbrojny, i ‘to, na co się najeżdża’; *odpad* ‘to, co odpada’, np. *odpad* radioaktywny, i *odpad* ‘odpadanie (tynków)’, np. „Efekt: bąble i szybki *odpad* malunku”. Pol. 22/79), może także – słowom utworzonym od podstaw wieloznacznych, nawiązują do ich odmiennych treści, np. *sypacz* tradycyjne: ‘robotnik w kopalni sypiący urobek na wagoniki’ i nowe: ‘zdrajca, donosiciel’; *bramkarz* ‘w niektórych grach zespołowych: zawodnik broniący bramki’ i powojenne: ‘pracownik lokalu gastronomicznego, klubu, dyskoteki itp. wpuszczający klientów, gości, uczestników imprez przy wejściu’. Rozstęp znaczeniowy między wyrazami powstałymi w wyniku pierwotnej i ponownej derywacji jest tu niejako podwójny, bo już genetyczny, zależny od różnic w znaczeniu podstawy.

Należałoby teraz zilustrować działanie tych czynników, które sprawiają, że nowo powstające homonimy obiegowe reprezentują jakiś powtarzalny wzorzec. Dokładniejsze badanie ujawniłoby z pewnością sporo takich serii, o różnym jednak zasięgu: od kilku par analogicznych – do ich potencjalnego charakteru włącznie. Na przykład dwuwartościowość zapożyczonego elementu *auto-*, funkcyjnego i jako tradycyjny prefiks (*autosugestia*, *autowychowanie*), i jako pierwszy człon złożenia, które powstają i szerzą się właśnie w obiegowej, bytowej odmianie języka (*autopogotowie*, *autoholowanie*, *autogielda*) sprzyja nawiązywaniu relacji homonimicznych między zawierającymi go wy-

razami (np. *autoocena* ‘samoocena’ albo ‘ocena samochodów’, *autoreklama*, *autokontrola*, *autoprawka* itp.). Skala zjawiska jest jednak bardzo ograniczona. Odwrotnie – powstawanie wyrazów w drodze derywacji wstecznej deadiektywnej⁵ (*kryminał* < *powieść kryminalna*, *film kryminalny*; *dokument* < *film dokumentalny*; *pasażer* < *statek pasażerski*) działa jako czynnik homonimizacji słownictwa w bardzo szerokim zakresie, nieustannie bowiem pojawiają się w użyciu nowe struktury tego rodzaju (np. *pośpiech* < *autobus pośpieszny*). Oto nieco przykładów wynotowanych z tekstów prasowych ostatnich kilkunastu lat: *klucz* ‘przemysł kluczowy’ (ŻW 161/79), *odblask* ‘lampa odblaskowa’ (TL 302/80), *kieszonka* ‘książka kieszonkowa’ (EW 246/77), *bulwar* ‘komedia bulwarowa’ („Umrzeć” jest przecież znakomitym bulwarem”. Kult. 20/81), *import* ‘towar importowany’ („Po importach piękne minisznaucery” ŻW 43/87) itp. O powstawaniu takich struktur decyduje w równym chyba stopniu tendencja do skrótu, co potrzeba ekspresji, wynikającej ze świadomego igrania dwuznacznością słowa.

Właściwa autorom powojennych słowników powściągliwość w rejestrowaniu par: „wyraz tradycyjny – derywat wsteczny deadiektywny” nie dziwi, nie wszystkie bowiem oboczności tego rodzaju mają szansę stabilizacji. Dziwne się natomiast wydaje ich uporczywe interpretowanie jako przykładów polisemii (por. hasło *tatar* w SJP Dor. i *kryminał* w SJP Szym.), skoro w sposób tak oczywisty stanowią one produkt niezależnej derywacji, a nie semantycznego rozwoju treści słowa używanego wcześniej (*kryminał* ‘więzienie’).

Ktoś mógłby wziąć w obronę leksykografów, dowodząc, że z synchronicznego punktu widzenia nie ma różnicy między homonią a polisemią, w obu bowiem wypadkach chodzi o wielofunkcyjność tej a nie innej postaci słownej. Wypada jednak przypomnieć, że zarówno SJP Dor., jak i SJP Szym. jako założenie teoretyczne przyjmują etymologiczną, a nie synchroniczną koncepcję homonii, a więc nie zachowują elementarnej konsekwencji, uznając jednostki typu *kryminał* za jeden leksem. Ale i przy ujęciu synchronicznym jako zjawiska tożsame z przykładami polisemii można potraktować tylko niewielką część homonimów, mianowicie leksemy całkowicie zbieżne formalnie (np. *cynk* I chem. ‘pierwiastek o symbolu Zn’ – *cynk* II pot. ‘znak ostrzegawczy’). Nie poddaje się takiemu opisowi homonimia częściowa typu *lew* (*Iwa*) – *lew* (*lewa*) i homonimia słowotwórcza, bo zniekształca to, zafałszowuje więzi motywacyjne łączące podawane w słowniku jednostki z innymi elementami leksykalnymi (przypomnijmy sprowadzenie w SJP Dor. do jednego wieloznacznego hasła przymiotników *gminny* < *gmina*, np. *gminna rada narodowa*, i *gminny* < *gmin*, np. *gminny gust*).

Zdanie sobie sprawy z przeoczeń i niedostatków, właściwych dotychczasowym sposobom leksykograficznej prezentacji homonimów polskich, może się więc okazać przydatne i w praktyce redakcyjnej nowych słowników, zwłaszcza zamierzonego wielkiego słownika drugiej połowy XX wieku, i w monograficznych opisach zasobów słownych polszczyzny.

Skróty nazw cytowanych czasopism i gazet

EW	–	ExpressWieczorny
Kult.	–	Kultura
Pol.	–	Polityka
TL	–	TrybunaLudu
ŻW	–	ŻycieWarszawy

⁵ Ten proces słowotwórczy zanalizowała Jadwiga Chłudzińska-Świątecka 1979.

L I T E R A T U R A

- Chłodzińska-Świątecka, J. 1979: Rzeczowniki postadiektywne – studium słowotwórczo-leksykalne. Warszawa.
- SJP Dor. 1958-1969: Słownik języka polskiego (pod redakcją Witolda Doroszewskiego). Tom I-XI, Warszawa.
- SJP Szym. 1978-1981: Słownik języka polskiego (pod redakcją Mieczysława Szymczaka). Tom I-III, Warszawa
- Tekiel D. 1988 (red.): Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1972-1981, część I, A-Q, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Zagrodnikowa, A. 1982: Nowe wyrazy i wyrażenia w prasie. Kraków 1982.

UWAGI O ZNACZENIU WYRAŻEŃ *ODMÓWIĆ* I *NIE ZGODZIĆ SIĘ*

- (1) Jan odmówił recenzowania tej książki.
 (2) Jan nie zgodził się na recenzowanie tej książki.

Czy są to zdania równoznaczne? Czy *odmówić* znaczy to samo, co *nie zgodzić się*? Definicje słownikowe nie dają wyraźnej odpowiedzi na to pytanie, choć sugerują odpowiedź pozytywną: definiują *odmówić* przez *nie zgodzić się* (i *odmawiać* przez *nie godzić się*), por.

ODMAWIAĆ ndk – ODMÓWIĆ dk: 'nie godzić się na zrobienie tego, o co ktoś prosi, czego żąda; nie chcieć przyjąć'

(Doroszewski (red.) 1958–1969, V: 729)

ODMÓWIĆ dk – ODMAWIAĆ ndk: 'nie zgodzić się na zrobienie tego, o co ktoś prosił, czego żądał; nie zgodzić się na przyjęcie lub oddanie czegoś'

(Szymczak (red.) 1978–1981, II: 463)¹

Wbrew tym sugestiom, za to w zgodzie z powszechną chyba intuicją, wybierzemy odpowiedź negatywną i spróbujemy w strukturze semantycznej obu wyrażeń wskazać komponenty, które stanowią o różnicy znaczeń. Zaczniemy jednak od wskazania właściwości wspólnej, a zarazem zasadniczej dla semantyki obu omawianych predykatów². Zarówno *odmówić*, jak i *nie zgodzić się* to wyrażenia konstytuujące zdania, które zdają sprawę z wymiany replik w dialogu, z typowych sytuacji komunikacyjnych – mikrodialogów, tworzonych przez pary wzajemnie dopełniających się wypowiedzi, z których pierwsza (nazwijmy ją wypowiedzią–akcją) otwiera miejsce dla drugiej (wypowiedzi – reakcji), stanowiącej jej niezbędne, przewidziane przez model aktu komunikacyjnego uzupełnienie. Charakterystyczną cechą takich mikrodialogów jest wymiennosc ról w relacji nadawca – odbiorca oraz korelacja cech gatunkowych³, a także treści obu wzajemnie związanych wypowiedzi, por.:

- (3) X poprosił Y-a, żeby zrobił R. – Y odmówił (spełnienia prośby X-a). // Y nie zgodził się (spełnić prośby X-a).
 (4) X błagał Y-a, żeby zrobił R. – Y odmówił (wysłuchania błagań X-a) // Y nie zgodził się (wysłuchać błagań X-a).
 (5) X polecił/kazał Y-owi, żeby zrobił R. – Y odmówił (wykonania polecenia X-a) // ?Y nie zgodził się (wykonać polecenia X-a).
 (6) X rozkazał Y-wi, żeby zrobił R. – Y odmówił wykonania rozkazu X-a. // ?Y nie zgodził się (wykonać rozkazu X-a).
 (7) X zaproponował Y-owi R. – Y odmówił (przyjęcia propozycji X-a). // Y nie zgodził się (na propozycję X-a).

Zdania odpowiadające schematom (3) – (7) zawierają pełną informację o wymianie replik: o nadawcy wypowiedzi-akcji, który jest zarazem odbiorcą wypowiedzi-reakcji (X), typie wypowiedzi-akcji (X poprosił – prośba X-a itd.), jej treści (R) i jej odbiorcy, który jest zarazem nadawcą wy-

¹ Dodajmy, że *godzić się* to „udzielać wewnętrznego przyzwolenia na co; biernie poddawać się czemu” (Doroszewski (red.), t. III: 1213), a *zgodzić się* – „udzielić na coś zgody, przystać na coś” (*zgoda* – „zgodzenie się na coś, przystanie, zezwolenie na coś; aprobata”) (Szymczak (red.) t. III: 1010).

² Analizowane będą formy czasu przeszłego dokonanego badanych czasowników. Ograniczenie to ma zapewnić maksymalną jednorodność materiału, w szczególności wykluczyć ewentualne jednostki realizujące inne niż kognitywne konwencje językowe. (Przeciwstawienie kognitywnych i niekognitywnych konwencji językowych przyjmuje za Bogusławskim 1979).

³ Padučeva 1982 określa *zgoda/odmowa* (*soglasie/otkaz*) jako „naturalne reakcje” na „dyrektywne” akty mowy.

powiedzi-reakcji (*poprosił Y-a – Y odmówił / Y nie zgodził się*), a także o typie wypowiedzi-reakcji (*odmówił, nie zgodził się*). Demonstrują one przy tym nie tylko właściwą mikrodialogom wymiennosc ról nadawczo-odbiorczych, lecz również to, że odmawianie i niezgadanie się to w istocie „operacje na wypowiedziach” i między wypowiedzią-akcją a wypowiedzią-reakcją musi zachodzić związek na poziomie treści: mają one wyraźną „część wspólną” – to, co jest treścią (obiektem) wypowiedzi-reakcji stanowi swoisty korelat treści wypowiedzi-akcji (por. *odmówić spełnienia prośby, nie zgodzić się spełnić prośby*). Warto przy tym zwrócić uwagę, że wyrażenia analityczne, w których skład wchodzi nazwy typów wypowiedzi-akcji, jako realizacje argumentu zdarzeniowego predykatów *odmówić* i *nie zgodzić się* otwierają z kolei miejsca dla własnych argumentów – wyrażen oznaczających treść wypowiedzi-akcji, por.:

(8) Jan odmówił Piotrowi spełnienia jego prośby o recenzowanie tej książki.

(9) Jan nie zgodził się spełnić jego prośby o recenzowanie tej książki.

Zestawiając zdania (1)–(8) i (2)–(9) łatwo dostrzec „część wspólną” wypowiedzi-akcji i wypowiedzi-reakcji. Wyrażenie *recenzowanie tej książki* (w odpowiedniej formie) w (1) i (2) reprezentuje argument zdarzeniowy czasowników *odmówić* i *nie zgodzić się* (a więc określeń wypowiedzi-reakcji), w (8) i (9) natomiast związane jest bezpośrednio z innym wyrażeniem predykatywnym – z nazwą wypowiedzi-akcji (*prośba*)⁴. Okazuje się zatem, że możliwości walencyjne obu predykatów pozwalają na umieszczenie w strukturze zdania pozornie zdającego sprawę tylko z wypowiedzi-reakcji wszystkich informacji o obu tworzących mikrodialog wypowiedziach⁵.

Wskazana właściwość modelu odzwierciedla istotną cechę semantyczną wyrażen *odmawiać* i *nie zgadzać się*, którą umownie nazwiemy responsywnością. Można by ją przybliżyć za pomocą następującego sformułowania: zdania konstytuowane przez *odmówić* i *nie zgodzić się* przesadzają o tym, że nadawca relacjonowanej wypowiedzi zwraca się z nią do kogoś, o kim wie lub sądzi, że ów ktoś uprzednio mówił do niego.

Komponent zdający sprawę z responsywności niewątpliwie należy do reprezentacji semantycznych analizowanych wyrażen⁶. Przy czym nie wyczerpuje on, rzecz jasna, sprawy: z konstytuowanych przez nie zdań dowiadujemy się znacznie więcej niż tylko tego, że oto ktoś, kto rozpoznał się jako wskazany przez nadawcę pewnej wypowiedzi tej adresat, zwraca się z kolei do jej nadawcy, wskazując go jako adresata własnej wypowiedzi. Przede wszystkim otrzymujemy informacje o typie wypowiedzi-akcji. Próbując projektować parafrazę znaczenia obu wyrażen musimy zatem wziąć pod uwagę, że wykonawca odpowiedniej czynności słownej jest przez oba predykaty charakteryzowany w obu swoich rolach komunikacyjnych – jako odbiorca pewnej wypowiedzi i jako nadawca innej, lecz związanej z poprzednią.

Definicje słownikowe charakteryzują tych, którzy odmawiają, jako reagujących na dwa typy aktów mowy – prośbę i żądanie, przy czym status definicyjnego sformułowania „o co kto prosi, czego żąda” nie jest jasny: lekcja dosłowna w oczywisty sposób nie odpowiada intuicji językowej: odmawiamy przecież nie tylko jako odbiorcy prośb i żądań, lecz również jako odbiorcy poleceń i rozka-

⁴ Szczegółową analizę możliwości napełnień leksykalnych otwieranej przez *odmówić* pozycji dopełniacza i otwieranej przez *zgodzić się* pozycji dla biernika z przyimkiem *na* przeprowadzam w Chojak 1988 i w druku.

⁵ Warto zwrócić uwagę, że zdania (8) i (9) są równoważne informacyjnie wobec sekwencji – odpowiednio: *Piotr poprosił Jana o recenzowanie tej książki. Jan odmówił.* i *Piotr poprosił Jana o recenzowanie tej książki. Jan nie zgodził się.*, przy czym informacje o obu wypowiedziach i obu uczestnikach sytuacji komunikacyjnej (przypomnijmy: każdy z nich występuje w dwóch rolach – jako nadawca i jako odbiorca) są różnie rozmieszczone w strukturach zdaniowych.

⁶ Odnotujmy, że z tej niezwykle istotnej cechy – z tego, że ktoś, kto odmawia – mówi, a ściślej – odpowiada komuś, wprost nie zdają sprawy definicje słownikowe. Mianowicie definicja „Słownika języka polskiego” pod red. Doroszewskiego zawiera nawet mylącą sugestie, że odmawianie to stan mentalny polegający na braku „wewnętrznego przyzwolenia” na pewien stan rzeczy, do którego cech charakterystycznych należy fakt, iż był on przedmiotem czyjejś prośby lub żądania (por. przypis 1).

zów, zaproszeń, błagań, propozycji, a nawet pytań, by wymienić tylko niektóre z wchodzących w grę typów wypowiedzi-akcji. Można przypuszczać, że bliższa intencjom redaktorów słowników jest inna interpretacja: sformułowanie „o co kto prosi, czego żąda” ma naprowadzić czytelnika na myśl, że chodzi o akty „podobne” do prośby i żądania. Rozwiązanie takie uznać jednak należy za niefortunne, nie sposób bowiem precyzyjnie odpowiedzieć na pytanie o akty p o d o b n e do przykładowej prośby i żądania. Nie wydaje się również, by ten trop poszukiwań był właściwy. Ani podanie pełnej listy możliwych wypowiedzi-akcji, ani ich ogólna „zbiorcza” charakterystyka nie wydają się możliwe⁷.

Bardziej obiecujące wydaje się rozwiązanie, które zastosowała w swoich eksplikacjach angielskich czasowników działań słownych Anna Wierzbicka. Przypomnijmy: eksplikacje czasowników *refuse*, *decline* (a także „pozytywów”, np. *agree*) zawierają komponent „I know (...) (because you said so)”: „I know that you would want me to do X if I wanted to (because you said so)” dla *decline* (Wierzbicka 1987: 94–95). A więc nadawca wypowiedzi-reakcji jest tu opisywany jako ktoś, kto się z czyjeś wypowiedzi czegoś dowiedział. Przy tym komponent „you want me to do X” stanowi lustrzane odbicie elementu „I want you to do X”, który należy do reprezentacji semantycznych czasowników grupy *Ask₁* (*ask₁*, *request*, *beg*, *beseech*, *implore*, *appeal*, *plead*, *intercede*, *apply*) i *Order₁* (*order*, *command*, *demand₁*, *tell₂*, *direct₁*, *instruct₁*, *require*). Natomiast komponent „you would want me to do X if I wanted to” odwołuje się do charakterystyk tych aktów mowy, w których zgłoszona przez nadawcę deklaracja woli wykonania pewnej czynności ma charakter tentatywny – por.: „I will cause X to happen if you say you would want me to do it” (*offer*), „I say: I would want you to do X if you wanted to do it” (*invite*). Wierzbicka podkreśla, że czasownik *decline* nie jest odnoszony do negatywnych reakcji na oficjalne prośby, rozkazy, polecenia, żądania („One can decline an offer or an invitation, but not a permission. Nor can one *decline* an order, a request or a demand” – Wierzbicka 1987: 95). Rozwiązanie to nie da się automatycznie przenieść na interesującą nas tu parę polskich predykatów. Decyduje o tym fakt, że oba są używane między innymi do referowania negatywnych reakcji zarówno na prośby, jak i propozycje (por. (5) i (7)), a element „chcę, żebyś zrobił X” (który niewątpliwie należy do struktury semantycznej prośby), nie należy do semantyki proponowania. Zauważmy: zdanie *Jan poprosił mnie, żebym wyjechała, ale nie powiedział, że chce żebym wyjechała*. jest wewnątrz sprzeczne, zdanie *Jan zaproponował mi, żebym wyjechała, ale nie powiedział, że chce żebym wyjechała*. wewnątrz sprzeczne nie jest. Podobnie, jeśli nie zrobimy czegoś, o co byliśmy proszeni, nie możemy się usprawiedliwiać: *Nie wiedziałem, że chcesz, żebym to zrobił*. Usprawiedliwienie takie jest możliwe w sytuacji odrzucenia propozycji. Nie możemy zatem opisywać odbiorców wypowiedzi-akcji jako tych, którzy się z nich d o w i e d z i e l i, że ich rozmówca chce, aby zrobili to, co jest treścią wypowiedzi-akcji. Musimy znaleźć inny sposób na wprowadzenie ogólnej charakterystyki wypowiedzi-akcji do reprezentacji semantycznej analizowanych tu wyrażeń. Sądzę, że może być ona przedstawiona jako zbiór sądów, które na podstawie danej wypowiedzi stały się udziałem jej odbiorcy (nadawcy wypowiedzi-reakcji). Składa się na nie nie tylko to, czego się odbiorca z samego tekstu wygłoszonej pod jego adresem wypowiedzi dowiedział, lecz wszelkie sądy i stany świadomości, które powstały w związku z wypowiedzią-akcją i samym aktem wypowiedzenia jej przez nadawcę. Chodzi zatem o sytuację, którą Bogusławski 1983 wiąże z komponentem „upon observing a 's utterance of c'”, zastosowanym w

⁷ Trudności te związane są z dwoma podstawowymi czynnikami. Pierwszy z nich to wielka różnorodność wypowiedzi-akcji. O drugim stanowi fakt, iż repertuar wypowiedzi-akcji, które należy brać pod uwagę w analizie tych dwu wyrażeń, posiada wcale obszerną część wspólną, ale wykazuje zarazem wyraźne różnice. Przypomnijmy, że w przypadku mikrodialogów, których częścią jest odmowa, w grę wchodzi skala od propozycji poprzez prośbę po rozkaz. Na jednym biegunie tej skali znajduje się akt mowy „ubezwłasnowolniający” adresata, niedopuszczający możliwości dokonania przez niego wyboru między *chce* a *nie chce*, na drugim zaś akt mowy, którego celem jest jedynie spowodowanie, by adresat rozważył, czy chce tego, co jest treścią wypowiedzi-akcji i o swej decyzji powiadomił jej nadawcę (por. Wunderlich 1980, Mel'čuk, Žolkovskij (eds.) 1984, Wierzbicka 1987). W przypadku niezgody możliwości jest nieco mniej – wykluczony jest np. rozkaz.

analizie wyrażenia *a promised b that*: „The clause ‘upon observing a ‘s utterance of c’ is intended to cover all kind of perception as well as all kinds of awareness of any possible circumstances of a ‘s speech act and the word ‘utterance’ in the clause is intended to cover the entire situation of that act, including the act itself, the meanings of the expressions used, their reference, their actualization, general facts concerning the speaker, current circumstances of his action, his assumptions, his current state of mind, his relation to the addressee, etc.” (Bogusławski 1983: 611).

Otóż takie postawienie sprawy pozwala scharakteryzować nadawcę wypowiedzi-reakcji określonej jako odmowa jako kogoś, kto z odebranej wypowiedzi-akcji dowiedział się lub na jej podstawie zaczął sądzić, że jej nadawca wypowiedzi chce, żeby zrobił on to, co jest treścią wypowiedzi-akcji (R). Jest to wspólny komponent obu poszukiwanych przez nas reprezentacji semantycznych.

Spróbujmy teraz wskazać elementy różnicujące. Sądzę, że stosując wobec kogoś predykat *odmówił*, przypisujemy mu zarazem przekonanie (lub wiedzę), że nadawca wypowiedzi-akcji zakłada, że robi on R. Natomiast określając go jako kogoś, kto nie zgodził się na coś, mówimy zarazem, że wie lub sądzi (zakłada), iż nadawca wypowiedzi-akcji nie wie, czy zachowa się on zgodnie z jego wyrażoną w wypowiedzi-akcji wola. Taka charakterystyka wyjaśnia, dlaczego zdania konstytuowane przez *nie zgodzić się* są wykluczone jako relacjonujące w sytuacjach komunikacyjnych, w których wypowiedź-akcja nie zostawia adresatowi możliwości wyboru i nie wymaga od niego poinformowania o podjętej decyzji, a wymaga jedynie potwierdzenia odbioru. Do takich wypowiedzi-akcji należy przede wszystkim rozkaz i jego negatywny odpowiednik zakaz, a także polecenie. Są to typy wypowiedzi wykluczone w mikrodialogu, którego elementem jest zgoda⁸. Inny typ sytuacji komunikacyjnych, w których wypowiedziane przez odbiorcę wypowiedzi-akcji *nie* nie może być zreferowane za pomocą zdania z *nie zgodził się*, to sytuacje częstowania, dawania i zapraszania. Przeprowadzone przez Wierzbicką 1985 porównawcze analizy angielskich i polskich aktów zapraszania i częstowania potwierdzają przypuszczenie, że ich odbiorcy mają skłonność przypisywać swoim rozmówcom pewność, że ich akt zostanie spełniony (por. też analizę czasownika *to give* – Wierzbicka 1987: 196). Jednocześnie potraktowanie tych charakterystyk jako elementów dokonanej przez odbiorcę wypowiedzi-akcji oceny sytuacji, nie zaś jako elementów jego wiedzy o nadawcy wypowiedzi-akcji, pozwala wytłumaczyć różnice wyników refleksji teoretycznej nad aktem proponowania i efektów badań empirycznych. Przez teoretyków propozycja jest uważana za akt mowy dopuszczający na równi obie reakcje odbiorcy – pozytywną i negatywną i ze względu na tę cechę przeciwstawiana jest prośbie, dla której oczekiwaną przez nadawcę reakcją jest zgoda (reakcja pozytywna) (por. Austin 1962, Wunderlich 1980, Wierzbicka 1987), natomiast empiryczne badania cech fonicznych pozytywnych i negatywnych reakcji na prośby i propozycje nie potwierdzają tych ustaleń. Okazuje się, że zarówno negatywne odpowiedzi na prośby, jak i negatywne odpowiedzi na propozycje wykazują te same cechy, pozwalające na równi uznać je za respons nieoczekiwany, „niepreferowany” (por. Levinson 1983: 336). Przypomnijmy naszą odpowiedź: z samego aktu proponowania jego odbiorca nie dowiaduje się ani tego, że nadawca propozycji chce, by zrobił to a to, ani tego, że oczekuje, iż jego wola będzie respektowana, może jednak – i często to robi – dointerpretować w ten sposób jego wypowiedź. Pole swobody interpretacyjnej jest różne w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Najmniejsze w przypadku poleceń i rozkazów: do istotnych cech tych aktów mowy należą nie tylko językowe cechy wypowiedzi, lecz również, na co zwraca uwagę Bogusławski 1988b, faktyczne relacje łączące nadawcę i odbiorcę wypowiedzi. Dlatego tak bezwzględnie odrzucamy *nie zgodził się*, relacjonując negatywne reakcje na rozkazy i polecenia.

⁸ Wprawdzie za w pełni akceptowalne uznać należy zdania typu: *Piotr nie zgodził się wykonać rozkazu oficera dyżurnego*. (*Piotr nie zgodził się na wykonanie rozkazu oficera dyżurnego*.) czy też *Piotr nie zgodził się wykonać polecenia ojca*. (*Piotr nie zgodził się na wykonanie polecenia ojca*.), jednak zdania te zdają sprawę z dialogu, w którym nadawca wypowiedzi-akcji podejmuje działania słowne, zmierzające do tego, by jego rozmówca zdecydował się wykonać pewien rozkaz (polecenie), i w którym relacjonowana replika nie jest reakcją na rozkaz, lecz na prośbę, namowę, żądanie itp., by ktoś (tu: *Piotr*) wykonał rozkaz czy polecenie.

Powiedzieliśmy wyżej, że wykonawca czynności słownej jest przez predykaty *odmówić* i *nie zgodzić się* charakteryzowany jako odbiorca wypowiedzi-akcji i jako nadawca wypowiedzi-reakcji. Do tej pory zajmowaliśmy się pierwszym członem tej charakterystyki. Pora zgłosić sugestie co do drugiego członu. Sądzę, że trzeba tu zaproponować rozwiązanie analogiczne – opisać nadawcę wypowiedzi-reakcji jako kogoś, kto zwraca się do nadawcy wypowiedzi-akcji z wypowiedzią, z której ten dowiaduje się lub na podstawie której zaczyna sądzić, że nadawca wypowiedzi-reakcji nie spowoduje (bądź: nie chce) stanu rzeczy, który był treścią wypowiedzi-akcji.

Podsumujmy poczynione obserwacje. Na podstawie przedstawionego materiału przyjmuję, że *odmówić* zawiera komponenty znaczeniowe: 1. powiedzenie przez kogoś *x* komuś *y*, że nie spowoduje on stanu rzeczy *z*; 2. wiedzę lub przekonanie *x*, że *y* chce, żeby *x* spowodował *z* i że *y* wie lub sądzi, że *x* spowoduje *z* dlatego, że na podstawie skierowanej przez *y* do *x* wypowiedzi *u* zaczął wiedzieć lub sądzić, że *y* chce tego. Dla wyrażenia *nie zgodzić się na coś* zaś postuluję następujące komponenty: 1. powiedzenie przez kogoś *x* komuś *y*, że nie chce stanu rzeczy *z*. 2. wiedzę lub przekonanie *x*, że *y* chce, żeby *x* spowodował *z* i że nie jest tak, by *y* wiedział lub sądził, że *x* spowoduje *z*, dlatego że na podstawie skierowanej przez *y* do *x* wypowiedzi *u* zaczął wiedzieć lub sądzić, że *y* chce tego.

Wszystkie zaproponowane sformułowania wymagają, rzecz jasna, doprecyzowania. W tym tekście zwrócimy jeszcze tylko uwagę, że status poszczególnych komponentów analizowanych struktur nie jest identyczny. Zauważmy, że wygłaszając zdania: *To nieprawda, że Jan odmówił*, czy też: *To nieprawda, że Jan się na to nie zgodził* nie kwestionujemy faktu, że Jan był odbiorcą pewnej wypowiedzi, ani tego, że zwrócił się do jej nadawcy z własną wypowiedzią, ani jego oceny sytuacji komunikacyjnej (w tym intencji i oczekiwań rozmówcy). Nasz sprzeciw dotyczy wyłącznie tego, co Jan, reagując (odpowiadając) na wypowiedź-akcję, powiedział jej nadawcy. „ściślej, tego, czego się z niej odbiorca dowiedział lub co na jej podstawie zaczął sądzić. Tylko ta część reprezentacji semantycznej predykatów *odmówić* i *nie zgodzić się* odpowiada zatem dictum rematycznemu. Wszystkim pozostałym przysługuje status dictum tematycznego⁹.

W tekście tym zostało przedstawione jedynie pewne przybliżenie struktury semantycznej dwóch predykatów – *odmówić* i *nie zgodzić się na coś*. Nie zaproponowana została formuła eksplikacyjna, mimo to przedstawione analizy zawierają uzasadnienia dla negatywnej odpowiedzi na postawione na wstępie pytanie o równoznaczność wskazanych predykatów.

⁹ Pojęcie dictum tematycznego i dictum rematycznego przyjmuję za Bogusławskim 1977. Por. też Bogusławski 1988a.

L I T E R A T U R A

- Austin, J.L. 1962: *How to Do Things with Words*. Oxford.
- Bogusławski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa.
- Bogusławski, A. 1979: *Performatives or Metatextual Comments. On the Cognitive and Non-Cognitive Linguistic Conventions*. W: *Kwartalnik Neofilologiczny* 3: 301–325.
- Bogusławski, A. 1983: *An Analysis of Promise*. W: *Journal of Pragmatics* 7: 607–627.
- Bogusławski, A. 1988a: *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*. Wrocław.
- Bogusławski, A. 1988b: *Głosa do księgi aktów mowy*. W: *Pamiętnik Literacki* 79/4: 103–123.
- Chojak, J. 1988: *O czasowniku *zgadzać się na*. Głos w dyskusji*. W: *Polonica* 13: 39–50.
- Chojak, J. (w druku): *Analiza składniowa i semantyczna czasownika odmówić*. W: *Prace Filologiczne*.
- Doroszewski, W. (red.) 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Levinson, S.C. 1983: *Pragmatics*. Cambridge.
- Mel'čuk, I.A., Žolkovskij, A.K. 1984: *Tolkovo-kombinatoryj slovar' sovremennogo ruskogo jazyka*. Wien.
- Padučeva, E.V. 1982: *Pragmatičeskie aspekty svjaznosti dialoga*, *Izvestia AN SSSR. Serija literatury i jazyka* 41: 305–314.
- Szymczak, M. (red.) 1978–1981: *Słownik języka polskiego*. Warszawa.
- Wierzbicka, A. 1985: *Different Cultures, Different Languages, Different Speech Acts. English vs. Polish*. W: *Journal of Pragmatics* 9: 145–178.
- Wierzbicka, A. 1987: *English Speech Act Verbs. A Semantic Dictionary*. Sydney.
- Wunderlich, D. 1980: *Methodological Remarks on Speech Act Theory*. W: J.R. Searle i in. (red.): *Speech Act Theory and Pragmatics*. Dordrecht: 291–309.

Jolanta Chojak, Zofia Zaron, Warszawa

SZKIC DO PORTRETU LEKSYKOGRAFICZNEGO¹ WYRAŻENIA CAŁY

1. Wyrażenie *cały* należy do tych elementów języka, które na pierwszy rzut oka wydają się nieskomplikowane semantycznie i, co za tym idzie, łatwe do zdefiniowania. Jednak, nawet po dość powierzchownym przeglądzie materiału, okazuje się, że wrażenie to jest mylące: analiza wyrażenia *cały* nastęrcza mnóstwo kłopotów.

1.1. Kłopot pierwszy pojawia się już na poziomie morfologicznym. Trudnym pytaniem okazuje się bowiem pytanie o zaklasyfikowanie wyrażenia *cały* do odpowiedniej części mowy. Na podstawie kryterium fleksyjnego uznamy *cały* za przymiotnik. Jednak zarówno kryteria semantyczne, jak i syntaktyczne podważają słuszność takiej decyzji: *cały* występuje, co prawda, w związku zgody z rzeczownikiem, ale jego stosunek semantyczny do rzeczownika trudno byłoby określić jako atrybutywny². Co więcej, wyrażenie *cały* rzadko podlega transformacjom syntaktycznym typowym dla przymiotnika, a polegającym na przeniesieniu przymiotnika do pozycji orzecznikowej, por.:

Przeczytałem ciekawą książkę. – Książka, którą przeczytałem, była ciekawa.

Tylko dla niewielkiej części użyć wyrażenia *cały* taka operacja jest możliwa, por.:

Zobacz, tu leżą całe książki, a tam podarte. Na półkę odstaw tylko te, które są całe.

Częściej jednak operacja taka jest wykluczona:

Pracowałem całą dobę. – *Doba, podczas której pracowałem, była cała.

Przeczytałem wczoraj całą książkę. – *Książka, którą wczoraj przeczytałem, była cała.³

1.2. Powyższe przykłady pokazują, po pierwsze, że sensy, które skłonni bylibyśmy przypisać wyrażeniu *cały*, umieszczone są na innym poziomie struktury zdaniowej niż to zwykle bywa przy użyciach przymiotnikowych.⁴ Po drugie, przykłady te ujawniają kolejny problem związany z opisem wyrażenia *cały*, a mianowicie kłopoty z ustaleniem ilości znaczeń.

2. Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego (w skrócie SJP) wyróżnia cztery znaczenia wyrażenia *cały*:

1. ogarniający od początku do końca, od krańca do krańca – w przestrzeni, czasie, ilości i liczbie; obejmujący wszystkie składowe części; wszystek, pełny, zupełny: *Na odpowiedzialność ludzka składa się całe życie, nie tylko ostatnia chwila. Nie kryje nic, mówię całą prawdę. Niech na*

¹ Takiej leksykograficznej metafory Jurij Apresjan używał podczas wykładów wygłaszanych na Uniwersytecie Warszawskim jesienią 1990 r.

² Wydaje się, że podobny stosunek zachodzi między wykładnikami kwantyfikacji ogólnej (*każdy, wszyscy*) a rzeczownikiem. Zwraca na to uwagę A. Nagórko 1987, mówiąc, że *cały* pełni funkcję kwantyfikatora ogólnego w połączeniach z szeroko rozumianymi nazwami kolektywnymi, por. *cała rada pedagogiczna* = 'wszyscy członkowie rady', *cała armia* = 'wszyscy żołnierze...', *cała klasa* = 'wszyscy uczniowie'. Konstatacja ta nie wyczerpuje jednak zagadnienia.

³ Zdanie to jest zdaniem poprawnym, nie jest jednak transpozycją zdania *Przeczytałem całą książkę*.

⁴ Nagórko 1987 wyrażeniu *cały* (obok takich leksemów o morfologicznych cechach przymiotnika, jak *różny, obecny, pewien*) przypisuje funkcję podmiotową (współwyznaczająca), która nie daje się wyprowadzić z funkcji predykatywnej i dlatego A. Nagórko decyduje się na uznanie homonimii form w zdaniach typu:

Cała₁ szkoła była na wycieczce.

Te buty są całe₂.

za przymiotnik uznając tylko *cały₂* (por. Nagórko 1987: 38-39).

całym świecie wojna, byle polska wieś [...] spokojna. Naczelný wódz dowodzi całą armią państwa. Całą noc ze środy na czwartek jechał pociągiem.

2. *jedyny, wyłączny: To cała moja kolacja. Za całe pożywienie przyjmował tylko mleko. Pokój miał za całe oświetlenie dwa kandelabry.*

3. *wielki, duży, znaczny: Odnosił się do niego z całą serdecznością. Cała góra kłopotów zwała się na niego w ostatnich dniach. Wiatr stracił cały grad liści.*

4. *nie naruszony, nie uszkodzony, nie zepsuty, nie zniszczony, niedziurawy; bez uszczerbku, bez szwanku; zdrowy, żywy: Ubrał się w swoje całe buty. Uciekaj, pókiś cały. – O dziwo – wracał cały i zdrowy. Znaleźli taki pokój na czwartym pięttrze, bez sufitu, za to z całą podłogą.*

2.1. Nie będziemy przeprowadzać szczegółowej analizy rozwiązań, zaproponowanych przez autorów artykułu hasłowego *cały*. Nad kilkoma problemami chcielibyśmy się jednak przez chwilę zastanowić. Pierwszy z nich – to rzecz znana. Chodzi bowiem o zarzut wielokrotnie, może nawet aż do znudzenia, powtarzany w licznych pracach poświęconych problematyce leksykograficznej (np. Apresjan 1972, Wierzbicka 1985, Bogusławski 1988). Słownikowe „objaśnienia” to w gruncie rzeczy zapis asocjacji często dość mgliście i przypadkowo związanych z wyrazem hasłowym. Zapis taki nie zdaje sprawy ani ze znaczenia wyrazu hasłowego, ani ze sposobu, w jaki funkcjonuje on we współczesnej polszczyźnie. Każde z czterech wyróżnionych przez SJP znaczeń przybliżane jest za pomocą krótszej lub dłuższej listy bliskoznaczników, które lepiej lub gorzej „pasują” do zdań, będących ilustracją tekstową poszczególnych znaczeń. „Pasują” w tym sensie, że w odpowiednich zdaniach mogą być użyte wymiennie z wyrażeniem *cały*. Zadanie użytkownika słownika, jak się wolno domyślać, miałyby polegać na wybraniu z listy synonimów takiego elementu, który mógłby zastąpić wyrażenie *cały* w tych zdaniach.

Przyjrzymy się konkretnym przykładom: zamiast *To cała moja kolacja*, po podstawieniu otrzymalibyśmy – (?) ‘to jedyna moja kolacja’, a zamiast *To całe oświetlenie pokoju*, – (?) ‘to jedyne oświetlenie pokoju’. *Cała góra kłopotów* to prawdopodobnie ‘wielka góra kłopotów’. *Odnosić się do kogoś z całą serdecznością* miałyby znaczyć ‘odnosić się do kogoś z wielką serdecznością’.

Przykłady ilustrujące znaczenie 4. stwarzają przy takim podstawianiu dodatkowe kłopoty. Czy np. *całe buty* to buty nie uszkodzone, nie zniszczone, czy niedziurawe? (por. np. *Te buty są, co prawda, zniszczone, ale jeszcze całe*). *Wyszedł z tego cały*, to zapewne tyle, co ‘wyszedł bez szwanku’. Ale czy rzeczywiście *wyszedł z tego bez szwanku* bardziej rozumiałe jest niż *wyszedł z tego cały*? Metoda w pełni ujawnia swoje mankamenty, gdy spróbujemy zastosować ją do zdań: [...] – *wracał cały i zdrowy*, i *Ledwo oczom wierzyć mogę, moja Zosia żywa i cała*. Trudno się przecież zgodzić, że w pierwszym przypadku *cały* to – ‘żywy’, a w drugim – ‘zdrowy’. Kłopoty te sygnalizują problem poważniejszy. Oddajmy głos Andrzejowi Bogusławskiemu: „Tej samej sytuacji można przypisać pozytywnie mnóstwo różnych rzeczy naraz i stąd bierze się znaczna wymiennosc wyrażen w identycznym kontekście. Ale takiej wymiennosci towarzyszy notorycznie zróżnicowanie dotyczące nie sytuacji opisywanej, bo ta może być jedna, lecz tego, czego się o niej dowiadujemy, i to nieinferencyjnie. To właśnie zróżnicowanie jest rzeczą główną w języku; jego zacieranie, rozmywanie, niwelowanie to, by użyć zwrotu emfaticznego, zdrada języka” (Bogusławski 1988: 64).

2.2. Jeszcze innego typu problemy stwarza słownikowa definicja znaczenia 1-go. Nie wnikając, przynajmniej na razie, w szczegóły, zauważmy, że tę, jak się wydaje, nadmiernie rozbudowaną definicję można zredukować do jednego z jej składników, nic przy tym nie tracąc, a raczej zyskując na ostrości, gdyż poszczególne jej składniki są względem siebie w stosunku inkluzji. Sądzymy, że takim składnikiem, w którym zawierają się wszystkie pozostałe, jest: „obejmujący wszystkie składowe części”. Dodajmy, że sformułowanie to nie jest obciążone wadami, o których przed chwilą była mowa, a zatem może pretendować do miana objaśnienia. Ponadto wszystko zdaje się wskazywać na to, że do takiego elementu (przypomnijmy, nie chodzi o szczegóły sformułowania) dałoby się również spro-

wadzić znaczenie w słowniku oznaczone jako 4-te. *Całe buty, cała koszula, cała podłoga* to przecież buty, koszula, podłoga posiadające tyle części, ile potrzeba dla butów, koszuli, podłogi, czyli 'wszystkie części składowe'. A *Uciekaj, pókiś cały*, znaczy chyba, jakkolwiek zabrzmie to może niemal humorystycznie: 'uciekaj, póki masz wszystkie części'.

Czy zatem rzeczywiście zachodzi potrzeba odmiennego traktowania przykładów tego typu, a co za tym idzie, wyróżniania ich jako grupy z osobnym znaczeniem? Materiał prezentowany w słowniku nie dostarcza przekonujących argumentów za takim rozstrzygnięciem. Jednak uważniejsza lektura przykładów ilustrujących znaczenie 1-sze i znaczenie 4-te prowadzi – na tym poziomie analizy – do stwierdzenia odmienności użyć wyrażenia *cały* w przykładach egzemplifikujących te dwa typy znaczeń. Mamy zatem do czynienia z sytuacją dość paradoksalną. Otóż, o ile komponent 'obejmujący wszystkie części składowe' może być, jak starałyśmy się pokazać, z powodzeniem użyty do objaśniania przykładów ilustrujących znaczenie 4-te, o tyle żadne z wyrażeń składających się na słownikowe objaśnienie znaczenia 1-go (w tym również wyrażenie wybrane przez nas jako ekskluzywne względem pozostałych) nie spełnia – bez dodatkowych operacji – takich funkcji wobec przykładów ilustrujących znaczenie 1-sze. Rezultat jest oczywisty: o żadnej „podstawialności” nie może w tym przypadku być mowy.

Czy jednak za odmiennością użyć idzie rzeczywista różnica znaczeń? Odpowiedź twierdząca na to pytanie byłaby krokiem pochopnym. Wydaje się bowiem, że wskazana różnica może mieć podłoże czysto syntaktyczne. Przypomnimy w tym miejscu jedną z pierwszych naszych obserwacji, tę mianowicie, że wiązka sensów kreująca wyrażenie *cały* nierzadko występuje na innym poziomie struktury zdaniowej niż to bywa przy „typowych” przymiotnikach. Dodajmy, że konteksty opisane przez słownik jako znaczenie 4-te to jedyny typ kontekstów, w których *cały* może wystąpić w funkcji orzecznika.

2.3. Porównajmy jeszcze dwa pozostałe z wyróżnionych w słowniku znaczeń: „jedyny, wyłączny” vs „wielki, duży, znaczny”. Definicje są wyraźnie różne. Analizując przykłady, egzemplifikujące te znaczenia, nietrudno jednak zauważyć, że zarówno w zdaniach w znaczeniu 2-im, jak i 3-im zawarta jest ocena. Materiał egzemplifikacyjny, dość zresztą ubogi, dobrany jest w taki sposób, że nie bardzo wiadomo, czy podział na znaczenia 'jedyny, wyłączny' i 'wielki, duży, znaczny' nie jest uwarunkowany obecnością w odpowiednich kontekstach innych wyrażeń niż *cały*. Por.:

Za całe pożywienie przyjmował tylko mleko.

Cała góra kłopotów zwała się na niego w ostatnich dniach.

Skłonne byłybyśmy przypuszczać, że w pierwszym przykładzie ocena wynika z użycia wyrażenia *tylko*, a w drugim zaś – 'dużo' jest komponentem znaczenia wyrażenia *góra kłopotów* (*góra kłopotów* = tyle / tak dużo kłopotów, że można by powiedzieć „góra”)⁵.

Nie jest wykluczone, że w tych dwóch przypadkach mamy do czynienia z jednym znaczeniem wyrażenia *cały*. Oczywiście problemu nie można rozstrzygnąć w oparciu o analizę dwóch przykładów.

3. W ten sposób jesteśmy na najlepszej drodze do ograniczenia ilości znaczeń wyrażenia *cały* x. Odpowiadałoby to naszej intuicji, ale czy jest to możliwe?

W tym tekście od udzielenia wiążącej odpowiedzi na pytanie o ilość znaczeń wyrażenia *cały* zamierzamy się uchylić. Wskażemy jedynie kierunek poszukiwań.

⁵ Na marginesie zauważmy: wyrażenie *cała góra kłopotów* egzemplifikuje znaczenie 3., a Mickiewiczowskie *ludzkościami całe ogromy* zostało wykorzystane jako ilustracja znaczenia 1. Przykładów podobnych niekonsekwencji jest więcej.

3.1. Wyrażenie *cały* pojawia się w pięciu różnych typach kontekstów. Pierwszy z nich można zilustrować następującymi przykładami:

- (1) *Cały dzień spędziłam w domu.*
- (2) *Całe niebo było zachmurzone.*
- (3) *Wrócił cały mokry.*
- (4) *Wczoraj przekazał mi całą dokumentację.*

W kontekstach tych *cały x* znaczy 'wszystkie części x-a', a dokładniej: są to konteksty, w których pojawienie się wyrażenia *cały* nie wnosi właściwie nic nowego do treści wyrażenia *x*, poza tym, iż powoduje zaprzeczenie możliwego sądu, że istnieje jakaś część *x-a*, której dane stwierdzenie nie dotyczy, np.:

Cały dzień spędziłam w domu. – nie sądzę, że jest tak, że jakiejś części dnia nie spędziłam w domu.

Całe niebo było zachmurzone. – nie sądzę, że jest tak, że jakaś część nieba nie była zachmurzona.

Wrócił cały mokry. – nie sądzę, że było tak, że jakaś jego część nie była mokra.

Wczoraj przekazał mi całą dokumentację. – Wczoraj przekazał mi dokumentację. Nie sądzę, że jest tak, że jakiejś części dokumentacji mi nie przekazał.

Znacząca wydaje się obserwacja, że w zdaniach (1)–(2) wyrażenie *cały x* należy do tematu wypowiedzi.

3.2. Drugi i trzeci typ kontekstów potraktujemy łącznie i zilustrujemy następującymi przykładami:

- (5) *Dał mi całego dolara.*
- (6) *Pracowałam nad tym cały miesiąc.*
- (7) *To jest jej cała wiedza na ten temat.*
- (8) *Ta lampka stanowi całe oświetlenie mojego pokoju.*

W kontekstach tych *cały* wnosi do wypowiedzi komponent oceny. Nadawca wyraża w nich ocenę ze względu na parametr ilości (dużo / więcej niż...). Przy czym, paradoksalnie, w różnych kontekstach wyrażenie *cały x* może znaczyć 'tylko tyle' (por. przykłady (7) i (8)) lub 'aż tyle' (por. przykłady (5) i (6)).

Dla kontekstów (5)–(6) godna rozważenia wydaje się parafraza: 'p. Sądzę, że rozumiesz, że to dużo'. Por.

Dał mi całego dolara. – Dał mi dolara. Sądzę, że rozumiesz, że 'dolar' to dużo.

Dla kontekstów typu (7)–(8) można by rozważać parafrazę:

'p. Sądzę, że rozumiesz, że nie było innych elementów p'.

Np.

To była cała jej wiedza na ten temat. – To była jej wiedza na ten temat. Sądzę, że rozumiesz, że nic więcej na ten temat nie wiedziała.

3.2.1. Zaproponowane zostały dwie różne parafrazy: jedna dla kontekstów 'tylko tyle', druga – dla kontekstów 'aż tyle'. Powtórzmy jednak zgłoszoną wcześniej wątpliwość: czy rzeczywiście za tę różnicę „odpowiada” wyrażenie *cały*? Czy niemożliwe jest znalezienie parafrazy wspólnej dla obu typów kontekstów? Pod tym kątem przyjrzyjmy się następującemu sformułowaniu:

Nie sądzę, że mówiąc 'p' przesadzam / mówię za dużo.

Por.:

- Dał mi całego dolara.* – dał mi dolara. Nie sądz, że mówiąc przesadzam / mówię za dużo. [Uważam, że dolar to dużo].
- Pracowałam nad tym cały rok.* – Pracowałam nad tym rok. Nie sądz, że mówiąc „rok” przesadzam / mówię za dużo. [Uważam, że rok to dużo].
- To cała jej wiedza na temat roślinności.* – Tyle wiedziała o roślinności. Nie sądz, że mówiąc to przesadzam / mówię za dużo. [Uważam, że tyle wiedzieć na temat roślinności to za mało].
- Ta lampka stanowi całe oświetlenie mojego pokoju.* – Ta lampka stanowi oświetlenie mojego pokoju. Nie sądz, że mówiąc to przesadzam / mówię za dużo. [Uważam, że jedna lampka jako oświetlenie tego pokoju to za mało].

Elementy podane w nawiasach kwadratowych nie należą, jak się nam wydaje, do składników treści wyrażenia *cały*⁶. Są to sądy implikowane; wnioski odbiorcy, które są, jak sądzimy, efektem oddziaływania na strukturę zdaniową równoległe innych czynników. Są to efekty dodatkowe.

Czy takie uogólnienie jest uprawnione? Wiele przemawia za tym. Instruktywny wydaje się zwłaszcza omawiany wcześniej przykład z „całą górą kłopotów”. Za informację, że kłopotów było dużo, najwyraźniej odpowiedzialny jest w tym zdaniu inny niż *cały* element tekstu.

Rozpatrzmy jeszcze jeden przykład:

(9) Ależ to nie wierszyk, to cały poemat!

Kompetentny odbiorca takiego tekstu musi między innymi pomyśleć, że poemat to ‘dużo’ (więcej niż wierszyk). Wydaje się jednak, że ta sama myśl towarzyszy również odbiorcy analogicznego tekstu, już bez wyrażenia *cały*, ale za to wygłoszonego z odpowiednią intonacją:

Ależ to nie wierszyk, to poemat!

Jedyny sąd, za który odpowiedzialne jest wyrażenie *cały*, to zapewnienie odbiorcy, że autor tekstu nie powiedział za dużo, że w wygłoszonym tekście nie było przesady.

3.2.2. Zauważmy, że zaproponowana uogólniona interpretacja: ‘Nie sądz, że mówiąc „p”, mówię za dużo’ jest w istocie wariantem interpretacji postulowanej dla kontekstów typu pierwszego: ‘Nie sądz, że istnieje taka część x-a, której to, co mówię, nie dotyczy.’

Jest oczywiste, że tak uogólniona interpretacja wyrażenia *cały* wymaga dodatkowych komentarzy i uściśleń. Pożądane, a może nawet konieczne, byłoby sformułowanie jasnych wskazówek (lepiej: reguł), na jakiej podstawie wybieramy między interpretacją oceniającą a nieoceniającą, a w przypadku pierwszym – między oceną ‘tylko tyle’ a oceną ‘aż tyle’. Jest to zadanie przekraczające ramy tego artykułu. Zgłosimy jednak pewną sugestię.

Wydaje się, że pierwszy wybór (między interpretacją „oceniającą” a nieoceniającą) uzależniony jest od struktury tematyczno-rematycznej zdania. Jeśli interesujące nas wyrażenie należy do tematu wypowiedzi, to *cały* x znaczy ‘wszystkie części x-a’. Jeśli zaś *cały* jest składnikiem rematu, to wyrażenie *cały* jest wartościujące: do jego treści należy uprzedzenie ewentualnych wątpliwości odbiorcy wypowiedzi co do oceny parametrycznej x-a. (por. Bogusławski 1973). Natomiast wybór między ‘tylko tyle’ (‘nie sądz, że coś więcej’) a ‘aż tyle’ (‘uważam, że to dużo’) zależy od treści wyrażenia x; od tego czy x-em jest wyrażenie parametryczne (nazwa jednostki miary), czy też nie. Jeśli w pozycji x występuje wyrażenie parametryczne, to zawsze wybieramy ocenę ‘dużo’ (‘aż tyle’). To oczywiście tylko jedna z możliwych wskazówek. Rzecz wymaga dalszych wnikliwych badań. Jednak już na

⁶ Mówiąc „treść wyrażenia”, a także „charakterystyka semantyczna” i „semantyczne właściwości wyrażeni” (por. dalej), mamy na myśli taki zespół faktów językowych, który jest domeną kognitywnych konwencji językowych w rozumieniu A. Bogusławskiego (1979).

podstawie obserwacji prezentowanych przez nas przykładów można sformułować hipotezę, że za wybór między 'dużo' i 'nie więcej' odpowiedzialne bywają całe struktury syntaktyczne. (Por. np. strukturę zdania (9)).

3.3. Czwartą, kolejną grupę stanowią konteksty typu:

- (10) Włożył całą koszulę.
 (11) Zobacz, ten sweter jest cały.
 (12) Wrócił z wojny cały.

Wracamy w tym miejscu do problemu sygnalizowanego już wcześniej. Zwracaliśmy uwagę na uderzające podobieństwo użyć tego rodzaju do użyć ilustrujących konteksty pierwszego typu. Przypomnijmy: w obu przypadkach wyrażenie *cały* przywołuje myśl o częściach, składających się na rzecz „całą”. Tego rodzaju zdań używamy (podobnie jak zdań typu (1)–(4)) po to, aby zanegować wcześniejsze sądy przypisywane przez nas odbiorcy. Mówiąc o całych butach czy całej koszuli zaprzeczamy tym samemu sądowi (wygłoszonemu bądź nie), że z butami, czy też z koszulą coś było nie w porządku (że brakowało w nich jakiejś części, że nie wszystkie ich części były takie, jak być powinny). W zdaniach tych, posiadających strukturę *cały x / x jest cały*, wyrażenie *cały* znaczy mniej więcej tyle: 'x jest taki, jaki powinien być. Nie jest tak, że jakiejś części x-a brakuje. / wszystkie części x-a są takie, jakie powinny być'. Np.:

Włożył całą koszulę.:

Włożył koszulę, która jest cała. – Włożył koszulę, której wszystkie części są takie, jakie powinny być. (Nie jest tak, że jakiejś części koszuli brakuje).

Wrócił z wojny cały.:

Wrócił z wojny. Był cały. – Wrócił z wojny. Wrócił taki, jaki powinien być.

Ten sweter jest cały.:

Wszystkie części swetra są takie, jakie powinny być. (Ten sweter nie jest taki, że jakiejś jego części brakuje).

Wskazując na podobieństwo z kontekstami typu pierwszego ((1)–(4)), należy pamiętać także o różnicach między nimi. W kontekstach typu pierwszego (*cały x jest p, X jest cały p*) o x-ie coś się orzeka, a predykcja, której nadawca właśnie dokonał, jest dodatkowo komentowana: nadawca oprócz tego, co mówi w odpowiednim zdaniu, zapewnia również odbiorcę, że to, co powiedziane zostało o x-ie, dotyczy wszystkich jego części. W kontekstach typu czwartego ((10)–(12)) natomiast orzeka się coś o x-ie, przedstawiając go przy tym jako rzecz, której wszystkie części są takie, jakie powinny być ((10) i (12)), bądź wręcz orzeka się o x-ie, że (wbrew temu, co można by sądzić), posiada on wszystkie swoje części (tj. wszystkie jego części są takie, jakie być powinny – por. przykład (11)).

Nasuwa się pytanie, czy w tej sytuacji nie uznać kontekstów typu czwartego za charakterystyczny typ użyć w obrębie kontekstów typu pierwszego. Problem ten pozostawiamy otwarty.

3.4. We współczesnej polszczyźnie istnieje jeszcze jeden typ kontekstów (piąty) z wyrażeniem *cały x*. Są to konteksty, w których pozycję oznaczoną zmienną x zajmują wyrażenia, należące do wąskiej klasy (niemniej jednak jest to klasa otwarta). Tego typu przykłady nie zostały zauważone przez SJP. Wyróżnia je natomiast Słownik Wileński⁷: „<o pieniądzech> nie w monecie zdawkowej, w całości” i egzemplifikuje zdaniem: *Dał mi całego rubla*.

Dzisiaj w języku potocznym używamy takiego *cały* w połączeniach następującego typu:

Daj mi całe pięć złotych / całą piątkę / całego piątaka.

Wymień mi to na całe sto dolarów / na całą studolarówkę itp.

⁷ Por. Słownik języka polskiego (Wilno 1861), znaczenie 5-te wyrażenia *cały*: 136.

'X-em' jest w nich rzeczownikowy derywat odliczebnikowy nazywający nominalną pieniężny (nazwy monet lub banknotów) lub połączenie liczebnika z dowolną nazwą pieniądza (np. dolar, rubel, pens, złoty itd.).

W tego typu użyciach *cały x* znaczy: 'pieniądz (banknot / moneta) o danym nominale w jednym znaku monetarnym.' *Daj mi całą pięćsetkę. Potrzebuję na szatnię.* – 'całą pięćsetkę' w tym kontekście znaczy: 'daj mi pięćset złotych w jednym banknocie'. Sądzymy, że znaczenie to powinno być odnotowane w słowniku jako osobne znaczenie.

4. Wyróżniłyśmy w ten sposób trzy grupy znaczeniowe, egzemplifikowane pięcioma typami kontekstów. Jak się zastrzegaliśmy, przedstawiony podział traktujemy wyłącznie jako próbę uporządkowania materiału i wskazania kierunku poszukiwań. Zdajemy sobie bowiem sprawę, że podział ten musi budzić mnóstwo wątpliwości. Część tych wątpliwości starałyśmy się przedstawić, część – przynajmniej zasygnalizować. Na zakończenie powtórzmy raz jeszcze: zdajemy sobie sprawę z ogromu problemów związanych z opisem leksykograficznym wyrażenia *cały*. Nie podejmiemy próby podsumowania prowadzonych poszukiwań propozycją artykułu hasłowego *cały*, choć byłoby to zadanie kuszące. Co więcej, tylko taki finał byłby wywiązaniem się z podjętego zobowiązania. Takiej propozycji jednak nie sformułujemy, i to nie tylko z powodu nie rozstrzygniętych do końca wątpliwości. Zasadniczym powodem powstrzymującym nas przed taką decyzją jest żywione przez nas przekonanie, że wyrażenie *cały*, pojawiające się w pięciu zaprezentowanych typach kontekstów, da się wyinterpretować jako wyrażenie realizujące dwa (!) znaczenia:

1. negujące możliwy sąd odbiorcy, że istnieje taka część *x*-a, której to, co nadawca mówi w zdaniu z *cały x*, nie dotyczy;
2. 'dana ilość pieniędzy w jednym banknocie / w jednej monecie'

Wszystkie inne różnice, na które wskazywałyśmy, są, jak sądzymy, różnicami kontekstowymi.⁸

Problem jednak polega na tym, z których różnic kontekstowych i w jaki sposób słownik powinien zdać sprawę. Regularność poszczególnych interpretacji kontekstowych jest tak duża, że co do tego, że różnice te powinny być odnotowane (wraz z prezentacją odpowiednich reguł), nie mamy najmniejszych wątpliwości.

5. Podsumujmy. Zaprezentowane w tym tekście rozważania były w znacznej swej części próbą rewizji szczegółowych rozwiązań leksykograficznych. Wydaje się jednak, że mają one również odniesienie ogólniejsze.

Jeśli prawdą jest, że wyrażenie *cały* posiada dwa znaczenia (a warto w tym miejscu uświadomić sobie, że jedno z nich obejmowałoby wszystkie cztery znaczenia wyróżnione przez SJP, bo znaczenia „monetarne” nie zostało w słowniku zarejestrowane), to parafraza semantyczna będzie musiała być niesłychanie ogólna. Nie wdając się w spekulacje na temat, czy możliwe jest skonstruowanie parafrazy odpowiednio ogólnej, a jednocześnie zrozumiałej dla użytkowników słownika nie-fachowców (takiej, którą umieliby się posługiwać), zauważmy, że z natury rzeczy będzie to parafraza – by użyć sformułowania oceniającego – uboga. Znaczna część danych, których ludzie szukają w słowniku, zostanie pominięta. Powstanie opis, który nie zapewni informacji pozwalających adekwatnie posługiwać się wyrażeniem *cały* i właściwie rozumieć teksty, w których zostało ono użyte.

⁸ Przekonanie nasze co do możliwości i celowości wyinterpretowania czterech znaczeń słownikowych jako jednego znaczenia wyrażenia *cały* podziela Andrzej Bogusławski. Roboczo, w rozmowie sformułował następującą parafrazę znaczenia *cały*:

'Nic z A nie jest poza AB' i test weryfikujący tę parafrazę:

'Ale jest coś poza A, co może być AB, a nie jest.'

Za tę propozycję i inne wspierające nasze myślenie o *całym* sugestie i wskazówki jesteśmy mu winne serdeczną wdzięczność.

Musimy odrzucić rozwiązanie, w którym leksykograf, wbrew prawdzie, prezentowałby wyrażenie jednoznaczne jako wieloznaczne bądź prezentował jako składnik znaczenia to, co składnikiem znaczenia nie jest.⁹ Trzeba zdać sobie sprawę, że charakterystyka semantyczna nie wyczerpuje istotnych właściwości językowych wyrażań. Trzeba znaleźć sposób na prezentację innych istotnych – choć nie semantycznych (a w każdym razie spoza poziomu semantyki leksykalnej) – właściwości wyrażań. Artykuł hasłowy powinien być bogatszy od ujęć tradycyjnych. Powinien to być – użyjmy sformułowania Jurija Apresjana – leksykograficzny portret słowa¹⁰, którego zasadniczą, ale tylko jedną z części, byłaby definicja znaczenia. Inne komponenty portretu – to (wymienimy tylko niektóre) szeroko rozumiana informacja pragmatyczna, informacja o łączliwości syntaktycznej, semantycznej, leksykalnej i, zapewne rzadziej – informacja o miejscu wyrazu hasłowego w strukturze tematyczno-rematycznej zdania.

Rewizji wymagają zatem nie tylko szczegółowe rozwiązania opisu leksykograficznego. Zrewidowania wymaga – najogólniej rozumiana koncepcja takiego opisu.

Nie jest to teza zbyt odkrywczą. Andrzej Bogusławski (Bogusławski 1988) formułując zestaw zasad ogólnych, jakimi należy się kierować przy opracowywaniu charakterystyki semantycznej wyrażań, przedstawił podobną koncepcję. W przewidywanym przez niego katalogu informacji jest również miejsce dla prezentacji cech implikacyjnych, będących dziełem „konwencji językowo-tekstowej”¹¹.

L I T E R A T U R A C Y T O W A N A

Słownik języka polskiego (1958–1969). [red. W. Doroszewski], Warszawa.

Słownik języka polskiego (1861). Wilno.

Apresjan, Ju.D. 1972: Definiowanie znaczeń leksykalnych jako zadanie semantyki teoretycznej. W: A. Wierzbicka (red.), *Semantyka i słownik*, Wrocław: 39-57.

Bogusławski, A. 1973: Nazwy pospolite przedmiotów konkretnych i niektóre właściwości ich form liczbowych i połączeń z liczebnikami. W: *Liczba, ilość, miara. Materiały Konferencji Naukowej w Jadwisinie 11–13 marca 1972 r.*, Wrocław: 7–32.

Bogusławski, A. 1979: *Performatives or Metatextual Comments? On the Cognitive and Non-Cognitive Linguistic Conventions*. W: *Kwartalnik Neofilologiczny* 26: 301–326.

Bogusławski, A. 1988: *Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny*. Wrocław.

Chojak, J., Zaron, Z. (w druku): *Ten cały cały. Refleksja na temat znaczenia*. W: *Poradnik Językowy*.

Meľčuk, I.A., Žolkovskij, A.K. 1984: *Tolkovo-kombinatornyj slovar' ruskogo jazyka*. Wien.

Nagórko, A. 1987: *Zagadnienia derywacji przymiotników*. Warszawa.

Wierzbicka, A. 1985: *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor.

⁹ Powtórzmy za Andrzejem Bogusławskim (Bogusławski 1988): „jest na pewno naszym obowiązkiem z m i e r z a ć do wypracowania sformułowań prawdziwych”.

¹⁰ Por. przypis 1.

¹¹ Czyli takich cech, jakie, naszym zdaniem, są między innymi efektem zderzenia wyrażenia *cały* z tekstem. Por. Bogusławski 1988: 143-144.

ON SO-CALLED RAISING IN RUSSIAN

1. Introduction

One of the best documented typological distinctions between English on the one hand and Russian and the other Slavic languages on the other hand is that English makes widespread use of grammatical relation changing processes (such as passive), whereas in Russian and the other Slavonic languages analogs of the English construction are either absent or much more heavily constrained than in English. Where English uses grammatical changing processes, the Slavonic languages typically make use of their free word order, so that a natural Russian translation of English sentence (1) is as in (2):

(1) Victor was given a book.

(2) Viktoru dali knigu.

Victor-DAT gave-3PL book-ACC¹

For a recent discussion of this and other possibly related typological distinctions, see Comrie (1986).

2. Raising in English

My aim in this contribution is to examine in somewhat greater detail one particular type of grammatical relation changing process in English and Russian, namely Raising. In the recent study of English syntax, at least three kinds of Raising have been proposed, as illustrated in sentences (3)–(5):

(3) Victor seems to have left. (Subject-to-Subject Raising)

(4) I believe Victor to have left. (Subject-to-Object Raising)

(5) This book is easy to read. (Object-to-Subject Raising)

In sentence (3), although *Victor* behaves as the derived grammatical subject of the verb *seems* (as can be seen in the agreement between the verb and the noun phrase), semantically *Victor* functions rather as subject of the verb complex *have left*, and bears no direct semantic role to *seems*. A plausible analysis of this, as suggested by the term Subject-to-Subject Raising, is that at a more abstract level of syntactic description (or perhaps in semantic representation), the noun phrase *Victor* is subject of *have left* and not of *seem*, but that it is raised from the position of subject of the subordinate clause to that of subject of the main clause. For this more abstract representation, consider the essentially synonymous sentence (6):

(6) It seems that Victor has left.

The overall analysis of sentence (3) thus involves a change in grammatical relation: *Victor* starts out as subject of the subordinate clause, but ends up as subject of the main clause. (It should be borne in mind that a grammatical relation is always a relation between an argument and a predicate; thus being subject of different predicates counts as a difference in grammatical relation.)

The analysis of sentences like (4) has been the subject of intense recent controversy (Postal 1974; Chomsky 1981: 32–33). Semantically, it is clear that *Victor* is not interpreted as object of *believe*, while this noun phrase is interpreted as subject of *have left*. The underlying syntactic or semantic representation of (4) would thus be similar to that of (7):

(7) I believe that Victor has left.

¹ I am grateful to Alek and Maria Polinsky for their judgements on the Russian data. The following abbreviations are used: ACC - accusative, DAT - dative, FEM - feminine, INFIN - infinitive, NT - neuter, PART - participle, PL - plural.

According to Chomsky, the derived syntactic structure retains the same grammatical relations. According to Postal, in the derived syntactic structure of (4) *Victor* is object of the verb *believe* (as witness, for instance, the necessity of using the accusative form of a personal pronoun, in this case *him*, to substitute for *Victor*). For the moment, I will simply assume Postal's analysis, though returning below to a possible additional motivation in its favor. On Postal's analysis, sentence (4) involves Subject-to-Object Raising, i.e. the subject of the subordinate clause is raised to become object of the main clause.

In sentence (5), the noun phrase that appears as subject of the main clause in derived syntactic structure, i.e. *this book* as subject of *is easy*, does not bear any direct semantic relation to the predicate of the main clause, but is rather interpreted semantically as object of the verb of the subordinate clause, i.e. (5) is roughly synonymous with (8):

(8) It is easy to read this book.

With regard to the specific example (8) one might question this conclusion, since surely if a book is easy to read then we can equally say that the book is easy. However, this implication does not extend to this construction in general, so that (10) is not derivable as an implication of (9); indeed, (10) is either nonsensical or the item *easy* has a different meaning from its meaning in (9):

(9) Victor is easy to annoy.

(10) Victor is easy.

The proposed derivation of (5) is thus one where the noun phrase *this book* starts as object of the subordinate clause and is raised to become subject of the main clause, i.e. Object-to-Subject Raising. (Since one of the predicates to occur in the *easy* slot of this construction in colloquial English is *tough*, in the sense 'difficult', this construction is perhaps more commonly known as Tough Movement.)

3. Raising in Russian

Does Russian have Raising constructions as illustrated above for English? Literal Russian translations of sentences like (3)–(5) are impossible, as can be seen in (11)–(13):

(11) *Viktor kažetsja kupit' (INFIN)/kupivšim (PART) knigu.

(12) *Ja sčitaju Viktora kupit' (INFIN)/kupivšim (PART) knigu.

(13) *Èta kniga legka čitat'.

The 'unraised' versions, corresponding to English (6)–(8), are, of course, perfectly acceptable in Russian:

(14) Kažetsja, čto Viktor kupil knigu.

(15) Ja sčitaju, čto Viktor kupil knigu.

(16) Legko čitat' ètu knigu.

One's initial response might be that Russian obviously lacks Raising. However, there are other constructions in Russian that look much more similar to Raising in English. While my final conclusion will be that Russian does indeed lack Raising, it will be necessary to consider these other constructions in more detail, in each case showing why they cannot be considered instances of Raising, or at least why other analyses are preferable.

3.1. Subject-to-Subject Raising

Russian has sentences like (17)–(18), which might seem sufficiently close to the general type of English (3) to warrant being subsumed under Subject-to-Subject Raising:

(17) Viktor kažetsja umnym.

‘Victor seems clever.’

(18) Viktor kažetsja durakom.

‘Victor seems a fool.’

In each of these Russian sentences, the verb *kazat'sja* ‘seem’ is followed by a predicative adjective or noun, in the instrumental case (and apart from the morphology, the same is true of the English translations). The sentences are clearly relatable in some way to (19):

(19) Kažetsja, čto Viktor umen/durak.²

‘It seems that Victor is clever/a fool.’

However, if we try to derive (17)–(18) from (19), a number of quite idiosyncratic restrictions have to be placed on this derivation. First, such putative Subject-to-Subject Raising would only be possible where the verb of the subordinate clause is *byt'* ‘to be’ (with, moreover, the same time reference as the form of *kazat'sja*). Secondly, this verb *byt'* would have to be idiosyncratically deleted, since inserting *byt'* into such examples leads to ungrammaticality: although *byt'* is normally realized as null in the present tense in Russian, this is not true in nonfinite dependent usages, as can be seen in (20), where the notation *(X) means that the sentence is grammatical with X, ungrammatical without it:

(20) Viktor chočet *(byt') umnym.

‘Victor wants to be clever.’

Thirdly, not just any instance of *byt'* would be deletable on this analysis: while such of constructions are possible where the predicate is an adjective or noun, it is not possible with locative prepositional phrases, as in (21), in contrast with (22):

(21) *Viktor kažetsja v Moskve

‘*Victor seems in Moscow.’

(22) Kažetsja, čto Viktor v Moskve.

‘It seems that Victor is in Moscow.’

Note, incidentally, that exactly the same constraints hold for the English constructions used to translate (17)–(18) and (21) (which suggests that the possibility of a null-copula in Russian is quite irrelevant to these constraints). In fact, these English sentences are not the expected results of applying Subject-to-Subject Raising, which would give rather the following with an overt *to be*:

(23) Victor seems to be clever.

(24) Victor seems to be a fool.

(25) Victor seems to be in Moscow.

Literal translations into Russian, incorporating *byt'*, are impossible:

(24) *Viktor kažetsja byt' umnym.

(25) *Viktor kažetsja byt' durakom.

(26) *Viktor kažetsja byt' v Moskve.

² In this and subsequent Russian examples, for ease of comparison short forms of adjectives are used consistently where possible in predicative position, even where at least some styles would prefer long forms.

Rather than having a rule of Subject-to-Subject Raising in Russian with such idiosyncratic restrictions, it is more economical to treat the structure of (17)–(18) as base-generated, i.e. one of the possible subcategorizations of the verb *kazat'sja* is that it can take a referential subject and a direct object with an instrumental adjectival or nominal argument interpreted semantically as predicate of the direct object. Exactly the same analysis (barring the details of morphology) applies to the English translations of these sentences.

Given that the kinds of functions that are usually carried by changes in grammatical relations in English are usually carried by changes in word order in Russian, one might continue by asking whether Russian has a functional equivalent of English Subject-to-Subject Raising. There is certainly a close analog, namely the use of *kažetsja* 'it seems' as a parenthetical, as in (27):

(27) Viktor, *kažetsja*, kupil knigu.

'Victor, it seems, has bought the book.'

Although English has the equivalent construction, as illustrated in the translation to (27), my impression is that this parenthetical construction is less used, more marked stylistically, in English than in Russian. However, while (27) is often a functional equivalent of English sentence (3), its grammatical status is quite different. This can be seen, in particular, from the fact that the English sentences (3) and (the translation of) (27) do not have quite the same meaning; consider the contrast between (28)–(30) on the one hand, which are perfectly acceptable, and (31), which is internally contradictory (indicated by an exclamation mark):

(28) It seems that Victor is clever, but in fact he is a fool.

(29) Victor seems to be clever, but in fact he is a fool.

(30) Victor seems clever, but in fact he is a fool.

(31) !Victor, it seems, is clever, but in fact he is a fool.

Exactly the same judgements hold in Russian, except that there is, of course, no analog of (29), as can be seen in (32)–(34):

(32) *Kažetsja, čto Viktor umen, no na samom dele on durak.*

(33) *Viktor kažetsja umnym, no na samom dele on durak.*

(34) *!Viktor, kažetsja, umen, no na samom dele on durak.*

In other words, in sentences like the first clause of (31) and (34), the speaker is committing himself to the truth of the proposition 'Victor is clever', and the parenthetical serves only to indicate the less than wholly convincing nature of the evidence; in the other sentences, the speaker does not commit himself to anything stronger than the semblance of truth of the proposition 'Victor is clever'. This fits in well with the different syntactic structures, since (31) and (34) each contain the proposition 'Victor is clever' as a main clause declarative; this is not true of any of the other versions.

To conclude with respect to Subject-to-Subject Raising: the construction that might seem to be a formal analog in Russian, namely that of (17)–(18), is best analyzed as base-generated rather than involving Raising; the construction that is the most productive functional analog is quite distinct formally and displays a slight though significant semantic difference.

3.2. Subject-to-Object Raising

The arguments against the existence of Subject-to-Object Raising in Russian are essentially the same as, or more accurately a subset of, those for Subject-to-Subject Raising, so can be reviewed more concisely here. Apparent analogs in Russian would be sentences like (35), in relation to (36):

(35) Ja sčítaju Viktora umnym/durakom.

'I consider Victor clever/a fool.'

(36) Ja sčítaju, čto Viktor umen/durak.

'I consider that Victor is clever/a fool.'

Note that (37), with an overt infinitive of *byt'*, is ungrammatical in Russian, although it is a literal translation of the grammatical English sentence given as its translation:

(37) *Ja sčítaju Viktora byt' umnym/durakom.

'I consider Victor to be clever/a fool.'

In other words, if we consider (35) to be generated by Subject-to-Object Raising, the rule will have to be restricted to applying only to the verb *byt'* 'to be', which would have to be obligatorily deleted, and would apply to *byt'* only when this introduces an adjectival or nominal, rather than, say, a locative predicate, as can be seen from the ungrammaticality of (38):

(38) *Ja sčítaju Viktora v Moskve.

'I consider Victor in Moscow.'

As with putative Subject-to-Subject Raising, the most economical analysis is to assume that Russian sentences of the type illustrated in (35) (likewise, the English type illustrated in the translation) are base-generated, involving no Raising.

This brings us back to a point noted in section 2, namely whether the English construction illustrated in (4) is to be treated as an instance of Raising, as argued by Postal, or not, as argued by Chomsky. If the English example involves Raising, and if the generalization suggested in this contribution is true, namely that Russian lacks Raising, then there is a coherent explanation for the absence of sentences equivalent to (4) in Russian. If the English example does not involve Raising, then either the absence of an analog in Russian is purely fortuitous, or some other explanation must be sought for its absence – and the onus falls on those who deny Subject-to-Object Raising in English to provide such an explanation. The comparison between English and Russian thus provides one piece of evidence in favor of Postal's approach.³

3.3. Object-to-Subject Raising

The discussion of Object-to-Subject Raising involves substantially different considerations from those that arose in considering Subject Raising.⁴ Russian has a clear analog to English Object-to-Subject Raising, involving simply the preposing of the phrase that serves as derived syntactic subject in English, but without any change in grammatical relation in Russian, as can be seen from the accusative case in (40) and the absence of predicate agreement with this expression; any attempt to use nominative case and/or agreement, as in (41), leads to ungrammaticality:

(39) Legko (NT) čitat' ètu knigu (ACC).

'It is easy to read this book.'

(40) Ètu knigu (ACC) legko (NT) čitat'.

(41) *Èta kniga (NOM) legka (FEM) čitat'.

'This book is easy to read.'

³ Compare the similar observation by Hawkins (1986: 84-85), on the basis of English-German comparisons.

⁴ Russian behaves in relevant respects in essentially the same way as Serbo-Croatian, discussed in Comrie and Matthews.

The grammatical Russian construction of (40) does not involve any change in grammatical relation, so is not an instance of Raising.

However, Russian has another construction that might seem to be both a functional and a formal analog of English Object-to-Subject Raising, with the preposition *dlja* 'for' and a verbal noun corresponding to the English infinitive:

(42) *Éta kniga legka dlja čtenija.*

'This book is easy to read.'

In what follows, I will argue that the Russian construction type illustrated in (42) is not to be analyzed as an instance of Raising, but is rather to be considered base-generated, i.e. a conclusion similar to that reached for Subject Raising in sections 3.1 and 3.2, though the crucial tests are different.

The first argument is rather indirect. Russian seems to have a general constraint on grammatical changing rules that advance objects that only direct objects can be advanced. Thus the passive, in general, only allows accusative objects of the corresponding active to appear as derived subject of the passive, and even those few non-accusative objects that can be advanced in this way are perhaps best treated as direct objects with idiosyncratic ("quirky") case marking. However, there are sentences analogous to (42) in which the nominative noun phrase does not correspond to an accusative or other direct object in the putative corresponding sentence without Raising, as in the following pairs of sentences:

(43) *Éta komnata prijatna dlja otdyča.*

'This room is pleasant to rest in.'

(44) *Prijatno otdyčat' v étoj komnate.*

'It is pleasant to rest in this room.'

(45) *Éta doroga legka dlja ezdy na mašine.*

'This road is easy to drive on by car.'

(46) *Legko ezdit' po étoj doroge na mašine.*

'It is easy to drive on this road by car.'

(47) *Étot nož choroš dlja rezanija chleba.*

'This is knife to cut bread with.'

(48) *Chorošo rezat' chleb étim nožom.*

'It is good to cut bread with this knife.'

In (44), the expression *v étoj komnate* 'in this room' is a locative adjunct; in (46) *po étoj doroge* 'on this road' is an adjunct expressing the path of motion; in (48) *étim chlebom* is an instrumental. None of them is a direct object, as can be seen in that expressions of this kind cannot appear as subjects of passive sentences.

A more telling argument comes from the semantics of the *dlja* + verbal noun construction. In section (2), it was observed that perhaps the main argument for a Raising analysis in English is that the derived subject of the Object-to-Subject Raising construction does not bear a semantic relation to the predicate of the main clause, i.e. *Victor is easy to annoy* does not imply *Victor is easy*. In the Russian examples presented so far, in each case the nominative noun phrase can plausibly be interpreted as bearing a direct semantic relation to the main clause predicate, i.e. from (42), (44), (46), (48) we can deduce respectively:

- (49) *Ėta kniga legka.*
‘This book is easy.’
- (50) *Ėta komnata prijatna.*
‘This room is pleasant.’
- (51) *Ėta doroga legka.*
‘This road is easy.’
- (52) *Ėtot noŹ choroš.*
‘This knife is good.’

Where we try to construct examples where the nominative noun phrase is not plausibly interpreted as bearing a semantic relation to the main clause predicate, the result is unacceptable, even where the corresponding infinitival construction is impeccable, as in the following triples:

- (53) *Legko otdychat' v ėtoj komnate.*
‘It is easy to sleep in this room.’
- (54) **Ėta komnata legka dlja otdycha.*
‘This room is easy to rest in.’
- (55) **Ėta komnata legka.⁵*
‘*This room is easy.’
- (56) *Legko prodat' ėtu knigu.*
‘It is easy to sell this book.’
- (57) **Ėta kniga legka dlja prodaŹi.*
‘This book is easy to sell.’
- (58) *!Ėta kniga legka.*
‘!This book is easy.’

The exclamation mark in (58) means that this sentence does not have a meaning congruent with that of (57): (57) refers to ease of selling, while (58) refers rather to ease of readability.

I would therefore argue that the Russian construction of (42) does not involve Raising, but is rather a base-generated construction, whence naturally the main clause predicate is interpreted semantically as being predicated of the nominative noun phrase (which is subject, even underlyingly). The *dlja* + verbal noun construction is simply an adjunct which restricts the applicability of the predicate adjective, i.e. a grammatically more accurate translation of (42) would be something like ‘this book is easy with respect to reading’.

In the infinitival construction, by contrast, the predicate, expressed by the neuter adjective (or “category of state” in traditional Russian grammatical terminology) is predicated semantically of the whole infinitive phrase, i.e. what is ‘easy’ in (39)–(40) is ‘to read this book’. In some instances, the pragmatic difference between the two semantic interpretations is minimal, i.e. ‘this book is easy with respect to reading’ and ‘to read this book is easy’ convey essentially the same information, whence the apparent parallelisms in the pair (39)/(42) and the pairs in (43)–(46). In other instances, however, the two semantic interpretations are not pragmatically close, thus giving rise to the discrepancies in

⁵ This sentence is acceptable in another, irrelevant, interpretation, where *legka* ‘light’ refers to color.

(53)–(58). There is even one instance of discrepancy that we have so far passed over in silence, namely (47)–(48), repeated below:

(59) *Étot nož choroš dlja rezanija chleba.*

‘This is knife to cut bread with.’

(60) *Chorošo rezat' chleb étim nožom.*

‘It is good to cut bread with this knife.’

In (59), goodness is attributed to the knife; in (60), however, goodness is attributed not to the knife but to the action of cutting bread with the knife, and one can even imagine a person of deviant mentality who would find it good to cut bread with a knife that is bad, thus highlighting the semantic distinction between the two sentences.

To conclude the discussion of Object-to-Subject Raising: Of the two apparently analogous constructions in Russian, one (as in (40)) involves exploitation of free word order possibilities without any change in grammatical relation, while the other (as in (42)) is a base-generated construction, again with no change in grammatical relations in the course of its derivation.

4. Conclusion

Although Russian has a number of constructions that might seem to be instances of Raising, on closer investigation it turns out that these constructions are either necessarily, or at least preferably, analyzed in other ways, ways that do not involve changes in grammatical relations. Even in those instances where the analysis without grammatical relation changes is only preferable, the alternative with grammatical relation changing would involve highly idiosyncratic constraints on the rules involved. All of this is consonant with the general syntactic typology of Russian, which either avoids or places heavy restrictions on syntactic processes that would change grammatical relations.

REFERENCES

- Chomsky, N. 1981: *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht.
- Comrie, B. 1986: *Contrastive Linguistics and Language Typology*. In: Kastovsky, D. & Szwedek, A. (eds.): *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries*, vol. 2: *Descriptive, contrastive and applied linguistics*. Berlin: 77–99.
- Comrie, B. & Matthews, S. 1990. *Prolegomena to a Typology of Tough Movement*. In: Croft, W., Denning, K., Kemmer, S. (eds.): *Studies in Typology and Diachrony. Papers Presented to Joseph H. Greenberg on his 75th Birthday*, Amsterdam/Philadelphia: 43–58.
- Hawkins, J.A. 1986: *A Comparative Typology of English and German: Unifying the Contrasts*. London.
- Postal, P. 1974: *On raising*. Cambridge, Massachusetts.

SOME THOUGHTS ON CONCEPTS, PROPOSITIONS AND SENTENCES FROM A TEXT-LINGUISTICS VIEWPOINT

1. The semantic analysis of text structures requires a conceptual apparatus for treating elementary meaning units and their configurations. Since classical linguistics – which did not take into account meaning in a systematic and consistent way – was not able to offer suitable notions and terms for such units (as it was able to do on the grammatical and syntactic level), text linguistics borrowed its terms and notions from the domains of logic, philosophy, and psychology, for instance the terms *concept* and *proposition*. Such a solution has several advantages, but also a number of disadvantages (some of them have been mentioned, e.g., by Metzeltin, Jaksche 1983: 18f.).

The relationship between ‘concept’ and ‘proposition’ is far from being clear and their distinction appears to be, in its essence, a relative one. Even if concepts are regarded as smaller, simpler (though not absolutely simple) cognitive units than propositions, they need not appear of necessity as primary, basic ones as well: in one, synthetical, approach the propositions are assumed to be constructed out of concepts, in the other, an analytical one, we arrive at concepts by decomposing the propositional structure into its components. Cognitive sciences may try to decide which of the two approaches is preferable from their point of view; from the viewpoint of text linguistics, however, propositions, as structured meanings of elementary communicative units, i.e. sentential utterances (based on predicate structures), appear as primary facts. People convey information concerning states of affairs, i.e. information about the states and localization of “things” in space at a given time, their relations, their qualitative changes or stability, their movements or standstill, their activities, as well as about qualities of special regions and their relations, etc. (My formulations are in accord with Körner's proposed schemata for the empirical differentiation of experience, which are inspired to a high degree by facts of natural languages). It is possible that the distinction of concepts and propositions is related to the distinction between words and sentences (“composed of words”), which is firmly established in classical linguistics based on certain types of languages.

Another problem is prompted by the fact that the distinction between ‘concept’ and ‘proposition’ is, in essence, a relative one, since many concepts may be restated as propositions (i.e. be broken down into propositions on the level of greater detail) and, in turn, propositions can be subsumed under concepts (cf. e. g. de Beaugrande 1980: 66). Consequently, even the logical notion of ‘atomic propositions’ loses its relevance and the construction of propositions (on the intensional level) would appear as a free and loose combinatorial game, if it could not be controlled by checking the structuring on the level of expression. There could be a “threshold of termination” for concept – proposition manipulations, as de Beaugrande (ibid.) suggested, and it would probably be prompted by the structurally limited possibilities of expression in individual languages (cf. Daneš 1976: 32).

Given this general state of affairs, one should determine on what level concept-proposition manipulations are situated; i.e. what their sense or aim is and what they are motivated by. Van Dijk and Kintsch (1983: 31) state that “the same world fragment may be interpreted as one or two facts: Properties may be expanded to full facts, or full facts may be reduced to properties of individuals, as is also signaled in the surface structure”. I consider the final claim “as is also...” to be very significant, since it suggests or discloses the fact that the said manipulations proceed on the linguistic level and are primarily motivated by the needs of expression, by the text producer's communicative intentions (the receptor has to recapitulate the producer's way of description and presentation). The cognitive motivation cannot be fully excluded, to be sure, but it plays, in my opinion, only a secondary role.

The operations of “breaking” and “subsuming” semantic units hold even between propositions themselves. Thus Greimas (1974) pointed out that one and the same fact may be manifested either by a single utterance/proposition, or – on the level of a greater detail – by a sequence of such units. (Thus ‘Adam's eating the apple’ can be broken up into a progression of detailed actions composing the relatively complex action of ‘eating’). The author interestingly concludes that “semantics did not reco-

gnize the elasticity of language yet, although just to recognize it might be easier than to account for it (59)". Indeed, this "elasticity" underlies even the constructing of the so-called macro-propositions and sentences, namely the composite, compound and complex ones (as well as condensed utterances as described in Daneš 1974: 115ff., i.e. those which are composed and condensed by means of the process of fusion).

The structured content of the proposition will be conceived of in several different ways (with different width and depth). Van Dijk, Klintsch (1983: 111), after having surveyed the major philosophical and logical conceptions, conclude that "it emerges that there is not only disagreement, but also confusion" as regards the 'proposition'.

This is the case even for the evolution of van Dijk's own interpretation of the proposition: In his 1980 book he adhered, in principle, to the logicians' interpretation, abstracting from certain linguistically relevant features. Consequently, in order to account for these features, he had to construe another, expanded notional unit, namely that of 'FACT', conceived of as a cognitive representation of a 'fact' (the latter being a segment of reality as people see, interpret and represent it). The author also furnished text-linguistics arguments to satisfy the need of having 'propositions' beside FACTS (cf. 86f.). Nevertheless, in van Dijk, Kintsch (1983) only the notion of 'proposition' appears, now covering the previous comprehensive 'FACT'. It seems that it is the evidence from psycholinguistic research done by Kintsch and others that has led to this terminological simplification. From the linguistic viewpoint this solution appears quite natural, since the logician's concept of 'proposition' has been arrived at by the way of a drastic reduction performed on the rich semantic and pragmatic contents of ordinary-language sentences. Such immensely simplified units – a kind of "propositional kernel" – may serve the needs of logical calculations (though, as it turned out, not even them in all cases), but they are decisively not sufficient for the linguistic interpretation of natural discourse, in which many other distinctions, often of a pragmatic character, appear to be substantially relevant.

We have already mentioned the relative character of the simplicity and complexity of propositions. As any conceptual unit, even propositions may be established on various levels of generalization/abstraction. If we formulate the proposition (in a text) maximally close to the surface text, using particular text expressions as the names of their component concepts (a somewhat risky procedure, since concepts, being cognitive units, are of necessity in part language independent), then we arrive at a fairly concrete type of proposition, i.e. a proposition corresponding to the entire individual content structure of the given sentence or clause. (Let us add that this "cognitive content" is, in principle, not (fully) identical with language-specific structural meaning of the sentence, as the contrastive semantic comparison of different languages as well as the intralingual one reveals.)

Should we keep the label 'proposition' for this conceptual unit closest to the surface text, then all other propositional structures, corresponding to it on different levels of generality/abstraction, deserve to be grasped as diverse propositional schemata or patterns (corresponding, to be sure, to whole families of different, though cognate, sentence contents). The difference between the propositional schemata constituting such a family may belong, however, not only to the hierarchical dimension of various degrees of generality/abstractness of the component concepts (e.g.: 'my father' – 'human being' – 'animate object'), but also to some other dimension of conceptual typology. Especially functional concepts, which are prompted by the relational structure of propositions (i.e. syntactico-semantic functions, participant roles, cases, et al.), appear as categories in propositional schemata.

2. Now it will certainly be acknowledged that "complex semantic contents can be only expressed or understood clearly with the help of syntax", and "that the syntactic phrase structure of a text provides an important clue for how to chunk it [= the continuous flow of discourse, F.D.] into reasonable units" (van Dijk, Kintsch 1983: 27). Thus propositions are taken to be intensional semantic units corresponding to the meaning of a sentence or clause, or to what is expressed by a sentence under specific contextual conditions (cf. *ibid.*: 111f.).

The identification of propositions in a text via syntactic (grammatical) structures not only follows from the accepted theoretical assumption that language signs (including text wholes) are "form-

meaning composites” (to use Pike's felicitous wording), so that the ascertainment (identification, delimitation and structuring) of the meaning-level units, both by current comprehenders and linguistic analysts, necessarily has to rely upon the level of expression form, and *vice versa*, but is also strongly supported by psycholinguistic evidence: “For perception as well as memory, it seems clear that at this level of analysis the clause is the functional psychological unit. (...) the evidence for the psychological reality of propositional units is overwhelming” (van Dijk, Kintsch 1983: 29 and 41). (Nevertheless, there is a great deal of debate among psychologists about this, esp. the role of propositions in memory).

To be sure, not all researchers see the correlation of ‘proposition – sentence/clause’ in such a simple, “optimistic” way. Thus de Beaugrande (1980) is more cautious and holds that sentence formatting of texts “is at most a means to provide certain signals about the configurations of meaning” (12); that the conceptual organization does not care how many sentences the corresponding expression contains; and that “units of surface syntax cannot be the only determining factor for making off a workable section of material” (cf. 92). An explicitly negative stand toward sentences may be found in Metzeltin, Jaksche (1983: 23): “Die Inhaltseite läßt sich ziemlich unabhängig von der Strukturierung in Sätze gliedern.”

Nevertheless, there is one fact that evidently speaks *a priori* for the primary relevance of the sentence/clause format in semantic text-interpretation. It can be expressed in the form of a question: What would sentence formatting, the most basic syntactic grammatical phenomenon, be good for if not for a convenient articulation of meaning? And this holds both for the producer and the receptor.

Unfortunately, a deeper scrutiny of the notions of sentence and clause reveals that their help in the identification (delimitation) of propositional structure is far from being without problems.

First of all, the employment of the terms *sentence* and *clause* in traditional and recent linguistic works reveals serious disagreement. On the one hand, some linguists do not use the term *clause* at all, speaking of sentences only, while, on the other hand, there is no agreement on the extension ascribed by different scholars to the ‘clause’. Some would restrict it only to expression structures that contain a finite verb form, others subsume under this label certain other structures as well (often containing a nominal verb form). In any case, even if we restrict our considerations to ‘finite clauses’ (though this is an unjustified restriction) we will have to reckon with sentential units (SU) of several types. (For the present moment only, I shall use the label SU to cover all cases of ‘finite sentences/clauses’ and their configurations).

SUs may be *simple* or *complex*. The former may be either *independent* or *dependent* (*subordinated*). Independent simple SUs are those that have the position of a “texteme” (minimal utterance) in a given text; they might also be labeled *simple text-sentences* (e.g.: “The day seemed extraordinarily fine. It was only seven o'clock.”). Dependent simple SUs, called *clauses*, are embedded (incorporated) in another SU; they are subordinated to their matrix SU and thus downgraded, i.e. made dependent. The operation of *subordination* (rank downgrading) is a recursive one, potentially giving rise to a dependency hierarchy of several levels (“clause depending-chains”). A SU that is not subordinated on any level, being thus all-levels independent, will be called the *main clause*. The global structural complex of one main clause and all the clauses depending – directly or indirectly – on it will be usually called the *complex sentence*. Thus complex sentences, just like simple text-sentences appear as *utterance units* (utterances), being the bearer of a communicative (illocutionary) function, “laid open to challenge” (van Dijk, Kintsch 1983), and mostly revealing the structuring into a “known” and a “new” piece of information. (The surface means for combining SUs into complex sentences are called *hypotaxis*). – The status of the so-called *compound sentences* is not clear-cut. They represent that kind of combination of two or more simple sentences and/or complex sentences that would be called *coordination* (with the surface means of *parataxis*). From the text-semantic viewpoint such combinations could be treated as textual, i.e. suprasentential combinations of certain kind as well. (Cf.: “The day seemed extraordinarily fine, [;] it was only seven o'clock.” – “He wanted to help me. But it was already too late // ..., but it was already too late.”). The differences appear only on the surface (different graphic/phonetic means) and on the level of contents hierarchization. It should be added

that even clauses on the same dependency level in the frame of a complex sentence may be paratactically coordinated. (Coordination and subordination on the propositional level).

Second, many investigators – esp. those analysing mainly written texts that are well sentence-formatted – do not pay due attention to several phenomena standing outside the above discussed classical kernel of sentence syntax. They are of two kinds: on the one hand we have to reckon with utterances that do not display a sentential (clausal) structuration, i.e. an explicit propositional kernel with a finite verbal predicator; they are often called *nominal* (or non-verbal) *sentences* (I would prefer to speak of “non-sentential utterances” or “sentence equivalents”) and mostly are based on the accepted utterance schemata of a given language, though their use is more or less restricted to certain stylistic types of subject matter presentation or to specific types of communicative needs (situations), in which, however, they often appear as basic means of expression. Two major classes of them are treatable on a propositional background, namely as a “generalized fragment” of a sentential unit, or as a “nominalized condensation” of a proposition (cf. Daneš 1984). Nominal sentences/clauses may also be combined with verbal ones into complex wholes in a number of ways.

On the other hand, there are texts whose syntactic articulation seems to be “poor”, since they do not consistently follow the strict syntactic rules of an “ideal grammar”. A typical domain of such texts is the natural, informal conversation, impromptu dialogues, and various kinds of oral discussions. Some scholars are inclined to interpret this “regrettable” state of affairs as a “deviation”. But the dialogue investigators would for the most part prefer (I think, rightly) to assume a special kind of syntactic norm for these types of texts, since the various ellipses, anakolutha, unfinished or incomplete sentences (aposiopeses), or other “broken” structures do not appear, to the users of such texts, to be deviations from the norm or syntactic flaws breaking some given rules, but rather on the contrary, are viewed as typical and regular syntactic phenomena in this kind of discourse: It would be the “normal” syntax of written texts that would appear as unnatural here, as a deviation from syntactic norms of dialogues etc. (cf. e.g. Müllerová 1985).

I do not intend to discuss the question of how such a syntax should be described and presented. Three possibilities might be briefly mentioned: (a) a special, independent, “spoken syntax”, (b) a list of syntactic differences against the background of an ideal written syntax, (c) an “overall” syntax, systemically taking into account all syntactically relevant text-type differences. I would only point out the fact that in the text domain referred to, some other, non-grammatical signals of the meaning articulation of a text (partially pointed out by de Beaugrande, see above) seem to be relevant, among other intonation and other phonic features (cf. Müllerová 1985, who differentiates a three-level hierarchy of the contents/pragmatic segmentation). Cf. also the notion of “Gliederungssignale”, elaborated by Gülich (1970) and Gülich, Raible (1977), and its broader application in Hoffmannová (1985). – Let us add that even in well-prepared oral (acoustic) texts (and in read or recited written texts as well), the syntactic formatting/segmenting is far from being clear-cut, since the intonational signals are less unambiguous than those in written (optical) texts, which use full stops for sentence boundaries. (At the same time, the full-stop rule does not enable one to treat adequately a sentential construction manifested in the form of two successive utterances; e.g.: “He had spoken these words very seriously. Very sadly, too. And with a certain courage.” Such “compartmentalized” or “agglutinated” sentence structures have been dealt with from the textual point of view by Nekvapil (1981).)

Let us return for a while to the status of clauses. For the sake of simplicity we have dealt above with structures constructed only on the base of a finite verb form. The problem of “non-finite clauses” as proposition expressions nevertheless remains. Our previous comments on the circular process of potential concept – proposition transpositions (and *vice versa*) require the formulation of certain, in principle arbitrary, criteria determining where to halt the process of proposition assignment to particular expressions contained in a sentence/finite clause. Such a task, i.e., the formulation of rules for ascertaining of propositional units that should, for the sake of linguistic text-interpretation, be regarded as simple, has to be realized separately for individual languages, primarily on the basis of purely linguistic criteria. Some general features, however, could be mentioned here.

First, let us recall that in languages with clear nominal tendencies (e.g. in English), the numbers of the different types of “non-finite clauses” as well as their textual frequency is, apparently, relatively high, esp. in certain “stylistic modes of subject-matter presentation”. By this I mean different typical ways in which the building up of a text or a text part may proceed; e.g., the descriptive, narrative, argumentative, expository types (with fuzzy dividing lines, to be sure). In an individual text we often meet passages based on different modes of presentation, but in general one of them is dominant (and typical); if its predominance is very distinctive and conspicuous, then it is possible to characterize the given text as a description, narration, etc. But this kind of characterization should not be identified with “text types”, such as the detective story, historical novel, protocol, business letter, advertisement, impromptu dialogue, review, poem, etc., etc. (in which certain “text patterns” play a basic role). Thus (in the above sense) a short story, a work of fiction, as well as a piece of an oral folk narration could be characterized as “narrative”.

Quite tentatively I would suggest at least the following groups of “not-finite clauses” (sometimes referred to as “covered predications”, in distinction to “overt”, i.e., finite ones): (a) clauses that appear as regular nominalizations (nominal transformations) of finite clauses; they would thus contain such types of expressions as infinitives, various participles, gerunds, transgressives; verbal nouns, verbal adjectives (as well as their semantic equivalents, i.e. non-verbal nominals designating processes/actions/relations); nouns derived from adjectives; (b) different kinds of attributive and appositive constructions even without nominalized expressions (since most of attributes should be regarded as downgraded predications, as it was suggested by H. Paul many decades ago); (c) specific nominal constructions with certain prepositions, conjunctions or adverbs (cf. English *with*, *because of*), or so-called “absolute” constructions with certain morphological cases (cf. *ablativus absolutus* in Latin); (d) nominal expressions in the form of constructions with a deleted copula of the “habere” type (e.g.: “He looked down, a slight frown on his face.” – “An old woman, a handkerchief on her head, was praying in a chair.” – “They were sitting at the table, the whiskey bottle between them.”); (e) other non-verbal expressions (e.g. “Once over land the hurricane moves inland.” – with a deleted participle).

An explicit signal of propositional structure is contained even in motivated (descriptive) words (derived or compounded). Nevertheless, I would not class them with our “non-finite clauses”: rather than “deactualized” propositions they appear as “non-actual” propositions, since as elements of the denominating (onomatological) system of a given language they are built up on the background of certain propositional (predicative) relations taken in general, as an abstract schema. I would not mix the onomatological and the syntactic level. On the same grounds, however, one should differentiate among attributes and set those apart which do not appear as deactualized propositions in their particular co-text.

On the whole, I suggest treating the possible propositional status of expressions in connection with the language forms of a given language, since I see no other way out. And even within the limits of a single language it would be probably useful to account for different degrees of propositional character of particular expressions, depending on their different forms.

L I T E R A T U R E

- de Beaugrande, R. 1980: *Text, Discourse, and Process. Toward a Multidisciplinary Science of Texts*. Norwood, N.J.
- Daneš, F. 1974: *Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text*. In: F. Daneš (ed.): *Papers in Functional Sentence Perspective*. Prague and The Hague/Paris: 100–128.
- Daneš, F. 1976: *Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats*. In: *Studia grammatica XI: Probleme der Textgrammatik*. Hrsg. F. Daneš, D. Viehweger. Berlin: 29–45.
- Daneš, F. 1984: *K pojetí a klasifikaci nominálních výpovědí v češtině* [On the classification of nominal utterances in Czech]. In: *Zbornik za filologiju i lingvistiku 27/28*: 211–216.
- Daneš, F. 1985: *Zur phonischen Gestaltung natürlicher Gespräche (anhand von Arbeitsberatungen)*. In: J. Hoffmannová and D. Viehweger (eds.): *Linguistica 12*, Praha: 17–32.
- van Dijk, T.A. 1980: *Macrostructures. An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*. Hillsdale.

- van Dijk, T.A., Kintsch, W. 1983: *Strategies of Discourse Comprehension*. New York/London.
- Enkvist, N.E. (ed.) 1982: *Impromptu Speech. A Symposium*. Åbo.
- Greimas, A.J. 1974: ... In: H. Parret (ed.): *Discussing Language*. The Hague/Paris: 55–80.
- Gülich, E. 1970: *Makrosyntax der Gliederungssignale im gesprochenen Französischen*. München.
- Gülich, E., Raible, W. 1977: Überlegungen zu einer makrostrukturellen Textanalyse. In: T.A. van Dijk and J. Petöfi (eds.): *Grammars and descriptions*. Berlin/New York: 132–175.
- Hoffmannová, J. 1985: "Gliederungssignale" in der Kommunikationsstruktur der Arbeitsberatung. In: J. Hoffmannová und D. Viehweger (eds.): *Linguistica 12*, Praha: 57–70.
- Körner, S. 1966: *Experience and theory*. London.
- Metzeltin, M., Jaksche, H. 1983: *Textsemantik. Ein Modell zur Analyse von Texten*. Tübingen.
- Müllerová, O. 1985: Intonatorische, syntaktische und inhaltlich-pragmatische Segmentation der spontan gesprochenen Texte (anhand von Arbeitsberatungen). In: J. Hoffmannová und D. Viehweger (eds.): *Linguistica XII*. Praha: 33–56.
- Nekvapil, J. 1981: Zur Re-interpretation der Satzstrukturen im Text. In: F. Daneš und D. Viehweger (eds.): *Linguistica 1*. Praha: 112–118.

NAZWY WŁASNE W UŻYCIACH TROPICZNYCH: Casus antonomazji

W kompendium H. Lausberga „Handbuch der literarischen Rhetorik”, w części poświęconej tropom, znaleźć można intrygujące stwierdzenie: „Przejście od metonimii do metafory jest płynne, szczególnie w metonimii osobowej (...) i symbolicznej” (Lausberg 1971: 212). Szokująca wymowa tego stwierdzenia wiąże się z faktem, że brak wyraźnego rozróżnienia przypisuje się tu wyrażeniom pełniącym funkcję predykatywną, a taka jest właśnie istota metafory (J. Cohen 1966, Weinrich 1983, Bogusławski 1971, Arutjunova 1976, 1979; Beardsley 1962 – mówi o metaforze jako o wyrażeniu atrybutywnym; L. J. Cohen 1979 uznaje rematyczność metafor za ich funkcję pierwotną), i wyrażeniom nie pełniącym tej funkcji, odsyłającym do przedmiotu odniesienia. Wyglądałoby więc na to, że w opracowaniu Lausberga – wraz z zatarciem granicy między metaforą i metonimią – chwieją się fundamentalne opozycje w obrębie struktury zdania i komunikatu, takie jak podmiot – predykat, temat – reumat, że postuluje się istnienie bytów przejściowych, hybrydycznych, co w wypadku tak zasadniczych opozycji jest oczywistym absurdem.

Czy o tak podstawową pomyłkę może tutaj chodzić? Rozwikłania tej kwestii szukać można na tropie wskazanym przez samego Lausberga. Omawiając metonimie oparte na związku osobowo-rzeczowym i związku symbolicznym wskazuje on (Lausberg 1971: 212, §571 i 209, §568–1b), że te same wyrażenia – rozpatrywane osobno lub w powiązaniu z całym zdaniem – mogą podlegać różnej interpretacji i być rozpatrywane bądź jako metonimie, bądź jako alegorie, a więc odmiany konstrukcji metaforycznych. W cytowanym przez Lausberga zdaniu z Eneidy (9, 76): „Wulkan miota do gwiazd snop iskier zmieszany z popiołem”, Wulkan może oznaczać bóstwo z mitologii rzymskiej lub krater zionący ogniem. W pierwszym wypadku całe zdanie może przenośnie opisywać wybuch wulkanu i nabiera wówczas charakteru alegorii, w drugim – mamy do czynienia z katachrezą umotywowaną metonimicznie, a mianowicie z nazwaniem zjawiska (ognia buchającego z wnętrza ziemi i powstałego w ten sposób krateru) od imienia bóstwa, którego sfera działania związana jest z ogniem. Metafora i metonimia spotykają się tu i niejako na siebie nakładają. Nakładają nie w sensie upodobnienia funkcji, lecz w sensie tożsamości materialnej ich nośnika językowego. Dodajmy, że współwystępujące ze sobą odczytania dotyczą w jednym wypadku – gdy chodzi o wulkan ‘górze zionącą ogniem’ – sensu zleksykalizowanego (katachrezy metonimicznej), w drugim – gdy mowa o działaniach Wulkana – treści mitologicznej, która mogła być przyjmowana dosłownie lub na sposób figuralny. Żywa konstrukcja przenośna występuje tylko w tym ostatnim z odczytań analizowanego zdania. W pierwszym sensu przenośnym może być uświadamiany jedynie przy poszukiwaniu motywacji etymologicznej.

Podobne podwojenie sensu (nałożenie się zleksykalizowanych katachrez metonimicznych i żywych konstrukcji alegorycznych) zachodzi w obrębie wymienionych przez Lausberga metonimii opartych na związku symbolicznym, np. w zdaniu z „Kłamcy” Corneille’a: „J’ai quitté la robe pour l’épée”. *Suknia* jest tu symbolem stanu urzędniczego, *szpada* – rycerskiego. Oba te symbole mają charakter umotywowanych metonimicznie katachrez, całe zaś zdanie może być zinterpretowane przenośnie w sposób alegoryczny, jeśli rzeczywistą zmianę stroju czy atrybutu uzna się za figuralny wyraz zmiany statusu społecznego.

Konstatacja Lausberga nie jest więc w świetle analiz powyższych przykładów fałszywa, można by co najwyżej postulować jej przeformułowanie w celu ominięcia interpretacji niepożądanych.

Nasuwa się z kolei pytanie, czy wskazane przez Lausberga wypadki interferencji metafory i metonimii są wypadkami jedynymi? Spróbuję pokazać, że podobna interferencja zachodzi w innej kategorii tropicznej – antonomazji. Jest to kategoria tropiczna ciekawa z semantycznego punktu widzenia. Z kategorią tą wiążą się takie kluczowe kwestie, jak odróżnienie imion własnych i nazw pospolitych, funkcji referencjalnej i funkcji predykatywnej oraz opozycja znaczenia i treści konotowanych. Anto-

nomastyczne użycia wyrażen mogą więc stanowić przedmiot weryfikacji tez o pierwszorzędnej wadze dla teorii językowej.

Zagadka antonomazji objawi się w całej pełni, jeśli zestawie niektóre współczesne omówienia tego tropu. O. S. Achmanova w swoim słowniku podaje, że antonomazja oznacza m.in. „trop polegający na metaforycznym zastosowaniu imienia własnego do oznaczenia osoby nacechowanej własnościami pierwotnego (powszechnie znanego z literatury, historii itp.) nosiciela tego imienia” (Achmanova 1966: 50; cytuję w przekładzie własnym). Morier stwierdza zaś, iż „antonomazja jest wypadkiem szczególnym metonimii” (Morier 1961: 116; cytuję w przekładzie własnym); podobną konstatację znaleźć można w polskim „Słowniku terminów literackich” (Sławiński 1976: 26). A więc metafora czy metonimia? Odpowiedzi na to pytanie szukać będę, analizując ewolucję pojęciową antonomazji i badając uwarunkowania formalno-znaczeniowe dopuszczające tak krańcowo różne jej klasyfikacje.

Antonomazja to trop o zmiennym historycznie zakresie. W momencie maksymalnego rozszerzenia zakresu obejmował on wypadki zastępowania imienia własnego nazwą pospolitą i wypadki figuralnego użycia imion własnych. W rozwoju historycznym zakres antonomazji ewoluował od funkcji tropicznej pierwszego typu (imię pospolite zamiast imienia własnego) do maksymalnego rozszerzenia funkcji, tak iż mogła obejmować również wypadki odwrotne (użycie imienia własnego zamiast pospolitego); można też obserwować wtórne zawężenie zakresu na figuralne użycia imienia własnego – wypadki, których nie uwzględniało ujęcie pierwotne. Kontrast stanu wyjściowego i punktu dojścia objawia się np. między kanonicznymi opracowaniami antycznymi (Kwintyliian, *Inst. or.* 8, 6, 29–30; *Rhetorica ad Herennium* 4, 31, 42) i współczesnym całościowym przeformułowaniem problematyki figur i tropów (Grupa μ : Dubois i in.), gdzie antonomazja ujmowana jest wprawdzie jako kategoria dwudzielna, ale oba jej podtypy stanowią w istocie warianty składniowe później wydzielonego rodzaju antonomazji: użycia imienia własnego jako nazwy rodzajowej, ewentualnie wtórnie przeniesionej – na prawach metafory – do członu zdania pełniącego funkcję identyfikującą.

Pierwotnie antonomazja związana była z odpowiedzią na pytanie: Jak można nazwać daną osobę lub rzecz nie używając przysługującej jej nazwy indywidualowej? Obecnie – na zasadzie koniunkcji lub alternatywy – dodano pytanie: Co można zrobić z imieniem własnym w wypowiedzi, uchylając jego związek referencjalny z nosicielem pierwotnym? Takie przesunięcie zakresu kategorii tropicznej samo w sobie ujawnia metonimiczną naturę ludzkiego myślenia. Mimo założonej symetrii ujęcia pierwotnego i współczesnego kategoria ta ewoluje w poprzek zasadniczych opozycji semantycznych i funkcjonalnych, czego rezultatem jest właśnie jej przesunięcie z pola metonimii w pole metafory i – co więcej – jej przynależność do obu tych pól równocześnie.

Pierwotnym znaczeniem terminu „antonomazja” (gr. *ἀντωνομαζία* ‘zmieniać imię, przezwac inaczej’) było znaczenie metonimiczne, które uwzględniało przesunięcie między nazwami osób lub rzeczy i przysługującymi im wyrażeniami określającymi – epitetami. Jako zjawisko tropiczne interpretowano użycie epitetu zamiast nazwy własnej, a więc w funkcji odniesienia do określonego przedmiotu. Mówiąc językiem współczesnym: wyrażenie predykatywne staje się w użyciu antonomastycznym wyrażeniem referencjalnym. Retoryka grecka, a za nią podstawowe kompendia łacińskie (*Rhetorica ad Herennium*, *Institutio oratoria Kwintyliana*)¹ rozważały kwestie, jakie zwroty określające mogą się stawać substytutem danej nazwy. Ponieważ brano głównie pod uwagę nazwy osobowe, klasyfikacja epitetów używanych w funkcji referencjalnej uwzględniała podział cech (tak m. in. u wczesnośredniowiecznych autorów – Izydora z Sewilli i Bedy) na cielesne, duchowe oraz związane z okolicznościami zewnętrznymi. Przykładem antonomazji utworzonej od cechy cielesnej może być podane przez Izydora z Sewilli² określenie odnoszące się do Polifema: „*ipse arduus*” – od jego ogromnego wzrostu. Antonomazją uwzględniającą cechy duchowe byłby np. odnoszący się do Elżbiety I angielskiej

¹ Na terenie łacińskim trop ten określano nazwą „*pronomination*” (*Rhetorica ad Herennium* 4, 31, 42) lub terminem greckim „*antonomasia*” (*Kwintyliian, Institutio oratoria* 8, 6, 29–30).

² Isidorus, *Etymologiae* I, 37, 11 - zob. Lausberg 1960: 301.

epitet „The peaceable”³. Antonomazje oparte na cechach szczególnych wynikłych z okoliczności zewnętrznych to np. określenie Scypiona, zdobywcy Kartaginy, „Kartagińczyk”; nazwy patronimiczne typu Pelida (o Achillesie, synu Peleasa)⁴; określenia od wykonywanego zawodu, pełnionych funkcji lub godności, np. „Filozof” – jako słowo oznaczające Arystotelesa, „Delfin” – określenie denotujące aktualnego następcę tronu we Francji (du Marsais: 113, 119); należą tu także peryfrazy typu: „uczeń, którego Jezus miłował” – na określenie św. Jana (Beda). Cytowane przykłady pochodzą z dawnych traktatów.

Można przypuszczać, że nie bez znaczenia dla genezy interesującej nas tu kategorii tropicznej był fakt związku imion bóstw i bohaterów antycznych ze stałym epitetem, np. płomienny Hektor, szybkonogi Achilles, Zeus gromowładny, sowioka Atena⁵. Autorzy retoryk podkreślali, że imię własne osoby zastępowane być może przez wyrażenia oznaczające jej własności charakterystyczne. Chodziło tu zapewne w szczególności o takie cechy, które pojawiały się jako jej określenia w wypowiedziach. Mówiąc językiem współczesnej lingwistyki, byłyby to wyrażenia predykatywne często przypisywane danej osobie, przynależne więc do zasobu wspólnej wiedzy uczestników aktu komunikacji. Wiedzę tę, uporządkowaną wokół wyrażen językowych (w tym wypadku – wokół nazwy własnej odnoszącej się do danej osoby) przedstawić można w postaci konotacji (Apresjan 1974: 67–68; Mel’čuk, Iordanskaja 1980; Bartmiński 1988). Obiektem orzekania, a więc kandydatem do nazwania przez antonomazję, są przede wszystkim ogólnie znani ludzie, po nich dopiero indywidualnie ujęte rzeczy i zdarzenia. Dlatego rozważane w retorykach przykłady mają z reguły charakter antonomazji osobowych, lecz ustalona zasada tropiczna posiada charakter ogólny i może odnosić się także do przedmiotów, np. określenie „morze, które widziało upadek Ikara” zamiast nazwy – Morze Ikaryjskie (Lausberg 1960: 301).

Autorzy retoryk skonstatowali, że wyrażenie określające nabiera funkcji identyfikującej w zwrotach bezpośrednich – w peryfrastycznych apostrofach. Zauważono też – jak to odnotowuje Erazm z Rotterdamu w swej księdze „De duplici copia verborum ac rerum” – iż antonomazja zwielokrotnia możliwość odnoszenia się do danej osoby lub rzeczy, spełnia więc tak mocno akcentowany od czasów Renesansu postulat amplifikacji. Ta właśnie cecha antonomazji, jako wyrażenia koreferencjalnego, ma istotne znaczenie dla budowy tekstu spójnego⁶. Jej skrajną manifestacją są układy litanijne.

Antonomazję wiązano z kategorią eufemizmu. Stwarzając możliwość innego odnoszenia się do przedmiotów objętych tabu, w tym także do sił nadprzyrodzonych, których imienia nie wolno było wymieniać bezkarnie, antonomazja spełniała istotną funkcję komunikacyjną. Ponadto padły w retorykach stwierdzenia⁷, że deskrypcja stosowana w funkcji referencjalnej ma tę przewagę nad imieniem własnym, iż odsyłając do przedmiotu, dodatkowo może wyrażać jego ocenę – pochwałę lub nagane. Jest to z jednej strony oczywiste, jeśli zważyć, jaką deprecjonującą wymowę mogą mieć określenia osoby utworzone od jej przywar, np. Kunktator, w szczególności od wad fizycznych, np. Kuternoga, Krzywousty, Łokietek. Antonomazja to przecież ta kategoria tropiczna, która generuje ustabilizowane przezwiska. Z drugiej strony ta konstatacja może być sygnałem, że antonomazja nawet w tym pierwotnym ujęciu, które określano jako metonimiczne z natury, kryje w sobie pewien naddatek informacyjny i że jej funkcja nie wyczerpuje się w samym odniesieniu referencjalnym. Sądzę, że treść predykatywna, jaka tkwi w deskrypcjach, stanowiła w opinii autorów retoryk o atrakcyjności komunikacyjnej antonomazji. Ta treść była też furką, przez którą w pole jednej z odmian metonimii (antonomazja była przecież traktowana jako metonimia) mogła się wciskać metafora.

³ Określenie to podaje G. Puttenham, autor renesansowego kompendium „The Arte of English Poesie”, London 1589 (cyt. za Sonnino: 150).

⁴ Obi przykłady pochodzą z dzieła Kwintyliana - por. Inst. or. 8, 6, 29-30.

⁵ Ewolucję pojęciową epitetu w myśleniu pierwotnym badała O. M. Frejdenberg - zob. m. in. Frejdenberg 1978, cz. 6 i 7. Na temat stałego epitetu u Homera zob. Parandowski 1969: 8 i nast.

⁶ Użycia nazw w pospolitych w funkcji odniesienia do określonych przedmiotów analizuje w aspekcie podziału tematyczno-remajycznego A. Bogusławski - zob. Bogusławski 1977: 128 i nast.

⁷ M. in. podaje to autor traktatu „Rhetorica ad Herennium” i Beda Venerabilis w dziele „De schematibus et tropis”.

Otwarcie antonomazji na metaforę było następstwem wykorzystania jednej z możliwości, jakie stwarzał epitet. Antonomazja – w jej pierwotnym ujęciu – to, jak mówiliśmy, użycie wyrażenia określającego jako zastępnika nazwy własnej, a więc w funkcji referencjalnej. Epitet użyty w taki tropiczny sposób mógł mieć charakter przenośny. Zachodziło to wtedy, gdy stanowił on cechę charakterystyczną innego przedmiotu i gdy jego odniesienie do danej osoby było zarazem przypisaniem tej osobie cechy nosiciela pierwotnego. Jeśli przyjąć, że *y* jest cechą swoistą przedmiotu *Y*, to przypisanie tej cechy przedmiotowi *X* stanowi jedną z możliwych konstrukcji metaforycznych: *X* jest *y*-owaty (Dobrzyńska 1984, 1986). Możliwa jest też – i to ważne dla naszych wywodów – konstrukcja przenośna *Y*... (powiedziane o *X*-ie), gdzie predykat metaforyczny przechodzi do tematu zdania (Dobrzyńska 1989). Taka właśnie konstrukcja mogła wprowadzać metaforę w obręb tropu zaliczanego do struktur metonimicznych. Wyrażenie predykatywe, jakim jest metafora, wymaga dopełnienia w postaci aktualizatora – rodzajnika lub zaimka, który umożliwiłby spełnienie funkcji referencjalnej (Arutjunova 1980, 1981). Przykładem epitetu przenośnego użytego antonomastycznie w funkcji wyrażenia denotującego osobę może być określenie *ten truteń* – w wypowiedzi o kimś, kto chce korzystać z pracy innych, np. *Ten truteń znów przychodzi na gotowe*. W zdaniu tym metafora wypełnia dictum tematyczne (Bogusławski 1977: 38). Nic nie stoi na przeszkodzie, by to dictum nie mogło przybierać postaci imienia własnego osoby, rzeczy lub zjawiska, np.: *Czy ten Sherlock Holmes już doszedł, kto to zrobił?* (mowa nie o detektywie angielskim, lecz o kimś dociekliwym – traktowanym z ironiczną przesadą); *Ten Herod nie ma nad nikim litości* (mowa o kimś okrutnym); *Ten Katon znów nam robi wyrzuty* (mowa o kimś prawiącym morały); *Ten polski Beniamino Gigli karierę rozpoczął dość przypadkowo* (o wybitnym polskim tenorze, Wiesławie Ochmanie); *Ten współczesny Kmicic ma filmowy życiorys* (mowa o Zbigniewie Bujaku); *To rumuńskie Zakopane jest trudno dostępne dla turystów z Polski* (mowa o Sinai)⁸. W takich przypadkach metonimiczna antonomazja nie tylko realizowana jest przez wyrażenie metaforyczne, lecz wyprzedza niejako swą ewolucję pojęciową: Pierwotna antonomazja (nazwijmy ją Antonomazją₁) wykorzystuje deskrypcje przenośne, które będą produktem przekształcenia pojęciowego stanowiącego domenę późniejszej odmiany antonomazji (Antonomazją₂). Wypadki te mogły zaważyć na dalszym rozwoju kategorii tropicznej związanej z nadawaniem lub uchylaniem referencji wbrew prymarnym możliwościom funkcjonalnym wyrażen. Skok pojęciowy dokonał się jednak przypuszczalnie inaczej. Ale o tym za chwilę. Na razie zatrzymajmy się przy tych deskrypcjach metaforycznych realizowanych w oparciu o przenośnie użyte imie własne.

Wyrażenia takie są z semantycznego punktu widzenia zjawiskiem paradoksalnym, ponieważ predykatem metaforycznym jest w nich wyraz, którego pierwotną funkcję stanowi identyfikacja obiektu, nie zaś predykacja (Strawson 1980: 135 i nast., Bogusławski 1977: 108 i nast., Arutjunova 1977: 189 i nast., 1982 i nast., Padučeva 1985: 81, 99). Gdy funkcję predykatu metaforycznego pełni inna jednostka leksykalna, nie będąca imieniem własnym, do predykacji wykorzystywany jest zespół cech nie stanowiących łącznie jej znaczenia kodowego. Mogą to być niektóre elementy tego znaczenia, przede wszystkim zaś cechy konotowane przez tę jednostkę. Chodzi oczywiście o cechy znaczeniowe i konotacyjne relewantne w danym odniesieniu. W wypadku przenośnego użycia imion własnych wykorzystywana jest ta okoliczność, że choć nie posiadają one treści znaczeniowej właściwej deskrypcjom, lecz towarzyszą im różne konotacje. One więc mogą stać się tworzywem znaczenia metaforycznego. Dokonujące się w takich użyciach zmiany pojęciowe – wylanianie się sensu przy interpretacji metafory – mogły, jak już wspomniałam, przetrzeć szlak dla nowej kategorii tropicznej, która miała być odbiciem lustrzanym antonomazji w jej znaczeniu pierwotnym i objęła imiona własne użyte na podobieństwo nazw pospolitych, a więc w postaci deskrypcji mogących służyć predykacji.

⁸ Trzy ostatnie zdania reprezentują metaforę opartą na zwerbalizowanych dwóch członach proporcji alogicznej. Nie wszyscy badacze zaliczają takie konstrukcje do wyrażen przenośnych - por. Bogusławski 1983: 87. Za przyjętym tu rozwiązaniem przemawia fakt, iż wyrażenia typu *Paryż Północy* używane są w sensie antonomastycznym (w tym wypadku 'wielka metropolia', 'stolica kulturalna Północy'), co łączy się z nadaniem wyrazowi *Paryż* walencji, jakiej nie miałby w swym znaczeniu prymarnym. Wyrażenie *Paryż Północy* nie jest więc jednostką niepodzielną. Zbudowane jest według tego samego schematu, co *najwyższa góra Afryki, stolica Szwajcarii, główna metropolia Dalekiego Wschodu* itp.

Kiedy doszło do tego przesunięcia terminologicznego i czy autorzy retoryk mieli świadomość odejścia od pierwotnych ustaleń? Lausberg utrzymuje, iż przeskok pojęciowy dokonał się w pismach XVII-wiecznego autora holenderskiego, J. G. Vossiusa (Lausberg 1960: 301–302), który przeanalizował przesłanki wpływające z pierwotnej, metonimicznej antonomazji. Vossius, w swym traktacie „Poeticarum institutionum libri tres”, przyporządkował antonomazję – jako zjawisko ilościowe – synekdosze, odmianie metonimii. Następnie, kierując się zasadą symetrii – obserwowaną w innych typach metonimii i w szczególności synekdochy (realizacją tej zasady są m.in. przesunięcia z całości na całość i z całości na część), ustalił, że antonomazje mogą być też dwojakiego rodzaju. Polegają nie tylko na użyciu nazwy pospolitej w funkcji imienia własnego (antonomazje uszczegółwiające; jest to ten typ przesunięć tropicznych, który znany był z tradycji retorycznej), lecz mogą także przybierać kierunek odwrotny – gdy imię własne użyte byłoby w funkcji nazwy pospolitej (antonomazje uogólniające). W tym Vossiańskim ujęciu przejawia się dążenie do klarowności i symetrii systemu. Choć rozumiany denotatywnie jako operacje na zbiorach, trop ten chwycił zasadnicze opozycje funkcjonalne w obrębie zdania jako uchYLENIE referencji i WYMUSZENIE predykcji.

Jest dość problematyczne, czy koncepcja wyłożona przez Vossiusa była – jak skłonny jest sądzić Lausberg – jego własnym pomysłem. Można przypuszczać, że usankcjonował on co najwyżej i usystematyzował wcześniejsze tendencje klasyfikacyjne, skoro przykład antonomazji nowego typu (użycia imienia własnego jako nazwy gatunkowej) znaleźć można u wcześniejszego i mniej popularnego autora angielskiego H. Peachama⁹, który zresztą uwzględnia antonomazje obu rodzajów.

Antonomazja nowego typu w jednym ze współczesnych leksykonów (Sławiński 1976: 26) zdefiniowana została następująco: jest to „używanie imienia własnego znanej postaci literackiej lub historycznej jako nazwy określonego typu ludzkiego”. Zawężanie antonomazji do użycia nazw osobowych spotkać można niejednokrotnie (por. Achmanova 1966: 50) – szczególnie w wypadku tej później wydzielonej Antonomazji₂. Antonomazja-epitet nie wiązała się z takimi ograniczeniami, czego dowodem są przykłady nazywania boga i szatana, podawane w traktatach począwszy od Bedy. Także w wypadku Antonomazji₂ te ograniczenia są z semantycznego punktu widzenia bezzasadne. Są refleksem prototypowego charakteru nazw własnych osobowych, a w aspekcie historycznym – reliktem myślenia archaicznego i przejawem tradycji. W nazwach nieosobowych mogą zachodzić te same zjawiska tropiczne, np.:

Niepogodzeni z bezsensem istnienia
Z krzywdą i zdradą, lękiem i cierpieniem,
Duchom podobni, dzwoniąc łańcuchami,
Przenikamy przez mury nowych Elsinorów,
Aby zbrodnie prawdziwym nazywać imieniem,
Straszyć warty królewskie i przemijać cieniem.

(A. Słonimski, „Niepogodzony...”)

Podobny przykład znaleźć można u K. K. Baczyńskiego w „Śnie tropikalnym”, gdzie mowa o rzece, co płynie „ku wybrzeżom, sudanom, antyloom”. *Elsinory*, *sudany*, a także chyba – w tym kontekście (pisane z małej litery) *antyle* to wypadki nazywania zjawisk podobnych do pewnego pierwowzoru, nazywania takiego, jakie właściwe jest rzeczownikom pospolitym. W użyciu tropicznym nazwa przestaje oznaczać jednostkowy przedmiot, staje się nazwą elementów pewnej klasy. Takie użycie przenośne ma charakter metaforycznie umotywowanej katachrezy, wyróżniającej się tym, że: 1) utworzona jest od imienia własnego, 2) odnosi się zawsze do zjawisk z tej samej kategorii ontologicznej co prototyp. Z tego ostatniego warunku wynika, że nie będzie przykładem antonomazji cytaty z wiersza Szyborskiej podany w „Słowniku terminów literackich” (Sławiński 1976: 26). Przykład ten ilustruje zjawisko metonimii:

Nie być bokserem, być poetą,
mieć wyrok skazujący na ciężkie norwidy,

⁹ Sonnino 1968: 150. Cytowane przykłady pochodzą z traktatu Peachema „The Garden of Eloquence” z 1577 r. (s. 23).

z braku muskulatury demonstrować światu
 przyszłą lekturę szkolną – w najszcześniejszym razie –
 o Muzo. O Pegazie, aniele koński.

(W. Szymborska, „Wieczór autorski”)

Z podobną metonimią nie-antonomastyczną mielibyśmy do czynienia (przy jednej z możliwych interpretacji) w następującym fragmencie:

Zajeżdżają gronostaje,
 I brajtszwance, (...)
 I burbony i szynszyle
 I ordery
 I sobole i grand-diuki (...)
 Akselbanty i lampasy.

(J. Tuwim, „Bal w operze”)

Antonomazja katachretyczna rozciąga się na skali od nazw pospolitych w pełni zleksykalizowanych, jak *donjuan*, *lowelas*, *kabotyn*, *krezus*, *cezar*, *beniaminek*, do nazw rodzajowych tworzonych ad hoc. Tylko te ostatnie stanowią żywą kategorię tropiczną; w wypadku pierwszych element przenośny motywuje powstanie nazwy, ma więc charakter genetyczny.

Antonomazje nie zleksykalizowe często manifestują swoją tożsamość przy użyciu dwóch technik formalnych: wykorzystania formy liczby mnogiej i zapisu z małej litery. Oba te sposoby przekazu podkreślają, że nazwa nie odnosi się do danego indywiduum na prawach jego imienia własnego. Antonomazje wykorzystujące liczbę mnogą pojawiają się w publicystyce, gdy mowa o sytuacjach ujmowanych w sposób szablonowy, pod kątem cech typowych, np. *Potrzeba nam teraz Dantonów, nie Robespierre'ów; To człowiek z pokolenia Kolumbów* (aluzja do powieści Bratnego, „Kolumbowie. Rocznik 20”). Antonomazja wykorzystywana w polemice w bezpośrednim ataku maskuje personalny charakter wypowiedzi i kieruje atak także przeciwko zwolennikom i naśladowcom atakowanego, np. *Ciekawe, jaki program przedstawią tacy Kuronie czy Michniki?* (wypowiedzenie z gryzącą ironią). Antonomazje sygnalizowane przez liczbę mnogą, pojawiają się też w poezji:

W altanie stół, jak młyński kamień,
 Stojący na kamiennej osi,
 Upstrzony gęsto nazwiskami
 Inicjałami w dat chaosie, (...)
 Runiczny kamień! Gdybyż mogli
 Uczeni w piśmie serc klinowem,
 Tych letnisk Champolliony nowe,
 Odczytać nam ów głąz-hieroglif!

(J. Tuwim, „Kwiaty polskie”)

My nie po trupach. My po przemyśleniu
 Idziemy w niebo po szczeblach drabiny:
 Są z nas Jakuby nie z Ducha, nie z Ojca,
 A z przysposobień Ochotniczej Straży.

(S. Grochowiak, „Sześciokrotne śpiewy poranne”)

Jak już wspomniałam, katachretyczne użycia imion własnych możliwe są też w liczbie pojedynczej. Przekształcenie nazwy jednostkowej w nazwę typu pociąga za sobą przeobrażenie semantyczne: słowo oderwane zostaje od swej pierwotnej denotacji i uzyskuje treść z konotacji z nią związanych; treść ta wyznacza zakres odniesień nazwy (Vasilevskaja 1979). Niektóre z takich antonomazji mają charakter w dużym stopniu skonwencjonalizowany i są na drodze do pełnej leksykalizacji, np. *Ksantypa*, *Zoil*, *Judasz*, *Hipokrates*. Tropiczne użycie tych nazw może być podkreślone w zapisie zastąpieniem wielkiej litery inicjalnej małą, np. *Taki matuzalem ma już niewielki kontakt z rzeczywistością, Powiedz temu hipokratesowi, że ten lek ci szkodzi.*

Katachretyczne antonomazje – dokonywane ad hoc czy też zleksykalizowane – zbliżają się do metafory pod względem sposobu wykorzystania tworzywa konotacyjnego. W katachrezie tworzy ono nowe pojęcie służące nazywaniu, w metaforze – stanowi treść predykcji (Čerkasova 1968, Arutjunova 1979). W pierwszym wypadku przeskok pojęciowy właściwy metaforze ma charakter genetyczny: motywuje przesunięcie znaczenia. W drugim – wpisany jest w mechanizm znaczeniowy tropu służącego przypisaniu pewnemu przedmiotowi zespołu cech konotowanych i/lub niektórych cech znaczeniowych jakiegoś leksemu. Choć ta opozycja wydaje się intuicyjnie uchwytana, jednak w poszczególnych wypadkach nie jest jasne, czy mamy do czynienia ze zjawiskiem nazwotwórczym (katachrezą), czy predykcją metaforyczną. Antonomazja₂ przechodzi płynnie i niepostrzeżenie w obszar metafory. Taki niejasny status mają wyrażenia o jednostkowym przedmiocie, przypominające metaforyczną konstrukcję *Y...* (powiedziane o *X*-ie), np. *Ten Matuzalem ma już niewielki kontakt z rzeczywistością* (gdzie imię prototypicznego starca pisane jest z wielkiej litery), lub zdania oparte na schemacie *X jest Y-iem*, np. *On jest raczej Sancho Pansą niż Don Kichotem*, co ilustruje też następujący fragment poetycki:

Choćbym zdołał pochwyć wszystkie pozaziemskie
Fale, obrazy, słowa, melodie i znaki,
Co przenikają mury jak duch Króla-Ojca,
Prostodusznym Bernardo będę, nie Hamletem,
Który umiał odczytać wezwanie zza świata.

(A. Słonimski, „Niepogodzony...”)

Znowu więc w obrębie antonomazji zaznacza się interferencja metafory – interferencja polegająca tym razem na istnieniu dwu alternatywnych interpretacji zdania. Dla uniknięcia takiej dwuznaczności zastosować można w zapisie małą literę, znany nam już sygnał antonomastycznej katachrezy, np. *Ten Matuzalem ma już chyba ze sto lat* (możliwa interpretacja metaforyczna i katachretyczna) – *Ten matuzalem ma już chyba ze sto lat* (wyłącznie interpretacja katachretyczna). Podobna dwuznaczność nie grozi nazwom antonomastycznym silnie skonwencjonalizowanym i zleksykalizowanym. Nie zagraża też w wypadku, gdy imię własne osoby odniesione jest do jakiegoś zjawiska nieosobowego lub – mówiąc ogólniej – gdy zachodzi zmiana kategorii ontologicznej. Takie wypadki stanowią wyłączną domenę metafory. Np.:

Rzeko, co wiernie w swojej fali
Warszawskie powtarzałaś gwiazdy (...)
Aż przyszło ci, pieśniarko szara,
Ogniem stolicy swej zapalać
I wyć, gdy wycie usłyszałaś
Warszawy, Hioba polskich miast!

(J. Tuwim, „Kwiaty polskie”)

Prześledziliśmy ewolucję pojęciową antonomazji i obecność w niej metaforycznej zasady przekształcania sensu. Antonomazja, określana jako jeden z podtypów metonimii czy metonimicznej synekdochy, dopuszcza występowanie metafor. Mniej to dziwi w wypadku Antonomazji₁, gdzie wyrażenie metaforyczne stanowi wypadek szczególny substytuowanego za imię własne wyrażenia deskryptywnego, czyli – mówiąc językiem retorycznym – epitetu. W subtelniejszy, a zarazem silniej rozsadzający granice podziałów tropicznych sposób przejawia się to w Antonomazji₂. Metafora może tam występować jako utajona zasada genetyczna, może też stanowić – i to istotne – konkurencyjny sposób interpretacji wypowiedzi.

Ta interferencja metafory w obrębie kategorii rozpoznawanej jako metonimia spowodowana została, jak można sądzić, tym, że za zjawisko z zakresu przyległości uznano w retoryce włączanie elementu do zbioru, co mogło zostać przełożone na zasadę wytwarzania sensu w metaforze, opartą na schemacie predykcji. Wiąże się z tym inna jeszcze właściwość podejścia retorycznego. Klasyfikacja tropów oparta była na wyróżnieniu nazw i zdań jako całości. „Tropus est verbi vel sermonis (...) mutatio” (Kwintylijan 8, 6, 1). Ich znaczenie ujmowano w sposób denotatywny. Poszczególne tropy

w tym także antonomazja, definiowane były tak, jakby stanowiły izolowany fakt nazywania przedmiotu, wyrwany z uwikłań wewnątrzdanowych. Takie podejście wynikało z uwarunkowań historycznych – z ówczesnego rozumienia problemów językowych. Jednak przy takim właśnie ujęciu przekształceń tropicznych niemożliwe stało się adekwatne uchwycenie zjawisk związanych z wewnętrzną strukturą sądu, niemożliwe było też zapanowanie nad skutkami tych zjawisk w zakresie sensu i funkcji poszczególnych użyć tropicznych. Zjawiska wykluczające się w pewnej płaszczyźnie ujęcia, w innej mogą się na siebie nakładać lub stanowić alternatywne interpretacje tych samych zdań. Metafora stawać się może wypadkiem szczególnym metonimii, metonimia zaś – alternatywą interpretacyjną metafory.

CYTOWANA LITERATURA

- Achmanova, O. G. 1966: *Slovar' lingvističeskich terminov*. Moskva.
- Ad C. Herennium libri IV. W: Marx, F. (wyd.) 1925: *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, vol. 1. Lipsiae: 1–192.
- Apresjan, Ju. D. 1974: *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Moskva. Przekład polski: Apresjan, J. D. 1980: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław.
- Arutjunova, N. D. 1976: *Predloženie i ego smysl*. Moskva.
- Arutjunova, N. D. 1977: *Nominacija, referencija, značenie*. W: Serebrennikov, B. A., Ufimceva, A. A. (red.): *Jazykovaja nominacija (obščie voprosy)*. Moskva: 188–206.
- Arutjunova, N. D. 1979: *Jazykovaja metafora (Sintaksis i leksika)*. W: Grigor'ev, V. P. (red.): *Lingvistika i poetika*. Moskva. Przekład polski: Arutjunova, N. D. 1980: *Metafora językowa (I). (Składnia i leksyka)*. W: *Teksty 6*: 158–170; Arutjunova, N. D. 1981: *Metafora językowa (II). (Składnia i leksyka)*. W: *Teksty 1*: 138–153.
- Arutjunova, N. D. 1982: *Lingvističeskie problemy referencii*. W: Arutjunova, N. D. (red.): *Novoe v zarubežnoj lingvistike 13. Logika i lingvistika (problemy referencii)*. Moskva: 5–40.
- Bartmiński, J. (red.) 1988: *Konotacja*. Lublin.
- Beardsley, M. C. 1962: *The Metaphorical Twist*. W: *Philosophy and Phenomenological Research 22*. Przekład polski: Beardsley, M. C. 1980: *Odkształcenie metaforyczne*. W: *Archiwum Tłumaczeń z Teorii Literatury i Metodologii Badań Literackich*. Lublin: 5–17.
- Beda Venerabilis: *De schematibus et tropis*. W: Timannus, G. (wyd.) 1551: *Allegoriae simul et tropologiae in locos utriusque Testamenti*. Parisiis.
- Bogusławski, A. 1971: *O metaforze*. W: *Pamiętnik Literacki 4*: 113–126.
- Bogusławski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa.
- Bogusławski, A. 1983: *Interpretacja nieliteralna, metafora, proporcja analogiczna*. W: Głowiński, M. Okopień-Sławińska, A. (red.): *Studia o metaforze II*. Wrocław: 63–88.
- Čerkasova, E. T. 1968: *Opyt lingvističeskoj interpretacii tropov (metafora)*. W: *Voprosy Jazykoznanija 2*. Przekład polski: Czerkasowa, J. T. 1971: *Próba lingwistycznej interpretacji tropów (Metafora)*. W: *Pamiętnik Literacki 3*: 259–273.
- Cohen, J. 1966: *Structure de la langue poétique*. Paris.
- Cohen, L. J. 1979: *The Semantics of Metaphor*. W: Ortony, A. (red.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: 64–77.
- Dobrzyńska, T. 1984: *Metafora*. Wrocław.
- Dobrzyńska, T. 1986: *Warunki interpretacji wypowiedzi metaforycznych*. W: Dobrzyńska, T. (red.): *Teoria tekstu. Zbiór studiów*. Wrocław: 55–64.
- Dobrzyńska, T. 1988: *Katachreza „inopiae causa”*. W: Dobrzyńska, T. (red.): *Studia o tropach I*. Wrocław: 55–66.
- Dobrzyńska, T. 1990: *Wypowiedź przenośna relacjonowana w mowie zależnej*. W: Dobrzyńska, T. (red.) *Tekst w kontekście*. Wrocław.
- Du Marsais, C. Ch. 1757: *Des Tropes (...)*. Paris.
- Frejdenberg, O. M. 1978: *Metafora*. W: *Mif i literatura drevnosti*. Moskva. Przekład polski: Frejdenberg, O. M. 1983: *Metafora*. W: *Pamiętnik Literacki 2*: 321–348.
- Grupa μ: Dubois, J., Edeline, F., Klinkenberg, J. M., Minguet, P., Pire, F., Trinon, H. 1970: *Rhétorique générale*. Paris.
- Kwintilian, *Institutio oratoria*. Marx, F. (wyd.) 1965: *M. Fabi Quintiliani Institutionis oratoriae libri XII*. Lipsiae.

- Lausberg, H. 1960: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, t. 1–2. München. Przekład polski fragmentu: Lausberg, H. 1971: *Tropy*. W: *Pamiętnik Literacki* 3: 193–216.
- Mel'čuk, I. A., Iordanskaja, L. N. 1980: *Konnotacija v lingvističeskoj semantike*. W: *Wiener Slawistischer Almanach* 6. Przekład polski: Jordanskaja, L., Mielczuk, I. 1988: *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*. W: Bartmiński, J. (red.) *Konotacja*. Lublin: 9–34.
- Morier, H. 1961: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Paris.
- Padučeva, E. V. 1985: *Wyskazywanie i ego sootnesennost' s dejstvitel'nost'ju*. Moskva.
- Parandowski, J. 1969: *Homer*. W: *Homer: Odyseja*. Warszawa: 5–48.
- Sławiński, J. (red.) 1976: *Słownik terminów literackich*. Wrocław.
- Sonnino, L. A. 1968: *A Handbook to Sixteenth Century Rhetoric*. New York.
- Strawson, P. F. 1959: *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*. London. Przekład polski: Strawson, P. F. 1980: *Indywidualia. Próba metafizyki opisowej*. Warszawa.
- Vasilevskaja, L. I. 1979: *Sintaksičeskie vozmožnosti imeni sobstvennogo*. W: Grigor'ev, V. P. (red.): *Lingvistika i poetika*. Moskva: 136–146.
- Weinrich, H. 1963: *Semantik der Kühnen Metapher*. W: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 37. Przekład polski: Weinrich, H. 1971: *Semantyka śmiałej metafory*. W: *Pamiętnik Literacki* 4: 243–264.

Ľ. Ďurovič, Lund

THE EMPTY AND MISSING PLOTS OF A SYSTEM

0. Quantifiers (QC – cardinals, QO – ordinals) have a special status with respect to the arbitrariness of the linguistic sign (Bogusławski 1966: 663). All the plots that must be verbalized are given a priori by the infinite sequence of natural numbers. All QCs necessarily have a parallel QO. In the Slavonic languages, all quantifiers have a well known tendency to acquire an identical or similar grammatical shape, cf. Bogusławski's "unifying tendencies" (1966: 256). This phenomenon has often been described generally (cf. e.g. Šerech 1952), and individual languages repeatedly provide new proof of this restructuring of former nouns, e.g. Slovak *sto*, *tisíc*, *milión*, *miliarda*, viz. *s tisíc* or *s tisícimi korunami* or *s tisícou korun*, *s milión korunami* or *s miliónom korun*, but only *so sto korunami* and only *s miliardou korun*.

The grammatical shape of the definite QCs must be matched by interrogative and demonstrative pronouns (*koľko*, *koľko*, cf. such forms as Cz. *koľko*) and to some extent, by indefinite quantifiers (*mnoho*, *málo*, *niekoľko*, *viacero*, *nemnoho*). The adaptation of different words to those quantifier functions is a process provoked by the symmetry – real or apparent – of the form of expression, i. e. by the well-known *Systemzwang*. In this paper, I will try to demonstrate how, in Slovak, this "Systemzwang" creates new forms which are virtually devoid of meaning, and how, in substandard or in less codified contexts, they acquire a grammatical meaning of their own.

1.1. Polish – the native language of Andrzej Bogusławski – and Slovak, my own mother tongue, are (with Sorbian) the only Slavonic languages (Bogusławski 1966: 253) with a grammaticalized virile gender (m.-vir.) within a more general masculine animate gender, e.g. Pol. *dwaj panowie*, Slk. *dvaja páni* as compared to *dva jelene*, Pol. *dwa jelenie*. This grammatical property is signalled, alongside with the genitive-accusative (G.-A.) in sg. and pl., by a special adjectival congruence form in N.pl. (*ty, naši, ktorí, starí páni* vs. *tie, naše, ktoré, staré jelene, domy, ženy, mestá*). It is only in Slovak and Polish that the QCs also have a specific m.-vir. nominative form, which – in accordance with the development model of QCs in these languages (Ďurovič 1977) – in Slovak is dependent on its m.-vir. head (*dvaja, piati páni prišli*), but in Polish governs the m.-vir. noun (*dwu/dwóch, pięciu panów przyszło*). The oblique cases are common to all genders and dependent – whether they are congruent or not (*k piatim/pät' pánom, ženám, mestám; k pięciu panom, kobietom, miastom*). The nominative form of the QC is a governing *pät'* in Slovak (*pät' pánov, žien, miest*) unmarked for gender, while Polish has a non-virile *pieć* (*pieć psów, kobiet, miast*), in equipotent opposition to m.-vir. *pięciu* (*pięciu panów*) (cf. Ďurovič 1977: 74ff). The accusative of a QNP (a noun phrase with a cardinal quantifier) with a m.-vir. noun has two possibilities: a G.-A., if the head of the QNP is the m.-vir. noun (*vidím piatich pánov*, cf. N. *piati páni*), or a N.-A., if the head of the QNP is a governing QC (*vidím pät' pánov*, cf. N. *pät' pánov*).

The QC paradigm in Slovak – for QCs 5 and higher – consequently, has the following plots:

N.	+m.-vir. vs.	± all genders	+ <i>piati</i> (<i>páni</i>) vs. ± <i>pät'</i>	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{pánov} \\ \textit{psov} \\ \textit{žien} \\ \textit{miest} \end{array} \right.$
G.	all genders		<i>piatich/pät'pánov, žien, etc.</i>	
D.	all genders		<i>piatim/pät'pánom, ženám etc.</i>	
A.	as G m.-vir. vs.	Acc. all genders	+ <i>piatich</i> (<i>pánov</i>) vs. ± <i>pät'</i>	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{pánov} \\ \textit{psov} \\ \textit{žien etc.} \end{array} \right.$
L.	all genders		(o) <i>piatich/pät'pánoch etc.</i>	
I.	all genders		<i>piatimi/pät'pánmi etc.</i>	

Qs 1–4 have developed a congruent paradigm, with the same plots as all adjectivals. The indefinite Qs are modelled according to Qs 5 and higher and, therefore, these lower Qs will not be further mentioned.

2.1. The m.-vir. congruent forms of QCs are signalled by two morphophonemic features:

a) a soft stem-final consonant, caused by the alternation between a hard vs. a soft consonant, if the hard stem-final consonant of the unmarked form participates in the softness correlation, in reality always {t} vs. {t,}; there is no consonantic mark in the other three QCs (*sedem, osem, tisíc*); the stem of the m.-vir. form is identical with the stem of QCs in the oblique cases (*piati – piatich, piatim ...*);
 b) a long stem vowel, caused by the alternation between a short vs. a long vowel (diphthong), if the stem vowel of the unmarked form is short ({ä}–{ia}, {e}–{ie}, {o}–{uo}, cf. Ďurovič 1973: 26), viz:

a) hard – soft:		
{t} – {t,}:	<i>pät'desiat</i>	– <i>pät'desiati</i> [-t,i]
	{ <i>paedesiat</i> }	– { <i>paedesiat,i</i> }
without conson. alternation:	<i>pät'</i>	– <i>piati</i>
	{ <i>paet,</i> }	– { <i>piat,i</i> }
b) short – long		
{ae} – {ia}	<i>pät'</i>	– <i>piati</i>
	{ <i>paet,</i> }	– { <i>piat,i</i> }
	<i>desat'</i>	– <i>desiati</i>
	{ <i>desaet,</i> }	– { <i>desiat,i</i> }
{e} – {ie}	<i>šest'</i>	– <i>šiesti</i>
	{ <i>šest,</i> }	– { <i>šiest,i</i> }
{o} – {uo}	<i>osem</i>	– <i>ôsmi</i>
	{ <i>os#m-</i> }	– { <i>uosmi</i> }
without alternation:	<i>tisíc</i>	– <i>tisíci</i>

2.2. The obligatory softness (as far as possible) is the distinguishing mark between the stem of the QC with real endings (*-i, -ich* etc.) and the QO (always hard stem), viz:

	QC (m.-vir., obl. cases)		QO
(päť)	<i>piati</i> [-t,i] <i>piatich</i> [-t,ich] etc.	(<i>piaty</i>)	<i>piaty</i> [-ti] N.sg.m. <i>piati</i> [-ti] N.pl.m.-vir. <i>piate</i> [-te] N.pl.non-m.-vir. <i>piatych</i> [-tich] G.pl. etc.
(<i>sedem</i>)	<i>siedmi</i> [-mi] <i>siedmich</i> [-mich] etc.	(<i>siedmy</i>)	<i>siedmy</i> [-mi] N.sg.m. <i>siedmi</i> [-mi] N.sg.m.-vir. <i>siedme</i> N.pl. non-m.-vir. <i>siedmych</i> [-mich] G.pl. etc.
(<i>päťdesiat</i>)	<i>päťdesiati</i> [-t,i] <i>päťdesiatich</i> [-t,ich] etc.	(<i>päťdesiaty</i>)	<i>päťdesiaty</i> [-ti] N.sg.m. <i>päťdesiati</i> [-ti] N.pl.m.-vir. <i>päťdesiatych</i> [-tich] G.pl. etc.

2.3. Like all adjectivals, QO (ordinal numerals) have a congruent paradigm with forms for three genders and six cases in the sg., with two N.pl. and two A.pl. forms (m.-vir. vs. all other than m.-vir., while there is no gender difference in the oblique cases in the pl.). The QO forms of N.sg. m. and N.pl. m.-vir. are homophones ([piati]), although, for historical reasons, they are spelled differently: *piaty* vs. *piati* (Slovak has just one {i}, both as a phonem, and as allophones).

On the contrary, the QC (cardinal) N. m.-vir. form *piati* [-t,i] and the QO N.pl.m. *piati* [-ti] are homographs, but not homophones, the identical spelling notwithstanding, cf.:

Boli sme doma piati [-t,i] 'we were five (male persons) at home'

vs.: *V pretekoch boli juniori Bratislavy prví, juniori Trenčína druhí, juniori Košíc piati* [-ti] 'In the competition the juniors of Bratislava came in first, those of Trenčín second and those of Košice fifth'.

Qs with a non soft/hard stem consonant distinguish the QCs and QOs in the nominative only syntactically (i.e. neither morphologically nor orthographically), e.g.:

Boli sme doma siedmi

vs.: *Juniori Trnavy prišli siedmi, juniorky prišli piate.*

'The junior men's team came in seventh, the women's team fifth'.

In the oblique cases, QCs are spelled with an *i* (*siedmich*, *siedmim*), QOs with a *y*, like all adjectives (*siedmych* as *krásnych*, *siedmyimi* as *krásnymi*). Spelling those words is an almost insurmountable difficulty for the average educated Slovak.

3.1. Ideally, the grammatical shape of the indefinite cardinals and quantitative pronouns should match that of the definite ones:

N.	+ <i>piati</i> [t,i]	± <i>päť</i>	N.	+ (<i>nie</i>) <i>kol'ki</i>	± (<i>nie</i>) <i>kol'ko</i>
G.	<i>piatich</i>		G.	(<i>nie</i>) <i>kol'kých</i>	
D.	<i>piatim</i>		D.	(<i>nie</i>) <i>kol'kým</i>	
A.	as G.	as N.	A.	as G.	as N.
L.	<i>piatich</i>		L.	(<i>nie</i>) <i>kol'kých</i>	
I.	<i>piatimi</i>		I.	(<i>nie</i>) <i>kol'kými</i>	

E.g.: Slk.	<i>Boli sme doma piati</i>	– ... <i>niekol'ki</i> (= male persons)
	<i>Bolo nás doma päť</i>	– ... <i>niekol'ko</i> (= any)
cf. Pol.	<i>Było nas w domu pięciu</i>	– ... <i>kilku</i> (=male persons)
	<i>Było nas w domu pięć</i>	– ... <i>kilka</i> (=any but male persons)

Czech, having no m.-vir., has only one N. form *kolik*, *několik*, and the Cz. universal QC oblique form (*ně*)*kolika* for all oblique cases.

3.2. In Slovak, the indefinite QCs are: *mnoho* (*vel'a*), *málo* and their comparatives, *viacero*, *niekol'ko*, *nemnoho*, *pár*, the same structures have pronouns *kol'ko* and *tol'ko*. – *Málo*, *menej*, *vel'a* and *pár* do not follow this pattern and are indeclinable (see below). All the others have the paradigm shown above, i.e. e.g. *mnohí* (N. m.-vir.), *mnoho* (N. all), *mnohých* (G.,L. all), *mnohým* (D. all), *mnohými* (I. all).

Since, however, none of these words has a stem final consonant belonging to the softness correlation, they look and sound like ordinal quantifiers (QOs) and they are, indeed, virtually identified with QOs. The conventional spelling with a “y” after velars (*kol'kých*, *mnohých*) strengthens this feeling of identity.

The QOs, by definition congruent, have, however, another paradigm:

Sg. N.	<i>prvý/kol'ký, -é, -á</i>	Pl. <i>p r v í / k o l ' k í, prvé/kol'ké</i>
G.	<i>-ého, -ej</i>	<i>-ých</i>
D.	<i>-ému, -ej</i>	<i>-ým</i>
	etc.	etc.

Ex. *Kol'ký si prišiel? Prišiel som prvý*

Który przyszedł? Przyszedłem pierwszy.

Only the underlined forms are homonymous with QCs.

3.3.1.1. Because of this partial identity with the paradigm of QOs and because of the homonymity of forms belonging here, forms *l o o k i n g* like QOs, but by definition impossible in QCs, also arise in the paradigm of Slovak indefinite QCs, primarily nominatives non-m.-vir. such as *niekol'ké*. In definite QCs, a form as *[piat,e] is absolutely unthinkable. – Forms as *niekol'ké* can really be found, e.g. *Deti sa rozprchli, n i e k o l ' k é z a s t a l i p r i p o m n í k u p a d l ý c h* (L. Ťažký).

Normally, the meaning N.pl. non-m.-vir. in QCs is expressed by the unmarked governing form *niekol'ko*, which, however, requires another syntactic construction, viz.: ...*niekol'ko i c h z a s t a l o p r i p o m n í k u* ... and this is actually the only correct form in standard Slovak. The normative SSJ (1960) explicitly indicates only *niekol'ki* “m. živ. i spodst.” (= ‘m.-anim. and substantivized’). In the whole material of SSJ – i.e. millions of excerpts – Ondrus (1965: 12) found the non-m.-vir. form *niekol'ké* only once (...*korunu spomínajú aj n i e k o l ' k é l i s t y p á p e ž o v*... in *Historica slovacica I–II*: 165) and characterizes it as “potential”, without interpreting it.

Such “potential” forms as *niekol'ké* can, however, have a special development value.

3.3.1.2. As we saw above (3.1.), the correct nominative form *niekol'ko*, governing G.pl., is unmarked for gender: consequently, it is compatible with any (countable) noun, viz:

niekol'ko chlapcov, psov, stolov, žien, miest, Vianoc

Now, it is a specific property of all governing QCs – both definite and indefinite – that their governed noun or pronoun must be explicitly present: they are not able to function without it, viz:

Prišli piati – (implicit subject ‘oni’ m.-vir.)

Prišlo i c h päť – (an obligatory explicit regimen in G.pl. ‘ich’ refers to a noun of any gender)

in the same way as:

Prišli piati chlapci

Prišlo päť chlapcov.

**Prišlo päť* does not exist, while

Prišli sme domov m y piati

has its correspondence with governing *päť* as in:

Prišlo n á s domov n á s päť.

An analysis of this construction is outside the scope of this paper.

Such a double syntactic perspective is possible for m.-vir. nouns, while for other nouns, only the construction with a governing QC is possible. If, however, the “potential” non-m.-vir. nominative form *niekol'ké* is transferred from the QOs into the paradigm of an indefinite QC as *niekol'ko*, a parallelism is reached between *niekol'ki* and *niekol'ké* and the construction with dependent QC is (at least theoretically) possible in any QNP, in any instance.

Such a potential development is typologically in accordance with the historical tendency of Slovak QCs to establish a dependence of the Q on the noun in all QNPs in both N.-A. and in the oblique cases (Ďurovič 1977: 75).

With this innovation, the indefinite QCs would have the following system:

	2–4	5–...
N.–A.	Dep.	Dep./Gov.
obl.	Dep.	Dep.

as compared to the actual stage as codified by SSJ:

	2–4	5–...
N.–A.	Dep.	Dep. or Gov.
obl.	Dep.	Dep.

where the dependent marked *piati* and the governing unmarked *päť* are in a privative opposition.

The “Dep. or Gov.” means that such forms as *niekol'ko* (*kol'ko*, *mnoho* etc.) are fully synonymous with *niekol'ki* and *niekol'ké* t o g e t h e r , consequently, redundant.

Perhaps due to the “naturalness” of such forms as *niekol'ké* for N. non-m.-vir., the recent KSSJ (1987) accepts both *niekol'ki* and *niekol'ké* as correct forms of the lemma *niekol'ko* (s.v.), although only the indecl. and m.-vir. forms are exemplified.

3.3.1.3. The paradigm sketched in 3.3.1.1. has forms that appear to be the plural form, although, in reality, the QCs have no number opposition: the “plural” endings are the result of the dependence on counted nouns, necessarily in plural in combination with QCs other than “one” (the governing forms of definite QCs are always beyond the number opposition: the new numerals, originating from nouns,

lose their former number value, cf. *tisíc, dve tisíc, päť tisíc*, although *tisíc* as such does have a plural, cf. *tisíce ľudí*).

Against the background of the congruence paradigm of the adjectivals, singular forms must also appear, at least as potential forms, in the adjusted paradigm of the indefinite QCs as well. Such an erroneous isolated form is quoted by Ondrus (1965: 13) from the same SSJ material: *Rytmus v reči sa prejavuje niekol'kým spôsobom* (from a school handbook in poetics, by highly educated authors). It is incorrect, since it should be *niekol'korakým spôsobom* 'in some different ways' (as Ondrus states) or *niekol'kými spôsobmi* 'in some ways'. In any case, "*niekol'kým (spôsobom)*" is seen as a paradigmatic form of *niekol'ko (spôsobov)*, and we can consider it proof of the existence – in the pure system – of meaningless paradigmatic forms, created by the pressure of an apparent system, their semantic emptiness notwithstanding.

3.3.2.1. The Slk. indefinite *viacero* 'several' is a symptomatic case.

According to its suffix *-ero*, it resembles a distributive quantifier (číslovky "podielové" or "skupinové" in MSJ 335) as *dvoje, štvoro*. But its distribution is not that of the distributive quantifiers, viz *viacero dní, týždňov* in SSJ, and not only *viacero dverí* (pl. tant.), *viacero topánok* or *viacero detí*. It is thus an indefinite cardinal quantifier, of the same kind as *niekol'ko, mnoho* etc. This is also in accordance with the definitions in SSJ ("väčší počet, ..., niekoľko, niekoľkí, viac"), in KSSJ ("viac, viaccej") or in MSJ 337 ("synonymné s ... *viac/viacej*"). Paradigmatically, the governing *viacero* undoubtedly has both nominative congruent forms, such as we stated for *niekol'ko* – both m.-vir. (*viacerí*) and non-m.-vir. (*viaceré*) – and normal flexion in other cases (*z viacerých noviel, Prikázali by aj viacerým* ...). Symptomatically, the SSJ has the same grammatical definition for *viacerí* as for *niekol'kí* ("m.živ. i spodst.") but explicitly gives the non-m.-vir. form "-é" (i.e. *viaceré*) as well.

This indicates that *viacero* is an innovation in the system of indefinite quantifiers which enables the indeclinable *viac* in its non-comparative meaning to function in the same way as the other indefinite QCs: *viacero* or *viac dní* as *mnoho, niekoľko dní, viacerí priatelia* as *mnohí, niekoľkí priatelia*. And in *vo viacerých prípadoch, na viacerých miestach*, the declined forms are also paralleled by the indeclinable *viac* (*vo viac prípadoch, na viac miestach*) in the same way as *s tisícimi korunami* is paralleled by *s tisíc korunami*. On the contrary, neither in my excerpt nor in the literature did I find QNPs as *?vo viacero prípadoch?, ?na viacero miestach?*, no native speaker would characterize them as impossible, – they are easily accepted, but they are obviously not in common use.

3.3. The QC *mnoho* had another "starting position". It is originally an adjective, as Czech N.pl. *mnozí*, or OCSl. *мѡнози* indicate (cf. the non-existence in Cz. of m.-vir. forms like **(několicí* or **víceří*). In literary Czech, the QC *mnoho* and the adj. *mnohý*, pl. *mnozí, mnohé, mnohá* are also distinguished by the oblique forms: the QC has a general oblique *mnoha* (*z mnoha rodin* – N. *mnoho rodin*), the adj. has *mnohých, -ým* etc. (*z mnohých rodin* – N. *mnohé rodiny*). In Czech, as in Russian, the relation of *mnoho* vs. *mnozí* (there is no other such pair in Cz.: Mluvnice češtiny 1986: 115) is a question of a semantic relation between two lexemes (Larsson 1973, Larsson 1978, Bílý 1987): the question of which forms belong to which paradigm is derived from it. In Slovak, the relation between *mnoho* and *mnohí* is primarily a question of obligatory paradigmatic forms, which implies a semantic identity of all such forms.

Since, however, the form N.pl. non-m.-vir. also exists, and there is consequently grammatical redundancy between the N. *mnoho* on the one hand, and the N. *mnohí* and *mnohé* together on the other hand (cf. the discussion on *niekol'ko* in 3.3.1.), a systemic disposition for semantic differentiation between them is present in Slovak as well.

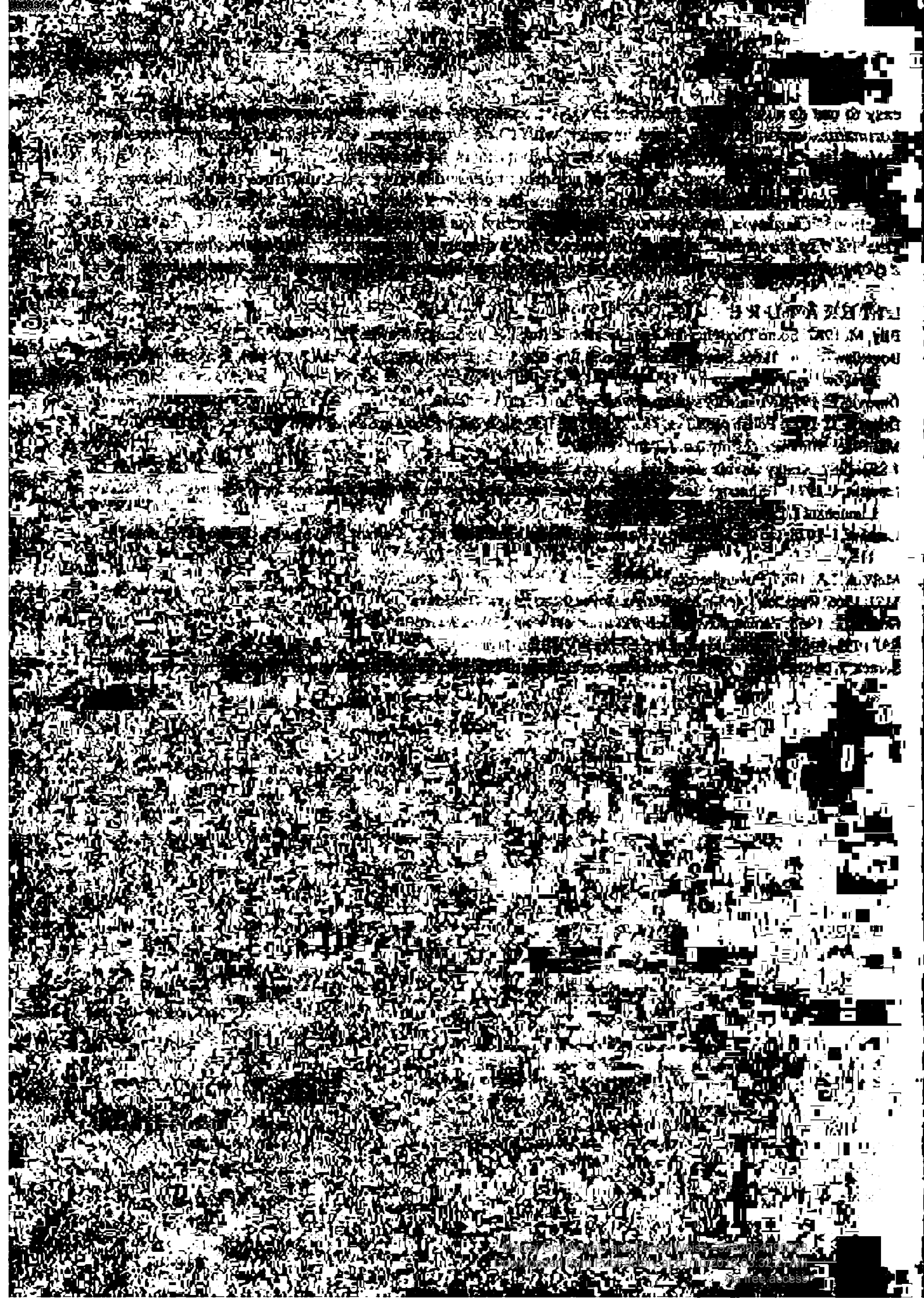
3.4. In Slovak, as in all other Slavonic languages, the last indefinite QC *málo* and its comparative *menej* resisted the paradigmatic pressure and remain indeclinable: I have no reasonable explanation for this resistance. This special position within Slovak QCs is also evident from the fact that *málo* is not

easy to use as a dependent member in QNPs, viz: *s päť, tisíc, niekoľko korunami* but hardly *?s málo korunami, vedomosťami?* Here, instead, with some prepositions, such isolated declined forms as *z mála* exist, e.g. *jeden z tých bmála šťastných*, but that is another matter.

Here too, the system's "need" of congruent dependent forms is sometimes felt. I have two examples (one from a renowned writer), where the adj. *máloktořý* (= approx. 'rare') was used in this function: "*Gazdovia len neochotne otvárajú brány, iba máloktoři sa ukážu na ceste.* (L. Ťažký), i.e. "*iba málo sa ich ukáže*", although *máloktoři* has a distributive meaning; "*Nitrianska diecéza je jednou z tých máloktořých, čo mala svojho biskupa*" (from newspapers), cf. *málo diecéz malo biskupa*.

LITERATURE

- Bílý, M. 1987: Some Thoughts on Quantification in Russian. In: *Scando-Slavica* 33: 141–167.
- Boguslawski, A. 1966: *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Ďurovič, Ľ. 1973: *Vokalický systém slovenčiny*. In: *IJSLP* 16: 22–42.
- Ďurovič, Ľ. 1977: Polish pięciu vs. Slovak päť. In: B.A. Stolz (ed.): *Papers in Slavic Philology*, Ann Arbor: 69–76.
- MČ 1986: *Mluvnice češtiny* (ed. J. Petr). Praha.
- KSSJ 1987: *Krátky slovník slovenského jazyka*, Bratislava.
- Larsson, I. 1973: *Teilmenge und Gesamtmenge im russischen System der Quantifikatoren*. In: L'. Ďurovič (ed.): *Slavica Lundensia* 1, Lund: 35–54.
- Larsson, I. 1978: *On the Structure of Russian Relative Quantifiers*. In: L'. Ďurovič (ed.) *Slavica Lundensia* 6, Lund: 105–116.
- Meľčuk, I.A. 1985: *Poverchnostnyj sintaksis russkich čislovych vyraženiij*, Wien.
- MSJ 1966: *Ružička, J. (ed.): Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava.
- Ondrus, P. 1965: *Zámenné tvary niekoľkí a niekoľko*. In: *Slovenská reč* 30: 10–13.
- SSJ 1959–1968: *Slovník slovenského jazyka I–VI*, Bratislava.
- Šerech, J. (= Shevelov, G.) 1952: *Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den Slavischen Sprachen*. Lund.



НЕСКОЛЬКО ЗАМЕТОК К ТЕМА-РЕМАТИКЕ ТЕКСТА

Намеченный Богуславским тема-рематический подход к тексту (Bogusławski 1983 и ср. 1977) требует, естественно, более детальной разработки. Но, само собой разумеется, что такая ожидаемая разработка предполагает и некоторые предварительные вопросы и соображения, вызываемые данным подходом. Поскольку цель тема-рематической концепции текста – не некая универсальная модель текста, а язык описания любых конкретных текстовых образований, возникающие вопросы касаются прежде всего трех следующих отношений: отношений в пределах тем, отношений в пределах рем и отношений рем к темам.

Под темой Богуславский понимает предмет высказывания «то, о чем говорится»; под ремой же – «то что говорится об этом чем-то, т.е. о предмете высказывания». Рема связывается с темой самой общей структурой, которая передается следующей формулой: «то, о чем речь, таково, что —» или, точнее, формулой

$$(a_1, \dots, a_n) \text{ są takie, że —,}$$

где в позициях a_1, \dots, a_n находились бы выражения, отвечающие всем главным темам очередных предложений, относительно которых получатель предполагает кореферентность (тождественность), и где синтаксическое место после «что/że» было бы заполнено изъявительными предложениями, отвечающими когнитивному содержанию очередных предложений всего ряда (Bogusławski 1983: 23–24: «Na miejscu a_1, \dots, a_n stałyby wyrażenia odpowiadające wszystkim ewentualnym tematom nadrzędnym kolejnych zdań przy ograniczeniu do jednego wyrażenia na każdy szereg tematów ewentualnych, co do których odbiorca przesądza koreferencjalność (identyczność); naturalnie w szczególnym wypadku wykorzystane może być tylko jedno miejsce (np. we wszystkich zdaniach tekstu tematem nadrzędnym jest ta sama osoba). Miejsce składniowe po że byłoby wypełnione zdaniami oznajmującymi odpowiadającymi zawartości kognitywnej kolejnych zdań ciągu»).

Хотя Богуславский рассматривает текст с позиции получателя (Bogusławski 1983: 13), есть определенный смысл учитывать и позицию отправителя, говорящего субъекта: это позволяет выявить структурную значимость границы между темой и ремой и их семиотическую неоднородность. Естественно, ни граница ни разнородность не исчезают и в случае подхода со стороны реципиента, но тут они манифестируются слабее, а их описание требует дополнительных громоздких операций. Так вот, первый член тема-рематической формулы («то, о чем речь») можно переписать так: «то, о чем говорю», а второй («таково, что —») так: «таково, что говорю». Такое удвоенное «говорю» известно и по нашей речевой практике (особенно в жанрах лекций, дискуссий, объяснений и т.п.) в виде конструкций «говоря это, говорю о», «если говорить о —, то о нем можно сказать, что —». «Говорить нечто» или «говорить, что —» – высказывать некие мнения, суждения, и т.д. «Говорить о —» – иметь в виду некий предмет и отсылать к нему говоримые мнения, суждения (нельзя «говорить о —», ничего не говоря, т.е. не выражая никаких мнений). Взятые по отдельности тема и рема, таким образом, неполноценны. Тема, хотя и имеет свой референт, ущербна семантически. Рема же, наоборот, имея семантику, недостаточна референтно. Вычлененная тема стремится стать ремой. Так, читаемые изолированно первые стихи «Темы» Пастернака (1965: 161)

Скала и шторм. Скала и плащ и шляпа.

Скала и – Пушкин. [...]

самопроизвольно удваиваются и воспринимаются как ремы одноименных тем: 'Скала и шторм таковы, что они скала и шторм'. Аналогичным образом удваивается и изолированная рема, стремясь стать своей собственной темой: «стоит и видит [...], Как оспу, перенесшего пески», где «перенесший» не столько 'таков, что перенес', сколько 'тот, кто перенес'.

Это значит, что тема-рематическая структура родственна структуре знака, но спроецированной с оси иерархии на ось последовательности: тема занимает позицию плана выражения, тогда как рема – позицию плана содержания, референт же, как и в случае знака, локализуется за пределами высказывания. Короче говоря, структура «тема – рема» заведует семиотически неоднородными явлениями, приводит их в соответствие, и, в итоге, играет роль семиогенной инстанции на уровне речевого акта. Типологически это такая же роль перевода языковых (кодовых) синтаксических структур в речь, как и роль присваивающего говорящему субъекту язык местоимения «я» (см. Бенвенист 1974: 292-300, глава 23 «О субъективности в языке»).

Если теперь обратиться к тексту как к сверхфразовому образованию, возникает несколько других вопросов.

Согласно Богуславскому, текст есть образование однотемное, т.е. темы отдельных предложений текста должны быть кореферентны, иметь в виду один и тот же объект. Ремы же, как будто, таким ограничениям не подлежат. В информационном отношении текст как таковой есть, собственно, только то, что сообщается, т.е. исключительно ремы. Тема же не только неизменна, но и фактически внетекстова: она всего лишь то, на что низываются ремы, и что осуществляет референтность. Тем не менее обычная речевая практика такова, что всякое очередное предложение снабжено своей темой: распространенных высказываний, состоящих из сплошных рем и только с единожды выраженной темой, исключительно мало. Отсюда и один из самоочевидных вопросов: как, по какому механизму, из одной тема-рематической структуры в другую тема-рематическую структуру переселяется инстанция, заведующая референтивностью или, проще, конституирующая кореферентность тем.

Когда Богуславский говорит о кореферентности тем, то, надо полагать, имеет в виду одну и ту же компетенцию относительно их кореферентности (см. выдержку выше).

Имена «Юра», «Юрий Андреевич», «Живаго», «доктор», «зять Громеко» и т.д. будут кореферентны тогда, если говорящий (или читатель) знает, что это все имена одного и того же лица (персонажа). Вот эта семантико-референтивная компетенция и есть та инстанция, которая и позволяет перемещаться «я» из одной тема-рематической структуры в другую. Референтивный акт однократен, зато всякий раз возобновляется акт идентификации имен (выражений темы). В ответ на вопрос запутавшегося читателя (особенно носителя культуры с иной системой имен) «кто такой Юрий Андреевич» или «кто такой доктор» текст должен дать основания сказать: «*Юрий Андреевич* это тот, который (*доктор*) *Живаго*» или «*доктор* это тот, который *Юра (Юрий Андреевич Живаго)*» а точнее – «тот, о ком раньше было сказано *Юра, Живаго, доктор*». Структура этих идентифицирующих фраз опять-таки тема-рематическая. С одной особенностью: одно выражение темы (имя) ставится в позицию ремы другого выражения темы (имени). В случае неизменности выражения темы (имени) она будет тавтологична семантически, но разнорангова семиотически: «*Юра* это тот, о ком раньше было сказано *Юра*».

Легко заметить, что данный механизм идентификации часто получает свое выражение в самом тексте, особенно в случае мены именованных объекта: такая мена, как правило, сопровождается промежуточной фразой, в которой новое вводимое выражение темы ставится в позицию ремы. Иначе говоря, кореферентность выражений (имен) тем покоится на возможности быть ремой самих себя (или: взаиморемами). Не сложно заметить также и другое: если ремы входящих в текст рема-тематических структур аддитивны, то тема-рематика тем по вертикали куммулятивна. Первые текст разворачивают, вторые же его сворачивают, иначе – связывают. Текст приращивается аддитивно, но кроме того и удваивается – наращивается вспять. Связность (тождественность, кореферентность) в пределах тем строится по принципу перевода (читателем) предыдущих тем в позицию рем темы последующего предложения. Поэтому фактически единая сквозная тема сверхфразового обра-

зования конституируется окончательно лишь в конце (и должна как реципиентом, так и исследователем строиться – отыскиваться – с конца, вспять). Так, например, для темы главы 16 части седьмой «В дороге» из «Доктора Живаго» (Пастернак 1959: 268-269) более адекватной будет не запись типа

те, кто полюбили, возвращались, отгребли, стояли, они,

а запись вспять: «они» это те, о ком было сказано «стояли кучки людей», «отгребли последний снег», «на станцию возвращались вечерами», «развалины станции полюбили» и либо выход в предыдущую главу, либо к внетекстовому референту. Схематически это можно показать и так:

$$edcba \rightarrow d_cba \rightarrow c_{ba} \rightarrow b_a \rightarrow a_R \rightarrow R$$

В частности, предложенная процедура позволяет, с одной стороны, изымать чужеродные темы высказывания (темы отклонений, экскурсов), а с другой – отыскивать или констатировать начало текста. Им должен быть выход к внетекстовому референту. Если же тема инициирующей текст тема-рематической структуры нуждается в предваряющей теме как ее реме, текст может считаться фрагментарным (без начала; намеренность же и распространенность в культуре XX века таких текстов «без начала» – совершенно другой вопрос). Конец же определяется, видимо, не темой, а ремой – точнее: исчерпанностью рем, того, что можно о данном предмете сказать. Обычно это либо рема об исчезновении предмета, либо о его неизменности. Не редко тут включается и одновременно выключается ремогенная инстанция (говорящий), что особо хорошо видно в концовках типа «всё» (как у Введенского), которое означает ‘это всё, что об этом знаю’, ‘это всё, что могу об этом сказать’ или ‘больше ничего об этом не знаю’, ‘больше об этом ничего не могу сказать’.

Тема вводит в высказывание предмет высказывания и отвечает за его тождественность, за неизменность референции. Рема же никак не связана с предметом высказывания (темой, референтом) – ремы могут быть произвольны. У них задача другая: не идентифицировать объект, а концептуализовать его – описывать или приписывать ему те или иные свойства, качества, поведения, состояния и т.д. Поэтому распределение рем, их иерархии, их взаимоотношения (связность – несвязность) факультативны, не обязательны: они могут оспариваться, опровергаться или подтверждаться как слушателем, так и самим говорящим. Фраза «Раньше я сказал, что буду говорить о Пастернаке, но это не так, я перепутал и все время говорил о Цветаевой» принципиально перечеркивает текст, переадресовывает его на иной референт. Фраза же типа «Я сказал, что Живаго и Стрельников антогонисты, но это не совсем так, они – двойники» отменяя (или модифицируя) прежнюю рему не отменяет всего высказывания: моя модель темы «Живаго – Стрельников» может быть противоречивой, непоследовательной, запутанной, тем не менее это одна и та же модель одного и того же – персонажей «Живаго – Стрельников».

Налагаемые на ремы требования какой-то их соотносительности и каких-то их взаимных отношений имеют особый характер: это требования прагматики, понятности, жанра, ложности или истинности и т.д. Но из самих рем они никак не проистекают.

Будучи целью сообщения и тем, что сообщается, рема естественно стремится подменить собой весь текст. Поэтому рема в состоянии разрастаться в подобие самостоятельного текста, выдвигать внутри себя собственные темы. Вот пример из той же главы «Доктора Живаго» (Пастернак 1959: 268 – 269):

На станцию возвращались вечерами, когда садилось солнце. Как бы из верности прошлому, оно продолжало закатываться на прежнем месте, за старую березой, росшей у самого окна перед дежурной комнатой телеграфиста.

[...]

Опустившись до земли, солнце точь-в-точь как до несчастья, дотягивалось до печных изразцов, зажигало коричневым жаром кофейные обои и вешало на стену, как женскую шаль, тень березовых ветвей.

Тема этого высказывания, то, о чем в нем речь, – «станция». То же, что об этой станции говорится, рема – «солнце». Руководствуясь формулой Богуславского, можно сказать так:

Станция такова, что

туда возвращались вечерами, когда заходило солнце, которое таково, что продолжало закатываться..., опустившись..., дотягивалось...

Будучи темой в пределах ремы, эта тема («солнце») по отношению к сквозной текст-теме «станция» никак не тема, а такая же как и все остальные рема. «Солнце» тут не предмет высказывания, а то, что говорится о «станции», и играет по отношению к «станции» роль предиката: эта «станция» такова, что там было особо ведущее себя «солнце».

Наличие внутриремых тем говорит о другом: в пределах ремы рема имеет возможность получить свою очередную рему (рему второй и очередных генераций), но предварительно она должна сыграть для этого роль темы, пройти через позицию темы. Иначе: рема в пределах ремы может стать темой и получить при помощи этого механизма право на очередную, свою, рему. Как укрупняется тема, приписывая самое себя себе же в качестве рем, так рема, наоборот, становясь темой самое себя, стремится ко все более частному дроблению. Если тема, как уже говорилось, текст сворачивает, следит за тождественностью своего референта, то рема текст разворачивает. Текст в пределах ремы останавливается или прекращается тогда, когда рема не вычленяет из себя темы, т.е. когда она не ставится в позицию очередной темы. Рема «солнце» закончилась ремой очередной генерации «вешало на стену тень березовых ветвей». На этом текст может либо оборваться, либо быть продолжен, поставив в позицию темы «тень березовых ветвей», либо должен вернуться к сквозной текст-теме – к «станции». Очередной абзац разбираемой пастернаковской главы – возобновление темы «В другой части здания имелась заколоченная дверь», где «здание» это то, что раньше именовалось «станцией». Описание «другой части здания» – такая же рема «станции», как и описание ее 'первой части' – «дежурной комнаты телеграфиста».

Давая возможность продолжить текст рема одновременно и лимитирует его, если не становится очередной рематической темой, и либо обрывает либо членит его на относительно замкнутые единицы – абзацы. После ремы не ставшей темой текст начинается заново, при этом безразлично с совершенно ли новой темы или же с возобновления сквозной текст-темы. За вхождение в данный текст данного возобновления отвечает уже не рема, а тема, ее выключаемость в систему кореферентности, или – иначе – ее способность принять на себя прежние темы в качестве своих идентифицирующих рем.

Так, многотемный текст газетных, радио- или теле- «новостей» так и останется многотекстовым образованием, если его «Варшава» и «Рим» или «Белый Дом» и «Кремль» не окажутся кореферентны или же, если они не станут параллельными ремами одной и той же текст-темы типа «мир сегодня» или «политика сегодня». Эти коммуникационные жанры чисто рематичны, а не тематичны: их тема одноименна с их жанром: «новости дня» таковы, что —». Отсюда и особая чувствительность этих жанров на пропаганду, риторику, внушения: будучи ремами их единицы задают определенную модель мира, политики и т.д., и даже их рематические темы типа «Рим», «Варшава», «Вашингтон» носят предцирующий характер (и меньше всего они топонимы).

Теперь желательно коснуться, хотя бы и крайне бегло, текста художественного. Минимальной полноценной единицей художественного текста является «повтор повтора», «двойной повтор» или «повтор прекращенного повтора» (Smirnov 1987; Faryno 1987b). При этом «повтор» тесно связан с «автореферентностью» или «авторerefлексивностью» (Fa-

гупо 1987а). В свете рассмотренной выше структуры текста оба этих свойства художественного отнюдь не нечто внешнее: на них текст получает определенные санкции у общей тема-рематической структуры. Подлежащее повтору как и прекращение повтора определяются рематикой текста. «Авторефлексивность» же получает свои санкции у семантических отношений «тема – рема» и у тематической кореферентности: отношение «тема – рема», имея характер внутрзнакового отношения «план выражения – план содержания», как раз и стремится к своему идеальному «знаковому» состоянию, т.е. рема стремится повторить семантику темы (или, по крайней мере, выдать себя за семантику темы, превратиться в ее аналитический предикат); само собой разумеется, что это же стремление свойственно и сквозной теме текста, т.е. конституирующему кореферентности механизму.

В частности, повсеместно предъявляемые к тексту требования семантической связности и адекватности теме (предмету описания) имеют тот же генезис – эти интуиции не что иное, как именно интуитивное понимание сущности тема-рематической структуры (поэтому вряд ли правомерно разъединять понятия текста и понятия связности, если только они не вводятся в порядке предварительных исследований – ср. Wajszczuk 1983а). Более того: так называемая «адекватность описания» и есть повтор предмета описания, играющий роль «модели», «структуры» или просто семантики предмета. При этом утверждение об «адекватности» предполагает внетекстовое знание предмета, наличествующее в тексте под видом так называемых пресуппозиций или «знаний о мире». В глубинной своей структуре текст, таким образом, являет собой повтор познанного (во всяком случае, с точки зрения текстового субъекта, говорящего «я»). Не иначе устроены и материальные «тексты-предметы» – шкаф или комната со всей их структурой и атрибутикой должны быть «адекватны» (или: повторять) культурным концептам 'шкафа' или 'комнаты': не выполняя этого требования, они не опознаются или не признаются 'шкафом' или 'комнатой' (ср. Faguno 1988а). Не имея внетекстового референта, художественный текст восполняет эту свою ущербность (референтивную недостаточность) именно при помощи удвоенного повтора, где подлежащее повтору играет роль объекта, конституирует его, а повтор играет роль его семантики. Этот механизм я показывал уже не раз на примерах из Пастернака (см. хотя бы Faguno 1987с и 1988b). А вот еще один пример – уже цитировавшаяся глава из «Доктора Живаго» (Пастернак 1959: 268-269):

- I. 1. Развалины станции полюбили, как можно привязаться к кратковременному пристанищу в экскурсии по снеговым горам. 2. Запомнилось ее расположение, внешний облик постройки, особенности некоторых повреждений.
- II. 3. На станцию возвращались вечерами, когда садилось солнце. 4. Как бы из верности прошлому, оно продолжало закатываться на прежнем месте, за старую березой, росшей у самого окна перед дежурной комнатой телеграфиста.
- III. 5. Наружная стена в этом месте обрушилась внутрь и завалила комнату. 6. Но обвал не задел заднего угла помещения, против уцелевшего окна. 7. Там всё сохранилось: обои кофейного цвета, изразцовая печь с круглою отдушиной под медной крышечкой на цепочке, и опись инвентаря в черной рамке на стене.
- IV. 8. Опустившись до земли, солнце точь-в-точь как до несчастья, дотягивалось до печных изразцов, зажигало коричневым жаром кофейные обои и вешало на стену, как женскую шаль, тень березовых ветвей.
- V. 9. В другой части здания имелась заколоченная дверь в приемный покой с надписью такого содержания, сделанной, вероятно, в первые дни февральской революции или незадолго до нее:
- VI. 10. «Ввиду медикаментов и перевязочных средств просят господ больных временно не беспокоиться. 11. По наблюдающейся причине дверь опечатаваю, о чем до сведения довожу старший фельдшер Усть-Немды такой-то».

VII. 12. Когда отгребли последний снег, буграми остававшийся между расчищенными пролетами, открылся весь насквозь и стал виден ровный, стрелой вдаль разлетевшийся рельсовый путь. 13. По бокам его тянулись белые горы откинутого снега, окаймленные во всю длину двумя стенами черного бора.

VIII. 14. Насколько хватало глаз, в разных местах на рельсах стояли кучки людей с лопатами. 15. Они в первый раз увидели друг друга в полном сборе и удивились своему множеству.

Как ни фантастически это прозвучит, но финальная рематическая тема «они» (в 15) – рема к теме «станция», а в иных терминах – атрибут «станции». Тема-рематически 1 и 14 записываются приблизительно так:

«Развалины станции» *таковы, что их [люди] «полюбили»;*

«Рельсовый путь» *таков, что «в разных местах на рельсах стояли кучки людей», которые таковы, что*

(15) *«в первый раз увидели друг друга в полном сборе и удивились своему множеству».*

А это значит, что ‘полный сбор’ и ‘множество’ должны быть семантическим повтором (или даже экспликацией) «станции», что и подтверждается одним из значений лат. *statio* – ‘общественное место, место сборищ’. Общий смысл данной главы теперь отчетлив: «станция» реализует тут свое свойство ‘быть станцией’ – ‘собирать и отправлять (людей)’, а на общем символическом или мифологическом уровне романа и Пастернаковской системы в целом – ‘быть посредником, медиатором, психопомпом’ или ‘перерождающе-воскрешающим звеном’. Между прочим, не случайно эти ‘люди’ наличествовали в тексте главы только в пределах рем и только под видом глагольных показателей. Становясь темой в финале и получая местоимение «они» эти ‘кучки людей – они’ возникают как бы из небытия и обретают некую субъектность: «увидели друг друга в полном сборе и удивились своему множеству». Не сложно также догадаться, что «друг друга» и в палиндромном «уВИДали – уДИВИлись» реализуется инициальное «полюбили», с его христианскими коннотациями (при этом безразлична тут и сквозная романная анаграмма ‘ИЛИ’, подразумевающая Илию пророка).

Композиционно абзац I играет роль пролога, абзацы II – VI являют собой повтор прекращенного повтора с прерывающим звеном IV, абзацы же VII - VIII – повтор как пролога (I), так и предыдущих абзацев II – VI. Поэтому, например, «дежурная комната телеграфиста» и «приемный покой» «фельдшера» – не два разных атрибута «станции», а взаимный дубль, где второй раскрывает смысл первого. Аналогичным образом соотносятся друг с другом «солнце», «окно» и «дверь» с ‘печатью’, «опись инвентаря» и ‘надпись фельдшера’, «изразцовая печь» и «медикаменты», ‘февральская революция’, и т.д.

На уровне бытовых представлений «комната» – часть здания «станции». На уровне отношений «тема – рема» «комната» – атрибут «станции». А на семантическом уровне – смысл «станции»: ит. *stanza* и значит ‘комната, жилье’ (ср. в 1 сравнение «станции» с «пристанищем»). По этому же принципу появляются дальше «печь» и «опись инвентаря»: «комната» восходит к *sanīnāta* – ‘отапливаемая комната’, от *sanīnus* – ‘очаг, печка’, а «опись» к морфеме «граф» в словоформе «телеграфиста», буквально «далекописца». «Инвентарь» – не только *inventarius* (‘опись имущества’), но и *invenio* – ‘находить, обретать, открывать, отыскивать, делать возможным, придумывать, создавать’, а *inventor* – ‘изобретатель, создатель’ при *inventor legis* – ‘законодатель’. Законодательный же характер станции выражен как жанрами ‘дежура’, «инвентаря в черной рамке», официальной «надписи» «фельдшера», актом опечатанности приемного покоя (где ‘печать’ восходит к ‘печь, пеку’ и этим самим к «печи» в 7 и 8), так и поведением «солнца», которое помимо разрушений и революции следует некоему высшему порядку: «Как бы из верности прошлому, оно продолжало закатываться на прежнем месте, за старую березой, росшей у самого окна де-

журной комнаты телеграфиста» (4). «Солнце» – атрибут и экспликация «станции». Но поскольку этимологически оно со «станцией» никак не связано, ему приписаны свойства, семантически выведенные из *sto, statio* – ‘стоять; длиться, продолжаться; оставаться верным, придерживаться, соблюдать’, ‘стояние, положение, состояние, место, местопребывание, пост, караул, стража; установление, обычный порядок; государственный пост, положение, звание, сан; почтовая станция’, ‘общественное место, место сборищ’. Эти же смыслы «станции» голым глазом видны в тексте главы не только в семантике ее лексики, но и в морфологии – в корнях, связанных с ‘место’, ‘стан’, ‘стоять’, ‘становиться’ и т.д.

Функционально «телеграфист» и «фельдшер» повторяют смысл станции как ‘психопомпа’ и выявляют ее сущность в последовательности ‘передающий → врачующий, целующий’ (ср. повтор семантики ‘связи’ в мотиве «перевязочных средств», «до сведения доложу», затем в финале – 14 и 15 «в полном сборе», но и повтор записочного «ввиду»: «Насколько хватало глаз», «Они в первый раз увидели друг друга [...] и удивились»). Такая позиция «фельдшера» выводится не только из сквозного мотива романа «врача-доктора» и его связи с евангельским врачеванием Христа, но и из инициальной «экскурсии» (1), из предшествующей «февральской революции» и из «старший фельдшер Усть-Немды» (9, 11).

Профессионально фельдшер – помощник хирурга, что уводит к мотиву хирургии в романе как ‘рукотворства’, с одной стороны, а с другой – как излечивающей старый мир ‘хирургии революции’ (Пастернак 1959: 82, 226-227). Этимологически нем. *Feldscher, Feldscherer* образовано от *Feld* – ‘поле’ и *scheren* – ‘стричь, постригать, резать, обрезать’, ‘заботить(ся), беспокоить(ся)’, *sich scheren* – ‘убираться, проваливать (вон, прочь)’. Связь со ‘стрижкой’ здесь не реализуется, но в романе и в системе Пастернака в целом его «фельдшеры» повторяют роль «парикмахеров-брадобреев» именно как ‘психопомпов, привратников иного мира’. Зато здесь реализуется связь с ‘резать’ – этот смысл наличествует как в «изразцах», так и в финальной «стреле» (12), в «боре» (13), и в морфеме «граф» «телеграфиста»: греч. *γράφω* означает не только ‘пишу’, но и ‘царапаю’. «Усть-» этимологически связывается с ‘уста́ми’ (что может повторять смысл ‘письма’, ‘речи’) и с ‘устьем реки’, т.е. с ‘выходом’. Последнее продолжает смысл ‘двери’, но переводит ее из физической заочленности в ‘выход духовный’. «Немда» этимологически объясняется как «немьда», «*немьда» – ‘не медленная’. При смысле ‘поле’ в «фельдшер» и при мотиве «гор» (1, 13) это ‘устье не медленное’ читается как ‘стремительный выход на простор’. Так «станция» с атрибутом «солнце», атрибутированным «телеграфом», оборачивается ‘фельдшером-целителем-воскресителем’.

Этот же смысл содержится и в инициальной «экскурсии» и в промежуточной «революции»: *revolūtio* – ‘открывание, круговорот’, *revolvere* – ‘катить назад, проходить в обратном направлении’, ‘вновь разжигать’, ‘снова разворачивать, опять раскрывать’, ‘вновь возвращаться’, ‘превращаться’, ‘сваливаться, падать’ и т.д., а *excursio* ‘вылазка, нападение, набег’, ‘поездка, экскурсия’, ‘простор, свобода’, *excursus* ‘вылет, полёт’, ‘истечение, исток’, ‘нападение, набег’, ‘выход в море’, ‘отплытие’ при возможной активизации *cupio* и даже *cupio* – ‘заботиться, печься, ухаживать’, ‘лечить, исцелять’, ‘очищать’, ‘распоряжаться’, ‘угощать’ (что частично объясняет и мотивику абзаца IV, с ее ‘кофе’ как отсылкой к евхаристии, причащению – но это опять-таки уже общероманный и общесистемный Пастернаковский мотив).

Переключающий повтор в иную семантику абзац IV меняет «инвентарь в черной рамке» на «как женскую шаль, тень березовых ветвей», после чего «рамки» и распаиваются – возникает выход: «рельсовый путь», «окаймленный во всю длину двумя стенами черного бора» и «белыми горами откинутого снега» (12, 13). Эта мена знаменательна в нескольких отношениях. «Опись инвентаря», буквально ‘запись законодателя, создателя’ становится ‘тенью березовых ветвей’, которая затем оборачивается запиской «фельдшера»

к «больным» и выходом на «разлетевшийся рельсовый путь». «Рамка» фактически восходит к нем. *Rahmen*, но не активизируется и читается как созвучное рус. «рамень» – ‘густой лес; лес прикасающийся к полям’ и лат. *gāmus* – ‘ветвь, ветка, сук; дерево; ответвление, отрог, боковая линия’. Так «рамка» «описи» стала «двумя стенами черного бора». «Бор» семантически повторяет прежние ‘резать’ и «стрелу» (в 12): рус. «бор» этимологи возводят к др.-инд. *bhṛṣṭis* – ‘острие’ и сравнивают с др.-исл. *bat* – ‘еловая игла’. Так вот, в романе и в Пастернаковской системе вообще «лес, бор» и «резец» почти эквивалентны – они ипостаси Бога, Творца (ср. 1959: 104: «Тогда всей своей полузвериной верой Юра верил в бога этого леса, как в лесничего»). Это значит, что «окаймленный черным бором» «стрелой вдаль разлетевшийся рельсовый путь» – путь предначертанный Богом. Характер же этого пути определен тем, что он «рельсовый» (12, 14) – ‘огражденный’, но и с ‘препятствиями’, а одновременно знаменует собой ‘лестницу’ (у Пастернака – божественную лестницу духовного восхождения человека), что отчасти наличествует и в английском *gail*. «Береза» своей связью с ‘белый, блестеть, сверкать’ повторяет «солнце». Поэтому «тень березовых ветвей» должна быть ‘светлой’ и должна соотноситься с идеей иконы Богоматери, Покрова (с чего роман и начинается): «солнце [...] вешало на стену, как женскую шаль, тень березовых ветвей» (8), т.е. как бы собственный дубль или изображение самого себя, свою ‘светопись’. Не случайно эта «береза» названа «старою» (4) – слово «старый» восходит к др.-инд. *sthirás* – ‘крепкий, сильный’. Можно пойти и еще дальше «Люд» в «люди» (14) восходит к др.-инд. *gódhati* – ‘растет’ и родственно ‘род, народ’. Тогда может оказаться, что «люди» в финале главы – творенье (порождение) «березы», «росшей у самого окна перед дежурной комнатой телеграфиста» (который у Пастернака соотносится с Гавриилом и с Богом). И это естественно. В народной – особенно восточнославянской – культуре береза связана с родящим женским началом; в христианской обрядности – с пятидесятницей. У Пастернака, кроме этого береза соотносится с мировой душой. А в романе несколькими главами позже (25, с. 279) по той же дороге мотив березы возобновляется и именно как жизнедательницы, к тому освященной божественной духовностью («воском», «спиртами», «стрелами», «лаками» со значением иконописных красок и со значением ‘елея’):

Молодой лес под насыпью был почти еще гол, как зимой. Только в почках, которыми он был сплошь закапан, как воском, завелось что-то лишнее, какой-то непорядок, вроде грязи или припухлости, и этим лишним, этим непорядком и грязью была жизнь, зеленым пламенем листы охватившая первые распутившиеся в лесу деревья.

Там и сям мученически прямилась березы, пронзенные зубчиками и стрелами парных раскрывшихся листиков. Чем они пахли, можно было определить на глаз. Они пахли тем же, чем блистали. Они пахли древесными спиртами, на которых варят лаки.

И последнее замечание. Читатель, хорошо овладевший системой романа, опознает, например в 7 и 8 семантику отсутствующей Лары (мотив печи и женской шали реализуют смысл имен «Лариса Федоровна Гишар») и семантику будущей судьбы Юрия Живаго (мотив «печи» в конце романа будет реализован как «крематорий», а мотив ‘светописи’ – как иконные стихи Живаго). Вопрос следовало бы поставить так: на каком механизме такое опознавание покоится? Пока несомненно одно: оно переводит локальный эпизод со всей его тема-рематики в позицию ремы. Но рема без темы невозможна. Как поэтому такая тема конституируется или как отрывается рема от своей темы? Этот вопрос относится не только к фабульному уровню – это вопрос о теме сновидений, предзнаменований, загадок, предчувствий и т.д. И дело тут не в значимости, а в предположении именно референтности и в убеждении, что данный текст (типа: сон, видение) всего лишь рема. Рема, как уже говорилось, – дубль темы. И переадресовка ее на иную тему ведет, по-види-

мому, уже к проблематике иносказаний, тем более, если семантически она не противоречит своей «новой» теме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Bellert, I. 1971: O pewnym warunku spójności tekstu. W: Mayenowa, M.R. (red.): O spójności tekstu. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: 47–75.
- Benveniste, E. 1974: Общая лингвистика. Москва.
- Bogusławski, A. 1973: O rozczłonkowaniu treściowym wypowiedzenia. W: Mayenowa, M.R. (red.): Semiotyka i struktura tekstu. Studia poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Słowistów Warszawa 1973. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: 63–70.
- Bogusławski, A. 1977: Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences. Warszawa.
- Bogusławski, A. 1983: Słowo o zdaniu i tekście. W: Dobrzyńska, T., Janus, E. (red.): Tekst i zdanie. Zbiór studiów. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: 7–31.
- Farуно, J. 1969: Дискуссия по вопросам семантики текста. В: Научно-Техническая Информация, Серия 2: Информационные процессы и системы 4: 21-23.
- Farуно, J. 1987a: Роль текста в литературном произведении. В: Studia Russica XI, 118-166.
- Farуно, J. 1987b: Литература как «повтор прекращенного повтора». В: Wiener Slawistischer Almanach 20: 151-164.
- Farуно, J. 1987c: Бульвар, собаки, тополя и бабочки (Разбор одной главы «Охранной грамоты» Пастернака). В: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 33: 277–303.
- Farуно, J. 1988a: Die Sinne und die Textur der Dinge. In: Gumbrecht, H.U., Pfeiffer, K.L. (Hg.): Materialität der Kommunikation. Frankfurt am Main: 654–665.
- Farуно, J. 1988b: Некоторые вопросы поэтики Пастернака («Вечерело, повсюду ретиво...»). В: Dissertationes Slavicae XIX, Supplementum: Boris Pasternak: 135–180.
- Farуно, J. 1988c: Парономия – Анаграмма – Палиндром в поэтике авангарда. В: Wiener Slawistischer Almanach 21: Kryptogramm. Zur Ästhetik des Verborgenen. Herausgegeben von R. Lachmann und I.P. Smirnov: 37–62.
- Pasternak, B.L. 1959: Доктор Живаго. Paris.
- Pasternak, B.L. 1965. Стихотворения и поэмы. Москва-Ленинград.
- Pasternak, B.L. 1988: Доктор Живаго. В: Новый Мир 1–4.
- Smirnov, I. P. 1987: На пути к теории литературы. Amsterdam.
- Wajszczuk, J. 1983: Tekst spójny czy po prostu tekst? W: Dobrzyńska, T., Janus, E. (red.): Tekst i zdanie. Zbiór studiów. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: 223-229.
- Wierzbicka, A. 1969: Dociekania semantyczne. Wrocław-Warszawa-Kraków.

ZUR TYPOLOGIE DER MORPHOLOGISCHEN KATEGORIEN IM POLNISCHEN

1. Die einzige morphologische Kategorie, die den drei funktionalen Klassen der polnischen Lexeme – Verb, Adjektiv und Substantiv – gemeinsam ist, ist heute der Numerus. Da wiederum die allgemeine funktionale Charakteristik jede dieser Klassen von den beiden übrigen unterscheidet, erfährt bei ihnen die Kategorie des Numerus natürlich auch eine unterschiedliche Ausprägung.

Die „gelbe“ Grammatik der polnischen Sprache brachte unter vielen neuen methodologischen Vorschlägen auch den Versuch einer *typologischen* Klassifizierung der morphologischen Kategorien des Polnischen (Morfologia 1984: 102–105), an deren Voraussetzungen hier kurz zu erinnern ist.

1.1. Mit Rücksicht auf die Art und Weise, wie die morphologische Kategorie ein Lexem charakterisiert, ist es notwendig, *flexivische* und *klassifizierende* Kategorien zu unterscheiden.

Für die flexivische Kategorie ist charakteristisch, daß das Lexem verschiedene Formen der gleichen Kategorie annimmt, d.h. es wird nach dieser Kategorie flektiert (so z.B. wie Tempus, Kasus usw.).

Die klassifizierenden Kategorien sind dadurch gekennzeichnet, daß die Form der jeweiligen Kategorie für das Lexem unveränderlich bleibt, d.h. das Lexem wird nicht danach flektiert. Eine Kategorie, die für die eine Wortart flexivisch ist (z.B. das Genus des Adjektivs), kann für eine andere klassifizierend sein (z.B. das Genus des Substantivs). Überdies kann sich innerhalb derselben Wortart ein Teil der Lexeme durch unterschiedliche kategoriale Eigenschaften auszeichnen. So ist also für die meisten Substantive der Numerus eine flexivische Kategorie, aber für einige (z.B. Pluralia tantum) ist er eine klassifizierende Kategorie, da diese Substantive nur eine Form aufweisen.

1.2. Bezüglich der syntaktischen Eigenschaften wiederum kann man syntaktisch *unabhängige* und syntaktisch *abhängige* Kategorien unterscheiden.

Die Wahl der entsprechenden Form im Rahmen der unabhängigen Kategorien ist nicht von irgendeinem Element ihrer syntaktischen Umgebung abhängig, sondern ist das Ergebnis einer bewußten Entscheidung des Sprechers.

Im Fall der abhängigen Kategorien ist die Anwendung einer der Formen durch die Umgebung bestimmt, denn sie bildet im Text eine obligatorische formale Replik eines übergeordneten Wertes. So ist z.B. die flexivische Kategorie des Tempus beim Verb im Polnischen syntaktisch unabhängig und die Kategorie des Numerus des Verbs syntaktisch abhängig (vom grammatischen Numerus des Subjekts). Für die gleiche Wortart kann in gewissen Kontexten die gegebene Kategorie unabhängig und in anderen abhängig sein, vgl. die Kategorie des Numerus des Substantivs in der Position des Subjekts und in der Position des Prädikats.

Schon daraus ergibt sich, daß Unterschiede auftreten zwischen der Kategorie des Numerus der Substantive einerseits und der Kategorie des Numerus der Adjektive und der Verben andererseits. Der Numerus ist beim Substantiv im Prinzip eine unabhängige Kategorie, und der Numerus des Adjektivs und des Verbs ist eine syntaktisch abhängige Kategorie (denn die Glieder ihres Paradigmas werden durch die entsprechende Form des Substantivs impliziert).

2. An dieser Stelle müßte man also dem Numerus des Substantivs selbst ein wenig Aufmerksamkeit widmen. Wichtiger Ausgangspunkt für die folgenden Ausführungen waren die ontologisch-semantischen Bemerkungen über die polnischen Substantive und ihren grammatischen Numerus, die vor etlichen Jahren von dem verehrten Jubilar vorgelegt wurden (Bogusławski 1973). Beim Substantiv wird die primäre Funktion dieser Kategorie durch die grammatikalisierte Information über die quantitativen Oppositionen, die der Sprecher in der Welt der Objekte feststellt, gebildet. Bei der Festlegung dieser Oppositionen ist für uns die Feststellung wichtig, ob die entsprechenden Substantive Bezeichnungen errechenbarer oder auch unerrechenbarer Daseinsformen sind.

Den Grundkern dieser Wortart bilden zählbare Substantive (d.i. solche, die räumlich bestimmte Objekte bezeichnen, die eine bestimmte Gestalt haben oder die man sich so vorstellt, z.B. *krasnoludek* 'Zwerg', *centaur* 'Zentaur'). Im Netz einiger hierarchisierter Oppositionen stehen sie verschiedenen anderen Substantiven (Bezeichnungen) gegenüber: abstrakten, individuellen, substantiellen, kollektiven nichtaufgeteilten. Der Numerus als flexivische Kategorie kommt primär den zählbaren Substantiven zu, z.B. *ten dom – te domy*.

3. Wenn man die Kriterien der Errechenbarkeit und der Flexionsbeschaffenheit kreuzt, erhält man vier Felder, die vier getrennte Mengen repräsentieren:

1. Zählbare Substantive mit flexivischer Kategorie des Numerus,
2. Zählbare Substantive mit klassifizierender Kategorie des Numerus,
3. Nicht zählbare Substantive mit flexivischer Kategorie des Numerus,
4. Nicht zählbare Substantive mit klassifizierender Kategorie des Numerus.

3.1. Das erste Feld ist im Polnischen am umfangreichsten, es umfaßt die meisten Substantive mit dem Paradigma vom Typ *stół – stoły, dom – domy* u.dgl.m., es erfordert also keine ausführlicheren Kommentare.

3.2. Nicht jedem errechenbaren Substantiv kommt die flexivische Kategorie Numerus zu: sie fehlt z.B. in a) der Klasse der Indeklinabilia (es sind meistens neuere lexikalische Entlehnungen aus westeuropäischen Sprachen) vom Typ *kepi, kombi, emu, résumé, attaché*, und b) in der Klasse der defektiven Substantive Pluralia tantum vom Typ *grabie* 'Rechen', *spodnie* 'Hose', *nożyce* 'Schere', *sanki* 'Schlitten'. Der Numerus ist also in dieser Gruppe von Bezeichnungen eine klassifizierende Kategorie; die Information über die Einmaligkeit vs. die Vielheit der von ihnen bezeichneten Objekte ist nicht im Lexem selbst enthalten, sondern wird auf der Ebene der nominalen Gruppe oder des Satzes ausgedrückt, wobei: a) für die Indeklinabilia entsprechende Formen der Adjektive und der Substantive ausreichen, und b) für die Pluralia tantum aus verständlichen Gründen andere Ausdrücke zur Verfügung stehen – Numeralia, Paranumeralia, Formen des Aspekts, z.B. *jedne nożyce* 'eine Schere' – *wiele nożyc* 'viele Scheren', *jedne drzwi* 'eine Tür' – *dwoje drzwi* 'zwei Türen', *otwarte drzwi* 'offene Tür' – *pootwierane drzwi* 'geöffnete Türen'.

3.3. Es gibt keine morphologischen Blockaden, die eine Bildung von Numerusparadigmen für viele nicht zählbare Substantive unmöglich machen würden, vgl. z.B. die Pluralformen *wody, piwa, metale*, wo die formale Opposition Singular vs. Plural die semantische Opposition Substanz vs. ihre Portion, bzw. Substanz vs. ihre Gattung oder dgl.m. zum Ausdruck bringt, und wo das Flexionsparadigma die Funktion eines wortbildenden Formants ausübt (die nicht zählbaren Substantive vom Typ *powidła* 'Mus', *suchoty* 'Schwindsucht' unterliegen den gleichen Einschränkungen wie andere Pluralia tantum, auch in zweifacher Hinsicht – und gehören nicht hierher).

Ähnlich verhält es sich mit dem sekundär gebildeten Numerusparadigma der Eigennamen, der individuellen Namen. Abgesehen von einer gewissen Anzahl morphologisch stabilisierter Bezeichnungen (es geht hier natürlich wieder um die Pluralia tantum vom Typ *Racławice Śląskie, Świętochłowice* u.dgl.m. und um Indeklinabilia vom Typ *Nancy*) gibt es keine Hindernisse, die der Bildung entsprechender Paradigmen im Wege stehen. Da aber Einzelexemplare aus verständlichen Gründen keiner numerischen Quantifizierung unterliegen (da sie keine homogenen Mengen bilden), übernimmt das Flexionsparadigma die Funktion eines „Desaktualisierungs-Operators“, einer Verallgemeinerung, Unbestimmtheit, Appellativisierung, z.B. *Takie rzeczy dzieją się tylko w Kozich Wólkach* 'Solche Sachen passieren nur in Krähwinkeln', *Napoleonów u nas nie brakuje* 'An Napoleons fehlt es bei uns nicht'.

3.4. Die Schnittmenge der Nichtzählbarkeit und des klassifizierenden Types der morphologischen Kategorie des Numerus umfaßt weitere vier Typen von Bezeichnungen, von denen zwei keinen Kommentar erfordern, da sie ihr Pendant in den Feldern 3.2. und 3.3. finden: a) die hier bereits einmal ge-

nannten indeklinablen Appellativa (z.B. *ragout*) oder Defektiva (*powidła, suchoty*); b) nomina propria vom Typ *Raclawice, Świętochłowice, Nancy*. Die übrigen zwei Typen dagegen sind: c) kollektive, durch Wortbildungsmittel markierte Bezeichnungen vom Typ *wujostwo* 'der Onkel und seine Frau', *prezesostwo* 'Herr und Frau Präsident', *państwo* 'die Herrschaften, Herr und Frau', sowie d) Kollektiva vom Typ *bydło* 'Vieh', *drób* 'Geflügel', *młodzież* 'Jugend', *inteligencja* 'Intelligenz', *biedota* 'arme Leute', *ptactwo* 'das Federvieh' u.dgl.m. Hierher gehören also Bildungen, die unter dem Aspekt der Weltsicht von Interesse sind. Man kann nämlich jedes beobachtete Objekt einer Analyse unterziehen (d.h. als eine aufteilbare Ganzheit ansehen, die aus einer bestimmten Anzahl von Elementen besteht) oder auch der Synthese aussetzen (es also als ein Element einer Ganzheit höheren Ranges ansehen).

Diesem zweifachen Standpunkt kann der Sprechende eine entsprechende sprachliche Gestalt verleihen – in Form der grammatischen Formen des Singulars oder des Plurals oder noch anderer Arten der sprachlichen Partikularisierung, der Singulativisierung, der Kollektivierung usw.

Wenn die Designate der Bezeichnungen von Punkt c) eine größere Einheitlichkeit des Ganzen ergeben würden, dann wäre es im Polnischen sinnvoll, Pluralformen anzuwenden; die wird aber nicht praktiziert (aus Gründen, die Andrzej Bogusławski „Anwendungsnorm der Sprache“ nennt). Es gibt hier natürlich keine morphologische Blockade, denn ihre Form „erinnert“ an den Singular. Die Pluralisierung wird wohl auch aus dem gleichen Grund nicht praktiziert, aus dem keine Pluralformen vom Typ d) *młodzież, ptactwo, igliwie* gebraucht werden. Im Falle der letzteren wird dies nämlich nicht nur durch ihre Einmaligkeit oder die amorphe Beschaffenheit ihrer Designate verunmöglicht, sondern auch durch das in die Bezeichnung eingebaute Merkmal der Vielheit, dem gegenüber der Plural bereits redundant wäre.

3.5. Bei Bezeichnungen vom Typ c) erscheint die Information über die Vielheit dank den klassifizierenden Eigenschaften des Substantivs obligatorisch an der Oberfläche, vgl. *ci państwo / wujostwo przyszli*. Bei Bezeichnungen vom Typ d) dagegen erscheint eine solche Information nur vereinzelt, fakultativ, wobei sie nicht immer von der Norm akzeptiert wird. Ich verfüge über eine lange Reihe von Beispielen spontaner bzw. informeller Rede, in denen es nicht selten im Laufe der Anaphorisierung zu einer Diskrepanz zwischen der flexivischen Form des anaphorisierten Gliedes (hier: der kollektiven Bezeichnung im Singular) und dem anaphorisierenden Glied kommt, z.B. *Wydział Oświaty przysłał komisję. Skontrolowali wszystko*. 'Die Abteilung für Volksbildung schickte eine Kommission. Sie haben alles kontrolliert', *Rodzina uznała to za dobry żart. Po dwóch dniach wiedzieli już, że nie żartuje*. 'Die Familie hielt das für einen guten Scherz. Nach zwei Tagen wußten sie schon, daß ich nicht scherze'. Die Ursache dieser Diskrepanzen ist natürlich der Unterschied zwischen den formalen und den semantischen Eigenschaften des Kollektivums (eine größere Anzahl derartiger Beispiele siehe Feleszko 1980: 56–66; vgl. auch im Deutschen: *Das Ehepaar fuhr mit ihrem Trabant weiter*).

Für unsere Skizze ist jedoch weder die Ursache der Diskrepanz der Formen wichtig, noch ihre normative Einschätzung. Wichtig ist vor allem die hier festgestellte Fähigkeit der Verben, Informationen über die semantische Struktur solcher Bezeichnungen auszudrücken, was schon die tief verwurzelten Anschauungen über ihren Platz in der Typologie der polnischen morphologischen Kategorien widerlegt.

4. Wenn schon von syntaktischen Konstruktionen die Rede ist, möchte ich hier auch an die Erscheinung der Entsemantisierung bzw. Neutralisierung regelmäßiger Oppositionen erinnern, die durch das Paradigma des Numerus signalisiert werden.

4.1. Die Aufbauregeln eines polnischen Textes erfordern es, daß das konstitutive Glied der Prädikatgruppe seine Flexionsformen an das konstitutive Glied der Subjektgruppe anpaßt. Nach diesem Modell nehmen das Substantiv und das Adjektiv in der Position des Prädikats dieselbe Numerusform

an, wie das entsprechende Nomen in der Position des Subjekts, vgl. *Mój kolega jest lekarzem* (Sing.) – *Moi koledzy są lekarzami* (Plur.) ‘Mein Kollege ist Arzt – Meine Kollegen sind Ärzte’, *Mój kolega jest wysoki* (Sing.) – *Moi koledzy są wysocy* (Plur.) ‘Mein Kollege ist groß – Meine Kollegen sind groß’. Die Information über den Numerus im Prädikat ist also redundant hinsichtlich der in der Subjektgruppe enthaltenen grammatischen Information, und die Flexionsform des Nomens in dieser Position – als Replik der dortigen Information – ist nicht das Ergebnis einer Wahl und daher semantisch leer.

4.2. Auf die Erscheinung der Neutralisierung stoßen wir dagegen in anderen Situationen. Zum Bestand der bekannten Eigenschaften der sog. allgemeinen Sätze (der analytischen, generischen Sätze – gebräuchlich sind hier verschiedene Termini) gehört die Möglichkeit des Austausches der Singular- und Pluralformen, wobei die erste dieser Formen die Funktion ihres Gegengliedes übernimmt, z.B. *Jeż żeruje nocą* neben *Jeże żerują nocą* ‘Der Igel frißt nachts – Igel fressen nachts’.

4.3. Die Aufhebung der Opposition in umgekehrter Richtung, d.h. die Übernahme des Verweises auf individuelle Referenten durch die Pluralform ist in der polnischen Sprache wesentlich seltener festzustellen, zumindest im Bereich der nominalen Flexion. Hierher gehören auch Sätze mit einer spezifischen Intonationskontur, mit einem nominalen Glied im rhematischen Teil, oft mit einem verbum existendi und einem Lokalisator im thematischen Teil, Sätze, die emphatisch geäußert werden, sogar in bezug auf einzelne Vertreter der Gattung: *Uważaj! Tu leżą jakieś butelki / są myszy / jednak żyją ludzie / jeżdżą samochody!* usw. ‘Paß auf! Hier liegen irgendwelche Flaschen / Hier gibt es Mäuse / Hier leben doch Menschen / Hier fahren Autos!’. Die Paraphrase derartiger Sätze erfordert eine Bloßlegung des sie konstituierenden logischen Existenzquantors ‘es gibt (existiert) ein solches x, daß...’, oft erweitert um die numerische Formel ‘es gibt zumindest ein solches x, daß...’, die sogar in Konfrontation mit den Ergebnissen der laufenden Information die quantitative Interpretation des beobachteten Exemplars nicht ausschließt.

Auf eine derartige Verbindung der flexivischen Pluralform mit der existentiellen Quantifizierung machen auch die sogen. unpersönlichen Konstruktionen vom Typ *Przynieśli mleko* ‘Man brachte Milch’, *Mówią, że tam byłeś* ‘Man sagt, daß du dort warst’ aufmerksam.

5. Nach dieser kurzen Übersicht über die Formen der Numeruskategorie im Polnischen und ihrer Funktion im Text können wir zur Frage der Typologie der morphologischen Kategorien zurückkehren. Außer den hier bereits erwähnten Typen der Kategorien führt nun die „gelbe“ Grammatik der polnischen Sprache noch eine weitere Opposition ein: die *Nominationskategorien* (= real-semantische Kategorien) und die *Textkategorien*. Zu den Nominationskategorien gehören im Prinzip außer dem Genus alle unabhängigen Kategorien. Die Nominationsbeschaffenheit steht der Textbeschaffenheit als eine grammatische Repräsentation ausgewählter Inhalte gegenüber. Die Textkategorien, deren Funktion auf dem Signalisieren von syntaktischen Verbindungen zwischen den Bestandteilen der Aussage beruht, vermitteln eine solche Information nicht, und ihre Menge besteht im Prinzip aus abhängigen Kategorien (und dem Genus des Substantivs).

Der Numerus des Substantivs erkennt die Grammatik (Morfologia 1984: 150) als Textkategorie an, die von einer nominativen Funktion begleitet werden kann.

Unsere Übersicht über die Verhaltensweisen der Numerusformen der Substantive ermöglicht es wohl, einem solchen Bild der morphologischen Kategorien gewisse Ergänzungen hinzuzufügen.

5.1. Vor allem ist die syntaktische (Un)Abhängigkeit der Kategorie Numerus nicht so sehr mit den einzelnen Wortarten (funktionalen Lexemklassen) zu verbinden, sondern vielmehr mit den einzelnen syntagmatischen Positionen. Der Numerus ist für das Substantiv eine unabhängige Kategorie nur dann, wenn das Substantiv selbst eine unabhängige Position einnimmt.

5.2. Andererseits aber weisen in verschiedenartigen Konstruktionen mit Kollektiva die Formen der Numeruskategorie der Verben eine Tendenz zur Loslösung von der formalen Charakteristik des ana-

phorisierten Substantivs auf und knüpfen eher an seine inhaltlichen Komponenten an (vgl. *rodzina – wiedzieli...*). In diesen Sonderfällen gibt es keinen Grund, daran zu zweifeln, daß die Numeruskategorie des Verbs auch eine nominative Funktion erfüllt.

5.3. Dazu kommt noch, daß auch in einer formal unabhängigen Position im Satz der Numerus des Substantivs keine vollkommen unabhängige Kategorie ist. Die Beispiele mit Neutralisierungen beweisen, daß sie hier dem Einfluß anderer nominaler Kategorien ausgesetzt ist – in diesem Fall der Kategorie der Bestimmtheit. Im Polnischen ist sie nicht grammatikalisiert, es fällt also schwer, die Verknüpfung der beiden Kategorien im Text zu erkennen. Die Interpretation der hier gewählten (und anderer) Beispiele beweist jedoch, daß bei jeder Quantifizierung (außer der Einzel-, der bestimmten Quantifizierung) eine Neutralisierung der Opposition der Numerusformen in der einen oder anderen Richtung möglich ist.

5.4. Der Umfang der Abhängigkeit der Numeruskategorie in den substantivischen Paradigmen, wie auch der Umfang der real-semantischen Funktion dieser Kategorie in den adjektivischen und verbalen Paradigmen ist also wahrscheinlich größer, als sich das aus den entsprechenden Paragraphen der Grammatik ergeben würde.

LITERATURVERZEICHNIS

- Bogusławski, A. 1973: Nazwy pospolite przedmiotów konkretnych i niektóre właściwości ich form liczbowych i połączeń z liczebnikami w języku polskim. In: Topolińska, Z., Grochowski, M. (Red.): Liczba, ilość, miara. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie 11–13 maja 1972 r. Wrocław: 7–31.
- Feleszko, K. 1980: Funkcje form kategorii liczby w polskiej grupie imiennej. Warszawa. (Dissertationes Universitatis Varsoviensis. 198.).
- Morfologia 1984: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, pod red. R. Grzegorzycowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. Warszawa.

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

...der ...
...der ...
...der ...

RĘKOPIŚMIENNY KODEKS ROSYJSKI Z XVIII W.

„ każdy rękopis, także ze względu na jakieś swoje szczegółowe cechy, może być interesujący dla najróżniejszych osób z najróżniejszych krajów świata. ”

T. N. Szczepkin

Powyższa wypowiedź, sformułowana przez wybitnego rosyjskiego znawcę i badacza starożytności literackich, zwalnia autorkę niniejszego artykułu od dowodzenia wartości prezentowanego tu rękopisu i celowości szczegółowszych nad nim badań.

Zabytek ten stanowi własność prywatną i najpewniej nie został dotąd przez nikogo odnotowany¹. Jest to zbiór tekstów różnej dawności i różnego pochodzenia, wtórnice i nieumiejętnie ze sobą zespolonych. Teksty są niejednolite tak pod względem funkcjonalnym, jak i formalno-stylistycznym, ale łączy je wewnętrznie jedność języka (cerkiewnosłowiański), konfesyjność oraz fakt, iż zostały napisane z pozycji prawosławia z wyraźnym antyunickim, antykatolickim i antypolskim nastawieniem.

Zbiór jako całość nie ma tytułu, jest anonimowy i niedatowany, ale pismo (późny półustaw) i rodzaj papieru wskazują ponad wszelką wątpliwość, że skopiowano go pod koniec XVIII wieku.

Wszystkie teksty przepisano na ogół starannie, z podziałem na wyrazy i z akcentami, każdy dwoma rodzajami atramentu; brunatnym, miejscami przechodzącym w czerni przepisano większość z nich, czerwieni użyto do uwydatnienia ważniejszych partii tekstu oraz do nagłówków i inicjałów. W całym rękopisie daje się wyróżnić trzy ręce. Ogółem liczy on 187 kart in quarto (17 x 21 cm), obustronnie zapisanych. Układ graficzny w całym zabytku jest zbliżony: kolumna szeroka na 10 cm, o różnej liczbie (od 16 do 20) wierszy, wahającej się w zależności od wielkości liter i odstępów między wierszami; margines boczny od 4,5 do 5 cm, jedynie na stronach 116 r. do 149 v. jest dwukrotnie węższy, zaś kolumna odpowiednio szersza. Stan zachowania rękopisu jest zły: brak oprawy i co najmniej kilkunastu kart, brzegi kilku są postrzępione i naddarte, przy czym niektóre uszkodzenia noszą ślady nieudolnej konserwacji, uniemożliwiającej niekiedy odczytanie tekstu, w wielu miejscach występują duże brązowe plamy i zacieki, a znaczne zabrudzenia dolnego rogu świadczą o częstym używaniu księgi.

Kodeks nie jest dziełem oryginalnym, lecz wtórnice połączonymi w jedno częściami innych całości, na co wskazują trzy dające się mechanicznie wyodrębnić bloki tekstowe, które się nań składają. Zgodnie z kolejnością występowania w rękopisie oznakujemy je literami A (karty 1–51), B (52–115) oraz C (116–187)². Bloki różnią się między sobą charakterem pisma, rodzajem papieru oraz treścią.

¹ Pochodzenie kodeksu nie jest do końca wyjaśnione. Wiadomo jedynie, że przed kilkudziesięciu laty (lata pięćdziesiąte?) przywieziono go do Warszawy z Moskwy, gdzie drogą wymiany został nabyty od przypadkowego hobbysty. Natomiast takie cechy, jak rękopiśmienna forma (koniec XVIII wieku!), charakterystyczny zestaw tekstów oraz dobór źródeł w kompilacjach i wreszcie sprzeciw wobec „potrójnego alleluja” („ne podobae svjatyja alliluja tregubiti ...”, k. 41 (li) v.), a także stanowisko w sprawie reformy Nikona: „ ... soloveckija otcy i stradalcy, pače že rešči mučenicy doblii, donosjat carju na nikonianskija eresi ...”, k. 46 (kd) v. jednoznacznie wskazują na jego związek ze środowiskiem rosyjskich starowierów. Zob. m.in.: Jakubowski 1972: 135-137.

² Wskazany podział nie jest bezwzględnie ścisły, bowiem blok A jest dwukrotnie rozbitý przez karty z bloku C: po składce drugiej (dwie) i po trzeciej (dziewiętnaście kart).

Blok A zawiera tylko jeden utwór. Jest to – dość typowa na Rusi – kompilacja, czyli zbiór myśli i cytatów z różnych dzieł i autorów. A oto kilka z tych źródeł dla przykładu³: „Iz blagovĕstnika ot ioanna, k. 2 (v); Iz kormĕej, Iz knigi alfa i omega o věrĕ, k. 2 (v) v. ; Iz velikoj knigi prepodobnago

И́ДА ІЮ́ЛА ВЪ СЕДМЫНАДЦА ДНѢ:
 СЛОВО КОШОМИНАЧЕЛКОЕ . ѿСѢТЫ
 ЧЮДОТВОРЦѢХЪ . КРОСИИ КОСИ
 ДВШИХЪ . ТАКШ ѿСѢОСНИ ЖИТІА
 І ѿПРЕСЛАВНЫХЪ ЧЮДЕСѢХЪ
 БЛГВН ОЧЕ ;
 ТАКШ ЖЕ САМЪ ПРЕОУЩЕСТВЕНЪ
 І НЕІЗРЕЧЕННЫИ БГЪ . НЕПОСТ
 ІЖИМЫИ ЕСТЬ СВѢСТВОМЪ .
 НЕІЗТЕРПАЕМЫИ ДОБРОТОЮ . БЕСКО
 НЕЧНЫИ ВЕЛИТЕЦКОМЪ . НЕ ѿБѢ
 МЛЕМЫИ БЛГЕСТВОМЪ . І КЛОЮ
 НЕПОБОРЪМЫИ МРОСТІЮ НЕІСЧЕ
 ЧНЫИ . ВОЛЕЮ НЕ ѿДЕРЖАМЫИ .
 І СПИНОЮ НЕІССУЖДЕННЫИ . СЛА
 БОЮ НАДЪ ВІА ПРВЗЪТЪИИ : І ПРЪ
 ЧИМИ СВОИМИ ІОВЕРШЕНЕТВЫ

1. Początek kazania o świętych i cudotwórcach z bloku B, k. 52.

³ Zastosowana tutaj transliteracja odzwierciedla unowocześnioną pisownię zabytku; polega to na wyeliminowaniu rzadkich liter greckich i cyrylickich dubletów literowych oraz na rozwiązaniu skrótów i cyrylickich zapisów cyfrowych, prawidłowym rozczłonkowaniu tekstu i wreszcie na wprowadzeniu uwspółcześnionej interpunkcji; ze względów technicznych nie odtwarza się akcentów, znaków diakrytycznych ani *jera*. Ponieważ tylko nieliczne karty w kodeksie są paginowane (dolny prawy róg), dla celów praktycznych ponumerowaliśmy całość cyframi arabskimi (karty od 1 do 187). Cytaty pochodzące z początkowych kart rękopisu mają zatem podwójne oznakowanie: nowe (cyfrowe) i dawne (literowe).

nikona, Iz knigi o věřě, k. 3 (g); Cvětnik duchovnyi, Velikii vasilii, k. 4 (d); Miněja mesjac sentjabr', k. 4 (d) v.; Poměstnago sobora iže v laodikii. Pravilo, k. 5 (e) v.; Iz knigi kiril ierosalimskago, k. 7 (z); Iz knigi avvy dorofeja, k. 10 (ai) v.; Iz sobornika dosifeja, prepodobnago zosimy, na armeny eretiki, k. 20 (kv) v.; Vypisano iz ... stoglava staropismennago, k. 51 (lz) v.

Blok A, liczący 29 kart z cyrylicą foliacją (od 1 do 40), to jedyna część kodeksu ponumerowana przez kopistę. Jego początkowy fragment brzmi następująco: „Iz knigi kiril ierosal ... list .m. na oborote. Ibo o čem pisano, o tom i glagolem, a o čem ne pisano i o tom ne směem i rešči.”, k. 1 (a). Wspomniane 29 kart to pozostałość po pięciu ośmiokartkowych składkach, z których tylko pierwsza jest nienaruszona; zaginęła natomiast czwarta (k. 25 – 32) oraz pojedyncze karty (9, 16 i 17) z trzech pozostałych składek, które ponadto mają przemieszane i źle wszyte karty (zewnątrznym marginesem do środka). Ponieważ z foliacją zgadza się oznakowanie składek (pierwszej i piątej), można by sądzić, iż ten tekst liczył niegdyś czterdzieści kart. Przeczy jednak temu jego końcowe zdanie, które urywa się w pół słowa: „...i zri ubo tamo čtyi v slovesěch sich dvuch, kako carstva i cari izrailevy i cari samariistii, i carstva i cari pravoslavonii grečeskija zemli ne ot zvězd vozne...”, k. 43 (m) v. Jaka była pierwotna objętość kompilacji, trudno orzec. Jedno wydaje się nie ulegać wątpliwości: większość brakujących kart zaginęła przed sporządzeniem omawianego kodeksu, tylko kartę siedemnastą wydarto później (między kartą 43 a 44 wg nowej paginacji pozostały po niej strzępy).

O późnym pochodzeniu papieru bloku A świadczą znaki wodne, których połówki występują na marginesie grzbietowym i są tak głęboko wszyte, że prawie nierozpoznawalne, tym bardziej że często pokrywają je plamy i zatarcia. W jednym wszakże wypadku – dzięki pomyłce introligatora – margines z czytelnym filigranem znalazł się na zewnątrz [k. 18 (ka) – 19 (k)], co umożliwiło nie tylko rozpoznanie tego znaku, ale i identyfikację pozostałych, nieczytelnych. Jest to jeden z wariantów tzw. „herbu jarosławskiego”, a papier z podobną odmianą „tańczącego niedźwiedzia z halabardą” był w użyciu w latach 1779–1784⁴.

Pismo bloku A (reka a) wyróżnia się już pewnymi cechami indywidualnymi. Litery są duże (4 mm), prostokątne w zarysie i, jak zwykle w półustawie, pisane rozdzielnie i w zasadzie prosto do linii wiersza, ale ich kreski są swobodne, łukowate, często wycieniowane i jakby lekko rozchwiane. Za specyficzną właściwość ręki a (w porównaniu z b i c) wypada uznać, po pierwsze, używanie dwóch wariantów *iže* z ukośną albo równoległą do linii wiersza kreską łączącą) i, po drugie – brak górnej poprzeczki w literach *buki*, *glagol*, *jer* i *tverdo*, które mają tylko mały klinik z jednej (prawej) strony lub z obu.

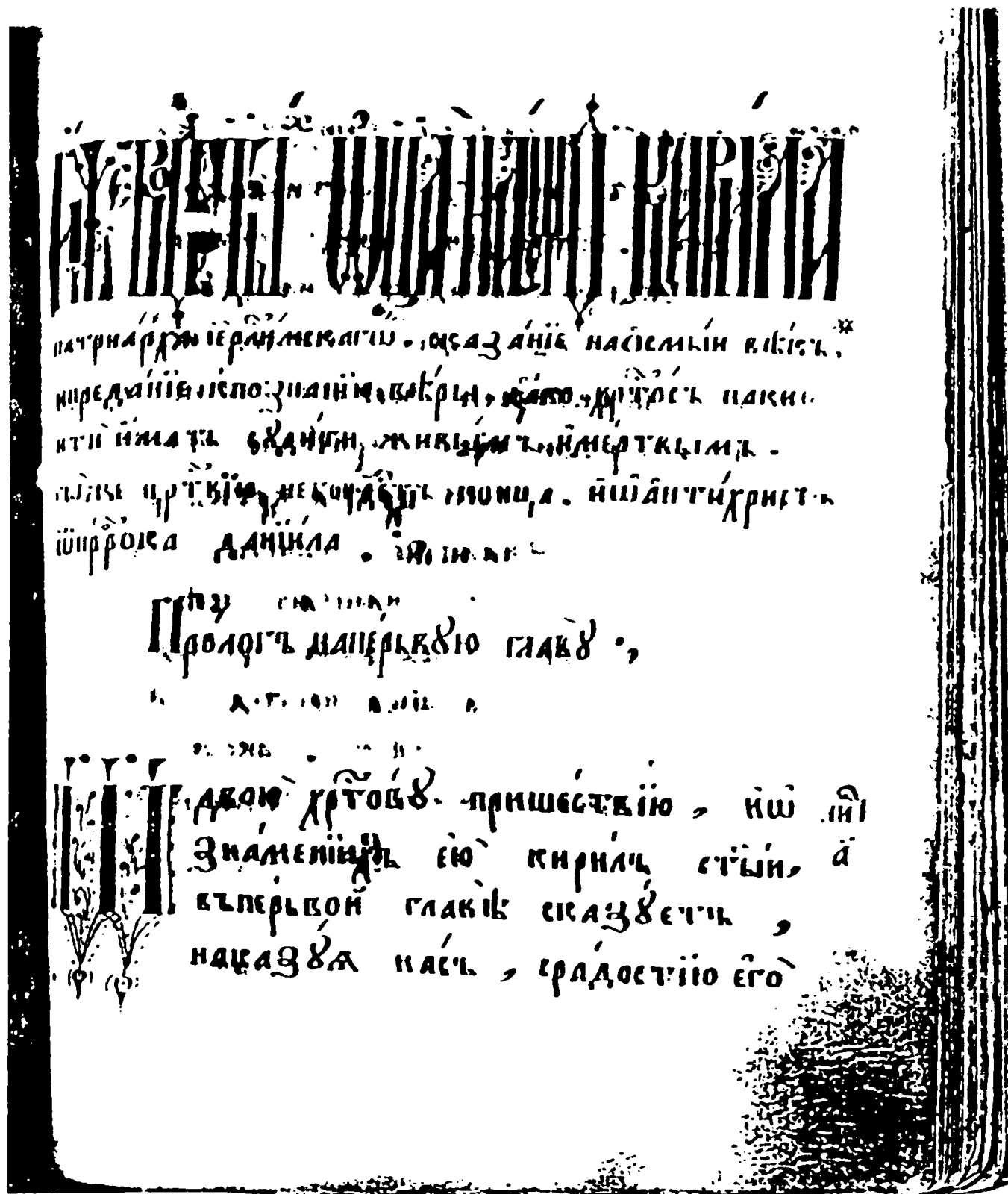
Pisownia bloku A jest w zasadzie konsekwentna i poprawna: *jat'* pojawia się w miejscach etymologicznie uzasadnionych, zaś *ižej* – zgodnie z ówczesną regułą – wyłącznie przed samogłoskami. Duże litery występują na początku tytułów, rozdziałów, a także na ogół na początku zdań, nie stosuje się ich natomiast w nazwach własnych. Nawiasem dodamy, że różnią się one od małych kształtem, wielkością i kolorem (są na ogół czerwone), a niejednokrotnie i dodatkowymi elementami (kropkami, петельkami), będącymi przejawem szczególnego starania kopisty.

Repertuar znaków przestankowych jest ograniczony (kropka, przecinek, średnik), a ich użycie jeszcze bardzo dowolne. Spośród znaków diakrytycznych z kolei należy przede wszystkim odnotować akcenty (oksija i varija) oraz pajerki i tytła, stosowane dość regularnie. Na bocznych marginesach w bloku A parokrotnie występują króciutkie notki; wszystkie one są ściśle powiązane z treścią kompilacji i pochodzą spod ręki a.

Nawet pobieżne zapoznanie się z językiem omawianego tekstu pozwala stwierdzić, iż jest on poprawny i wolny od określonych naleciałości dialektalnych, a pojawiające się tu i ówdzie zniekształcenia i niejasności należy przypisać kolejnym kopistom.

⁴ Ten oraz pozostałe znaki wodne zostały sprawdzone wg Klepikov 1978.

Blok B liczy 64 karty (8 składek po 8 kart), a wypełnia go jeden kompletny tekst. Jego incipit brzmi: „Mesjaca ijulja v sedmyinadesjat den'. Slovo vospominatel'noe o svjatyh čjudotvorcěh v rossii vosijavšich, jako o svjatosti žitija, tako i o preslavných čjudesěh ich. blagoslavi otče” (k. 52).



2. Więz (iże vo svjatyh otca našego kirila) i inicjał z bloku C, k. 116

To „słowo”, czyli inaczej mówiąc kazanie, kończy się następująco: „... predstavite ... saměj preestest-vennej i neizrečenněj dobrotě, samomu nepostižimomu i nepristupnomu veličestvu, samomu prevzjatomu i beznačalnemu vladyčestvu božiju, emuže i chvala, i slava, emuže molenija i pėsni, emuže neprestannaja blagodarenija ot vseja tvari vo vsja neizčetnaja vėki vėkom amin” (k. 115 v.).

Papier w bloku B jest dość gruby, niebieskawy, z jednym rodzajem filigranu, a mianowicie z datą 1782.

Ręka *b* posługuje się grubą, wyrazistą kreską; litery są niemal geometrycznie proste, regularne i typowe, wręcz przypominają druk. Ich wysokość waha się od ok. 2 do 3 mm, przy czym karty z dużym, czytelnym pismem zdecydowanie przeważają. Mało jest skrótów i liter nadpisanych. Charakterystyczny dla ręki *b* jest sposób wyodrębniania liter inicjalnych. W odróżnieniu od pisma *a* i *c*, gdzie są one czysto czerwone, w bloku B mają barwę mieszaną: powiększone i proporcjonalnie pogrubione czarne litery wtórnie zostały pociągnięte czerwienią; inny tu jest też odcień podstawowego inkaustu. Zwraca uwagę spora ilość poprawek na marginesach (zaznaczonych przez kopistę *b* małymi łuczkami), przy stosunkowo nielicznych glosach i odsyłaczach. Jedynym obcym wtrętem na tym tle jest imię *vasil*, zapisane niewprawną ręką i znacznie jaśniejszym atramentem na dolnym marginesie pierwszej karty „słowa” (52).


Tekst pomieszczony w bloku B jest późnym, i zapewne nie pierwszym, odpisem kazania, które, jak można wnosić ze wstępnej analizy jego treści, języka i stylu, powstało prawdopodobnie w Moskwie, na przełomie XVII/XVIII wieku pod piórem jednego z coraz liczniej pojawiających się tam kaznodziejów, zafascynowanych retoryką barokową. Dodajmy, że stanowi ono przykład rzetelnego opanowania tej sztuki. Kunsztownie zbudowane okresy, szeregi synonimów, różnorodność form gramatycznych dowodzą też dobrego opanowania cerkiewszczyzny, jakkolwiek w niektórych miejscach tekst jest niezrozumiały lub ewidentnie niepoprawny. Winę za ten stan rzeczy ponoszą kopiści. Jednemu z nich, najpewniej ostatniemu, należy też przypisać charakterystyczne dzielenie przedrostka *iz* (i spolnitelie, 113 v.; i zlivajušče, 114; i zbavlenie, 114 v., i spravlenii 115 itp.), a także częste łączenie miękkich *č* i *šč* z samogłoską *y*, co może wskazywać na wpływy zachodnioruskie.

Blok C jest ze wszystkich najobszerniejszy: liczy 94 karty połączone w 14 nieregularnych składek, wśród których przeważają ośmiokartkowe. Jest ich w sumie dziewięć, z tym, że z dwóch wyrwano po jednej karcie (zachowały się po nich ślady), do trzeciej zaś włączono omyłkowo dwie karty z innego tekstu. Wymienione składki tworzą pewną zwartą całość, pozostałe natomiast odnajdujemy w bloku A (k. 15–16 i 21–40). Jak widać, obecny rozkład kart w bloku C jest daleki od oryginalnego, a brak paginacji bardzo utrudnia ich uporządkowanie. Pomocne są w tej sprawie cechy pisma, papieru, sposób rozmieszczenia tekstu, a przede wszystkim charakter utworów i ich treść; biorąc zatem to wszystko pod uwagę, podzieliśmy go na trzy zasadnicze części.

Największą i najpełniejszą jest pierwsza, czyli skrócona przeróbka tzw. „Księgi Cyrylowej”⁵, która zaczyna się od słów: „Iže vo svjatyh otca našego kirila patriarcha ierosalimskiego skazanie na osmyi vėk i predanie k poznaniu vėry, jako christos paki priiti imat' suditi živym i mertvym, egože carstviju ne budet konca i o antichristě ot proroka daniila” (k. 116). Ciągłość „Księgi” urywa się już po trzech pierwszych rozdziałach („Prolog na per'vuju glavu”, k. 116; „Besėda na per'vuju glavu”, k. 117 v.; „Glava vtoraja”, k. 119; „Glava 3”, k. 120 v.), oddzielonych od pozostałych dwiema kartami z obcym tekstem. Jej kontynuację odnajdujemy na karcie 130: „Glava 4, v nej glavě pišet 11 znamenej antichristova nastatija”, po czym zgodnie z zapowiedzią następuje wyliczenie i opis tych jedenastu znaków aż do rozdziału piątego („Glava 5”, k. 156 v.). Dalsze rozdziały, a ściślej ich fragmenty, to: „Glava šestaja, k. 159; Iz glavj devjatija. list 81 na oborotě”, k. 162 v.; „Glava osmaja. list 68 na oborotě”, k. 163 v.; „Glava 4. znamenie 6. list 34 na oborotě”. Ten ostatni fragment (5 wierszy), za-

⁵ Ściślej - podstawy tej „Księgi” (ros. Kirillova kniga), czyli utworu Stefana Zizanija pt. „Kazanie św. Cyryla, patriarchy jerozolimskiego, o antychryście i znakach jego”. Zob.: Jakubowski 1972: 18, a także *Kniha Belarusi*: 73.

mykający przedstawioną tu wersję „Księgi Cyrylowej” kończy się słowami: „... jako że christos reče. ašče kto ne piet krovi moeja, života ne imat' v sebě”, k. 165.



ВЪ ТЕ ДОИДЕТЪ СПЛЕТНІА . ПРЕЖДЕ КСІДЪХЪ ПО
 ДОКАЕТЪ ЕМУ ДЕРЖАТИ КАДОЛНІЕСКІЮ
 ПЕРУ . ЕСТЬ ЖЕ АЩЕ КТО ЦКЛЫ И НЕ ПОРОЧНЫ
 НЕ ОБЛЮДДЕТЪ , КРОМІК ВЕЛІКАГО НЕДОВОДІК
 НІА . ВОІКЖИ ПОГІКНЕТЪ . КІКРАЖЕ КАДО
 ЛНІЕСКАА СІА ЁСТЬ , ДАІДНАГО . ЕСТЬ КТРІК
 И ТРЦУ ВОЕДІННІКЪ ПОЧИТАЕМЪ . НИЖЕ СЛНІА
 ЮЩЕ СОСТАВЪ , НИЖЕ СЪЩЕСТВО РАЗДІКАЮ
 ЩЕ . И НЪКО ЁСТЬ СОСТАВЪ ОТЬ . И НЪ СЪОВЕНЪ ,
 И НЪ СЪАГО ДХА . НО ОТЬЕ И НЪОВНЕЕ И СЪАГО
 ДХА . ЕДИНО ЁСТЬ . ЕСТЬ ТВО , РАВНА СЛАВА , СО
 ПРНОСЪЩНО ВЕЛІЧЕСТВО . ІАКОВЪ ОЦЪ . ТА
 КОВЪ СІЪ ТАКОВЪ И СЪІН ДХА . НЕ СОЗДАНЪ
 ОЦЪ . НЕ СОЗДАНЪ СІЪ . НЕ СОЗДАНЪ И СЪІН
 ДХА . НЕ ПОСТІЖІМЪ ОЦЪ , НЕ ПОСТІЖІМЪ
 СІЪ . НЕ ПОСТІЖІМЪ ДХА СЪІН . ВІКЧЕНЪ
 ОЦЪ , ВІКЧЕНЪ СІЪ , ВІКЧЕНЪ И СЪІН ДХА . ОБА
 ЧЕ НЕ ТРИ ВІКЧНЫ , НО ЕДИНЪ ВІКЧНЫ . ІАКОЖЕ
 НЕ ТРИ НЕ ПОСТІЖІМІИ . НИ ЛЪ ТРИ НЕ СОЗДАН
 НІИ , НО ЕДИНЪ НЕ СОЗДАННЫИ . И ЕДИНЪ НЕ ПОСТІ

3. Fragment tekstu z bloku C, k. 173 v.

Poczynając od karty 165 v. ta sama ręka c zapisała następujące teksty: „Proročestvo o christě i o prečistě bogorodicě v kumirnicě ellinskago kumira apollona ...”, „Glava 10. o poklonenii svjatyh ikon...”, k. 166; „Glava 13. slovo o krestě ...”, k. 170; „Prepodobnago Maksima greka. glava 36”, k. 172; „Simvol preosvjaščennago afanasija patriarcha aleksandrijskago”, k. 173; dalej kilka kart swą formą przypominających katechizm, a zatytułowanych: „anastasija blažennago patriarcha velikija Antiochii i kirila aleksandrskago, izloženie vkratcě o věřě i voprosy i otvety o bogoslovii”, k. 175 i wreszcie na karcie 179 ostatni nagłówek: „O obrazě svjatyja troicy”. Wymienione urywki tworzą pewną spójną całość nie tylko ze względu na treść, ale i zewnętrznie, dlatego wyodrębniliśmy je jako część drugą bloku C.

Trzecia grupa tekstów to listy pasterskie (poslanija) patriarchów Melecjusza i Focjusza⁶. Odnotowane w nich imiona autorów, dedykacje, a nawet konkretna data (24 lipca 1595, k. 128) pozwalają na dość dokładną atrybucję tych pism, natomiast identyfikacja niektórych kart i ustalenie kolejności ich występowania jest sprawą trudną, a niekiedy wręcz niewykonalną (wobec niemożności porównania ich z oryginałami lub z innymi odpisami)⁷. Ponieważ z braku miejsca dokładny opis nierozpoznanych kart nie jest możliwy, ograniczymy się do przytoczenia wyodrębnionych nagłówków. Sądząc po ich liczbie, listów (bądź tylko ich części) było co najmniej pięć: 1. „Vtoroe poslanie meletievo”, k. 180; 2. „Četvertoe poslanie meletievo” (odnotowane w ostatnich wierszach karty 181 wraz z jednym zdaniem, które następnie zostało wyskrobane); 3. „Meletij, milostiju bożiju papa i patriarch velikago grada aleksandrii i sudia vselenskii. Vseslavnomu i velikolěpomu, blagočestivomu že i pravoslavnomu gosudarju i vladycě ostrożskomu ...”, k. 181 v.; 4. na kartach 128 i 129 – przerywających ciągłość „Księgi Cyrylowej” – czytamy: „Desjatoe poslanie Meletievo. Blagočestivomu knjazju vasiliju, poborniku cerkvi sobornyja, pravoslavnyja, vostočnyja věry ...”; 5. pod nagłówkiem: „Iz devjatago poslanija meletieva” (k. 38 v.) odnajdujemy kilka zaledwie wierszy tego listu. Ostatnia karta z tego zespołu, a jednocześnie ostatnia w kodeksie, kończy się słowami: „...da budut proščeni ot vašeja cerkve i ot vsjakogo čelověkoljubja prebyvajuščii v vině, svjaščenstva da otlučatsja i da prebudut prazdni otnjud'. niže. elicy bo duchom bożiim vodimi sut', sii synove bożii sut”, k. 187 v.

„Poslanie patriarcha Fotija” (k. 31 v.) to prawdopodobnie jedyny tekst tego autora w opisywanym kodeksie, aczkolwiek nie jest wykluczone, że był on znacznie bardziej rozbudowany, niż by to wynikało z aktualnego rozkładu kart. Wydaje się bowiem, iż za jego ciąg dalszy można uznać rozdział „O presnocěch” (k. 36), a także graficznie z nim zespolony „O premenenii dnei i prazdnikov”, k. 33 v. oraz k. 36 v.⁸

Ręka c, podobnie jak a, odznacza się już pewnym indywidualizmem i bez trudu daje się zidentyfikować nawet wówczas, gdy na pierwszy rzut oka pismo wydaje się inne. A zmienia się ono niekiedy w ramach jednej składowki, a nawet na przestrzeni jednej karty. W tym ostatnim wypadku można prześledzić tę przemianę. Najczęściej różnice między poszczególnymi odcinkami tekstu prowadzą się do rozmiarów liter, kiedy indziej wynikają z wyjątkowej staranności (np. k. 175–177) lub przeciwnie, przejawia się w nich nadmierny pośpiech, zmęczenie albo wręcz niedbałość piszącego (por. k. 150). Ręka c pisze najściślej i najdrobniej (przeciętna wysokość znaków 2 mm). Jedynie na kartach „Księgi Cyrylowej” pismo jest trochę większe i luźniejsze. O piśmie c można też powiedzieć, iż cechuje je gietkość i dekoracyjność. Swoisty kształt ma np. *zemlja* (z pętelką w środku) i *zělo* – mocno powyginane. Różnią się od innych niektóre litery nadpisane, jak np. *slovo*, a także sposób oznakowania poprawek i dopisków (gwiazdki lub ukośne ciągi kropeczek). Jeśli zaś chodzi o znaki przestankowe i diakrytyczne, to ani pod względem zestawu, ani częstotliwością i zasadami ich użycia ręka c nie wyróżnia się na tle innych. Należy natomiast odnotować liczne dopiski na marginesach (dotyczy to głównie „Księgi”), wykonane jak cały blok ręką c.

Na podkreślenie zasługuje zdobnictwo w tym bloku. Otwiera go tekst zapisany więzią – najbardziej okazały i wypracowany przykład tego typu pisma w całym kodeksie. Wysokie litery (4

⁶ Patriarcha aleksandryjski Melecjusz znany jest jako autor listów m.in. do księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego. Podobnie znane były na Rusi utwory patriarchy konstantynopolitańskiego Focjusza (IX w.), a w zbiorze z 1580 r. występował przekład jego antykatolickiego listu, pt. „Foteja patriarcha Konstantina grada k rimljanom poslanie o svjatom duchu i presnoku”. Zob.: Budovnic 1969: 166 i 357.

⁷ Jak wynika z zawartości „Księgi Cyrylowej” 1791, przynajmniej niektóre z tych tekstów zostały w niej opublikowane (por. przypis 8), jednakże w chwili obecnej nawet to wydanie „Księgi” jest niedostępne.

⁸ Za katalogiem „Kniga Belarusi” dla porównania przytaczamy niektóre punkty z wykazu treści „Księgi Cyrylowej”: “5) ... kniga Kirilla, archiepiskopa ierusalimskiego, 6) ... o poklonenii ikonam ... o rimskich eresjach i drugie slova i poučenija, 7) ... poslanija Meletija, patriarcha ierusalimskiego, knjazja Konstantina Ostrożskiego, patriarcha Fotija, 8) ... simvol very Afanasija, patriarcha aleksandrijskiego, 9) ... izłożenie vkratce o vere, ob obraze troicy” (s. 175).

mm), upiękzone rozmaitymi ozdobnikami i wymyślnie ze sobą splecione, tworzą tu swoisty ornament. Należy jednak zaznaczyć, że w miarę jak posuwamy się dalej, napotykane egzemplarze więzi są coraz mniejsze i prostsze (por. k. 31 v., 128 i 181 v.). Na tej samej karcie zwraca też uwagę inicjał – jeden z ponad dwudziestu (jeśli nie liczyć kilkudziesięciu inicjalnych liter zaledwie trochę powiększonych i wyróżnionych czerwonym kolorem). Podobnie jak omówiona wyżej więź jest to – na tle pozostałych – inicjał wyjątkowy: ma 5 cm wysokości i jest udekorowany różnym kropkami, pętelkami a nawet skromnymi motywami roślinnymi.

Papier w bloku C, choć sygnowany przez tę samą fabrykę, jest dwojakiego rodzaju. Tak np. karty 116–127 i 130–146 są gorszego gatunku: cieńsze, w wielu miejscach przetarte, o dużej przezroczystości, w związku z czym po obu ich stronach wystąpiły kleksy i zacieki od atramentu. Wszystkie filigrany, nb. bardzo niewyraźne i głęboko schowane na marginesie grzbietowym, są prawdopodobnie identyczne: prostokątne ramki z wężykowatym ornamentem wewnątrz i z inicjałami VF (po lewej stronie arkusza) i ST (po prawej). Papier o zbliżonych znakach był w użyciu w latach 1779/1780.

Charakteryzując krótko i najogólniej język ostatniego bloku można powtórzyć to, co było powiedziane o dwóch poprzednich, a mianowicie: jest to całkiem niezła cerkiewszczyzna, aczkolwiek nie wolna od usterek i błędów. A są to zarówno błędy przekładu (np. polonizmy w „Księdze Cyrylowej”), jak i pomyłki skrybów wynikłe bądź z niewłaściwego odczytania, bądź z niezrozumienia oryginału. Omawiana część tekstu nie jest też wolna od zwykłych potknięć i błędów ortograficznych (np. nadużywanie *jať*), częściowo wywołanych oddziaływaniem żywego języka mówionego.

Kończąc charakterystykę tytułowego zabytku warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt, dotychczas w niej pomijany. Chodzi mianowicie o jego dzieje, jak się wydaje interesujące, choć jednocześnie dość typowe. Jak wiadomo, u podstaw „Kazania” Stefana Zizanija (Wilno 1596) legło „pouczenie” arcybiskupa Jerozolimy, Cyryla (IV w.) i stąd jego imię w tytule utworu nowego, znacznie rozbudowanego i w istocie oryginalnego. Ten dwujęzyczny (rusko-polski) traktat, ostro polemiczny wobec Kościoła katolickiego i unickiego, spotkał się z żywym oddźwiękiem w Moskwie, gdzie został przełożony na język cerkiewnosłowiański i tamże jako główna część zbioru anonimowo wydany w roku 1644. Zbiorowi temu nadano tytuł „Kirillova kniga” i w tej właśnie, moskiewskiej wersji, zjednał on sobie znaczną popularność w całej Słowiańszczyźnie wschodniej. Doczekał się też wznowienia po prawie stu pięćdziesięciu latach, w Grodnie w 1791 r. W ten sposób dzieło Zizanija zatoczyło krąg i – chociaż w zmienionej postaci – wróciło do punktu wyjścia. Dodać należy, że do zdobycia tak szerokiego rozgłosu w niemałym stopniu przyczynili się staroobrzędowcy. Wydana przez Cerkiew oficjalną, ale jeszcze przy patriarsze Józefie, „Księga Cyryłowa” nie nosiła zatem znamion „herezji nikoniankiej”, a po wtóre zawierała różnorodne teksty „antyheretyckie”; dla tych powodów zyskała uznanie w tym środowisku i była po wielokroć przepisywana (w całości lub częściowo) albo przynajmniej szeroko cytowana. Przedstawiony wyżej zestaw utworów z bloku C, w znacznym stopniu pokrywający się z zawartością „Księgi” w jej wydaniu grodzieńskim, jest tego potwierdzeniem.

L I T E R A T U R A

Budovnic, I. U. 1969. Slovar' ruskij, ukrajskij i beloruskij pis'mennosti i literatury do XVIII veka. Moskva.

Klepikov, S.A. 1978. Filigrani na bumage ruskogo proizvodstva XVIII–nač. XX v. Moskva.

Kniha Belarusi. 1517–1917. Zvodny kataloh. Minsk 1986.

Księga Cyryłowa 1791. Grodno.

Jakubowski, W. (ed.) 1972: Żywot protopopa Awwakuma przez niego samego nakreślony i wybór innych pism. Wrocław.

NOMINALISIERUNG UND DEZENTRIERUNG DES AGENS (Am Beispiel des Russischen)

In diesem kurzen Beitrag soll der Frage nachgegangen werden, welche Bedeutung die Nominalisierung für die Dezentrierung des Agens hat und welche Rolle sie im Feld der agensdezentrierenden Mittel spielt. Ein Satz wie

- (1) *Kak oboznačeno v nazvanii nastojaščej knigi, ona posvjaščena rassmotreniju jazyka i special'noj (lingvističeskoj) teorii.*

enthält mit *posvjaščena* und *rassmotreniju* wenigstens zwei Wortformen, die mit Wortformen korreliert sind, die eine Position für die Realisierung der semantischen Rolle *Agens* besitzen: *posvjaščet* und *rassmatrivaet*. Beide Formen verlangen als Subjekt einen Agens: X_{Ag} *posvjaščet* ..., X_{Ag} *rassmatrivaet* ... Der Agens ist in diesem Fall syntaktisch zentriert. Wenn der Agens nicht die Subjektposition besetzt, nenne ich ihn dezentriert. Er ist auch dann dezentriert, wenn er an der Oberfläche nicht realisiert ist. Dies ist der Fall in (1). Es stellt sich nun ganz allgemein die Frage, welche Möglichkeiten eine Sprache für die Dezentrierung des Agens zur Verfügung stellt, wie diese distribuiert sind und wie die Dezentrierungen motiviert sind. Zentrum des Feldes agensdezentrierender Mittel ist zweifellos das Passiv (mit und ohne Agens), aber daneben gibt es noch eine Vielzahl weiterer Mittel, den Agens aus dem syntaktischen Zentrum des Satzes zu nehmen, z.B.

- unbestimmt-persönliche Sätze
- unpersönliche Sätze
- generalisierende Sätze (finites Verb in der 2. P.Sg.)
- Infinitivkonstruktionen
- usw.

Das Passiv ist zweifellos die Konstruktion, über die wir bezüglich der Dezentrierung und ihrer Motivation am meisten wissen. Die spezifische Leistung dieser Konstruktion kann aber erst dann endgültig bestimmt werden, wenn das ganze Feld beschrieben worden ist. Die Beschreibung der Verbnominalisierungen, um die es hier geht, ist ein Schritt in diese Richtung. Zwar sind sie schon häufig Gegenstand wissenschaftlicher Beschreibungen gewesen, der Aspekt der Agensdezentrierung hat dabei aber, soweit ich das überblicke, eine eher untergeordnete Rolle gespielt. Nominalisierungen, das zeigt schon ein oberflächlicher Blick, implizieren auf jeden Fall eine Agensdezentrierung, die Frage ist lediglich, ob der Agens an der Oberfläche erscheint oder nicht und wie die Agensrealisierung im einzelnen geregelt ist. Die Frage, ob das Ziel der Nominalisierungen darin besteht, eine Dezentrierung des Agens zu erreichen, will ich zunächst offen lassen. Neben diesem eher produzentenorientierten Aspekt (zu dem auch die Frage nach der Motiviertheit der Nominalisierung selbst gehört) gibt es natürlich auch den Aspekt der Rekonstruktion des Agens, d.h. die Frage danach, ob und wie die Verantwortlichkeit für Handlungen festgestellt werden kann. Die Feststellung der Identität des Agens spielt zweifellos eine große Rolle für die Einschätzung und Bewertung von durchgeführten bzw. durchzuführenden Handlungen, d.h. hat pragmatische Relevanz.

Kehren wir noch einmal zurück zu Beispiel (1), denn es eignet sich gut für einen Einstieg in die Problematik. *Posvjaščena* und *rassmotreniju* liefern keinen Hinweis auf die Identität des Agens, ebensowenig der Satz selbst. Genau genommen gibt es zwei Agenskandidaten: den Textproduzenten, einen Dritten. Im zweiten Fall müssen wir davon ausgehen, daß (1) Teil eines referierenden Textes ist: X berichtet über Y.

Eine Betrachtung des Kontextes ergibt allerdings, daß keine Rezension vorliegt, sondern daß der Textproduzent über sein eigenes Buch redet (es handelt sich um einen Textanfang, der auf den Buchtitel «Jazyk i lingvističeskaja teorija» Bezug nimmt). Der gesuchte Agens ist also identisch mit dem Textproduzenten. Es ist danach zu fragen, warum dieser Sachverhalt keine Oberflächenver-

sprachlichung findet bzw. warum keine agensorientierte Konstruktion gewählt wurde. Zur ersten Frage ist zu sagen, daß weder beim Passivpartizip noch beim Nomen actionis ein Agens realisiert werden kann. Dies hängt zum einen mit der Bedeutung des Partizips (Zustandspassiv) und zum andern mit der engen syntaktischen Bindung des Nomen actionis an das prädikative Partizip zusammen. Die zweite Frage ist nicht weniger problematisch. Mögliche verbale Varianten wie

- (1') ? *Kak oboznačeno v nazvanii nastojaščej knigi, (ja) rassmatrivaju v nej jazyk i special'nuju (lingvističeskiju) teoriju.*

sind aus einer Reihe von Gründen wenig akzeptabel. Dazu zählt, daß die kommunikative Gewichtung von *jazyk* eine andere ist als die von *jazyka*. Auch die Zentrierung des Agens setzt andere Akzente. Die Nominalisierung sowie die Dezentrierung des Agens scheinen somit wohl motiviert. Der Vollständigkeit halber sei unser Ausgangssatz auch mit einer passivischen Variante verglichen:

- (1'') ?... v nej rassmatrivaetsja jazyk i special'naja (lingvističeskaja) teorija.

Zumindest die Veränderung des kommunikativen Gewichts von *jazyk* gegenüber *jazyka* läßt eine funktionale Äquivalenz fraglich erscheinen. Die gewählte Konstruktion basiert auf einer bestimmten kommunikativen Strategie, die, wenn überhaupt, nur über eine beträchtliche Textveränderung in anderer Weise realisiert werden könnte. Erstes Fazit: Nominalisierungen führen nicht nur automatisch zu einer Dezentrierung des Agens, sondern schaffen auch bestimmte semantische und syntaktische bzw. kommunikative Bedingungen, die eine systematische Überführung dieser Konstruktion in eine andere als äußerst problematisch erscheinen lassen.

Sehen wir uns nun gleichsam als Kontrast zu (1) zwei Beispiele mit dem Agens an der Oberfläche an:

- (2) *Posle neskol'kich privetstvennych vystupenij členov prezidiuma s'ezda ... vystupil...*
 (3) *Ja sčastliv, čto ošibalsja. Vot rezul'taty oprosa gazety.*

[Hervorhebungen und Tilgungen von mir]

Das Besondere an diesen Sätzen ist zunächst, daß der Agens obligatorisch ist, nicht getilgt werden kann. In (2) hängt dies damit zusammen, daß die beiden Agentes nicht koreferent sind. Eine Tilgung des Agens (*členov prezidiuma s'ezda*) würde automatisch eine Koreferenzbeziehung anzeigen, die ihrerseits ohne eine kontrastive Qualifizierung der Handlung «*vystupil*» unsinnig wäre. Eine totale Ausblendung des Agens ist also nicht möglich. Bei dem Versuch der Umwandlung dieser Konstruktion in eine verbale mit zentriertem Agens stoßen wir auf eine Reihe von Problemen: zum einen wird der Text länger, zum andern bereiten sowohl das Attribut bei *vystupenij* (Adverb **privetstvenno*, aber *s privetstvijami*) als auch der Quantor *neskol'kich* fast unlösbare Schwierigkeiten. Weiterhin muß auch die Spezifizierung der zeitlichen Abfolge der Handlungen und die damit verknüpfte Bewertung der Handlungsabfolge berücksichtigt werden:

- (2') *Posle togo kak vystupili neskol'ko členov... vystupil...*
 (2'') *Sperva vystupili neskol'ko členov..., a zatem vystupil...*

Bei beiden Varianten werden Ergebnisse bzw. Personen kontrastiert, während im Original das erste Ereignis „lediglich“ den Rahmen für das zweite gibt. Im Unterschied zum Passiv wird der Agens in (2) nicht zugunsten des Patiens dezentriert, sondern zugunsten eines zweiten Agens und seiner Aktion. Eine Tilgung des Agens in (3) wäre nur dann zulässig, wenn der Agens *gazeta* aus dem unmittelbaren Vortext her bekannt wäre. Der Versuch der Denominalisierung von *oproso gazety* scheitert u.a. daran, daß das Nomen actionis ein Ereignis als gegeben bestimmt. Eine verbale Lösung würde redundante Information erzeugen, vorausgesetzt, sie ist überhaupt möglich. Ohne schon eine Generalisierung anzustreben, läßt sich festhalten, daß die Dezentrierung des Agens durch Nominalisierungen spezifischen textuell-kommunikativen Bedingungen unterliegt. Es ist in diesem Zusammen-

hang darauf hinzuweisen, daß Nominalisierungen natürlich auch spezielle lexikalisch-semantische Umgebungen erzeugen. Ich weise hier exemplarisch auf die Präposition *posle* hin, die ein häufiger Begleiter von Nominalisierungen ist. Dieses Phänomen bedarf allerdings einer eingehenden Untersuchung, nicht nur, um das Phänomen Nominalisierung vernünftig beschreiben zu können, sondern auch um den Zusammenhang mit der Dezentralisierung des Agens darstellen zu können.

Der Agens wird selbstverständlich auch durch Possessivpronomina angezeigt. Interessant ist, daß in Beispielen wie

(4) S cel'ju ob"jasnenija našej poziciji možno bylo by soslat'sja na otvet, kotoryj byl napravlen...

der Agens nicht bei der Nominalisierung, sondern beim entsprechenden Attribut versprachlicht wird. Der Schein trügt allerdings. Letztlich signalisiert nicht das Possessivpronomen den Agens, sondern dieser wird über das modale Prädikat erschlossen. Dazu später noch eine Anmerkung. Näher zu untersuchen wäre auch die Obligatorik / Fakultativität des Possessivpronomens in (5):

(5) I v svoich issledovanijach on skrupulezen, dotošen...

Die Variante mit getilgtem Pronomen, die möglich ist, scheint den Agens neu zu interpretieren (Agens als Betreuer u.ä.).

Interessant ist schließlich noch, daß auch relationale Adjektive den dezentrierten Agens anzeigen können, wobei aber noch unklar ist, welche relationalen Adjektive und welche Nominalisierungen eine Beziehung eingehen. Diese Konstruktion ist auf jeden Fall relativ selten, vgl.

(6) ... ne s točki zrenja «vedomstvennogo» *razgraničenija* étich disciplin, a po suščestvu.

Bemerkenswert ist, daß als konkurrierende Konstruktion nur eine solche mit Relativsatz in Frage kommt, wenngleich mit zweifelhafter Akzeptanz.

Besondere Beachtung verdienen Sätze, in denen der Agens nichtattributiv versprachlicht wird:

(7) My blagodarim akademika E.I. Čazova za operativnyj *otklik* na publikaciju žurnala.

(8) Kogda my vzjali Ritusa, on pokazal na *doprose*, čto...

(9) Sputniki éti Fobos i Dejmos – po-grečeski «strach» i «užas» – slovno opravdyvaja svoi imena, s momenta *otkrytija* vnušali astronomam svjaščennyj trepet. Ich povedenie...

Obwohl diese Sätze mehrere Kandidaten für die Agensrolle enthalten, bereitet es keine Schwierigkeiten, das „richtige“ Agens zu bestimmen. Für (7) kommt nur *E.I. Čazov*, für (8) nur *my* und für (9) nur *astronomy* in Frage. Woher diese Sicherheit? In (7) liefert die Verbsemantik die entscheidende Information (wenn wir jemandem für eine Handlung danken, dann danken wir zwangsläufig dem Urheber der Handlung; es mag Bedingungen geben, wo es neben dem eigentlichen Agens auch noch einen Kausator gibt), in (8) hilft uns unser Weltwissen (mit großer Wahrscheinlichkeit sind diejenigen, die berichten, daß sie jemanden verhaftet haben, auch diejenigen, die das Verhör durchführen) und in (9) schließlich die Semantik von *otkrytija*. Der Term *astronomam* läßt sich im Zusammenhang mit *sputniki* leicht als Agens assoziieren. Daran ändert sich auch nichts, wenn *astronomam* nicht an der Oberfläche erscheint und z.B. durch *ljudjam* ersetzt wird. Wir werden wiederum *astronomam* als Agens ermitteln, *ljudjam* dagegen als Patiens einstufen. So scheint das eigentliche Problem dieser Sätze darin zu bestehen, ob sie durch Konstruktionen mit zentriertem Agens ersetzbar sind. Einen äquivalenten Ersatz gibt es augenscheinlich nicht. Hinderlich ist zum einen der kategoriale Status des Nomen actionis, der für eine Attribution ausgenützt wird, was bei einer Verblösung Probleme bringt, vgl. (8), hinderlich ist auch, daß bei einer Verbalisierung des Nomen actionis das Verhältnis von zwei Sachverhalten zueinander auf verbaler „Grundlage“ geregelt wird. So leitet in (9) beispielweise der *kogda*-Nebensatz zwar eine Abfolge von Ereignissen ein, seine eigentliche Funktion scheint aber zu sein, in die Situation einzuführen. Eine verbale Lösung verlangt nicht nur eine spezifische Interpretation des Verhältnisses der beiden Ereignisse zueinander (und hier gibt es nur eine bestimmte Auswahl), sondern erlaubt auch nicht, auf eine einfache Weise das Rhema *Ritus* im Nachfolgesatz zu

thematizieren. Eine Passivvariante, also ebenfalls eine dezentrierte Konstruktion, scheint hier nicht möglich zu sein. Eine Zentrierung des Agens blockt somit, wenn man so sagen will, bestimmte semantische und textuelle Lösungen ab.

Mehr oder minder grammatikalisiert ist die Tilgung des Agens in Beispielen wie (10) – (12):

(10) *Dlja učastija vo ... pribyl zjat' General'nogo sekretarja...*

(11) *Pri semantičeskom analize predloženija často vydeljaet...*

(12) *Za korotkoe vremja obščenijsa s Van Dongen, chudožnica ispytala vozdejstvija ego živopisnoj manery, ot kotoroj vzjala vse krome jarkosti tonov...*

Wie bei Infinitivkomplementen (Kausativkonstruktionen ausgenommen) sind hier Subjekt des finiten Verbs und Agens des Nomen actionis koreferent. In (10) ist es unmöglich, einen Agens einzufügen, in (11) und (12) ist es problematisch. Interessant ist, daß in Sätzen wie (11) und (12) die Phrase mit dem Nomen actionis Umstände angibt, unter denen der vom Prädikat bezeichnete Sachverhalt stattfindet, und damit, und das scheint mir das wesentliche zu sein, erst die Referenz der Äußerung sichert. Diese besondere Konstellation läßt sich nicht adäquat mit Konstruktionen mit zentriertem Agens versprachlichen, vgl. etwa

(11') ? *V tom slučae, kogda Frege analiziruet predloženie semantičeski, on často vydeljaet...*

(11'') ? *Vo vsech slučajach, kogda Frege analiziruet predloženie semantičeski, on často vydeljaet...*

Es ist nicht allein der Konflikt zwischen *v tom slučae / vo vsech slučajach* und *často*, der die Akzeptabilität der Periphrasen beeinträchtigt, sondern auch der Bedingungscharakter der Strichvarianten, der dem Original fehlt. Eine Dezentrierung des Agens durch Passivkonstruktion scheidet für (10) und (12) grundsätzlich aus und ist für (11) problematisch.

Nicht realisierbar ist der Agens auch in den nachstehenden Konstruktionen, in denen das Nomen actionis postverbal auftritt:

(13) – *Dumaju segodnja – pri sochranenii adresnosti kritiki – akcent dolžen stavit'sja na bor'be ne protiv ljudej, a protiv javlenij.*

(14) *Tam berem vodu dlja pit'ja i prigotovlenija pišči.*

Eine Zentrierung des Agens führt bei (13) dazu, daß die Intentionalität von *sochranenii* betont wird, während bei (14) die modale Komponente besonders hervorgehoben wird, ganz abgesehen von der Umständlichkeit des Satzes, vgl.

(13') – *Dumaju segodnja – ja pri étom sochranjaju adresnost' kritiki – akcent dolžen stavit'sja na bor'be ne protiv ljudej, a protiv javlenij...*

(14') *Tam berem vodu dlja togo, čtoby my mogli ee pit' i prigotovit' pišču.*

Zieht man als Alternative eine passivische Variante heran, dann scheint bei dieser Lösung die Koreferenz der beiden Agentes verloren zu gehen:

(13'') – *Dumaju segodnja – pri étom sochranjaetsja adresnost' kritiki...*

Verwandt mit diesen Konstruktionen sind solche mit Funktionsverbfügungen. Näher eingehen auf sie kann ich jedoch nicht.

Typisch für Nomina actionis ist ihre anaphorische Verwendung:

(15) *Vo vtoroj polovine 20-ch godov ona vse dal'se otchodit ot patetiki, otvlečennogo romantizma. V dannom slučae étot otchod vrjad li ob"jasnjaetsja.*

(16) *Rassmotrim posledovatel'no ... obe éti teorii. Éto rassmotrenie, odnako, sleduet predvarit' obsuždeniem rjada obščich principov, kotorye...*

Die Auffindung des Agens bereitet natürlich keine Schwierigkeiten. Interessant ist, daß der Agens auch an der Oberfläche realisiert werden kann. Dann allerdings wird die Aktion „persönli-

cher“, bzw. gewisse qualitative Merkmale der Ausgangskonstruktion gehen verloren. Da die anaphorischen Nomina actionis metaprädikativ verwendet werden, ist eine Ersetzung des Nomens durch ein finites Verb mit zentriertem Agens äußerst problematisch. Das heißt, daß die Agenszentrierung der Metaprädikativität weichen muß. Auf die einzelnen Möglichkeiten und Bedingungen der anaphorischen Verwendung der Nomina actionis werde ich nicht näher eingehen und mich stattdessen Konstruktionen zuwenden, bei denen ein institutionalisiertes Agens ermittelt werden kann. Dieses Phänomen ist auch von den Passivkonstruktionen her bekannt.

- (17) My sčitaem, čto neobchodimo vernut'sja k prinjatym po BAMu pravitel'stvennym postanovlenijam i rassmotret' ich *vypolnenie*. Posle *oproša* naselenija i social'nogo *analiza* nastojaščego i buduščego regiona... predlagaem provesti na BAME referendum s *priglašeniem* učenyh...

Für (17) müssen unterschiedliche institutionalisierte Agentes angesetzt werden: der Agens zu *vypolnenie* sind 'alle die, die befugt und beauftragt sind, Verordnungen bezüglich BAM durchzuführen'. Soviel läßt unser Sprach- und Weltwissen zu. Genaueres wissen wir bzw. der normale Rezipient nicht. Die offensichtliche Vagheit des Agens signalisiert eine Vagheit der Verantwortlichkeit für die in Rede stehende Handlung, läßt die Schwierigkeiten ihrer Einklagbarkeit erahnen (vgl. dazu auch den Infinitiv *vernut'sja*). Es stellt sich natürlich auch die Frage, welche Rolle der Textproduzent in diesem Zusammenhang spielt, inwieweit er vorgefundene Vagheit reproduziert. Der Agens zu *oproša* und *analiza* sind vermutlich 'die Soziologen, die institutionell dafür vorgesehen sind, die Bevölkerung zu befragen'. Auch hier bleibt die Identität des Agens ziemlich im Dunkeln. Das Agens für *priglašenje* schließlich kann nur der sein, der in der Lage und befugt ist, Wissenschaftler einzuladen: Regierung, Regierungsbeamte... Es ist zwar möglich, die Agentes über eine Instrumentalphrase in den Text einzuführen, dies verlangt aber eine klare Entscheidung bezüglich der zu nennenden Agentes, was seinerseits wieder Akzente setzt. Eine noch stärkere Zentrierung der Agentes verlangt nicht nur deren Konkretisierung, sondern wirft auch zeitreferentielle Probleme auf. Nebenbei sei erwähnt, daß im vorliegenden Fall auch der Skopus von *predlagaem* neu bewertet bzw. konkretisiert werden muß.

Zum Schluß noch ein agensloser Gebrauch von Nomina actionis, der für linguistische Texte nicht untypisch ist:

- (18) Dlja vyjasnenija obščich zakonomernostej formirovanija smyslovoj storony predloženiija, važno delenie suščestvitel'nych na imena konkretnye i otvlečennye...
- (19) Vo vtorych, pri opredelenii sintaksičeskich pozicij značimoj možet okazat'sja tak nazываемaja ierarchija aktivnosti...
- (20) V odnoj knige nevozmožno bylo ochvatit' vse semantičeskie klassy slov...

Neobchodimo dal'nejšee issledovanie i kommunikativnych funkcij svjazannyh značenij slov...

Auffällig ist, daß alle Vorkommen der Nomina actionis von modalen Elementen begleitet werden (*važno*, *nevozmožno*, *neobchodimo*). Diese Tatsache ist sowohl für die Interpretation des nominalen Ausdrucks als auch für die Rekonstruktion des Agens von Bedeutung. Wenn man sich fragt, für wen in (18) die Einteilung der Substantive in konkrete und abstrakte wichtig ist bzw. in wessen Verantwortlichkeit die Aktionen *vyjasnenie* und *delenie* liegen, wird man keinen konkreten Agens ermitteln können. Man muß (18) wie eine Anweisung lesen, eine Anweisung an einen potentiellen Agens:

'Wenn es jemanden gibt, der..., dann sollte dieser...'

Es ist zu vermuten, daß der Produzent des Textes sich selbst zu den potentiellen Agenten zählt und somit sein eigenes Vorgehen motiviert. Aber dies muß nicht notwendigerweise so sein. (18) kann auch so gelesen werden, daß die Verantwortlichkeit für *važno* dem Produzenten zukommt, die

Agensrolle für die beiden Aktionen für Dritte vorgesehen ist. Als konkurrierende Konstruktion für (18) kommt eine Infinitivkonstruktion in Frage, die aber naturgemäß auch keinen Agens zuläßt:

(18') *Dlja togo, čtoby vyjasnit' obščie zakonomernosti... važno delit' suščestvitel'nye na...*

Erst wenn das modale Element mit einem konkreten Subjekt versehen wird, klärt sich auch die Agensrolle für die beiden Infinitive (ein wenig):

(18'') *Dlja togo, čtoby my mogli vyjasnit' obščie zakonomernosti... my dolžny delit' suščestvitel'nye na...*

(19) ist analog zu (18) zu interpretieren, ich werde deshalb nicht näher darauf eingehen. Interessant ist (20), weil für die Klärung der Agensrolle die Bestimmung der Textsorte notwendig ist. Liegt eine Rezension vor, dann kommt der Autor des Textes nicht als Agens in Frage, anders aber, wenn keine Rezension vorliegt. Dann ist er zumindest ein potentieller Agens. In diesem Fall ist auch danach zu fragen, warum die Agensnennung an der Oberfläche unterbleibt. Der Grund hierfür scheint zu sein, daß die Setzung eines Agens eine Verlagerung des kommunikativen Gewichts vom Objekt zum Subjekt nach sich zieht, was wiederum ganz andere kontextuelle Voraussetzungen erforderlich macht. Konstruktionen der vorliegenden Art lassen also die Verantwortlichkeit für eine Aktion derart im Vagen, daß keine Realisierung der Handlung eingeklagt werden kann. Dies hat vermutlich auch Konsequenzen für die Akzeptanz so formulierter Anweisungen oder Thesen.

Wesentlichstes Ergebnis dieser knappen Abhandlung, bei der naturgemäß viele interessante Aspekte und Phänomene unberücksichtigt bleiben mußten, ist, daß Nomina actionis aufgrund ihres kategorialen Status ein spezifisches Mittel der Agensdezentrierung darstellen. Relevant und noch genauer zu untersuchen sind die zeitreferentiellen Implikationen, die kommunikative Gewichtung von Elementen, das Angebot an syntaktischen Möglichkeiten, um nur die wichtigsten Aspekte zu nennen. Die Untersuchung hat auch auf das ganz grundsätzliche Problem der Interdependenz von Einheiten und damit ihrer Distribution aufmerksam gemacht, ein Problembereich, der unserer ganz besonderen Aufmerksamkeit bedarf.

L I T E R A T U R

Girke, W. 1988: Zur Dezentrierung des Agens im Russischen (Passivsätze mit Agens). In: *Studia indogermanica et slavica*, Festgabe für Werner Thomas. München: 277–292.

Girke, W. (im Druck): Agensloses Passiv im Russischen.

Girke, W., Weiss, D. 1980: Funktionen des Passivs im Textzusammenhang: Das Beispiel des Russischen und Polnischen. In: *Slavistische Linguistik* 1979, München: 183–259.

Q u e l l e n

Avrora, 1988, 10.

Bergel'son, M.B., Kibrik, A.E. 1981: Pragmatičeskij «Princip prioriteta» i ego otaženie v grammatike jazyka. In: *Izv. ak. nauk, Ser. lit. i jaz.*, 40, 1981, 4.

Dinamičeskie spektry rečevych signalov 1983: L'vov .

Klarov, Ju. 1986: *Stancija naznačenija*. Char'kov.

Komsomol'skaja Pravda 2.2.1989.

Ogonek, 1977, 52; 1987, 50, 51, 52; 1988, 3, 27, 28, 31, 35, 39; 1989, 3, 4, 5.

Padučeva, E.V. 1977: *Ponjatje prezumpcii v lingvističeskoj semantike*. In: *Semiotika i informatika*, vyp. 8.: 91–124. *Pravda* 2.8.1989.

Telija, V.N. 1989: *Tipy jazykovych značenij*. Moskva.

Zvegincev, V.A. 1973: *Jazyk i lingvističeskaja teorija*. Moskva.

Michał G ł o w i ń s k i, Warszawa

JĘZYK MARKSIZMU-LENINIZMU W KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ

Język marksizmu-leninizmu stanowi stos pacierzowy nowomowy, w nim bowiem dochodzą do głosu ze szczególną siłą czynniki ideowo-doktrynalne; oddziałują on oczywiście na jej całość i w nim właśnie ujawniają się szczególnie charakterystyczne właściwości mówienia praktykowanego przez autorytarną władzę. Marksizm-leninizm, stanowiąc oficjalną doktrynę komunizmu, ukształtował swój język, język dzisiaj łatwo rozróżnialny spośród innych stylów społecznych, skonwencjonalizowany, ucukrowany, stabilny, język w wielu swych elementach skostniały, taki, co do którego można przypuszczać, iż wielokrotnie sam sposób wysłowienia stanowi – dla tych, co go praktykują – wartość specyficzną i pierwszoplanową. Język marksizmu-leninizmu jest w jakiejś mierze językiem akademickim, językiem traktatów, rozważających założenia doktryny lub uczenie przedstawiających z jej punktu widzenia jakieś wybrane problemy, jednakże ta „akademicka” strona zjawiska nie będzie mnie zajmować, o wiele ważniejsze i bardziej interesujące wydaje mi się coś innego, a mianowicie udział tego języka w komunikacji społecznej, jaka ukształtowała się w systemie realnego socjalizmu. Język ów, rozpoznawalny od razu jako język władzy, ingeruje we wszelkie możliwe sytuacje społeczne, dąży do zapewnienia sobie absolutnej wyłączności, a więc występuje nie tylko w tych komunikacyjnych układach, które jakby z góry zarezerwowane zostały dla mówienia, stanowiącego przekaz doktryny.

Wyróżniłbym trzy funkcje języka marksizmu-leninizmu jako elementu sytuacji komunikacyjnych właściwych realnemu socjalizmowi, funkcje, jak miemam, najważniejsze. Pierwszą określiłbym jako delimitacyjną. Zadaniem języka marksizmu jest wyróżnianie grupy rządzącej spośród pozostałych warstw społeczeństwa. Ma ona różnić się wieloma rzeczami, stylem życia, przywilejami, systemem wartości, a także – językiem, który bynajmniej nie jest czynnikiem bagatelny. Należy tu wskazać na dwie strony zjawiska. Po pierwsze, język marksizmu-leninizmu tworzy barierę między partią a resztą Polaków. Tworzy barierę z tej choćby racji, że owa reszta językiem tym nie mówi i go nie akceptuje, a jeśli przejmuje jakieś jego elementy, to przede wszystkim na mocy inercji, wskutek ulegania pewnym wciąż powtarzanym schematom słownym; gdy więc mu ulega, to jako zespołowi stereotypów, od których działania trudno się uchronić. Wydaje się, że – wbrew pozorom – owo tworzenie bariery jest dla partii sprawą doniosłą, bo pozwala zachować inność, czy też – tak to nazywa się oficjalnie – tożsamość. Paradoks polega na tym, że im więcej komuniści mówią o dotarciu do społeczeństwa z marksistowsko-leninowską nauką, tym bardziej się od niego separują, ze społecznego punktu widzenia język ten jest językiem obcym, stał się wręcz swoistą oznaką obcości, a więc sygnałem oficjalszczyzny, jej znakiem rozpoznawczym. Tym językiem partia ze społeczeństwem rozmawiać nie może, może tylko wznosić coraz wyższe bariery, a więc utwierdzać się w swej odrębności.

I tu właśnie ujawnia się druga strona tego zjawiska: język marksizmu-leninizmu stanowi jeden z czynników spójności grupy, zyskał bowiem rangę swojego rodzaju języka wewnętrznego, podobnego, gdy rzecz się rozpatruje z tego punktu widzenia, do języka sekty. Odgrywa on ważną rolę wewnątrz grupy nie tylko jako podstawowy środek porozumienia, także – jako oznaka przynależności do niej, wierności, prawomyślności itp. Ten, kto tym językiem mówi, jest swój, kto nim nie mówi – jest obcy. Tę stronę sprawy podkreślają zwłaszcza ci teoretycy nowomowy, którzy w swej biografii mieli epizod partyjny, z natury rzeczy bowiem ta właściwość tego języka ujawnia się najsilniej w takim mówieniu, które w niewielkim stopniu dociera na forum publiczne, w mówieniu wewnątrz-partyjnym; kryterium językowe, pozwalające ustalać, kto jest swój a kto obcy dotyczy, rzecz jasna, także tekstów pisanych, umożliwia ono stwierdzenie, czy dany publicysta jest publicystą partyjnym, czy też nim nie jest (na tę identyfikacyjną stronę nowomowy zwracał uwagę Profesor Andrzej Bogusławski). Oglądany z tej perspektywy, język marksizmu-leninizmu staje się oznaką. Ten, kto się nim nie

posługuje, posługuje niewprawnie lub z wyraźnie zaznaczonym dystansem, przedstawia się wszystkim uczestnikom procesu komunikacyjnego jako podmiot spoza nomenklatury.

Funkcję drugą określiłbym jako atomizacyjną. Bronisław Łagowski w swej interesującej książce o Mochnickim (Łagowski 1981) zwrócił uwagę, że w zaborze rosyjskim przez cały wiek XIX system oświatowy tak został pomyślany, by nieustannie atomizować społeczeństwo i wiedzę, którą mogłoby ono dysponować, by nie dopuszczać do krystalizowania się jego świadomości. I współcześnie podobne zjawisko ujawnia się ze szczególną dobitnością w szkolnictwie właśnie, o czym świadczą gwałtowne i nerwowe reakcje komunistów w latach 1980–1981 na wszelkie próby jego uwolnienia od dominacji oficjalnej doktryny, czy też – w ostatnim czasie – ich przeciwstawienie się wszelkim formom jego uspołecznienia, ma jednakże zasięg bez porównania szerszy. Zakres zjawiska łatwo wytłumaczyć tym, że liczne sfery życia uległy upaństwowieniu, a więc nie tylko szkoła, ale także dziennikarstwo i wszelkie instytucje kulturalne służyć mogą atomizowaniu. Atomizowaniu więzów społecznych i atomizowaniu społecznej świadomości, po prostu myślenia, chodzi bowiem nie o to, by świat poznać, ale o to, by o nim właściwie mówić, by go nieustannie przykrawać czy dopasowywać do wytycznych doktryny. I język marksizmu-leninizmu spełnia tę funkcję doskonale, jego głównym zadaniem jest bowiem eliminowanie innych języków, niedopuszczanie do tego, by się formowały i działały. Widoczne jest to np. szczególnie wyraźnie w tym wszystkim, co dotyczy historii. Marksistowski wykład dziejów budowany w sposób prezentystyczny, tak by odpowiadał bieżącym celom politycznym partii, ma nie tylko wyeliminować wykłady zorientowane inaczej, apelujące do innych systemów wartości, ma także oddziaływać na zwykłe mówienie o faktach, nie poddanych z pozoru bezpośredniej interpretacji ideologicznej. Historia jest przykładem dobitnym, ale tylko przykładem. Chodzi w istocie o coś dużo więcej. Język marksizmu-leninizmu jako typowy język totalitarny stanowi systematyczny gwałt na społecznej świadomości, jest więc – przynajmniej w tej postaci, w jakiej stał się składnikiem realnego socjalizmu – szczególnie agresywnym współczynnikiem społecznej sytuacji. W swym obecnym kształcie nie integruje on społecznych doświadczeń, nie jest i być nie może ich ekspresją, odgrywa więc rolę antypoznawczą. Ale także swoiście rozumianą rolę antykomunikacyjną, skoro – jak wspominałem – ma przeciwdziałać krystalizowaniu się wszelkich języków społecznych. W Polsce ta atomizacyjna funkcja widoczna jest gołym okiem, nie odgrywa jednak tak wielkiej roli jak w innych krajach obozu, choćby z tej racji, że język Kościoła pozostał nienaruszony, że zglajchszaltowanie społeczeństwa nie osiągnęło nigdy stopnia tak wysokiego, że nie udało się zniszczyć narodowej pamięci. Tu i ówdzie osiągnięto jednak niemal ideał: tych, co nie mówią językiem marksizmu-leninizmu uczyniono w istocie społecznymi niemowami. I jest to zrozumiałe, skoro w języku marksizmu-leninizmu wydukać już niczego nie sposób – poza tym, oczywiście, co należy do uświęconej komunistycznej ideologii, a innymi językami publicznie mówić nie można.

Ze społecznego punktu widzenia funkcja atomizacyjna jest zdecydowanie najważniejsza. Powoduje ona szkody nie do ogarnięcia, nie może jednak nigdy zakończyć się pełnym sukcesem. Sam język bowiem jest formą pamięci i zachowuje to, co władza chciałaby raz na zawsze wyeliminować, choćby ślady religijności. Pisał o tym kiedyś głęboko Leszek Kołakowski, dając jako przykład praktyki Pol-Pota w Kambodży; budowie „nowego człowieka” przeszkadza język, bo przechowują się w nim wartości tradycyjne. Wszelkie ruchy nonkonformistyczne, obywatelskie, niezależne, gdy się je ogląda z przyjętej tutaj perspektywy, można interpretować jako protest przeciw atomizacyjnym funkcjom języka marksizmu-leninizmu, przeciw jego działaniom dezintegracyjnym. Pojawienie się „Solidarności” na polskiej scenie w roku 1980 spowodowało liczne zmiany w operowaniu mową publiczną i z pewnością naruszyło zasady tego systemu komunikacji, jaki obowiązywał w realnym socjalizmie od dziesięcioleci i funkcjonował w nim niemal bez zakłóceń.

Trzecia funkcja języka marksizmu-leninizmu jest bezpośrednio związana z drugą, w jakiejś mierze stanowi jej pochodną. Nazywać ją będę funkcją metajęzykową. Język ten jako mowa autorytarnej władzy ma być uniwersalnym metajęzykiem, metajęzykiem, któremu w sposób wykluczający odwołanie podporządkowane być mają wszystkie języki, jakie kiedykolwiek i gdziekolwiek mogą się poja-

wić, jest on zawsze ponad nimi. Nie jest to sprawa błaha, jeśli się zważy, że przyznanie takiej roli temu językowi pozwala nie tylko „ustawiać”, a więc też oceniać, wszystkie inne języki, ale także – je rozbrajać. Owo „ustawianie” obejmuje również ten język marksistowski, do którego przekradły się jakieś elementy nieortodoksyjne („język rewizjonizmu”). Występując w funkcji metajęzykowej, język marksizmu-leninizmu nie ma prawa wchodzić w kontakt z tym językiem, do którego w danej wypowiedzi się odnosi, wolno mu mówić o nim, nie wolno – mówić „z nim”, byłoby to bowiem naruszenie jego pozycji. Innymi słowy: wszelka polifoniczność jest surowo zabroniona, bo naruszałaby główną zasadę, której przestrzegać należy bezwzględnie. Marksizm-leninizm jako metajęzyk jest nie tylko narzędziem tzw. walki ideologicznej, jest – ogólnie – jednym z tych czynników, które umożliwiają spełnianie totalitarnej władzy.

Wszelkie zakwestionowanie tych trzech funkcji języka marksizmu-leninizmu jest dla komunistów faktem niedopuszczalnym, obrona własnej pozycji czy tzw. czystości ideologicznej jest z reguły obroną tego języka. Świadczy o tym to wszystko, co się dzieje w Polsce od Sierpnia 1980. Zwłaszcza w pierwszym okresie partia usiłowała uformować język, który – nawiązując do Kołakowskiego – określić można jako kontrreformacyjny, próbowała mianowicie wyrażać postulaty społeczne w języku ortodoksji, oswajając je w ten sposób i przyswajając. Język ten jednak nie tylko że się nie rozwinął, ale w stanie wojennym poniósł spektakularną klęskę. Ci, którzy się nim posługiwali, bądź w ogóle od niego odeszli, zdając sobie sprawę, że w czasie wielkich kryzysów społecznych niczego nim powiedzieć nie można, bądź powrócili do języka ortodoksji w jego kanonicznej postaci. Język marksizmu-leninizmu pozostał więc w wersji w zasadzie nienaruszonej, co nie znaczy, że nie przyswajają sobie pewnych nowych elementów. Owo wchłanianie przez długi czas było jednak zjawiskiem o mniejszej wadze, drugorzędnym, podyktowanym często wymaganiami chwili, doraźnymi celami taktycznymi itp. Absorpcje te nie mają nigdy prawa naruszyć w języku marksizmu-leninizmu tego, co decyduje o jego istocie, tym bardziej, że są arbitralnie przez władze regulowane.

I tu właśnie wyłania się sprawa normalizacji tak, jak ją komuniści rozumieją. Doświadczenia polskie nie są w tym przedmiocie reprezentatywne, gdyż do tzw. normalizacji w pełnym tego słowa znaczeniu nigdy w Polsce nie doszło, dużo donioślejsze są doświadczenia czeskie. Uczą one, że normalizacja równa się przywróceniu językowi marksizmu-leninizmu pozycji monopolistycznej w społecznej komunikacji, zakłada więc konsekwentne odrzucenie wszelkich innych języków. I nie jest to bynajmniej epifenomen, normalizacja stanowi także fakt z zakresu polityki językowej, równa się przywróceniu nowomowie, a zwłaszcza jej elementom w najwyższym stopniu nasyconym ideologią, takiej pozycji, jaką zajmowała ona w okresie pełnego stalinizmu. Okazuje się, że taki język jest dla komunistów (albo był jeszcze do niedawna) językiem normalnym.

L I T E R A T U R A

Łagowski, B. 1981: *Filozofia polityczna* Maurycego Mochnackiego. Kraków.



Aşağıdaki gibi bir yapıyı
 inşa etmek için bir yapıya
 bir yapıya bir yapıya bir yapıya
 bir yapıya bir yapıya bir yapıya
 bir yapıya bir yapıya bir yapıya

bir yapıya
 bir yapıya

ÜBER EINE METHODE DER SEMANTISCHEN BESCHREIBUNG VON GEHÖRPERZEPTIONSAUSDRÜCKEN
am Beispiel der polnischen Gegenwartssprache

1. Menschen sind fähig, mit ihren Hörorganen Laute, die in der Natur vorkommen, wahrzunehmen und sie auseinanderzuhalten. So unterscheiden sie beispielweise mühelos Hundegebell von einem Hahnenruf beziehungsweise Wasserrauschen von Glockengeläute, ohne die Objekte, die die Schallquelle sind, zu sehen. Aus der Tatsache, daß die Menschen natürliche Laute sinnlich wahrnehmen, sowie der Möglichkeit ihrer Unterscheidung folgt jedoch nicht, daß die Laute mit Hilfe von Sätzen oder von lexikalischen Einheiten einer natürlichen Sprache beschrieben werden können. In der polnischen Sprache (wie auch in anderen Sprachen) gibt es keine lexikalischen Einheiten, mit deren Hilfe z.T. die Laute einer elektrischen Holzsäge oder eines Zahnbohrers bezeichnet werden können. Es gibt lediglich die Möglichkeit, diese Laute durch solche lexikalischen Einheiten zu benennen, die breitere Bedeutungsbereiche aufweisen, z.B. *warczenie* 'das Knurren', 'Knattern', *buczenie* 'das Brummen', *brzęczenie* 'das Knistern', *piszczenie* 'das Quietschen'. Die obengenannten Ausdrücke betreffen verschiedene physischen Vorgänge. Somit wählt der Sprecher den richtigen Ausdruck, um den im gegebenen Moment wahrgenommenen Laut zu beschreiben. Im Unterschied zu Lauten, die sich nicht exakt ausdrücken lassen, gibt es solche, die von den Menschen ohne Schwierigkeiten auseinandergehalten und daher benannt werden können, z.B. *chrapanie* 'das Schnarchen', *czkawka* 'der Schluckauf', *kaszel* 'der Husten', *szczekanie* 'das Bellen', *tupanie* 'das Trampeln'.

Sobald man das Wesen der wahrgenommenen und genannten Laute zu beschreiben versucht, stößt man auf unbezwingbare Hindernisse. Es ist zwar eine Tatsache, daß manche Laute mit Hilfe von lexikalischen Einheiten mühelos identifiziert werden können, aber dies folgt lediglich daraus, daß die äußeren Umstände, unter denen sich ein gegebener Laut ausbreitet, allgemein bekannt sind. Jeder weiß, daß das Schnattern von Gänsen und Miauen von Katzen Stimmäußerungen sind. Es ist bekannt, daß ein Laut, der beim Beifallklatschen sich fortpflanzt, durch einen Schlag einer Handfläche auf die andere verursacht wird, oder daß das Schnarchen aus im Schlaf produzierten Lauten besteht. Das Wesen der auf diese Weise beschriebenen Laute ist jedoch weiterhin geheimnisvoll. Es ist nicht ausgeschlossen, daß Schallempfindungen mit Hilfe der Ausdrücke einer natürlichen Sprache dennoch nicht beschreibbar sind.

Die Beschreibung von Lauten kann von Sprachwissenschaftlern nicht mithilfe von Begriffen aus der akustischen Terminologie, und zwar solchen wie z.B. Klangfarbe bzw. -dauer, Lautstärke, Tonhöhe bzw. -frequenz, vollzogen werden¹. Eine derartige Beschreibung gehört nicht zur Kompetenz des Linguisten.

Im Lichte der bisherigen Ausführungen läßt sich die Frage, ob die Interpretation der außersprachlichen Laute überhaupt zum sprachwissenschaftlichen Forschungsgebiet gehört, nicht von der Hand weisen. Man sollte jedoch feststellen, daß es in den natürlichen Sprachen durchaus lexikalische Einheiten gibt, die der Beschreibung der wahrgenommenen Laute dienen. Ausschließlich durch semantische Untersuchungen läßt sich ermitteln, was mit Hilfe der hier erwogenen Einheiten *g e s a g t* wird. Obwohl ich mir der großen Schwierigkeiten, die mit einer Lautbeschreibung verbunden sind,

¹ A. Lehrer (1974: 35–41) hat eine Beschreibung von Lautnamen unter Anwendung einer derartigen Terminologie vorgeschlagen. Sie hat u.a. die lauten Laute von den leisen unterschieden, die andauernden von den plötzlich entstehenden, die angenehmen von den unangenehmen. Die Verfasserin ordnet die arbiträr festgesetzten Merkmalmengen den ausgewählten Lautnamen subjektiv zu. A. Wierzbicka (1980: 110–111) widerspricht dieser Konzeption, indem sie feststellt, daß sich die semantische Struktur der meisten Lautnamen auf ihre Verbindung mit typischen Situationen gründet. Nach Wierzbickas Meinung wendet sich der Sprecher an die Vorstellungskraft des Hörers, wenn er ihm den Gehalt seiner sinnlichen Wahrnehmungen übermitteln will. Zu den Begriffen der akustischen Parameter von Lauten vgl. auch z.B. Strawson (1980: 56–83).

durchaus bewußt bin, versuche ich, eine Konzeption einer semantischen Analyse der die Gehörperzeption ausdrückenden Einheiten zu skizzieren.

2. Ich vermute, daß die Bedeutungen aller Ausdrücke, mit denen etwas über Ereignisse gesagt wird, die lediglich durch das Hörorgan perzipiert werden, mit Hilfe von 'ich höre' repräsentiert werden können. 'Ich höre' ist keine elementare semantische Einheit, aber ihre Explikation muß in diesem Aufsatz nicht unbedingt vollzogen werden, weil mein Forschungsgebiet apriorisch auf Ausdrücke von Gehörperzeption beschränkt wurde².

Wenn der Sprecher von Sätzen wie z.B.

Pies szczeka. 'Ein Hund bellt.'

Dziecko klaszcze. 'Ein Kind klatscht (in die Hände).'

Niedźwiedź chrapie. 'Ein Bär schnarcht.'

nicht gehört hätte, daß die Ereignisse, über die er in den Sätzen etwas aussagt, eingetreten sind, könnte er über diese Ereignisse mit diesen Sätzen wahrheitsgemäß nichts aussagen. Urteile über die durch Hörorgane wahrgenommenen Ereignisse – wenn sie auf Seheempfindungen gegründet sind oder aus fremden Erfahrungen folgen – können lediglich ein Objekt von Vermutungen, nicht des Wissens des Sprechers sein³. Vgl. z.B. folgende Sätze, von denen der erste einen Widerspruch enthält:

* *Azor szczeka, ale ja tego nie słyszę.* 'Azor bellt, aber ich höre es nicht.'

Azor otwiera pysk i wydaje mi się, że szczeka, ale ja tego nie słyszę. 'Azor öffnet das Maul und es scheint mir, daß er bellt, aber ich höre es nicht.'

Syn mówi mi, że Azor szczeka, ale ja tego nie słyszę. 'Mein Sohn sagt mir, daß Azor bellt, aber ich höre es nicht.'

Unabhängig davon, was Menschen im gegebenen Moment hören, und auch davon, ob sie die wahrgenommenen Laute zu beschreiben vermögen, kann man vermuten, daß das, was sie hören, von etwas verursacht worden sein muß, oder anders gesagt, die Menschen hören etwas, weil etwas irgendwo geschieht⁴. Diese Meinung beruht auf der von Aristoteles stammenden Annahme, daß Laute als Ergebnis einer Bewegung eines Körpers (auch der Luft) und durch seine Berührung mit anderen Körpern gebildet werden⁵.

Darüber, welche Objekte infolge welcher Bewegungen Laute verursachen, muß nicht mit Hilfe des die Komponente 'ich höre' bedingenden Ausdrucks etwas ausgesagt werden. Dieser Ausdruck impliziert jedoch immer das Urteil, daß etwas geschah und jemand deshalb etwas hört. Vgl. z. B. den in sich widersprüchlichen Satz:

* *Azor szczeka, ale nie dzieje się nic, co powoduje, że to słyszę (że Azor szczeka).*

'Azor bellt, aber es geschieht nichts, was verursacht, daß ich das höre (daß Azor bellt).'

² A. Wierzbicka (1975: 94–96, 1980: 107) hat pol. *uszy* 'Ohren' und eng. *ears* für ihre Explikationen von pol. *słyszę* 'ich höre' und eng. *hear* angewandt. Sie schlägt vor, die Körperteilnamen zu erklären, ohne die Funktionen der die Körperteile bestimmenden Ausdrücke anzuwenden. Zum Problem der syntaktischen Merkmale von pol. *słyszeć* 'hören' und eng. *hear* (in den verschiedenen Bedeutungen der Verben) vgl. Kryk 1978, 1979; zu pol. *słyszeć* vgl. Grzesiak 1983.

³ Vgl. dazu folgende Meinung von A. Bogusławski (1966: 13): „(...) cudza świadomość m o ż e być treścią naszej świadomości, ale t y l k o w postaci przypuszczeń i przewidywań, nigdy obserwacji.” 'das fremde Bewußtsein k a n n der Gehalt unseres Bewußtseins sein, aber n u r in Gestalt von Vermutungen und Voraussichten, nie von Beobachtungen.'

⁴ Der Raum, wo etwas geschieht, muß mit dem Gehörsinn nicht identifiziert werden. Eine Person, die den gegebenen Laut wahrnimmt, kann lediglich vermuten, woher er kommt. Daraus folgert sie, welche Ereignisse eingetreten sind.

⁵ Dazu ausführlicher Aristoteles 1978: 38–66, 1988: 95–99.

Der Sprecher will mit dem Ausdruck der Gehörperzeption etwas darüber *s a g e n*, was er hört. Sein Urteil über die aktuellen Hörempfindungen wäre ohne den Vergleich mit früheren Empfindungen unmöglich. Der Sprecher vermag lediglich aufgrund seiner Hörerfahrung den wahrgenommenen Laut mit einem ihm schon bekannten zu identifizieren⁶. Man kann jedoch keine Sicherheit darüber haben, daß diese Identifikation zutrifft. Wenn jemand aufgrund seiner Hörerfahrung den Ausdruck *szczekanie* 'das Bellen', in bezug auf das gegebene Ereignis verwendet, tut er es deshalb, weil er die wahrgenommenen Laute mit der Stimme eines Hundes verknüpft. Welches Lebewesen in dem gegebenen Moment wirklich die Laute hervorbringt (ein Hund, ein Wolf, eine Hyäne, ein Fuchs oder ein Schakal), hat keinen Einfluß auf die Charakteristik dieses Ereignisses. Es wäre möglich, dies mit dem Sehsinn festzustellen, aber letzterer nimmt an der Wahrnehmung des Bellens nicht teil.

Als Ergebnis der dargestellten Überlegungen schlage ich folgende vorläufige Explikation des Prädikats *szczeka* 'bellt' vor:

X szczeka: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will, sage ich:
ich kann an die Laute, die X hervorbringt, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute, die ein Hund hervorbringt, denke'

Die vorgeschlagene Explikation gibt möglicherweise zu Zweifeln Anlaß. Nach dem allgemeinen Sprachgefühl polnischer Muttersprachler wird Bellen mit den durch die Ausdrücke *hau, hau, hau* 'wau, wau, wau' repräsentierten Lauten verknüpft⁷. Man kann sich also fragen, warum diese Ausdrücke in der vorgeschlagenen Explikation nicht verwendet worden sind.

Es scheint, daß der Wahrheitswert der Verwendung der Einheit *szczeka* 'bellt' in bezug auf die tatsächlichen außersprachlichen Laute endgültig darüber entscheidet, ob man die gegebenen Laute mit dem Ausdruck *szczeka* bezeichnen kann. Es ist möglich, über die Folge der diakritischen Elemente *hau, hau, hau* lediglich zu sagen, daß polnische Muttersprachler damit offenbaren, auf welche Art und Weise sie sich das Hundebellen *v o r s t e l l e n*. In der Annahme, daß diese Folge der bedeutungstragende Ausdruck ist, könnte man den Ausdruck *ein bellender Hund* für ihre Explikation verwenden.

Das ist der erste Vorschlag für die Explikationsformel der erörterten Folge:

hau, hau, hau!: 'Laute, die Menschen aussprechen,
wenn sie sagen wollen,
auf welche Art und Weise sie sich die Laute,
die ein bellender Hund hervorbringt, vorstellen'

Wenn die untersuchte Folge in der Explikation des Ausdrucks *szczeka* 'bellt' verwendet worden wäre, hätte daraus ein indirekter Zirkelschluß entstehen können⁸.

⁶ Die semantischen Relationen zwischen den Ausdrücken *dźwięk* 'der Laut', *głos* 'die Stimme', *brzmi* 'es klingt', *słysz* 'ich höre' sollten gesondert untersucht werden. Es scheint mir, daß der Begriff des Hörens durch den Begriff des Lautes impliziert wird. Die Folgen *słysz* *dźwięk* 'ich höre einen Laut', *słyszalny dźwięk* 'ein hörbarer Laut' sind tautologisch (vgl. Lehrer 1974: 38). Der Begriff des Lautes dagegen wird durch den Begriff der Stimme impliziert. Zum Problem der Verknüpfungen zwischen dem Begriff des Lautes und dem der Stimme, vgl. z.B. Piotr Hiszpan (1969: 3–4), Arystoteles (1988: 95–99).

⁷ A. Wierzbicka und P. Wierzbicki (1968: 218) haben folgende Interpretation des Bellens vorgeschlagen: Bellen ist ein Laut, der klingt „wau, wau, wau“.

⁸ Laute, die das Bellen bezeichnen, sind nicht die einzigen Laute, die von einem Hund hervorgebracht werden können. Ein Hund kann auch winseln, heulen und knurren. Es scheint mir jedoch, daß der Begriff des Hundes lediglich durch den Be-

3. Es scheint mir, daß die am Beispiel der semantischen Analyse des Prädikats *szczeka* vorgeschlagene Methode auch bei der Betrachtung der anderen Gehörperzeptionsausdrücke Anwendung finden kann. Ich versuche, einige typische Merkmale der Ereignisse, über die etwas mit Hilfe der Gehörperzeptionsausdrücke gesagt wird und welche in den semantischen Explikationen repräsentiert werden können, weiter auszuführen.

3.1. Es wird durch einen gegebenen Ausdruck ausgesagt, daß die wahrgenommenen Laute mit Lauten, die biologisch unterschiedliche Lebewesen hervorbringen, identifiziert werden. Gemäß der für das Prädikat *szczeka* vorgeschlagenen Formel kann man u.a. Ausdrücke wie *beczy* 'blökt', *gdacze* 'gackert', *gega* 'schnattert', *grucha* 'girt', *kracze* 'krächzt', *miauczy* 'miaut', *pieje* 'kräht', *rzy* 'wiehert' beschreiben⁹. Hier die Explikation des Ausdrucks *gdacze* :

X gdacze.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
ich kann an die Laute, die X hervorbringt, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute, die ein Huhn hervorbringt, denke'

3.2. Mit Hilfe eines gegebenen Ausdrucks kann gesagt werden, daß wahrgenommene Laute als Ergebnis einer bestimmten Bewegung entstehen und daß die Berührung eines Objekts mit einem anderen die unmittelbare Ursache für die Entstehung des Lautes ist. Vgl. z.B.:

X stuka w Y.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
ich kann an die Laute, die entstehen,
wenn X und Y sich berühren, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute denke,
die entstehen,
wenn etwas sich bewegend auf etwas schlägt'¹⁰

X kapie na Y.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
ich kann an die Laute, die entstehen,
wenn X und Y sich berühren, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute denke,
die entstehen,
wenn herabfallende Wassertropfen auf etwas treffen'

griff des Bellens impliziert wird. Die Begriffe der anderen Bewegungen von Hunden, die ebenfalls mit dem Gehörsinn wahrgenommen werden können, implizieren vermutlich nur den Tierbegriff. Die Frage bedarf gesonderter Überlegungen.

⁹ A. Wierzbicka und P. Wierzbicki (1968: 218) meinten, daß sich die Bedeutungen dieser Ausdrücke auf Vergleichs- und Identifikationsbegriffe gründen.

¹⁰ Vgl. z.B. *Gałąź stuka w szybę*. 'Der Zweig schlägt an die Scheibe'. Das Prädikat *stuka*, das drei Argumente impliziert (vgl. *Piotr stuka młotkiem w ścianę*. 'Peter klopft mit dem Hammer an die Wand.'), braucht nicht zusätzlich in Hinsicht auf die Gehörperzeption dieses Ereignisses erklärt zu werden.

Es scheint mir, daß die Explikationen solcher Ausdrücke wie z. B. *bębni* 'es trommelt', *dudni* 'es dröhnt', *kołacze* 'es pocht', *puka* 'es klopft', *trzaska* 'es knallt' gemäß den dargestellten Formeln gebildet werden können.

Darüber, durch welche Objekte die Bewegung verursacht wird, kann ebenfalls durch einen gegebenen Ausdruck etwas ausgesagt werden; vgl. z.B.

X klaszcze.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
ich kann an die Laute, die entstehen,
wenn X und Y sich berühren, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute denke,
die entstehen,
wenn jemand mit einer Handfläche auf die andere schlägt'

Das für den Ausdruck *klaszcze* 'jmd. klatscht' vorgeschlagene Explikationsschema kann vermutlich auch auf die Beschreibung von Prädikaten wie *cmoka* 'jmd. schnalzt', *prztyka* 'jmd. schnippt', *tupie* 'jmd. trampelt' angewandt werden.

Mit Hilfe des betreffenden Ausdrucks wird etwas über die Entstehung von charakteristischen Lauten ausgesagt, die sich zwar als Ergebnis der Bewegung verschiedener Objekte ausbreiten können, die aber im menschlichen Bewußtsein mit Bewegungen typischer Objekte verknüpft werden. Diese Hypothese kann auch durch die Beschreibung des Ausdrucks *szeleści* 'es raschelt', was man hört, wenn trockene Blätter sich bewegen und etwas berühren¹¹, bestätigt werden. Hier die vorgeschlagene Explikation:

X szeleści Y-em.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
ich kann an die Laute, die entstehen,
wenn X und Y sich berühren, nicht denken,
ohne daß ich an die Laute denke,
die entstehen,
wenn trockene Blätter sich bewegen
und etwas berühren'

3.3. Durch den betreffenden Ausdruck wird ausgesagt, daß die wahrgenommenen Laute mit den Lauten, die während eines bestimmten Ereignisses hervorgebracht werden, identifiziert werden sollten, z.B. schnarcht man im Schlaf oder schlürft beim Trinken. Das jeweilige Ereignis ist die unerläßliche Bedingung für die Entstehung der wahrgenommenen Laute: man kann nicht schnarchen, wenn man nicht schläft; man kann nicht schlürfen, wenn man nichts trinkt. Daraus, daß jemand schläft, folgt dagegen nicht, daß er schnarcht. Aus der Tatsache, daß jemand etwas trinkt, folgt ebenfalls nicht, daß er schlürft. Die einseitige Abhängigkeit der Laute von den Ereignissen wird mittels der vorgeschlagenen Explikationen dargestellt; vgl.:

X chrapie.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:

¹¹ Das ist ein Gedanke von A. Wierzbicka (1980: 110).

ich kann an die Laute, die X hervorbringt,
 nicht denken,
 ohne daß ich an die Laute denke,
 die jemand nicht hervorbringen kann,
 wenn er nicht schläft'
X chłepce.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
 indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
 sage ich:
 ich kann an die Laute, die X hervorbringt,
 nicht denken,
 ohne daß ich an die Laute denke,
 die jemand nicht hervorbringen kann,
 wenn er nichts trinkt'

Auf ähnliche Art und Weise kann man vermutlich auch Ausdrücke wie *chlipie* 'schlabbert', *chrupie* 'knabbert', *mlaska* 'schmatzt', *sapie* 'schnauft', *siorbie* 'schlüpft' erklären.

3.4. Es gibt viele Hörperzeptionsausdrücke, die über keine Beziehungen zwischen Lauten und Objekten oder Ereignissen etwas aussagen. Einige von ihnen dienen lediglich zur Unterscheidung bestimmter Merkmale von Lauten. Mit dem Ausdruck *huczy* 'es dröhnt' wird beispielweise über etwas vermutlich dann etwas ausgesagt, wenn ein gegebener Laut als ein starker und tiefer Laut wahrgenommen wird. Den Ausdruck *piszczy* 'es quietscht' dagegen kann man gebrauchen, wenn der Laut eher als ein schwacher und hoher wahrgenommen wird. Vgl.:

X huczy.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
 indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
 sage ich:
 X bringt starke und tiefe Laute hervor' (?)
X piszczy.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
 indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
 sage ich:
 X bringt schwache und hohe Laute hervor' (?)

Es fällt oftmals schwer festzustellen, ob die formale Opposition die zur untersuchten Klasse gehörigen Einheiten bedingt. Möglicherweise hat man es hier mit gewissen semantischen Unterschieden zwischen z.B. *huczy* 'es dröhnt' und *buczy* 'es brummt', *buczy* und *warczy* 'es knattert', *warczy* und *burczy*¹² 'es surrt', *warkocze* 'es rattert' und *terkocze* 'es rattert' zu tun. Ich vermag jedoch nicht, diese eventuellen Unterschiede mit Hilfe der Explikationen hier zu erklären. Ich habe sogar keine Sicherheit darüber, ob ich mit den Ausdrücken *buczy*, *burczy*, *huczy*, *warczy*, *warkocze*, *terkocze* über mit dem Gehör wahrgenommene Ereignisse wahrheitsgemäß etwas auszusagen imstande bin.

3.5. Im Gegensatz zu den Ausdrücken, die sich weder durch Explikation noch durch Ostension erklären lassen, gibt es solche, die über bestimmte Ereignisse mühelos etwas aussagen können. Es scheint mir jedoch, daß die Explikationsmöglichkeiten solcher Ausdrücke diskutabel sind. Es handelt sich hier vor allem um Ausdrücke, mit deren Hilfe etwas über menschliche Reaktionen, die u.a. aus der Bildung von Lauten bestehen, auf innere und äußere Stimuli ausgesagt wird. Vgl. z.B.: *kaszle* 'jmd.

¹² Die Folge *komuś burczy w czymś* 'jdm knurrt etwas' ist eine selbständige Einheit.

hustet', *kicha* 'jmd. niest', *prycha* 'jmd. faucht', *chrząka* 'jmd. hüstelt', *ma czkawkę* 'jmd. hat Schluckauf', *komuś burczy w czymś* 'jdm knurrt etwas', *stęka* 'jmd. stöhnt'.

Es empfähle sich, auf die Beschreibung solcher Ausdrücke mit Hilfe der anatomischen und physiologischen Terminologie zu verzichten. Derartige Definitionen werden zwar regelmäßig in Wörterbüchern angewendet, sie sind jedoch nicht auf die Kompetenz von Linguisten gegründet. Es scheint mir, daß diese Ausdrücke in ihren Explikationen lediglich angeführt werden können. Vgl. z.B.

X ma czkawkę.: 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht;
indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will,
sage ich:
„*X ma czkawkę*”

4. Aus den dargestellten Überlegungen kann man einige allgemeine Schlußfolgerungen über die semantische Beschreibung von Hörperzeptionsausdrücken gewinnen.

Nimmt man an, daß eine adäquate semantische Beschreibung von sprachlichen Ausdrücken auf der Bestimmung ihrer zergliederten *s y n o n y m e n* Explikationen (die aus semantisch einfachen Elementen bestehen) beruht¹³, muß man feststellen, daß diese Bedeutungen der Hörperzeptionsausdrücke auf diese Art und Weise *n i c h t* erklärt werden können.

Alle zu der untersuchten Klasse gehörigen Ausdrücke implizieren gemäß den semantischen Konventionen¹⁴ die konstanten prädikativen Merkmale. Ich nehme an, daß sie mit Hilfe der Folgen 'ich höre etwas, weil irgendwo etwas geschieht', 'indem ich etwas darüber, was ich höre, sagen will, sage ich' repräsentiert werden können.

Manche Ausdrücke implizieren außerdem – ebenfalls den semantischen Konventionen gemäß – die einzelnen Merkmale, die lediglich für sie charakteristisch sind; vgl. z.B. die Explikationen von *szczeka*, *klaszcze*, *chrapie*. Gewisse Hörperzeptionsausdrücke implizieren nur konstante prädikative Merkmale, die für die ganze Klasse typisch sind; vgl. *kaszle*, *ma czkawkę*. Wenn man diese Ausdrücke zu erklären versucht, muß man auf die vom Gehör wahrgenommenen Ereignisse verweisen¹⁵.

Unabhängig davon, zu welcher Unterklasse der jeweilige Ausdruck gehört, kann er nicht vollständig mittels einer synonymen Explikation erklärt werden. Ich vermute, daß die Bedeutungen der Hörperzeptionsausdrücke lediglich mit Hilfe von teilweisen Explikationen, d.h. mit Hilfe ihrer Hyperonyme, repräsentiert werden können.

Eine natürliche Sprache ist ein unzureichendes Mittel, um *a l l e s*, was durch Hörperzeptionsausdrücke gesagt wird, aufzudecken¹⁶.

¹³ Zu den Hauptvoraussetzungen für die semantische Theorie von Andrzej Bogusławski und Anna Wierzbicka s. z.B. Bogusławski 1966, 1978, 1988, Wierzbicka 1969, 1972, 1980, 1987.

¹⁴ Zum semantischen Begriff der Konvention vgl. Grochowski 1988.

¹⁵ Vgl. folgende Meinung von A. Wierzbicka und P. Wierzbicki (1968: 219): „(...) nie ulega chyba wątpliwości, że bardzo wiele – pewnie większość – wyrazów oznaczających dźwięki znaczy tylko na zasadzie odwołania do dźwięków, które poznaliśmy bez pośrednictwa słów.” 'es besteht wohl kein Zweifel, daß sehr viele Wörter – wahrscheinlich ihre Mehrheit –, die Laute bezeichnen, zu ihrer Bedeutung nur auf der Grundlage des Verweises auf die Laute, die wir ohne den Gebrauch von Wörtern kennengelernt haben, gelangt sind.'

¹⁶ In einem vor kurzem erschienenen Buch zählt Andrzej Bogusławski (Bogusławski 1988: 29.) die umfangreichen Kategorien von komplexen semantischen Begriffen auf, d.h. von solchen, die keine Kandidaten für semantische Basisausdrücke sind. Er schließt die Lautbegriffe hier nicht mit ein. Lautbegriffe (neben Begriffen für Lichterscheinungen, Begriffen für Bewegungsarten und Natursubstanzen, sowie manchen anderen) zählt er zu den Begriffen, die aus der Sicht der Opposition zahlreiche Fragezeichen hervorrufen: semantische Basis – Kategorie der komplexen Begriffe (die für lexikographische Zwecke betrachtet wird).

LITERATURVERZEICHNIS

Arystoteles, 1978: Pisma różne. Warszawa.

Arystoteles, 1988: O duszy. Warszawa.

Bogusławski, A. 1966: Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim. Wrocław.

Bogusławski, A. 1978: On Decision Making in Semantics. In: *Linguistische Studien* 47: 25–63.

Bogusławski, A. 1988: Język w słowniku. Desiderata semantyczne do wielkiego słownika polszczyzny. Wrocław.

Grochowski, M. 1988: Les conventions sémantiques, les conventions référentielles et les explications des noms d'artefacts. In: *Langages* 89: 39–50.

Grzesiak, R. 1983: Semantyka i składnia czasowników percepcji zmysłowej. Wrocław.

Hiszpan, P. 1969: Traktaty logiczne. Warszawa.

Kryk, B. 1978: Some remarks on the Verbs of Perception in English and Polish. In: *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 8: 113–131.

Kryk, B. 1979: How Factive are SEE, HEAR, FEEL and their Polish Equivalentents? In: *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 9: 147–164.

Lehrer, A. 1974: *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam.

Strawson, P.F. 1980: *Indywidualia. Próba metafizyki opisowej*. Warszawa.

Wierzbicka, A. 1969: *Dociekania semantyczne*. Wrocław.

Wierzbicka, A. 1972: *Semantic Primitives*. Frankfurt/M.

Wierzbicka, A. 1975: Rozważania o częściach ciała. In: Janus, E. (Hrsg.): *Słownik i semantyka. Definicje semantyczne*. Wrocław: 91–103.

Wierzbicka, A. 1980: *Lingua Mentalis. The Semantics of Natural Language*. Sydney.

Wierzbicka, A. 1987: *English Speech Act Verbs. A Semantic Dictionary*. Sydney.

Wierzbicka, A., Wierzbicki, P. 1968: *Praktyczna stylistyka*. Warszawa.

O DZIAŁANIACH ZAMIERZONYCH I MIMOWOLNYCH

1. Zjawisko wskazane w tytule stanowi jeden z trudniejszych i bardziej kontrowersyjnych punktów opisu semantycznego predykatów. Trudność stanowi zarówno samo wydzielenie klasy predykatów zwanych działaniami spośród innych zdarzeń, jak i ich interpretacja ze względu na obecność lub brak w ich znaczeniu elementu woli podmiotu działającego. Punkt ostatni stanowi przedmiot analizy wielu filozofów języka i językoznawców, por. m.in. wypowiedzi Austina (1970), Ryle'a (1970), Fillmore'a (1970), a z polskich językoznawców Bogusławskiego (1974, 1989/90), Wierzbickiej (1975), Grochowskiego (1980). Obszerniejszą literaturę na ten temat omawia w wymienionej pracy M. Grochowski.

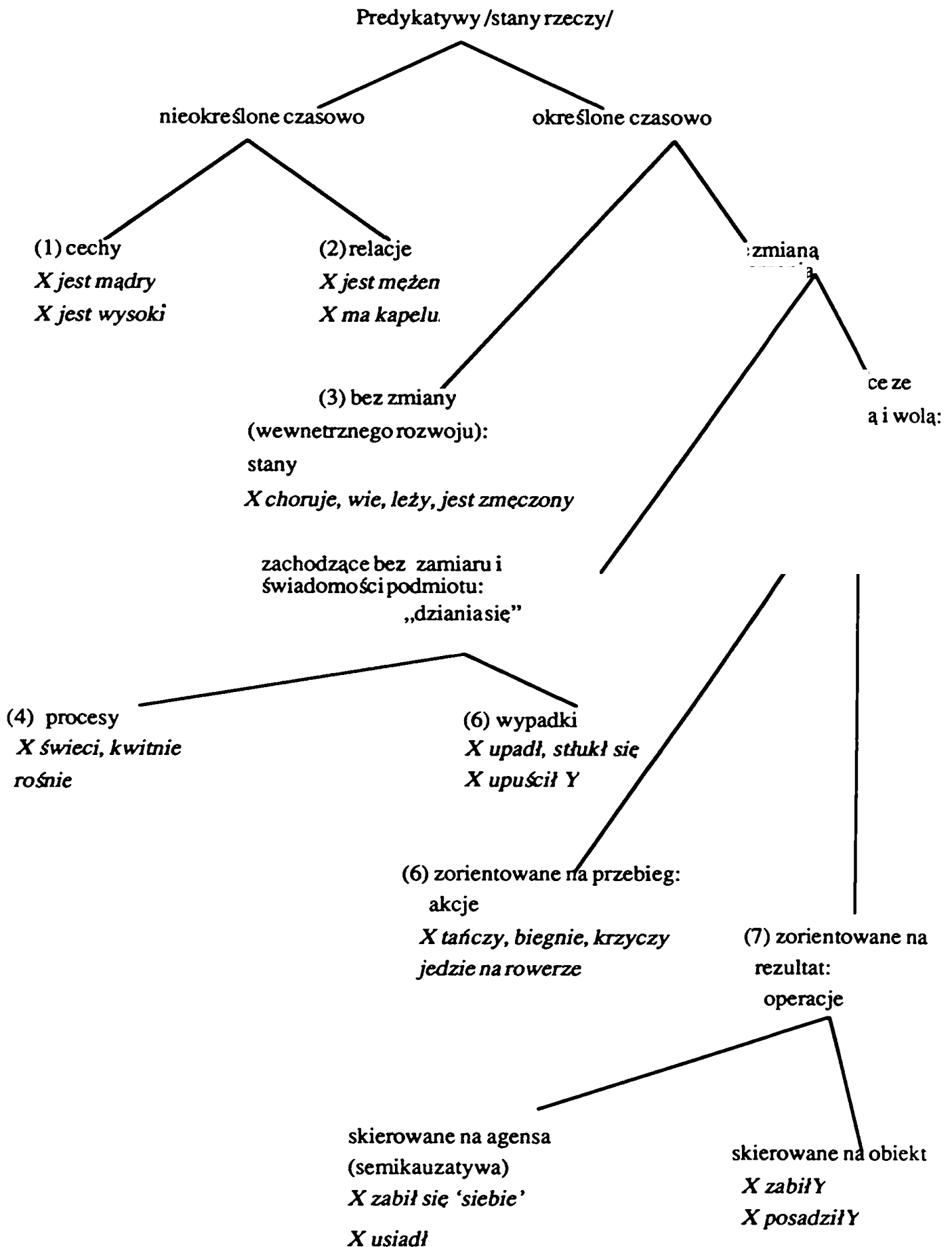
Podział semantyczny predykatów przedstawia zadanie o wielkiej wadze dla opisu semantycznego języka, ale jednocześnie wydaje się on niemal niewykonalny ze względu na to, że próbuje ująć nieograniczoną mnogość własności przypisywanych przez mówiących obiektom, własności, które, jak cała bardzo zróżnicowana rzeczywistość, z trudem poddają się klasyfikacji. Istniejące propozycje opisu, a jest ich ostatnio bardzo wiele (żeby wymienić przykładowo prace Chafe'a 1970, Daneša 1971, Bogusławskiego 1974, wreszcie wydany niedawno w Moskwie zbiór studiów pt. „Semantičeskije tipy predikatov” 1982) nie są w pełni satysfakcjonujące. Jako kryteria podziału predykatów proponuje się zazwyczaj relację względem kategorii czasu (określoność bądź nieokreśloność temporalną, wykrywaną praktycznie przez możliwość połączenia z punktowym określeniem czasu typu: *dziś, wczoraj, o ósmej rano*, np. *O ósmej rano biegał, umarł* itp., ale nie: * *O ósmej rano był wysoki, był mężem Marii* itp.), obecność lub brak zmiany w obrębie opisywanego stanu rzeczy, udział świadomości i woli podmiotu działającego (por. *Słońce świecił /Jan zaświecił lampę*), skierowanie akcji na obiekt zewnętrzny lub ograniczenie do zmian zachodzących w podmiocie (por. *Jan biegnie /Jan kopie dół*).

Niezależnie od różnic szczegółowych między proponowanymi klasyfikacjami daje się wyróżnić kilka niewątpliwych klas głównych opartych na wymienionych wyżej własnościach predykatów. Chciałabym tu na użytek dalszych rozważań przyjąć roboczo pewną propozycję klasyfikacyjną, która stanowi kompilację kilku istniejących propozycji, przede wszystkim Daneša (1971) i Bogusławskiego (1974).

Wyróżnić zatem można predykaty statyczne, nie dające się określać temporalnie, do których należą cechy (1) i relacje (2), oraz predykaty określone temporalnie, wśród których wyróżniają się stany (3), bez wewnętrznego rozwoju oraz zdarzenia wskazujące na pewną zmianę. Opisują one sytuacje, o które można zapytać: *Co się dzieje?*, lub: *Co się stało?* Zdarzenia podziela się z kolei ze względu na udział świadomości (bądź woli) podmiotu na: „dziania się“, które obejmują procesy (4) i wypadki (5) oraz działania (czynności), o które można zapytać formułą: *Co robił?* Te ostatnie można dalej podzielić umownie na akcje (6), które nie są zorientowane na rezultat, ale na sam przebieg oraz operacje (7) zamierzone działania agensa mające na celu wywołanie zmiany w obiekcie, zorientowane na rezultat (szeroko pojęta kauzatywa). Wśród operacji można jeszcze odróżnić takie, które skierowane są na zewnątrz (kauzatywa w węższym sensie) i skierowane na agensa (semikauzatywa), które jednakże przy głębszej interpretacji semantycznej okazują się bardzo bliskie akcjom. Do kwestii odróżnienia akcji i operacji wrócimy jeszcze w dalszych rozważaniach.

Wyróżnione klasy predykatów można przedstawić za pomocą grafu (zob. strona następna).

Przedstawiona bardzo uproszczona klasyfikacja predykatów nie jest w stanie objąć całego bogactwa zjawisk językowych. Przede wszystkim wiele predykatów nie daje się jednoznacznie przypisać do określonej grupy. Zwłaszcza duże nieostrości występują między klasą (2) i (3) oraz (3) i (4), a więc między stanami i predykatami statycznymi typu np. lokalizującego (*Choruje obok Przebywa w szpitalu*) oraz stanami i procesami, do których zaliczyć zapewne wypadnie stany i procesy mentalne, a



więc np. wiedza (*Jan wie, że Piotr przyjechał, Jan zna francuski, umie mówić po francusku*) to raczej stany, a emocje (*Jan cieszy się, dziwi się, martwi się*) to raczej procesy. Natomiast na pewno do procesów odnoszą się predykaty oznaczające początek pewnego stanu rzeczy, np. *ucieszyć się, zmartwić się* itp.

Z trudem dadzą się umieścić w wyróżnionych klasach predykaty mentalne, wolitywne i perceptywne. Lokują się one na pograniczu stanów i procesów, jak wspomniana wiedza czy predykaty perceptywne typu *widzieć, słyszeć*. Oczywiście niektóre predykaty zawierające elementy percepcji należą do operacji, np. *przyglądać się, przysłuchiwać się*, a także *patrzeć, słuchać, wachać* itp. Predykaty mentalne i perceptywne ze względu na trudność zaklasyfikowania traktowane są przez niektórych uczonych (por. Bogusławski 1974) jako samodzielne klasy.

Istnieją także predykaty nie mieszczące się w ogóle w przedstawionej klasyfikacji ze względu na bardzo złożoną strukturę semantyczną, obejmującą wiele różnych elementów. Takim jest np. czasownik *zastać kogoś (coś) gdzieś*, który łączy w sobie element statyczności: 'zacząć być gdzieś' (w pewnym miejscu) i element mentalny percepcji, bądź stwierdzania czyjejs obecności. Nie należy więc wprost do żadnej z wymienionych grup.

Nie mieszczą się też w opisanych grupach takie predykaty, których struktury semantyczne stanowią połączenia różnych typów, np. stanów i działań, typu: *dostać, otrzymać*, w których pierwszy argument odnosi się do odbiorcy biernego, a działanie (aktywność) charakteryzuje drugiego aktanta: *Jan dostał (otrzymał) stypendium*. Jeśli agentywność przysługuje obu aktantom (np. *kupuje, sprzedaje, pożycza od kogoś i pożycza komuś, odbiera coś komuś*), wówczas mamy do czynienia ze szczególnym, złożonym wypadkiem predykatów operacyjnych.

Spośród wymienionych klas pięć pierwszych dotyczy całości świata (w tym także ludzkiego), dwie ostatnie natomiast odnoszą się do zachowań specyficznie ludzkich. Wszelkie zmiany w świecie spowodowane są bądź siłami przyrody lub wpływem czasu (trzęsienia ziemi, wiatry, burze, rozpadać się przedmiotów na skutek niszczenia, działania wody itp.), bądź też przez działania człowieka i niektórych zwierząt. Zmiany wprowadzane przez siły przyrody to w zasadzie procesy lub wypadki, zmiany wprowadzane na skutek działania człowieka (i niektórych zwierząt) to czynności (akcje) i operacje. W sposób językowy nie jest to jednak bardzo często odróżnione. Zdarzenie opisane przez zdania: *Wiatr przewrócił drzewo, stracił antenę z dachu* ujmie się pytaniem: *Co się stało?*, a o zdarzenie opisane zdaniem: *Jan przewrócił drzewo, stracił antenę*, możemy zapytać: *Co zrobił Jan?* Jednakże obie sytuacje nazwane są tym samym czasownikiem. powstaje zatem pytanie, czy słuszne jest wyróżnianie działań poprzez element świadomości i woli działającego, skoro możliwe są działania sił przyrody, a także nieświadome działania człowieka.

2. Rozważaniem tego zagadnienia włączam się w ogromną dyskusję filozoficzno-psychologiczną, a także lingwistyczną na temat udziału woli i świadomości w działaniach. Różne stanowiska w tej kwestii referuje Grochowski we wspomnianej wyżej książce o pojęciu celu (Grochowski 1980). Sam opowiada się przeciw wprowadzaniu pojęcia woli do eksplikacji działań, w czym popiera stanowisko Bogusławskiego (1974), a polemizuje z ujęciem Wierzbickiej z roku 1975. Problemowi udziału woli w predykatkach agentywnych poświęcona jest także najnowsza praca A. Bogusławskiego (1989/90). Autor oddziela proste relacje kauzatywne (pewien stan rzeczy powoduje inny stan rzeczy, np. *Jan spadając z dachu zabił kobietę*) i złożone relacje agentywne (*Jan strzałem zabił kobietę*), a w obrębie relacji agentywnych takie, które są „robieniem“ czegoś na zewnątrz (robić coś z czymś) i takie, w których „robienie“ i skutek nie są oddzielone od agensa (robić coś). Te ostatnie to akcje odróżnione od operacji skierowanych na zewnątrz. W tym punkcie powstaje problem interpretacji tzw. semikauzatywów, które być może dałoby się utożsamić z akcjami uznając, że predykaty typu: *usiąść, ubrać się czy zabić się* 'celowo' (klasyczne semikauzatywa) mają strukturę podobną do predykatów typu: *spacerować, grać na fortepianie, biec, jechać na rowerze, myśleć* (w sensie czynności, a nie stanu

wiedzy), które można określić jako „robienie czegoś”, a nie „robienie czegoś z czymś”. Wydaje się jednak, że jest pewna podstawa semantyczna od oddzielenia działania typu *położyć się* (operacja semikauzatywna: zrobienie czegoś ze sobą samym) i działań typu *jechać na rowerze, grać na fortepianie*, które są robieniem czegoś przez agensa (ale nie na sobie samym).

Wróćmy jednak do kwestii udziału woli agensa w predykatkach agentywnych. Argumentem za tym, że w znaczeniu czasowników typu: *złamać, nadepnąć, czy uderzyć* nie ma elementu woli ma być istnienie niesprzecznych użyc takich jak: *Jan złamał ten ołówek, ale nie chciał tego zrobić, Jan nadepnął czyjąc nogę, uderzył kogoś, ale nie chciał tego zrobić*. Nie można jednak uważać, że czasowniki te nazywają czynności pozbawione całkowicie woli agensa: element woli dotyczy pewnych działań (ruchów), które doprowadzają do stanu złamania, nadeptnięcia, czy uderzenia. A więc Jan robiąc coś celowo i świadomie (np. naciskając mocno ołówek w celu pisania), robiąc gwałtowny ruch (np. w celu przesunięcia się w tramwaju ku drzwiom) spowodował uderzenie; umieszczając nogę w pewnym miejscu spowodował nadeptnięcie, itp. Opowiadałabym się więc za tym, by działaniom ludzkim w zasadzie przypisywać zamiar i świadomość, a sytuacje, gdy są one nieobecne (sen, nieprzytomność, a także przypadkowe działania, określane jako wypadki) uważać za sytuacje wtórne. Zatem czasowniki *zabić, otworzyć* przy tym ujęciu należałoby uznać za nazwy operacji, a użycia typu: *Jan spadając z 5 piętra zabił dziecko, czy Jan upadając na drzwi otworzył je* za nietypowe, w których zachodzi neutralizacja znaczenia woli, w wyniku czego czasowniki te przekształcają się w nazwy nie operacji, ale wypadków (klasa 5). Innym sposobem opisu tych czasowników byłoby uznanie w nich znaczenia ogólniejszego, nieokreślonego co do celowości działania.

Istnieją jednakże czasowniki nie dopuszczające takiej neutralizacji znaczenia zamiaru, np. niemożliwe jest połączenie: * *Jan spadając z 5 piętra zamordował dziecko*. Te czasowniki są zawsze nazwami operacji, wskazują na czynności zamierzone. Wśród predykatów czasownikowych można zatem wyróżnić takie, które zawsze nazywają operacje, takie, w których znaczeniu operacyjność neutralizuje się i wreszcie takie, które nazywają w zasadzie działania niezamierzone, a więc właściwie nie działania, ale wypadki. Czasowniki te jednak w pewnych określonych sytuacjach, gdy jest to sygnalizowane kontekstem, mogą oznaczać operacje.

W dalszym ciągu chciałabym omówić bardzo szkicowo wymienione grupy predykatów.

3. Czasowniki oznaczające działania zawsze zamierzone należą do kilku klas semantycznych. Są to przede wszystkim różnego typu czasowniki kauzatywne o charakterze kreatywnym, oznaczające działania, których celem jest stworzenie obiektu, lub wytworzenie określonych zmian w obiekcie, a więc takie jak: *budować, pisać, szyć, (s)kleić, (u)lepić, gotować, malować, kopać (dół), uszczelniać (okno), myć, prac* i wiele innych (por. Bojar 1986). Przy tego typu czasownikach dodanie określenia *niechcący* informuje o pomyłce, a nie o całkowitym braku woli, np. *Jan niechcący ugotował makaron* oznacza, że chciał ugotować coś innego, a nie, że w ogóle niczego nie chciał ugotować. Wydaje się, że także podstawowy czasownik tej klasy, mianowicie *tworzyć* zakłada wolę i zamiar twórcy, choć chyba w szerokim, przenośnym sensie może odnosić się również do sytuacji, gdy „twórca” nie jest świadomy tego, co tworzy, por. np. *Ten człowiek umie stworzyć (wytworzyć) dobrą atmosferę*, itp.

Inaczej nieco ma się rzecz z czasownikami destrukcji. Tu podstawowe czasowniki *niszczyć, burzyć* mogą odnosić się zarówno do operacji, jak i wypadków, np. *Grad zniszczył zasiewy. Trzęsienie ziemi zburzyło całe miasto*. Podobnie zachowuje się podstawowy czasownik pozbawiania życia, a więc *zabijać*, który także odnosi się do obu sytuacji: działania z premedytacją i przypadkowego. W tej grupie istnieje jednak wiele czasowników odnoszących się wyłącznie do działań umyślnych i te najczęściej mają w swoim znaczeniu informację o negatywnej ocenie czynności, np. wspomniane już wyżej *zamordować, znęcać się, zdemolować, zdewastować, plądrować, grabić*, lub też szczegółowe informacje o sposobach wykonywania czynności (np. *zasztyletować, zastrzelić, zbombardować* itp.). Jest to zrozumiałe, gdyż wymyślny sposób czynności, użycie specjalnego

narzędzia odbiera jej spontaniczność i przypadkowość (por. rozważania Austina 1970 o zamierzości akcji). Stąd nazwy czynności, w których wskazane jest bardzo szczegółowe narzędzie lub inny środek czynności, zawsze odnoszą się do operacji, por. np. *drutować, kratować, bandażować, jodynować* (obok nieokreślonego pod względem zamierzości czasownika *połać*).

Zamierzość i celowość cechuje również grupę działań mownych człowieka, przede wszystkim informowanie, a także przeciwnie te działania, które polegają na dezinformowaniu, wprowadzaniu w błąd. Cechę tę mają predykaty *kłamać, oszukiwać*, ale nie *mylić się*, które wskazuje na działanie niezamierzone (klasa 5). Celowość charakteryzuje też predykaty typu: *ukryć, zataić, schować*.

Wreszcie zamierzość cechuje większość czasowników oznaczających przemieszczanie przedmiotu bądź podmiotu: *iść, jechać, lecieć, przesuwać, ciągnąć, nieść*, a także *wlec, dźwigać, taszczyć* itp., w których dodatkowo znaczenie zamierzości wzmacnia wskazanie na wysiłek towarzyszący czynności. Natomiast *płynąć* jest niedookreślone pod względem zamierzości, bądź też dwuznaczne, por. *Jan płynie* i *Korek płynie*.

Jak już wspomniano czasowniki zawierające w swym znaczeniu informację o sposobie, ocenie bądź intensywności czynności zawsze wskazują na działanie zamierzone.

4. Czasowniki niedookreślone pod względem zamiaru i świadomości, a więc te, które mogą być odniesione zarówno do wypadków, jak i do operacji, stanowią klasę ogromną i bardzo zróżnicowaną. Należą tu przede wszystkim nazwy różnych ruchów ciała człowieka i zwierząt, a więc *machanie, kiwanie, mruganie, mlaskanie* itp., a także *kopanie, deptanie*; nazwy ruchów powodujących różne chciane i nie chciane zmiany w świecie: *wyrzucanie, wylewanie, wysypywanie, niszczenie, tłuczenie, rozbijanie, przebijanie, zabijanie, darcie, łamanie, gięcie, przesuwanie, przewracanie*, a także zapewne *cięcie* i *krajanie*, choć być może te ostatnie ze względu na szczegółowy sposób wykonania czynności należą raczej do działań zamierzonych.

Stosunkowo nieliczne czasowniki przemieszczania charakteryzują się niedookreślonością pod względem zamiaru. Są to takie predykaty jak wspomniane *pływać*, a także typ *popchnąć, pociągnąć, poruszyć* itp. Wreszcie niedookreślony pod względem zamiaru i świadomości jest czasownik *zostawić* 'spowodować (niechcący lub naumyślnie), że coś gdzieś zostało'. Opis słownikowy tych czasowników jak już wskazano może być dwojaki. Można przypisać im ogólniejsze znaczenie nie określające tych działań pod względem zamiaru, lub też widzieć w nich polisemie. Wydaje się, że dla większości z nich słuszniejsze jest rozwiązanie pierwsze, jednakże w poszczególnych wypadkach, np. przy *zostawić* chyba lepiej jest przyjąć dwuznaczność i zdania typu: *Zostawiłem w szkole książkę* interpretować jako dwuznaczne.

5. Czasowniki nazywające działania niezamierzone należą do ogólniejszej klasy wypadków (grupa 5). Mają one pozór działań, np. *X potrafił Y, X upuścił Y, X zgubił Y*, jednakże brak elementu woli agensa wyłącza je spośród operacji. Podobnie brak woli agensa oddziela operacje semikauzatywne typu *położyć się* od działań mimowolnych takich, jak np. *wywrócić się*. Natomiast w czasownikach typu *przewrócić się, uderzyć się* itp. występuje dwuznaczność: 'naumyślnie' i 'niechcący' (np. *Przewrócić się na drugi bok, Uderzyć się ręką w czoło*).

W dużej części czasowników oznaczających wypadki dodanie określenia *naumyślnie* znosi ich „przypadkowość“ i przekształca je w nazwy operacji: *Jan naumyślnie upadł, spadł ze schodów, upuścił klucze*. Jednakże nie we wszystkich czasownikach jest to możliwe. Wydaje się, że w predykatkach typu *zgubić, znaleźć* usunięcie znaczenia przypadkowości narusza integralną wartość semantyczną tych czasowników, (por. *Jan naumyślnie zgubił okulary* znaczy 'Jan udał, że zgubił okulary'). Znaczenie przypadkowości nie podlega usunięciu. Tak więc szereg: *zgubić – szukać – znaleźć* należy do dwóch bardzo wyraźnych typów: pierwszy i ostatni czasownik to nazwy wypadków, a czasownik środkowy nazywa operację, a więc działanie zawsze zamierzone, (nie można szukać przypadkowo).

Czasowniki oznaczające wyłącznie działania niezamierzone są stosunkowo mało liczne. W większości możliwa jest neutralizacja znaczenia przypadkowości, co zbliża je do klasy omówionej w p. 4.

6. Kończąc chciałabym wysunąć pewne propozycje terminologiczne. Działania zamierzone oraz nie-dookreślone pod względem zamierzoności i świadomości chciałabym, zgodnie z tradycją (por. Bogusławski 1974) nazywać operacjami, mimo że w szczególnych wypadkach działania te mogą być dokonywane bez świadomości (np. przez człowieka w chwilach nieprzytomności lub przypadkiem, a także przez siły przyrody). Działania mimiwolne, które nazwaliśmy tu wypadkami, stanowią wespół z procesami klasę zdarzeń niezamierzonych, o które pytamy wyłącznie: *Co się dzieje? Co się stało?* Wśród wypadków można, paralelnie do działań zamierzonych, wyróżnić takie, które angażują dwóch aktantów (np. *zgubić*, *upuścić*) i takie, których zakres ograniczony jest do podmiotu (*upaść*, *wywrócić się*). To podobieństwo do działań odróżnia m.in. wypadki od procesów.

L I T E R A T U R A :

- Austin J.L. 1970: A Plea for Excuses. W: J.L. Austin, *Philosophical Papers*. London: 175–204.
- Bogusławski A. 1974: Preliminaries for Semantic-Syntactic Description of Basic Predicative Expressions with Special Reference to Polish Verbs. W: *O predykcji*, Wrocław: 39–57.
- Bogusławski A. 1989/90: Semantic Primes for Agentive Relations. W: *Lingua Posnaniensis* 32/33: 29–49.
- Bojar B. 1986: Struktura pola semantycznego czasowników komunikujących powstawanie i giniecie w języku polskim. W: *Prace Filologiczne XXXIII*: 85–90.
- Chafe W.L. 1970: *Meaning and the Structure of Language*. Chicago.
- Daneš F. 1971: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. W: *Slovo a Slovesnost*, 32: 193–207.
- Fillmore Ch. 1970: The Grammar of Hitting and Breaking. W: *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, Mass.: 120–133.
- Grochowski M. 1980: Pojęcie celu. *Studia gramatyczne*. Wrocław.
- Ryle G. 1970: *Czym jest umysł?* Warszawa.
- Seliverstova O.N. (red.) 1982: *Semantičeskije tipy predikatov*. Moskva.
- Wierzbicka A. 1975: Why „Kill“ Does not Mean „Cause to Die“. In: *The Semantics of Action Sentences, Foundations of Language*, 13/4: 491–528.

O NIEKTÓRYCH PROBLEMACH PREFIKSACJI CZASOWNIKOWEJ W JĘZYKU ROSYJSKIM

1. Tradycyjnie wskazuje się na dwojaką funkcję prefiksów w języku rosyjskim: gramatyczną, polegającą na zmianie aspektu czasownika bezprefiksального, do którego dodaje się prefiks i leksykalną, związaną z modyfikacją znaczenia tego czasownika. Obie te funkcje realizują się jednak nie zawsze. Wiadomo, że w określonych warunkach dodanie prefiksu nie pociąga za sobą perfektywizacji, wiadomo również, że niektóre prefiksy, utraciwszy w ciągu swego rozwoju motywację semantyczną, nie wpływają na znaczenie czasowników bezprefiksalnych. Jako przykład prefiksacji nie połączonej z perfektywizacją mogą służyć z jednej strony czasowniki typu *re-organizovat'*, *dez-informirovat'*, oraz z drugiej strony czasowniki typu *pere-podgotovit'*, *pod-vypit'*. Natomiast czasowniki *po-zvonit'*, *s-delat'*, *po-sovetovat'*, mogą być przykładem prefiksacji nie wywołującej zmian semantycznych derywatu w stosunku do jego podstawy słowotwórczej. Jak widać, prefiksacja nie pociągająca za sobą zmiany aspektu może być dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, w typie *re-organizovat'*, *dez-informirovat'* mamy do czynienia z formantami prefiksальnymi pochodzenia obcego nie spełniającymi „roli aspektowej” (por. Bogusławski 1963b: 22), po drugie, w typie *pere-podgotovit'*, *pod-vypit'* występują prefiksy, które w normalnych warunkach spełniają tę rolę, ale ponieważ tutaj przyłączane są do czasowników już dokonanych (*pod-gotovit'*, *vy-pit'*), nie mogą uczynić ich „bardziej dokonanymi”. Na marginesie trzeba zaznaczyć, iż mimo że odróżnianie prefiksów aspektowych od nieaspektowych jest rzeczą bardzo ważną uderza fakt, że tej elementarnej informacji brak w większości podręczników języka rosyjskiego; nie znajdujemy jej nawet w najnowszej Gramatyce Akademickiej z 1980 roku (Russkaja Grammatika 1980, I: 355–374). Informacja ta ma podstawowe znaczenie dla cudzoziemca uczącego się języka rosyjskiego i nie może być pominięta¹.

Prefiksacja nie wpływająca na zmianę semantyki leksykalnej była kiedyś przedmiotem gorących dyskusji i wielu językoznawców poddawało w wątpliwość istnienie prefiksów „pustych”. Dyskusje te z czasem straciły na aktualności i dzisiaj badacze przychylają się do twierdzenia, że większość prefiksów (jeśli nie wszystkie), mogą w pewnych warunkach odgrywać rolę tylko gramatyczną. Warto przypomnieć, że tezę tę głosił Andrzej Bogusławski, który używając pojęcia „znaczenie perfektywności prostej” przypisywał je prefiksальnym czasownikom dokonanym, które tworzą z bezprefiksальnymi czasownikami niedokonanymi tzw. „prefiksalne pary aspektowe”, funkcjonujące podobnie jak regularne pary derywacyjne (por. Bogusławski 1960; tenże 1963a; tenże 1963b: 100–106). Polemizując z badaczami, nie uznającymi prefiksów semantycznie „pustych”, A. Bogusławski udowodnił, analizując liczne przykłady, że duża ilość rzekomych indywidualnych znaczeń przypisywanych prefiksom to po prostu znaczenia kontekstu lub podstawy czasownikowej, a nawet tylko poboczne asocjacje, wywołane znaczeniem rdzenia lub innymi znaczeniami tego samego formantu prefiksального (Bogusławski 1960: 150–160; 1963a: 17–24). Rozważania A. Bogusławskiego na temat znaczenia perfektywności prostej są punktem wyjścia dla objaśnienia desemantyzacji prefiksów i jej wysokiej częstotliwości we współczesnym języku rosyjskim (por. Guiraud-Weber, 1988a: 17 i 36). Dodajmy, że zjawisko desemantyzacji jest bardzo produktywne i dotyczy dzisiaj właściwie wszystkich (albo prawie wszystkich) prefiksów. Desemantyzacja prefiksów jest zresztą jedną z form gramatyzacji systemu aspektów w języku rosyjskim: od systemu mieszanego, w którym współdziałała

¹W związku z tym w podręczniku autorki dla studentów francuskich podana jest ona na samym początku rozdziału o przedrostkach (Guiraud-Weber 1988a: 24).

elementy leksykalne i gramatyczne² stopniowo przechodzi się do systemu czysto gramatycznego, w którym wszystkie morfemy aspektowe są wykładnikami znaczeń tylko gramatycznych.

2. Pojęcie pary aspektowej w ujęciu A. Bogusławskiego rozszerzyło zbyt wąskie i wzbudzające kontrowersje tradycyjne pojęcie pary aspektowej i przygotowało teren pojęciu „pary funkcjonalnej”. Terminy funkcjonalna para, a raczej funkcjonalne partnerstwo wprowadził Volkmar Lehmann, który zajmuje stanowisko bardziej radykalne niż A. Bogusławski. Stwierdzając, że wszystkie (lub prawie wszystkie) czasowniki dokonane nie mające odpowiedników niedokonanych, mogą w określonych warunkach funkcjonować jako dokonane odpowiedniki niedokonanych czasowników bezprefiksalnych, V. Lehmann proponuje włączyć je do systemu binarnych opozycji aspektowych i zastąpić wąskie pojęcie członów pary aspektowej pojęciem funkcjonalnych partnerów aspektowych (Lehmann, 1988). Duża ilość czasowników, które nie tworzą regularnych par, może być dzięki temu włączona do systemu aspektowego czasownika rosyjskiego. Z punktu widzenia teoretycznego rozwiązanie to wydaje się mieć istotne znaczenie, stanowi bowiem ważny przyczynek dla oświetlenia faktów nieregularnych. Z punktu widzenia praktycznego propozycja Lehmana też zasługuje na uwagę, gdyż pozwala pogodzić teorię językoznawczą z praktyką nauczania języka. Dotychczasowe ograniczanie opozycji aspektowych do kręgu regularnych, „gramatycznych” par utrudniało objaśnienie faktu, że w s z y s t k i e czasowniki rosyjskie wyrażają kategorię aspektu i że w s z y s t k i e funkcjonują w realnych tekstach jako formy o określonej wartości aspektowej.

Propozycja V. Lehmana ma jeszcze inne, dalej idące konsekwencje. Jak wspominaliśmy wyżej, czasowników, nie wchodzących w regularne pary aspektowe, jest bardzo wiele. Tradycyjnie uczeni grupowali je według rozmaitych tzw. „rodzajów czynności” (niem. Aktionsarten). Aczkolwiek nikt nie negował, że czasowniki te wyrażają, jak i wszystkie inne, gramatyczną kategorię aspektu, znajdowały się one właściwie poza systemem aspektowym. Ujęcie V. Lehmana ułatwia ich włączenie do systemu, dzięki czemu opis językoznawczy zyskuje na spójności i ekonomiczności. Pojęcie „rodzaju czynności” staje się w ten sposób zbędne, co jest dalszą zaletą referowanego rozwiązania, bowiem pojęcie to pozbawione było jednoznaczności i sprawiało dużo kłopotu w dydaktyce. Każda szkoła badaczy (a nawet każdy poszczególny badacz) wyrobiła sobie własne podejście do tej sprawy. W samym tylko językoznawstwie rosyjskim można wskazać co najmniej trzy różne teorie „rodzajów czynności”, zob. A. Isačenko, A. Bondarko i V. Avilova³. W nowszych pracach z zakresu semantyki czasownika w językach słowiańskich coraz częściej zwraca się uwagę na to, że wobec wprowadzenia nowych pojęć, np. k l a s y s e m a n t y c z n e j lub s y t u a c j i s e m a n t y c z n e j pojęcie rodzaju czynności, które bezspornie odegrało w aspektologii pozytywną rolę, stało się dziś niepotrzebne i należy do przeszłości⁴.

3. Innym zagadnieniem teoretycznym wzbudzającym kontrowersje lub pozostającym bez zadowalającego rozwiązania jest sprawa formantów prefiksально-sufiksalnych i prefiksально-postfiksalnych. Problem ten ma również charakter elementarny, dotyczy bowiem samej definicji prefiksu. Przedrostek czasownikowy w języku rosyjskim (i w innych językach słowiańskich) nie może być zdefiniowany tylko jako morfem znajdujący się na lewo od rdzenia, chociaż w większości przypadków definicja

² Jak wiadomo, morfemami aspektowymi w języku rosyjskim są afiksy derywacyjne. Sufiksy aspektowe są na ogół pozbawione treści leksykalnych, prefiksy aspektowe nie.

³ Szczegółową analizę tych teorii można znaleźć w wielu pracach, między innymi sławistów niemieckich; streszczenie różnych tendencji zamieszczono w artykule Guiraud-Weber, 1988 b.

⁴ Pojęcie klasy semantycznej wprowadzili do językoznawstwa rosyjskiego sławiści niemieccy Hans R. Mehlig (Mehlig 1985) i Volkmar Lehmann (Lehmann 1984); pojęcia sytuacji semantycznej używają sławiści amerykańscy (por. Brecht 1985). O zbędności pojęcia „rodzaju czynności” pisał między innymi Nils B. Thelin (Thelin 1980). Por. także Guiraud-Weber 1988b.

taka okazałaby się dostateczna⁵. Morfemy, które opisuje się zwykle w rozdziałach o prefiksach, występują bowiem w trojkiej formie:

- 1) prostego formantu prefiksального (*vybežat', narvat'*);
- 2) formantu prefiksально-sufiksального (*podpljasyvat', nasvistyvat'*);
- 3) formantu prefiksально-postfiksального (*vyspat'sja, dozvonit'sja*).

Dlaczego ciągi *pod...iva* i *na...iva* w *podpljasyvat', nasvistyvat'*, jak również *vy...sja* i *do...sja* w *vyspat'sja, dozvonit'sja* należy rozpatrywać nie jako dwa oddzielne morfemy, lecz jako morfematyczną całość, formant nieciągły? Żeby odpowiedzieć na to pytanie należy ustalić, czy segmenty wchodzące w skład tych zespołów posiadają indywidualne znaczenia mogące występować samodzielnie, niezależnie od siebie, czy też chodzi o jedno „wspólne” znaczenie, nie będące sumą znaczeń każdego z segmentów. Zdaniem autorki w języku współczesnym znaczenia ciągów tego typu nie są sumą znaczeń segmentów, które się na nie składają. Nie zmienia to jednak faktu, że te same segmenty mogą być każdy z osobna samodzielnymi jednostkami morfologicznymi w innych otoczeniach. Tak na przykład w *podpljasyvat'* znaczenie ciągu *pod...iva* jest na ogół określane jako „komitatywno-iteratywne”: czynność oznaczana tym czasownikiem charakteryzuje się jako czynność uboczną, wykonywaną przy sposobności innej „głównej” czynności, jak w przykładzie:

On pel i podpljasyval.

Czynność ta widziana jest jako powtarzający się akt, lub wielokrotność oddzielnych aktów, nie jako rezultat. Podobne znaczenie implikują czasowniki *podprygivat', podtancovyvat', podpevat'*, itp. Poza formacjami tego typu ani sam przedrostek *pod-* ani sufiks *-iva* lub *-va* (w *podpevat'*) nie mają znaczenia komitatywno-iteratywnego: znaczenie to wiąże się więc z ciągiem *pod...iva* jako całością. W *dozvonit'sja* ciąg *do...sja* informuje o osiągnięciu celu czynności oznaczonej podstawą w wyniku wytrwałego wykonywania tej czynności:

On dolgo zvonil i nakonec dozvonilsja.

Dosyć często występuje tu także dodatkowe znaczenie rezultatu niekorzystnego dla wykonawcy czynności:

Nu i doigralsja!

Znaczenie to jest zbyt specyficzne, by mogło wynikać z sumy znaczeń prefiksu *do-* i postfiksu *-sja*. I. Mel'čuk rozpatrując formacje tego typu też wskazuje na ich jednolitość i interpretuje je jako formanty nieciągłe, które proponuje nazwać „cyrkumfiksami”⁶.

Formacje prefiksально-sufiksalne mogą być zidentyfikowane dość łatwo: odnoszą się one tylko do czasowników niedokonanych i mają prawie zawsze ogólne znaczenie czynności (a nie stanu lub procesu). Czynność ta albo się powtarza, albo składa się z szeregu prostszych aktów. Element powtarzania się obecny jest w czasownikach takich jak *nasvistyvat', napevat', prigovarivat', pritopyvat', podprygivat', postukivat'*. Czasowniki *vytancovyvat', vysvistyvat', otpljasyvat', otstukivat', razdumyvati', raskurivat', raschaživat'*, itp. oznaczają natomiast czynności „złożoną”, wykonywaną dokładnie i skrupulatnie, lub po prostu bez pośpiechu.

Identyfikacja formacji prefiksально-postfiksalnych jest trudniejsza. Ponieważ służą one przede wszystkim do charakterystyki rezultatu czynności, a nie samej czynności, używane są głównie w aspekcie dokonanym. Nie znaczy to jednak, że są one koniecznie jednoaspektowe: większość z nich

⁵ Tak na przykład zdefiniowany jest prefiks w radzieckim słowniku terminologii językoznawczej (Achmanova 1969: 351–352).

⁶ I. Mel'čuk użył francuskiego terminu „circonfixe”, gdyż cytowana praca była opublikowana po francusku w „Revue des Etudes Slaves” (Mel'čuk 1987).

może zmieniać aspekt⁷. Pod tym względem przypominają one formacje prefiksalne proste. Interpretacyjną trudność nastęcza czasem segment *-sja*, który może być:

- 1) albo samodzielny morfem, nie wywołany współobecnością prefiksu;
- 2) albo częścią formantu prefiksально-postfiksального;
- 3) albo częścią wariantu kombinatorycznego prostego formantu prefiksального.

Tak na przykład w czasowniku *vzvolnovat'sja* prefiks *vz-* dołącza się do podstawy posiadającej już postfiks *-sja*. Twierdzenie, że chodzi tu o formant prefiksально-postfiksalny byłoby błędne. Natomiast w czasowniku *izolgat'sja*, gdzie podstawą jest *lgat'*, wyraźnie chodzi o formant *iz...sja*. Jednakże nie zawsze podobne przykłady dają się równie jednoznacznie interpretować. Kiedy prefiks *raz-* oznaczający rozproszenie, wielokierunkowość występuje z nieprzechodnimi czasownikami ruchu, automatycznie przyłącza się do nich segment *-sja*, który w tym wypadku wcale nie wpływa na zmianę znaczenia prefiksu. Mamy więc do czynienia z dwoma równoległymi seriami, w których wykładnikiem znaczenia rozproszenia czy wielokierunkowości jest albo sam prefiks, albo łącznie prefiks i postfiks:

sam prefiks	prefiks z postfiksem
<i>raznesti</i>	<i>razojtis'</i>
<i>razvesti</i>	<i>raz'echat'sja</i>
<i>razoslat'</i>	<i>razbežat'sja.</i>

W podobny sposób zachowują się nieprzechodnie czasowniki ruchu w obecności prefiksu *s-* oznaczającego połączenie czy kierunek dośrodkowy. Dodanie tego prefiksu pociąga za sobą również automatyczne pojawienie się postfiksu. Tu również mamy do czynienia z dwoma seriami. Porównajmy:

sam prefiks	prefiks z postfiksem
<i>snesti</i>	<i>sojtis'</i>
<i>svesti</i>	<i>s'echat'sja</i>
<i>sobrat'</i>	<i>sbežat'sja.</i>

Nie jest wykluczone, że obecność elementu *-sja* w czasownikach typu *sojtis'* służy uniknięciu homonimii: jak wiadomo, prefiks *s-* może mieć też znaczenie „z góry na dół”. W ten sposób język zachowuje różnicę między czasownikami, w których *s-* oznacza kierunek z góry na dół i czasownikami, gdzie oznacza on kierunek dośrodkowy:

„z góry na dół”	„do środka”
<i>sojti</i>	<i>sojtis'</i>
<i>sbežat'</i>	<i>sbežat'sja</i>
<i>s'echat'</i>	<i>s'echat'sja.</i>

Jeśli powyższe rozumowanie jest słuszne, seria *razojtis'* wywołana jest potrzebą analogii, pozwala ona bowiem na skonstruowanie dwóch antonimicznych serii leksykalnych:

<i>sojtis' – razojtis'</i>
<i>sbežat'sja – razbežat'sja</i>
<i>s'echat'sja – raz'echat'sja.</i>

Dodajmy, że interpretacja segmentu *-sja* w swym normalnym znaczeniu „nieprzechodności” jest z góry do odrzucenia: wszystkie podstawy czasownikowe, z którymi zjawisko to zachodzi, są już nieprzechodnie (w związku z czym dodanie *-sja* „bardziej nieprzechodnimi” ich nie uczyni). Z powyższych rozważań wynika więc, że nie jest uzasadnione interpretowanie segmentów *s...sja* i *raz...sja* w nieprzechodnich czasownikach ruchu jako formantów prefiksально-postfiksalnych, nie stanowią one bowiem samodzielnych jednostek morfologicznych. Funkcjonalnie trzeba je uznać za warianty kombinatoryczne prefiksów, z którymi współwystępują. Warianty te znajdują się w dystrybucji komplementarnej z formantami prefiksальnymi prostymi, a pojawienie się ich uzależnione jest od typu leksy-

⁷ Jednoaspektowymi nazywam formanty prefiksalne, występujące w formie czasownika o wartości tylko jednego aspektu, np. *po-* oznaczający początek czynności w formacjach *poechat'*, *pojti*, *pobežat'*, *podut'* jest jednoaspektowy dokonany.

kalnego podstawy. W połączeniu z podstawami stanowiącymi nieprzechodni czasownik ruchu występuje wariant z elementem *-sja*; we wszystkich innych wypadkach występuje wariant bez *-sja*. W związku z tym serie typu *sojtis'* i *razojtis'* nie powinny być analizowane jako tworzone za pomocą formantów prefiksally-postfiksallych, mimo że często są tak bezpodstawnie opisywane (por. Russkaja Grammatika, 1980, I: 388, Cyganenko, 1982). Należy jeszcze raz podkreślić, że jeśli ciąg prefiksally-postfiksally nie posiada własnego specyficznego znaczenia, odmiennego od znaczenia prefiksu, trudno mówić o morfemie prefiksally-postfiksallym. Jednostki morfologiczne mają bowiem nie tylko własną formę, lecz i treść.

4. Z wyżej wymienionych rozważań wynika, że nie wszystkie problemy, związane z prefiksacją czasowników w językach słowiańskich znalazły jednoznaczne rozwiązanie. Niektóre z nich, dotyczące samej definicji prefiksu i należące do zadań podstawowych, nie są do końca wyjaśnione. Brak jasności w tych kwestiach powoduje z kolei dalsze trudności, między innymi uniemożliwia sporządzenie spisu prefiksów. Spis taki będzie mógł powstać wówczas, gdy zostaną ustalone kryteria identyfikacji prefiksów jako samodzielnych jednostek morfologicznych. Wtedy dopiero można będzie odgraniczyć wypadki homonimiczności od wieloznaczności i odpowiedzieć na pytanie, ile jest na przykład prefiksów *pri-* lub *na-* we współczesnym języku rosyjskim. Chociaż językoznawcy świadomi są istnienia tego problemu (por. Uluchanov, 1977: 113), w podręcznikach stale mówi się tylko ogólnikowo o różnych „znaczeniach prefiksów”, nie precyzując, czy prefiks traktowany jest jako jeden polisemantyczny morfem, czy grupa homonimów (Russkaja Grammatika, 1980, I: 355–390). Próby identyfikacji i klasyfikacji prefiksów oparte na analizie wyłącznie semantycznej wydają się nam mało owocne, gdyż prowadzą do rozdrobnienia znaczeń. Powszechnie znany jest również nieunikniony subiektywizm opisów semantycznych, którego każdy badacz powinien unikać. Tym niemniej postulaty formalne wysuwane są dość rzadko⁸. Zdaniem autorki powinny być brane pod uwagę jako relewantne kryteria formalne: po pierwsze, wpływ formantu prefiksallynego na jedno- lub dwuaspektowość grup czasowników, z którymi się on łączy, i po drugie, możliwość/nieemożliwość podwójnej prefiksacji. Kryteria tego rodzaju są bardziej obiektywne niż analiza semantyczna (której wszakże nie można zaniechać), a w każdym razie są one natychmiastowo sprawdzalne. Tak na przykład wiadomo, że dodanie niektórych prefiksów hamuje automatycznie derywację sufiksallyną. Czasowniki z tego typu prefiksami będą więc występować tylko w formie dokonanej. Prefiksy, które nie dopuszczają derywacji sufiksallynej, należy odgraniczyć od prefiksów, które nie mają wpływu na derywację. Typowymi prefiksami „blokującymi” derywację są prefiksy o semantyce ingresywnej: z prefiksem *po-* derywacja jest zupełnie niemożliwa (*pojti*, *podut'* nie posiadają form niedokonanych), z prefiksem *za-* jest częściowo niemożliwa (*zabegat'*, *zachodit'*, *zakričat'* nie posiadają form niedokonanych, podczas gdy *zakurit'*, *zabolet'*, *zapet'* posiadają). Inne prefiksy ograniczające czynność w czasie zachowują się podobnie, co potwierdzałoby przypuszczenie, że przyczyny jednoaspektowości prefiksów tkwią w ich semantyce (por. Guiraud-Weber 1988a: 30–31).

Z drugiej strony wiadomo, że nie wszystkie prefiksy mogą występować w towarzystwie drugiego prefiksu. Tak na przykład prefiks *po-* o znaczeniu „dystrybucyjnym” może być dodany do czasownika prefiksallynego, np. *po-u-chodit'*, *po-vy-gonjat'*, natomiast prefiks *po-* oznaczający początek czynności (*poechat'*, *pojti*, *pobežat'*) nie ma takiej dystrybucji. W ustalaniu spisu prefiksów wydaje się celowe wzięcie tego faktu pod uwagę i odgraniczenie dwóch homonimicznych prefiksów *po-* (a nie różnych znaczeń tego samego prefiksu). Z braku miejsca nie mogę poświęcić więcej uwagi tej problematyce, choć wydaje się, że jest ona warta kontynuowania⁹.

⁸ Między innymi w pracach francuskich sławistów Ch. Corbetta i J. Veyrenca (Corbett, 1957; Veyrenc, 1980a, 1980b).

⁹ Krytyczny przegląd formalnych kryteriów identyfikacji prefiksów jako jednostek morfologicznych zawarty jest w artykule Guiraud-Weber, 1988 c, a zastosowanie ich znalazło wyraz w podręczniku Guiraud-Weber 1988 a: 24–56.

LITERATURA

- Achmanova, O.S., 1969: Slovar' lingvističeskich terminov. Moskva.
- Bogusławski, A., 1960: Prefiksálne pary aspektowe a semantyka prefiksálna czasownika rosyjskiego. W: *Slavia Orientalis* 9(1): 139–175.
- Bogusławski, A., 1963 a: Perfektivnye glagoly v russkom jazyke. W: *Slavia* 32(1): 17–35.
- Bogusławski, A., 1963 b: Prefiksacja czasownikowa we współczesnym języku rosyjskim. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Brecht, R.D., 1985: The Form and Function of Aspect in Russian. W: *Issues in Russian Morphosyntax*. Slavica Publishers, Inc. Columbus, Ohio: 9–34.
- Corbett, C., 1957: Préverbation et construction des verbes en russe. W: *Revue des Etudes Slaves*, 34 (1–2): 37–45.
- Cyganenko T.D., 1982: Slovar' služebnych morfem russkogo jazyka. Kiev.
- Guiraud-Weber, M., 1988 a: L'aspect du verbe russe. Publication de l'Université de Provence. Aix-en-Provence.
- Guiraud-Weber, M., 1988 b: Le concept de modalité d'action est-il encore utile? W: *Etudes de linguistique (à partir du domaine russe): Enonciation, aspect, traduction*. La licorne, 14. Poitiers: 187–202.
- Guiraud-Weber, M., 1988 c: Inventaire et classification des préverbes russes (problèmes et difficultés). W: *Problemi di morfosintassi delle lingue slave*. Atti del 1^o Seminario di Studi tenuto a Bagni di Luca. Pitagora Editrice. Bologna: 211–225.
- Kuznecova A.I., Efremova T.F., 1986: Slovar' morfem russkogo jazyka. *Russkij Jazyk*. Moskva.
- Lehmann, V., 1984: Affigierung und Verbbedeutung (ein Beitrag zur aspektuellen Klassifizierung russischer Verben). In: *Slavistische Linguistik 1983*. München: 61–87.
- Lehmann, V., 1988: Der russische Aspekt und die lexikalische Bedeutung des Verbs. W: *Zeitschrift für slavische Philologie*. Band XLVIII: 170–181.
- Mehlig, H.R., 1985: Semantika predloženiya i semantika vida v russkom jazyke. W: *Novoe v zarubežnoj lingvistike*, 15, Moskva, 227–249. (jest to rosyjski przekład artykułu 1981: Satzsemantik und Aspektsemantik im Russischen. W: *Slavistische Beiträge* (hrsg. von P. Hill, V. Lehmann), München, 95–151).
- Mel'čuk, I., 1987: Un affixe dérivationnel et un phrasème syntaxique du russe moderne. W: *Revue des Etudes Slaves* LIX: 631–648.
- Russkaja Grammatika (pod redakcją N.Ju. Švedovoj), 1980, I. Nauka. Moskva.
- Thelin, N.B., 1978: Towards a Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic. *Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala.
- Thelin, N.B., 1980: Die aktionale Semantik der Verbalpräfigierung im Russischen und Bulgarischen im Lichte einer komponentialen Aspekttheorie. Zur Revision des Begriffes „Aktionsarten“. W: *Scando-Slavica* 26: 175–190.
- Uluchanov I.S., 1977: Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke i principy ee opisaniya. Nauka. Moskva.
- Veyrenc, J., 1980 a: Pour une grammaire syntagmatique des préverbes. W: *Etudes sur le verbe russe*. Institut d'Etudes Slaves. Paris: 145–158.
- Veyrenc, J., 1980 b: Expansion syntaxique et classement des préverbes. W: *Etudes sur le verbe russe*. Institut d'Etudes Slaves. Paris: 209–213.

Autorka wyraża podziękowania Marii Szupryczyńskiej za uwagi dotyczące formy i treści tego artykułu.

**POLISH SYLLABLE STRUCTURE:
a hypothesis and its problems***

Polish syllable structure has attracted very little attention in the linguistic literature; this is surprising in view of the complexity of the system and hence the theoretical interest it holds. Descriptions, if they discuss Polish syllables at all, normally restrict themselves to illustrating or documenting unusual consonant clusters (Bargiełówna 1950, Sawicka 1974) with little or no attempt at stating any generalisations underlying the surface sequences. The most significant exception to the general avoidance of any theoretical research on the Polish syllable is a paper by Kuryłowicz (1952) which, however, has elicited very little response and has gone largely unnoticed. Studies within the classical model of generative phonology failed to identify the syllable as a significant unit, a conclusion which is not undermined by occasional references to the syllable; what is required is a systematic survey of the whole of Polish phonology with the concept of the syllable given an adequate (if not central) position. This, however, presupposes at least a skeletal understanding of the structure of the Polish syllable. The present paper attempts to put forward a hypothesis about the structure of the Polish syllable with special reference to the proper utilisation in phonological rules. The complexity of the data and the virtual absence of past contributions with a theoretical perspective¹ mean that all we can hope to achieve here is to present the hypothesis, explore some of its advantages, and indicate areas requiring more study. Undoubtedly, the last point will prove easiest as the study of Polish syllabification is only beginning. We shall start by reviewing the salient features of Kuryłowicz's (1952) impressive analysis.

Kuryłowicz's important study is based on the premise that in any given sequence of consonants not all elements are functionally equal. He distinguishes between consonant groups which arise from morpheme concatenations and fail to meet sonority requirements on the one hand, and consonant clusters on the other; the latter, which conform to the increasing sonority of an obstruent plus sonorant sequence in the onset and its reverse in the coda, may be either morpheme internal or not. Kuryłowicz further assumes that Polish, in concert with other Indo-European languages, admits an additional initial /s/ (or final, if in the coda). Extrapolating from this observation, Kuryłowicz claims that consonantal sequences morpheme internally which violate the sonority sequencing must be split up into a cluster and an element or vice versa. Similarly, sequences which arise at morpheme boundaries may be divided into a cluster and an element in a way which departs from a morphological division. Since onset sequences in Polish do not exceed four consonants, Kuryłowicz develops a dichotomy of onset structures which he derives from the combination of clusters and elements; within this formulation an onset can consist of 1) two elements, 2) one element and a two- or three-member cluster, 3) a two- or three-member cluster plus an element, and 4) two two-member clusters.

Since either or both elements of such bi-partite structures may be null, the formula covers all existing combinations starting with the absence of any onset and ending up with four consonants. The possibilities are illustrated below:

/b/ól 'pain' – one element

/br/ak 'lack' – a two-member cluster

/str/on 'side, gen pl.' – a three-member cluster

* For discussions of syllable structure and syllabic phonology I am grateful to H. Andersen, Ch. Bethin, E. Broselow, H. Giegerich, M. Halle, B. Hayes, M. Kenstowicz, and D. Steriade.

¹ Booij and Rubach (1988) attempt to incorporate considerations of syllable structure into the lexical description of Polish phonology. Their general conclusion concerning the basic regularity of the Polish syllable is undoubtedly correct, while the specific proposals and rules that they formulate depend crucially on the adequacy of the lexical framework. As the growing number of studies show, there is, unfortunately, less and less ground for optimism there.

- /dr̥n/ać 'wince' – two two-member clusters
- /čč/y 'futile' – two elements
- /mkń/e 'he speeds' – an element and a two-member cluster
- /pstr/y 'gaudy' – an element and a three-member cluster
- /krt/ań 'larynx' – a two-member cluster and an element

Thus Kuryłowicz's concern with the well-formed onset in Polish leads him to propose a bi-partite structure consisting of no more than two well-formed units (elements or clusters). This approach, Kuryłowicz maintains, explains two puzzling facts about Polish clusters, namely the interchangeability of members in consonantal groups and the existence of double consonants in the onset. The interchangeability refers to the existence of mirror images of consonantal groups, which Kuryłowicz illustrates with a number of examples: *bw* : *wb* ([*bw*]ađ 'error' – [*wb*]a 'head, gen. sg. '), *čf* : *fč* ([*čf*]oro 'four people' – [*fč*]oraj 'yesterday'), *gw* : *wg* ([*gw*]owa 'head' – [*wg*]ać 'lie'), *gz* : *zg* ([*gz*]yms 'mantlepiece' – [*zg*]aga 'heartburn'), *xm* : *mx* ([*xm*]ura 'cloud' – [*mx*]u 'moss, gen. sg. '), *ps* : *sp* ([*ps*]ota 'prank' – [*sp*]ór 'argument'), *dv* : *vd* ([*dv*]a 'two' – [*vd*]owa 'widow'), *rt* : *tr* ([*rt*]eć 'mercury' – [*tr*]awa 'grass'), *št* : *tš* ([*št*]uka 'art' – [*tš*]eba 'it is necessary') etc. Double consonants may be illustrated by forms such as [čč]y 'futile', [ss]ak 'mammal', [śś]ie 'he sucks', [dždž]ysty 'rainy'. The bi-partite structure of Polish consonantal groups in the onset which are mirror images of clusters results precisely from such a combination of two elements – in other words /gw/ is a cluster with an obstruent preceding a sonorant whereas /wg/ is a combination of two elements /w+g/. The interchangeability of consonants then is a mechanical consequence of the bi-partite structure of onsets; exactly the same reasoning accounts for the appearance of double consonants which are nothing more than results of the two elements in the onset being accidentally identical.

Neat and attractive as Kuryłowicz's proposal seems to be, it has major drawbacks which weaken, if not vitiate it completely. Let us start with the interchangeability first: Kuryłowicz maintains that the existence of consonantal groups of the type /rd/ in addition to clusters like /dr/ is due to the general possibility of combining two elements. The claim is, in other words, that any two consonants can form an onset in Polish, with the implication that any combination of consonants will be equally normal since there is nothing in the system to favour clusters and penalise groups, or vice versa. Both the claim and the implication fall short of the facts. For one thing, if we follow Bargiełówna's (1950) account that forms the backbone of Kuryłowicz's study, then out of the 35 consonantal phonemes she recognises for modern Polish we would expect 1225 possible onsets, while we find only 231, i.e. barely about 18% of what could/should be there. Similarly the over 50 bi-consonantal clusters identified by Kuryłowicz (1952: 223) should yield a mind-boggling 2500 four-consonantal groups in accordance with the formula above, while a liberal count of existing groups, including those arising at prefix boundaries, does not exceed a paltry 15 groups (Bargiełówna 1950:8). Pursuing this purely mechanical count we could expect 70 double consonants in the onset, whereas what we find is 5 or 6, and of this, most are derived (i.e. involving morpheme boundaries or arising due to vowel deletion). The discrepancies between the numerical expectations and the reality cannot be due to chance (i.e. accidental gaps in the lexicon) but rather they seem to point to a fundamental inadequacy of a purely formal bi-partite approach to onset structure.

The source of the failing is not difficult to find: it is simply not the case that any element can combine with any other element, e.g. /j/ can never be followed by any consonant in the onset, neither can /n, ń/. Despite the existence of /rt/, and /rd/ I believe that /rk/ – rather than being a gap (Kuryłowicz's *case vide*) – is not a well-formed onset. Without belabouring the point, it must be said that the type of general formulas offered by Kuryłowicz can only make sense if supplemented, by rules specifying the melodic content of consonants which are to occupy a given position (e.g. the positive and negative conditions of Clements, Keyser (1983)). As they stand, the formulas overgenerate to such an extent as to be totally meaningless; while they constitute an improvement over Bargiełówna's me-

chanical listing of all recorded consonantal sequences, the bi-partite approach in itself needs to be either thoroughly overhauled or taken as a starting point for a more adequate analysis.

As an approximation, consider once again the sequence /wb/, apparently a reverse of the well-formed cluster /bw/. The sequence /wb/ exists, as far as I can determine, in oblique forms of one word, namely *leb* /wep/ 'head' – /wb/a 'gen. sg.', /wb/em 'instr. sg.', /wb/y 'nom. pl.', /wb/om 'dat. pl.' etc. As the examples show, the sequence arises because the vowel found in the nom. sg. *leb* is deleted. Thus, while the sequence /wb/ does exist, its appearance is an exception rather than the norm; an interpretation which treats it as a mirror image of the well-formed and amply documented /bw/ cluster reduces the whole concept of interchangeability to vacuity. This is not an isolated case, since other "inversed" clusters can be shown to be due to a rule deleting vowels: /wz/a 'tear' – cf. /wes/ 'gen. pl.', /mx/u 'moss, gen. sg.' – /mex/ 'nom. sg.'; phonologically these words contain a single sonorant in the onset, and it is only the deletion of the vowel that creates a sequence grossly violating sonority sequencing.

We are not claiming that all apparent violations of sonority in the onset can be dismissed as due to rule interaction. The violations, however, should be regarded precisely as violations of an otherwise established regularity; thus the onsets /rt/ and /rd/ appear only in single morphemes *rteć* 'mercury' and *rdest* 'water pepper', while there are dozens or hundreds of words starting with the well-formed /tr-/ or /dr-/. Furthermore, word internal /rt/ or /rd/ will never be syllabified as onsets but rather will have a syllable boundary cutting across the pair: *warta* 'guard', *burda* 'brawl' divide into *war.ta* and *bur.da* and never into *wa.rta*, *bu.rda*. What all this shows is that, at the very least, sequences such as /tr, rt/ or /dr, rd/ cannot be treated on a par as a mirror image of each other, interchangeable clusters or anything else. Exceptionality in consonantal groupings is not something to be shoved under the rug or disguised as regularity – the legitimate question to ask is how exceptional behaviour is to be described and what it tells us about phonological regularity.

On the basis of the survey of existing clusters and keeping in mind the basic phonological rules of Polish we postulate the following consonantal template for the onset:

/S/ + Obstruent + Sonorant

Some comments are called for here: /S/ stands for a coronal spirant rather than specifically for /s/. Hence, its voicing and palatalisation specifications are irrelevant; it thus subsumes the six consonants /s, z, ś, ź, ś, ź/. The obstruent is the only segment specified for voicing since sonorants are predictably voiced, while the initial spirant will receive its voice specification by spreading (see Gussmann ms.). The order of the elements of the cluster must be strictly adhered to although they are all optional. Hence all combinations, i.e. /str/ (*strona* 'side'), /st/ (*stolarz* 'joiner'), /tr/ (*trawa* 'grass'), /sr/ (*sroka* 'magpie') and of course individual /s, t, r/, constitute well-formed onsets conforming to the above template.

In formulating the template we follow Kurylowicz, who also points out the special status of /s/ both in Polish and in Indo-European in general². The slight difference between the two formulations is due to our interpretation of optionality: we do not need separate statements for two- and three-member clusters – the existence of the former is due to the optionality of the elements in the template.

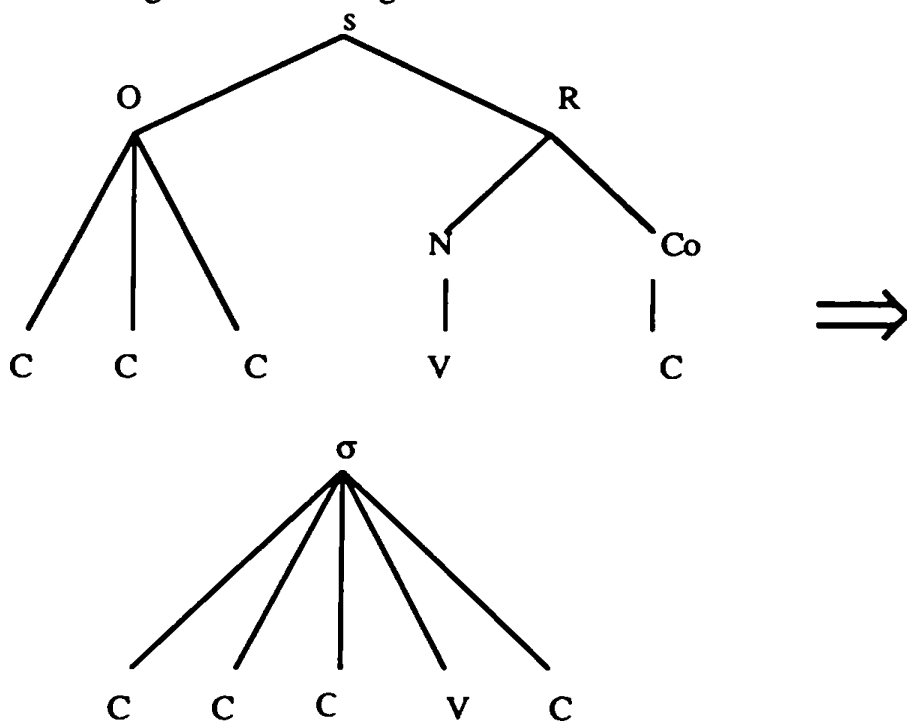
The central claim connected with this particular onset template for Polish is that the segments failing to conform to it remain *extrasyllabic*. In other words, the syllable onset – as the syllable at large – is a unit of phonological structure, justified through its involvement in linguistic rules. As such it must meet the Polish well-formedness condition relating to sonority sequencing which includes the special stipulation for /s/. The available results and the ongoing work on Polish

² It might be suggested – in line with similar proposals for English – that /s/, rather than being a separate segment, makes up a complex unit with the following obstruent. In this way the onset would comprise an obstruent (simplex or complex) followed by a sonorant. Since, however, /s/ can precede a sonorant directly or be the only occupant of the onset, we would need some mechanism for splitting up the complex consonant. This clearly shows the gimmicky nature of the complex obstruent approach.

indicate that such a restricted template is adequate for the description of major Polish phonological processes relating to vocalic alternations, palatalisations, nasalisation, and voicing phenomena. The extrasyllabic consonants are irrelevant to the operation of those phonological rules which require reference to syllable structure (which is not to say that they are not involved in any rules, since clearly processes affecting the melody are free to apply to all consonants irrespective of their syllabic licensing). This restrictive approach to rule operations prevents syllable sensitive rules from seeing extrasyllabic consonants.

A question arises as to what happens to extrasyllabic consonants at the end of the phonological derivation. To prevent deletion by Stray Erasure (Steriade 1982), a mopping-up operation could adjoin them to the syllable as a whole or to some of its specific constituents. We would like to propose a different way of handling the extrasyllabic material. It is connected with the controversy concerning the structure of the syllable.

Following the tradition of Kuryłowicz (1948) through Fudge (1988) and Steriade (1988) we opt for a hierarchically organised syllable: for the purposes of phonological rules, syllables are made up of an onset and a rhyme, the latter further divided into a nucleus and a coda. There is no evidence however that this phonological structure is maintained in phonetic representations; in Polish, at least, speakers will agree on the number of syllables in a word (as this equals the number of vowels), but have no intuitions as to any hierarchical organisation. In addition, the assignment of consonants to syllables will in a number of cases be ambiguous, with different assignments allowed by the same speakers (ambisyllabicity). For this reason we propose a general mechanism of *structure flattening* which erases hierarchical information and collapses all segments onto a single tier. The typical structure undergoes the following modification:



We thus assume that whatever consonants fail to conform to the onset template remain extrasyllabic throughout the derivation and are adjoined to the syllable as a result of the process flattening the structure. Details of such rules remain to be worked out; let us note here that extrasyllabicity refers not only to obstruents but also to sonorants, e.g. /m/ in /mn/ogi 'plural', /mw/ody 'young', /mg/ta 'mist', and furthermore that it does not necessarily refer to the left margin consonant. Thus in /kɾn/abɾny 'unruly', /dɾv/al 'logger' the medial /r/ remains extrasyllabic while the obstruent which precedes it gets incorporated into the onset (the sonorant status of /v/ in the second word is discussed immediately below).

There are two other complications connected with Kuryłowicz's schema and our proposal which must be addressed. They both involve the treatment of certain phonetic obstruents as sonorants phonologically. First of all, Kuryłowicz includes in the class of sonorants the labio-dental spirants [f, v], since they pattern in their distribution with genuine sonorants /r, l, m, n/. This is in accordance with the history of the spirants as the original semivowel /w/ – still preserved in some dialects as a bilabial consonant – underwent a change to /v/ with further devoicing in certain contexts. The synchronic evidence allowing us to derive [v] from underlying /w/ involves not only the distributional patterning mentioned above, but also the alternation [v – j], albeit grammatically and lexically conditioned (Gussmann 1981) as well as the behaviour with respect to voicing (Gussmann ms.). The voicing phenomena are clearly phonological in nature; in brief, the spirant coming from /w/ devoices before a voiceless obstruent (e.g. *tra*[v]a 'grass' – *tra*[fk]a 'id. dim.') and also after a voiceless obstruent (e.g. *bite*[v]ny 'of the battle, adj.' – *bi*[tf]a 'battle'). It is the latter type of behaviour that sets it off from regular obstruents, which always voice the preceding obstruent (e.g. *pro*[ś]ić 'request, vb.' – *pro*[źb]a 'id. n.'), and thus makes its inclusion into the class of sonorants phonologically plausible. We might add here a morphological argument which points in the same direction: the morpheme of the comparative (and superlative) degree of adjectives appears as [ś] after an obstruent when it appears singly, as the last member of a cluster, and also after single sonorants (e.g.: *mł*[d]y 'young' – *mł*[tś]y, *twa*[rd]y 'tough' – *twa*[rtś]y, *sta*[r]y 'old' – *sta*[rś]y) with additional obstruent devoicing. The morpheme appears in an extended syllabic form as [ejś] after a sequence of an obstruent and a sonorant (e.g.: *pie*[kn]y 'beautiful' – *pie*[kńejś]y, *ma*[dr]y 'wise' – *ma*[dźejś]y, *po*[dw]y 'wicked' – *po*[dlejś]y) with additional palatalisation. The extended variant appears also after an obstruent plus [f, v] (e.g. *ła* [tf]y 'easy' – *ła*[tfejś]y, *trze*[źv]y 'sober' – *trze*[źvejś]y), which thus lends support to the phonological arguments above and allows us to treat the phonetic [v, f] as reflexes of an underlying sonorant.

The inclusion of the phonetic [f, v] into the class of sonorants becomes questionable, when the consonant appears as the only segment in the onset. Arguably one might posit /w/ as the first segment of [v]oda 'water', since the sonorant strengthening rule would convert it into the phonetic spirant [v] and nothing much appears to depend on this representation. In [vl]ec 'drag, vb.', however, treating the initial [v] as underlying /w/ means that the onset is a combination of two sonorant elements for Kuryłowicz and that it contains an extrasyllabic sonorant within our proposal. The idea that all instances of [f, v] are derived from underlying /w/, as implied by Kuryłowicz, is clearly untenable, since [f] appears syllable-initially in e.g.: [f]ala 'wave', [f]ładra 'plaiice', [f]alsz 'falsehood', [f]ajka 'pipe' etc. where it could not be derived as no devoicing rule applies syllable- or word-initially. This means that at least in some positions /f/ has to be recognised as an underlying segment, which reopens the question as to whether it makes sense to postulate a sonorant underlying in words such as *woda* and *wlec* above. The phonological status and derivation of the two phonetic spirants [f, v] remain an important research area³.

The second complication is Kuryłowicz's decision to include [ś, ź] together with sonorants; this is partly defensible on synchronic grounds: thus *k*[r]a 'ice float' – *k*[ś]e 'id. loc. sg.', *g*[r]a 'game' – *g*[ź]e 'id. loc. sg.' show that the sonorant /r/ when palatalised emerges as voiceless and voiced spirant [ś, ź] depending upon the voice quality of the preceding obstruent. Kuryłowicz extends this analysis to non-alternating forms and claims that [ś, ź] following obstruents in [pś]ód 'front', [bź]eg 'coast', [tś]eba 'it is necessary', [dź]azga 'splinter', [kś]ak 'bush', [gź]ech 'a sin', [xś]an 'horse-radish' belong together with sonorants because they derive historically from palatalised /r/. A statement that [ź] belongs together with sonorants can only make sense when we go one step further and say that it is a

³ Kuryłowicz's proposal can be shown not to work in individual cases involving /f/. In *sflaczały* 'flaccid' the /sfl/ sequence cannot be divided either in /sf/ or /fl/ if we take seriously Kuryłowicz's assertion that the obstruent in a cluster must be a plosive, a claim repeated several times in the paper.

sonorant phonologically – we saw above that this is justified at morpheme internal position (cf. *ka[ʒ]eł* ‘dwarf’ – *ka[r]ła* ‘gen. sg.’, *o[ʒ]eł* ‘eagle’ – *o[r]ła* ‘gen. sg.’ where [ʒ] alternates with [r] without involving morpheme boundaries). What we now need to do is to assume that the non-alternating post-consonantal [ʂ, ʒ] is also derived from intermediate or underlying /r/: in Gussmann (in press) we put forward a hypothesis that surface palatalised consonants (and also some palatals) be represented underlyingly as plain ones with the prelinked autosegment [-back]. If this proposal is accepted, then we have a ready solution to the problem posed by Kuryłowicz’s interpretation, since, corresponding to the obstruent plus spirant sequences above, we have a phonological obstruent plus palatalised /r/, i.e.: /pr’, br’, tr’, dr’, kr’, gr’, xr’/. As with the sonorant /w/ there is no natural possibility of extending this interpretation to [ʂ, ʒ] appearing as the only consonants in the onset.

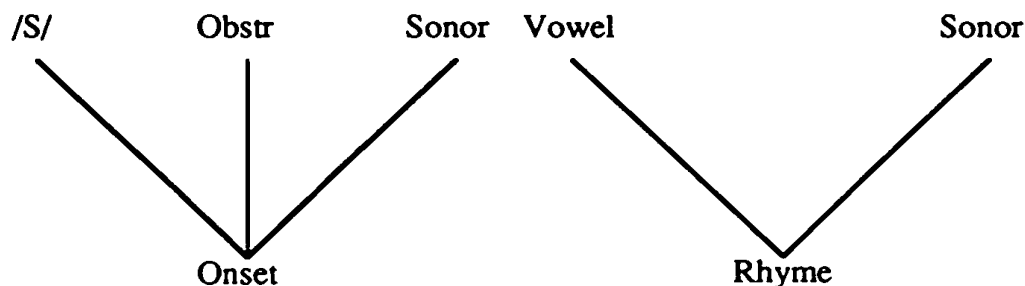
Our discussion of the onset has hopefully cleared some ground: we claim that a well-formed cluster consists of a sibilant followed by an obstruent which in turn is followed by a sonorant. All the elements are optional while their order is inviolable; furthermore, the analysis requires that the sonorant /w/ be turned into the phonetic [f, v] while /r/, if palatalised, emerges as [ʂ, ʒ]. These surface departures do not invalidate the regular phonological structure of the Polish syllable. What remains unexplored in this account is the question of how serious extrasyllabicity is in Polish – in other words, what are the consonantal sequences that fail to conform to the onset template and how significant is the lexical support of such sequences. It would seem that since extrasyllabicity is by its very nature irregular, only sporadic items should illustrate the offending clusters.

Turning now to the rhyme, we start by noting that it contains an obligatory vocalic nucleus realised as a vowel which can be followed by an optional sonorant. The well-known Polish tendency towards open syllables is violated only to the extent that sonorants may follow a nuclear vowel as in *war.ta* ‘guard’, *sej.my* ‘parlament, nom. pl.’, *szan.sa* ‘chance’, *łam.sić* ‘stiffle’ and *pal.to* ‘coat’. This position amounts to a claim that the Polish syllable contains no consonantal coda. What needs to be explained in this connection is whether the vowel sonorant sequence makes a complex nucleus or whether the sonorant is assigned to the coda. In any case, all phonetic and phonological instances of open syllables or syllables ending in a sonorant are mechanically covered by this rhyme template, e.g.: [pa.no.va.l’i] ‘they ruled’, [vi.na.tu.ʒe.ńe] ‘aberration’, [pra.vo.swa.v’e] ‘Orthodox church’, [ro.man.ti.čnɨ] ‘Romantic’ etc. What needs to be explained are cases of apparent violations of open syllables; these primarily involve word final position as there are hundreds of words ending in an obstruent phonetically, e.g.: *wido[k]* ‘sight’, *de[ʂč]* ‘rain’, *spó[jš]* ‘look’, *zabó[jstf]* ‘homicide, gen. pl.’, *ma[wp]* ‘ape, gen. pl.’, *mo[st]* ‘bridge’, *ma[rtf]* ‘worry, imperative’. As has been extensively argued in the generative literature (e.g. Gussmann 1980) all such words must be entered phonologically with a final vowel marking a specific grammatical case or category. This vowel, which we will designate simply as a V slot here, is the exponent of the nom. sg., gen. pl., and the imperative, but it also appears in a number of derivational suffixes (e.g.: -Vny, -Vski, -Vk). It is subsequently deleted, which accounts for the majority of the surface violations of our syllable template.

There still are cases where a V slot could not be motivated or motivated only indirectly. Consider the infinitives *ī[ść]* ‘go’ (*ī[d]e* ‘I go’), *wie[ść]* ‘lead’ (*wio[de]* ‘I lead’): the infinitive suffix [ć] could be argued to come from the phonological representation /t’V/ which clearly is a well-formed syllable. The consonant /d/ preceding such a suffix, however, could not be assigned to the onset of the final syllable as it would violate the template nor could it be assigned to the preceding syllable since it is not a sonorant. Such a consonant would remain unsyllabified, i.e. extrasyllabic. The same would apply to the consonant of the suffix if we decided not to derive it from /t’V/, but from /t’/. It has to be stressed, however, that phonologically the number of such cases is quite small; extrasyllabic consonants massively arise in the course of the phonological derivation along with the deletion of V slots. The subsequent fate of such extrasyllabic consonants is the same as those arising in connection with onset formation: the process or processes flattening syllable structure will adjoin all

such consonants to some syllable(s). At this stage, however, the concepts of the onset or rhyme no longer play any role.

Summing up: the above discussion was meant as a contribution to the study of Polish syllable structure in the context of an explicit phonological description. We have taken the strong position, claiming that every Polish syllable conforms to the following template:

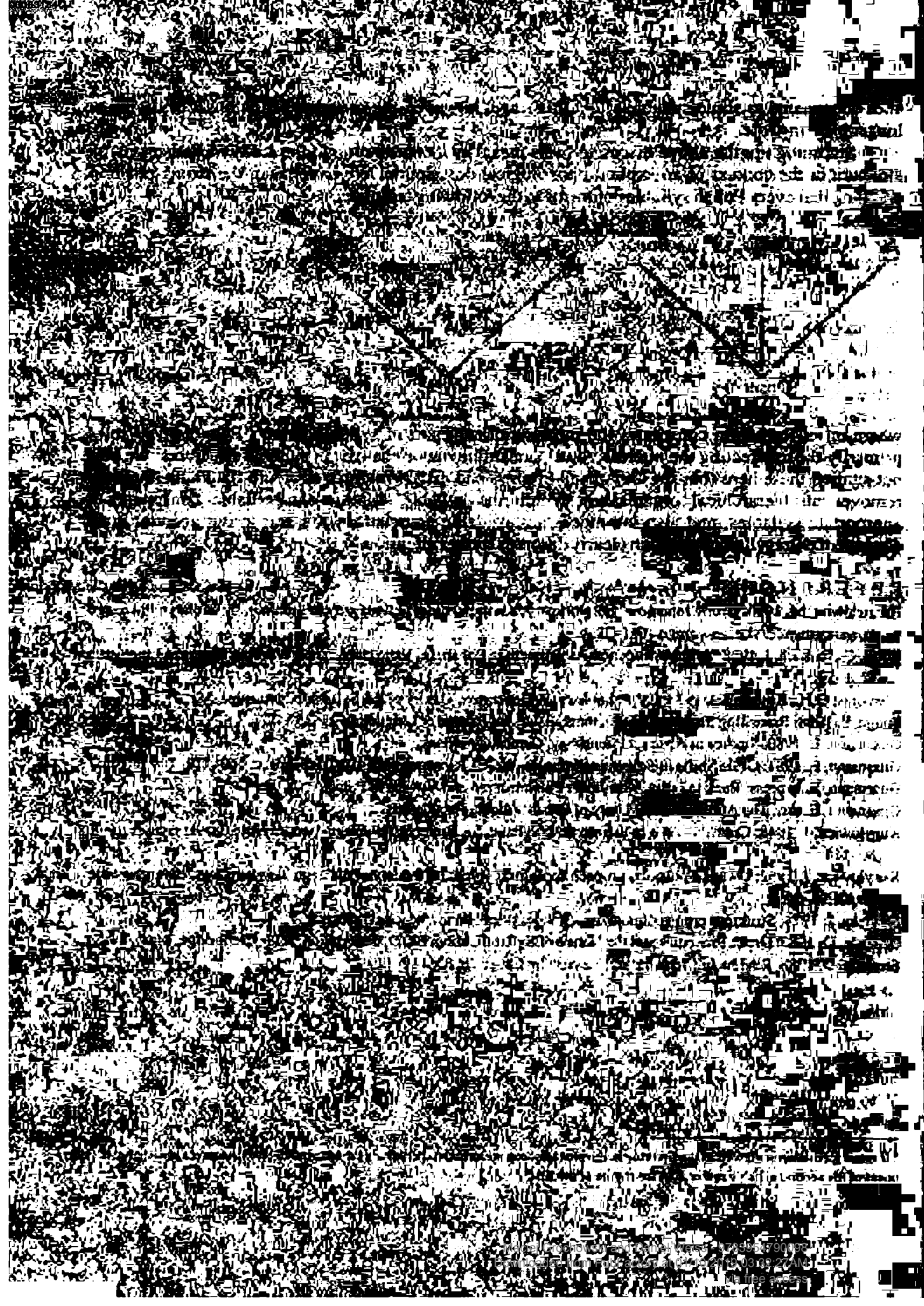


where onset formation constitutes the most significant part of syllabification⁴. Phonological rules, primarily those affecting the nuclear vowel, constitute major changes in syllabic structures; we have not studied these here (but see Gussmann in press and ms.). Finally, a structure flattening operation removes all hierarchical organisation within the syllable, adjoins extrasyllabic consonants to appropriate syllables, and also introduces ambisyllabic associations. Central to our account is the concept of extrasyllabicity, which clearly deserves further attention.

REFERENCES

- Bargielówna, M. 1950: Grupy fonemów spółgłoskowych współczesnej polszczyzny kulturalnej. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 10: 1–25.
- Booij, G., Rubach, J. 1988: Syllable Structure Assignment in Polish. In: *Vrije Universiteit Working Papers in Linguistics* 32: 1–59.
- Clements, G.N., Keyser, S.J. 1983: *CV Phonology: A Generative Theory of the Syllable*. Cambridge, Mass.
- Fudge, E. 1988: Branching Structure Within the Syllable. In: *Journal of Linguistics* 23: 359–377.
- Gussmann, E. 1980: *Studies in Abstract Phonology*. Cambridge, Mass.
- Gussmann, E. 1981: Glide Shifts in Polish. In: Dressler, W. (ed.): *Phonologica 1980*, Innsbruck: 169–178.
- Gussmann, E. in press: Back to Front. Non-linear Palatalisation and Vowels in Polish.
- Gussmann, E. ms.: The Autosegmental Unity of Polish Voicing Phenomena.
- Kuryłowicz, J. 1948: Contribution à la théorie de la syllabe. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 8: 80–114.
- Kuryłowicz, J. 1952: Uwagi o polskich grupach spółgłoskowych. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 12: 54–69.
- Sawicka, I. 1974: *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*. Wrocław.
- Steriade, D. 1982: *Greek Prosodies and the Nature of Syllabification*. Ph. D. dissertation, MIT. Cambridge, Mass.
- Steriade, D. 1988: Review of Clements and Keyser. In: *Language* 65: 118–129.

⁴ If onset formation is viewed as the first rule in the process, then we automatically ensure that an intervocalic sonorant is assigned to the onset of the second syllable rather than the rhyme of the first.



TOPIC, FOCUS, AND CONSTITUENCY VERSUS DEPENDENCY

The domain of topic-focus articulation (TFA), to which Andrzej Bogusławski devoted one of his books (1977), still offers many issues open for further discussion between different trends of theoretical linguistics and of the philosophy of language. Bogusławski's book has been a highly important contribution to the use of operational tests for a specification of the basic oppositions in the given domain, as well as to the understanding of the interrelations between TFA and presuppositions, negation and modality.

In the present paper, we would like to point out (a) some of the differences between a treatment of TFA based on constituent structure grammars and on dependency syntax, and (b) some recent misunderstandings concerning the presuppositions triggered by NP's under certain conditions determined by TFA.

Since Chomsky's 1971 first account of focus, the linguistic descriptions based on constituency have often mistakenly assumed that both the focus and the topic of a sentence always is a single constituent – if not of an underlying level, then of the surface (or S-) structure. In some of the recent writings, this assumption has been abandoned and frameworks are used which make it possible (and necessary) to state that in such sentences as (1) – or in their preferred reading –, there are two foci (expressed by the *for-* and *to-*phrases), and in (2) there are three topics (the subject and the two adverbs).¹

(1) (Where did you spend your vacation?) We went to Greece for two weeks.

(2) John was WAITING here yesterday.

Let us recall that TFA is a complex patterning which includes several layers of phenomena. Not only the boundary between topic and focus has to be distinguished, but also the individual word form occurrences in the underlying structure have to be understood either as contextually bound (CB, i.e. chosen by the speaker among the items s/he assumes to be easily available in the hearer's memory and mentioned as 'given', or at least 'recoverable') or as non-bound (NB), i.e. as adding 'new' information (easily available or not). Moreover, the hierarchy of Firbas' communicative dynamism (CD, "deep word order") should be taken into account.

In our attempt to describe these layers in a uniform manner, we assume that a representation of a meaning of the sentence (its underlying, tectogrammatical representation, TR) can have the form of a dependency tree (generalized, as for the points concerning coordination, see Plátek et al. 1984). The dependency approach has certain advantages in comparison with constituency (or with categorial grammars), since especially the issues connected with focus inheritance can be treated here by means of a more economical framework and in a more complete way (see Koktová's 1988 review of Rochemont 1986).

In the dependency-based account of sentence structure including TFA (with complex symbols occurring as labels of the nodes, the main verb constituting the root of the tree, and the left-to-right order of the nodes representing the hierarchy of CD) we work with two rather strong hypotheses:

(a) The boundary between topic and focus is always placed so that there is such an item A in the TR that every item of the TR which is less (more) dynamic than A belongs to the topic (focus). In the primary case, the verb meets the condition on A and it is itself included in the focus. There are at least two secondary cases, in the first of which the verb meets the condition on A and is included in

¹We prefer to speak about parts of a single topic (focus) in such cases. – We assume that the sentences are pronounced with neutral intonation, i.e. without stress on a non-final sentence part, if such a secondary placement of stress (of the intonation center of the sentence) is not denoted by the capitals.

the topic, while in the latter the verb together with all its modifications (its daughter nodes) belongs to the topic, the focus consisting only of one or more nodes subordinated to the most dynamic of these modifications.

(b) The hierarchy of CD within focus is determined by an ordering of the kinds of modification (types of dependency relation: deep cases and adverbials), which is given by the grammar; we call this scale 'systemic ordering' (SO). In individual sentences, this scale is "changed" into their hierarchy of CD by the contextually bound elements being "removed to the left"; the hierarchy of CD of CB elements is not determined by the grammar, so that permutations of the parts of the topic are possible.

The core of the generative component enumerating the TR's, reflecting also their TFA, was presented in Hajičová and Sgall 1980 in the shape of a pushdown automaton; it consists of eight rule schemes generating TR's in the shape of linearized dependency trees, with special subscripts denoting the contextually bound elements; as was shown in Sgall et al. 1986, the focus of the sentence can be defined on the basis of these primitive notions. In the lexicon, every entry is assigned a frame or grid, i.e. an ordered list of possible types of complementations, classified into (i) obligatory and optional, (ii) participants ("deep cases") and free modifications, and (iii) superficially deletable and non-deletable. The complementations are ordered in accordance with SO in the grids; however, in a TR of a particular sentence, the complementations are ordered according to the scale of CD which, within the topic, can differ from SO (see point (b) above).

Such words as *only* and *even*, as well as the negation and sentential adverbials, are called 'focalizers', since they have foci of their own; they often occupy a boundary position between topic and focus, as in (3), but they can also be included in the topic or constitute the single element of the focus, as in (4), in which case their scope coincides with the rest of the sentence (with the topic); a detailed analysis of the positions of these adverbials in TFA was presented by Koktová 1986.

(3) We found only Tom's SISTER there.

(4) Jane hit the window INTENTIONALLY.

If the boundary position is not occupied by an overt focalizer, then it is possible to accept the presence of the affirmative modality as a virtual focalizer (see Zemb 1987; cf. also Jacobs 1982; 1983). It appears that two approaches may be formulated as equivalent here:

(a) to take a sentence without a focalizer as the basic (prototypical) case, as was done in our previous writings, to regard the focalizers in the position of the boundary between topic and focus as the primary occurrences of focalizers (cf. Hajičová's 1973, treatment of negation), and to describe the other possible positions of focalizers as specific secondary cases (the syntactic conditions and the semantic interpretation of which have to be specified);

(b) to start the description from the general case (taking into account the different possible positions of focalizers) and to handle a sentence without any overt focalizer as displaying a 'zero' focalizer, i.e. the assertive modality of the verb; however, it would then be necessary to admit the existence of such a zero focalizer also in such sentences where an overt focalizer is included in the topic part of the sentence, e.g. (*Who did only John see?*) *Only John saw MARY yesterday*; it would not be quite clear in such a case whether a zero focalizer is not present when a focalizer occupies the position of the boundary between topic and focus.²

Since the focalizer can belong either to the topic or to the focus, it seems preferable to understand its primary position (on the boundary) as that of the least dynamic element of the focus, rather than as a third part of the sentence (between its topic and focus).

² Why should not the affirmative modality play the role of a focalizer in *Jack readily helped his father* if it plays this role in *Jack helped his father*? However, in *Jack helped even his father* the modality (together with the lexical meaning of the verb) is included in the topic.

It has been known since the 1970's in European linguistics that TFA is relevant, in some cases, for the question of whether or not a definite NP triggers a presupposition (see Hajičová 1971, 1974, Sgall et al. 1973: 108ff.). Bogusławski (1977: 80f) analyzed these issues in the context of semantics and of the philosophy of language, taking the notion of aboutness to be basic. Recently, this issue has also been discussed in American philosophy of language and semantics. Atlas (1988), after having heard of the opposition between topic and focus, points out that this opposition is responsible for the difference between (5a) and (5b), where – as was stated by P. Grice, G. Warnock and P. Strawson in the early 1950's – the phrase *the king of France* triggers the relevant “existential” presupposition in (a), there being no such presupposition triggered in (b).

(5a) The king of France visited the exhibition.

(5b) The exhibition was visited by the king of France.

While (5a), with the given phrase in its topic (i.e., more exactly, contextually bound)³, is used appropriately only when speaking about a time (and a possible world) where France had / has / will have a king, (5b), where the phrase does not belong to the topic (in NB), is a false utterance, if used in our (time and) world, its negative counterpart being true.

However, it should be noted that this elementary distinction does not tell the whole story. It is not correct to assume, as Atlas does, that (in an existential statement) a definite NP triggers a presupposition of existence only if it designates the topic, and that the subject of such a statement as (6) does not designate the topic.

(6) John exists.

First, it is imprecise to speak about a presupposition of existence in these and similar cases. It is not the existence of the object referred to (in the possible world and time which the utterance refers to), that is presupposed as (7) and (8) show (cf. Sgall et al. 1986: 187).

(7) Their arrival did not take place.

(8) The vase you gave me does not exist any more; it fell down and smashed to pieces.

To be more exact, it is a kind of ideal existence in the minds of the speakers which is presupposed here; the object referred to by such an NP is an element of the activated part of the stock of knowledge (information) shared by the speaker and the hearer (see Hajičová and Vrbová 1981; Sgall et al. 1986, Section 3.7.). Therefore it is preferable to speak about referential, rather than existential, presuppositions.

Second, it is necessary to investigate which kinds of NP's trigger such presuppositions if they designate (a part of) the topic. It seems that *the exhibition* (the definiteness of which is conditioned contextually, coreferentially, in contrast to the semantic conditioning of the definiteness with *the king of France*, which represents an office in Tichý's, 1988, sense) triggers a referential presupposition both in (5b), where it designates a topic, and in (5a), where it does not; (cf. Sgall et al. 1986: 89, n. 65).

Third, even such simple existential sentences as (6) have their counterparts with marked intonation, such as (9).

(9) JOHN exists.

³ Using the opposition of CB vs. NB, we also get an appropriate result e.g. for *Jim knew whether the king of France visited the exhibition* and for *Jim knew whether the exhibition was visited by the king of France*, where the relevant phrase belongs to the topic of neither of the two complex sentences, although it is CB in the former (triggering the presupposition) and NB in the latter (without the presupposition). To be more exact, we should recall that the relevant phrase is CB in the preferred reading of (5)(a), while there is also another reading, in which the phrase is NB (this reading of (5)(a) has no topic, cf. Sgall et al., 1986, 64f).

Like the word order switch between (5a) and (5b), the switch of the position of the intonation center between (6) and (9) also corresponds to the switch of the topic of the sentence. There is no reason to assume that existential statements would differ in this point from other sentences, such as (10a), with a topical subject, and (10b) with the verb designating the topic. While (6) and (10a) are about John, (9) and (10a) are about existing and sleeping, respectively.

(10a) John slept.

(10b) (It is) JOHN (who) slept.

Thus we come to the conclusion that (6) is about John, although it is not necessarily true (since *exists* is primarily understood as *exists in the actual world*, whereas the presupposition triggered by *John* is only that there is in a possible world an individual, the image of which has been activated enough in the given time point of the discourse to be referred to just by this name). It is then possible not only to appropriately assert that *Pegasus does not exist*, but also to have true sentences about round squares.

(11a) Round squares do not exist.

(10b) Round squares were never observed during our research.

(10c) During our research, we never observed round squares.

In (11a) the position of the subject NP is similar to that of *John* in (6), i.e. the presupposition (here triggered by an NP that is not definite) does not immediately concern the assumptions on the actual world; in (b) the situation is similar (only the statement is not existential), and in (c) no presupposition is triggered by the NP.

Atlas is undoubtedly right in stating that much of the philosophical argument is derived from a linguistic mistake. However, the mistake was not due to linguists; it came into being, and partly still exists, due to the fact that natural language often is discussed by philosophers without an appropriate knowledge of relevant linguistic results.

REFERENCES

- Atlas, J.D. 1988: What are negative existence statements about? In: *Linguistics and Philosophy* 11: 273–294.
- Boguslawski, A. 1977: *Problems of the thematic-rhematic structure of sentences*, Warsaw.
- Chomsky, N. 1971: Deep structure, surface structure and semantic interpretation. In: D.D. Steinberg and L.A. Jakobovits (eds.), *Semantics – An interdisciplinary reader*, Cambridge: 193–216.
- Hajičová, E. 1971: Some remarks on presupposition, presented at the International Conference on Computational Linguistics, Debrecen. Printed in *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 17, 1972: 11–23; also in: F. Papp and G. Szépe (eds.), *Papers in computational linguistics*, Budapest 1976: 189–197.
- Hajičová, E. 1973: Negation and topic vs. comment. In: *Philologica Pragensia* 16: 81–93.
- Hajičová, E. 1974: Meaning, presupposition and allegation. In: *Philologica Pragensia* 17: 18–25. Reprinted in: W. Klein and A. von Stechow (eds.), *Functional generative grammar in Prague*, Kronberg/Taunus 1974: 160–172.
- Hajičová, E. and P. Sgall 1980: A dependency based specification of topic and focus. In: *SMIL – Journal for Linguistic Calculus* 1/2: 93–140.
- Hajičová, E. and J. Vrbová 1981: On the salience of the elements of the stock of shared knowledge. In: *Folia linguistica* XV: 291–303.
- Jacobs, J. 1982: *Syntax und Semantik der Negation im Deutschen*, München.
- Jacobs, J. 1983: *Fokus und Skalen: Zur Syntax und Semantik der Gradpartikeln im Deutschen*, Tübingen.
- Koktová, E. 1986: *Sentence adverbials in a functional description*, Amsterdam.
- Koktová, E. 1988: Review of Rochemont (1986). In: *Journal of Pragmatics* 12: 241–253.
- Plátek, M., J. Sgall and P. Sgall 1984: A dependency base for a linguistic description. In: P. Sgall (ed), *Contributions to functional syntax, semantics and language comprehension*, Prague-Amsterdam: 63–97.
- Rochemont, M.S. 1986: *Focus in generative grammar*, Amsterdam.

- Sgall, P., E. Hajičová and E. Benešová 1973: *Topic, focus and generative semantics*, Kronberg/Taunus.
- Sgall, P., E. Hajičová and J. Panevová 1986: *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects*, Prague-Dordrecht.
- Tichý, P. 1988: *Foundations of Frege's logic*. Berlin.
- Zemb, J.-M. 1987: *Zum Begriff des 'Prädikats'*. In: W. Wilss and K.-D. Schmitz (eds.), *Maschinelle Übersetzung – Methoden und Werkzeuge*, Tübingen: 101–111.

DER PRÄDIKATIVE INSTRUMENTAL BEIM RUSSISCHEN SUBSTANTIV ALS REDUNDANTES SIGNAL IN KOPULASÄTZEN

1. Einführung¹.

Das Auftreten des Prädikatsnomens (PrN) im Instrumental (Instr) ist ein seit langem diskutiertes Thema, nicht nur für das Russische, sondern auch für andere slavische Sprachen. Dennoch scheint in den bisherigen Untersuchungen² ein wesentlicher Aspekt dieser Problematik übersehen worden zu sein: es handelt sich beim prädikativen Instrumental (PrN-Instr, d.h. Prädikatsnomen im Instrumental) um ein redundantes Signal. Ein redundantes Signal sei ein Element der Ausdrucksebene natürlicher Sprachen, welches zusammen mit mindestens einem anderen ein und dasselbe inhaltliche bzw. grammatisch-inhaltliche Moment repräsentiert. Es kann sich dabei um absolute Elemente wie Kasusmarkierungen oder spezifische Marker (z. B. die Fragepartikel *li*) handeln oder um relationale wie Wortstellungsphänomene. Die Signalisation kann also auf mehr als einer Ebene natürlicher Sprachen erfolgen. So ist die unbestreitbare Tatsache, daß es sich beim folgenden Satz um eine Entscheidungsfrage handelt, gleich durch drei Phänomene signalisiert.

(1) Govorjat li oni po-russki?

Zum einen haben wir die Partikel *li* als absoluten syntaktischen Marker, weiterhin die Inversion von Prädikat und Subjekt als relationalen syntaktischen Marker und schließlich einen bestimmten Verlauf der Intonation. Synonymische Fragen zu (1) können auch mit Hilfe nur der beiden letztgenannten Signale³:

(2) Govorjat oni po-russki?

oder auch nur mittels des letzten, der spezifischen Intonation für Entscheidungsfragen, ausgedrückt werden:

(3) Oni govorjat po-russki?

Dieser unterscheidet sich sonst an der Oberfläche nicht mehr vom entsprechenden Aussagesatz:

(4) Oni govorjat po-russki.

Auch der Genitivus negationis beim direkten Objekt, eine Eigenschaft des Russischen aus dem gemeinslavischen Erbe, ist ein solches redundantes Signal, zumindest in Kontexten, in denen die Verwendung von Genitivformen nicht durch andere Faktoren determiniert wird (Belebtheit des direkten Objekts, Partitivus, generelle Genitivreaktion des Verbs). Die folgenden beiden Sätze unterscheiden sich auf der Inhaltsebene nur durch Fehlen oder Vorhandensein der Negation, d. h. durch ein inhaltlich relevantes Moment:

(5) Ona znaet étu knigu.

(6) Ona ne znaet étoj knigi.

Formal sind es dagegen z w e i Elemente, durch welche sich dieses Paar unterscheidet: zum einen durch Fehlen – in (5) – und Anwesenheit – in (6) – des Negators *ne*, zum anderen aber auch durch die unterschiedlichen Kasus des direkten Objekts, nämlich Akkusativ in (5) und Genitiv in (6). Der

¹ Für kritische Kommentare zu einer früheren Version dieses Aufsatzes danke ich W. Block, A. de Vincenz und A. Walsleben, Göttingen, V. S. Chakovskij, Leningrad, sowie M. Taube, Jerusalem. Verbliebene Fehler und Schwächen liegen in der Verantwortung des Verfassers.

² Vgl. die reichen bibliographischen Hinweise in der monographischen Darstellung des Problems von Schaller (1975, bes. 143ff), auf welche im folgenden verschiedentlich einzugehen ist.

³ Wenn diese drei Varianten einer Entscheidungsfrage als synonymisch bezeichnet werden, so soll das nicht heißen, daß es sich in jeder Hinsicht, insbesondere pragmatisch und stilistisch, um Äquivalente handelt.

Genitivus negationis ist bekanntlich im Russischen zumindest zu einem gewissen Grade optional. (Vergleiche die folgenden Sätze, wobei von jetzt an Beispiele in der Form von Belegen aus russischen Texten gegeben werden sollen.)

- (7) Ona kak budto ne videla i ne slyšala *rydanij* Ol'gi Vasil'evny i obyčnym svoim vorčlivym golosom sprosila: Gde u vas soda? XGTR0101
- (8) Cikel etich koncertov prodolžalsja v tečenie polugoda, i ja ne ošibus', esli skažu, čto ni razu ne videl v zale kapelly choťja by *odno svobodnoe mesto*. VrSeb 321
- (9) Kostoglotov otvetil Rusanovu, otvetil Achmadžanu, a bezgolosnomu ne otvetil – ne dal emu *adresa*. RK 144
- (10) ... podošla k bufetu, vzjala čašku i nalila v nee vodu iz čajnika. Net, ne dala *vodu* Ol'ge Vasil'evne, voda nužna byla ej samoj. XGTR0101 2

D. h., der Genitivus negationis ist als Kosignal der Negation (zu einem gewissen Grade) auslaßbar⁴. An seine Stelle kann der Akkusativ treten – so in (8) und (10), welcher in diesen Kontexten auch bei nicht negiertem Verb der Kasus des direkten Objekts wäre. Aber diese 'Reduktionsmöglichkeit' ist kein unabdingbares Kriterium eines redundanten Signals. Im Polnischen ist hier der Genitivus negationis bekanntlich obligatorisch. Aber auch in diesem Fall sprechen wir von redundanter Signalisation, da wie für unser Beispiel (6) auch hier gelten würde, daß ein Element des Inhaltsplans, nämlich die Negation, das Auftreten zweier Ausdruckselemente bedingt: der Negationspartikel *nie* und der jeweiligen Genitivmarker am direkten Objekt.

← Inwiefern kann das PrN-Instr als redundantes Signal bezeichnet werden? In Kopulasätzen gibt es bekanntlich für das PrN eine ähnliche Variation zwischen dem Nominativ und dem Instrumental wie beim direkten Objekt negierter transitiver Verben zwischen dem Genitiv und dem Akkusativ, was folgende Beispiele illustrieren.

- (11) S Rodičevym oni byli kogda-to *druz'ja*, v odnoj komsomol'skoj jačejke, etu kvartiru polučali vmeste ot fabriki. RK 182
- ✗ (12) I krome togo, my s Volodej byli togda zakadyčnymi *druz'jami*. XGGR0102 1
- (13) Éta medsestra byla dobryj *čelovek* i, naverno, daže bol'se zabolilas' o nem, čem o sebe. XVSI0101 5
- ✗ (14) Sereža ne znal – na kom emu ostanovit'sja. A ta ženščina znała. Ona byla si'lnym *čelovekom* i umela postojat' za svoe sčast'e. XGTV0101 2

Wie in diesen Satzpaaren, (11, 12) und (13, 14), kann in semantisch vergleichbaren Kontexten zum einen der Nominativ stehen (11, 13) oder aber auch der Instrumental (12, 14), ohne daß sich unmittelbar eine inhaltliche Motivation für diesen formalen Kontrast offenbart. Der Instrumental als Marker des PrN ist also in derartigen Sätzen verzichtbar. Der Status eines Substantivs, mit oder ohne Attribut, als Prädikatsnomen wird häufig nicht durch flexionsmorphologische Veränderung, sondern primär durch die Satzgliedfolge und ggf. durch die Kopula angezeigt⁵.

⁴ Verbreitet ist die Ansicht, daß der Genitiv des direkten Objekts nach verneinten transitiven Verben das 'Nichtvorhandensein' des Referenten des Objekts impliziert, im Gegensatz zum Akkusativ. Bemerkenswert ist die genau entgegengesetzte Verteilung der beiden Kasus in (7) und (8). Allerdings nehmen in Fällen wie (7) verschiedene Grammatiker den Standpunkt ein, daß trotz des objektiven Vorhandenseins des Objektreferenten der Genitiv dann eben das subjektive Nichtvorhandensein ausdrückt. Zu (9) sei angemerkt, daß es sich um eine bestimmte Adresse, also wie in (10) um ein determiniertes direktes Objekt handelt.

⁵ Zum Fehlen der Kopula vgl. Ferguson (1971).

2. Zum Forschungsstand. ↓

Es hält sich in der sprachwissenschaftlichen Literatur seit Jahrzehnten die Meinung, daß das PrN-Instr in den slavischen Sprachen eine temporäre, vorübergehende oder zufällige Gültigkeit von Prädikationen des Typs 'X ist Y' signalisiert, das PrN-Nom dagegen eine konstante und charakteristische⁶. Wenn dies zuträfe, könnte prinzipiell nicht mehr vom PrN-Instr als redundantem Signal gesprochen werden. Durch den formalen Gegensatz Instrumental vs. Nominativ wäre ja generell der inhaltliche von Temporarität vs. Konstanz ausgedrückt. Erhebliche Zweifel an diesen beiden vermeintlichen semantischen Kategorien hat bereits Klemensiewicz (1926: 143ff) in seiner Untersuchung des Prädikatsnomens in polnischen Kopulasätzen angemeldet und weiter (S. 128f) am Beispiel von Sucheckis „Zwieszła gramatyka polska” (Kraków 1867) gezeigt, zu welchen paradoxen Aussagen die zwanghafte Suche nach einer einzigen semantischen Motivation für den Gegensatz PrN-Instr vs. PrN-Nom führen kann.

Auch die bereits erwähnte Monographie von Schaller (1975) bleibt der Tradition des 19. Jahrhunderts treu, indem zunächst festgestellt wird, daß eine von zwei grundlegenden Eigenschaften des PrN-Instr sei, eine temporale, lokale oder modale Beschränkung der Gültigkeit einer Prädikation 'X ist Y' mit zu signalisieren, eine Beschränkung, die außerdem im Satz auch durch eine temporale, lokale oder modale Adverbiale bzw. ein vergleichbares Genitivattribut zum PrN ausgedrückt wird (S. 87ff). Sollte dem so sein, so wäre der Instr beim PrN auch hier Kosignal. Allerdings wird im weiteren Verlauf der Arbeit (S. 108f) festgestellt, das PrN-Instr könne eine derartige Restriktion auch allein zum Ausdruck bringen, womit wir wieder beim alten wären. Beispiele, die – ganz im Sinne von Klemensiewicz – dies in Zweifel stellen, sind mühelos zu finden:

(15) Èto on mne takim dostalsja, skazala Ol'ga Serafimovna, ran'se-to on byl *gusar*.

XGGR0201 4

(16) Ona sovsem byla *devočka*, no rosta vysokogo, temnen'kaja i s japonskim razrezom glaz.
RK 312

In (15) liegt mit dem Adverb *ran'se* explizit eine zeitliche Restriktion vor. Dennoch steht das PrN im Nominativ: *gusar*. In (16) wird das PrN durch das Substantiv *devočka* gebildet, welchem als Bezeichnung einer bestimmten Phase im Leben einer Frau sozusagen das Merkmal des Vorübergehenden inhärent ist. Auch hier steht der Nominativ.

Als eigentliche Domäne des Nominativs wird auch von Schaller ein konstantes Prädikationsverhältnis zwischen Subjekt und PrN, die Identität der beiden jeweiligen Referenten, angesehen. Auch hier ist es ein Leichtes, Gegenbeispiele zu finden:

(17) Aleksej Afanas'evič i vyros na zavode, byl staršim *synom* domennogo mastera.

XGBE0101 5

(18) Nadoel emu Sever, ne vstretiš' dereva živogo. On byl *bratom* Pavly, čto iz derevni Dor vyšla za Sen'ku Ponjužina. XSTE0101 2

Allerdings räumt Schaller hier (S. 81) ein:

Der prädikative Instrumental kann im Russischen verwendet werden, wenn das Subjekt vom Prädikatsnomen unterschieden werden soll, z. B. wenn sowohl das Subjekt als auch das Prädikatsnomen ein Substantiv darstellen [...]

Die Formulierung 'kann ..., wenn soll ...' läßt die Vagheit auch dieser, mit Schaller zweiten wesentlichen Funktion des PrN-Instr ahnen. Entsprechend leicht fällt es auch hier, Beispiele zu finden, die Zweifel an dieser Feststellung erwecken:

⁶ Vgl. z. B. Miklosich (1926: 726ff) sowie als neuere Darstellung Borkovskij (1978: 78–85).

- (19) Èto postojannoe bubnenie, čeredovanie nezaprošennoj toboju informacii i nevybrannoj toboju muzyki, bylo vorovstvo vremeni i éntropija ducha, očén' udobno dlja vjalych ljudej, neperenosimo dlja iniciativnych. RK 245
- (20) ... potomu čto avtor, malo komu izvestnyj načínajuščij dramaturg Smoljanov, byl saratovec, vernee, teper'-to moskvič, no detstvo i junost' prošli v Šaratove. XGTR0201 2

In (19) und (20) sind sowohl Subjekt als auch PrN nicht nur Substantive, sondern auch Substantive desselben Genus, so daß auch die Kopula im Präteritum die Satzglieder nicht eindeutig identifiziert. Dennoch steht der Nominativ.

Nichtsdestoweniger ist die Tatsache zur Kenntnis zu nehmen, daß der Instrumental ein deutlicheres Signal für das PrN ist als der Nominativ, da dieser in der Regel auch das Subjekt des Satzes kennzeichnet. Stehen PrN und Subjekt im Nominativ, so liegt gewissermaßen eine syntagmatische Kasushomonymie verschiedener Satzglieder vor. Das Russische (und ähnlich andere slavische Sprachen) hat in seiner Geschichte eine durchaus vergleichbare homonyme Markierung unterschiedlicher Satzglieder aufgelöst. Gemeint ist das direkte Objekt, sofern dieses von einem belebten Substantiv gebildet wird. Mit Jakobson (1936: 253) ist das ideale Subjekt eines transitiven Verbes ein belebtes Substantiv. Das, was heute allgemein als Belebtheitskategorie bezeichnet wird, ist nichts anderes als eine explizite Kennzeichnung eines belebten Substantivs und somit idealen Subjekts als Nicht-Subjekt⁷, welche die alte, auf dem Synkretismus zwischen Nom. und Akk. Sg. der sog. o-Stämme beruhende syntagmatische Kasushomonymie zwischen Subjekt und belebtem direkten Objekt ablöste. Noch vor einigen hundert Jahren variierte der neue Akk. = Gen. mit dem alten Akk. = Nom. bei belebten direkten Objekten ähnlich wie heute Nominativ und Instrumental beim PrN (vgl. z. B. Issatschenko 1983: 413ff). Es stellt sich die Frage, ob nicht für das PrN-Instr als deutlicherem Signal ähnliche Präferenzen des Auftretens zu ermitteln sind, die als gezielte Tendenzen zur Steigerung der Identifikationsmöglichkeit des PrN und somit des Subjekts zu interpretieren sind.

Zusammenfassend läßt sich zur Forschungslage sagen: Auf die Kasusmarkierung des PrN durch Nominativ oder Instrumental scheinen sowohl inhaltliche als auch formale Faktoren Einfluß zu nehmen. D. h., durch die Wahl des einen oder anderen Kasus können einerseits Inhaltselemente symbolisiert werden (z. B. Temporärität vs. Konstanz, Identität), andererseits kann diese Wahl offenbar auch durch eine Notwendigkeit der formalen Differenzierung, der Identifizierung des PrN bestimmt werden. In diesem Sinne werden wir im folgenden von der Symbol- oder der Identifikationsfunktion des PrN-Instr respektive des PrN-Nom sprechen.

Für beide Faktorenbereiche, sowohl für die Inhaltsebene als auch für die des Ausdrucks, des Kodes, sind die Zusammenhänge zwischen den einzelnen Faktoren und der Kasuswahl offenbar nicht deterministisch, sondern stochastisch, also nicht von der Art 'wenn X, dann (immer) Y' sondern 'wenn X, dann vorzugsweise Y'. Mit Phänomenen dieser Art hat sich die Sprachwissenschaft immer schwer getan. Der bereits zitierte Sučeki (1867) führte die Tatsache, daß die Kasuswahl beim PrN des Polnischen bei weitem nicht im Einklang mit den von ihm postulierten Verteilungsbedingungen steht, auf die mangelnde Bewußtseinsschärfe der Sprecher (Schreiber) gegenüber den entsprechenden kognitiven Kategorien zurück. Manch anderer würde heute derartige Variationen als Performanzerscheinungen, als nicht zum System gehörend abtun. Phänomene mit gegenseitigen nicht-deterministischen Abhängigkeiten entziehen sich der direkten Beobachtung durch das 'bloße Auge', die der Sprachwissenschaft näher zu liegen scheint. Diese Phänomene bedürfen zunächst der Quantifizierung und diese Quantifizierungen einer Evaluation, denn quantitative Unterschiede beruhen bekanntlich mitunter auf dem Zufall. Die konventionelle Methode, die sich mit dem Anführen von Beispielen oder auch Gegenbeispielen (gelegentlich in beträchtlicher Zahl) begnügt, kann derartigen stochastischen

⁷ Daß dieses Phänomen statt Belebtheitskategorie eigentlich 'Nicht-Subjekts-Markierung idealer Subjekte in Objektstellung' heißen sollte, belegt auch die Tatsache, daß sich der alte Akk. = Nom. nach Präpositionen, welche natürlich unmißverständlich diesen Nicht-Subjektstatus signalisierten, wesentlich länger hielt als in Objektsfunktion.

Zusammenhängen nicht gerecht werden. Man findet bei entsprechender Suche sowohl Belege pro als auch contra. Es soll daher der Versuch unternommen werden, auf der Basis eines repräsentativen Textkorpus und unter Ausnutzung von Methoden der analytischen Statistik die Art und die Stärke einzelner potentieller Faktoren für die Kasuswahl beim PrN des modernen Russisch zu ermitteln.

3. Das Textkorpus.

Sein Umfang beläuft sich auf 509 000 Wortformen⁸. Davon sind ca. 55 Prozent schöne, 35 Prozent Informationsliteratur (journalistische und Sachtexte), 10 Prozent gesprochene Sprache (die Quelle Zemsk). Die Anzahl der Texte bzw. Textfragmente beträgt 95, davon 88 mit einem durchschnittlichen Umfang von ca. 2 500 Wortformen, sechs mit ca. 25 000 und einem mit ca. 140 000 (die Quelle RK). Es mag verwundern, daß dieser Einzeltext, der immerhin etwas mehr als ein Viertel des Korpus ausmacht, in die quantifizierende Analyse einbezogen wird, welche natürlich auf einer Zufallsstichprobe basieren sollte. Es hat seinen Grund: Es ist immer wieder erwähnt worden, daß der Anteil des Nominativs respektive des Instrumentals an der Markierung des PrN von Quelle zu Quelle schwankt (vgl. z. B. Røed 1966: 14ff). Dieses gilt auch für die hier ausgewerteten Texte. Während nun – bei allen Varianzen – alle anderen Texte eine quantitative Dominanz des PrN-Instr über den PrN-Nom erkennen lassen (durchschnittlich im Verhältnis von sechs zu eins), bevorzugt der letztgenannte, große Text den Nominativ (Verhältnis drei zu zwei). Der PrN-Instr ist bekanntlich die neuere Form und hat sich im Laufe der Jahrhunderte stets ausgeweitet (vgl. Borkovskij 1978: 78ff). Insofern und aufgrund des allgemeinen Übergewichts des PrN-Instr gegenüber dem PrN-Nom im modernen Russischen (vgl. AkGr II 1980: 284) kann dem Text RK hinsichtlich der Kasuswahl beim Prädikatsnomen ein archaischer Zug zugesprochen werden. Der Vergleich zwischen den zum Instrumental tendierenden Quellen mit diesem wird überaus interessante Einsichten bieten⁹.

Die ältesten im Korpus befindlichen Texte stammen aus den sechziger Jahren dieses Jahrhunderts, das Gros aus den siebziger und achtziger. Die Informationsliteratur deckt einen weiten thematischen Bereich ab.

351 Belege liegen insgesamt vor (einige mit mehr als einem Substantiv als PrN), 101 im Nominativ, 250 im Instrumental. Für die Textsorten innerhalb des Korpus ist festzustellen, daß der PrN-Instr in den Informationstexten nahezu Ausschließlichkeit erreicht hat. Der Nominativ kennzeichnet nur weniger als fünf Prozent der PrN. In der schönen Literatur (ohne den 'nominativistischen' Text RK!) und in der gesprochenen Sprache hat er dagegen noch den Anteil eines Fünftels der Fälle, ein statistisch signifikanter Unterschied ($\chi^2 = 11,23$)¹⁰.

4. Kasuswahl und Symbolfunktion.

Der erste potentielle Einflußfaktor der Inhaltsebene, den es zu prüfen gilt, ist natürlich der vermeintliche Zusammenhang zwischen dem PrN-Instr und dem Merkmal der Temporalität auf der einen Seite und dem PrN-Nom und der Konstanz der Gültigkeit von Prädikationen des Typs 'X ist Y' auf der anderen. Abgesehen von den Fällen, wo im Kopulasatz ein expliziter Hinweis auf einen vorübergehenden oder konstanten Status gegeben ist, ist die Klassifikation einzelner Belege mitunter nicht unproblematisch. Bei 17 Sätzen sahen wir uns außerstande, eine Entscheidung zu treffen. Bei fehlender

⁸ Zum Vergleich: dem Häufigkeitswörterbuch von Steinfeldt o. J. liegen 400 000, dem von Zazorina (1977) ca. eine Million Wortformen zugrunde.

⁹ Für alle im folgenden beschriebenen einzelnen Analysen wurde kontrolliert, ob diese große Texteinheit einen spezifischen Einfluß hat. Dies ist in aller Regel nicht der Fall. Auf Divergenzen sowie auf auffällige Übereinstimmungen wird hingewiesen.

¹⁰ Sofern nicht anders vermerkt, basieren die χ^2 -Werte auf dem Vierfeldertest nach Sachs (1978: 269ff). Die Signifikanzgrenze, die zu erreichen ist, um von einem nicht zufälligen Zusammenhang (auf dem 5-Prozent-Niveau) sprechen zu können, beträgt 3,84.

expliziter Kennzeichnung wurde wie folgt gewertet: Berufs- bzw. Tätigkeitsbezeichnungen wurden als [+ temporär] gewertet außer in Fällen wie:

- (21) – Tol'ko dlja éтого? – ispytyvala ona ego glazami. Sejčas ona ničut' ich ne sužala, sejčas ona byla *vrač i vrač*. RK 221

Mit *sejčas* ist sogar eine explizite temporale Einschränkung gegeben, aber die Wiederholung des PrN *vrač* zeigt deutlich, daß es hier nicht um die Zuordnung einer Person zu einem Beruf geht, sondern vielmehr um eine Beschreibung eines Charakterzuges. Charakterbezeichnungen wie *pedant*, *skeptik* etc. werden ohne explizite Kennzeichnung der Temporalität als [– temporär] gewertet. Ebenso wurde mit Bezeichnungen der Zugehörigkeit zu religiösen oder weltanschaulich-ideologischen Gemeinschaften, z. B. *metodist*, *kommunist*, mit Bezeichnung der lokalen Herkunft, z. B. *saratovec*, und mit Verwandtschaftsbezeichnungen verfahren. Von der Möglichkeit einer temporalen Einschränkung ist bei letzteren ohnehin nur für den Bereich der angeheirateten Verwandtschaft auszugehen:

- (22) Tot, čto kogda-to davnym-davno žil zdes', ljubil chozjajku doma, byl ee *mužem* vsego vo-sem' dnej, no kakich – i teper' ... SGKU0101 1

Ebenso sind Substantive wie *rovesnica* als [– temporär] qualifiziert worden, da es sich wie bei Bezeichnungen der Blutsverwandtschaft um unabänderliche Eigenschaften handelt. Substantive, denen das Merkmal des Vorübergehenden sozusagen inhärent ist – Bezeichnungen von Lebensphasen wie *mal'čik* und andere wie *pacient*, *plennik* –, wurden außer bei explizit gegenteiliger Spezifizierung als [+ temporär] eingestuft. Unbelebte Substantive, Abstrakta wie Konkreta, wurden als [– temporär] gewertet, es sei denn, sie sind explizit für eine temporäre, einmalige Gültigkeit gekennzeichnet wie in:

- (23) Politečničeskaja vystavka, byvšaja *pervoj* v Rossii *vystavkoj* pavil'onnogo tipa, razmestilas' na Kremlevskoj naberežnoj, v časti Kremlja, Kremlevskom sadu i Maneže. MoskArch 46

- (24) No *slabym mestom* v élektrozazvedke do nedavnego vremeni byli sami istočniki signalov. SŽ0102 2

Trotz Qualifizierungskriterien, die der oben angezweifelten Kategorie des Vorübergehenden entgegenkommen (vgl. Belege 21 – 24), konnte kein Einfluß der inhaltlichen Opposition [konstant] vs. [temporär] ermittelt werden. Der χ^2 -Wert von 0,02 verweist die ermittelten quantitativen Unterschiede klar in den Bereich des Zufälligen. Wohl gemerkt, alles in allem war der Anteil des Instrumentals höher, aber in beiden Gruppen im gleichen Maße¹¹.

Angesichts der Hartnäckigkeit, mit welcher die slavistische Sprachwissenschaft am Parameter des Temporären für die Kasuswahl beim PrN festhält, und der Unschärfe dieses Kriteriums, die mit Klemensiewicz (1926) nicht nur für den Sprecher/Schreiber, sondern auch für den analysierenden Linguisten ein Problem ist, wurde eine Kontrollberechnung durchgeführt, welche an den Standpunkt Schallers (1975) anknüpft. Verglichen wurden Belege, die eine explizite lokale oder temporale Einschränkung (Adverb, Präpositionalphrase etc.) enthielten (54 Belege), mit solchen, die weder auf dieser Basis noch über die Wortsemantik der Substantive in PrN-Funktion als restringiert in der Gültigkeit einzustufen waren (55 Belege), also nur eindeutige Fälle. Auch hier konnte kein signifikanter Unterschied festgestellt werden ($\chi^2 = 0,78$).

Røed (1966) postuliert vier semantische Gruppen mit unterschiedlichen Auswirkungen auf die Kasuswahl beim PrN: Zuweisung (A) von Charaktereigenschaften des Typs *on byl merzavec* oder auch *on byl chorošij čelovek*; (B) von zeitweilig-zufälligen Eigenschaften wie *on byl molodym čelovekom*; (C) Zuordnungen zu Berufen oder Tätigkeiten; (D) Abstrakta oder, besser gesagt, abstrakte Aussagen. Zu letztgenannter Gruppe zählt Røed auch Belege, in welchen das Subjekt von einem Satz oder Infinitiv gebildet wird. Røeds Zahlen weisen einen steigenden Anteil des Instrumentals für die Gruppen (A) bis (D) aus. Da er es bei seinen Quantifizierungen prinzipiell unterläßt, das Zufallsmo-

¹¹ In der Quelle RK überwog in beiden Gruppen der Nominativ, bei den Aussagen 'mit konstanter Gültigkeit' etwas stärker als bei den anderen.

ment zu kontrollieren, entgeht ihm, daß die Unterschiede zwischen (A) und (B) für das 20. Jahrhundert nicht signifikant sind ($\chi^2 = 0,66$). Da das Moment des Temporären, also (B), schon in der obigen Analyse berücksichtigt wurde, haben wir die Gruppen (A), (C) und (D) an unserem, im Vergleich zu Røeds wesentlich jüngeren Material geprüft. Allerdings muß auf eine Problematik verwiesen werden, welche Røed und ähnliche Darstellungen verschweigen. Es wird so getan, als handele es sich bei den Gruppen (A) bis (C) um streng komplementäre Mengen von Belegen. Dem muß entschieden widersprochen werden:

- (25) Konečno, on byl *priroždennyj pianist*, i tem ne mence mne žal', čto on zabrosil svoi tvorčeskie opyty ... VrSeb 357

Mit *pianist* ist eine Berufs- bzw. Tätigkeitsbezeichnung gegeben, andererseits wird die Angeborenheit des Talents zu dieser Tätigkeit angesprochen, eine konstant intellektuelle, wenn man so will, Charaktereigenschaft: Konflikt zwischen (A) und (C).

- (26) ... počuvstvovala, čto žit' so svekrov'ju budet nesladko, no Sereža očen' chotel, i staruche, vpročem, kakoj staruche, ona byla togda *šumlivoj, suetnoj požiljoj ženščinoj*, nado bylo pojti navstreču. XGTR0101 4

Einerseits werden mit den Adjektiven *šumlivij* und *suetnyj* Charaktereigenschaften angesprochen, andererseits wird die Prädikation durch das Adverb *togda* zeitlich eingeschränkt: (A) oder (B)? Gehört der folgende Satz zu (B), *ran'se*, oder (C), *gusar*.

- (27) Èto on mne takim dostalsja, skazala Ol'ga Serafimovna, ran'se-to on byl *gusar*. XGGR0201 4

Die auffälligste Gruppe bei Røed bilden die Abstrakta. Im 20. Jahrhundert steht das PrN in 95 Prozent der Fälle im Instrumental. In unserem Material finden wir dasselbe Phänomen. Es sind signifikante Unterschiede gegeben zu den Berufsbezeichnungen ($\chi^2 = 11,95$), zu den Charakterbezeichnungen ($\chi^2 = 37,09$) und den übrigen, immerhin 116 Belegen, die keiner der drei Gruppen zuzuordnen sind ($\chi^2 = 13,37$). Auch unterscheiden sich die 'Charaktereigenschaften' signifikant von den Berufsbezeichnungen ($\chi^2 = 10,56$). Allerdings ist dies eindeutig auf den 'nominativistischen' Text RK zurückzuführen. In den anderen Quellen unterscheiden sich von Røeds Gruppen nur die Abstrakta signifikant von allen anderen. Bemerkenswert ist auch dasselbe quantitative Verhältnis der beiden Kasus des PrN bei den Berufsbezeichnungen und den Belegen, die sich keiner der drei Gruppen zuordnen lassen. Die einzige gesicherte Erkenntnis ist somit die eindeutige Tendenz der Abstrakta zum Instrumental.

Ein semantisches Merkmal [\pm abstrakt] spielt nun aber in den grammatischen Strukturen natürlicher Sprachen eine ganz andere Rolle als jene Merkmale, die vermeintlich die Gruppen (A) bis (C) konstituieren. Abstrakta bilden mit den unbelebten Konkreta die Gruppe der unbelebten Substantive und sind somit im Gegensatz zu den belebten zu sehen. Unterschiedliches grammatisches Verhalten dieser beiden semantischen Gruppen läßt sich in etlichen Sprachen nachweisen. Weiterhin ist auffällig, daß bei Røed und auch anderen bei der Exemplifikation der Kategorien (A) bis (C) auffällig häufig von Sätzen mit belebten Substantiven als PrN Gebrauch gemacht wird. Die maskulinen Berufsbezeichnungen gehören ohnehin alle dazu. Unter den 56 Sätzen, in welchen wir in unserem Material eine Zuweisung von Charaktereigenschaften sehen, ist nur ein Beispiel für ein unbelebtes Substantiv als PrN.

In den Ausführungen zum Forschungsstand wurde bereits auf eine Gemeinsamkeit zwischen der Belebtheitskategorie, d. h. der spezifischen Markierung der belebten direkten Objekte durch eine Genitivform, und dem prädikativen Instrumental hingewiesen. Beide sind Phänomene, die Satzglieder flexionsmorphologisch eindeutig als Nicht-Subjekte kennzeichnen und somit das Subjekt indirekt explizieren. Diesem Moment wurde von der bisherigen Forschung keine Beachtung gezollt und insofern auch die Frage nicht gestellt, ob die Belebtheit eine Rolle bei der Kasuswahl des PrN spielt. Eine Ausnahme ist hier die Untersuchung von Nikol's (1985). Sie erörtert die Belebtheit des „Kon-

trolleurs" des PrN, d.h. des Subjekts im hier zur Diskussion stehenden Satztyp. Da wir in derartigen Sätzen jedoch von weitgehender Kongruenz zwischen Subjekt und PrN hinsichtlich der Belebtheit ausgehen können (siehe unten), steht ihre Feststellung (S. 375), die Belebtheit spiele in Sätzen mit der Kopula *byt'* keine Rolle für die Kasuswahl, in krassem Gegensatz zu unseren Ergebnissen. Sie tut es. Unbelebte Substantive als PrN tendieren hochsignifikant stärker zum Instrumental als belebte. Mehr noch: Für alle bis jetzt und im weiteren genannten potentiellen Faktoren wurde die Korrelation mit der Kasuswahl berechnet. Von den semantischen Parametern ist der Wert für die Belebtheit der ausgeprägteste überhaupt mit $r = -0,304$ ¹². Es sei – um Mißverständnissen vorzubeugen – hervorgehoben, daß sich sowohl für die 220 belebten Substantive als auch für die 131 unbelebten ein allgemeines Übergewicht des Instrumentals feststellen läßt, bei den letztgenannten im Verhältnis acht zu eins, bei ersteren jedoch im Verhältnis von nur drei zu zwei. Bezeichnend sind hier wieder die quantitativen Relationen in der Quelle RK. Bei den belebten Substantiven dominiert der PrN-Nom über den PrN-Instr im Verhältnis drei zu eins. Bei den unbelebten wendet sich das Blatt. Der PrN-Instr ist hier doppelt so häufig wie der PrN-Nom. Es liegt dieselbe Tendenz vor, dieselbe Wirkung der Unbelebtheit als 'Attraktor' für den Instrumental, nur bei grundsätzlicher Verschiebung zum Nominativ.

Der Einfluß des Parameters der Belebtheit ist also evident¹³. Spielt die Abstraktheit als eine der Unbelebtheit untergeordnete Kategorie eine Rolle? Die Antwort ist nein. Abstrakta unterscheiden sich nicht signifikant von den (unbelebten) Konkreta ($\chi^2 = 0,90$).

Das Merkmal [\pm belebt] ist also das übergeordnete wortsemantische Kriterium mit dem stärksten Einfluß auf die Kasuswahl beim PrN. Allerdings erscheint dieses auf den ersten Blick paradox: Während belebte Substantive als direkte Objekte eine andere flexionsmorphologische Form als das Subjekt erhalten, ist es die Belebtheit beim PrN, welche eine flexionsmorphologische Homonymie zum Subjekt 'favorisiert'. Wie paßt das zusammen?

Wir kommen auf Jakobson (1936) zurück, der – wie erwähnt – zumindest für transitive Verben belebte Substantive als ideale Subjekte und unbelebte als ideale Objekte versteht. Läßt sich eine derartige Aussage auch für Prädikatsnomen in Kopulasätzen treffen? Wir meinen ja. Das Ideale und Normale ist zunächst die Gleichwertigkeit des Subjekts und des PrN hinsichtlich der Belebtheit. In über 90 Prozent unserer Belege war dieses der Fall. In nur 19 der insgesamt 351 Fälle waren Subjekt und PrN unterschiedlich spezifiziert wie in:

(28) Čelovek byl dlja nego *devstvennym voskom*, iz kotorogo predstojalo čto-to vylepit'. NoPo 105

(29) Telegrammy ob étom ščastlivom polete byli *provozvestnikami* tysjač drugich stol' že ščastlivych poletov. NoPo 148

Inkongruenz hinsichtlich der Belebtheit zwischen Subjekt und Objekt finden wir in derartigen metaphorischen Aussagen.

Die Klärung unserer Frage ist auf dem Hintergrund des Konzepts der Markiertheit möglich. Mayerthaler (1981, bes. 4ff und 11ff) hat durchaus in der Tradition des Begriffes aus der Prager

¹² Da für diese statistische Analyse der multiplen Korrelation dem Nominativ der Wert 0 und dem Instrumental der Wert 1 zugewiesen wurde, ist ein negatives Vorzeichen Signal für eine Tendenz zum Nominativ, ein positiver Wert für eine Tendenz zum Instrumental. Signifikante, nicht zufällige Werte (5-Prozent-Niveau) liegen unter $-0,113$ und oberhalb $0,113$. Bei Variablen mit binärem Wertebereich, wie hier bei der Belebtheit, ist für die jeweils andere Ausprägung derselbe absolute Wert des Korrelationskoeffizienten mit anderem Vorzeichen gegeben. Die Korrelation zwischen unbelebten Substantiven und dem Instrumental hat z. B. den Wert $r = 0,304$.

¹³ Beschränken wir die Prüfung hinsichtlich des Merkmals [\pm temporär] auf die belebten Substantive in PrN-Funktion, so erhalten wir in der Tat einen signifikanten Unterschied ($\chi^2 = 5,16$) für die Quelle RK. D. h., hier ist mit 'temporärer Gültigkeit' der Aussage in dem Sinne eine Tendenz zum Instrumental gegeben, daß die ansonsten stark ausgeprägte Dominanz des PrN-Nom in dieser Quelle abgeschwächt wird: Bei [- temporär] ist das Verhältnis Nominativ zu Instrumental fünf zu eins, bei [+ temporär] nur drei zu zwei. Dieses Moment ist aber der Belebtheit untergeordnet und in seiner Auswirkung wesentlich schwächer ausgeprägt.

Schule Hierarchisierungsprinzipien flexionsmorphologischer Natürlichkeit entwickelt. Der Begriff der Markiertheit ist ein graduelles Konzept und für drei Beobachtungsebenen zu differenzieren. Zunächst ist formale Markiertheit (bei Mayerthaler Merkmalhaftigkeit genannt) von semantischer zu unterscheiden. So sind z. B. die Formen des Gen. Sing. der russischen Maskulina in der Regel formal markierter (Endung /-a/) als die des Nom. Sing. (Ø-Endung), jedoch weniger markiert als die Formen des Instr. Sing. (Endungen /-om/). Das entscheidende Kriterium ist hier also die Länge der Wortform bzw. der Endung gemessen in der Anzahl der phonologischen Segmente. Semantisch ist z. B. der Plural markierter als der Singular, jedoch weniger als der Dual. Drittens ist die Symbolisierungsmarkiertheit zu beachten, die dort am geringsten ist, wo semantische Markiertheit mit formaler einhergeht. Unmarkierte Symbolisierungen sind somit z. B. die Nicht-Ø-Endungen im Gen. Pl. der russischen Substantivparadigmen, markiert hingegen ist die Ø-Endung im Gen. Pl. Diese ist bekanntlich auf dem – wenn auch langsamen – Rückzug¹⁴. In diesem Verständnis sind belebte Subjekte semantisch unmarkiert, unbelebte markiert, unbelebte direkte Objekte unmarkiert, belebte markiert. Die Entwicklung der Belebtheitskategorie ist also als Synchronisierung von semantischer und formaler Markiertheit zu verstehen, als Entwicklung zur Ikonizität: Das markiertere, das belebte direkte Objekt – und zwar wurden bekanntlich zunächst nur 'juridisch mündige' Personen vor anderen Personenbezeichnungen und schließlich den Tierbezeichnungen erfaßt – erhält die merkmalhaftere Kennzeichnung der Genitivform.

Das markiertere Prädikatsnomen ist das unbelebte, wobei dieses indirekt, d. h. vom Subjekt (ein markiertes ist ein unbelebtes), determiniert wird, denn der Standardfall ist – wie gezeigt wurde – die Kongruenz zwischen Subjekt und PrN hinsichtlich der Belebtheit. Mit dem unbelebten PrN erhält nun ähnlich wie im Falle des belebten direkten Objekts der markierte Fall dieses Satzgliedens die besondere Kennzeichnung, hier die Form des Instrumentals. Beide Kategorien, die der Belebtheit und der prädikative Instrumental, sind als Phänomene der unterschiedlichen Behandlung von belebten und nicht belebten Substantiven zu werten, und zwar bei potentiell flexionsmorphologischem Zusammenfall zwischen Subjekt und direktem Objekt einerseits und Subjekt und PrN andererseits. Die merkmalhaftere Kennzeichnung – Genitivform einerseits, Instrumental andererseits – erhält stets bzw. bevorzugt die markiertere Ausprägung des direkten Objekts bzw. des PrN¹⁵.

Es finden sich in den Belegen weitere Hinweise dafür, daß beim PrN semantische Markiertheit zu formaler Merkmalhaftigkeit tendiert. Für die kontrollierten potentiellen Einflußfaktoren wurde die sog. multiple Korrelation mit der Kasuswahl beim PrN berechnet¹⁶. Prüfen wir das Genus der Substantive des PrN, so finden wir für die Maskulina einen signifikanten Zusammenhang ($r = -0,148$) mit dem Nominativ sowie einen signifikanten Zusammenhang der Feminina ($r = 0,147$)¹⁷ und Neutra ($r = 0,115$) mit dem Instrumental. Beim Tempus in den Kopulasätzen korreliert das Futur signifikant mit dem Instrumental ($r = 0,170$), das Präteritum in gleichem Maße mit dem Nominativ. Beim Modus ist es ähnlich, indem der Konjunktiv stärker zum Instrumental tendiert, ohne (bei nur wenigen

¹⁴ Andersen (1980: 39f) hat darauf hingewiesen, daß die Änderungen in der Flexionsmorphologie des russischen Substantivs darauf hinauslaufen, daß die Pluralendungen um ein Phonem länger sind als die entsprechenden des Singulars.

¹⁵ Der Frage, warum die Auswirkung der Belebtheit im erstgenannten Fall zur Konstituierung dessen geführt hat, was wir heute Belebtheitskategorie nennen, im letztgenannten Fall jedoch 'nur' als stochastischer Zusammenhang zu beobachten ist, wollen wir an anderer Stelle nachgehen.

¹⁶ Vgl. Anmerkung 11.

¹⁷ Nikol's (1985: 358f) stellt für die Langform von Adjektiven als PrN im Singular eine ausgeprägte Tendenz der Feminina zur Kongruenz mit dem „Kontrolleur“ fest, d.h. für Kopulasätze zum Nominativ der Langform. Gerade dieses einzelne Faktum unterstützt – im Vergleich mit der Tendenz substantivischer Feminina als PrN zum Instrumental – den von uns eingenommenen (siehe unten), jedoch von Nikol's (S. 351) negierten Standpunkt, daß in markierten Kontexten das deutlichere Signal bevorzugt wird. Die feminine Instrumentalform beim Adjektiv fällt bekanntlich mit dem Gen., Dat. und Pröp. Sing. zusammen. Der adjektivische Nom. Sing. fem. auf *-aja* hingegen ist zu allen anderen Formen des Paradigmas distinkt, wie der Instr. bei den Substantiven in allen Genera und Numeri.

Belegen) Signifikanz zu erreichen. Ebenso verhält es sich mit der Negation. Allerdings sind alle diese Korrelationen bei weitem nicht so ausgeprägt wie die der Belebtheit mit dem Nominativ und der Unbelebtheit mit dem Instrumental. Prinzipiell korreliert der Instrumental mit semantisch markierteren Kontexten, der Nominativ mit weniger markierten.

5. Kasuswahl und Identifikationsfunktion.

Der Instrumental ist – wie gesagt – das deutlichere Signal für das PrN im Vergleich zum Nominativ. Das PrN-Instr und das Subjekt im Nominativ entsprechen der weit verbreiteten Tendenz natürlicher Sprachen zur diagrammatischen Ikonizität im Sinne von Peirce¹⁸ in der Hinsicht, daß erstens dem syntaktosemantischen Unterschied Subjekt vs. PrN im komplexen Signal des Satzes ein formaler, hier flexionsmorphologischer Unterschied Nominativ vs. Instrumental, entspricht, und zweitens, daß das markiertere und weniger häufigere von beiden zur merkmahlhaften, formal aufwendigeren Kennzeichnung durch die Instrumentalendungen tendiert. Aufgrund des in natürlichen Sprachen auch tendentiell wirksamen Ökonomieprinzips darf angenommen werden, daß das deutlichere und merkmahlhafte Signal besonders dann bevorzugt wird, wenn eine gewisse Erschwernis der Identifikation vorliegt. Als erschwerte Identifikationsbedingungen müssen komplexere und/oder seltenere Kontexte verstanden werden. Diese sind z. B. der Nebensatz gegenüber dem Hauptsatz, der Frage- und Befehlssatz gegenüber dem Aussagesatz¹⁹, lange Sätze gegenüber kürzeren, Sätze mit markierter Satzgliedfolge – insbesondere mit nicht-initialen Subjekt – gegenüber Sätzen mit üblicher, unmarkierter Satzgliedfolge.

Weiterhin lassen sich Identifikationsprobleme postulieren, welche grob gesagt mit Ähnlichkeiten und Unterschieden zwischen den Subjekten und Prädikatsnomen von Kopulasätzen zu tun haben. Zunächst wäre da die lexikalische Identität, d. h., dasselbe Substantiv, in der Regel mit unterschiedlichen Attributen, bildet sowohl Subjekt als auch PrN. Der übliche Fall ist lexikalische Divergenz – 98 Prozent unserer Belege. Weiterhin ist es die Numerusmarkierung. Hier ist jedoch die Übereinstimmung von Subjekt und PrN als Normalfall anzusehen – 96 Prozent der Belege. Letztlich stellt sich die Frage nach der Gestalt des Substantivs generell. Wir konzentrieren uns in dieser Untersuchung auf substantivische Prädikatsnomen, genauer gesagt auf Appellativa. Wenn nun sowohl Subjekt als auch PrN in einem Appellativum bestehen, sollte die Identifizierung der beiden Satzrollen bei gleichem Kasus schwieriger sein als in Sätzen, in denen Pronomen oder Eigennamen in Subjektsfunktion auftreten. D. h., der Anteil des Nominativs am Kasus des PrN sollte bei Appellativen als Subjekt geringer sein als bei Eigennamen und Pronomen. Das Subjekt kann weiterhin auch in einem Satz oder einem Infinitiv bestehen, oder es kann im Russischen auch zur Tilgung eines Personalpronomens in Subjektsfunktion kommen. In diesen Fällen wäre ein PrN-Nom das einzige Satzglied im Nominativ, und die Gefahr seiner Fehldeutung als Subjekt relativ hoch.

Die statistische Analyse bestätigt diese Hypothese eindeutig: Etwa ein Viertel der Belege sind Nebensätze. Der Anteil des Instrumentals am Kasus des PrN ist hochsignifikant größer ($\chi^2 = 16,82$) als in Hauptsätzen²⁰. Ebenfalls korreliert die Satzlänge (gemessen wurde jeweils der einfache Haupt- bzw. Nebensatz in der Anzahl der Phoneme) positiv mit der Häufigkeit des Instrumentals ($r = 0,167$): je länger ein Satz, desto wahrscheinlicher ist das PrN-Instr. Weiterhin ist festzustellen, daß die Wahrscheinlichkeit des PrN-Instr umgekehrt proportional mit der Verwendungshäufigkeit des entspre-

¹⁸ Für die Aufarbeitung der Lehre von Peirce für die Sprachwissenschaft vgl. die Arbeiten von Shapiro (1983) und Haiman (1985).

¹⁹ Zu den weniger bzw. stärker markierten Tempora und Modi vgl. den letzten obigen Abschnitt.

²⁰ Eine Analyse nach der Gruppierung in Aussage-, Frage- und Imperativsätzen ist nicht möglich, da mit sechs bzw. drei Sätzen für die letztgenannten die quantitative Basis fehlt. Bemerkenswert ist jedoch, daß in zwei von drei Imperativsätzen das PrN im Nominativ steht. Die von Schaller (1975: 23 et passim) postulierte Obligatorik des Instrumentals bei der Kopula im Imperativ ist daher zweifelhaft.

chenden Substantivs zusammenhängt ($r = 0,140$): Weniger frequente Substantive tendieren stärker zum Instrumental.

Ebenso stark ausgeprägt wie der Einfluß der Satzart (Haupt- vs. Nebensatz) auf die Kasuswahl ($r = \pm 0,217$) ist derjenige der Satzgliedfolge. Die Sequenz Subjekt, Kopula, PrN ist in knapp zwei Dritteln der Belege gegeben und steht im Vergleich zu allen anderen Abfolgen am deutlichsten in Korrelation mit der Kasuswahl: Es ist klarer Zusammenhang mit dem Nominativ festzustellen ($r = -0,244$). Das entscheidende Moment scheint hier jedoch die initiale Stellung des Subjekts zu sein. Fassen wir diese Abfolgetypen zu einer Gruppe zusammen, so ergibt sich eine noch stärkere Korrelation mit dem Nominativ ($r = -0,286$)²¹, d. h., in Sätzen ohne initiales Subjekt ist das PrN-Instr hochsignifikant ($\chi^2 = 22,38$) häufiger als in solchen mit initialem Subjekt.

Auch die beschriebenen spezifischen Relationen zwischen Subjekten und Prädikatsnomen beeinflussen die Kasuswahl eindeutig. Alle Belege mit lexikalischer Identität zwischen Subjekt und PrN haben den Instrumental wie in:

- (30) Sud'ba gosudarstva, sud'ba naroda vseгда byla i budet *ličnoj sud'boju* každygo iz nas.
VrSeb 336

14 von 15 Sätzen mit unterschiedlichem Numerus beim Subjekt und PrN zeigen den Instrumental:

- (31) Pravila, ustanovlennye Riv'erom, byli dlja samogo Riv'era *rezul'tatom* izučenija ljudej; ...
NoPo 103

Der Typ des Subjekts spielt ebenfalls eine Rolle. Wie erwartet korrelieren die Eigennamen klar mit dem Nominativ ($r = -0,230$), die Appellativa, wenn auch statistisch nicht ganz so ausgeprägt, mit dem Instrumental ($r = 0,126$). Die Personalpronomen liegen dazwischen. D. h., die Wahrscheinlichkeit des substantivischen PrN-Instr ist am höchsten, wenn auch das (realisierte nominale) Subjekt ein Substantiv ist. Eine noch stärkere Tendenz zum PrN-Instr zeigen Sätze, in denen das Subjekt nicht von einer Wortform im Nominativ gebildet wird. Folgende vier Typen sind zu erwähnen: Erstens, das Subjekt ist ein Satz:

- (32) On sčitaet, čto pticy predpočitel'nee červej, i lišit' ego želaemogo im pogrebenija bylo by *samoj otkrovennoj žestokost'ju*, točno tak že, kak mne ili vam skazali by, čto... XGSO01013

Zweitens, Partizipialsätze:

- (33) Budući *podlinnym rycarem pravdy*, Simonov prizyvaet k maksimal'noj ob'ektivnosti pri ocenke roli Stalina v rukovodstve vojnoj: ... SĚIS0102 1

Drittens, Infinitivsätze, und zwar nicht nur im engeren Sinne, wie in:

- (34) Po večeram Varvara Tichonovna ljubila vspominat' plemjannika: „S ego dobroj naturoj ne *voinom* byt'.” MP 64

sondern auch solche, in denen der Infinitiv in Abhängigkeit von einem anderen Prädikat steht und somit mittelbar von einem Subjekt regiert wird:

- (35) ... kotorye v kisloj srede sposobny osaždat' sul'fat – ili chlorid-iony v vide složnych kompleksnych soedinenij. *Ėtimi dobavkami* moguť byt', naprimer, chrom i med'. SĚXI0101 2

- (36) On prežde vsego objazan byt' *graždaninom* v svoem iskusstve, vospevat' čelovečeskiju žizn' i vesti človeka k svetlomu buduščemu. VrSeb 361

Und schließlich sind es Sätze mit fehlendem Personalpronomen:

- (37) Krome togo, kak predstavil ego Vlad, byl *absolutnym čempionom* Zvenigorodskogo rajona po „balde” i čteniju slov naoborot. XGTR0101 3

²¹ Nochmals sei der mit statistischen Methoden nicht vertraute Leser vor dem Mißverständnis gewarnt, anzunehmen, dieses bedeute ein Übergewicht des Nominativs in Sätzen mit initialem Subjekt. Dem ist nicht so. Im Gesamtkorpus ergibt sich auch hier ein leichter Vorsprung für den Instrumental von etwa fünf zu drei. In den anderen Sätzen beträgt er dagegen sieben zu eins.

Unter den 81 Belegen dieser Art finden sich nur vier Fälle des PrN-Nom. Entsprechend hoch ist die Korrelation dieser Sätze mit dem Instrumental ($r = 0,288$). Der unmarkierte Fall des Subjekts im Russischen ist eine Wortform im Nominativ. Fehlt eine solche, so ist eine ausgeprägte Tendenz festzustellen, den Nominativ für das Prädikatsnomen zu vermeiden. Ein PrN-Nom in derartigen Sätzen muß eine Erschwernis für die korrekte Wahrnehmung des Satzes darstellen, was sich eklatant in Sätzen mit Tilgung des pronominalen Subjekts bemerkbar macht. Verändern wir Satz (37) in der Form zu (38), daß das PrN im Nominativ erscheint,

- (38) Krome togo, kak predstavil ego Vlad, byl *absolutnyj čempion* Zvenigorodskogo rajona po „balde“ i čteniju slov naoborot.

so wird der Satz mehrdeutig. (37) ist klar: 'Außerdem war er, wie Vlad ihn vorstellte, absoluter Meister im ...'. (38) kann auch verstanden werden als 'Außerdem war auch der, wie Vlad ihn vorstellte, absolute Meister im ... anwesend.'

6. Der gemeinsame Nenner und die Redundanz.

Es ist in den vorangegangenen beiden Abschnitten eine Reihe von Fakten angesprochen worden, die teils den Nominativ, teils den Instrumental als Kasus der PrN fördern. Diese Faktoren bilden auf den ersten Blick eine ziemlich heterogene Menge. Als 'Attraktoren' des deutlicheren Signals, des PrN-Instr, konnten ermittelt werden: der untergeordnete Nebensatz, Sätze mit nicht-initialen Subjekt (im Sinne von Wortformen im Nominativ), subjektlose Sätze (Tilgung von Personalpronomen) und Sätze mit Subjekten, die keine Wortformen im Nominativ sind, Inkongruenz im Numerus zwischen Subjekt und PrN und lange Sätze sowie die Kopula im Futur, Feminina und Neutra gegenüber den Maskulina, die unbelebten Substantive (Konkreta und Abstrakta in gleichem Maße). Die Unterschiede bei den Genera lassen sich allerdings auf die Belebtheit zurückführen, d. h. darauf, daß bei den Neutra und den femininen i-Stämmen bis auf wenige Ausnahmen unbelebte Substantive vorliegen und daß auch bei den femininen a-Stämmen der Anteil der belebten Substantive signifikant geringer ist ($\chi^2 = 26,53$) als bei den Maskulina²². Ansonsten drängt sich nicht unmittelbar ein gemeinsamer Nenner als Erklärung auf. Was z. B. hat die Satzlänge mit der Belebtheitskategorie gemein, was das Futur mit dem Nebensatz? Nikol's (1985: 384) kommt angesichts der Vielfalt solcher Faktoren zum Schluß, daß es unmöglich sei, ein einzelnes Element als entscheidendes Kriterium herauszukristallisieren. (Einige der hier ermittelten Faktoren stellt sie auch als solche fest.) Natürlich gibt es keinen deterministischen Zusammenhang, weder globaler Art, noch hinsichtlich einzelner Faktoren, obwohl sich wie gezeigt der Instrumental in verschiedenen Kontexten der Obligatorik nähert. Bei genauerem Hinschauen ist jedoch eine entscheidende Gemeinsamkeit nicht zu übersehen.

Der gemeinsame Nenner ist das Moment der Markiertheit. Alle genannten Faktoren, die eine Tendenz zum PrN-Instr auslösen, lassen sich als die markierten (auf der semantischen, der formalen und der Ebene der Vorkommenshäufigkeit) beschreiben gegenüber den entsprechenden anderen, welche den PrN-Nom fördern: der Nebensatz gegenüber dem Hauptsatz, Subjekte ohne Wortformen im Nominativ gegenüber Subjekten im Nominativ, nicht-initialen Subjektposition gegenüber initialen Subjekten, Unbelebtheit gegenüber Belebtheit (bei unmarkierter Kongruenz hinsichtlich der Belebtheit zwischen Subjekt und PrN) etc. Alle diese markierten Kontexte tendieren zur merkmalshaften Kennzeichnung durch den Instrumental. Die Tendenz zum PrN läßt sich also als Entwicklung in Richtung Ikonizität interpretieren.

Der prädikative Instrumental ist ein explizites Signal mit der negativen Funktion 'Nicht-Subjekt'. Es dient also als solches der syntaktosemantischen Transparenz, der klaren Signalisation der Subjektsrolle im besonderen. In der Entwicklung der russischen Sprache inklusive ihres spätostslavischen Vorläufers sind zwei andere Phänomene zu beobachten, welche dieselbe Funktion erfüllen: die

²² Vgl. die Korrelationseffizienten: Maskulina $r = -0,147$, feminine a-Stämme $r = 0,096$, feminine i-Stämme $r = 0,114$, Neutra $r = 0,115$.

Herausbildung der Belebtheitskategorie und der im heutigen Russischen vermehrte Gebrauch von Personalpronomen in Subjektstellung. Die analoge Auswirkung der Belebtheitskategorie im Vergleich zum PrN-Instrumental ist schon beschrieben worden. Es sei nochmals unterstrichen, daß der Terminus 'Belebtheitskategorie' weniger die Funktion als den heutigen Geltungsbereich dieser Kategorie bezeichnet. Prädikativer Instrumental und Belebtheitskategorie sind indirekte Explizierungen der Subjektsrolle im Satz. Die Verwendung des Personalpronomens als Subjekt ist dagegen ein direktes Verfahren²³. Georgieva (1968: 26f) diskutiert verschiedene, offenbar ebenso heterogene Faktoren, die die Verwendung des Personalpronomens als Subjekt fördern. Sie beklagt dabei, daß die von ihr zitierten Arbeiten zu diesem Phänomen die verschiedenen Bedingungen mit dem Ausgangspunkt, d. h. mit dem *e i n e n* Impetus verwechseln, der zu seiner Entstehung geführt hat. Prinzipiell stimmen wir ihr zu, ohne uns ihr anschließen zu können, wenn sie feststellt (S. 27): „Takoj pričinoj možet byt' tol'ko vtoričnyj, neiskonnyj charakter ličnych mestoimenij.”

Wir halten dem eine allgemeine Tendenz zur Herausstellung der Subjektsrolle in den vergangenen Jahrhunderten entgegen, welche sich in den drei genannten Phänomenen manifestiert. Der Zusammenhang zwischen dem fehlenden Personalpronomen und der Wahl des PrN-Instr ist aufgezeigt und die Problematik der korrekten Wahrnehmung solcher Sätze am Beispiel (38) illustriert worden. Dasselbe gilt für die Belebtheitskategorie und die Verwendung des Personalpronomens. In der Literatur werden in der Regel Sätze mit belebtem Subjekt (im Nominativ) und belebtem Objekt im Akkusativ = Nominativ zitiert, um die Ambiguität dieser Sätze, ob der prinzipiell freien Satzgliedfolge, und die 'Notwendigkeit' der Entwicklung der Belebtheitskategorie zu illustrieren: z. B. *otecū bilū synū*. Noch viel problematischer wären dabei Sätze mit fehlendem pronominalem Subjekt – allgemein ein weiter verbreitetes Phänomen im Spätostslavischen als im heutigen Russisch – gewesen, d. h. Sätze aus transitivem Verb plus direktem Objekt im Akkusativ, der mit dem Nominativ zusammenfällt: *bilū synū*. Sowohl die Verwendung des Personalpronomens, *onū bilū synū*, als auch die Belebtheitskategorie, *bilū syna*, klären die Relationen im Satz.

Prädikativer Instrumental, Belebtheitskategorie und Personalpronomen in Subjektfunktion sind prinzipiell redundante Signale. Das, was sie signalisieren, wird in unmarkierten Kontexten in der Regel auch durch andere Phänomene angezeigt. Nur in gewissen Kontexten werden sie zum alleinigen Garanten einer fehlerfreien Kommunikation: Sätze (39) und (40) mit Personalpronomen und PrN-Nom bzw. ohne Personalpronomen, aber mit prädikativem Instrumental, sind eindeutig und nicht redundant:

(39) On byl i direktor našego instituta.

(40) Byl i direktorom našego instituta.

Satz (41) dagegen, ohne Personalpronomen und mit prädikativem Nominativ, ist nicht redundant, aber ebenso mißverständlich wie (38):

(41) Byl i direktor našego instituta.

sofern der weitere Kontext keine Klarheit schafft. In Satz (42) mit Personalpronomen und PrN-Instr ist eine redundante und wiederum eindeutige Konstruktion gegeben.

(42) On byl i direktorom našego instituta.

In theoretischer Hinsicht stellt sich die Frage, ob Redundanzaufbau bzw. die Entwicklung von Satzkonstruktionen mit redundanten Phänomenen wie (42) ein Nebenprodukt der Auswirkungen anderer Kontexte sind, in welchen dieselben Faktoren die Garantie der korrekten Informationsübermittlung sind. Was die historische Entwicklung von Belebtheitskategorie und die Zunahme der Verwendung von Personalpronomen in Subjektfunktion betrifft, so stellt sich die Frage, ob sich nicht bei ge-

²³ Zu beachten ist dabei, daß der Synkretismus zwischen Nominativ und Akkusativ, wie er bei Substantiven und Adjektiven anzutreffen ist, bei den Personalpronomen völlig fehlt.

nauer Analyse ähnliche Faktoren im Sinne von markierten Kontexten ermitteln lassen, welche sich als Attraktoren auf die expliziten Signale auswirken bzw. auswirkten. Sprache kann als selbstregulierendes kybernetisches System verstanden werden (vgl. Lüdtkke 1980), und eine Explizierung der Subjektsrolle, durch welche Phänomene auch immer, dient der Gewährleistung der Kommunikation. Die Daten, die wir für das Prädikatsnomen im modernen Russisch erheben konnten, lassen auf einen Zusammenhang zwischen den drei Phänomenen schliessen.

Für die sich seit Jahrzehnten haltende Lehrmeinung über die Zusammenhänge von PrN-Inst mit dem Moment des Vorübergehenden und des PrN-Nom mit dem der Konstanz könnte angesichts dieser Daten und angesichts der ausgeprägten normativen Tendenzen und Präferenzen früherer sprachlicher Beschreibungen gefragt werden, ob sie nicht – in dem geringen Maße, wie sie bestätigt werden können – wenigstens zum Teil exogener Natur sind, sozusagen ein Erziehungserfolg der normativen Sprachwissenschaft. Es ist dabei durchaus möglich, daß die Kasusvarianz mit einer derartigen inhaltlichen Nuancierung bei bewußtem Sprachgebrauch als Stilmittel verwendet wird. Dies darf jedoch angesichts der weiteren, zum Teil wesentlich deutlicheren Zusammenhänge mitnichten als auslösender oder Hauptfaktor des Phänomens mißverstanden werden.

Literaturverzeichnis

(A) Quellen

- MP = Solouchin, V., 1981. *Ne ždi u morja pogody. (Čast' pervaja)*. Moskva
 Molot = Grigor'ev, M., 1987. Molotobojcy. In: Šlaen, M.G., 1987, 29–42
 MoskArch = Kiričenko, E., 1977. *Moskva. Pamjatniki architektury 1830–1910-ch godov*. Moskva
 Mužč = Sysoev, V., 1987. V chokkej igrajut nastojaščie mužčiny. V: Šlaen, M.G., 1987, 14–29
 NoPo = de Sent-Ėkzjuperi, A., 1987. *Nočnoj polet. (V tome: Izbrannoe)*. Moskva
 RK = Solženicyн, A., 1979. *Rakovyj korpus. (Sobranie sočinenij, tom četvertyj)*. Vermont, Pariž
 Sput = *Sputnik – Oktjabr' 1988*. Moskva
 Stad = Gavrilin, V., 1987. Ognennye stadiony. In: Šlaen, M.G., 1987, 42–56
 Šlaen, M.G., (sost.), 1987. *Alye zvezdy na majkach. Očerki ob armejskich sportsmenach*. Moskva
 VrSeb = Šostakovič, D., 1980. *O vremeni i o sebe*. Moskva
 Zemsk = Zemskaja, E.A., Kapanadse, L.A., (red.), 1978. *Russkaja razgovornaja reč'. Teksty*. Moskva

Aus dem maschinenlesbaren Textkorpus des Slavistischen Instituts der Universität Uppsala wird unter Beibehaltung der dort verwendeten Abkürzungen zitiert. Aus technischen Gründen wurden die einzelnen Textabschnitte zu Seiten mit je 100 Zeilen zerlegt. Diese Abkürzungen bestehen aus einer achtstelligen Sequenz aus vier Buchstaben und vier Ziffern. Ist der erste Buchstabe ein <X>, so handelt es sich um schöne Literatur (z. B. XGTR0101). Ist er ein <S>, so ist es ein Informationstext (z. B. SGKK0101).

(B) Sekundärliteratur

- AkGr II, (Akademia Nauk SSSR – Institut Russkogo Jazyka), 1982: *Russkaja Grammatika – Tom II. Sintaksis*. Moskva.
 Andersen, H. 1980: Morphological change: towards a typology. In: Fisiak, J., *Historical morphology*, The Hague: 1–50.
 Borkovskij, V.I. (Red.) 1978: *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Sintaksis – prostoe predloženie*. Moskva.
 Ferguson, Ch.A. 1971: Absence of the copula and the notion of simplicity: a study of normal speech, baby talk, foreigner talk, and pidgins. In: Hymes, D. (ed.): *Pidginization and creolization of languages*. Cambridge: 141–150.
 Haiman, J. 1985: *Natural syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge etc.
 Issatschenko, A. 1983: Geschichte der russischen Sprache. 2. Band. Heidelberg.
 Jakobson, R. 1936: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen des russischen Kasus: In: TCLP 6: 240–288.
 Klemensiewicz, Z. 1926: Orzecznik przy formach osobowych <być>. W: *Prace Filologiczne XI*: 123–181.

Lüdtke, H. 1980: The place of morphology in a universal cybernetic theory of language change. In: Fisiak, J., Historical morphology, The Hague: 273–281.

✓ Miklosich, F. 1926: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. IV. Band: Syntax. (Manulneudruck der Erstausgabe von 1868–1874) Heidelberg.

Nikol's, Dž. (= J. Nichols) 1985: Padežnye varianty predikativnych imen i ich otryženie v russkoj grammatike. V: Novoe v zarubežnoj lingvistike XV: 342–386.

Piotrovskij, R.G., Bektaev, K.B., Piotrovskaja, A.A. 1977: Matematičeskaja lingvistika. Moskva.

✓ Røed, R. 1966: Zwei Studien über den prädikativen Instrumental im Russischen. Oslo.

Sachs, L. 1978: Angewandte Statistik. Statistische Methoden und ihre Anwendung. Berlin, Heidelberg, New York (5).

Schaller, H. 1975: Das Prädikatsnomen im Russischen. Köln, Wien.

Shapiro, M. 1983: The sense of grammar. Language as semeiotic. Bloomington.

Štejnfeldt, E. o.J.: Häufigkeitwörterbuch der russischen Sprache. 2500 meistgebrauchte Wörter der modernen russischen Schriftsprache. Moskau.

Zasorina, L.N. (red.) 1977: Častotnyj slovar' russkogo jazyka. Moskva.



ON SOME PREREQUISITES FOR A LINGUISTIC ANALYSIS OF MASS MEDIA

Thanks to the recent changes in social and political life in most East European countries, more favourable conditions for an objective and useful analysis of mass media, including their linguistic aspect, seem to arise. While some of their features are obviously shared with mass media of other European countries (e.g. the principles of the structure of text patterns of news as described by van Dijk 1985), some others were associated with the particular role of mass media in a more strictly organized society (e.g. the reflection of the principle of collective leadership in the inhibition to impromptu public speaking); still others are culture- and language-specific (e.g. the application of the theme-rheme bipartition, FSP, at the conventional text patterns in Czech). For this reason, an adequate theoretical background should be elaborated that may facilitate the description of the language of mass media among other types of communicative activity in these respective areas.

Even the concept of the "language of mass media" itself must be re-examined. In the Czech linguistic tradition which develops the positions of the Prague School, this concept has been considered too heterogeneous to be reasonably analysed as a single linguistic object. It has been argued that the language of editorials, interviews, tennis match commentaries, and advertisements obviously pertain to different style registers; that is why the term "publicistic style" has been coined, characterized by the specific function of its constitutive means on various levels, i.e. to exert a persuasive effect on the receiver and to prepare him psychologically for the socially positive activities that are the producer's goal. The elements of the publicistic style can be found in most mass media texts, but to a varying degree. Thus it seems reasonable to analyse this style as a linguistic object.

In contrast to these conceptions, if the investigator follows the text theory approach, he finds that mass media activity is a type of communication which is both consistent and specific, due to the following features:

(a) The actual individual producer is rarely the author. The latter is usually a group of persons, a board following the same aims and organized in such a way that each member takes his specific part in text production.

(b) The receiver is a 'mass', i.e. an open set of persons who cannot be wholly identified. The communication is unidirectional but nevertheless strongly interactive, because interest, conformity, or even collaboration on the part of the receivers should be attained; thus the typology of potential receivers and their reactions to the producer's activity is frequently taken into account and involved in the producer's strategy. There are, however, differences in presumption concerning the possibility of modifying the receiver's initial position.

(c) The speech acts involved can be considered part of a more extensive communicative process. The texts are often repeated or presented many times in only slightly modified versions, which is not considered purposeless. They are strongly context dependent, since much information concerning the topic is presupposed and is necessary for comprehension.

(d) Mass media communication enjoys high social prestige. The attitudes are characterized both by their expectation of actuality of the reported subject matter and by their hostility towards deviations from the norms of educated language behaviour. The language of mass media – without respect to the genre of the given text – is expected to reflect a higher standard.

(e) In mass media, one encounters not only specific types of texts, but also specific types of communicative situations. It is especially spoken communication without a face-to-face contact of the partners which is a fundamental feature of language behaviour in broad- and telecasting.

The concept of the "collective author" is closely related to the problem of the impartiality of mass media, which has become one of the pivotal problems in the study of mass media. At a time of strong ideological confrontation with the Soviet Union and the other East European countries, where mass media were fully controlled by the government, the impartiality of the Western mass media was

emphasized. They were proclaimed independent, expressing various types of public opinion and social attitudes and defending the interests of ordinary people. This assumption, however, was refuted both by theoretical considerations (each event is a social fact, which is why it becomes an object of interpretation at all stages of the transmission of information about it) and by empirical linguistic analysis which focused on lexical and syntactic features of the given text (e.g. Glasgow University Media Group 1976, 1980, 1982; Verschueren 1985). In East European countries it had always been openly admitted that mass media were means not only of information but also of persuasion and propaganda. Thus the analyst can concentrate on the ways in which these goals were reached.

The opposition spoken (and heard) vs. written (and read) is usually considered fundamental in distinguishing types of communication. But it is obvious that its relevance results from its implications, rather than from the physical nature of the channel. That is why features like continuous interaction of the partners, open to changing discourse strategies in its course, wide use of non-verbal means (especially mimicking and gestures) etc. are automatically attributed to spoken communication in general. In mass media, when spoken communication takes place, some of these implications do not hold. It is especially the role of the non-verbal component which must be examined in detail.

A terminological note is necessary at this point. The above mentioned opposition seems intuitively clear, but it is rather difficult to define it more precisely (cf. especially Posner 1985, where the problem is thoroughly discussed). Still another criterion may be suggested: it seems important for the verbal component of communication that it can be translated from spoken (audial) to written (visual) form and vice versa. This possibility has a deeper motivation: if the text is translatable in such a way, it is an invariant mental fact, not bound only to a physical vehicle. This conception is, however, not without its problems: for instance, some paralinguistic sounds are also written (*mhm, oh, eh* etc.) and registered in vocabularies as meaningful words, though their meanings are strongly context dependent and difficult to explain. Similarly, the place of intonation is ambiguous: signals of utterance boundaries and those distinguishing statements and questions in languages like Czech pertain particularly to the basic component – they are translatable in terms of punctuation and spaces – but the melody of irony, astonishment, hesitation etc. must be classified differently, because they can be only described but not expressed by means of any equivalents. With respect to this difference, the term “verbal” may seem rather misleading, but it should be borne in mind that some phenomena expressed by prosodical means are considered units of the grammatical core of language, even in traditional linguistic description.

The analysis of a non-verbal components of communication has recently become a favourite field of inquiry in psychology, sociology and ethnology. Linguists should especially take into account the mutual relations between verbal and non-verbal behaviour and their co-occurrence in small segments of texts. In analysing them, two aspects seem relevant:

(1) A unit of a non-verbal component of communication has the character either of a sign (i.e. it “stands for something”) or of a subsidiary element which only emphasizes the contents of the verbal component without expressing further meanings (e.g. some types of paralinguistic sounds, lively gestures, pounding the table, or playing with spectacles or handkerchief). Posner (1985) is clearly right in distinguishing communicative and non-communicative signs as well. The former are coded and decoded as information units, and the relation between the human producers and receivers is essentially involved. The signs that are not communicative are rendered without any intention of decoding them, but they may still interact in some way (e.g. a TV news report presenting an event with an abusive political tendency can give rise to precisely the opposite sentiment in viewers motivated by the attractive outward appearance of the criticized politicians, by the high technical standard of armaments presented as hostile etc.).

(2) In accounting for the simultaneous use of verbal and non-verbal components, three types of signs should be distinguished:

(a) proportional signs; they can function as independent signs and substitute each other to express the same meaning (e.g. the request *Come here!* and the usual gesture of beckoning)

(b) disproportional signs, in which one unit obviously dominates the other component (e.g. the utterance *I love Bach* combined with putting one's hand on one's breast, shaking one's head etc.)

(c) hybrid signs, a combination of units that function only as a whole (e.g. the combination of an exophorical pronoun with the obligatory gesture of pointing at something, turning one's head to the object etc.)

Both verbal and non-verbal components of communication can be described either in terms of a system or in terms of a set of norms. A systemic approach accounts for the differences and correspondences resulting from the capacity of the given type of channel. Notice the following example: it is clear that oral production and audial reception do not fully coincide, the receiver can perceive other, non-verbal sounds as well. They may be communicative signs, e.g. the rattling of keys accompanying or substituting verbal information that the museum is just to be closed, a theme tune on the wireless announcing or preceding a verbal announcement that a weather forecast will follow, or music indicating an imminent tragical turn in the life of the hero of a TV serial. They may also be merely non-communicative signs, e.g. the sounds of gunshots heard during a live broadcast reporting about fighting etc. All of them may interact in a communicative process due to their systemic capacity to participate in the auditory channel and join verbal signs, or even replace them.

But the real emission of some of these non-verbal units does not always take place, since their actual participation in discourses is limited by a set of norms. By rattling the keys, the hostess cannot inform her guests of her intention to end the party, since such behaviour would be considered rude; a man does not express his grief at the faithlessness of his beloved by embroidering his reproaches with music from his tape recorder without risking ridicule.

In a similar way, the use of language may coincide or differ if individual and mass media communication are compared. Their relation is distinct, depending upon the choice between system-considering and norm-considering approaches. Thus, for instance, the fact that in individual communication the receiver can react to the producer's messages but in mass media communication he cannot (due to the lack of technical equipment), is a systemic property of each. It is also a systemic property of an actual dialogue that nowadays it can – thanks to tapes and video-cassettes – be preserved and repeated. The norm is, however, that the relation is limited by social hierarchy, and preservation is almost impossible in individual communication if no special goal is pursued.

This conception can be extended to verbal communication incorporating a non-verbal component. Let us, for example, consider the relation of verbal and visual units in television. In this system, no constraints are put upon the choice of status of either: they may act as communicative or non-communicative signs, being proportional, disproportional, or even “hybrid”. According to the norm accepted by Czech TV, the position of the components are determined by the choice of the genre: e.g. in news telecasting, the non-visual component is obviously communicative and dominant, i.e. all relevant information is transmitted by means of verbal signs, and the pictorial message has only a subsidiary, illustrative role. On the other hand, the role of a TV commentary on a tennis match is the opposite: only subsidiary information is transmitted by the verbal component.

The norms controlling the ways of combining verbal and non-verbal units in mass media communication obviously vary according to time or place, the age and education of the receivers, national tradition etc. It is not reasonable to transfer them mechanically from one country to another merely for reasons of ideological affinity. Observing these norms is important for the social and political impact of mass media: if the verbal and non-verbal behaviour of the producer does not accord with the norm, the persuasive effect of mass media communication is considerably weakened. Thus the conception of language communication as a process in which the interaction of the producer and the receiver is involved also calls for detailed linguistic study and a description of the attitudes and expectations of the receivers in mass media, resulting in a description of the norms.

There is already some evidence at our disposal. The norms of non-verbal behaviour participating in mass media communication considerably differ from those of individual communication. In the former, the receivers generally prefer more formal behaviour. It is possible to draw a parallel with the norms controlling the option of language standard: spoken communication in mass media is expected

to be nearer to literary language than to the standard of everyday conversation (the dialogues are in fact "staged"; pauses, corrections, sounds of hesitation etc., common and even functional in individual communication, are less acceptable to the norms of mass media). Such were the results obtained by the present writer's research, but Western mass media norms undoubtedly do not considerably differ (cf. Winterhoff-Spurk 1985, Heritage 1985). Nevertheless, a more detailed comparison would be useful.

LITERATURE

- van Dijk, T.A. 1985: Structures of news in the press. In: van Dijk, T.A. (ed.): *Discourse and Communication. New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication*. Berlin – New York: 69–93.
- Glasgow University Media Group 1976: *Bad News*. London.
- Glasgow University Media Group 1980: *More Bad News*. London.
- Glasgow University Media Group 1982: *Really Bad News*. London.
- Heritage, J. 1985: Analyzing news interviews: aspects of the production of talks for an overhearing audience. In: van Dijk, T.A. (ed.): *Handbook of Discourse Analysis. Vol. 3, Discourse and Dialogue*. London etc.: 95–117.
- Posner, R. 1985: Nonverbale Zeichen in öffentlicher Kommunikation. Zu Geschichte und Gebrauch kommunikationstheoretischer Schlüsselbegriffe. In: *Zeitschrift für Semiotik* 7: 235–272.
- Verschueren, J. 1985: International news reporting: metapragmatic metaphors and the U-2. (*Pragmatics and Beyond*. VI:5.) Amsterdam – Philadelphia.
- Winterhoff-Spurk, P. 1985: Die Mimik in Aufforderung und Bericht. Zum Zusammenhang verbaler und nonverbaler Kommunikation. In: *Zeitschrift für Semiotik* 7: 155–174.

Jacek J a d a c k i , Varsovie

TENEbres DU VRAI ET LUMIERES DE L'ETRE
O U
des soi-disant théories de la vérité

Nous apprenons la langue, telle qu'elle est, uniquement par les phrases vraies. Si nous faisons des efforts, efficaces pour formuler seulement des phrases fausses du point de vue de notre langue présente ou pour confondre systématiquement les phrases vraies et fausses de ce point de vue, il en résulterait un changement ou une ruine de la langue¹.

Andrzej Bogusławski: Jaka jest prawda o prawdzie? In: Miesięcznik Literacki 5/1972: 133.

Le développement admirable de la logique formelle et, plus tard, de la sémiotique logique à notre époque ont eu pour effet que certains ont commencé à considérer la logique comme une panacée philosophique.

Sans doute l'application de la méthode logique – c'est à dire la formalisation des thèses ou l'analyse des notions – a-t-elle contribué à clarifier beaucoup de problèmes philosophiques et à éliminer beaucoup de malentendus en philosophie. On peut, en particulier si l'on représente l'école de Lvov-Varsovie, être tout à fait séduit par cette méthode, tout en étant conscient de ses limites. Elle a contribué à résoudre quelques questions, mais elle n'a pas apporté de solutions définitives, malgré les espoirs nourris par quelques logiciens et philosophes en Pologne, en Grande Bretagne, aux Etats-Unis et peut-être en France également.

Je voudrais dissiper ces illusions dans le cas d'une des questions centrales en philosophie: le problème de la vérité².

A. Des phrases vraies, des contenus vrais et des objets vrais

Considérons la phrase indicative suivante:

(1) Gdańsk est situé sur la Baltique.

Cette phrase a (c.-à.-d. indique le même contenu que:

(2) *Gedania sita est ad Baltiam.*

Par conséquent (1) et (2) se réfèrent au même objet: le fait que Gdańsk soit situé sur la Baltique. *Per analogiam* la phrase impérative suivante

(3) Méfie-toi des apparences.

indique le même contenu que:

(4) *Fronti nulla fides.*

Ces deux dernières phrases se réfèrent aussi exactement au même objet: la méfiance vis-à-vis des apparences. La situation est analogue pour deux phrases interrogatives ayant le (c.-à.-d. se référant au) même objet:

(5) *Qui assassina César?*

et

¹ N.B. Une telle ruine de la langue (ou d'une de ses parties) est survenue dans plusieurs pays gouvernés autocratiquement. La confusion est encore augmentée par le conservatisme des auteurs de dictionnaires. Les changements sémantiques apparaissant y sont d'ordinaire très lentement enregistrés.

² Cet article doit à Mlle Christine Golczynski et M. Pascal Engel sa forme finale, mais c'est l'auteur qui est responsable de toutes les erreurs.

(6) *Quis occidit Caesarem?*

Elles se réfèrent exactement au même objet: l'assassinat de César.

La relation entre une phrase, son contenu et son objet peut revêtir l'une des formes suivantes:

- (a) la correspondance, relation purement conventionnelle;
- (b) la concordance, relation partiellement conventionnelle (avec conservation de l'identité de structure),
- (c) la connexion, relation causale.

Une phrase se trouve d'ordinaire en relation de correspondance avec son contenu. Le contenu d'une phrase donnée, c.-à-d. une conviction ou une proposition, se trouve parfois en relation de concordance avec l'objet signifié, c.-à-d. un état de choses. Et la relation de connexion joint l'objet (en tant que cause) avec la conviction (en tant qu'effet) qui signifie cet objet.

Le type de relations ci-nommées n'a rien de commun avec la controverse philosophique concernant la vérité. En particulier c'est une erreur que de tenter d'interpréter la notion de conformité (*adaequatio*) – qui fait partie de la soi-disant définition classique de la vérité – comme se référant à une des relations entre une phrase, son contenu et son objet, c.-à-d. comme correspondance, concordance ou connexion.

D'autre part, la source des difficultés pour saisir le fond de cette controverse philosophique réside dans l'attribution commune du vrai à des êtres divers. Donc l'objet d'une phrase, c.-à-d. un état de choses signifié par le contenu de cette phrase, ainsi que le contenu d'une phrase, et la même phrase – tous ces êtres peuvent être évalués à l'égard de la vérité. Il faut distinguer trois usages de l'attribut «la vérité» pour éviter des malentendus possibles: une vérité_s «vraie», une vérité_c en tant que contenu «vrai» d'une phrase donnée, et une vérité_o en tant qu'objet «vrai» d'une phrase donnée. Il s'établit ici les interdépendances suivantes:

- (a) Une phrase donnée est une vérité_s si et seulement si le contenu de cette phrase est une vérité_c.
- (b) Le contenu d'une phrase donnée est une vérité_c si et seulement si l'objet de cette phrase est une vérité_o.

Ces affirmations ont pour conséquence que:

- (c) Une phrase donnée est une vérité_s si et seulement si l'objet de cette phrase est une vérité_o.

Ces deux dernières interdépendances (b) et (c) constituent la définition sémantique de la vérité (cf. A. Tarski). Remarquons que cette quasi-définition – ni en forme (b), ni en forme (c) – ne préjuge ni de la nature des relations entre des phrases, leurs contenus et leurs objets, ni de la définition «réelle» de la vérité, c.-à-d. de sa caractéristique et de ses critères. C'est pourquoi la soi-disant définition sémantique de la vérité est neutre philosophiquement. Les équivalences (a), (b) et (c) ne font que renseigner que le terme «une vérité_s» a le même sens que le terme «une phrase indiquant une vérité_c» et «une phrase se référant à une vérité_o» – ou que le terme «une vérité_c» a le même sens que le terme «un contenu signifiant une vérité_o». Par conséquent il est nécessaire et suffisant de déterminer la définition et les critères d'«une vérité_o» pour savoir comment comprendre et faire usage des termes «une vérité_s» et «une vérité_c».

B. Définitions de la vérité

Il y a trois sens principaux d'«une vérité_o» ou, en disant simplement (et en songeant aux distinctions établies ci-dessus), de «la vérité». Appelons-les respectivement: sens ontique, pragmatique et instrumental.

- (a) «Vrai ontiquement» a le même sens que «objectif».

L'état de choses, auquel se réfère p. ex. la phrase (1), est vrai ontiquement si et seulement si il est objectif que Gdańsk est situé sur la Baltique (exactement: si et seulement si la Ville de Gdańsk objective

est située objectivement sur la Baltique objective). Tenant compte des interdépendances mentionnées ci-dessus, nous pouvons dire qu'une phrase donnée est vraie dans le sens ontique si et seulement si son contenu signifie un état de choses objectif. Le sens ontique de la vérité est éclairci justement par la définition classique de la vérité. Comme on le sait, celle-ci est attribuée à Aristote et proclamée dans la formulation latine: *veritas est adaequatio intellectus et rei secundum quod intellectus dicit esse quod est vel non est* (cf. Saint Thomas: *Summa contra gentiles*, I: 59). Il faut l'interpréter de la manière suivante: le vrai ontique du contenu d'une phrase donnée (ou *intellectus*, c.-à-d. la conviction) est caractérisé ici comme une référence (ou *adaequatio*, c.-à-d. la conformité) de ce contenu à la vérité (*rei*, c.-à-d. la réalité) ou à l'état de choses vrai ontiquement (*quod est* ou *quod non est*, c.-à-d. ce qui existe ou ce qui n'existe pas).

La définition ci-dessus concerne en principe les phrases indicatives seulement. Mais on peut évaluer aussi des phrases impératives du point de vue de la vérité ontique. On peut dire que l'état de choses, auquel se réfère une phrase impérative donnée, est vrai ontiquement si et seulement si il est accompli, s'il est objectivé ou qu'il devient objectif. Toutefois on doit considérer la vérité pragmatique comme spécifique pour les phrases impératives.

(b) «Vrai pragmatiquement» a le même sens que «convenable» (ou «juste»)

L'état de choses, auquel se réfère p. ex. la phrase (3), est vrai pragmatiquement si et seulement si il est convenable (juste) de se méfier des apparences.

Enfin les phrases interrogatives peuvent être évaluées en raison de la vérité instrumentale.

(c) «Vrai instrumentalement» a le même sens que «admissible».

L'état de choses, auquel se réfère p. ex. la phrase (5), est vrai instrumentalement si et seulement s'il est admissible que César ait été assassiné.

Evidemment il ne suffit pas de formuler les définitions d'un seul sens du terme «vérité». Pour employer ce terme convenablement on doit faire connaître les critères de la vérité des tous les sens mentionnés de ce mot.

C. Critères de la vérité

Ajoutons les phrases suivantes aux exemples allégués ci-dessus:

- (7) Gdańsk est situé sur le Pacifique.
- (8) La patrie de quelqu'un c'est le pays où il est né.
- (9) La patrie de quelqu'un c'est le pays où il est mort.
- (10) Certaines villes polonaises sont situées sur la Baltique.
- (11) Toutes les villes polonaises sont situées sur la Baltique.
- (12) Aucune ville polonaise n'est située sur la Baltique.
- (13) Gdańsk et Wrocław sont des villes polonaises.
- (14) Sois un étudiant en logique consciencieux!
- (15) A l'aide de quoi Brutus assassina César?
- (16) Wrocław n'est pas situé sur la Baltique.
- (17) Stanislas est un étudiant en logique consciencieux.

Nous affirmons comme suit:

(a) Il y a des critères divers de la vérité dans le sens ontique.

(i) Un tel critère pour les phrases (1) et (7) peut être l'observabilité. Il suffit de faire une promenade le long du rivage de la Baltique et du Pacifique pour établir que l'état de choses auquel se réfère la phrase (1) est objectif, et que l'état de choses auquel se réfère la phrase (7) n'est pas objectif.

(ii) Pour les phrases (8) et (9) c'est l'auto-évidence qui constitue un critère de la vérité ontique. Quelqu'un qui comprend le mot «patrie», reconnaîtra la phrase (8) comme auto-évidente, et pour la même raison rejettera la phrase (9).

(iii) Enfin, si quelqu'un reconnaît les phrases (1) et (13) comme vraies ontiquement, il reconnaîtra comme vraie ontiquement la phrase (10), parce que cette dernière est non-contradictoire avec les précédentes, et en est dérivable. S'il reconnaît la phrase (10) comme vraie ontiquement, il rejettera la phrase (12) comme contradictoire à la précédente. D'autre part, ni la reconnaissance des phrases (1), (8), (10) et (13), ni le rejet des phrases (7), (9) et (12) ne donne une base suffisante pour évaluer la phrase (11) en considération de la vérité ontique. Exclusivement la reconnaissance de la phrase (16) comme vraie ontiquement est suffisante pour rejeter la phrase (11). Ainsi donc c'est la cohérence, c.-à-d. la non-contradiction ou la dérivabilité, qui constitue le critère de la vérité ontique pour les phrases (10), (11) et (12) dans ce cas.

Il est en résultat, que nous pouvons employer des divers critères de la vérité ontique, à savoir l'observabilité, l'auto-évidence (c.-à-d. l'évidence par soi-même) et la cohérence. Mais tous ces critères sont limités.

(b) C'est l'utilité qu'on estime le critère de la vérité pragmatique pour la phrase (14) et les autres phrases impératives.

Si le fait d'être un étudiant en logique consciencieux est utile, la phrase (14) sera vraie pragmatiquement ou, tout simplement, elle sera convenable (juste).

(c) Enfin l'opérabilité forme le critère de la vérité instrumentale pour une phrase telle que (15) ainsi que pour toutes les autres phrases interrogatives.

S'il est conclusif, à l'aide de quoi Brutus assassina César, la phrase (15) sera vraie instrumentalement ou simplement admissible.

D. Préjugés épistémologiques et sémiotiques

Les deux convictions présentées ci-dessous concernent les domaines de l'épistémologie et de la sémiotique. Premièrement, qu'il y a des théories concurrentes de la vérité. Deuxièmement, qu'il y a des témoignages suffisants pour montrer qu'une de ces théories est meilleure que les autres. A ce qu'il me semble, ces deux convictions sont fausses.

(a) Les différentes théories de la vérité ne sont pas concurrentes, puisqu'elles sont des théories d'êtres divers. Les définitions de la vérité, reconstituées dans ces théories, rendent compte des sens divers du terme «vérité».

(b) Ces théories ont le même statut cognitif, à savoir : elles sont toutes aussi fausses. Les critères de la vérité fixés à l'intérieur de ces théories ne sont pas valides pour chaque sens de la «vérité».

Les nombreux malentendus liés au problème de la vérité ont une double origine.

Premièrement, beaucoup de philosophes pensent – en accord avec les opinions des historiens de la philosophie – que les différents critères susmentionnés sont en réalité des critères universels. Selon ces opinions, appelées respectivement «théorie observationniste», «évidentionniste» et «cohérentionniste», aussi bien l'observabilité que l'auto-évidence, ou encore la cohérence, sont un critère universel.

Ce sont W. Biegański (qui appelle son point de vue «le prévidisme») et en quelque sorte M. Schlick (avec son vérificationnisme) qui appartiennent aux philosophes considérés comme des représentants de l'observationnisme (dans notre sens). On considère que R. Descartes est le créateur principal de l'évidentionnisme, théorie de la vérité-évidence. Dans sa formule latine: *verum est quod clare ac distincte percipio* («Meditationes de prima philosophia» III: 35) l'auto-évidence est comprise comme l'intelligibilité complète, c.-à-d. claire et distincte. Il n'est pas important pour nos considé-

rations qui doit être le sujet de cette intelligibilité: les individus (soi-disant leur sens de l'évidence), le genre humain (soi-disant leur sens de l'évidence), le genre humain (soi-disant consentement universel), la majorité des hommes ou la totalité des experts. A la fin on peut considérer G.W. Leibniz comme le représentant classique du cohérentionisme, théorie de la vérité-cohérence.

Deuxièmement, il paraît que quelques philosophes s'avancent jusqu'à identifier la vérité pragmatique ou instrumentale avec la vérité «en général». Donc il résulte qu'ils adoptent soit l'utilité (du point de vue de la théorie utilitariste), soit l'opérabilité (comme du point de vue de la théorie opérationniste de la vérité) – comme des critères universels.

En ce qui concerne l'utilitarisme – fondé par W. James – le problème reste ouvert, si l'utilité prise en considération est celle d'un individu dans certaines conditions (la soi-disant utilité satisfaisant des besoins individuels) ou celle d'une société. Par contre, pour ce qui est de l'opérationnisme, lié au nom de P.-W. Bridgman, nous devons tenir présent que l'opérabilité (c.-à-d. ici la possibilité de déterminer quelles sont les façons de trancher une question) peut être prise dans un sens plus large (c.-à-d. concernant la possibilité monosubjective) ou plus étroit (c.-à-d. concernant la possibilité intersubjective).

L'apparence de la validité dans la théorie utilitariste provient du fait que ses partisans voulaient considérer chaque état de choses non seulement comme étant signifié par le contenu d'une phrase indicative, mais encore comme étant exigé par le contenu d'une phrase impérative. Cela est facile à accepter pour la phrase (17), dans le cas p. ex. de Stanislas, qui est un étudiant en logique consciencieux: cet état de choses peut être signifié par le contenu de la phrase (14) adressée à Stanislas. Il est moins clair dans le cas de la ville de Gdańsk située sur la Baltique, c.-à-d. de l'état de choses, auquel se réfère la phrase (1). La phrase convenable sonnerait plutôt étrangement: que la ville de Gdańsk soit située sur la Baltique. A moins que ce fût le fondateur de la cité, Mesco I^{er}, le duc de Pologne, lui-même, qui l'eût dit.

Les fondements de l'élargissement de la notion de la vérité instrumentale dans la théorie opérationniste de la vérité résident probablement dans l'observation qu'on peut considérer chaque phrase sous le rapport de l'admissibilité. Au fond il y a là tout au plus des bases pour reconnaître que le critère de la vérité instrumentale, c.-à-d. l'opérabilité, est un critère limité – nécessaire mais insuffisant – de la vérité ontique. D'autre part le critère de la vérité pragmatique, c.-à-d. l'utilité, ne se prête pas à l'emploi comme le même critère limité de la vérité ontique. Il n'y a pas d'interdépendance stable entre l'utilité d'un état de choses et son objectivité, et sa réalité d'autant plus.

Toutes les soi-disant conceptions non-classiques de la vérité ne sont qu'une généralisation non fondée (comme la théorie observationniste, évidentionniste et cohérentionniste) ou une extrapolation (comme la théorie utilitariste et opérationniste).

E. R é c a p i t u l a t i o n

1. La soi-disant définition sémantique de la vérité est neutre philosophiquement. On peut lui donner une interprétation épistémologique quelconque.

1.1. La définition sémantique ne tranche ni la nature de la vérité, ni ses critères.

2. On ne peut pas mêler des relations sémiotiques entre une phrase, son contenu et son objet – avec des interdépendances entre le vrai d'une phrase, de son contenu et son objet.

2.1. Il convient de distinguer une phrase de son contenu et de son objet.

2.1.1. Une phrase (indicative, impérative ou interrogative) indique son contenu et se réfère à son objet.

2.1.1.1. L'indication est d'ordinaire une correspondance entre la phrase et son contenu.

2.1.2. Le contenu d'une phrase (c.-à-d. la conviction ou la proposition) signifie l'objet de cette phrase.

2.1.2.1. La signification est quelquefois une concordance entre le contenu et un objet approprié.

2.1.2.2. L'objet signifié par une conviction (un état de choses) est la cause de cette conviction; il y a une relation de connexion entre ces deux êtres.

- 2.2. Il convient de distinguer trois notions du vrai: le vrai_s d'une phrase, le vrai_c de son contenu et le vrai_o de son objet.
- 2.2.1. Une phrase est vraie_s si et seulement si son contenu est vrai_c.
- 2.2.2. Le contenu d'une phrase est vrai_c si et seulement si un objet convenable est vrai_o.
- 2.2.3. Une phrase est vraie_s si et seulement si son objet est vrai_o.
3. La soi-disant définition sémantique de la vérité détermine l'interdépendance entre le vrai_(s) d'une phrase et le vrai_(o) de son objet.
4. Pour formuler correctement des problèmes épistémologiques, il faut distinguer trois acceptions de la notion de la vérité (c.-à-d. de l'objet vrai_(o)): l'objectivité, la propriété et l'admissibilité.
- 4.1. L'objectivité est la vérité ontique, c.-à-d. le vrai_o de l'objet d'une phrase indicative.
- 4.1.1. La soi-disant conception classique de la vérité explique justement la notion de la vérité ontique.
- 4.1.1.1. La notion de conformité, dont traite la soi-disant conception classique de la vérité, est interprétée à tort comme la notion synonyme avec une des relations entre une phrase, son contenu et son objet, c.-à-d. avec la correspondance, la concordance ou la connexion.
- 4.2. La convenabilité est la vérité pragmatique, c.-à-d. le vrai_o de l'objet d'une phrase impérative.
- 4.3. L'admissibilité est la vérité instrumentale, c.-à-d. le vrai_o de l'objet d'une phrase interrogative.
5. On ne peut identifier la convenabilité ou l'admissibilité avec la vérité en général.
- 5.1. L'identification de la convenabilité avec la vérité en général est la source de la formulation de la soi-disant théorie utilitariste de la vérité.
- 5.2. L'identification de l'admissibilité avec la vérité en général est la source de la formulation de la soi-disant théorie opérationniste de la vérité.
6. Nous pouvons nous servir des critères divers de l'objectivité, de la convenabilité, et de l'admissibilité.
- 6.1. Ce sont l'observabilité, l'auto-évidence et la cohérence (la non-contradiction ou la dérivabilité) qui peuvent être des critères de la vérité ontique.
- 6.2. C'est l'utilité qui peut être un critère de la vérité pragmatique.
- 6.3. C'est l'opérabilité qui peut être un critère de la vérité instrumentale.
7. Aucun critère de la vérité n'est un critère universel.
- 7.1. La considération des critères particuliers comme les critères universels est la source de l'illusion (des historiens de la philosophie, ainsi que des philosophes mêmes) qu'il y a des théories concurrentes de la vérité.
- 7.1.1. Conformément à la soi-disant théorie observationniste, c'est l'observabilité qui est le seul critère de la vérité.
- 7.1.2. Conformément à la soi-disant théorie évidentionniste, c'est l'auto-évidence qui est le seul critère de la vérité.
- 7.1.3. Conformément à la soi-disant théorie cohérentionniste, c'est la cohérence qui est le seul critère de la vérité.
8. Toutes les soi-disant conceptions non-classiques de la vérité ne sont que des généralisations prématurées ou des extrapolations dénuées de fondement.

COMPARATIVUS SYNTETYCZNY vs COMPARATIVUS ANALITYCZNY W POLSzczyźNIE

Stopniowanie przymiotników i przysłówków stanowi rzadki przykład podwójnych możliwości językowych wykorzystywanych we współczesnych językach słowiańskich, dwóch rodzajów form czy konstrukcji, które na pierwszy rzut oka sprawiają wrażenie redundantnych, równoległych semantycznie. Powstaje zatem problem rozpatrzenia ich wzajemnego do siebie stosunku. Zagadnienie to analizujemy na przykładzie komparatywu syntetycznego i analitycznego, gdyż comparativus pod względem semantycznym zajmuje centralne miejsce w całej hierarchii stopniowania.

Relacja pomiędzy komparatywem syntetycznym a analitycznym ma nieraz charakter semantyczny, polegający na różnicy znaczenia, a nieraz charakter stylistyczny. Wierzbicka pisze: „Czymże ... jest owo *bardziej*? Można przypuszczać, że słowo to odgrywa istotną rolę w semantyce komparatywów, nie tylko tych, w których występuje ono po prostu na powierzchni (*bardziej wykształcony, bardziej atrakcyjny, bardziej słony*), ale i wielu innych, bo chociaż *większy* nie znaczy ‘bardziej duży’, i *dalszy* nie znaczy ‘bardziej daleki’, to jednak zapewne w bardzo wielu wypadkach właśnie wartość *bardziej* odpowiada regularnemu *-szy, -ejszy* tzw. stopnia wyższego” (Wierzbicka 1971a: 129).

Celem artykułu jest prześledzenie, jak przedstawia się relacja pomiędzy komparatywem syntetycznym a analitycznym w poszczególnych grupach znaczeniowych przymiotników i przysłówków. Użycie komparatywu rozpatrujemy na przykładzie tzw. komparatywnych konstrukcji, które – jak pisze Pocoluevskij – stanowią najbardziej rozpowszechniony typ użycia komparatywu. W nich wyrażony jest obiekt porównania czyli dwa komparaty (zob. Savvina 1988). „Predikativnoe upotreblenie form komparativa v našich formulach javljaetsja predstavitelem vsech vozmożnych slučaev ego upotreblenija”, ponieważ „my rassmatrivaem semantičeskie a ne sintaksičeskie osobennosti upotreblenija form sravnitel'noj stepeni” (Pocoluevskij 1977: 64).

Es'kova także uważa użycia ze wskazanym obiektem porównania za wyjściowe. „Ot nich principial'no ne otličaetsja i celyj rjad slučaev bez takich ukazanij, tak kak eti ukazanija predstavljajutsja v nich kak by opuščennymi i vosstanavlivajutsja iz konteksta” (Es'kova 1955: 454–455)¹. W związku z tym przedmiotem naszych rozważań będzie znaczenie konstrukcji komparatywnych, ściślej, możliwość odniesienia komparatywu do różnych sytuacji z punktu widzenia orzekania cechy o dwóch komparatach X i Y. Przedstawia się ono różnie w poszczególnych grupach znaczeniowych wyrażań przymiotnikowych czy przysłówkowych. Podział tych wyrażań na grupy opiera się na wzajemnej relacji komparatywu i pozytywu (zob. Wierzbicka 1971a, 1971b; Bogusławski 1975; Janus 1981) i sięga pracy Sapira z lat 30-ych, wydanej w r. 1944 (zob. Żolkovskij 1964: 185; Arutjunova 1988: 232).

Pierwszą z wyodrębnionych grup stanowią przymiotniki i przysłówki parametryczne, w których comparativus jest semantycznie prostszy niż positivus, czyli positivus musi być definiowany przez comparativus, nie odwrotnie. Wynika z tego, że comparativus nie przesądza niczego o pozytywie. Ze zdania *Ten dom jest wyższy (szerszy, większy) od tamtego* mogą wynikać trzy możliwości: dla obiektów X i Y cecha w formie pozytywu może być orzeczona bądź nie².

¹ Es'kova zwraca też uwagę na takie użycia komparatywu, w których nie jest możliwe uzupełnienie brakującego obiektu. Są to np. rosyjskie konstrukcje z *kak možno, vse* + comparativus z powtórzeniem, comparativus w konstrukcji *čem – tem* i in. Comparativus w sytuacjach, w których nie można wskazać na dwa komparaty „neskoł'ko izmenjaet svoe značenie v storonu bezotnositel'nogo usilenija” (Es'kova 1955: 454–455).

² Schemat analizy uwzględniającej możliwość przypisania cechy w formie pozytywu zaczerpnęliśmy z pracy: Razlogova 1980.

X	Y
+	+
+	-
-	-

W tej grupie wyrażen w polszczyźnie użycie stopnia analitycznego jest ograniczone. Może on być użyty np. wtedy, gdy w zdaniu poprzednim cecha jest już orzeczona o jednym z obiektów. Jest to sytuacja ++, jak np. w wierszu Gałczyńskiego „Raj” – „*Jabłka, co były wysoko, Stają się bardziej wysokie*”.

Sporadycznie comparativus analityczny bywa używany w funkcji synonimicznej względem syntetycznej formy stopnia. Np. Wykopaliśmy już dwa doły, oba niezbyt głębokie. Kartofle wrzucimy do tego bardziej głębokiego, może się zmieszczą (sytuacja --, tj. o żadnym z porównywanych obiektów nie orzeka się, że jest głęboki. Wyrażenie bardziej głęboki może też dotyczyć sytuacji + – lub ++, gdy pojawi się w innym kontekście. Por. także przykład Jurkowskiego (1974: 24): „*Ten pokój jest szerszy niż dłuższy → Ten pokój jest bardziej szeroki niż długi → Szerokość tego pokoju jest większa niż długość tego pokoju.*” Konstrukcja analityczna jest tu użyta na miejscu syntetycznej i nie przesądza niczego na temat przypisania cechy dużej szerokości (‘szeroki’) żadnemu z porównywanych obiektów, którymi są szerokość tego pokoju i długość tego pokoju. Możliwe jest zatem, rzadkie wprawdzie, użycie analitycznego komparatywu zakładającego całą skalę możliwości właściwych syntetycznej formie stopnia wyrażen parametrycznych.

W użyciach przerośnych skala możliwych odniesień komparatywu bywa bardziej ograniczona. Różnie też przedstawia się stosunek pomiędzy komparatywem analitycznym i syntetycznym. Np. wyrażenie: *Ona ma bardziej szerokie horyzonty myślowe niż jej brat* może być odniesione do sytuacji + + i + – (nie zaś – –); do tej ostatniej sytuacji może być odniesiona syntetyczna forma stopnia, np.: *Ona ma trochę szersze horyzonty myślowe niż jej brat, choć też nie nazwę ich szerokimi.* Forma syntetyczna obejmuje zatem wszystkie możliwości użycia. Inaczej jest w wypadku głębszy/bardziej głęboki. Por.: *Ostatnie rekolekcje Piotr przeżył bardziej głęboko niż poprzednie, choć i poprzednie zapadły mu w serce* (sytuacja ++); *Ostatnie rekolekcje Piotr przeżył bardziej głęboko niż poprzednie. Poprzednie potraktował powierzchownie* (sytuacja + –). Sytuacji – – nie opisuje ani comparativus analityczny, ani syntetyczny, są one zatem względem siebie synonimiczne. Nasuwa się wniosek, że użycia przerośne wyrażen parametrycznych należy rozpatrywać oddzielnie od użyć dosłownych i to zarówno w zakresie komparatywu syntetycznego, jak i analitycznego.

Comparativus analityczny wyrażen parametrycznych może opisywać zatem mniejszą ilość możliwych sytuacji i w tym sensie jest mniej wieloznaczny niż comparativus syntetyczny.

Wśród wyrażen ewaluacyjnych relacja pomiędzy syntetycznym a analitycznym komparatywem może przedstawiać się różnie.

Jest grupa wyrażen przymiotnikowych i przysłówkowych, w których positivus jest prymarny, a comparativus jest na nim zbudowany. W tej grupie wyrażen comparativus przesądza o przypisaniu cechy dwóm obiektom. Przykładem wyrażenia tego rodzaju jest przytaczany przez A. Bogusławskiego przymiotnik okrutny (Bogusławski 1975: 4). Ze zdania X jest okrutniejszy od Y-a wynika, że obaj są okrutni. Dla tej grupy wyrażen comparativus syntetyczny równa się analitycznemu – oba przesądza o przypisaniu cechy w formie pozytywu dwóm obiektom (sytuacja ++).

Lista określeń przymiotnikowych i przysłówkowych przesądzaających prawdziwość cechy w dwóch obiektach jest pokaźna. Są to w większości formacje słowotwórczo pochodne, które z różnych przyczyn tworzą wyłącznie comparativus analityczny, niektóre jednak (głównie przysłówki) tworzą obie postaci komparatywu. Należą tu m.in. *piękny/pięknie, smutny/smutnie, głupi/głupio*³, *te-*

³ Już z tego wynika, że w zagadnieniach komparatywu nie ma równoległości semantycznej pomiędzy przymiotnikami antonimicznymi tej grupy. Relacja pomiędzy komparatywem syntetycznym a analitycznym w *wesoły, mądry* jest inna niż w *smutny, głupi* itd.

py/tępo, ohydny/ohydnie, paskudny/paskudnie, niebezpieczny/niebezpiecznie, łaskawy/łaskawie, odległy/odległe i in.

W tej grupie wyrażen różnica pomiędzy komparatywem analitycznym i syntetycznym (tam, gdzie oba są możliwe) sprowadza się do różnicy stylistycznej. (Chodzi przy tym o wypadki z neutralną prozodią, bez wyróżnienia *bardziej*).

Niektóre wyrażenia A. Bogusławski traktuje jako wieloznaczne. Do nich należy *ładny, zdolny* czy *inteligentny*. Każdemu człowiekowi przysługuje jakiś stopień ładności czy zdolności (*ładny₁, zdolny₁*), niektórzy zaś charakteryzują się wysokim stopniem tej cechy, wyróżniają się ładnością czy zdolnościami (*ładny₂, zdolny₂*).

Dla *ładny₁* – jak z tego wynika – comparativus przesadza prawdziwość pozytywu względem dwóch obiektów. Ze zdania *Basia jest ładniejsza niż Kasia* wynika, że obie są ładne.

ładny₂ może być odniesiony do sytuacji ++ (*Basia jest ładniejsza od Kasi. Obie są ładne*), do sytuacji +- (*Basia jest ładniejsza od Kasi. Kasia do ładnych nie należy*) i do sytuacji -- (*Basia jest trochę ładniejsza od Kasi, ale też urodą się nie wyróżnia, ładna nie jest*).

Tak samo przedstawia się sprawa komparatywu dla *zdolny* czy *inteligentny* (*zdolny₁, inteligentny₁* dotyczą sytuacji ++, *zdolny₂, inteligentny₂* obejmują trzy możliwe odniesienia). W ten sposób wyrażenia tej grupy w zakresie syntetycznej formy stopnia rozkładają się pomiędzy grupę parametryczną i grupę wyrażen typu *okrutny*.

Użycie komparatywu analitycznego w rozpatrywanych przymiotnikach wieloznacznych jest ograniczone. Nie tworzymy go raczej od *ładny* czy *zdolny* poza specjalną sytuacją z prozodyjnym wyróżnieniem elementu *bardziej*. Tak wyróżnione konstrukcje będą przedmiotem dalszych rozważań.

Analityczny comparativus *bardziej inteligentny* (bez wyróżnienia *bardziej*) obejmuje ++ i +-. (Por. *Basia jest bardziej inteligentna niż Kasia, zresztą obie są inteligentne...*, *Kasia inteligentna nie jest*).

Comparativus wielu wyrażen oceniających nie przesadza prawdziwości cechy dla obu obiektów (jak w wyrażeniach typu *okrutny*). W postaci analitycznej przesadza ją jednak w stosunku do jednego przynajmniej obiektu. Relacja pomiędzy komparatywem syntetycznym a analitycznym może tu układać się różnie. Rozpatrzmy możliwe sytuacje.

	comp. synt.	comp. analit.	
(a)	++ ++ --	++ +-	Kasia była <i>zręczniejsza/bardziej zręczna</i> w pracy laboratoryjnej niż Jasia, zresztą obie były zręczne; Kasia była <i>zręczniejsza/bardziej zręczna</i> niż Jasia. Jasia do zręcznych nie należała; Kasia była trochę <i>zręczniejsza</i> w pracy laboratoryjnej niż Jasia, chociaż też zręczna nie była.
(b)	++ +-	++	Kasia była <i>sympatyczniejsza/bardziej sympatyczna</i> niż jej siostra, zresztą obie były sympatyczne; Kasia była <i>sympatyczniejsza</i> niż jej siostra, która specjalnej sympatii nie budziła.
(c)	++ +-	+-	Teraz patrzy na wszystko <i>krytyczniej/bardziej krytycznie</i> niż dawniej, chociaż dawniej był dosyć krytyczny; Teraz patrzy na wszystko <i>krytyczniej/bardziej krytycznie</i> ⁴ niż dawniej. Dawniej krytyczny nie był.

⁴ Przez cały czas chodzi o zdania, w których *bardziej* nie jest prozodyjnie wyróżnione.

(d)	+ –	+ –	W schronie było <i>bezpieczniej/bardziej bezpiecznie</i> niż w domu. W domu bezpiecznie nie było; W schronie było (trochę) <i>bezpieczniej</i> niż w domu, zresztą nigdzie nie było bezpiecznie.
	--		

Dla niektórych wyrażen, które nie tworzą komparatywu syntetycznego comparativus analityczny może dotyczyć wszystkich trzech możliwych sytuacji z punktu widzenia przypisywania cechy obiektom.

Np. :

++	To zadanie było <i>bardziej skomplikowane/bardziej złożone</i> niż tamto,
+ –	choć i tamto było nieproste... Tamto skomplikowane nie było. To
--	zadanie było trochę <i>bardziej skomplikowane/bardziej złożone</i> niż tamto, choć też do skomplikowanych nie należało, łatwo dało się rozwiązać. ⁵

Możliwa jest też synonimia obu komparatywów obejmująca warianty:

++	w grupie wyrażen typu <i>okrutny</i> .
++	np. Ostatnio Piotr zachowywał się <i>spontaniczniej/bardziej spontanicznie</i> niż dawniej, choć i dawniej był spontaniczny... Dawniej był
+ –	zawsze skrepowany, spontaniczny nie był.

Kolejna grupa wyrażen to przymiotniki i przysłówki odprzymiotnikowe definiowane przez negację. Do nich należy np. *pusty, pełny, normalny, zdrowy, ślepy, głuchy, nagi, goły* itp.

Ehrich zauważyła specjalną strukturę dwóch pierwszych określeń (Ehrich 1975: 145). Dodajmy, że wyrażenia te łączą się z *zupełnie*, co wskazuje na ukrytą w ich znaczeniu negację (zob. Wierzbicka 1969: 109–111, Janus 1981: 61–69) i *bardzo*, co z kolei negację wyklucza. Są to wyrażenia polisemiczne. Ze zdania *Ta szuflada jest pełniejsza/„pustsza” niż tamta* wynika, że żadna z nich nie jest pełna, pusta (w znaczeniu pełny₁ = ‘do którego nic nie można włożyć’; pusty₁ = ‘w którym nic nie ma’), obie zaś są pełne, puste w znaczeniu pełny₂ = ‘w którym jest dużo czegoś’, pusty₂ = ‘w którym jest mało czegoś’. Pełny₁ i pusty₁ nie tworzy komparatywu, zaś dla pełny₂ i pusty₂ comparativus opisuje sytuację + +.⁶

Comparativus analityczny jest synonimiczny względem syntetycznego:

Ta szuflada jest bardziej pełna ₁ niż tamta –	sytuacja --
Ta szuflada jest bardziej pełna ₂ niż tamta –	sytuacja ++
Ta szuflada jest bardziej pusta ₁ niż tamta –	sytuacja --
Ta szuflada jest bardziej pusta ₂ niż tamta –	sytuacja ++

Podobnie rzecz się ma z pozostałymi wyrażeniami tej grupy: *głuchy₁, ślepy₁* (‘który nic nie słyszy/nie widzi’) nie tworzą komparatywu, zaś dla *głuchy₂, ślepy₂* (‘który mało/źle słyszy/widzi’) comparativus dotyczy sytuacji ++ (obaj źle słyszą/widzą). Comparativus syntetyczny (o ile jest możliwy) dotyczy tych samych sytuacji co comparativus analityczny.

Pozostają do rozpatrzenia wyrażenia oznaczające smaki i kształty. Comparativus wyrażen oznaczających odczucia smakowe *słodki* czy *słony* sprowadza się do ‘więcej cukru/soli’. (Chodzi o *słodki₁* i *słony₁* = ‘w którym jest dużo cukru/soli’ w odróżnieniu od *słodki₂* i *słony₂* w znaczeniu ‘słodzony’ czy ‘solony’, tj. ‘taki, w którym jest cukier/sól’. Te ostatnie wyrażenia oznaczają cechy binarne i nie tworzą komparatywu.) Zdanie *Ta herbata jest słodsza niż tamta* może dotyczyć trzech sy-

⁵ Zauważmy, że oba te przymiotniki definiowane są przez wyrażenia parametryczne – zob. Janus 1981: 86–87.

⁶ Apresjan (1989: 188) zaproponował definicje ros. *sovsem polnyj, sovsem pustoj* takie, w których wskazana polisemia zostaje usunięta dzięki pojęciu ‘ob’em, polożennyj po norme’. Ponieważ comparativus tworzony jest tylko od jednego ze znaczeń (według naszego podziału), problem definiowania wyrażen tej grupy nie wydaje się dla naszego tematu zasadniczy.

tuacji, jeśli chodzi o przypisywanie cechy obiektom: ++, + -, --. Comparativus analityczny obejmuje sytuację ++, podobnie jak i wyrażenia *bardziej słony, bardziej ostry czy cierpki*⁷.

Spośród wyrażen oznaczających kształty możemy mówić o komparatywie przymiotnika *okrągły*. Np. *Buzia jej stała się okrąglejsza/bardziej okrągła niż była* (= 'stała się bardziej zbliżona do czegoś okrągłego'). Oba komparatywy opisują sytuację ++.

W związku z komparatywem analitycznym zwróćmy uwagę na możliwość różnego prozodycznego rysunku w realizacji tej konstrukcji. Comparativus ten pozwala na dwa „odczytania” – z wyróżnieniem elementu *bardziej* bez tego wyróżnienia (realizacja prozodycznie neutralna). Prozodyjne wyróżnienie elementu wiąże się każdorazowo z logiką dyskursu.⁸ Jest ono zjawiskiem tekstowo-komunikacyjnym, gdyż – jak pisze Nikolaeva – prozodyjne wyodrębnienie elementu w zdaniu stwarza wokół wypowiedzi specjalną „tekstowo-komunikacyjną aurę” (Nikolaeva 1982: 8). Celem wyróżnienia jest wyjście poza ramy jednozdaniowego tekstu, poza granice jednej opisywanej sytuacji. „Vokrug vyskazyvanija s akcentnym vydeleniem sozdaetsja sfera ego vozmożnych okružajuščich mirov” (op.cit., 49). Wskazuje więc ono na powiązania w obrębie tekstu jako większej całości⁹.

Wyróżnienie *bardziej* z reguły pociąga za sobą pozytywne orzekanie cechy o dwóch obiektach X i Y. Jeśli przyjrzymy się kontekstowi, w którym jest ono możliwe (czyli spróbujemy uzupełnić kontekst dla takiego zdania) stwierdzimy, że poprzedza je przypisanie cechy jednemu z obiektów (Y). Por. przywoływany już wiersz Gałczyńskiego „Raj” (Jabłka, co były wysoko Stają się *bardziej* wysokie) oraz inne przykłady:

1. Wiara w te wartości...*łączy prawie wszystkich* zgromadzonych dziś na Placu Defilad. Czy jednak jutro, po spotkaniu z Pielgrzymem pocujemy się wszyscy *bardziej solidarni* – to zależy nie tylko od Niego, to zależy w dużej mierze od nas wszystkich (Ulotka Solidarności „Jesteśmy”).
2. Za chwilę odczytam Ewangelię o narodzinach Chrystusa, dla którego *nie było miejsca w gospodzie*... Czy słowa te mogły być odczytane w *bardziej właściwym miejscu, właśnie tam, gdzie człowiek nie chce człowieka*... Czy dzieci rozumieją, że są przez Niego *ukochane bardziej* a może najbardziej (Bosowski, Po drugiej stronie smutku).

Każde użycie komparatywu jest zdaniem „ze środka” tekstu, wymaga motywacji wynikającej z logiki dyskursu. Motywacją dla wyróżnienia elementu *bardziej* jest – jak próbujemy pokazać – uprzednio wyrażone bądź suponowane przypisanie cechy jednemu z obiektów (Y). Na tym tle dopiero wyrażenie *bardziej* + przymiotnik czy przysłówki przypisuje tę samą cechę pierwszemu z obiektów (X) „w większym stopniu” niż Y-owi.

Takiemu wyróżnieniu sprzyja też kontrast: ...bo widzisz, mnie się wydaje, że twórczość literacka jest *bardziej uduchowiona* od muzycznej (Iwaszkiewicz, Lato) – uduchowiecie twórczości muzycznej nie ulega wątpliwości dla mówiącego, a nawet uduchowiecie twórczości literackiej. Novum informacyjne tego zdania sprowadza się do stwierdzenia różnicy w nasileniu cechy. Wyróżnieniu sprzyja też użycie wyrażen: *jeszcze, znacznie, o wiele, dużo* + comparativus, które same rozstrzygają (przy komparatywie syntetycznym *nawet*) o przypisaniu cechy obiektom i wpływają na prozodyczne wyodrębnienie *bardziej*.

Wyróżnione jest też *bardziej* w postpozycji – po przymiotniku i przysłówku, np. *Byłam zmęczona bardziej niż zawsze. Kasia jest wysoka bardziej niż Zosia*. Zdania te mają specjalną strukturę. Pierwsza część wypowiedzi przypisuje cechę X-owi (nie Y-owi!), druga – oddzielona pauzą – stano-

⁷ Comparativus nielicznych wyrażen oznaczających barwy i dopuszczających stopniowanie oznacza inną część spectrum w porównaniu z pozytywem, np.: *To jabłko jest bardziej czerwone niż tamto = czerwiesze niż tamto* ('intensywniej czerwone'). Ta klasa wyrażen jest odrębna, gdyż w znaczenie barw uwikłany jest deixis i wzorzec (spectrum).

⁸ Na logikę dyskursu zwrócił uwagę (w rozmowie) I.A. Mel'čuk.

⁹ Nikolaeva podkreśla, że wyróżnienie akcentowe nie sprowadza się do kontrastu czy rematyczności. Jako przykład przytaczane jest wyróżnienie wykładników intensywności (1982: 49). Dodajmy, że nie tworzymy opozycji typu: *Ten dom jest wysoki, a tamten jest bardzo wysoki*; każdy przedmiot określany jako *bardzo wysoki* może też być określony za pomocą wyrażenia *wysoki* (zob. Janus 1981: 106–110).

wi do niej komentarz; przypisuje cechę Y-owi i niesie informację o różnicy w nasileniu cechy (większym u X niż u Y). Jest to też sytuacja ++.

W języku potocznym comparativus analityczny z wyróżnionym *bardziej* może czasem odnosić się do sytuacji + –. Np. :

1. Zwracam ci tę książkę. Taka nudna. Chciałabym coś *bardziej ciekawego*.
2. Nasz nauczyciel niewiele od nas wymagał. Jego zastępca był *bardziej wymagający*.
3. To zadanie trudne nie jest. Tamto jest *bardziej skomplikowane*.

Zdań tych nie można przeformułować według neutralnego schematu komparatywnego w rodzaju: Nasz nauczyciel niewiele od nas wymagał. Jego zastępca był bardziej wymagający niż nasz nauczyciel. Albo: Zracam ci tę książkę. Taka nudna. Chciałabym coś bardziej ciekawego niż ta książka itd. W tak przeformułowanych wypowiedziach tkwi sprzeczność. Wyodrębnienie prozodyjne skłania do przypisania cechy dwóm obiektom, a cecha ta została uprzednio względem jednego z nich zakwestionowana.

Zakwestionowanie cechy umieszczane jest najczęściej na początku wypowiedzi, możliwy jest jednak i inny szyk. Np.

4. W tej sytuacji list jest *bardziej odpowiedni*. Telefonować nie należy (sytuacja + –). Por.: W tej sytuacji list był *bardziej odpowiedni* niż telefon (sytuacja ++), telefon uznany jest w tej wypowiedzi także za odpowiedni, choć „gorszy”.

W wypowiedziach 1–4 mamy do czynienia z pewną grą. Obiektowi Y zostaje przypisana cecha antonimiczna względem X. Taka sytuacja nie jest właściwa normalnemu użyciu stopnia, gdyż w komparatywie różnica w cesze pomiędzy X i Y nie może być zbyt duża.

Komparatywne konstrukcje bywają wykorzystywane jako eufemizm. Zamiast orzekać cechę antonimiczną o Y można użyć komparatywu, który ją suponuje. Np.: Masz tę książkę. Znajdź mi coś *bardziej ciekawego* (z wypowiedzi wynika, że książka jest nieciekawa). Daj mi zadanie *bardziej skomplikowane* (to jest proste)¹⁰.

Comparativus jest z reguły predykatem i jako predykat orzeka cechę o obiekcie. Przedmiotem konstrukcji komparatywnej jest jeden obiekt – mówi się w niej o X. Y jest układem odniesienia i nie jest względem X równorzędne (nie ma np. sytuacji – +). Comparativus analityczny w polszczyźnie w porównaniu z syntetycznym przypisuje cechę pozytywnie scharakteryzowaną (bez wewnętrznej negacji bądź z wewnętrzną negacją – por. Bogusławski 1975: 4) przynajmniej jednemu z obiektów – przedmiotowi wypowiedzi, czyli X. Układowi odniesienia (Y) cecha przypisana być nie musi. Oprócz wyrażen typu *okrutny* przypisujących cechę X i Y, pozostałe wyrażenia ewaluacyjne mogą być w komparatywie analitycznym odniesione do sytuacji + + i do sytuacji + –. Jest jednak rzeczą charakterystyczną, że bez wyróżnienia akcentowego elementu *bardziej*, tj. przy neutralnej intonacji comparativus de facto opisuje sytuację + –. Tak jest w przeważającej ilości wypadków użycia komparatywu analitycznego wyrażen nieparametrycznych. Rzuca to światło na funkcjonowanie komparatywu.

W schemacie + – nie chodzi – jak już wspominaliśmy – o przypisanie jednemu obiektowi cechy antonimicznej względem drugiego. Porównanie byłoby nieinformacyjne i nierealne – jak podkreśla Pocoluevskij (1977: 69) – gdyby różnica pomiędzy porównywanymi cechami była na tyle duża, że pozwalałaby na użycie antonimu. Rzucałaby się wtedy w oczy jako oczywista i nie wymagałaby porównania przy użyciu komparatywu, porównanie zakłada bowiem pewne pokrewieństwo co do danej cechy pomiędzy obiektami. Nawet w tak prostych konstrukcjach jak *A jest wyższy od B* nie porównujemy obiektów, z których jeden jest niski a drugi wysoki¹¹. Znak „–” w przedstawionych schema-

¹⁰ Por. podobne przykłady rosyjskie: *Borja mal'čik malen'kij. Vanja bolee vysokij* (przykład podany przez L.L. Iomdina). Nie można jednak powiedzieć: *Borja mal'čik malen'kij. Vanja bolee vysokij, čem Borja*.

¹¹ Na małą różnicę pomiędzy porównywanymi cechami zwraca też uwagę Gorškova (1981: 241). Zob. także Janus 1988: 395.

tach oznacza brak tej właściwości, którą przypisujemy X-owi, niedostateczną jej ilość, czyli sytuację, którą często możemy określić jako neutralną, zerową.

Przyjrzyjmy się przykładom ilustrującym sytuację + –:

1. Był *bardziej konsekwentny* ode mnie. Nie cofał się (Iwaszkiewicz, Lato).
2. Pomiedzy rodzicami i ich dziećmi kształtuje się stopniowo więź o charakterze jakościowo różnym, *bardziej dojrzałym* (Chlewiński, Refleksje o dojrzałej osobowości).
3. Istnieje zatem... pewna rozbieżność psychologiczna w zakresie udziału mężczyzny i kobiety w miłości. Kobieta wydaje się *bardziej bierna* (Wojtyła, Miłość i odpowiedzialność).
4. Gotowi jesteśmy poprzeć samorząd pracowniczy w wysiłkach mających na celu uzdrowienie przedsiębiorstwa, ... zmianę kierunków produkcji na *bardziej efektywną* (Wałęsa, Tygodnik Mazowsze).
5. Wolałabym, abyś traktowała go *bardziej poważnie* (Iwaszkiewicz, Lato).

W przytoczonych konstrukcjach nie chodzi o większy stopień cechy przypisywanej X-owi w porównaniu z Y-em (który nie musi być wyrażony na powierzchni), lecz o samo przypisanie cechy X-owi (na tle jej braku u Y). Wypowiedź taka stanowi swego rodzaju eufemizm – przypisanie cechy X-owi jest stwierdzane, zaś informacja o Y jest suponowana bądź odnajdywana w dalszym kontekście. Właściwa funkcja komparatywu jako informacji o różnicy w cesze odstepuje tu na dalszy plan¹². Zamiast przypisywać Y-owi cechę negatywną (niedojrzałość, niekonsekwencję, nieefektywność produkcji, niepoważne traktowanie itp.) mówiący posługuje się komparatywem po to, by przypisać X-owi cechę pozytywną; wówczas o Y wnioskujemy, że danej cechy nie posiada. Efekt swoistego eufemizmu zatracą się wtedy, gdy chodzi o cechy pozbawione oceny pozytywnej czy negatywnej (przykład 3).

Niemal wszystkie rozważane przykłady nie zawierają na powierzchni pełnego wyrażenia komparatywnego. Jak twierdzi Es'kova (1955: 454–455), gdy Y nie jest w tekście wymienione, cecha jest przedstawiona jako bardziej zabsolutyzowana niż w innych wypadkach. Stąd możliwe jest przejście od komparatywu w jednym zdaniu do pozytywu w zdaniu następnym. Np. Będziemy mówić o przymiotnikach parametrycznych w *szerszym* i *węższym* sensie. W sensie *szerszym* obejmują one..., a w sensie *węższym* ...; Staś był *bardziej wytrwały* niż Janek. Janek do wytrwałych nie należał. Jako *wytrwały* harcerz Staś nie zrażał się trudnościami wyprawy¹³.

Istnieje pewien paradoks. Cudzoziemiec, który uczy się polskiego uzyskuje nieraz wskazówkę, że zawsze może tworzyć comparativus analityczny przy pomocy *bardziej*. Nigdy nie będzie to błędem i uniknie się wówczas skomplikowanych wymian spółgłosek (Dick 1976: 46). Ogólny wniosek wynikający z naszej analizy jest jednak następujący: comparativus analityczny jest mniej wieloznaczny niż syntetyczny w tym sensie, że może odnosić się do sytuacji ++ i do sytuacji + – w zakresie przypisywania cechy obiektom. Przesądza zatem na ogół o przypisaniu cechy przynajmniej jednemu z nich. Nieliczne użycia komparatywu analitycznego w grupie wyrażen parametrycznych synonimiczne formom syntetycznym wyrażen tej grupy (tj. obejmujące także sytuacje – –) należą do wyjątków. Są przez nas rozumiane jako pewne poślizgi łączliwości właściwe językowi potocznemu.

W grupie wyrażen ewaluacyjnych istnieją obszary synonimii komparatywu analitycznego i syntetycznego. Jest to przede wszystkim ta grupa wyrażen przymiotnikowych i przysłówkowych, w któ-

¹² Porównajmy uwagi na temat użycia rosyjskiego wyrażenia *nemnogo* w: Bulygina, Šmelev 1988. W zdaniach *Ja nemnogo ustal, On nemnogo strannyj* „wyskazywanie soobščet o samom fakte projavlenija etogo priznaka, a to, čto priznak projavljaetsja v nebol'šoj stepeni, sostavljaet dobavočnoe soobščenie, kotoroe často sovsem otchodit na zadnij plan, tak čto nemnogo ispol'zuetsja tol'ko dlja 'smjagčeniija' vyskazyvanija” (s. 12). *Nemnogo* nie może być wówczas wyróżnione akcentowo. W sytuacji, gdy wyrażenie *nemnogo* kwantyfikuje zbiór możliwe są dwa odczytania: z akcentem na *nemnogo* – wówczas zdanie *U menja ostalos' nemnogo deneg* komunikuje, że 'deneg ostalos' malo' i bez akcentu na *nemnogo* – wówczas zdanie to komunikuje, że 'ostalis' den'gi (i pri etom nemnogo)' – op.cit.

¹³ Możliwe jest też użycie syntetycznego komparatywu przymiotnikowych i przysłówkowych ewaluacyjnych odniesione do sytuacji + –. Powiedzieć *Jaś jest (troche) poważniejszy niż Staś*, to przypisać cechę Jasiowi, a jej brak Stasiowi.

rych comparativus przypisuje cechę dwóm obiektom X i Y, np. *okrutny, pobożny, szlachetny, ohydny* itd. Poza tą grupą opisującą sytuację ++ synonimia obu komparatywów może dotyczyć także (choć znacznie rzadziej) sytuacji +-¹⁴.

Ważną rolę w przypisywaniu cechy obiektom odgrywa wyróżnienie prozodyjne. Wyrażenia, które w komparatywie same nie przesadzają pozytywu dla X i Y, gdy są prozodyjnie wyróżnione przypisują (w konstrukcji komparatywnej) positivus obu członom porównania.

Comparativus analityczny wyrażen nieparametrycznych w polszczyźnie współczesnej pełni dwie funkcje:

1. Przypisuje cechę przedmiotowi wypowiedzi (X) suponując zarazem jej brak w obiekcie Y. Odnosi się wówczas do sytuacji +- i nierzadko odgrywa rolę swoistego eufemizmu.
2. W wypadku cechy przypisywanej obu obiektom (sytuacja ++) comparativus jest informacją o różnicy co do cechy przypisywanej X i przypisywanej Y. „The speaker takes into consideration the sum total of the evidence about, say, X's and Y's being cruel and comes to the conclusion that the set of the pieces of evidence in the case of Y is completely replaceable (in the capacity of the justification of the given label in the positive degree (by the set connected with X, but not vice versa) though both sets provide a sufficient justification of the predicate in the positive degree; we mean here expressions like X is more cruel than Y)” – pisze A. Bogusławski (1975: 4–5).

BIBLIOGRAFIA

- Apresjan, Ju. D. 1974: *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Moskwa.
- Apresjan, Ju. D. 1989: *Tavtologičeskie i kontradiktornyje anomalii*. W: *Problemy intensional'nych i pragmatičeskich kontekstov*. Moskwa: 186–193.
- Arutjunova, N. D. 1988: *Tipy jazykovych značenij. Ocenka, sobytie, fakt*. Moskwa.
- Bogusławski, A. 1975: *Measures are Measures*. In *Defence of the Diversity of Comparatives and Positives*. W: *Linguistische Berichte* 36: 1–9.
- Bulygina, T. V., Smelev, A. D. 1988: *Mechanizmy kvantifikacii v rusском jazyke i semantika količestvennoj ocenki*. W: *Referencija i problemy tekstoobrazovanija*. Otv. red. N. D. Arutjunova. Moskwa: 5–16.
- Dick, J. H. 1976: *Stopniowanie przymiotników i przysłówków we współczesnej polszczyźnie kulturalnej*. W: *Orzechowska, H. (red.): Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich*. Warszawa: 43–52.
- Ehrich, V. 1975: *Pragmatische Restriktionen der Bedeutung von graduierbaren Adjektiven und Vergleichssätzen*. W: *Ehrich, V., Finke, P. (hg): Beiträge für Grammatik und Pragmatik*. Kronberg/Ts.: 141–153.
- Es'kova, N. A. 1955: *Stepeni sravnenija v rusском jazyke*. Kandidatskaja dissertacija. Moskwa.
- Gorškova, K. V., Chaburgaev, G. A. 1981: *Istoričeskaja grammatika ruskogo jazyka*. Moskwa.
- Grzegorzczkova, R. 1975: *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*. Wrocław.
- Isačenko, A. V. 1965: *Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavlenii s slovackim*. Morfologija. Izdanie II. Bratislava.
- Janus, E. 1981: *Wykładniki intensywności cechy (na materiale polskim i rosyjskim)*. Wrocław.
- Janus, E. 1988: *Z zagadnień stopnia gramatycznego (na materiale polskim i rosyjskim)*. W: *Z polskich studiów slawistycznych, seria VII*. Warszawa: 391–399.
- Jurkowski, M. 1976: *Semantyka i składnia wyrażen gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*. Katowice.
- Nikolaeva, T. M. 1982: *Semantika akcentnogo vydelenija*. Moskwa.
- Poceluevskij, E. A. 1977: *Sravnitel'naja stepen' i svobodnoe upotreblenie prilagatel'nych*. W: *Voprosy jazykoznanija* 5: 62–71.
- Razlogova, E. E. 1980: *Leksika količestvennogo sravnenija i leksičeskaja intensyfikacija*. W: *Andrjuščenko, V. M. (red.): Issledovanija v oblasti grammatiki i tipologii jazykov*. Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta: 65–116.
- Sapir, E. 1972: *Gradacja: studium z semantyki*. W: *Wierzbicka, A. (red.): Semantyka i słownik*. Wrocław: 9–37.

¹⁴ Dodajmy do tego szczególną synonimie wyrażen typu *pusty, pełny* i nieliczne wypadki odniesienia komparatywu analitycznego do sytuacji -- (np. w wyrażeniach *skomplikowany, złożony*).

- Savvina, E. N. 1988: Količestvennye narečija i kvantifikacija situacij. W: Finn, V.K. (sostavitel'): Semiotičeskie aspekty formalizacii intelektual'noj dejatel'nosti. Vsesojuznaja škola-seminar g. Borżomi, 22–30 aprelja 1988 g. Tezisy dokladov i soobščeniij. Moskva: 371–373.
- Wierzbicka, A. 1969: Dociekania semantyczne. Wrocław.
- Wierzbicka, A. 1971a: Porównanie – gradacja – metafora. W: Pamiętnik Literacki 4: 127–147.
- Wierzbicka, A. 1971b: The Deep or Semantic Structure of the Comparative. W: Linguistische Berichte 16: 39–45.
- Wierzbicka, A. 1973: Co znaczy „dużo”, „mało”, „duży”, „mały”, „więcej”, „mniej”. W: Topolińska, Z., Grochowski, M. (red.): Liczba, ilość, miara. Materiały konferencji naukowej w Jadwisinie, 11–13 maja 1972 r. Wrocław: 81.
- Žolkovskij, A. K. 1964: Raboty Sepira po strukturnoj semantike. W: Mašinnyj perevod i prikladnaja lingvistika 8: 184–198.

JEDNORODNOŚĆ POLSKICH KONSTRUKCJI WSPÓLRZĘDNYCH

1. Wstęp

1.1. Dystrybucyjna definicja autorstwa Z. Saloniego i M. Świdzińskiego (1985: 53–55) wyznacza zbiór konstrukcji współrzędnych (dalej stosuję skrót: KW) różnych od tradycyjnie i intuicyjnie przyjętego, co starałam się wykazać w artykułach „Uwagi...” i „Cechy...”. Zrezygnowałam z dystrybucyjnego ujęcia współrzędności na rzecz ujęcia bardziej liberalnego po to, aby objąć konstrukcje dystrybucyjnie podrzędne, np. *Chłopcy i dziewczęta (śpiewali.)*, i dystrybucyjnie egzocentryczne, np. *Chłopiec i dziewczyna (śpiewają.)*, a tym samym po to, by klasyfikować konstrukcje, a nie ich użycia, oraz po to, aby wykluczyć ciągi spełniające dystrybucyjną definicję KW, jak np. (*Przyjdzie*) o ósmej w piątek. czy (*Mieszka*) na Wrzosach w Toruniu.

W rezultacie za KW uważam połączenie co najmniej dwóch członów znajdujących się na tym samym poziomie hierarchii składniowej, przy tym wzajemnie syntaktycznie niezależnych, a jednocześnie zespolonych za pomocą spójnika współrzędnego. W ten sposób KW jest połączeniem co najmniej trzech składników bezpośrednich (z tym, że ekwiwalentem spójnika może być w języku pisanim przecinek)¹.

1.2. Przedmiot rozważań stanowi jednorodność członów KW. Jednorodność ta przejawia się na kilku poziomach opisu gramatycznego, jest więc zjawiskiem stopniowalnym. Przede wszystkim człony KW są reprezentowane przez formy leksemów należących do tych samych bądź różnych klas gramatycznych, poza tym członami są zdania składowe, a nawet istnieją KW złożone z członu zdaniowego i niezdaniowego (punkt 2). Następnie uwzględniam relację składniową między każdym z członów KW a jej nadrzędnikiem. Może to być taka sama bądź różna relacja (p. 3). Ważny punkt rozważań stanowi funkcja członów. Za jednofunkcyjne uważam człony spełniające to samo wymaganie konotacyjne nadrzędnika, czyli człony reprezentujące ten sam typ frazy (p. 4).

Niejednofunkcyjne KW mogą być jednorodne leksykalnie (p. 5). Zdarzają się ponadto KW, które nie są jednorodne ani gramatycznie, ani leksykalnie, nazywam je nietypowymi (p. 6). Człony tych KW mogą posiadać wspólne cechy semantyczne bądź też mogą odgrywać tę samą funkcję w strukturze tematyczno-rematycznej, ja jednak nie badam tych cech. Przedstawiony opis ma charakter powierzchniowo-składniowy i stanowi tylko wstępny zarys problematyki KW. Zwrócę przy tym uwagę na wypadki szczególne, tj. na kontekstowe ekwiwalenty członów (p. 7). Na zakończenie sformułuję trzy uwagi ogólniejszej natury (p. 8).

1.3. Aparat pojęciowy oraz założenie metodologiczne przejmuję ze „Składni współczesnego języka polskiego” Saloniego i Świdzińskiego (1985). Autorzy ci piszą jednak: „Przyznać trzeba, że aparat pojęciowy typu akomodacji syntaktycznej, wypracowany dla opisu połączeń typu podrzędnego, nie nadaje się do opisu połączeń współrzędnych” (198). Poza tym autorzy klasyfikują tylko proste grupy syntaktyczne (238–258), a tym samym nie uwzględniają KW. Ogólnie można stwierdzić, że polskie KW nie doczekały się do tej pory charakterystyki gramatycznej. Wyjątek stanowi cenna rozprawa Szpakowicza i Świdzińskiego (1981). Dotyczy ona jednak wyłącznie KW nominalnych. W późniejszej monografii M. Świdziński opisem objął tylko KW zdaniowe (1987: 80, 217, 314, a w szczególności 288). W związku z opisanym stanem rzeczy w aparacie formalnym „Składni...” Saloniego i Świdzińskiego wprowadzam modyfikacje i uzupełnienia.

¹ Definicję tę spełniają połączenia, w których jeden z członów (lub oba) jest cytatem obcojezycznym, np. *odpowiedź możliwie krótka i ex abrupto; listy pro i contra*, oraz połączenia, w których oba człony są przytoczone, a nie użyte, np. „*lecz*” i „*ale*” (sa spójnikami przeciwstawnymi).

2. Jednorodność klasowa

Członami KW są albo formy leksemów należących do tych samych klas gramatycznych, albo też formy leksemów należących do różnych klas². Pierwsze z nich nazwę jednorodnymi klasowo, w skrócie: jednoklasowymi, np.

- (1) (Kupił album) piękny, ale drogi.
- (2) (Spotkał) brata i siostrę.

Drugi z nich nazwę niejednorodnymi klasowo, w skrócie: niejednoklasowymi, np.

- (3) (Kupił) album i pięć książek.
- (4) (Spotkał) brata i najstarszą z sióstr.
- (5) (Jest to ważne) teraz i w przyszłości.
- (6) (Nadchodzi jesień) pani i moja.
- (7) (Prowadził życie) wystawne i bez trosk.

Człony powyższe mają charakter niezdaniowy, oprócz tego mamy człony zdaniowe. Za jednorodne uznamy tu KW utworzone przez zdania współzależne i niezależne, np.

- (8) Jan czyta, a Maria śpi.
- (9) (Powiedział, że) Jan czyta, a Maria śpi.
- (10) (Rodzi się ciekawość tego,) co głosił i czemu się sprzeciwiał.
- (11) (Dziewczyna,) którą spotkałeś i której się ukloniłeś.

Za niejednorodne uznamy tu KW utworzone przez człon zdaniowy i niezdaniowy, np.

- (12) (Zacznę pracę) jutro lub gdy naprawię maszynę.

3. Jednorodność akomodacyjna

Człony KW wzajemnie się nie akomodują, czyli nie ma akomodacji wewnętrznej, którą można by nazwać poziomą. Rozpatruję więc akomodację każdego członu KW przez nadrzędnik KW, czyli akomodację zewnętrzną, którą można nazwać pionową (por. Świdziński 1987: 73–4 o uzgodnieniu poziomym i pionowym, jednak bez uwzględnienia kierunku oddziaływań). Uwzględniam przy tym tylko jeden kierunek wpływów akomodacyjnych, mianowicie od narzędnika KW do każdego z członów KW.

3.1. Konstrukcje jednorodne akomodacyjnie najogólniej są dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, oba człony są tak samo akomodowane przez nadrzędnik, jak np. (1)–(4). Po drugie, żaden z członów nie jest akomodowany, np. (5). Za jednorodne pod tym względem uznałabym też KW o członach zdaniowych, jak (8)–(12).

Na szczególną uwagę zasługują niektóre wypadki akomodacji przypadkowej³. Zdarza się, że rządzone człony KW różnią się wartością przypadku, ponieważ zespolona została forma biernika i

² Powstają liczne kwestie związane z listą klas członów. Lista klas gramatycznych leksemów ustalona przez Z. Salonię (zob. Z. Saloni, M. Świdziński (1985: 77–97)) wymaga pewnych modyfikacji. Wspomnę o jednej z nich: formy typu *pięknie, długo*, nazywane przez Z. Salonię przysłówkowymi formami przymiotników, zaliczam do partykuło-przysłówek ze względu na dystrybucję. Pociąga to za sobą dalsze konsekwencje z punktu widzenia ich związku składniowego z nadrzędnikiem: należałoby go uznać za nieakomodacyjny. Na przedyskutowanie dalszych kwestii nie ma tu miejsca.

³ Nie ma tu miejsca na omówienie wartości innych kategorii gramatycznych, jak stopnia, czasu i trybu, a także negacji.

dopełniacza⁴. Zdarza się tak, gdy forma czasownikowa akomoduje formy biernika i dopełniacza częstkowego (genetivus partitivus), np.

(13) Kup mi szynki i bułkę. (Łojasiewicz 1983: 120).

Zdarza się tak też wówczas, gdy forma czasownikowa o rządzie biernikowym po zaprzeczeniu, czyli po dodaniu partykuły *nie*, akomoduje formę dopełniaczową i biernikową, np.

(14) Niczego (nie chciała), tylko tę lalkę. (Łojasiewicz 1983: 120).

KW jest nieciągła, dodatkowo forma biernikowa została odizolowana przecinkiem i w związku z tym przykład jest dyskusyjny, bo może być interpretowany jako eliptyczny.

Występujące w zdaniach (13) i (14) KW można by nazwać niejednorodnymi. Nie nazwałabym tak KW złożonych z różnych wprowadzonej form przypadkowych, ale form nie akomodowanych, czyli takich, w których wartość przypadka jest nerelevantna, np.

(15) Pracował wieczorem i całą noc.

3.2. Konstrukcje niejednorodne akomodacyjnie⁵ też są dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, każdy z członów może być różnie akomodowany przez nadrzędnik, np. (6). Po drugie, jeden z członów może być akomodowany, a drugi – nie, np. (7). Różnie akomodowane mogą być też człony zdaniowe, np. niżej (16) i (17) oraz człon zdaniowy i niezdaniowy, np. (18) i (19):

(16) (Jan powiedział,) że Piotr przyjdzie, a także co przyniesie. (Saloni, Świdziński 1985: 132).

(17) (Jan powiedział,) że Piotr przyjdzie i żebyśmy zaczekali. (Saloni, Świdziński 1985: 132).

(18) (Opowiadał) o podróży i że widział Wenecję.

(19) (Chciałby) już wyjechać i żeby o nim zapomnieli.

W zdaniach (16)–(19) nadrzędniki KW są formami leksemów cechujących się akomodacją mieszaną⁶.

4. Jednofunkcyjność

Przez funkcję członów rozumie się często pełnienie ról tradycyjnych pięciu członów zdania (zob. Misz 1967: 105–6, por. Dik 1968: 27–9). W moim ujęciu staram się wykorzystać wprowadzone w związku z konotacją syntaktyczną pojęcie frazy i jej typów (Saloni, Świdziński 1985: 213–5). Za jednofunkcyjne uważam KW, w których oba człony realizują ten sam typ wymagania konotacyjnego, a tym samym pełnią tę samą funkcję, tzn. stanowią frazy tego samego typu. Za jednofunkcyjne uważam też KW, w których żaden z członów nie jest konotowany, czyli oba człony są luźne, inaczej okolicznikowe (zob. niżej (20)–(24)). W wielu wypadkach nie jest łatwo ustalić typ frazy, ponieważ nie wypracowano odpowiednich testów, a nawet brak we wzmiankowanej „Składni” ilustracji materiałowej, która w sposób ostensywny wskazałaby różnice między różnymi typami fraz. Mimo wszystko zaproponowany zestaw fraz, nawet arbitralny, oparty na intuicji badaczy, stanowi lepsze od tradycyjnych części zdania narzędzie do ustalenia funkcji członów. Ponieważ zestaw dziesięciu typów fraz wyróżnionych przez Z. Saloniego i M. Świdzińskiego wydaje mi się w pewnych punktach dyskusyjny, wprowadzam jedno uszczegółowienie. Moim zdaniem frazy nominalne należy podzielić co najmniej

⁴ O synkretyzmie biernika i dopełniacza pisze J. Bobrowski (1987: 132–3). W przykładzie *Kogo Janek lubi, a Jerzy nienawidzi?* sytuacja jest jednak odwrotna niż w (13) i (14), ponieważ jedna forma *kogo* reprezentuje biernik i dopełniacz razem, jako że *lubi* ma rząd biernikowy, a *nienawidzi* – dopełniaczowy.

⁵ Wzmianki na temat KW złożonych z formy akomodowanej i nieakomodowanej są u Z. Saloniego i M. Świdzińskiego (1985: 128–9). Kwestię jednorodności i niejednorodności akomodacyjnej omawiam szczegółowiej na przykładzie KW przymiotnikowo-rzeczownikowych w artykule K. Kallas (w druku b).

⁶ Na temat typów akomodacyjnych fraz zdaniowych zob. Z. Saloni i M. Świdziński (1985: 130–134), a na temat fraz mieszanych zob. M. Świdziński 1987: 308–9.

na dwa typy: mianownikowe i niemianownikowe po to, aby odróżnić pozycje podmiotu od pozycji dopełnienia; tym bardziej, że odrębne typy stanowią frazy nominalne i przyimkowo-nominalne.

KW są najczęściej jednofunkcyjne. I tak frazy nominalne niemianownikowe występują w (3), okolicznikowe w (6) i (7) oraz w (20) i (21):

(20) Propozycję przyjął spokojnie i bez specjalnego niesmaku.

(21) Szedł polem, a potem wzdłuż drogi.

KW stanowią zwykle okoliczniki należące do tej samej grupy semantycznej (powyżej: sposobu i kierunku), czasem jednak spójnik *i* (fakultatywny!) zespala różne okoliczniki, np.

(22) Trzeba działać już teraz i bardzo szybko.

(23) Muzykę polską bada od lat i z sercem.

(24) Rzucił tę odpowiedź bardzo szybko i jakby dla uspokojenia.

Są to też KW jednofunkcyjne. Za jednofunkcyjne należy też uznać KW złożone z członów zdaniowych ((8)–(11) i (16)–(17)) oraz złożone z członu zdaniowego i niezdaniowego ((12) i (18)–(19)), choć czasem ten sam typ frazy jest różnie realizowany; na analizę brak tu jednak miejsca.

Niejednofunkcyjne są często KW jednorodnie leksykalnie, o czym w następnym punkcie 5, a wyjątkowo trafiają się też one wśród niejednorodnych leksykalnie, o czym w p.6.

5. Jednorodność leksykalna

Dotychczas omawiane KW są jednorodnie gramatycznie (klasowo, akomodacyjnie, funkcyjnie), choć w różnym stopniu. Oprócz gramatycznej wyróżniam jednorodność leksykalną. Jako jednorodnie leksykalnie za V.Z. Sannikovem (1981: 112–3; 1987: 4–5) kwalifikuję KW złożone z następujących form:

– zaimków pytajnych (ewentualnie partykuły pytajnej czy):

(25) Komu lub czemu to służy?

– zaimków powszechniających:

(26) Wszystkim i wszystko (opowiadał).

– zaimków nieokreślonych:

(27) (Budowano) jakkolwiek i gdziekolwiek.

– zaimków przeczących:

(28) Nikomu i niczemu (nie opowiadał)

– tych samych (lub pokrewnych) leksemów

(29) (Ważne jest, czy śmiejemy się) z autorem, czy z autora.

Wszystkie powyższe KW są jednorodnie gramatycznie i leksykalnie⁷.

Ciekawsze są KW niejednorodnie gramatycznie, a jednorodnie tylko leksykalnie, np.

(30) Kiedy i ile (zapłacił)?

(31) Komu i gdzie (to powiedział)?

(32) Czy i kto (nam pomoże)?

(33) (Brakuje) wszystkiego i wszędzie.

⁷ Za maksymalnie jednorodnie można by uznać te KW, w których oba człony są reprezentowane przez te same formy tych samych leksemów, np. *A on płakał i płakał.; Odpytywał z tego i tylko z tego, co wyłożył.; Nic a nic on ją nie obchodził.* Jednakże pozostaje kwestią dyskusyjną, czy są to KW (zob. V.Z. Sannikov 1981: 114).

(34) Nigdy i nikomu (nie ufał).

Konstrukcje (30)–(34) nie są jednorodne ani klasowo, ani akomodacyjnie, ani funkcyjnie. Oczywiście wśród jednorodnych leksykalnie występują też KW częściowo jednorodne gramatycznie, tzn. albo klasowo, albo akomodacyjnie, albo funkcyjnie. Jednorodne leksykalnie KW jako niestychanie różnorodne, i to pod wieloma względami, zasługują na odrębne obszerniejsze opracowanie (zob. Kallas 1989).

6. Nietypowe KW

Za nietypowe uważam KW niejednorodne zarówno leksykalnie, jak i gramatycznie, a więc, co najważniejsze, niejednofunkcyjne. Należą tu przede wszystkim konstrukcje reprezentowane w następujących zdaniach:

(35) (Szedłem) pieszo i zamyślony ... (Dygat 1985: 263).

(36) (...kto...po mitografie sięga,) dużo i z ochotą (wytrzyma). (Szyborska 1973: 60).

W (35) KW tworzy fraza okolicznikowa i przymiotna, a w (36) – fraza nominalna niemianownikowa reprezentowana przez grupę liczebnikową *dużo* i fraza okolicznikowa z *ochotą*.

Ponadto nietypowe KW występują w zdaniach:

(37) (Ach, tam jest) miło i dużo (młodzieży). (Konwicki 1963: 19)

(38) (jam...) ze Wschodu, lecz wyalienowany, ... (Kisiel 1976: 8)

Możliwe są tu dwie interpretacje. Po pierwsze, zespolono tu człony wymagane przez formy należące do różnych, choć homonimicznych, leksemów BYĆ. Po drugie, zdania te konstytuuje forma leksemu niehomonimicznego, lecz o mieszanej charakterystyce akomodacyjno-konotacyjnej (zob. Saloni, Świdziński 1985: 132; Kallas w druku b: punkt 6.1). W każdym razie zespolone są człony niejednofunkcyjne, a mianowicie fraza okolicznikowa i nominalna mianownikowa (reprezentowana przez grupę *dużo* w 37), a w (38) fraza okolicznikowa i przymiotnikowa.

W sumie konstrukcje niejednofunkcyjne, a zarazem niejednorodne leksykalnie są rzadkie, a ich interpretacja jako współrzędnych może budzić wątpliwości z systemowego punktu widzenia.

7. Kontekstowe ekwiwalenty członów KW

Wypadek szczególny stanowią KW, w których jeden z członów jest niepełny, a ściślej: człon ten reprezentuje grupa *a* będąca kontekstowym ekwiwalentem grupy *ab*, przy czym wyrażenie *b* występuje w pozostałym członie KW. Przykładowo wskażę na cztery rodzaje takich ekwiwalentów.

a. Na powierzchni występuje połączenie przyimka i grupy przyimkowo-rzeczownikowej, np.

(39) (...rozbijały się...) z orszakiem i bez,... (Szyborska 1973: 102)

(40) (Czytał) przed i po kolacji.

Proponuję następującą interpretację: przyimek np. *bez* jest kontekstowym ekwiwalentem grupy *bez orszaku*, a tym samym występują tu KW jednoklasowe, a także jednofunkcyjne.

b. Na powierzchni występuje połączenie partykuły *nie* i składnika niezdaniowego, np.

(41) (Można go) cenić lub nie, ale...

Partykułę *nie* uważam tutaj za kontekstowy ekwiwalent grupy *nie cenić*.

c. Na powierzchni występuje połączenie partykuło-przysłówka i zdania składowego, np.

(42) Przeczytałaś tę książkę czy nie?

(43) (nie umiem się połapać,) kto się przebrał za służącego i dlaczego.

Partykuło-przysłówek uważam za ekwiwalent zdania składowego.

d. Na powierzchni występuje połączenie prefiksu i derywatu bądź też pierwszego członu złożenia i złożenia, np.

(44) (...wychowany w tradycji lewicy polskiej,) nie komunistycznej, nawet anty. (Szcypiorski ...: 8).

(45) (Nie mówiąc już) o prosto- i wielkoduszności,... (Szymborska 1973: 27).

Prefiks jest ekwiwalentem derywatu, a pierwszy człon – złożenia.

Łatwo zauważyć, że połączenia występujące na powierzchni nie spełniają dystrybucyjnej definicji współrzędności, ponieważ są one równoważne dystrybucyjnie dokładnie jednemu ze swych składników. Jest to też argument przemawiający za bardziej liberalną definicją współrzędności.

Niepełność jednego z członów KW (39)–(45) wynika z zasady niepowtarzania składnika, wyjątkowo także morfemu (zob. Grochowski 1984: 231–233). Odpowiednie pełne KW są na ogół nacechowane stylistycznie (emfatyczne). Jest to zresztą sprawa ogólniejsza, ponieważ zasada niepowtarzania składnika zdaje się być uniwersalną cechą języka, więc i ekwiwalenty kontekstowe występują powszechnie, nie tylko w KW.

8. Uwagi ogólne

8.1. Konstrukcje (44) i (45) nasuwają pytanie o poziomy języka, na których występuje relacja współrzędna. Relacja ta łączy jednostki syntaktyczne, ale czy tylko? Wiadomo, że w słowotwórstwie wyróżnia się rzeczownikowe i przymiotnikowe złożenia współrzędne. Uzasadniane to bywa równorzędnością semantyczną członów, można też kierować się strukturą składniową parafrazy złożenia (zob. Gramatyka 1984: 397–8 i 445). Jednak mimo pewnych analogii złożenia, jak np. *klubawiarnia* czy też (*moda*)*jesiennie-zimowa*, nie spełniają definicji KW.

Ciekawsze są natomiast analityczne konstrukcje fleksyjne, np.

(46) Będę pływać i opalać się.

(47) Byłbym pływał i opalał się.

(48) Niech pływa i opala się.

Na powierzchni mamy połączenia dwu wykładników fleksyjnych, z tym że o postaci słów.

Ma to swoje znaczenia, ponieważ te same słowa są składnikami we współrzędnych konstrukcjach syntaktycznych, np.

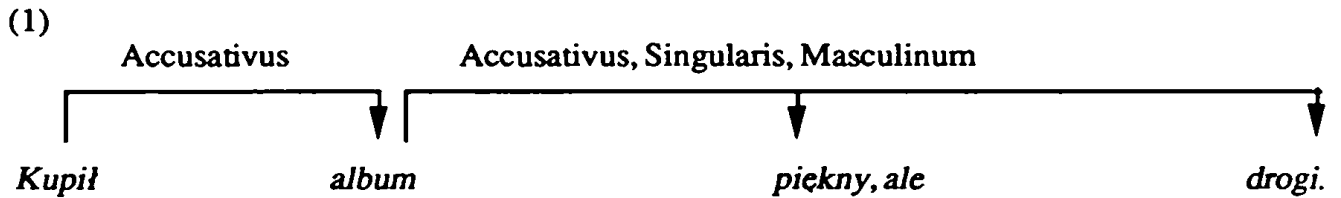
(49) Lubię pływać i opalać się.

(50) Chcę i będę lekarzem.

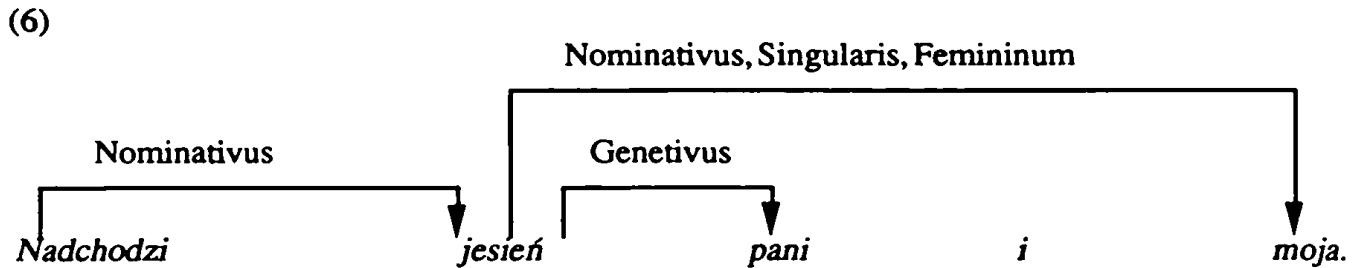
W przykładach (46)–(50) również działa zasada niepowtarzania składników. Można powiedzieć, że wykładniki fleksyjne *będę*, *byłbym*, *niech* są jakby wyciągnięte poza nawias. Możliwa jest dwojaka interpretacja (46)–(48). Po pierwsze, istnieją współrzędne analityczne konstrukcje fleksyjne. Po drugie, wyrażenie np. *opalać się* jest kontekstowym ekwiwalentem członu *będę się opalać*. Jest to poniekąd kwestia terminologiczna.

8.2. Warto się przyjrzeć KW z punktu widzenia relacji syntagmatycznych i paradygmatycznych. Człony wszystkich KW zespala relacja syntagmatyczna, czyli relacja uzupełniana (i – i). jednocześnie człony olbrzymiej większości KW pozostają w relacji paradygmatycznej, czyli relacji wyboru (albo – albo). W relacji paradygmatycznej pozostają człony KW, i to zarówno jednorodnych leksykalnie ((31)–(34)), jak i nietypowych ((35)–(38)).

8.3. Rozróżnienie KW jedno- i niejednofunkcyjnych jest do pewnego stopnia skorelowane z rodzajem związku akomodacyjnego (i nieakomodacyjnego) łączącego człony KW z nadrzednikiem. W wypadku jednofunkcyjnych KW relację tę proponuję nazwać akomodacją powieloną, jak niżej:



lub akomodacją mieszaną, jak niżej:



W obu wypadkach spójnik (lub przecinek spójnikowy) jest obligatoryjny.

Natomiast w KW niejednofunkcyjnych, lecz jednorodnych leksykalnie spójnik jest fakultatywny. Po eliminacji tegoż spójnika powstaje konstrukcja analogiczna do konstrukcji z akomodacją wielokrotną, np.

(51) Kto i komu to powiedział?

(51') Janek powiedział to Jurkowi.,

bądź do konstrukcji z członami akomodowanym i nieakomodowanym, np.

(31) Kto i kiedy to powiedział?

(31') Janek powiedział to wczoraj.

Za jednofunkcyjne w świetle przedstawionych kryteriów należałoby uznać KW:

(52) Co i komu dał?,

tymczasem przede wszystkim ta KW wykazuje analogię do związku akomodacji wielokrotnej, por.

(52') Dał Jankowi książkę.

W sumie człony niejednofunkcyjnych KW, jak i człony analogicznych zdań, nie są zespolone bezpośrednią relacją syntaktyczną.

Na zakończenie warto podkreślić, że spośród omawianych w artykule różnicowań najistotniejsze jest rozróżnienie KW jedno- i niejednofunkcyjnych.

ŹRÓDŁA ZLOKALIZOWANYCH PRZYKŁADÓW

Dygat, S.: Rozmyślenia przy goleniu, Warszawa 1985.

Kisiel: Zachód, Wschód, mózg nie używany. W: Tygodnik Powszechny 1976 nr 4.

Konwicki, T.: Sennik współczesny, Warszawa 1963.

Szczypiorski, A.: Der Beste, „P” rozmawia z A. Szczypiorskim, W: Przekrój 2283, Kraków ...

Szyborska, W.: Lektury nadobowiązkowe, Kraków 1973.

SPIS LITERATURY

Bobrowski, I. 1987: O polskich odpowiednikach angielskiego ograniczenia lewego ramienia drzewka (GLBC) w nie-transformacyjnej wersji gramatyki generatywnej (GPSG), W: Studia gramatyczne 8: 123–153.

Dik, S.C. 1968: Coordination. Its Implication for the Theory of General Linguistics. Amsterdam.

- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa 1984.
- Grochowski, M. 1984: Składnia wyrażeni polipredykatywnych. W: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Warszawa 1984: 213–299.
- Kallas, K. 1989: Polskie konstrukcje współrzędne jednorodnie leksykalnie. W: Studia z polskiej leksykografii współczesnej III, red. Z. Saloni, Białystok: 235–258.
- Kallas, K. (w druku a): Cechy syntaktyczne współrzędności. W: Studia Gramatyczne 10.
- Kallas, K. (w druku b): Projekt opisu niejednorodnych grup współrzędnych. W: Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska 34. Toruń.
- Kallas, K. (w druku c): Uwagi na temat dystrybucyjnej definicji współrzędności. W: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Sławistyka nr 6.
- Łojasiewicz, A. 1967: Opis grup syntaktycznych spójników jednosegmentowych we współczesnym języku polskim. (Maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Misz, H. 1967: Opis grup syntaktycznych dzisiejszej polszczyzny pisanej. Bydgoszcz.
- Saloni, Z., Świdziński, M. 1985: Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa.
- Sannikov, V.Z. 1981: Pravila sočetaemosti členov russkich sočinitel'nych konstrukcij (SK). W: Linguistica Silesiana 4: 111–131.
- Sannikov, V.Z. 1987: Russkie sočinitel'nye konstrukcii (Semantika. Pragmatika. Sintaksis). Avtoreferat dissertacii... Moskva.
- Szpakowicz, S., Świdziński, M. 1981: Formalna definicja grupy nominalnej we współczesnej polszczyźnie pisanej. Maszynopis powielony. Warszawa (złożone do druku w Studiach Gramatycznych 9).
- Świdziński, M. 1987: Formalny opis składniowy polskich zdań o składniku zdaniowym. Rozprawa habilitacyjna...na prawach rękopisu, Warszawa.

W KWESTII SEMANTYCZNEGO STATUSU NAZW

One of the main purposes for which we use language is the purpose of stating facts about things and persons and events. If we want to fulfil this purpose, we must have some way of forestalling the question, „what, who, which one are you talking about?” as well as the question, „What are you saying about it, him, her?”
(P.F. Strawson, On Referring)

Niektóre współczesne interpretacje platońsko-arystotelesowskiego podziału formy zdaniowej na *ὄνομα* (nazwę) i *ῥήμα* (orzecznik) i odpowiednio podziału propozycji na to, o czym się mówi (temat) i to, co się mówi (remat), interpretacje, które wiążą składnik reumatyczny z całością propozycji (Gardies 1975, Bogusławski 1977), ożywiają filozoficzny spór o semantyczny status nazw rozumianych jako wyrażenia nadające się na podmiot zdania atomowego.

Arystoteles dokonał podziału wyrażen ze względu na zdolność do konstytuowania autonomicznych aktów językowych na kategoremata, czyli wyrażenia, które ową zdolność mają, i synkategoremata, które jej nie mają. Wśród kategorematów wyróżnił dwie klasy biorąc za kryterium rodzaj konstytuowanych przez nie aktów, a mianowicie nazwy konstytuujące akty wskazania przedmiotów oraz zdania konstytuujące wskazania stanów rzeczy. Podział kategorematów na nazwy i zdania przetrwał w logice do naszych czasów, przy czym kategoria nazw obejmuje nazwy nadające się zarówno na podmiot, jak i na orzecznik zdań atomowych.

Kategorematyczny charakter nazw był wielokrotnie poddawany w wątpliwość, a to ze względu na głęboką różnicę, jaka dzieli akty wskazywania przedmiotów od aktów wskazywania stanów rzeczy. Różnicę tę podkreślało wielu filozofów począwszy od Platona, m.in. Bolzano, Husserl, Leśniewski. Szukano obiektywnych kryteriów kategorematyczności wyrażen i za jedyne takie kryterium uznano ich zdolność do posiadania wartości logicznej. Ze względu na to kryterium akty wskazywania przedmiotów nie są aktami autonomicznymi, stanowią jedynie składniki złożonych aktów wskazywania stanów rzeczy, jedynych jakie mogą podlegać wartościowaniu logicznemu. Zatem nazwy nie spełniają definicyjnych warunków kategorematu.

Jednakowoż nie wszyscy logicy i filozofowie kierują się tym kryterium, w związku z czym dotąd utrzymywało się przekonanie o kategorematyczności nazw, a przynajmniej niektórych spośród nich. Tak np. B. Russell ogranicza klasę nazw kategorematycznych, określanych jako symbole zupełne (complete symbols) do nazw indywidualnych, wszystkie zaś nazwy generalne, w tym nazwy generalne jednostkowe (deskrypcje określone), zalicza do synkategorematów, czyli symboli niezupełnych (incomplete symbols). Powstaje pytanie, czy kryterium posiadania wartości logicznej i kryterium zupełności wyznaczają różne klasy wyrażen i czy w świetle kryterium zupełności da się utrzymać twierdzenie o kategorematycznym charakterze nazw indywidualnych.

Na czym polega zupełność symbolu i czy zdanie (forma zdaniowa) reprezentujące propozycje jest symbolem zupełnym? Miarą zupełności symbolu jest jego zamknięcie, tzn. fakt wypełnienia odpowiednimi jednostkami sensu wszystkich pozycji przewidzianych przez formę logiczną. W przypadku propozycji, która jest konstytuowana przez synkategoremat, zamknięcie jest równoznaczne z zastąpieniem zmiennej predykatywnej odpowiednim pojęciem (w płaszczyźnie formalnej jego wykładnikiem) oraz zmiennych argumentowych wskazaniem przedmiotów (w płaszczyźnie formalnej ewentualnie wyrażeniami używanymi przy wskazywaniu). Wypełnienie wszystkich pozycji argumentowych otwartych przez synkategoremat konstytutywny można by interpretować jako operację tworzenia semantycznej struktury zupełnej, a przyporządkowany tej strukturze korelat językowy uznawać za symbol zupełny. Tak rozumiany symbol zupełny nie spełnia jednak wymogów kryterium war-

tościowania logicznego. Po to, aby je spełniał, jego treść musi zostać włożona w zasięg asercji lub negacji, czyli musi stać się argumentem predykatu prawdy lub fałszu.

W płaszczyźnie formalnej nie wszystkie symbole reprezentujące propozycje zamknięte nadają się do tego, aby pełnić funkcję wykładników argumentu propozycjonalnego przy wspomnianych predykatkach prawdy lub fałszu. Tak np. spośród dwóch symboli reprezentujących propozycję zamkniętą, a mianowicie *Nazwa Ludwik XIV nazywa Ludwika XIV-ego i nazywanie Ludwika XIV-ego przez nazwę Ludwik XIV*, tylko pierwszy nadaje się do pełnienia roli wykładnika propozycji włożonej w zasięg predykatu prawdy reprezentowanego przez wykładnik niejawnny. Symbol drugi, mimo że ekwiwalentny pierwszemu jako wykładnik propozycji zamkniętej, nie nadaje się do tej roli. Może jedynie pełnić funkcję symbolu propozycji zamkniętej znajdującej się w zasięgu innego symbolu niezpełnionego. I ogólnie, nazwy abstrakcyjne wspólnie z wyrażeniami wypełniającymi wszystkie pozycje uzupełnień są symbolami zupełnymi takimi jednak, których treść nie jest poddawana wartościowaniu logicznemu. Odwierciedlają one sytuacje dominacji, w których symbol zupełny stanowi składnik innej propozycji, a więc konstytuuje propozycję komunikatywnie nieautonomiczną.

Z powyższego wynika, że kryterium zupełności i kryterium posiadania wartości logicznej nie pokrywają się zakresowo. Jeżeli zatem uznać zasadność kryterium wartościowania logicznego jako wyznacznika kategorematiczności, wypadnie odróżnić symbole zupełne kategorematiczne od symboli zupełnych niekategorematicznych. Ze względu na to kryterium wszystkie nazwy rzeczownikowe należą do wyrażenń niekategorematicznych, co nie oznacza, że wszystkim właściwa jest niezpełność. Nazwy abstrakcyjne w użyciu absolutnym, np. nazywanie, są symbolami niekategorematicznymi i niezpełnymi, natomiast wspólnie z implikowanym otoczeniem, nie będąc nadal kategorematicami, są symbolami zupełnymi, jak choćby przytoczone wyżej wyrażenie *nazywanie Ludwika XIV-ego przez nazwę Ludwik XIV*. Pozostawałaby do rozstrzygnięcia kwestia zupełności/niezpełności pozostałych rodzajów nazw, zwłaszcza kwestia postulowanej odrębności konkretnych nazw generalnych, uznanych przez B. Russella za symbole niezpełne, od nazw indywidualnych zaliczonych przez niego do symboli zupełnych.

Jakie są cechy wspólne i cechy specyficzne nazw abstrakcyjnych i konkretnych nazw generalnych? Cechą wspólną jest to, że obydwa typy nazw wraz z implikowanym otoczeniem są wykładnikami propozycji, które wchodzi w skład innych propozycji realizując implikacyjne wymogi synkategorematiców konstytuujących owe inne propozycje. Innymi słowy, wspólne obu typom jest to, że są predestynowane do wypełniania pozycji uzupełnień otwieranych przez jakieś inne wyrażenia synkategorematiczne. Różnica polega jedynie na przynależności owych innych wyrażenń synkategorematicznych do różnych kategorii semantycznych. Konkretnie nazwy generalne wchodzi w zasięg synkategorematiców należących do tej samej co one kategorii semantycznej: mają one wspólną z nimi choćby jedną pozycję argumentową, w której wartości zmiennej przynajmniej częściowo się pokrywają. Taką wspólną pozycję mają np. nazwy *ojciec* i *rzeźbiarz*, stąd poprawne jest semantycznie zdanie *Ojciec Sokratesa był rzeźbiarzem*. Wspólność pozycji decyduje o tym, że nazwom konkretnym, w odróżnieniu od nazw abstrakcyjnych, właściwa jest obligatoryjna absorbcja owej jednej pozycji argumentowej. Absorbcja ta jest w płaszczyźnie semantycznej równoznaczna z wchłonięciem zmiennej argumentowej powodującym blokadę odpowiedniej pozycji zarówno w strukturze sensu, jak i na powierzchni. Wyrażenia konstytuowane przez nazwy konkretne są w ten sposób izosemanticzne z wyrażeniami konstytuowanymi przez nazwy bez absorbcji ze zmienną figurującą w pozycji uzupełnienia zablokowaną przez odpowiednie wyrażenie zaimkowe, por. $(1x) g(x, b)$: *ktoś zrodził Sokratesa* vs $(1x) g(*, b)$: *ktoś, kto zrodził Sokratesa = ojciec Sokratesa*; *coś nazywa króla Francji kanonizowanego przez Bonifacego VIII* vs *coś, co nazywa króla Francji kanonizowanego przez Bonifacego VIII = imię (nazwa) króla Francji kanonizowanego przez Bonifacego VIII*.

Przykłady ilustrują różnicę między liczbą pozycji argumentowych otwartych przez pojęcie konstytuujące propozycję i odpowiadającą jej liczbą pozycji uzupełnień otwartych przez wykładnik bez absorbcji, np. czasownik, a liczbą pozycji uzupełnień otwartych przez konkretną nazwę generalną,

która to pojęcie reprezentuje. Konkretnie nazwy generalne są symbolami systematycznie niepełnymi, z jedną pozycją obligatoryjnie pustą. Są nimi, zgodnie z tym, co twierdzi B. Russell, także deskrypcje określone, które różni od pozostałych nazw generalnych ekstensjonalna jednoznaczność wchłoniętej pozycji argumentowej, czyli fakt, że wartością wchłoniętej zmiennej jest jeden przedmiot. Ów przedmiot zostaje wprawdzie wyznaczony przez intensjonalną wartość deskrypcji, jednakże ze względu na jego nieobecność w akcie komunikacji, ze względu na brak jego naocznego wskazania, może on zostać zidentyfikowany tylko przez kogoś, kto z innych źródeł niż treść komunikatu wie, komu/czemu przysługują właściwości orzeczone. Deskrypcja określona w podanym wyżej rozumieniu wyznacza przedmiot bez pomocy jakiegokolwiek kontekstu, ponieważ jej wartości intensjonalnej odpowiada jakaś właściwość idiosynkratyczna. Dlatego też może ona pełnić funkcję wykładnika predykatu restryktywnego nałożonego na zmienną argumentową predykatu konstytuującego w zdaniach jednostkowych. Tak np. jednostkowość zdania *Ojciec Sokratesa był rzeźbiarzem* wynika z treści deskrypcji nałożonej jako restrykcja predykatywna na zmienną x (*ktoś*), jako że predykat *rzeźbiarz* jest nazwą generalną ogólną, czyli ekstensjonalnie wieloznaczną.

Ze względu na niepełny charakter deskrypcji określonej wykluczającej obecność przedmiotu w akcie komunikacji, stosunek oznaczania (desygnacji) uznawany za treść nazw generalnych należy interpretować jako równoznaczny z możliwością zgodnego z prawdą orzekania o jakimś – w przypadku deskrypcji określonej pojedynczym – przedmiocie, por. *ojciec Sokratesa vs ktoś, o kim można zgodnie z prawdą orzec, że zrodził Sokratesa*.

To, że nazwa generalna jednostkowa użyta jako predykat restryktywny nałożony na zmienną jest systematycznie oderwana od przedmiotu, umożliwia jej pełnienie tej funkcji także i wtedy, kiedy nie może być prawdziwie o niczym orzeczone, tzn. kiedy nie istnieje żaden taki przedmiot, który ją spełnia. Tzn. referencyjne użycie deskrypcji określonych nie może zatem gwarantować istnienia odpowiedniego przedmiotu. O ile więc jedyność odniesienia jest zawarta w treści deskrypcji określonej bezkontekstowej, o tyle treść egzystencjalna w zdaniach asertorycznych może być co najwyżej suponowana w użyciu, tzn. rzetelność jej użycia musi gwarantować mówiący.

Wypada w tym miejscu podkreślić, że deskrypcje określone rozumiane jako symbole niepełne bezkontekstowe nie pokrywają się zakresowo z wyrażeniami języków rodzajnikowych zawierających w swojej strukturze rodzajnik określony. Część takich wyrażzeń ma charakter kontekstowy, tzn. tworzy całość tylko wspólnie z kontekstem językowym i/lub sytuacyjnym. Dotyczy to takich wyrażzeń jak cytowane wielokrotnie *the king of France oraz the president of the United States, the table; le président de la République, la capitale, la ville, le père etc.*

Kolejne pytanie dotyczy nazw indywidualnych: czy różnią się one od nazw generalnych jednostkowych (deskrypcji określonych) tym, że są symbolami pełnymi? Do nazw indywidualnych zalicza się na ogół imiona własne według węższej definicji oraz wyrażenia okazjonalne (egocentryczne). Obydwie podklasy łączy to, że nie są wykładnikami pojęć, różni je zatem od generalnych nazw jednostkowych brak znaczenia i wynikająca zeń niemożliwość ich zgodnego z prawdą orzekania o czymkolwiek. Nadają się one jedynie na podmioty zdań jednostkowych. Inną konsekwencją braku znaczenia jest to, że w odróżnieniu od nazw generalnych nie nadają się do użycia w *suppositio simplex* i mogą być stosowane tylko w *suppositio materialis*. Chociaż mówi się o nich, że pełnią funkcje wskazywania (wyrażenie okazjonalne) lub nazywania (imiona własne), w istocie żadnych funkcji znakowych pełnić nie mogą będąc przedmiotami fonemicznymi, którym nie zostały przyporządkowane przedmioty pojęciowe. Na przykład, wyrażenia okazjonalne takie jak *to, ty, teraz* i in. same niczego nie wskazują, towarzyszą jedynie aktom wskazania wykonywanym za pomocą znaków pozajęzykowych, a ich formalne zróżnicowanie jest paralelne zróżnicowaniu owych aktów, np. zaimek *ty* towarzyszy wykonywanym przez mówiącego fizycznym aktom wskazania osoby, do której kieruje swój komunikat, zaimek *to* – fizycznym aktom wskazania przedmiotu, o którym się w zdaniu coś orzeka itp. Używa się ich wtedy, kiedy przedmiot jest obecny w sytuacyjnym otoczeniu aktu mowy i jest dany naocznie, a one wypełniają tylko puste pozycje uzupełnień w warstwie językowej. A to, że

powierzchniowe pozycje są puste, wynika z braku potrzeby użycia w nich wyrażen odsyłających do przedmiotów, skoro przedmioty są dane adresatowi w sposób naoczny. Nie pełnią też funkcji zmiennych argumentowych, którą im się często przypisuje, ponieważ obecność stałej (przedmiotu), która (który) mówiący wskazuje naocznie, wyklucza równoczesną obecność zmiennej. Obserwujemy tu systematyczne zjawisko asymetrii: stała argumentowa nie ma swego korelatu językowego i pusta pozycja powierzchniowa otwarta dla wyrażenia uzupełniającego – w przypadku, kiedy takie są wymogi formalne wyrażen in praesentia – może zostać wypełniona wyrażeniem pustym o kształcie takim, jaki jest zgodny z regułami formalnej selekcji.

Wnioskować należy, że w odróżnieniu od nazw generalnych jednostkowych wyrażenia okazjonalne nie będące amalgamatami nie partycypują w reprezentacji struktury propozycjonalnej. Są znakami ekspresywnymi, operatorami intratekstualnymi, których rolę określimy jako pragmatyczną, rezerwując termin 'pragmatyczny' tylko dla wyrażen, które towarzyszą znakom pozajęzykowym tworzącym z symbolami językowymi samodzielne komunikaty. Wyrażenia okazjonalne nie są zatem symbolami samodzielnymi: nie mają w ogóle wartości symboli i tym samym nie przysługują im status nazw.

Imiona własne pod niektórymi względami przypominają wyrażenia okazjonalne, pod innymi nazwy generalne. Tak jak wyrażenia okazjonalne nie są symbolami, tak jak nazwy generalne są używane, kiedy przedmiot nie został wskazany naocznie, i odsyłają do nieobecnego w akcie komunikacyjnym przedmiotu. Użyciem nazw generalnych rządzą jednak ogólne konwencje semantyczne: są one dane zamiast przedmiotów na mocy faktu, że oznaczają właściwości przedmiotom przysługujące. Nie ma natomiast takich konwencji w przypadku imion własnych. Ponieważ są to czyste brzmienia, można je arbitralnie nadawać dowolnym przedmiotom na zasadzie relacji nazywania, czyli relacji konstytuowanej przez predykat *nazywa się*. W relację tę wstępuje przedmiot pozajęzykowy lub językowy wskazany naocznie oraz przedmiot fonemiczny, imię własne w jedynym możliwym dla niego *modus significandi*, a mianowicie w *suppositio materialis*, np. *Ten oto przedmiot nazywa się Warszawa*. Od symboli zdaniowych takich jak powyższy można derywować – na tej samej zasadzie jak od symboli propozycjonalnych konstytuowanych przez inne wyrażenia – wykładnik predykatu relacyjnego złożonego, czyli symbol niezupełny z zablokowaną pierwszą pozycją argumentową, np. *coś, co nazywa się Warszawa*. Symbol ten podobnie jak analizowane wyżej symbole niezupełnie może zostać użyty jako wykładnik predykatu restryktywnego nałożonego na zmienną argumentową w propozycji konstytuowanej przez inny predykat, por. *Coś jest stolicą Polski vs Coś, co nazywa się Warszawa, jest stolicą Polski*.

Symbolowi temu w normalnym użyciu potocznym nie odpowiada wersja nazwowa fundowana na wyrażeniu predykatywnym *nazywa się* (rzeczownik *nazwa* jest nominalną wersją konwersu relacji nazywania), jak to jest w przypadku innych predykatów. Ze względu na to, że wyrażenia występujące w *suppositio materialis* i odsyłające do własnej postaci formalnej mogą współwystępować tylko z wykładnikiem predykatu *nazywa się*, język – w swej warstwie formalnej – pozbył się w omawianych użyciach wykładnika tego predykatu i wytworzył regułę derywacyjną, na mocy której tworzy się wersję nominalną z samego imienia własnego. A więc np. zamiast wyrażenia *coś, co nazywa się Warszawa* lub innej ekwiwalentnej wersji językowej stosuje się systematycznie wersję zredukowaną o tej samej wartości, co niezupełny symbol złożony, por. *Coś, co nazywa się Warszawa, jest stolicą Polski vs Warszawa jest stolicą Polski = g [(1x) g(*,b),c]*

Uznanie imion własnych użytych w pozycjach uzupełnień otwartych przez wykładniki innych predykatów niż predykat nazywania za formalnie i tylko formalnie zredukowane wersje symboli niezupełnych konstytuowanych przez czasownik *nazywa się*, co zrównuje je pod względem wartości funkcjonalnych z nazwami generalnymi, potwierdzałoby adekwatność definicji imion własnych S. Leśniewskiego. Zgodnie z tą definicją N jest imieniem własnym, gdy jest nazwą konotującą cechę posiadania imienia tak właśnie brzmiącego jak N.

Derywowany symbol niezupełny o postaci imienia własnego – ze względu na systematyczną nieobecność przedmiotu w roli argumentu x – nie gwarantuje istnienia przedmiotu, co najwyżej istnienie to presuponuje pod warunkiem rzetelnego jego użycia, podobnie jak to jest w przypadku nazw generalnych. Semantyczne reguły języka nie wykluczają więc istnienia i możliwości używania imion własnych bezprzedmiotowych, podobnie jak nie wykluczają istnienia pustych nazw generalnych.

Jedną właściwość różni imiona własne od nazw generalnych jednostkowych: ich struktura nie determinuje jednoznaczności wchłoniętej pozycji argumentowej. Nie mają one inherentnych właściwości takich, na mocy których mogłyby być przyporządkowane indywidualnym i tylko indywidualnym przedmiotom. Z tego powodu imiona własne, których mimo to używa się najczęściej do nazywania pojedynczych przedmiotów, uzyskują jedyną skuteczną kooperację z kontekstem językowym lub sytuacyjnym, bądź na zasadzie pozajęzykowej wiedzy, że konkretne imię zostało przypadkowo wykorzystane do nazwania tylko jednego przedmiotu. Nie jest więc pozbawiona podstaw koncepcja uznająca imiona własne za skróty deskrypcji określonych. Pozwala ona przyrównać je do nazw generalnych ogólnych zespolonych (w językach rodzajnikowych) z rodzajnikiem określonym, które stanowią skróty ekwiwalentnych wyrażen z pełną eksplicytacją treści.

Wnioski:

1. wyrażenia okazjonalne nie są nazwami sensu stricto. Są znakami operatorowymi, które wypełniają puste pozycje uzupełnień w formach zdaniowych, kiedy pozycje argumentowe w strukturze propozycjonalnej są wypełnione przedmiotami wskazanymi naocznie za pomocą znaków niejęzykowych;
2. żadna nazwa konkretna użyta w *suppositio simplex* nie jest symbolem zupełnym i nie nadaje się na wykładnik argumentu (przedmiotowego). Imiona własne, podobnie jak nazwy generalne ogólne i jednostkowe, są symbolami zupełnymi tylko w *suppositio materialis*;
3. imiona własne użyte do nazywania przedmiotów indywidualnych są zasadniczo nazwami kontekstowymi. Ich status symboli podwójnie niezupełnych zbliża je do nazw generalnych ogólnych użytych w funkcji restryktywnej.

BIBLIOGRAFIA

- Bogusławski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*, Warszawa.
- Czeżowski, T. 1971: Nazwy okazjonalne oraz imiona własne. W: *Semiotyka polska 1894–1969*, Warszawa: 96–103.
- Dąbska, I. 1971: Z filozofii imion własnych [fragmenty]. W: *Semiotyka polska 1894–1969*, Warszawa: 166–178.
- Gardies, J.-L. 1975: *Esquisse d'une grammaire pure*, Paris.
- Geach, P.T. 1971: Nazwy i orzeczniki. W: *Semiotyka polska 1894–1969*, Warszawa, 283–290.
- Kotarbiński, T. 1986: O postawie reistycznej, czyli konkretystycznej. W: *Drogi dociekań własnych. Fragmenty filozoficzne*, Warszawa, 19–29.
- Mac Iver, A.M. 1936: *Demonstratives and Proper Names*, *Analysis* vol. 3, Nr. 6. Przekł. pol. w: J. Pelc (red.), *Logika i język*, Warszawa, 303–312.
- Marciszewski, W. (red.) 1988: *Mała Encyklopedia Logiki*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Quine, W.V.O. 1973: *Méthodes de logique*, Paris.
- Russell, B. 1919: *Descriptions*. W: *Introduction to Mathematical Philosophy*, London. Przekł. pol. w: J. Pelc (red.), *Logika i język*, Warszawa: 277–293.
- Strawson, P.F. 1971: *On Referring*. W: *Logico-Linguistic Papers*, London: 1–27.



STATUS GRAMATYCZNY WSKAŹNIKA SYNTAKTYCZNEGO ZESPOLENIA W ZDANIACH WZGLĘDNYCH Z CO

1. Poniższe rozważania o statusie gramatycznym relativum *co* zrodziły się na marginesie moich badań nad językiem polskim dzieci polskich imigrantów w Szwecji¹.

Jedną z uderzających syntaktycznych właściwości idiolektów dzieci polskich w Szwecji jest zupełny brak względnego zaimka *który* (a także względnego *kto*). Jedynym wskaźnikiem syntaktycznego zespolenia w zdaniach względnych jest tu wyraz *co*, pojawiający się we wszystkich kontekstach syntaktycznych.

Tak więc przede wszystkim *co* występuje nagminnie w zdaniach względnych, których podmiot jest koreferencjalny (identyczny) z grupą imienną nadrzędną w stosunku do danego zdania względne-
go²:

- (1) ta pani, *co* była jego mamą ‘..., która była jego mamą’
- (2) dziewczynka i chłopczyk, *co* zbierają kwiatki ‘..., którzy zbierają kwiatki’
- (3) Słyszę kogoś, *co* płacze ‘..., kto płacze’.

Zdania powyższego typu będziemy w dalszym ciągu tego artykułu umownie nazywać zdaniami z „podmiotowym” *co*.

Poza zdaniami powyższego typu (z „podmiotowym” *co*) w badanych tekstach regularnie występują również zdania z relativum *co*, w których podmiot nie jest koreferencyjny z nadrzędną grupą imienną (jest różny od nadrzędnej grupy imiennej). Np.:

- (4) książka, *co* ja pożyczyłem ‘..., którą pożyczyłem’
- (5) samochód, *co* można wziąć ‘..., który można wynająć’
- (6) pistolet, *co* można strzelać ‘..., którym można strzelać’
- (7) myślał, że jest z panią, *co* miał się ożenić ‘..., z którą miał się ożenić’
- (8) do tej, *co* ja pracuję ‘..., u której pracuję’
- (9) To jest taki dom, *co* na motocyklu jeździli ‘..., w którym (gdzie) jeździli (jeżdżono) na motocyklu’
- (10) ten tydzień, *co* przyszliśmy do domu ‘..., w którym (kiedy) przyszliśmy do domu’

Tego typu zdania umownie nazwiemy tu zdaniami z „niepodmiotowym” *co*.

Interpretacja statusu gramatycznego relativum *co*, jego funkcji syntaktycznej, stanowi interesujący problem teoretyczny m.in. ze względu na klasyfikację zasobu leksykalnego na części mowy. Zagadnienie to jest tym bardziej interesujące, że dotyczy ono nie tylko wspomnianych wyżej polskich idiolektów w Szwecji, lecz pojawia się także w kilku innych językach słowiańskich, a także w języku szwedzkim.

¹ Badania te prowadzone są w ramach projektu badawczego POLSVE rozpoczętego w 1988 r. w Instytucie Języków Słowiańskich Uniwersytetu w Geteborgu (projekt finansowany jest przez Radę do Spraw Badań w zakresie Humanistyki i Nauk Społecznych, Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet). Badaniami objęto grupę ok. 150 dzieci polskiego pochodzenia urodzonych w Szwecji lub zamieszkałych w tym kraju co najmniej od pięciu lat. Są to zarówno dzieci z małżeństw mieszanych, jak i z małżeństw, w których dla obojga małżonków polski jest językiem ojczystym. Badaniami objęto dzieci i młodzież w wieku od pięciu do piętnastu lat.

² Przytaczane w tym artykule przykładowe zdania z polskich dziecięcych idiolektów w Szwecji podawane są tu w formie gramatycznie (i fonologicznie) znormalizowanej. Tzn. błędy gramatyczne (i błędy w realizacji fonologicznej) nieistotne z punktu widzenia tematu tego artykułu zostały w przytoczonych przykładach zdań skorygowane.

W tym ostatnim języku jedynym wskaźnikiem zespolenia wprowadzającym zdania podrzędne względne jest *som* (homonimiczne z partykułą *som* 'jak; jako'). Jest to wyraz nieodmienny, niekongruentny (co do liczby i rodzaju gramatycznego) z nadrzędną grupą imienną.

Względne *som* występuje zarówno w zdaniach względnych z podmiotem koreferencjalnym z nadrzędną grupą imienną:

- (11) *pojken, som sitter vid bordet* 'chłopiec, który siedzi przy stole'

jak i w zdaniach względnych z podmiotem niekoreferencjalnym z nadrzędną grupą imienną:

- (12) *pojken, som vi träffade igår* 'chłopiec, którego wczoraj spotkaliśmy'

- (13) *pojken, som vi talade igår om* 'chłopiec, o którym wczoraj rozmawialiśmy'

Jest oczywiste, że uogólnienie *co* jako jedynego wskaźnika zespolenia w zdaniach względnych w polskich dziecięcych idiolektach na terenie Szwecji jest wynikiem oddziaływania składni szwedzkiej na te idiolekty. Jednocześnie jednak cytowanego wyżej typu zdania z *co* nie są wierną kalką odpowiednich szwedzkich konstrukcji syntaktycznych. Ze względu bowiem na homonimie szwedzkiego względnego *som* z partykułą porównawczą *som* 'jak; jako' moglibyśmy oczekiwać w polskich idiolektach w Szwecji pojawienia się *jak* w funkcji wskaźnika wprowadzającego zdania podrzędne względne. Wystąpienie w tej funkcji *co* zostało zdeterminowane przez wewnętrzne tendencje języka polskiego.

2. W literackim języku polskim *co* występuje, jak wiadomo, często w funkcji wskaźnika wprowadzającego zdania względne:

- (14) Panno Święta, *co* Jasnej bronisz Częstochowy

I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, *co* gród zamkowy

Nowogródzki osłaniasz z jego wiernym ludem!

Szczególnie język mówiony jest bogaty w tego typu przykłady zdań względnych z *co*:

- 15) ten chłopiec, *co* wczoraj do was przyjechał

- 16) ci twoi koledzy, *co* się chcieli z tobą spotkać

W opisach gramatycznych języka polskiego *co* w tego typu zdaniach względnych traktowane jest jako zaimek względny. Interpretacja taka napotyka jednak na zasadnicze trudności metodologiczne. Jeśli bowiem relativum *co* jest zaimkiem, winien ten wyraz wykazywać typowe dla zaimków właściwości syntaktyczne i morfologiczne; przede wszystkim powinien on w zdaniu względnym spełniać funkcje syntaktyczne właściwe grupie imiennej.

Przyjrzyjmy się więc, jaką funkcję syntaktyczną spełnia w strukturze zdania relativum *co*? Nasuwająca się tu odpowiedź wydaje się oczywista: podobnie, jak podmiotem zdania względnego:

- (17) ten chłopiec, który wczoraj do was przyjechał

jest zaimek względny *który*, tak w na pierwszy rzut oka strukturalnie identycznym zdaniu:

- (15) ten chłopiec, *co* wczoraj do was przyjechał

podmiotem zdania względnego winno być *co*.

Przy takiej interpretacji natychmiast jednak napotykamy na istotne trudności. Podstawową syntaktyczną cechą charakterystyczną podmiotu (jego cechą definicyjną) jest to, iż determinuje on formę orzeczenia kongruentną w stosunku do siebie pod względem liczby, rodzaju i osoby. Względne *co* zachowuje się w sposób swoisty. Przede wszystkim od razu można odrzucić hipotezę leksykalnej tożsamości (przynależności do jednego leksemu) relativum *co* i pytajnego zaimka *co*. Ten ostatni bo-

wiem jest zaimkiem rodzaju nijakiego, singulare tantum, podczas gdy relativum *co*, jak udowadnia chociażby przykład (15), zaimkiem rodzaju nijakiego nie jest. Ponieważ zaś przykłady:

(18) ta dziewczynka, *co* wczoraj do was przyjechała

(19) to dziecko, *co* wczoraj do was przyjechało

pokazują, że relativum *co* może się łączyć z formą czasownika zarówno rodzaju męskiego (15), jak żeńskiego (18) i nijakiego (19), należy stwierdzić, iż relativum *co* jest neutralne ze względu na gramatyczną kategorię rodzaju. Jeśli więc zgodzić się na interpretację relativum *co* jako zaimka, musi się wówczas przyjąć, iż jest to zaimek bezrodzajowy (podobnie jak zaimki 1. i 2. osoby: *ja*, *ty*, *my*, *wy*).

Na tym jednak nie kończą się kłopoty z względnym „zaimkiem” *co*. Porównanie (15) i 20):

(15) ten chłopiec, *co* wczoraj do was przyjechał

(20) ci chłopcy, *co* wczoraj do was przyjechali

pokazuje, że relativum *co* jest również neutralne ze względu na kategorię liczby, dopuszczając jako orzeczenie zarówno formę liczby pojedynczej (15), jak i mnogiej (20). Byłoby więc relativum *co* zaimkiem nie tylko bezrodzajowym, lecz także neutralnym ze względu na kategorię liczby³.

Kolejną właściwością owego „zaimka” względnego *co* byłaby jego nieodmienność. Mówiąc zaś dokładniej – w rozpatrywanym tu wariancie polszczyzny ogólnej dopuszczającym tylko „podmiotowe” *co* byłaby to defektywność paradygmatu fleksyjnego tego „zaimka” polegająca na tym, iż miałby on tylko formę mianownika. Przy zaimkowej interpretacji relativum *co* musielibyśmy więc postulować istnienie w języku polskim (mówiąc dokładniej – w rozpatrywanym dotąd wariancie polszczyzny ogólnej dopuszczającym tylko „podmiotowe” relativum *co*) dwu różnych zaimkowych leksemów *CO*:

*CO*₁: zaimek pytajny, rodz. nij., sing. tantum, o pełnym paradygmacie fleksyjnym w zakresie kategorii przypadku;

*CO*₂: zaimek względny, bezrodzajowy, neutralny ze względu na kategorię liczby, nieodmienny (paradygmat fleksyjny zredukowany do formy mianownika)⁴.

Postulowany „zaimek” względny *CO*₂ musiałby się charakteryzować zespołem właściwości gramatycznych wysoce nietypowych dla zaimków. Za cenę uznania relativum *co* za zaimek i przypisania mu w zdaniu względnym funkcji podmiotu jesteśmy zmuszeni postulować leksem „zaimkowy”, któremu nie przysługuje a n i j e d n a kategoria gramatyczna właściwa zaimkom. Co więcej, nie jesteśmy również w stanie wykazać, że spełnia on w zdaniu którąkolwiek z funkcji syntaktycznych właściwych zaimkom (przypisana mu wyżej funkcja podmiotu zdania względnego stanowi hipotezę, którą musielibyśmy przyjąć jako założenie w rozumowaniu próbującym bronić interpretacji relativum

³ Istnieje, jak wiadomo, w języku polskim jeden zaimek o podobnych cechach gramatycznych (bezrodzajowy, neutralny ze względu na kategorię liczby) – jest to zaimek refleksywny *się*.

⁴ Zwróćmy uwagę, że zaimek zwrotny *SIĘ* oraz postulowany „zaimek” względny *CO*₂ nie tylko charakteryzują się podobnymi właściwościami gramatycznymi (bezrodzajowość i bezliczbowość), lecz ponadto pozostają w stosunku do siebie w dystrybucji komplementarnej ze względu na kategorię przypadku: pierwszy pozbawiony jest formy mianownika, drugi ma tylko formę mianownika. Daje to podstawę do identyfikacji obu jednostek jako form tego samego leksemu: zaimka względno-zwrotnego z supletywnym paradygmatem fleksyjnym. Supletywizm jest, jak wiadomo, jedną z istotnych morfologicznych właściwości fleksji zaimkowej (por. *ja* – *mnie*, *my* – *nas*, *on* – *jego*); sam przez się nie stanowi on więc przeszkody w procedurze identyfikacji leksemów. Również właściwości funkcjonalne „zaimka” względnego *co* i zaimka zwrotnego *się* można uogólnić w taki sposób, aby różnice funkcjonalne między względnym *co* i zwrotnym *się* były wyprzedzalne z kontekstów syntaktycznych, w jakich obie te jednostki występują. Można mianowicie postulować, iż funkcja owego „leksemu” *CO*₂ / *SIĘ* polegałaby na sygnalizowaniu koreferencji z poprzedzającą grupą imienną: z podmiotem tego samego zdania pojedynczego – w wypadku reflexivum *się*, z nadrzędną grupą imienną w zdaniu względnym – w wypadku relativum *co*.

Interpretacja taka, chociaż technicznie poprawna, jest jednak wysoce przeciwiintuicyjna. Odrzucam tę interpretację jednak przede wszystkim dlatego, iż nie przyjmuję zaimkowej interpretacji relativum *co*.

co jako zaimka). Ten stan rzeczy nie pozostawia wątpliwości, że interpretację relativum *co* jako zaimka należy odrzucić.

Odrzuciwszy trudną do obronienia, prowadzącą do metodologicznie nieakceptowalnych wniosków hipotezę, iż *co* w zdaniach względnych typu (15)–(20) spełnia funkcję podmiotu, powróćmy do pytania o status gramatyczny tego relativum. Nasuwać się może przypuszczenie, że skoro: a) *co* nie spełnia w takich zdaniach funkcji podmiotu, b) nie występuje w nich żaden inny leksykalnie wyrażony składnik syntaktyczny o funkcji podmiotu, zdania względne z *co* są zdaniami bezpodmiotowymi. Łatwo jednak wykazać fałszywość tej hipotezy, bowiem w zdaniach bezpodmiotowych orzeczenie jest obligatoryjnie wyrażane przy pomocy niekongruentnej formy czasownika (równokształtnej z formą 3. os. l. poj. (rodzaju nijakiego)):

(21) Grzmiało.

(22) Chciało mu się pić.

(23) Brakowało czasu.

W przeciwieństwie do zdań bezpodmiotowych, forma orzeczenia w zdaniach względnych z *co* jest zawsze kongruentna – zgodna *co* do liczby i rodzaju gramatycznego z liczbowo-rodzajową charakterystyką nadrzędnej grupy imiennej; zob. przykłady (15)–(20). Oznacza to, że zdania względne dyskutowanego typu muszą być traktowane jako zdania podmiotowe z zerowym (tzn. nie wyrażonym leksykalnie) podmiotem. Zdania te stanowią pod względem strukturalnym pełną paralełę ze zdaniami typu np.:

(24) Chłopiec był bardzo zmęczony, kiedy wczoraj przyjechał.

(25) Do pokoju wpadł Jan. Był wyraźnie zdenerwowany.

Zarówno w zdaniach (24)–(25), jak i w zdaniach względnych reprezentowanych w (15)–(20) mamy do czynienia z zerowym elementem anaforycznym, którego rodzaj gramatyczny i liczba są zdeterminowane przez kontekst (w wypadku zdań względnych determinującym kontekstem jest zawsze grupa imienna bezpośrednio nadrzędna w stosunku do danego zdania).

Funkcja syntaktyczna spełniana w zdaniach względnych przez relativum *co* nie różni się w istotny sposób od funkcji, jaką np. w zdaniu (24) spełnia wyraz *kiedy*. Tak *co*, jak i *kiedy* są jedynie wskaźnikami zależności syntaktycznej wprowadzającymi różne typy zdania podrzędnego. Najprościej wydaje się uznać relativum *co* za swoisty spójnik, mianowicie za spójnik względny.

3. W idiolektach polskich dzieci w Szwecji relativum *co* pojawia się również w zdaniach względnych z podmiotem niekorefencjalnym z nadrzędną grupą imienną (zdania względne z „niepodmiotowym” *co*); por. przykłady (4)–(10).

Co w tego typu zdaniach względnych pojawia się także w polszczyźnie potocznej. Tu jednak w zdaniu względnym występuje zaimkowy korelat nadrzędnej grupy imiennej w postaci enklitycznych form zaimka 3. os. ON. Np.:

(26) ten chłopak, *co go* Janek wczoraj spotkał na meczu

(27) ten chłopak, *co o nim* wczoraj rozmawialiście

(28) ci znajomi, *cośny od nich* pożyczali wiertarkę

Ten typ zdań względnych, w języku polskim niezgodny z normą języka literackiego (dialektu kulturalnego), jest dobrze reprezentowany w kilku innych słowiańskich językach literackich, w których stanowi podstawowy typ strukturalny zdań względnych. W czeskim języku literackim są to zdania z relativum *co* typu:

(29) tento kluk, *co jsme ho včera viděli*

(30) ten mohérový kabát, co v něm běhala po posílkách

(31) ta vaše krasavice, co jste si ji sem přinesl v náručí.

W czeskim języku potocznym w miejsce relativum *co* występuje także *jak*:

(32) ta vaše krasavice, jak jste si ji sem přinesl v náručí.

Tego typu zdania względne z relativum *čo* znane są także językowi słowackiemu (Ružička 1966: 287–288):

(33) sused, čo som ho mal po pravej ruke

(34) vetrík, čo od neho každý zaspat' musel.

Godnym podkreślenia jest fakt, że *čo* może w języku słowackim wystąpić również w funkcji spójnika w zdaniach np. przyczynowych, skutkowych i in. tzw. okolicznikowych.

W języku ukraińskim *ščo*, jak wiadomo, spełnia także funkcję relativum, przy czym również w tym języku pojawia się (poza pozycją podmiotu) zaimkowy korelat nadrzędnej grupy imiennej (Bilodid 1972: 340–341):

(35) podiji, ščo pro nych homin chodyv u narodi i ščo do nych zaklykaly vsi oti promovci na jarmarku.

W języku ukraińskim *ščo*, jak wiadomo, spełnia także funkcję spójnika podrzędnego 'że':

(36) Vin znav, ščo vže treba ity⁵

Wreszcie język słoweński ma tego typu zdania względne z zaimkowym korelatem nadrzędnej grupy imiennej towarzyszącym relativum, który w tym języku ma formę *ki* (Toporišić 1966: 145–146):

(37) Orožje, ki se je z njim igral

(38) mreže, ki v njih drži nas

O ile w starszych opracowaniach relativa: czes. *co* (*jak*), słowac. *čo*, ukr. *ščo*, słoweń. *ki* były traktowane jak nieodmienne zaimki, w nowszych opisach gramatycznych pojawiła się tendencja do traktowania połączenia *relativum + zaimkowy korelat* jako analitycznych zaimków. Wprost taką interpretację przyjmuje C. Vincenot⁶, dopuszczają ją M. Grepl i P. Karlík (1966: 450.).

Pierwsza z tych interpretacji⁷ natrafia na podobne kłopoty jak te, z jakimi mieliśmy do czynienia w wypadku analizy „podmiotowego” relativum *co* w języku polskim (zob. wyżej, p. 2). Powstaje tu ponadto pytanie, jaka jest funkcja syntaktyczna owego „nieodmiennego zaimka względnego” *co* (*jak*, *čo*, *ščo*, *ki*) w zdaniu podrzędnym, w którym: a) istnieje zaimkowy korelat nadrzędnej grupy imiennej, zgodny z nią *co* do liczby i rodzaju gramatycznego, którego przypadek jest zdeterminowany przez funkcję syntaktyczną spełnianą przezeń w zdaniu podrzędnym; b) istnieje powierzchniowo wyrażony podmiot (niekoreferencjalny z nadrzdną grupą imienną). Nieakceptowalność interpretacji relativum *co* (i podobnych) jako zaimka jest w zdaniach z „niepodmiotowym” relativum jeszcze bardziej oczywista niż w wypadku zdań z „podmiotowym” *co* (dyskutowanym w p. 2). Ponieważ struktura syntaktyczna takich zdań względnych nie zawiera żadnej pozycji syntaktycznej, która mogłaby być wypełniona przez zaimek *co*, nie istnieje tym samym możliwość przypisania występującemu w tych zdaniach elementowi *co* jakiegokolwiek funkcji składniowej poza funkcją wskaźnika zależności syntaktycznej w obrębie zdania złożonego.

Bardziej atrakcyjna wydaje się próba interpretacji połączenia *co + korelat zaimkowy* w zdaniu względnym jako analitycznego zaimka. Leksemy analityczne, jak wiadomo, nie należą w językach

⁵ Pod wpływem języka ukraińskiego w polszczyźnie kresów południowo-wschodnich spójnik *ze* ma również funkcję relativum: ten chłopak, ześmy go wczoraj spotkali.

⁶ Vincenot 1975: 85: „un pronom relatif analytique: *ki/ga/vnjem/njegov...*”

⁷ *Notabene* przyjęta ostatecznie (bez jakiegokolwiek próby uzasadnienia) dla czeskiego przez M. Grepla i P. Karlíka.

słowiańskich do rzadkości (por. np. ros. *nikto, ni ot kogo, ni k komu...*, czy chociażby polskie czasowniki – reflexiva tantum typu *bać się*). Powstaje tu jednak pewna trudność z interpretacją wzajemnej relacji funkcjonalnej obu składników takiego „zaimka analitycznego”. Można tu wyjść z dwu założeń: a) nosicielem znaczenia leksykalnego (swego rodzaju „tematem” analitycznego leksemu) jest składnik *co*, zaś formy zaimka 3 os. spełniają funkcję (ruchomych) końcówek fleksyjnych; b) nosicielem znaczenia leksykalnego są formy zaimka 3 os., *co* zaś jest *sui generis* „prefiksem” (podobnym np. do ros. *ni w nikto, ni s kem* itp.).

W wypadku przyjęcia pierwszej hipotezy zmuszeni jesteśmy postulować (dla pojedynczego leksemu) zestaw imiennych końcówek fleksyjnych homonimicznych w przypadkach zależnych z enklitycznymi formami zaimka 3 os. ON., w mianowniku zaś (niezależnie od liczby i rodzaju gramatycznego) reprezentowanych przez zero. Przypomnijmy, że zerowy korelat zaimkowy pojawia się tu w kontekstach podobnych jak w cytowanych wyżej zdaniach (24), (25) z leksykalnie nie wyrażonym podmiotem, gdzie zero jest uwarunkowanym kontekstowo wariantem zaimka anaforycznego. Jest oczywiste, że również formy enklityczne zaimka 3 os. występujące w zdaniach względnych z *co* mają w tych zdaniach funkcję anaforyczną. Oznacza to, że traktowanie ich jako czegoś innego niż zaimek 3 os. byłoby niczym nie uzasadnionym zbędnym mnożeniem bytów.

Pozostaje więc sprawdzić drugi wariant interpretacji diskutowanych konstrukcji z *co* jako form analitycznego leksemu zaimkowego. Interpretacja ta sprowadza się *de facto* do powtórzenia w innym sformułowaniu stwierdzenia, że w zdaniach względnych diskutowanego tu typu *co* współwystępuje obligatoryjnie (lub typowo; zob. niżej p. 4) z formami przypadków zależnych zaimka anaforycznego ON. Przy czym jest oczywiste, że *co* (i tylko ten element) spełnia w zdaniach względnych funkcję wskaźnika syntaktycznej zależności od nadrzędnej grupy imiennej, a więc funkcję spójnika względnego (zgodnie z zaproponowaną w p. 2 terminologią).

4. Jak pokazują przytoczone wyżej (p. 1) przykłady (4)–(10), w idiolektach polskich dzieci w Szwecji również „niepodmiotowe” *co* występuje bez towarzyszącego mu korelatu zaimkowego. Przypomnijmy tu parę przykładów:

- (4) książka, *co* ja pożyczyłem ‘..., którą pożyczyłem’
- (6) pistolet, *co* można strzelać ‘..., którym można strzelać’
- (8) do tej, *co* ja pracuję ‘..., u której pracuję’

Nie ulega wątpliwości, że tego typu zdania względne pojawiły się w tych idiolektach jako wynik substytucji polskiego relativum *co* przez szwedzkie *som*. Warto jednak zaznaczyć, że na gruncie słowiańskim również bez udziału wpływów zewnętrznych widoczna jest tendencja do opuszczania form zaimka anaforycznego także poza syntaktyczną pozycją podmiotu zdania względnego.

Opuszczenie zaimka anaforycznego w zdaniu względnym z *co* (*jak*) zdarza się w języku czeskim (Grepl, Karlík 1966: 450–451), możliwe jest tu jednak tylko w odniesieniu do form biernika⁸. Natomiast w języku słoweńskim, jak stwierdza J. Toporišič (l. cit.), zaimek anaforyczny w zdaniach względnych z *ki* może być opuszczony we wszystkich przypadkach zależnych.

Z punktu widzenia funkcji gramatycznej relativum *co* (i jego odpowiedników w innych językach słowiańskich) zdania typu (4)–(10) z „niepodmiotowym” *co* niczego nowego nie wnoszą. Funkcja składniowa relativum *co* (i jego ekwiwalentów) pozostaje taka sama niezależnie od tego, czy w zdaniu względnym pojawia się, czy też nie, zaimek anaforyczny koreferencjalny z nadrzędną grupą imienną.

⁸ Poza, oczywiście, mianownikiem.

5. Analiza trzech typów zdań względnych z nieodmiennym relativum typu *co* występujących w językach słowiańskich:

a) zdań z „podmiotowym” *co*, typu polskiego

(I) ten kolega, *co* zapomniał twojego adresu

b) zdań z „niepodmiotowym” *co*, z którym współwystępuje zaimkowy korelat nadrzędnej grupy imiennej, typu (zdarzającego się w potocznym polskim języku mówionym)

(II) te dwie dziewczynki, *co* się im przyglądałaś

c) zdań z „niepodmiotowym” *co*, bez zaimkowego korelatu nadrzędnej grupy imiennej (charakterystycznych dla idiolektów polskich dzieci w Szwecji), typu

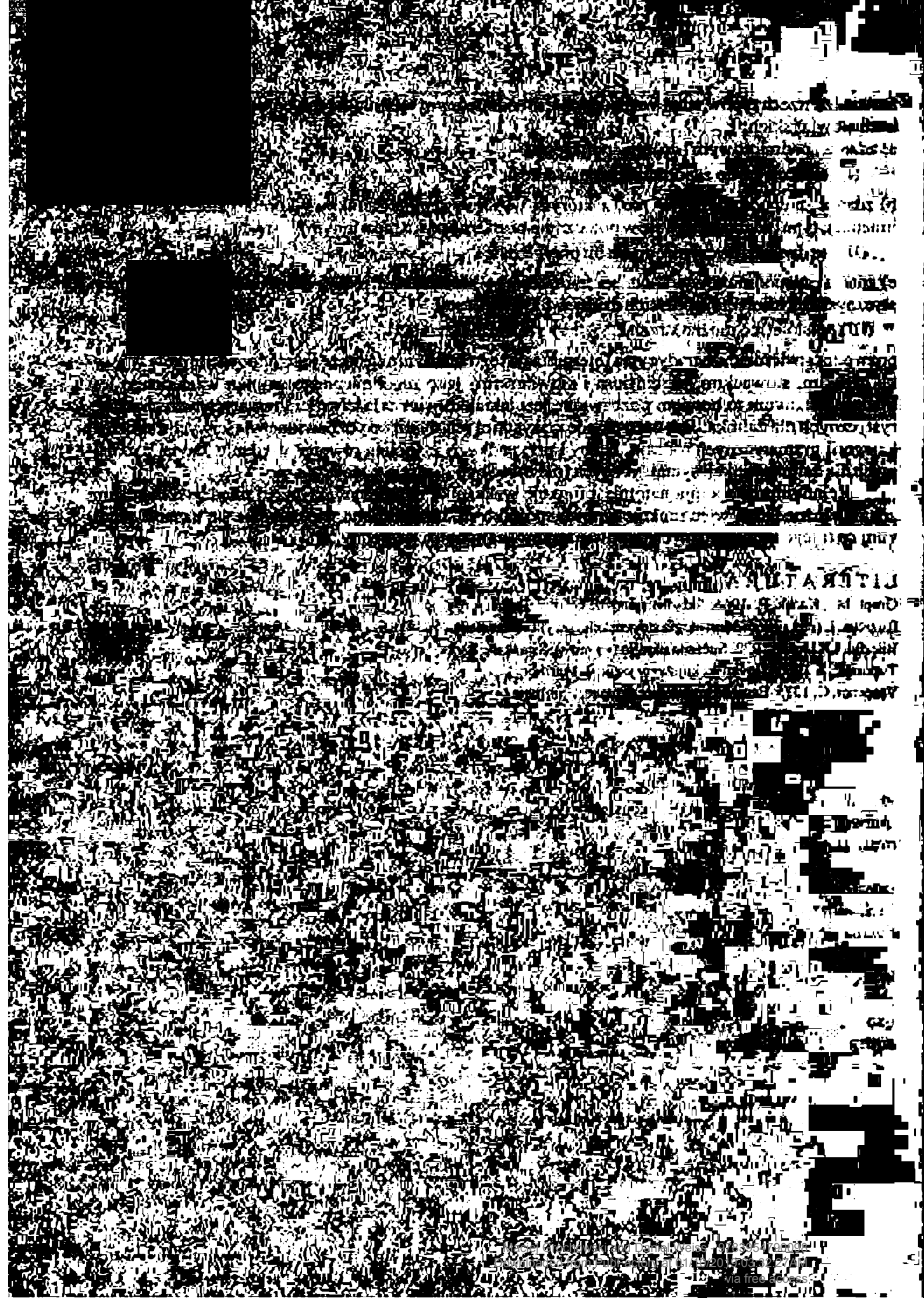
(III) pistolet, *co* można strzelać ‘..., którym można strzelać’

pozwoliła stwierdzić, że tradycyjna interpretacja tego relativum (a także jego odpowiedników w języku czeskim, słowackim, ukraińskim i słoweńskim) jako nieodmiennego zaimka względnego jest błędna. Relativum to bowiem pozbawione jest jakichkolwiek właściwości gramatycznych charakterystycznych dla zaimka. Jest więc przede wszystkim relativum *co* pozbawione właściwych zaimkowi kategorii gramatycznych rodzaju, liczby i przypadku. Nie spełnia również w zdaniu żadnej z możliwych dla zaimka funkcji syntaktycznych (nie może być „częścią zdania”).

Relativum *co* spełnia natomiast funkcję wskaźnika relacji syntaktycznej między składnikami zdania złożonego, a więc funkcję typowo spójnikową. Uzasadnione więc wydaje się uznanie relativum *co* (i jego innojęzycznych odpowiedników) za spójnik względny.

L I T E R A T U R A

- Grepl, M., Karlík, P. 1966: *Skladba spisovné češtiny*. Praha.
 Ružička, J. (red.) 1966: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava.
 Bilodid, I.K. (red.) 1972: *Sučasna ukrajins'ka mova. Sintaksis*. Kyjiv.
 Toporišić, J. 1966: *Slovenski književni jezik. 2*. Maribor.
 Vincenot, C. 1975: *Essai de grammaire slovène*. Ljubljana.



SUBTRACTION IN NATURAL LANGUAGE

For Andrzej Bogusławski, on his 60th birthday:
 «Эх раз, ещё раз, ещё много, много раз!» –
 Jeszcze Polska nie zginęła!

One of the main traits of Andrzej Bogusławski's linguistic output is its utmost logical rigor. Accurate formulations, precise analyses of the concepts used and irreproachable consistency of argumentation are the most typical characteristics of his work. Therefore, it is only natural that in a paper dedicated to his anniversary, I undertake a study with a predominantly logical orientation. More specifically, the present paper purports to shed some light on the use of the terms *subtractive/replacive linguistic signs*; its goal is to show that LINGUISTIC SIGNS *qua* SIGNS CAN ONLY BE ADDITIVE, so that the mentioned terms are simply a result of confusion. However, subtractive (or replacive) signifieds, on the one hand, and subtractive (or replacive) signifiers, on the other hand, do exist, and I will try to make the corresponding concepts more precise. (Let it be stressed from the outset that subtractive signifieds and subtractive signifiers are by no means themselves signs, but rather components of signs, cf. below.)

As one can see from these introductory words, the thrust of the paper is mainly terminological – or, to be more exact, conceptual: I pursue a logical analysis of a few very basic linguistic concepts.

The discussion proceeds in four steps. First, I review the terminological usages observed in the literature and point out their inadequacies. Second, I propose my own system of concepts and related terms necessary for the description of the facts in question. Third, I analyze some linguistic phenomena mentioned, as a rule, under the heading of subtractive signs and present their proper description. In doing so, I come to the conclusion that what we find in all these cases are additive signs with either subtractive signifieds or subtractive signifiers. Fourth, I present a list of all such signs I could find in various languages.

I

We are interested in the concepts of *subtractive/replacive signs*, as well as the respective terms. Note that in scholarly literature one encounters a few other terms which (at least in my opinion) stand for the same concepts: *subtractive/replacive morphemes* or *morphs*, *subtractive/replacive* (morphological) *rules*, *minus features* or *minus formations*. Since none of these terms has ever been rigorously defined, I will reduce them all to *subtractive/replacive signs*, so that only these two terms will be used in the present paper.

The concepts of *subtractive/replacive signs* were explicitly introduced into the linguistic usage in American structuralist writings in the late forties and early fifties. I, for one, got them from E. Nida's (now classic) *Morphology* (Nida 1948: 75), where he writes: "Phonemes may be subtracted from stems to signify some difference in meaning" (and then such phonemes form *subtractive morphemes*). I think Nida formulated the concept while looking for symmetry with "normal", ADDITIVE signs (morphemes, in his terminology) – such as regular affixes, or (strings of) phonemes added to stems to signify some difference in meaning (= *additive morphemes*). Moreover, Nida was obviously following and developing the idea of L. Bloomfield, who in his *Language* mentioned "minus features" (1933: 217), by which he appeared to mean exactly what Nida called *subtractive* (or *negative*) *morphemes*. The only example of subtractive signs Nida quotes (once again following Bloomfield) is the notorious case of French adjectives: their masculine (= shorter) forms are presumably derived from the feminine (= longer) forms by the truncation of the final consonant of the stem; cf. (1):

(1) feminine	masculine	
/blāš/	/blā/	'white'
/vert/	/vɛɾ/	'green'
/ētɛlizāt/	/ētɛlizā/	'intelligent'
/grād/	/grā/	'great, large'
/lōg/	/lō/	'long'
/gros/	/gro/	'thick'
/sumiz/	/sumi/	'submitted'
/sudɛn/	/sudē/	'sudden'
/malip/	/malē/	'cunning'
/žātij/	/žāti/	'good'

It is this truncation that Bloomfield and then Nida called “minus feature” or “subtractive morpheme” (in our terms, a *subtractive sign*).

Nida mentioned explicitly that such a description of the French adjective masculine formation might be incorrect; indeed it is, as argued in Kaye, Morin 1978, cf. below. But the factual side is here beside the point: even if Nida's analysis is taken to be linguistically correct and masculine forms are described as produced by truncation of the final stem consonant in the feminine forms, still (1) contains no subtractive signs/morphemes. There is a purely LOGICAL deficiency in Nida's statements, which we will discuss in Section III.

Note that Nida rejected (p. 76) as logically false the analysis of the Samoan pairs of verbs of the type *tani* ‘to weep’ ~ *tanis +ia* [PASS(ive)], *inu* ‘to drink’ ~ *inum +ia* [PASS], *ulu* ‘to enter’ ~ *uluf +ia* [PASS] in terms of subtractive signs. According to him, the passive forms *tanisia*, *inumia*, *ulufia* include a “normal” (= additive) suffix *-ia*, while the active has no suffix (or, as I would prefer to say, has a zero suffix), which causes a phonologically-driven, i.e., MEANINGLESS, truncation of the consonant at the word boundary. (Modern Samoan disallows wordforms ending in a consonant.) Thus Nida quite correctly drew a line between meaningful and meaningless truncations, of which only the former can, according to him, claim the status of a subtractive sign. This distinction seems very important and will be carefully observed in this paper¹.

The concepts of subtractive and replacive signs, being psychologically attractive (since they are symmetrical with respect to additive signs, and humans adore symmetry), took root in linguistics. They have appeared sporadically ever since – in manuals, reference books, and research papers. Let me quote here Maslov 1975: 179, who, referring to the examples of (1), writes: “Some linguists speak in such cases of ‘negative’ or ‘subtractive’ morphemes”; cf. also Bergenholz, Mugdan 1979, who refer to *subtractive morphs* (p. 66); and Wurzel 1984: 53, where we see three types of inflection rules for plural formation, presented as completely parallel: additive (as in *Hund* ‘dog’ ~ pl *Hund +e* in Standard German), replacive (*hūnt* ~ pl *hīnt* in Southern Franconian dialects) and subtractive (*hond* ~ pl *hon* in an Upper Hessian dialect).

Nowadays these concepts can be encountered in works written within the framework of Natural Morphology (see especially Dressler 1981, 1982, 1984, 1986, and 1987), where both additive and

¹ The validity of describing the Samoan actives via truncation applied to an underlying “fuller” stem was later called into question in Hale 1973, where it was convincingly shown that Samoan carries out a reanalysis of verbal stems, making all of them vowel-final, regularizing the passive suffix *-tia* for most standard cases and introducing a lexical distribution of irregular passive suffixes *-mia*, *-fia*, etc. However, once again, this is irrelevant for our discussion in this paper.

subtractive Word-Formation Rules (WFRs) are considered on the same logical level and compared as to their semiotic properties. A typical example of subtractive WFRs in Natural Morphology is the set of Russian nouns of the type *logik* 'logician' or *fizik* 'physicist', said to be derived by a subtractive WF-Rule from *logik + a* 'logic' and *fizik + a* 'physics'. (It must be said that Dressler takes all precautions to indicate that this is not the only analysis possible, and the alternatives are carefully considered.) In what follows, I use much of Dressler's data and, to some extent, his analyses of relevant cases, although I exclude some of his examples and by no means subscribe to all his formulations. The present paper grew, more or less, out of Dressler 1984, and I gratefully acknowledge this here.

I will try to show a complete absence of symmetry or parallelism between an ADDITIVE SIGN (or rule), such as an affix, and what are currently called SUBTRACTIVE SIGNS (or rules).

Consider an additive affix, say, the English plural suffix *-s*, and a stem to which it can be attached. Both the affix and the stem exist as independent signs (whatever that may mean), each having its own meaning, its own form and its own combinatorial properties; the affix as a whole is ADDED to the stem to produce a complete wordform:

(2) *book- + -s = books.*

But even if we agree that in French the masculine adjective /blā/ is derived from the feminine form /blāš/ by subtraction of the final /š/ from the latter, this /š/ is by no means a sign – at least not in the same sense in which the English plural *-s* is a sign: /š/ does not exist in French with its own meaning, its own form and its own combinatorial properties. It is no more than a meaningless part of the signifier /blāš/ of a unique sign *blanche*. In other words, we cannot posit a formula such as (3), symmetrical with respect to (2), in which something would be SUBTRACTED from a complete wordform:

* (3) *blanche — -che = blanc-*.

The formula (2) simply cannot be inverted. For even if we decide to consider *-che /š/* as an independent sign of French (a marker of the feminine gender), we still wouldn't arrive at anything like (3): we will then have the feminine form of the adjective produced from the masculine one according to a formula similar to (2), not (3), i.e., by addition: *blanc- + -che = blanche*.

|| There is no inverse operation vis-à-vis linguistic addition as applied to signs (contrary to what we see in mathematics vis-à-vis arithmetical addition).

This is obviously due to the semiotic nature of linguistic signs and the fact that speech develops in time STRICTLY IN ONE DIRECTION. To make my statements more precise, I will introduce a number of basic concepts in terms of which the problem of subtractive and replacive signs is to be discussed.

II

I can offer here only very sketchy characterizations of the concepts in question².

1) The basic unit of linguistic description is taken to be a *sign*. A linguistic sign is an ordered triplet <'signified'; /signifier/; Σ[= syntactics]>,

i.e., the Saussurean pair *signifié* and *signifiant* plus a component that represents all idiosyncratic combinatorial properties of the pair – such that they can be reduced neither to the meaning (= signified) nor to the form (= signifier).

2) Linguistic signifieds can be anything the speaker chooses to signify. A signified can be not only a "genuine" SEMANTIC meaning, but, say, a command to perform some operations on other signs and/or their components. In particular, it can be a command to delete (a determined part of) another signified. Such a signified can be naturally called *subtractive* (or *negative*).

² The interested reader could consult Mel' čuk 1982 and Mel' čuk, in preparation.

3) Linguistic signifiers can be anything the speaker chooses to signify with. But language, being physiologically and psychologically what it is, does not give him much choice: a signifier can be either a (phonological) *entity* or an *operation*.

Entities can be subdivided into *segmental* (= strings of phonemes) and *suprasegmental* (= complexes of prosodemes).

Operations can be subdivided into *modifications*₁ (= applicable to signifiers) and *conversions*₁ (= applicable to syntactics).

Note that this classification is exhaustive: there are no linguistic signifiers which are not included in it.

4) As is well known, some *modifications*₁ and *conversions*₁ can be meaningless, i.e., they can have no signifieds. They are used to build signifiers but are themselves not signifiers. (Take, e.g., alternations of all types, like the morphological alternation /f/ > /v/ in English pairs of the type *life* ~ *lives* or *wolf* ~ *wolves*, etc; or the phonological alternation of devoicing of the consonant at the end of a syllable in German, as in *Feld* /félt/ 'field' [but pl. *Feld*+*er*], *Feldweg* /féltvëk/, lit. 'field way = country road'. – Of course, the *modifications*₁ and *conversions*₁ which are meaningful are signifiers of linguistic signs called *modifications*₂ and *conversions*₂, cf. below, item 6.)

5) Among the four possible types of *modifications*₁ we distinguish *truncation* – a *modification*₁ which consists in deleting a (determined part of a) signifier. (The three others types of *modifications*₁ are *insertion*, *replacement*, and *metathesis*.) Truncation can be naturally called a *subtractive* operation, and as with any linguistic operation, it can be, as we have already indicated, meaningless or meaningful. However, even if it is meaningful and *eo ipso* the signifier of a sign (= of a *modification*₂), this sign is not itself subtractive, but additive: it has to be added (which means, in this case, applied) to an elementary sign the speaker has in mind. A *modification*₂ whose signifier is a truncation is an additive sign with a subtractive signifier.

6) Thus natural language has exactly four types of signs, depending on what they have as signifiers:

SIGNIFIER		SIGN
segmentalentity	–	<i>m o r p h</i> ;
suprasegmentalentity	–	<i>s u p r a m o r p h</i> ;
<i>modification</i> ₁	–	<i>m o d i f i c a t i o n</i> ₂ ;
<i>conversion</i> ₁	–	<i>c o n v e r s i o n</i> ₂ .

7) In the process of speech production, linguistic signs are united, according both to their general nature and their specific syntactics, by what is called the *metalinguistic operation of union*: \oplus . This operation has different interpretations (or manifestations) as a function of elements that are its operands. It unites signifieds by amalgamation of semantic networks, but it unites segmental signifiers by juxtaposing them. It concatenates morphs, at least – morphs of certain types; it superimposes a supramorph upon a morph; it applies a *modification*₂ or a *conversion*₂ to a morph; etc.

8) By using the operation \oplus , a linguistic sign *s* can be written or *represented* as a composition of other signs:

$$s = \oplus(s_1, s_2, \dots, s_n).$$

This means that the signified of *s* is representable in terms of the signifieds of *s*₁, *s*₂, ..., *s*_n the signifier of *s* is equally representable in terms of the signifiers of *s*₁, *s*₂, ..., *s*_n; and this goes for the syntactics of *s* as well.

9) A sign which cannot be completely represented in terms of other signs of the language is an *elementary sign*. In our framework (as in traditional linguistics in general), elementary signs play quite a special role: among other things, we presume that only elementary signs are stored as such in the language (i.e., in the brain of the speaker).

|| In our model, all non-elementary signs are produced by the rules of the grammar, which operate on elementary signs³.

This statement is crucial for our reasoning.

10) We posit the following scheme of speech production: The speaker starts from a semantic representation of the utterance he intends to produce and works up to the actual sound, by picking from his stock elementary signs with corresponding signifieds and combining them according to general rules of the language. This is a Meaning-Text process, and such an approach crucially underlies our theoretical framework (see, e.g., Mel'čuk 1988: 43–91).

III

What indeed could a linguistic sign s be subtracted from? Another linguistic sign s' , and nothing else. But if s' is an elementary sign, no other sign can be subtracted from it by definition; if it is non-elementary and does not contain s , the latter cannot be subtracted from it either; if it is non-elementary and contains s , then s' can be represented as $s' = \oplus(s, s_1, s_2, \dots, s_n)$ and, as we see, s is by no means subtractive, even if it can be “taken away” from s' : it is a normal additive sign, additively combinable with other additive signs. The speaker can, if he wants to, “subtract” the elementary sign *pretty* from the non-elementary sign *a pretty girl*; but who will call *pretty* a subtractive sign? I do not see an ideal parallelism between, on the one hand, linguistic signs, which can be only additive, and on the other hand, subtractive components of signs – subtractive (= negative) signifieds and subtractive signifiers (namely, truncation operations).

As far as I know, subtractive (and replacive) signifieds have not been systematically discussed in linguistic literature; but subtractive signifiers have – especially in Dressler's work, where they are properly labeled as ANTI-diagrammatical, since they express a positive content by a negative operation (= subtraction) and thus violate one of the most important semiotic principles: the iconicity principle. In an earlier paper (1981: 9), Dressler emphasizes the fact that he knows only of two solid cases of subtractive WFRs: the Russian formation of the type *logik* ‘logician’ from *logik + a* ‘logic’ (mentioned above) and the Czech formation of the type *lov* ‘[the] hunt’ from *lov + it* ‘to hunt’; Dressler 1987 added to these a third case: a place-name formation in Yidijn (Australia), see below. In later papers Dressler quotes, although without discussion, a few other cases. Since the subject is interesting, but facts are not readily available, I collect here all relevant data known to me. They include certain of Dressler's examples and some more.

But before I proceed, I would like to touch upon three problems concerning spurious examples of subtractive signs.

First, being anti-diagrammatical (and thus anti-semiotic), meaningful truncation is a rather rare phenomenon. Dressler 1982: 75 gives numerical data concerning WFRs in ten languages of different families (from Russian and German to Georgian to Yidijn to Palau): among about 550 WFRs there are only two subtractive ones. Even if we disagree with Dressler on some specific WFRs, the trend itself – to avoid meaningful truncation – is unquestionable. Therefore, it seems advisable to dwell on the case of (1): do we, after all, have a meaningful truncation here? (As I have already said, even if we do, it does not constitute a subtractive sign.) According to the arguments advanced in Kaye, Morin 1978 as well as in other titles they mention (including Nida himself, who foresaw the problem), there is no meaningful truncation there; this conclusion is fully supported by Dressler. The main argument

³ It is not clear whether this is the case in actual language used by humans. In any event, certain psycholinguists defend what is known as Full Listing Hypothesis, claiming that many – if not most or even all – non-elementary linguistic signs are stored as wholes, so that synthetic rules for non-elementary signs have a much narrower scope of application than currently believed (see, e.g., Butterworth 1983). At the same time, there are indications to the contrary, namely that at least many non-elementary signs must be produced by rule. Faced with such inconclusive psycholinguistic evidence, I prefer to take a purely logical stand and deal with a formal model, without claiming psychological validity for it.

against the description of the correlation /blāš/ ~ /blā/ via truncation applied to the feminine adjective is the so-called *liaison* form of a few masculine adjectives, which can be different from their feminine forms:

fem. /grād/ ~ masc. /grā/, but the masculine *liaison* form is /grāt/;

fem. /gros/ ~ masc. /gro/, but the masculine *liaison* form is /groz/.

This requires either an underlying *liaison* form, from which both the masculine form and the feminine form can be produced, or an underlying masculine form to produce both the *liaison* form and the feminine form. In any event, the feminine form of the adjective is not primary but derived – by irregular, sometimes even unique suffixes (Kaye, Morin 1978 advocate the latter description; it is interestingly elaborated in Morin 1983). Such a solution is borne out at least by the following five considerations:

– Many neological female nouns are derived in French (especially, in colloquial speech) from male ones by new productive suffixes *-t* and *-n* (cf. *mon chou* /*ma choutte* or *mon loup* /*ma loutte* [terms of affection]).

– In aphatic and/or uneducated speech the errors in production of the *liaison* and the feminine forms point to the use of the *-t* and *-n* suffixes added to the masculine form (instead of using ready-made correct forms).

– The same *-t* and *-n* suffixes are widely used in the derivation of denominal verbs: *clou* ‘nail’ ~ *clou-t-er* ‘to nail’, *abri* ‘shelter’ ~ *abri-t-er* ‘to shelter’, etc.

– A productive adjectival suffix gender pair *-if/-ive* (found in about 380 adjectives) cannot be reduced to truncation at all. The direction of alternation *f* ~ *v*, however, is clear here: it is /f/ ⇒ /v/, since French possesses only a handful of adjectives having *-v* in both genders (like *mauve* [color]) and no adjectives (except a few Greek borrowings in *-phe*) having *-f* in both genders, but there are several adjectives which have *-f* in the masculine and *-v* in the feminine: *bref* ~ *brève*, *neuf* ~ *neuve*, *sauf* ~ *sauve*, *naif* ~ *naïve*, *nocif* ~ *nocive*, *natif* ~ *native*, *lacif* ~ *lacive*,...

– Some other productive masculine/feminine suffix pairs cannot be reduced to truncation either: *-teur/-trice*, *-eur/-euse*.

Thus there is no meaningful truncation in (1), so that this example can be rejected altogether.

Second, I cannot accept the examples of the type Russ. *logik* ‘logician’ ~ *logik + a* ‘logic’ and Czech *lov* ‘[the] hunt’ ~ *lov + it* ‘to hunt’ as specimens of subtractive WFRs: within the framework introduced in Section II, there is nothing to be truncated there. *Logik + a* ‘logic’ is composed of the stem *logik-*, which is feminine and belongs to the Ist declension, and the singular-nominative suffix *-a* (an independent sign of Russian). The rule (quite productive) for deriving the name of a scientist from the name of a science ending in *-ik* is as follows:

Take the stem as such and make it masculine of the IInd declension.

Written under the standard form of a sign, this rule appears as

<‘the person who...’; fem ⇒ masc, I ⇒ II; stem ending in *-ik*, denotes a science,...>.

This is a typical conversion₂, having as its signifier a rectional-paradigmatic conversion₁.⁴

The same must be said about the Czech pair *lov* ~ *lovit*: this is a very typical case of verb-to-noun conversion₂, widespread in many languages, including Russian (*beg + at* ‘to run’ ~ *beg* ‘running, a run’), French (*attaqu + er* ‘to attack’ ~ *attaque* ‘an attack’) and German (*schlaf + en* ‘to sleep’ ~ *Schlaf* ‘the sleep’), as well as Uralo-Altaic languages. Such examples are so frequent that they would contradict the highly restricted, anti-semiotic character of subtractive WFRs. Based on formal and typological considerations, I exclude these phenomena from subtractive signs.

⁴ For a theory of morphological conversion, see Mel’čuk 1973a and 1982: 102ff.— Notice that Dressler 1984: 82 explicitly states that the description of this case in terms of a subtractive WFR is the worst among all theoretically possible descriptions – from the viewpoint of anti-diagrammaticity, i.e., from the semiotic standpoint.

Third, to speak of a subtractive sign (or rule) one needs a certain regularity of its appearance, however low. Unique pairs of signs should not be considered at all. Therefore, I cannot accept, for instance, such examples as the following Yidiñ case (Dressler):

wuŋur 'ritual shouts' ~ *Wuŋu*, lit. 'place of ritual shouts';

as far as one can judge from Dixon's book on Yidiñ, this is the only example known in the language. By the same token, I exclude the Irish pair

mór 'great' ~ *mó* 'great+er',

because it is absolutely isolated (Irish uses no other truncations of final stem consonants to express the comparative degree). In all such cases, the right-hand member of the pair contains, as I think, no separate derivation or inflection sign at all; it is rather a (weakly) suppletive form, which must be listed and processed as a whole.

The main statement that can be extracted from all the primary facts which came to our attention so far is as follows:

|| There are no subtractive signs in natural language; there are, however, additive signs with subtractive signifieds or subtractive signifiers.

IV

As the final step, I will now present a list of additive signs with either a subtractive signified or a subtractive signifier. I will indiscriminately consider purely subtractive as well as replacive signifieds /signifiers, because replacement equals subtraction plus addition. (Note that most signifieds I quote here are replacive rather than purely subtractive; M. Aronoff drew my attention to this fact.)

Subtractive signifieds – Inflection

(4) In Alutor conjugation⁵, in order to indicate the plural of the subject, a special pluralizer morph is included into a verbal wordform marking a dual subject (in the 1st and 2nd person):

mət +jalqat +ətəkən +imək 'We-two are sleeping'.

1.DU sleep PRES 1.DU

vs.

mət +jalqal +la +təkən +imək 'We-many are sleeping'.

1.DU sleep PL PRES 1.DU

Here the signified of *-la*, i.e. 'PL', replaces a part of the signified of the circumfix *mət-...-mək*: '1.DU' ⊕ 'PL' ⇒ '1.PL'.

All dual subjects and direct objects in all tenses and moods, except the resultative (a form close enough to the Indo-European perfect) are pluralized in this way. The pluralizer *-la* thus possesses a replacive signified.

NB: Let us point out that, theoretically, a different description is possible here. One can suppose that *-la* means something like 'more than...' and that this signified is additive. Such an analysis would, however, complicate the general picture, since with the 3rd person subject, the plural of the subject is expressed by a single marker *-wwi* '3.PL' (opposed to the equally single markers \emptyset '3.SG' and *-t* '3.DU'). By describing the signified of *-la* as additive rather than replacive, we destroy the parallelism of the singular ~ dual ~ plural verb agreement in all persons. (But then the absence of

⁵ For more details on this interesting phenomenon, see Mel'čuk 1986.

parallelism between 1st-2nd vs. 3rd persons is a well-known fact. We cannot, however, go any deeper into the details of Alutor morphology.)

(5) In Weri (New Guinea), the dual of the personal pronouns is built by adding the depluralizer *-ip* to the plural form:

	<i>singular</i>		<i>dual</i>		<i>plural</i>
<i>1st exclusive</i>	ne		tin	+ip	tin
<i>inclusive</i>	tipir		tiar	+ip	tiar
<i>2nd</i>	ni		ar	+ip	ar
<i>3rd</i>	pi		piar	+ip	piar

Obviously the signified of *-ip* must be replacive as well:

'1.PL' ⊕ 'DU' ⇒ '1.DU', etc.

(6) In Russian, the signifieds of aspect affixes are also replacive (rather than additive). Thus:

ubi + t' ~ *ubi + va + t'*
kill.PERF INF kill.PERF IMPF INF

where the signified of the imperfectivizing suffix *-va* replaces the element 'PERF' in the signified of the stem: *ubivat'* means 'kill, IMPF'.

Inversely,

ljubi + t' ~ *po + ljubi + t'*
love.IMPF INF begin.PERF love.IMPF INF

poljubit' meaning 'fall in love, PERF'.

Even repeated applications of perfectivizing / imperfectivizing affixes are possible:

čita + t' ~ *pro + čita + t'*
read.IMPF INF complete.PERF read.IMPF INF

= *pročitat'* 'complete reading, PERF'; but then an imperfectivizing suffix can be added to this perfective stem:

pročit + yva + t'.

complete reading PERF IMPF INF

= *pročityvat'* 'complete reading, IMPF'.

NB: This description is correct only under the traditional analysis of Russian verbal stems as inherently expressing a grammeme of aspect. We agree with this analysis, but cannot substantiate it here. (An alternative would be to posit zero aspect affixes in the forms that do not feature a "material" aspect affix.)

(7) In many Daghestan languages, the signifieds of certain case markers are replacive. Let us consider the declension in Lezghian. Here, the suffixes of the genitive, the dative and a few other cases are added to the form of the ergative:

	nominative	ergative		dative		genitive
'horse'	<i>balk'an</i>	<i>balk'an + di</i>		<i>balk'an + di + z</i>		<i>balk'an + di + n</i>
'sister'	<i>vax</i>	<i>vax + a</i>		<i>vax + a + z</i>		<i>vax + a + n</i>
'fiancée'	<i>svas</i>	<i>sus + a</i>		<i>sus + a + z</i>		<i>sus + a + n</i>
'jackass'	<i>lam</i>	<i>lam + ra</i>		<i>lam + ra + z</i>		<i>lam + ra + n</i>
'paper'	<i>čar</i>	<i>čar + ċi</i>		<i>čar + ċi + z</i>		<i>čar + ċ + n</i>

Thus the signified of *-z* ('DAT') and of *-n* ('GEN') are both replacive: 'DAT' ⊕ 'SG.ERG' ⇒ 'SG.DAT', etc.

(8) For some adjectives in various languages, the suffix of the comparative degree (and of the superlative degree, which I will leave out here) has a subtractive signified. Cf.:

heavy [*X*] = '[*X*] such that its weight is higher than the norm [for the weights of *Xs*]' vs.

[*X*] *heavi + er* [*than Y*] = '[*X*] such that its weight is higher than [the weight of *Y*]'.

The signified of *-er* (for the adjectives of this semantic type) is the command to delete the component 'the norm' in the signified of the stem and leave an open slot for the second term of comparison. We can represent it as '- the norm'.

(9) In Latin, the active future participle is built from the stem of the supine, so that the former includes the suffix of the latter:

	infinitive	supine	active future participle
'adorn'	<i>ornā (-re)</i>	<i>ornā + t(-u)</i>	<i>ornā + t + ūr(-us)</i>
'read'	<i>lege (-re)</i>	<i>lec + t(-u)</i>	<i>lec + t + ūr(-us)</i>
'divide'	<i>dividē (-re)</i>	<i>divi + s(-u)</i>	<i>divi + s + ūr(-us)</i>
'die'	<i>mor (-ī)</i>	<i>*morī + t(-u)</i>	<i>morī + t + ūr(-us)</i>

Thus the signified of *-ūr* ('ACT. FUT. PART') is replacive:

'ACT. FUT. PART' ⊕ 'SUPINE' ⇒ 'ACT. FUT. PART'.

This phenomenon was first explicitly described and analyzed in Matthews 1972: 86; Matthews called it a "parasitic formation", meaning that the future participle "parasitizes" the supine. (Actually, Matthews proposed a different description of the Latin future participle: as constructed from the passive past participle; this is, however, absolutely irrelevant in the present context.)

— Derivation

The best known example of a subtractive signified in the domain of the derivation is probably what is often called *anticausative* in linguistic literature and what I prefer calling *decausative* – since the meaning of a decausative derived from a causative verb meaning 'to cause *P*' is not its antonym 'to cause anti-*P*' (which should be called anticausative), but rather '*P*'.

(10) In Russian (as in many other Indo-European languages), the reflexive suffix *-sja*, when added to a causative verb, deletes the semantic component 'cause' in its signified (Mel'čuk 1967). Thus we have:

serdit' 'to make angry' [= 'to cause to be angry']

~ *serdit' sja* 'to be angry'

udivljat' 'to astonish' [= 'to cause to be astonished']

~ *udivljat' sja* 'to be astonished'

katat 'to give a ride' [= 'to cause to ride']

~ *katat* *sja* 'to ride'

umen *šit* 'to diminish[*trans*]' [= 'to cause to become less']

~ *umen* *šit* *sja* 'to diminish [*intrans*] = 'to become less'

Therefore, the signified of the obviously additive sign *-sja* is subtractive: '– cause'.

(11) In Swahili, as in several other Bantu languages, in order to derive a diminutive from an augmentative noun N belonging to the nominal class V and featuring the prefix *ji-* of this class, the noun N is transferred to class VII, whose prefix *ki-* appears on the derived noun along with *ji-*:

	initial noun		diminutive noun	
'giant'	<i>i + tu</i>	(V)	<i>ki + ji + tu</i>	'dwarf' (VII)
'big river'	<i>ji + to</i>	(V)	<i>ki + ji + to</i>	'stream' (VII)
'huge snake'	<i>j + oka</i>	(V)	<i>ki + j + oka</i>	'small snake' (VII)
'big piece'	$\emptyset + pande$	(V)	<i>ki + \emptyset + pande</i>	'small piece' (VII)

Thus the signified of at least the class prefix *ki-* must be replacive:

'CLASS VII' \oplus 'CLASS V' \Rightarrow 'CLASS VII'.

Also, the meaning of augmentativity in *jitu* 'giant', etc., which is brought about by putting the neutral noun *mtu* 'man' (class I), etc., into class V (shown by the prefix *ji-*), i.e. by a class conversion (I \Rightarrow V), is, so to speak, evicted or replaced by the meaning of diminutivity imparted to the noun by transferring it into class VII, i.e. by another class conversion (V \Rightarrow VII). Therefore, the meaning 'DIMINUTIVE' of this last conversion is replacive as well:

'DIMINUTIVE' \oplus 'AUGMENTATIVE' \Rightarrow 'DIMINUTIVE'.

I am unaware of other clear examples of subtractive signifieds in natural languages. Subtractive signifiers are more widespread.

Subtractive signifiers

– Inflection

(12) In Huichol conjugation, the completive aspect of certain verbs is expressed by truncation of the last syllable of the present incomplete form:

píxéiya 'he sees it' *s píxéi* 'he saw it'

pitfunéika 'he dances' *s pitfunéi* 'he danced'

We thus have here a sign whose signified is quite additive: 'completive', but whose signifier is a truncation and therefore subtractive. The sign as a whole, i.e., the marker of the completive, is also additive: it is added, or applied, to an incomplete form⁶.

As Ken Hale has pointed out to me, a similar phenomenon, but on quite a regular basis, exists in Papago.

⁶ Unfortunately, my only source on Huichol in this case (Elson and Pickett 1962: 48–49) quotes just these two verbs. I was unable to ascertain whether the said truncation is regular or exceptional in Huichol, nor whether it is a meaningful truncation: it could be, among other things, an addition of the completive suffix *-i*, which is used with certain other verbs, accompanied by an automatic (= meaningless) truncation with a subsequent fusion.

(13) In Papago (Hale 1965: 300-301), all standard verbs build the completive aspect by truncating the final sequence /CV/ in the form of the incompletive:

/huḍuni/ 'to descend' ~ /huḍu/ 'to have descended'

/ki.diwa/ 'to shell [corn] ~ /ki.di/ 'to have shelled' [corn]

/tāpana/ 'to split' ~ /tāpa/ 'to have split'

/māka/ 'to give' ~ /mā/ 'to have given'

(14) In an Upper Hessian dialect of German (as reported in Dressler 1984: 79, following a paper by W. Wurzel, who seems to be following an earlier book by Žirmunskij), the plural of some nouns is expressed by truncation of the final consonant:

sg *hond* 'dog' ~ pl *hon*

sg *bār* 'mountain' ~ pl *bār* 'montains'

sg *riṅk* 'ring' ~ pl *riṅ* 'rings'

Again, in this case the plural sign as a whole is additive; only its signifier is subtractive.

(15) In much the same way, four French nouns form their plurals by dropping the final consonant: sg /œf/ 'egg' ~ /ø/, /bœf/ 'ox' ~ /bø/, /ɔs/ 'bone' ~ /o/, obsolescent /urs/ 'bear' ~ /ur/.

NB: Note that we accept this case as an example of a subtractive signifier while rejecting the Yidiṣ or Irish forms on p. 268 only because there is certain (although obviously very low) systematicity here, which is altogether absent there.

– Derivation

(16) In Polish, the truncation of the final stem element *-k* (this *-k* being not a sign!),⁷ sometimes with "inverse" alternations, expresses 'depreciative augmentative' (= 'much/big bad X'):

*wód*k (-a) 'vodka' ~ *wód* (-a) 'much bad vodka'

*łapó*wk (-a) 'bribe' ~ *łapó*w (-a) 'big bad bribe'

*piase*k 'sand' ~ *piach* 'much bad sand'

(17) In English, the truncation of the final stem part in certain male first names expresses hypochoristic diminutivity:

Edward ~ *Ed*

Michael ~ *Mike*

Thomas ~ *Tom*

Kenneth ~ *Ken*

Jacob ~ *Jake*

Benjamin ~ *Ben*

Rodney ~ *Rod*

Lenard ~ *Len*

(We won't delve into the formal side of this truncation, since this is immaterial to our task here⁸.)

⁷ Note that this *-k* element is formally identical to the diminutive suffix *-k* of Polish. This might have facilitated the "reanalysis" of words like *wód*k(-a) or *piase*k, which are morphologically unanalyzable from the strictly synchronic viewpoint (i.e., they do not contain a diminutive suffix, although they appear to).

⁸ In Dressler 1987: 106 such formations are not considered to be subtractive WFRs because the meaning of diminutivity is said to be somehow 'subtractive' itself – diminishing is, in a sense, subtraction. I, however, cannot accept this explanation. First, logically speaking, such truncations operating on both signified and signifier levels should be dubbed *doubly*

(18) In Russian, we observe a very similar truncation of the final stem part in certain human first names (often accompanied by a truncation of an unstressed first syllable), which also expresses hypochoristic diminutivity⁹:

men	women
<i>Boris</i> ~ <i>Bor'</i> (/a/)	<i>Zinaida</i> ~ <i>Zin</i> (/a/)
<i>Gennadij</i> ~ <i>Gen</i> (/a/)	<i>Ekaterina</i> ~ <i>Kat'</i> (/a/)
<i>Vasilij</i> ~ <i>Vas'</i> (/a/)	<i>Elena</i> ~ <i>Len</i> (/a/)
<i>Nikolaj</i> ~ <i>Kol'</i> (/a/)	<i>Svetlana</i> ~ <i>Svet</i> (/a/)

Let me emphasize that the productive truncation of stems used in Russian composition is not a sign and not even a signifier. When a Russian makes *turbjuro* out of *tur* (*ističeskoe*) *bjuro* 'touristic office' or *turplan* out of *tur* (*ističeskij*) *plan* 'touristic plan', the truncation in the adjective does not express any meaning at all. It is used for grammatical and communicative purposes – for producing a handy compound, and it may have a stylistic effect. It is a morphological operation, but by no means a meaningful one, let alone a sign. Therefore, phenomena similar to this one should not be considered in connection with the problem of subtractive signs.

Before going on to some brief conclusions, I would like to mention two phenomena similar to those discussed above, yet logically distinct from them. I mean, first, "emptying" of a morph of its signified in a particular context and, second, using an "idiomatic" combination of morphs to signify something different from the regular composition of their signifieds. Let me take these two situations in turn.

The first situation takes place where a morph loses its meaning in a specific context, thus becoming empty, but where we cannot speak of a replacive or subtractive signified, since nothing is replaced or subtracted.

(19) In Russian, in order to build a compound adjective meaning 'having *n* Xs', one has to take the numeral which means '*n*', add to it the suffix of the genitive and join the whole to an adjective derived from the noun meaning 'X'. Thus:

'window' = <i>okn-</i> (<i>o</i>), '3' = <i>tr-</i> (<i>i</i>), 'having three windows' = <i>tr</i> + <u><i>ëx</i></u> + <i>okon</i> + <i>n</i> (- <i>yj</i>)	
'page' = <i>stranic-</i> (<i>a</i>), '6' = <i>šest'</i> ; 'having six pages' = <i>šest</i> + <u><i>i</i></u> + <i>stranič</i> + <i>n</i> (- <i>yj</i>)	
'story' = <i>étaž</i> , '22' = <i>dvadcat' dva</i> , 'having 22 stories' = <i>dvadcat</i> + <u><i>i</i></u> + <i>dv</i> + <u><i>ux</i></u> + <i>étaž</i> + <i>n</i> (<i>yj</i>)	

Suffixes printed underlined are genitive suffixes; however, they do not express any meaning related to the genitive nor mark any role normally marked by the genitive in Russian. They appear automatically, and their function is to serve as interfixes, signalling a particular type of compounding. These suffixes are "emptied" in the context considered here, i.e. no other meaning replaces their signified.

(20) A very similar case is found in Spanish, where the adverbial suffix *-mente* requires (for purely historical reasons) a suffix of the feminine gender on the adjective from which the adverb is being derived:

subtractive. Second, 'diminutivity', especially as applied to proper names, is a conventional cover label for a very complex content which is difficult to take for simple subtraction. And third, even in a clear-cut case of the literal meaning 'diminish' or, for that matter, 'subtract', such a meaning is itself additive! True, it prescribes the action of subtraction; but on the semantic level within the language, this meaning component clearly remains additive.

⁹ The exact meaning of this diminutivity is quite different in English and Russian, which, however, should not concern us here; an interesting study of diminutivity in human names can be found in Wierzbicka 1989: 758–766.

'heroical' = *heroic-* (o), 'heroically' = *heroic +a+mente*

'blind' = *cieg-* (o), 'blindly' = *cieg +a+mente*

(More or less the same happens in all Romance languages, where this suffix is used.)

Once again, the adjective feminine suffix is completely automatic here and therefore "emptied" of its signified: it is entailed by *-mente*.

The second situation was described for Kannada in Aronoff, Sridhar 1984. We cannot reproduce here all the interesting facts they brought into discussion, but here is an example of the most striking ones:

(21) In Kannada, the negation of a verb is expressed by a form without a tense marker (and without a person-number-gender marker), which, however, marks the same tense distinctions as a positive form but using very different means:

avanu suḷḷu hēḷ +*al* + *illa* 'He didn't tell a lie/ lies'.

he lie tell INF NEG

vs.

avanu su.ḷḷu hē.ḷ+ *uvud* + *illa* 'He doesn't tell a lie/ lies'.

he lie tell GER-NON-PAST NEG

The form in question is built from the form of the infinitive (for the past) and from the form of the non-past gerund (for the non-past tenses), so that the meaning 'past' is not expressed under negation by a regular morph of the past (*-d*), which is obligatory in non-negated forms, nor is the meaning 'non-past' expressed by a regular morph of the non-past (*-utte*), which is obligatory in non-negated forms. Thus the grammatical meaning of 'past' is rendered in the context of negation by the morpheme of the infinitive, and the grammatical meaning of 'non-past', by the morpheme of the non-past gerund. Without entering in the most interesting details of the theoretical analysis of similar phenomena (which abound in Kannada), let us indicate that this is still another case of "improper" usage of linguistic signs – a usage that does not simply add the signified of the sign in question to the signified of other signs making up the wordform. All this reminds one what is called analytical verb forms, such as English [*I*] *have written* or [*I*] *would write*, where the corresponding grammatical meaning is expressed by a CONSTRUCTION AS A WHOLE, i.e., in a very idiomatic way.

We see, then, that the problem of subtractive signs is but a part of a larger and more important problem: that of meaningful linguistic signs losing their meaning in a given context. This, however, is another story.

*

**

Subtraction in natural language: as we have established, this term can concern only signifieds or signifiers, but not linguistic signs as such. We do not find symmetry between additive, replacive and subtractive signs: strictly speaking, linguistic signs can be only additive. Cases like those in (4)–(18) represent additive signs featuring subtractive signifieds or signifiers. Being semiotically defective, subtractive signifieds and signifiers are infrequent, especially the former. Yet all kinds of animals can

be found in our Lord's garden; thus such "handicapped" signs are encountered in a large variety of languages, although they always constitute a tiny minority¹⁰.

ACKNOWLEDGEMENTS

The preliminary versions of the paper were read by Ju. Apresjan, M. Aronoff, M. Dillinger, W. Dressler, L. Iordanskaja, Y.-Ch. Morin, N. Pertsov, and A. Zholkovsky. I took their remarks and suggestions into consideration to the best of my abilities. The usual disclaimers apply.

REFERENCES

- Aronoff, M., Sridhar, S.N. 1984: Agglutination and Composition in Kannada Verb Morphology. In: D. Testen, V. Mishra, and J. Drogo, eds, *Papers from the Parasession on Lexical Semantics*, Chicago, Chicago Linguistic Society: 3–20.
- Bergenholtz, H., Mugdan, J. 1979: *Einführung in die Morphologie*. Stuttgart etc.
- Bloomfield, L. 1933: *Language*. New York.
- Butterworth, B. 1983: Lexical Representation. In: Butterworth, B., ed., *Language Production*, vol. 2, *Development, Writing and Other Language Processes*, London etc.: 257–294.
- Dressler, W. 1981: On Word Formation in Natural Morphology. In: *Wiener Linguistische Gazette* 26: 3–13.
- Dressler, W. 1982: Zur semiotischen Begründung einer natürlichen Wortbildungslehre. *Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft* 8/1: 72–87.
- Dressler, W. 1984: Subtraction in Word Formation and Its Place Within the Theory of Natural Morphology. In: *Quaderni di semantica* 5/1: 7–85.
- Dressler, W. 1986: Explanation in Natural Morphology, Illustrated with Comparative and Agent-Noun Formation. In: *Linguistics* 24: 519–548.
- Dressler, W. 1987: Word Formation (WF) as Part of Natural Morphology. In: W. Dressler, W. Mayerthaler, O. Panagl, W. Wurzel, *Leitmotifs in Natural Morphology*, Amsterdam-Philadelphia: 99–126.
- Elson, B., Pickett, V. 1962: *An Introduction to Morphology and Syntax*. Santa Ana.
- Hale, K. 1965: Some Preliminary Observations on Papago Morphophonemics. In: *Intern. Journal of American Linguistics* 21/4: 295–305.
- Hale, K. 1973: Deep-Surface Canonical Disparities in Relation to Analysis and Change: An Australian Example. In: Th. Sebeok, ed., *Current Trends in Linguistics* 11, The Hague-Paris: 401–458.
- Kaye, J., Morin, Y.-Ch. 1978: Il n'y a pas de règles de troncation, voyons! In: W.U. Dressler, W. Meid, eds, *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists*, Innsbruck: 788–792.
- Maslov, Ju. 1975: *Vvedenie v jazykoznanie*. Moskva.
- Mathews, P. H. 1972: *Inflectional Morphology. A Theoretical Study Based on Aspects of Latin Verb Conjugation*. Cambridge.
- Mel'čuk, I. 1967: K ponjatiju slovoobrazovanija. In: *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka* 26/4: 352–363.
- Mel'čuk, I. 1968: Stroenie jazykovyx znakov i vozmožnye formal'no-smyslovye otnošenija meždu nimi. In: *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka* 27/5: 426–438.
- Mel'čuk, I. 1973a: Konversija kak morfoložičeskoe sredstvo. In: *Izvestija AN SSSR, Serija literatury i jazyka* 32/1: 15–28.
- Mel'čuk, I. 1973b: The Structure of Linguistic Signs and Possible Formal-Semantic Relations between Them. In: J. Rey-Debove, éd., *Recherches sur les systèmes signifiants*, The Hague-Paris: 103–135.

¹⁰ Two concluding remarks seem to be in order at this point.

1) The problem of subtraction in natural language should be studied within a general calculus of all possible semantic and formal relations between linguistic signs (Mel'čuk 1968 and 1973b).

2) Having described the precise meaning of the term *subtractive*, we can afford an *abus de langage* and admit calling the signs with subtractive signifiers *subtractive signs* for short, while calling the signs with subtractive signifieds *negative signs*. (In doing so, we use an obvious terminological analogy with *zero sign* = 'sign having a zero signifier' and *empty sign* = 'sign having an empty signified'. This useful analogy was pointed out to me by N. Pertsov.)

- Mel'čuk, I. 1982: *Towards a Language of Linguistics. A System of Formal Notions for Theoretical Morphology*. München.
- Mel'čuk, I. 1986: *The Dualizer and Pluralizers in the Alutor Verb*. In: B.F. Elson, ed., *Language in Global Perspective*. Dallas: 421–438.
- Mel'čuk, I. 1988: *Dependency Syntax: Theory and Practice*. Albany.
- Mel'čuk, I. (in preparation) *Cours de morphologie générale (théorique et descriptive)*.
- Morin, Y.-Ch. 1983: *De la (dé-)nasalisation et de la marque du genre en français*. In: *Lingua* 61: 133–156.
- Nida, E. 1948: *Morphology*. Ann Arbor.
- Wierzbicka, A. 1989: *Prototypes in Semantics and Pragmatics: Explicating Attitudinal Meanings in Terms of Prototypes*. *Linguistics* 27: 731–769.
- Wurzel, W. 1984: *Flexionsmorphologie and Natürlichkeit (= Studia Grammatica XXI)*. Berlin.

...through they always remain a ...
 ...the ...
 ...the ...
 ...the ...

...1972 ...
 ...1913 ...
 ...1967 ...
 ...1981 ...
 ...1972 ...
 ...1958 ...
 ...1970 ...

...1962 ...
 ...1922 ...
 ...1971 ...
 ...1957 ...
 ...1977 ...
 ...1971 ...

...1977 ...
 ...1971 ...
 ...1977 ...
 ...1971 ...

...1977 ...
 ...1971 ...

LES LEVRES SCANDALEUSES ou: Du pouvoir et de la gloire*

« Aux armes, citoyennes! »

Signifier, cela veut dire s'externaliser, s'aliéner dans un signifiant. Ce qui est nécessaire: sans signifiant, ni signification, ni intelligibilité. De par son caractère quasi inéluctable, le signifiant impose son décret aux désirs des sujets parlants, invoquant une nécessité qui est étrange au signifié et à sa nature contingente, comme elle est contraire au caractère aléatoire du parlé: logiquement, on ne sait jamais ce que l'a(A)utre 'veut dire', au sens propre du mot. Si nous signifions en tant que signes parlés, c'est ce que l'Autre toujours déjà signifie comme 'corps parlant', pour emprunter une expression trouvée sous la plume de Felman (1986).

Cette opposition, ce 'scandale', comme l'appelle la même autrice, est à la base de l'exercice de toute fonction significative. En particulier, elle recèle une opposition fondamentale entre les deux discours, masculin et féminin, comme nous allons voir.

« Les lèvres, les bords du corps... » (Irigaray)

Les anciens se figuraient le discours, en particulier les 'mots', comme échappant au contrôle du 'corps parlant' en traversant sa limite, ses bords: à savoir, les lèvres ou les dents (ainsi chez Homère; par ex. Od., α : 64: «Quel est donc ce mot qui vient d'échapper le bastion de tes dents?»)

Cette notion d'une frontière à dépasser, une limite à traverser, se lie à une autre: celle d'un passage 'hors de soi', d'une vraie *aliénation*. En dépassant les bords du corps, on n'est plus chez soi, on devient un(e) autre, au cas extrême un(e) vrai(e) 'aliéné(e)'.

Cette aliénation a un double caractère: d'abord, et même (presqu')exclusivement, elle semble se produire sur le niveau *auditif*: ce sont les vibrations de la phonation qui produisent cet 'image acoustique' dont parle Saussure (1916: 79). D'autre part, l'articulation a un aspect *visuel*: parmi les organes articulants, ce sont surtout les *lèvres* qui se meuvent et se font observer. Parfois même, le visuel du signifiant suffit à la compréhension, comme dans le cas de ceux qui savent lire 'sur les lèvres' – ou bien par nécessité (comme le font les personnes sourdes), ou bien pour des raisons de sûreté, par ex. en décodant un message secret, destiné à une circulation très restreinte.

Le scandale de l'autre

A vrai dire, il n'y a personne qui se puisse regarder les lèvres comme telles: leur fonctionnement est obscurci par le voile du propre corps. Pour voir ses lèvres, il faut qu'on se regarde dans un miroir – mais alors qu'est-ce qu'on voit, au propre? C'est de nouveau une image voilée.

Le mystère des lèvres est dans leur orientation vers autrui: on se regarde en écoutant, on s'écoute en regardant. Toute personne parlante est, en un certain sens, un(e) exhibitionniste; toute interlocutrice est une voyeuse, tout interlocuteur un voyeur. L'autre personne est une partie intrinsèque de notre message, pour autant qu'elle le rend possible; c'est-à-dire, elle rend possible cette union entre le visuel et l'auditif qui constitue le signe intégral, dans un discours nécessairement 'spéculaire', pour emprunter un terme employé par Irigaray (1985: 27).

Discours spéculaire, approche spéculative

L'«exhibitionnisme» de la personne active, parlante se complémente par l'activité 'voyeuse' de la personne adressée, et cela sous plusieurs 'égards'. Il s'agit ici et d'un scandale, en tant que transgression

* Notre sous-titre se réfère à un article de deux savantes danoises, Kit Jacobsen et Gitte Jantzen, intitulé: 'Mandemagt og Kvindepragt', en français: 'L'homme au pouvoir, la femme à la gloire'. (Université d'Odense, sous presse 1990). Nous tenons à remercier ces autrices pour des suggestions utiles pendant la rédaction finale de notre contribution.

réelle des bords du corps (une transgression nécessaire du côté du signifiant), et d'une licence, en tant que fuite volontaire des organes articulants dans l'irréel du signe aliéné. Le prix de cette licence est le scandale même de la langue.

Mais de quoi parlent ces lèvres, quelle est leur fonction par rapport à la langue? Celle-ci est à la fois le produit de l'articulation et sa productrice: dans un double sens, la langue produit, en les articulant, les signifiants dont elle est le produit. La langue est le résultat concret de sa propre articulation: voilà le langage qui est né.

D'autre part, la langue engendre aussi le *désir*: le sujet parlant, en s'appropriant son image langagière, se désire lui-même moyennant sa langue. Ainsi, la langue produit cet image désirable dont dépend toute la fonction signifiante: l'imaginaire, qui sert de base aux symboles.

En ce sens, la langue est vraiment le 'miroir de l'âme', comme nous disaient jadis les moralistes. La personne se dédouble sur elle-même, se rend consciente d'elle-même, se désire elle-même moyennant la langue. Mais qu'est-ce que cette conscience, qu'est-ce que représente ce désir?

Eve au Paradis

Le désir est un fait constitutif et primordial de la nature humaine. Notre prise de conscience s'effectue au milieu d'une volonté qui veut être chez soi, pour soi, en soi. De nécessité, une telle transgression se fait réaliser moyennant une *séduction* aussi primordiale que le désir lui-même: c'est le cas de nos premiers parents.

La double articulation de cette séduction contient et le message refoulé du *signifié* et l'aliénation désireuse du *signifiant*. Le glissement de la langue séductrice sur les lèvres de la femme produit le langage interdit: «Prenons donc ce fruit, prenons conscience de nous-mêmes, comblons notre désir».

Alors, moyennant les lèvres séduisantes, l'homme met en scène sa chute, en se voyant, pour la première fois, comme Dieu l'a fait, nu. En regardant cet autre corps miroitant, avec ses lèvres scandaleuses, dont est sorti ce message interdit, «l'homme en la femme reconnut son image et se crut maître de l'univers» (Irigaray 1985: 24).

C'est ainsi que se produit le schisme entre la langue de l'homme, qui se croit dominer le monde en vertu de sa dominance du signifiant (le cas classique de la 'fausse conscience'), et celle de la femme, repliée sur elle-même, toujours à la recherche des signifiants perdus, des «mots pour le dire» (Marie Cardinal).

Désormais, la langue féminine se trouve sujette à cette 'double articulation': l'une quasi-naturelle, à savoir celle de l'aliénation significative, dont nous avons parlé plus haut, l'autre imposée du dehors, par la 'Voix de Son Maître', la voix qui l'accuse d'avoir été la cause du péché originel, ayant précipité l'Homme dans la chute.

Par le fait même¹ de cette accusation, on voit comme s'établit l'un des 'droits de l'homme' les plus spectaculaires: celui de dominer la femme, en matière de langue comme dans la vie post-paradisique tout entière. Comment la femme peut-elle échapper à cette 'double articulation' forcée?

Langue féminine, langue autonome?

Selon Irigaray, la femme est toujours deux. Pourtant cette dualité ne représente-t-elle pas la double articulation dont nous avons fait mention plus haut. Le fait d'être 'chez soi' ne dépend pas uniquement de la volonté de l'homme, telle qu'elle est incarnée dans le pouvoir linguistique et social. De même, une femme est toujours chez elle dans son sexe: sa langue est celle de l'intimité des lèvres sans cesse s'embrassant et se touchant.

Ainsi la femme remplace la dualité carrée de la signification masculine par l'autonomie d'une dualité caressante, féminine. La langue de la femme s'adresse d'abord à la femme elle-même, souveraine dans son autonomie sexuelle; par extension elle touche celle des autres femmes, en tant que

¹ Or, comme on dit en latin canonique: "ipso facto lata sententia".

partenaires conscientes de l'hétérogénéité ainsi introduite au milieu de leur discours, ou du moins à titre de souffrantes de l'homogénéité du discours masculin (toujours selon Irigaray).

« Femmez vos bastions! »

Pourtant cette langue des femmes n'est pas univoquement autonome. Il est vrai que leurs lèvres ne sont pas toutes, ou tout à fait, subjuguées par la 'Voix du Père'; quant à leur murmure, c'est le discours même du corps entier féminin. Mais bien que les lèvres se touchent, elles ne se regardent pas. Pour pouvoir se contempler elles-mêmes, il leur faut se soumettre à une certaine aliénation, en se fiant à l'hétérogénéité: je pense à cette aliénation symbolisée par l'aide 'spéculaire', dont j'ai parlée plus haut, dans le cas de la bouche signifiante; ou, en général, celle du regard définissant les valeurs des messages silencieux. Cette hétérogénéité du regard pourrait même aider à établir une espèce d'équité parmi les sexes, une 'démocratie labiale', si l'on veut: c'est qu'au fond, tout voyeur a besoin d'une exhibitionniste, tout exhibitionniste d'une voyeuse, et vice versa, dans les deux (ou quatre, huit, seize, que sais-je) dimensions.

Cependant, de même comme dans le cas de la bouche signifiante, où c'était la 'voix du maître' qui scandait les mouvements des lèvres parlantes, ici c'est le regard du maître qui est censé définir le sexe par rapport à la 'transgression'; en fin de compte, ce n'est que sa langue à lui qui sache arracher aux lèvres féminines ces «gémissements de l'esprit», dont parle l'Apôtre. (Rom. 8: 26) Même libérées de la tyrannie du signifiant verbal, les lèvres féminines sont toujours soumises à la loi du regard. Leur force et leur faiblesse sont unes: d'une façon ou de l'autre, elles ne sont pas permises de définir leur voix à elles, de façon autonome; «ce que veut la femme» (Freud), c'est à l'homme de le définir. En effet, dans la formulation succincte de Luce Irigaray (1985): «Parler n'est jamais neutre».

« Ils viennent jusque dans vos bras... »

Pour rompre le silence ainsi imposé à son sexe, le seul recours qu'ait la femme est à ce sexe même. Le scandale qu'a créé Irigaray en proclamant l'autonomie de la langue féminine en tant qu'essentiellement dérivée par un processus de signification autonome, non-masculin (ce qui lui vala et son exclusion de l'École Freudienne de Paris en 1974, et la perte du droit d'enseigner à l'Université de Vincennes) est au fond parallèle à celui que provoqua Freud en parlant de l'hystérie comme phénomène psychologique universel devant le collège des médecins viennois en 1895. En voulant refouler le langage des femmes dans «la symptomatologie dite hystérique» (Irigaray 1985: 291), les hommes ont tenté de réduire les femmes au silence²; en faisant cela, les hommes se sont en même temps coupés le seul chemin qui conduise vers «[une] tentative de définir les caractéristiques de ce que serait un langage différemment sexué» (Irigaray 1985: 317).

La 'transgression' capitale d'Irigaray est d'avoir fait parler le sexe, d'avoir voulu permettre aux lèvres de(s) femme(s) d'être plus que des organes reproductifs de signifiants, aux services d'un Mangogul, d'un 'Grand Autre' (donc d'un homme, évidemment – là, où on aurait eu besoin d'une (ou même plusieurs) femme(s), ou du moins de «deux Autres – un[e] féminin[e] et un masculin» (Irigaray 1985: 294, mes ajoutés!)). La transgression des lèvres est leur langue; le scandale est qu'elles veulent parler.

«Contre nous le pouvoir des hommes –
la gloire des femmes est arrivée!»

Odense

le 14 juillet 1989

² Comme dit Diderot. «Cicogne les nommes hystériques; c'est comme qui dirait des choses qui viennent de la région inférieure.» (Les bijoux indiscrets, 21; voir aussi Appendice II, ci-dessous).

APPENDICE I

Aux pensées que j'ai formulées ci-dessus, je me permets d'ajouter ce que j'ai écrit ailleurs à propos de quelques remarques faites par la féministe anglaise Sheila Rowbotham (1976).
(Voir: Mey 1985: 365–366)

«Here are British author Sheila Rowbotham's reflections on the subject:

'We were allowed to play with their words, their ideas, their culture, as long as we pretended we were men. But as soon as our cunts bobbed into the light of day, they stiffened, they tautened their lips, they seemed to draw them[s]elves into themselves, they cut us down. It was better not to try.' (1976: 30)

The relevance of Rowbotham's message is not only in what she says, but just as much in the language she has chosen to convey her message. Rowbotham practices linguistic innovation of a special kind: she uses the oppressors' language to fight oppression, by a technique I will call 'linguistic liberation'.

Evidently, the oppression that Rowbotham is freeing herself from is sexual tyranny: the dominance of men over women. At first glance, it looks as if the author subjects herself to the dominant, male language by using a vocabulary that, in most other contexts, would qualify as highly male chauvinist. Referring to a woman as a 'cunt', or describing women by such overtly sexual language as Rowbotham does in the above quote, doesn't strike one as particularly liberating or emancipatory. It belongs to the less refined linguistic practices of the male population to use expressions having to do with the female sexual sphere for putting others (especially women) down, expressing our contempt for people, things, or situations, or merely adding some pizzazz to our tedious narratives.

Yet, on closer looks one also may discover something else. Rowbotham's cunts are not mere female sexual organs: they have become symbols of liberation. They come out into the open, they quite literally unveil themselves, at the same time that they uncover the truth about themselves. The female physiology, especially in its sex-connected parts, has always been one of man's prime foci of interest and power display: Men are supposed to be active, even as lookers-on, with the women as passive objects for their physical or visual interest, as sex-objects or merely as 'peepees'. By her use of language, Rowbotham inverts the direction of the power relation and disturbs these inveterate patterns, using the very words that nice women aren't supposed to use, especially when there are men around. In one sweep, she exorcises the societal taboo and breaks the linguistic magic. And that, precisely, is the emancipatory dimension in Rowbotham's use of language. The debased female organs of consciousness sexual reproduction, and of senseless submission to brute male power and lust, become the new expression of a new female consciousness. As the women liberate themselves from male oppression, their new consciousness words their freedom from male bondage. The cunts have come out: not only out of their 'natural' hiding places, but out of the language closet as well, frightening the men in the process. Male rigidity, from having been the traditional symbol of conscious superiority, now becomes the expression of self-conscious embarrassment. When the cunts bob into the light of day, the pricks hide in frustrated aggression, with subsequent violence as a frequent, climactic expression of their loss of authority and power.

Thus, the oppressors have met their match. The language that liberates the women, confounds the men, because it erodes the very basis of their sexual supremacy: viz., their societal power as expressed by their language, through their uniform and unisex wording of the world.»

APPENDICE II

Voici ce qu'a à dire Diderot au sujet de la langue féminine (*Les bijoux indiscrets*, Paris: Editions E.L. (s.d.)):

«– Et par où donc, ventre saint-gris! s'ecria Mangogul, [les femmes] parleront-elles donc?

– Par la partie la plus franche qui soit en elle[s], ... dit Cucufa; par leurs bijoux.» (16)

Et encore:

«Comment, dit le sultan; mais nous sommes trop heureux que les bijoux veuillent bien parler notre langue, et faire la moitié des frais de la conversation. La société ne peut que gagner infiniment à cette duplicité d'organes. Nous parlerons aussi peut-être, nous autres hommes, par ailleurs que par la bouche. Que sait-on? ce qui s'accorde si bien avec les bijoux, pourrait-être destiné à les interroger et à leur répondre: cependant mon anatomiste pense autrement.» (26)

REFERENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- Felman, Shoshana 1986: *Le scandale du corps parlant*. Paris.
 Irigaray, Luce 1985: *Parler n'est jamais neutre*. Paris.
 Lacan, Jacques 1975: *Encore: le Séminaire XX*. Paris.
 Macey, David 1988: *Lacan in context*. Paris/London.
 Mey, Jacob 1985: *Whose language? A study in linguistic pragmatics*. Amsterdam/Philadelphia.
 Rowbotham, Sheila 1976: *Woman's consciousness, man's world*. Harmondsworth. [1973]
 Saussure, Ferdinand de 1916: *Cours de linguistique générale*. Paris.

Mores corripiendo
Verbaque corrigendo
Principibus obstitisti

Res novas aemulando
Collegas exhortando
In SOLIDVM petiisti!

PRAECLARO IVBILARIO
PARVMPER SEXAGENARIO
COMMILITONI SOCIO

ANDRAE THEODOCIO

OPVSCVLVM DE MVLIERIS
LINGVA VTRAQVE VBERIS
IACOBVS DEDICAVIT
QVI SEMPER TE AMAVIT

OTHINIAE DANORVM, PRIDIE IDVS IVLIAS
A.V.C. MMDCCXLII
A.D. MCMLXXXIX
A.R.P.G.C. CC

LOS Y PREDYKATYWÓW NA -O W JĘZYKU POLSKIM

Ten drobny przyczynek nie jest wynikiem przebadania obszerniejszego materiału, lecz tylko zasygnalizowaniem zagadnienia. Po raz pierwszy podniosłem sprawę predykatywów w 1952 roku w szczegółowej recenzji pracy Józefa Trypućki pt. „Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach” (Mirowicz 1952). W tej recenzji wykazuję, że jednostki, którymi zajmuje się autor, nie są przysłówkami, lecz są predykatywami, nazywanymi dawniej przez językoznawców rosyjskich kategorią stanu (*kategorija sostojanija*). W swoim krótkim artykule, ogłoszonym w Roczniku Slawistycznym w roku 1974 (Mirowicz 1974), zajmując się pochodzeniem predykatywów, nazywanych tak przez A. Isaczenkę (1955), pokrótce określam ich charakter, nie będę więc wszystkiego jeszcze raz powtarzał. Pozwolę sobie tylko przypomnieć, iż od dawna zdawano sobie sprawę z tego, że wyrazy typu: *jasno, ciemno, ciepło, zimno, smutno, wesoło, dobrze, źle* użyte w funkcji orzeczenia lub części składowej orzeczenia złożonego w zdaniu bezosobowym – to nie przysłówki. Niektórzy rosyjscy językoznawcy ze względu na ich funkcję składniową i właściwości morfologiczne (opisowe formy czasów i trybów) uważali je po prostu za czasowniki (N. Koszanskij, A. Wostokow, F. Busłajew, W. Bogorodickij), A. Szachmatow zaś, uznając, że właściwa im jest koniugacja, nazywa je w sposób paradoksalny przysłówkami predykatywnymi. Trzeba by tu dodać, że przejrzyste określenie daje im W. Winogradow w nazwie wyrazy bezosobowo-predykatywne (*bezlíčno-predikativnye slova*). A więc od dawna zdawano sobie sprawę, że nie chodzi tu o przysłówki, w praktyce jednak nadal nazywa się te leksemy przysłówkami i tak się je określa w słownikach, nie wydzielając ich jako osobnej części mowy. Albo zdarzają się i takie określenia jak przy hasle *wietrzno*: „przysł. od *wietrzny* w funkcji orzekającej” (SJP 1958–1969). Jakże to przysłówek w funkcji orzekającej? To przecież *contradictio in adjecto*. Jeszcze raz potwierdza się w tym wypadku, z jakim trudem w powszednim obiegu językoznawczym nowe pojęcia, choć klarowne, ale nie mające za sobą starej tradycji, przebijają sobie drogę do powszechnego przyjęcia i stosowania w praktyce. W dosadny sposób określił to w swoim czasie Jan Baudouin de Courtenay (1909:104) w słowach: „W historii każdej nauki (...) niepoślednią rolę gra wpływ sugestii pewnych momentów rozwoju umysłowego. Narzucanie pewnych wierzeń intelektualnych i przyswajanie ich sobie bez należytego sprawdzenia prowadzi do zagważdzenia głów i wyjąławiania ich samodzielności”. A oto predykatywy w dalszym ciągu przez wielu są uważane za przysłówki. Dałoby się to odnieść również do kwestii partykuł, różnorodności ich funkcji i ich istotnej pozycji w systemie środków językowych.

Żeby uniknąć jakichkolwiek niejasności, przypomnijmy jednak w paru słowach, że predykatywy fungują w zdaniach bezosobowych, oznaczających pewien bezpodmiotowy stan rzeczy, albo pełniąc funkcję orzeczenia (por. *jest (było, zrobiło się) widno, jasno, ciemno, mglisto, zimno, ciepło, gorąco, smutno, wesoło*) z różnymi formami czasów i trybów czasownika posiłkowego (w czasie teraźniejszym nawet i bez niego), albo stanowią część składową orzeczenia w połączeniu z bezokolicznikiem (por. *warto (próżno) czekać, można oszaleć, trzeba pamiętać, szkoda gadać, nie wolno kłamać, miło (przykro) to słyszeć*). Dodajmy jeszcze, że wszystkie predykatywy są wtórnymi czasownikami o formach opisowych, a predykatywy – homonimy przysłówek na -o to z pochodzenia wtórne rzeczowniki, wywodzące się z imiennej formy mianownika l. poj. rodzaju nijakiego przymiotników.

Obraz dość przejrzysty i prosty mamy tu w języku rosyjskim. Zarówno przysłówki jak i predykatywy na -o mają jednakową postać. Mamy tu do czynienia z jedną formacją, ponieważ formant przysłówek i dawna końcówka przymiotnikowej imiennej formy mianownika l. poj. rodzaju nijakiego pokrywają się ze sobą i odpowiednie predykatywy różnią się od przysłówek tylko funkcją składniową. Oczywiście także pochodzeniem.

Sprawa jest bardziej skomplikowana w języku polskim, gdzie główna masa przysłówek, pochodząc z dawnych form przypadków zależnych na -ę, kończy się na -e, przysłówek zaś na -o jest zaledwie około 250. Przy tak znacznej przewadze formacji na -e musiały one przeniknąć do kategorii

predykatywów, które pomieszały się w ten sposób z przysłówkami, w wyniku czego obok predykatywów o starej postaci na *-o* pojawiły się również predykatywy na *-e*, które nie mogą być pierwotnymi, wywodzącymi się wprost z predykatywów dawnych. Pojawiły się też pary korelatywnych formacji: dawnych na *-o* i nowszych na *-e* (czterdzieści kilka), por. *straszno-strasznie, miło-mile, skwarno-skwarnie, wietrzno-wietrznie*.

Powstaje pytanie, czy nie dałoby się natrafić na jakiś choćby nikły ślad zróżnicowanego użycia tych formacji. Wśród par zanotowanych w Słowniku Doroszewskiego (SJP 1958–1969) sytuacja wygląda następująco:

1) 16 par nie daje żadnych podstaw do jakichkolwiek wniosków, ponieważ obu formacjom właściwe są albo obie funkcje, albo też jedna z nich taka sama u każdej z obu formacji: bądź to funkcja przysłówka, bądź predykatywu.

2) W 10 parach formacje na *-e* pełnią wyłącznie funkcję przysłówek, natomiast formacje na *-o* pełnią funkcje i przysłówka, i predykatywu. W ostatnim wypadku chodzi właśnie o homonimy przysłówek – pierwotnie imienne formy mianownika l. poj. rodzaju nijakiego, wtórnie zaś – rzeczowniki takiego typu budowy, jak *dobro, zło, zimno, ciepło, gorąco, ciemno, rano, piękno*.

3) W 3 wypadkach formacje na *-e* mają obie funkcje (przysłówka i predykatywu), natomiast formacje na *-o* pełnią tylko funkcję predykatywu.

4) I wreszcie w 12 parach funkcje obu formacji są dokładnie rozgraniczone: formacjom na *-e* jest właściwa funkcja przysłówka, formacjom zaś na *-o* wyłącznie funkcja predykatywu.

Dla tych 12 par chcę zilustrować powyższy stan rzeczy za pomocą odpowiednich przykładów z literatury. Ze względu na oszczędność miejsca przykłady przytaczane są w stosownych skrótach i bez podania źródła. Pełne teksty i ich źródła figurują w słowniku (SJP 1958–1969).

- (1) Chmurnie – chmurno: Przyjął go dość chmurnie i oficjalnie. – Zrobiło się wietrzno i chmurno.
- (2) Cieniście – cienisto: Zielony dąb i jesion (...) skrywają mnie cieniście. – W pokojach było jak dawniej cicho i cienisto.
- (3) Hałaśliwie – hałaśliwo: Wycierał nos długo i hałaśliwie. – Hałaśliwo też było po gospodach i browarach.
- (4) Mroźnie – mrožno: (...) widziała jego twarz mroźnie stężoną. – Było mrožno, lecz jasno i słonecznie.
- (5) Niespiesznie – niespieszno: Niespiesznie chorał rozrastał się, potężniał... – Szedł ktoś z góry na dół i niespieszno mu było.
- (6) Rojnie – rojno: Ludność (...) wysypuje się rojnie na ulicę. – Na ulicach było tak rojno...
- (7) Samotnie – samotno: Lubię włóczyć się samotnie po ulicach miasta. – My żyjemy samotnie. – Obco mu było i samotno, jak sierocie.
- (8) Skwarnie – skwarno: Pomimo skwarnie wyiskrzonego nieba... – Skwarno robi się od tego wiatru...
- (9) Smutnie – smutno: Ojczy! – spytałem go szeptem – dlaczego panna Antonina grywa tak smutnie. – Bo smutno na świecie, moje dziecko – odrzekł.
- (10) Śmiesznie – śmieszno: Jęła robić Marcie wyrzuty. Jakimś tonem sztucznym, śmiesznie surowym... – Śmieszno mi było...
- (11) Śnieżnie – śnieżno: Są na tle okolic leśnych domy śnieżnie białe... Od (...) ciemnej sukienki odbijała śnieżnie białość pończoszek... – Bez przerwy w Zakopanem było śnieżno i mrožno.
- (12) Zimnie – zimno: ... zimnie przyjmowano te jego ofiary. – Zrobiło się tak zimno.

Pewnych aluzji do dawnego zróżnicowania funkcjonalnego omawianych par formacji można by też dopatrywać się w punkcie 3), a może nawet poniekąd i w 2). Oczywiście wszędzie tu chodzi raczej o zanikający pewnie zwyczaj niż o jakąś regułę, wydaje mi się jednak, że powyższe zestawienie nie jest pozbawione pewnej wymowy. Może tu działać tradycja, w której odbija się pierwotny stan rzeczy.

Trzeba też dodać, że przytoczone wyżej cytaty pochodzą przeważnie od starszych autorów. W języku dzisiejszym z pewnością byłoby trudniej dostrzec takie zróżnicowanie.

L I T E R A T U R A :

- Baudouin de Courtenay, J. 1909: Zarys historii językoznawstwa czyli lingwistyki (glottologii). W: Poradnik dla samouków Seria 3, t. 2, z. 2. Warszawa, 35–302.
- Isačenko, A. 1955: O vozniknovenii i razvitii „kategorii sostojanija” v slavjanskich jazykach. W: Voprosy jazykoznanija 6, 48–66.
- Mirowicz, A. 1952: Józef Trypućko. Mianownik w roli przysłówka w słowiańskich językach. I. Przymiotniki. Uppsala Universitets Arsskrift 1948: 3. W: Rocznik Sławistyczny 17, 69–86.
- Mirowicz, A. 1974: Uwagi w kwestii pochodzenia predykatywów. W: Rocznik Sławistyczny 35, 3–10.
- SJP 1958–1969: Słownik języka polskiego. Doroszewski W. (red.) 1–11, Warszawa.

ПЕРВИЧНАЯ И ВТОРИЧНАЯ СЕМАНТИКА СЛОВСОЧЕТАНИЙ С ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫМИ И НЕОПРЕДЕЛЕННЫМИ МЕСТОИМЕНИЯМИ

Данная статья посвящена конкретным вопросам семантики употребления приименных сочетаний с местоимениями неопределенными и посессивными, поэтому собственно теоретические проблемы в ней трактоваться не будут. Но даже и изложение этих фактов русского синтаксиса мы считаем нужным начать с экспликации основных авторских позиций – иначе и конкретный анализ повиснет в воздухе.

Итак, автор считает, что
языковая система меняет свою структуру;
это изменение однонаправлено;
оно телеологично;
цель языкового развития связана с эволюцией.

Эволюция же понимается так: язык стремится к передаче все большего количества информации в единицу времени.

Предлагается самый простой ответ на возникающий вопрос: что такое информация? Информация – это все, что мы узнаем, выслушав (или прочитав) речевое сообщение. Таким образом, это – и сведения о передаваемой ситуации (сведения локальные, темпоральные, сведения о количестве актантов и их отношениях), модально-субъективный аспект, все феномены паралингвистического характера и т.д.

Очевидно, что в соотношении: языковая единица/единица времени изменению может подлежать только языковая часть, поскольку единица времени неизменна. Известно, что язык характеризуется «двойным членением»: по звуковому и смысловому основанию. Каждый из этих аспектов в соответствии с указанной тенденцией заслуживает специального изучения на предмет верификации указанного выше эволюционного стремления.

Однако мы можем сформулировать положения, общие и для звуковой, и для смысловой основы:

1. Тенденция к передаче все большего числа информации в единицу времени осуществляется в языках двумя способами: а) компрессией, б) суперсегментизацией;
2. В языках, эволюционировавших в большой степени, в большой степени осуществляется эта тенденция и, следовательно, реализуются указанные способы.

Из сказанного вытекает, что возможны как звуковые, так и смысловые компрессии и суперсегментизации.

Звуковой аспект подробно рассматривается в другой нашей работе.

На синтаксическом уровне под компрессией мы понимаем элиминирование определяющих слов в тех случаях, когда они семантически не нагружены. Суперсегментизацией на смысловом уровне, функционально аналогичной развитию звуковых суперсегментных средств, мы считаем *пресуппозиции*. Благодаря этому передаваемое сообщение имеет возможность увеличить число каналов и таким образом – передать больше информации в единицу времени. Необходимо заметить еще два обстоятельства.

Первое – эволюционный процесс не соотносим с реальной абсолютной хронологией, поэтому древность не есть непременно архаичность: из античности, греческий и латынь, были например, «зреее» старославянского, о чем писалось уже неоднократно.

Второе – в языках возможны сложные компенсаторные соотношения даже при сохранении общей указанной тенденции; поэтому было бы наивно утверждать категорически, что если в языке А какое-то явление уже элиминируется, а в языке Б уже нет, то А

является языком более высокого ранга. Это и так, и не так. Ответить на такие вопросы и должна диахроническая типология языков, строящаяся на диахронических универсалиах. Эта область языкознания практически еще не начинала развиваться.

Местоименные определители имени неотделимы от «картины мира»; посессивы вводят в ситуацию актанга-обладателя в его отношении к обладаемому, неопределенные относят объект к «иному миру», определенные к «этому».

Элиминирование посессивов производится в языке параллельно с осознанием и развитием категории неотчуждаемой принадлежности, формирующей взгляд на упоминание «очевидных» объектов обладания как избыточных. Современный русский язык зашел в этом отношении очень далеко. Однако, на заре развития литературных славянских текстов вставки посессивов – по сравнению с греческим евангельским оригиналом – осуществлялись практически регулярно. Вставки, а не элиминирование¹. Особенно отчетливо это видно в словосочетаниях, характеризующих сферу Христа – Бог Отец, Мать Христа, его ученики. Например, *мънога дѣла ꙗвихъ въ васъ отъ отца моего* – И.10.32 (*ἐκ τοῦ Πατρὸς*); *ѣко отецъ мой воли мене естъ* – И.14.28 (*ὅτι ὁ Πατήρ θέλων μου*); *ѣко же маоучи маотца мой* – И.8.28 (*ἐδίδαξεν με ὁ Πατήρ*); *вждеть дано емоу отъ оца моего* – И.6.65 (*δεδόμενον αὐτῷ ἐκ τοῦ Πατρὸς*); *г҃ла матери своеи. жено се снѣ твои* – И.19.26 (*λέγει τῇ μητρὶ*); *во вѣ снѣ своего въ миръ* – И.3.17 (*ὁ θεὸς τὸν υἱόν*); *ѣко снѣ своего мночадааго* – И.3.16 (*τὸν υἱὸν τὸν μονογεῖτῃ*);

Примеры эти легко умножить. Наиболее регулярно осужествляются вставки при лексеме «ученики»: *пристѣпиша къ нему ученици его* – Мф.24.1. (*προσῆλθον αὐτῷ οἱ μαθηταί*); *и г҃ла емоу ученици его* – Мф.19.10 (*λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταί*); *и въпросиша и ученици его* – Мф.17.10 (*ἐπηρώτησαν αὐτὸν οἱ μαθηταί*); *въпросиша и ученици его* – Мф.17.10. и т.д.

Несомненно, старославянский текст как бы не рассчитывает на межсловную запоминающуюся связь, на осознанную ситуацию, не нуждающуюся в экспликации.

В древнерусском языке насыщенность посессивами начинает уменьшаться. Выделяется группа слов непосредственного окружения, типа *дом, брат, сын, воевода, войско, дружина* с препозицией обладателя, а не обладаемого, где в дальнейшем посессив начинает опускаться². Поэтому «С дружиной своей» (А.С.Пушкин) является красивой и достоверной стилизацией. Однако трактовка возникающей категории «неотчуждаемой принадлежности» меняется, отражая изменение «картины мира» и иерархию важности ее отношений к объектам обладания. Так, в «Слове о полку Игореве» посессив СВОЙ скрепляет как предметы собственности почти все предметы и явления отраженного там человеческого микрокосмоса. Но исключением оказалось слово ЗОЛОТОЙ: *Тогда вступи Игорь князь въ златъ стремя и поѣха по чистому полю; Ступаетъ в златъ стремя въ градъ Тьмутороканѣ; Ту Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата въ сѣдло кощинево; Вступи-та, господина, въ злата стремя; Изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ злато ожерелле*. Д.С.Лихачев 1950, описывая реалии того времени, сообщает, что только княжеские вещи имеют эпитет «золотой» – «стремя», «шлем», «стол». Таким образом не было необходимости для читателя той поры добавлять слово «свой» к золотому аксессуару. Между тем в издании «Слова» 1800 г. эта тонкость миропонимания никак не отмечена: *Тогда Игорь князь изъ своего золотого сѣдла пересѣлъ; Вступите, Государи, въ свои златые стремена*. Как представляется, подобные корреляции лексем с «картиной мира» могут быть мощным подкреплением аутентичности памятника.

В настоящее время русский язык далеко зашел на пути семантического компрессирования, элиминируя посессив и там, где он может быть употреблен в славянских языках, и там, где он сохраняется в неславянских языках Европы. Сочетания, подобные «Это се-

¹ Примеры взяты из Ягич (1883).

² Примеры по истории русских посессивов взяты из Картотеки Древнерусского словаря Института русского языка АН СССР.

стра мужа», «Мы с мужем ходили на-днях в театр», «Дочь мне сообщила ужасную новость», «Да вот стою, жду жену» и под. являются обыденными речевыми единицами. Правда, необходимо отметить, что возможны и параллельные сочетания с посессивом, и в этих случаях посессив не носит подчеркнутого характера.

Анализ способов выражения подчеркнутой посессивности (Николаева 1989, 238 и далее) показал, что способ ее выражения меняется – сначала в русском языке подчеркнутость выражалась через оппозицию линейного характера: неподчеркнутая посессивность передавалась постпозицией местоимения – *Наряди же полкы свои Всеволод и пусти возы своя за рѣку* и под., подчеркнутая – препозицией: *Видѣвъ же полкы Изяслави король и тако и своим полкомъ повелѣ* и т.д. От XVI века русский словопорядок начал меняться и эта оппозиция оказалась близкой к нейтрализации. К XVIII веку для подчеркнутой посессивности укрепилась лексема *собственный*: *Живу я в собственном своем доме* и т.д. Можно высказать как эмпирическую гипотезу то, что в настоящее время слово *собственный* постепенно употребляется реже, заменяясь акцентным выделением слова *свой*: *У него с в о я дача?* – *Да, с в о я*. Таким образом делается еще один шаг на пути смысловой компрессии.

Однако, элиминирование местоименного атрибута, точнее, его избыточность, делает возможным его возвращение, т.е. создание некоей вторичной семантики, дополнительной окраски сочетания с посессивом, которая не появляется при неизбыточном посессиве, например, во фразах типа: *Он с трудом разыскал свою папку среди множества папок, валявшихся на столе*.

Таким образом возникают новые смысловые противопоставления привычного, повседневного и нейтрального: *Каждый день в три часа он съедает свою кашу*, оппозиция любимого, бенефактивного и нейтрального: *У меня есть моя работа, мой дом*; наконец, просто противопоставление положительного и нейтрального (см. об этом подробно Вольф 1974). Все позитивные коннотации обычно связываются с первым лицом. Напротив, употребление посессива с вторым лицом часто носит пейоративный оттенок. Например, *Твоя Валя, по-моему, очень назойлива* (это о часто упоминаемой подруге или родственнице). Пейоративность второго лица настолько отчетлива, что можно слышать диалоги супругов, когда один из них, критикуя их общего (без сомнений!) ребенка может сказать: *Твоя дочь совершенно невыносима!* или *Посмотри, как распущен твой ребенок!*

Отмеченная тенденция к элиминированию избыточных для «картины мира» эксплицитных лексемных показателей и/или развитие вторичной семантики в тех случаях, когда эти показатели все же оказываются на «избыточном» месте, может усложняться теми ситуациями, когда местоименный лексемный показатель употребляется с именами, по своему статусу такового показателя не требующего. Это относится, в частности, ко второму классу местоимений русского языка – к неопределенным местоимениям.

Русские неопределенные местоимения часто уподобляли по функции европейским неопределенным артиклям. Между тем, нами уже утверждалось (ср. Николаева 1985), что русские неопределенные местоимения в этом смысле отличаются не только от европейских неопределенных артиклей, но и от славянских неопределенных артиклоидов, например, от аналогов в болгарском, сербохорватском и чешском языках. Основным различием является несоотнесенность русских неопределенных местоимений с квалификативными предложениями типа *Мой брат – инженер*, где первое имя вводится в более широкий класс. В русском языке эти функции неопределенного артикля, т.е. инклюзивные по отношению к классу, передает, обычно существительное без детерминанта: *У них родился мальчик; Кто там сидит? – Собака* и т.д. Напротив, сочетание с *один* тяготеет к нарративному развертыванию: *Я вчера наблюдала за одной вороной...* Это значит, что далее будет какой-то рассказ об этой вороне. Точно также местоимение *какой-нибудь*, предполагающее свободу выбора, позволяет выбор из числа чем-то отличных предметов: *Дайте*

мне какой-нибудь карандаш – это значит, что речь не идет об одинаковых карандашах, лежащих на столе (ср. Шелякин 1978).

Таким образом, оказывается возможной классификация предметов и явлений, точнее, их шкалирование, по их «нарративному горизонту», что не совсем соотносится с известными классификациями типа живое-неживое, активное-пассивное и т.д. В этом отношении, например, книга, вывеска и т.д. могут быть нарративно значительнее слов типа яблоко, простыня и т.д.

Русский язык не употребляет артиклеобразно неопределенные местоимения в конструкциях типа *Липа – это растение*, поскольку здесь утверждается, что всякая липа есть дерево, и весь смысл высказывания состоит в перечеркивании особенности, ее снятия.

Как и в европейских артиклевых языках в этом значении неопределенные местоимения не сочетаются с именами собственными, именами уникальной семантики, т.е. с именами референтными. Не сочетаются они в этом артиклевом фактивном значении и с именами абстрактными, передающими например, эмоции; не сочетаются с именами числительными и синонимичными им выражениями.

Таким образом, как и в случае с посессивами, язык элиминирует избыточные экспликации (напомним, что в древнегреческом языке, например, с именами собственными нормативен был определенный артикль в первично семантическом аспекте). Так осуществляется необходимая языковая компрессия в отношении: единица языка / единица времени.

Однако язык употребляет эти конструкции. Как и в случае с посессивами, в подобных ситуациях создается вторичная семантика и тем самым высказывание содержит больше семантических строк, возникает смысловая суперсегментность. Эта вторичная семантика в свою очередь зависит от семантики имен, формирующих высказывание. Например, можно сказать *Его жена – студентка*. *Его жена – какая-нибудь студентка* означает, что по всей вероятности это студентка. Но невозможно: *Мой брат – какой-нибудь студент* (про брата это уже должно быть известно!), как и невозможно *Его жена – какой-нибудь министр* (хотя министров не так мало, но женщина-министр – явление редкое). Сказанное про министра как будто бы противоречит указанному выше свойству русского неопределенного местоимения подчеркивать особенное, однако противоречия здесь нет: местоимение выделяет явление из потенциально большого (многочисленного) класса, класс же министров априори малочисленен.

Вообще эта тема – корреляция неопределенных местоимений с именами самого разного по семантике диапазона – еще не изучена даже в самой малой степени. Например, недостаточно сказать, что неопределенные местоимения как правило не характеризуют на уровне первичной семантики имена собственные. Можно предложить по крайней мере три-четыре семантических прочтения в зависимости от класса имени собственного. Например, это может быть имя литературного персонажа: *Какая-то Наташа Ростова* – т.е. ведущая себя, как Наташа Ростова. Просто реальное имя без коннотаций: *Какая-то Маша Сергеева*, т.е. «неизвестная». Может возникать и расово-шовинистический семантический компонент, когда фамилия или имя национально «типичны»: *Тут вышел какой-то Рабинович (Амбрацумян, Гоги или Ванька)*.

Итак, в целом можно говорить о первичной семантике неопределенных местоимений (основной и нейтральной) и вторичной (т.е. создающей дополнительную семантическую строку и тем самым увеличивающей смысловую многоканальность высказывания). Например,

какой-то: первичная семантика «неизвестный» – *В дверь быстро вошел какой-то человек*; вторичная «непрестижный» – *Какая-то Петрова становится женой знаменитости*; «минимальный» – *В какие-то полчаса он сумел понять ситуацию*.

какой-нибудь: первичная семантика «любой» – *Купите каких-нибудь овощей*; вторичная «вероятный» – *Кто-то въехал во двор. Какой-нибудь знакомый приехал, «непрестижный»*

– Я вам не какая-нибудь девчонка; «минимальный» – В каких-нибудь три года он нажил целое состояние.

некоторый: первичная семантика «неполный, не укладывающийся в эталон» – С некоторым неопределенным чувством смотрел он на веселящуюся молодежь; вторичная семантика «небезызвестный» – Я надеюсь, что Вы не позволите себе намекнуть на некоторые вчерашние обстоятельства.

кое-кто: первичная семантика «часть из» – Стемнело, кое-кто из студентов поспешил вернуться; вторичная семантика «неназываемый, небезызвестный» – Ты все еще ждешь, что кое-кто придет сегодня?

Таким образом, утверждается, что неопределенные местоимения, употребленные «не на своем месте», т.е. там, где язык уже их элиминировал за избыточностью, переводя в пресуппозитивный фонд передаваемые ими значения, создают семантику вторичную, коннотативно-сигнификативную. В этом случае увеличивается смысловая многоканальность высказывания и соблюдается отмеченная нами в начале основная тенденция языковой эволюции: стремление к передаче большего числа информации в единицу времени.

В тех же случаях, когда возникает потребность создать вторичную семантику, а местоимения не элиминированы языковым употреблением, используется дополнительная система языковых средств. Так, и в случае посессивных, и в случае неопределенных местоимений таким средством (возможно, есть еще и ряд других) является акцентное выделение. Например, у Е.Евтушенко: *Люблю свою жену. Свою. Я это акцентирую...; Я живу в своем доме* и т.д. Или – *Дайте как ой - н и б у д ь е д ы* (т.е. я очень голоден + выбор безразличен).

Это соотносится с выдвинутым ранее нами (ср. Николаева 1982) положением о том, что акцентное выделение обязательно должно удовлетворять двум требованиям: 1) быть перцептивно активным, т.е. проще говоря, быть слышным и слышимым для всех коммуникантов, 2) вносить в высказывание дополнительную смысловую строку, т.е. увеличивать пресуппозитивный фонд.

Итак, компрессия высказывания в соответствии с языковой эволюцией тесным образом связана с суперсегментизацией, т.е. развитием дополнительных смысловых корреляций на участках эволюционного элиминирования былых употреблений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Вольф Е.М. 1974: Грамматика и семантика местоимений. Москва.
- Лихачев Д.С. 1950: Слово о полку Игореве (историко-литературный очерк). В: Слово о полку Игореве. Москва-Ленинград.
- Николаева Т.М. 1982: Семантика ацентного выделения. Москва.
- Николаева Т.М. 1985: Функции частиц в высказывании. Москва.
- Николаева Т.М. 1989: Категория посессивности в славянских и балканских языках, глава iv. Москва: 216-246.
- Шелякин М.А. 1978: О семантике и употреблении неопределенных местоимений в русском языке. В: Семантика номинации и семиотика устной речи, Тарту: 3-22.
- Ягич, И. В. (изд.) 1883: Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Санктпетербург.

ТОЖЕ И ТАКЖЕ, НО ДВАДЦАТЬ ЛЕТ СПУСТЯ

Своеобразие русской частицы *тоже* было выявлено в пионерской работе Богуславский 1969. Представляется, однако, уместным вернуться к этой проблеме, с учетом того опыта, который был накоплен лингвистической семантикой за прошедшие двадцать с лишним лет.

§ 1. Постановка задачи

В словарях русского языка значение слова *тоже* определяется как 'равным образом, в равной мере, также', а значение *также* – 'равным образом, в равной мере, тоже'. Отсюда следовало бы заключить, что *тоже* и *также* – синонимы. В действительности, однако, частицы *тоже* и *также* часто не могут быть заменены одна на другую без изменения правильности или смысла предложения; так, в (1) от замены *также* на *тоже* меняется смысл, а в (2) замена просто невозможна:

- (1) а. *Мне нужен также билет* ⊃ 'нужно что-то еще';
 б. *Мне нужен тоже билет* ⊃ 'кому-то еще нужен билет'.
 (2) а. Не хватает также запасных частей;
 б. *Не хватает тоже запасных частей.

В то же время близость смысла у частиц *тоже* и *также* несомненна – ср. англ. *also*, или фр. *aussi*, нем. *auch*, которые служат переводами обеих. Задача состоит в том, чтобы описать значение и сочетаемость этих частиц таким образом, чтобы, в частности, были ясны условия выбора эквивалента при переводе.

В одном ряду с *тоже* и *также* находится частица *и* (Гирке 1985), ср. *Я и непечатным словом не побрезговал бы* (Пастернак) (= 'не побрезговал бы также и непечатным', 'непечатным тоже не побрезговал бы'). Однако она остается за пределами нашего рассмотрения.

В работе Dahl 1969 выдвигается гипотеза о том, что выбор между *тоже* и *также* зависит от порядка слов в предложении. Действительно, в предложении (3а) нормально сказать *тоже*, а в предложении (3б), которое отличается от (3а) только порядком слов, естественно употребить *также*:

- (3) а. *Он читает, в основном, газеты, но журналы он тоже просматривает,*
 б. *Он читает, в основном, газеты, но он просматривает также и журналы*¹.

Гипотеза, безусловно, верна, хотя это далеко не все, что можно сказать о *тоже* и *также*.

Сформулируем несколько вопросов, на которые в нашей работе будет дан ответ.

В о п р о с 1. Смысл предложения с частицей *тоже* может кардинально меняться от изменения порядка слов и интонации (ср. (4) и (4')). Почему?

- (4) *Я тоже съездил в Польшу*
 ⊃ 'Кто-то еще кроме меня съездил в Польшу';

¹ Некоторые примеры взяты из работы Падучева 1974, а также из толковых словарей.

(4') *В Пóльшу | я тóже съездил²*

▷ 'Я съездил, кроме того, в какую-то другую страну'.

В о п р о с 2. Смысл предложения с частицей *также* тоже может меняться от изменения порядка слов, в частности от расположения частицы *также* (ср. (5) и (5')). Почему?

(5) *Я́ съездил | также и в Пóльшу*

▷ 'Я съездил еще в какую-то другую страну';

(5') *В Пóльшу съездил | также и я́*

▷ 'Кто-то другой съездил в Польшу'.

Примеры (4) и (5) являются вариациями на тему пушкинского стихотворения «Буд-рыс и его сыновья»:

*Byl ä, bratcy, molože,
V Pol'shu sbezdil ä tože,
I ottuda privez sebe ženku.*

В о п р о с 3. Частицы *тоже* и *также*, вообще говоря, не взаимозаменяемы, т.е., как правило, не могут заменять одна другую без изменения предложения в целом (это подтверждается примерами (1), (2); ср. также (3): в (3б) *также* нельзя заменить на *тоже*). Почему?

В о п р о с 4. *Тоже* часто можно заменить, практически без изменения смысла, на *также* (и наоборот), если соответствующим образом изменить линейно-интонационную структуру предложения³ (так, (4) ≈ (5'); (4') ≈ (5)). Когда и при каких условиях?

(4) *Я тóже съездил в Пóльшу ≈*

(5') *В Пóльшу съездил | также и я́*

(4') *В Пóльшу | я тóже съездил ≈*

(5) *Я́ съездил | также и в Пóльшу.*

§ 2. Уточнения

Уточнение 1. В русском языке имеются два варианта слова *также*, различающиеся наличием/отсутствием фразового ударения. Основной вариант – безударный (т.е. лишенный фразового ударения), ср. примеры (1), (2а), (3б), (5). Примеры ударного *также*:

(6) *Люди проходят ничтожной толпой*

Та́кже один за другим. (Лермонтов);

(7) *Костюм франта был описан, его несчастное положение на тротуаре – та́кже <описано>.*

(8) *Один. Все плачут. Заплачем, брат, и мы.*

Другой. Я силюсь, брат, Да не могу.

² Для изображения фразовой интонации мы используем следующие обозначения: | – граница тоновых групп; ` – знак главного ударения (нисходящего), ´ – знак второстепенного ударения; ˇ – знак безударности.

³ См. о линейно-интонационной структуре в работе Падучева 1985: 108.

Первый. *Я также.* (Пушкин)

Давать при замене на *тоже* неправильное предложение может только безударное *также*, как в примере (2). Ударное *также* всегда можно заменить на *тоже* (стилистически *тоже* даже лучше, чем ударное *также*); так, в (6) можно было бы сказать *тоже один за другим*. Таким образом, ударное *также* можно исключить из дальнейшего рассмотрения, поскольку его смысл и сочетаемость такие же, как у *тоже*.

Уточнение 2. Слово *тоже* в своем основном употреблении, напротив, ударно, см. примеры (16), (3а), (4). В примере (9) (про который в Bogusławski 1986 утверждается, что в нем частица *also* 'тоже' является безударной), как нам кажется, частица на самом деле не теряет фразового ударения; просто слово *яблоко*, оказавшись фокусом контраста, приобретает дополнительный акцент:

(9) *Ann gave him an apple. Mary also gave him an apple.*

'Анна дала ему яблоко, Мария *тоже* дала яблоко'.

Единственный контекст, в котором *тоже* может быть безударным, – это контекст частицы *и*, примеры (10)–(12), или союза *и*, примеры (13), (14)⁴:

(10) *Он умен, но он и лёвок тоже.*

(11) *И я тоже хотела вас об этом просить.*

(12) *Возьмите и меня тоже!*

(13) – *Поздравляю Вас!* – *И я вас тоже <поздравляю>!*

(14) *Мама очень много плачет..., больная потому что и злая тоже.* (Горький)

Сочетание *и [...] тоже* всегда может быть прочтено и как *и [...] тоже*, т.е. безударное *тоже* в контексте *и* может быть также и ударным. Однако по смыслу и употреблению *тоже*, которое может быть безударным, ясно отличается от основного, обязательно ударного.

Если ударное *также* просто равно ударному *тоже*, то безударное *тоже* (в контексте *и*) не совсем совпадает с безударным *также*, ср. примеры (10), (14). Сочетание *и ... тоже* ближе всего по значению к частице *и*. Таким образом, *тоже* в контексте *и* мы исключаем из рассмотрения, как и саму частицу *и*. Теперь в дальнейшем, говоря *тоже*, *также*, мы всегда будем иметь в виду ударное *тоже* (т.е., *тоже* обязательно несущее фразовое ударение) и безударное *также*, т.е. *также*, лишенное фразового ударения.

Уточнение 3. В значении, близком к *также*, выступает сочетание частиц *также и* (см. об этом Апресян 1988):

(15) *Хозяин молчал. Молчали также и гости.*

Между *также и* *также и* есть какое-то различие в сочетаемости; например, в (15) *также и* звучит уместнее, чем просто *также*, так что *и* здесь нельзя опустить; и наоборот, во фразу

(16) *Необходимо также починить часы*

и нельзя вставить: *?Необходимо также и починить часы*. Однако смысл частицы *также* (в интересующих нас отношениях) не зависит от того, стоит ли за ним частица *и*, и мы в дальнейшем не обращаем на нее внимания.

⁴ Мы отвлекаемся здесь от безударного *тоже* в другом значении, ср. *Скажешь, тоже! Также мне писатель! и* т.д.

§ 3. Толкования для *тоже* и *также*

Смысл, который сообщают предложению частицы *тоже* и *также*, зависит от членения предложения на компоненты, которые мы будем называть *тема* (Т) и *рема* (Р). Не придавая строгого смысла этим терминам, будем считать темой то, что стоит, в том же простом предложении, до *тоже* (*также*), а ремой – то, что стоит после (ср. Апресян 1988), – при некотором наиболее стандартном для предложения с данным смыслом расположении слов. Куда попадают при этом сами частицы – неважно; строго говоря, они не принадлежат ни одному из компонентов. Например, в (1а) *Мне нужен также билет* тема – *мне нужен*, рема – *билет*.

(1а) [*Мне нужен*]_Т [*также билет*]_Р;

а в (1б) *Мне нужен тоже билет* расположение слов нестандартное – членение на тему и рему должно определяться по более обычному варианту *Мне тоже нужен билет* :

(1б) [*Мне*]_Т [*тоже нужен билет*]_Р;

Ср. также нестандартное расположение слов в примере (17) с эмфатической ремой:

(17) [*И мой муж*]_Р *также* [*вас поздравляет*]_Т.

Стандартное словорасположение – *Вас поздравляет также <и> мой муж*.

Впрочем, *тоже* иногда забирается внутрь ремы и при стандартном расположении слов; например, в (4') *В Польшу я тоже съездил* тему составляет только *в Польшу*, а *я* относится уже к реме:

(4') [*В Польшу*]_Т [*я тоже съездил*]_Р.

В предложении *Здоровьем он тоже похвастаться не мог*, скорее всего, тема – только *здоровьем*, хотя этот порядок слов не менее нормальный, чем *Здоровьем тоже он похвастаться не мог*.

Вторая пара терминов, которые используются в толкованиях, – это *предмет* и *признак* (или аргумент и предикат; субъект и действие). Скажем, в (4') компонент Т обозначает предмет, а Р выражает его признак, а в предложении

(18) [*В Польшу ездил*]_Т [*тоже я*]_Р

компонент Т выражает признак, а Р обозначает предмет.

Членение предложения на предметную и признаковую часть не всегда совпадает с темо-рематическим (коммуникативным): признак выражается тем компонентом коммуникативного членения предложения, в состав которого входит сказуемое (предикатное слово); оставшийся компонент – это может быть либо подлежащее, либо любой другой актант или сирконстант сказуемого – обозначает предмет.

Тоже и *также* могут «навязывать» определенную коммуникативную структуру и соседним предложениям. Так, в примере

Я люблю Толстого, но Чехова я тоже читаю с удовольствием

в первом из сочиненных предложений темой оказывается *я люблю* – хотя в независимом контексте это предложение могло бы члениться и иначе.

Отметим еще случай, когда предметный компонент обозначает не один, а два объекта (ср. *я в нее* и *она в меня*):

(19) [*Я стал в нее*]_Т [*внимательно вглядываться*]_Р и заметил, что [*она тоже в меня*]_Т [*всматривается*]_Р.

Толкование частицы *тоже* удобно представить по отдельности для случая, когда компонент Р выражает признак (а Т обозначает объект), и когда, наоборот, Р обозначает объект, а Т выражает признак.

Предложение вида *T* тоже *R*, где *R* выражает признак объекта, означает:

а) 'Имеет место *R* (*T*)';

б) 'Существует объект x_T ($x_T \neq T$) такой, что $R(x_T)$ ',

где x_T – это переменная того самого рода, к которому принадлежит объект, обозначаемый компонентом *T* (например, если *T* – *Польша*, то x_T – *страна*).

Если, наоборот, *T* выражает признак объекта *R*, то предложение вида *T* тоже *R* означает:

а) 'Имеет место $T(R)$ ';

б) 'Существует признак x_T ($\neq T$) такой, что $x_T(R)$ '

(когда *T* – предикат, ассортимент типов переменной x_T ограничен – это может быть 'совершить действие x ', 'обладать признаком x ', или 'выполнять функцию x ').

В предлагаемых толкованиях компонент а) – это ассерция, соответствующая смыслу того же предложения без *тоже*. Компонент б) выражает собственно смысл слова *тоже* и входит в смысл предложения в качестве его пресуппозиции (что нередко для частиц)⁵.

Членение предложения на компоненты *T* и *R* определяет, какой из компонентов предложения будет, при порождении его пресуппозиции, заменяться на переменную; субъектно-предикатные отношения в компоненте б), как и в а), определяются ингерентным смыслом слов и от темо-рематического членения не зависят.

Покажем на примерах, как работает это толкование.

(4) [*Я тоже*]_T [*съездил в Польшу*]_R =

а) 'Я съездил в Польшу': $R(T)$

б) 'Существует человек x ($x \neq я$) такой, что x съездил в Польшу' = 'Кто-то еще кроме меня съездил в Польшу': $\exists x_T (x_T \neq T) R(x_T)$; x_T (при *T* – *я*) = *человек*.

(4') [*В Польшу*]_T [*я тоже съездил*]_R =

а) 'Я съездил в Польшу': $R(T)$;

б) 'Существует страна x ($x \neq Польша$) такая, что я съездил в x ' = 'Я съездил еще в какую-то другую страну': $\exists x_T (x_T \neq T) R(x_T)$; x_T (при *T* – *Польша*) = *страна*.

(20) [*Посуду вымыл*]_T [*тоже Иван*]_R =

а) 'Иван вымыл посуду': $T(R)$;

б) 'Существует действие x ($x \neq$ вымыть посуду) такое, что Иван его совершил' = 'Иван сделал что-то еще': $\exists x_T (x_T \neq T) x_T(R)$; x_T (при *T* – вымыл посуду) = *сделал что-то*.

Когда *тоже* расположено в конце предложения, смысл становится менее определенным, ср.: *В Польшу съездил я тоже, Я съездил в Польшу тоже*, – именно потому, что становится неоднозначным членение предложения на тему и рему.

Интерпретация предложения с *тоже* часто зависит не только от порядка слов, но и от интонации; ср. различные возможные понимания предложения (21):

(21) *Сергею моя десятка перед праздником тоже пригодилась бы* \supset

1) 'и мне самому тоже';

2) 'не говоря о большей сумме';

3) 'не говоря об обычных, не праздничных днях'.

⁵ Странным образом, пресуппозиция, выражающая значение частицы, здесь логически идет после ассерции, соответствующей смыслу предложения, хотя обычно порядок обратный, см. Wierzbicka 1980.

Ясно, что речь идет о разном выборе темы.

Толкование для частицы *также* строится аналогично: вся разница в том, что при формировании презумпции *также* на переменную заменяется компонент R, а не T. Таким образом, предложение вида *T также R* (где T выражает признак объекта R) означает:

а) 'Имеет место T(R)';

б) 'Существует объект $x_R (\neq R)$ такой, что T (x_R)'

Когда R выражает признак объекта T, предложение вида *T также R* означает:

а) 'Имеет место R(T)';

б) 'Существует признак $x_R (\neq R)$ такой, что $x_R (T)$ '.

Примеры.

(5) [*Я съездил*]_T [*также и в Польшу*]_R =

а) 'Я съездил в Польшу': T(R); T – признак, R – объект;

б) 'Я съездил в какую-то другую страну': $\exists x_R (\neq \text{Польша}) T (x_R)$.

(22) [*Иван*]_T [*был у нас также и завхозом*]_R

а) 'Иван был у нас завхозом': R(T);

б) 'Существует функция (\neq быть завхозом) такая, что ее выполнял Иван': $\exists x_R (\neq R) R (x_T)$.

Кроме компонентов а) и б), в смысл предложения с *тоже* (и с *также*) входит еще один компонент в), который задает условие правильного употребления *тоже* (его можно назвать синтактикой частицы *тоже*):

в) смысловой компонент б) – презумпция *тоже* – обязательно должен присутствовать в предшествующем контексте.

Компонент в) фиксирует то обстоятельство, что частица *тоже*, в отличие, например, от *даже*, является а н а ф о р и ч е с к о й. В самом деле, частица *даже* порождает презумпцию о существовании каких-то «других» объектов, обладающих «теми же» свойствами (ср. *Он даже ребенка не пожалел* \supset 'он не пожалел кого-то еще'); но эта презумпция не должна быть выражена в предшествующем контексте. А для *тоже* такая ситуация была бы аналогична ситуации с местоимением без антецедента. Так, в примере (28) из Апресян 1988

(23) ... вы промышляли... иконами. Они *тоже* не обнаружены.

частица *тоже* ясно показывает, что кроме икон, есть еще нечто, что не обнаружено, причем нам ясно, что этот факт должен был быть упомянут ранее. И действительно, в предшествующем тексте была фраза: *тогда где же валюта и золото, которое вы покупали у Богданова?* (Гирке 1985).

Условие в) для фразы с *тоже* (*также*) выполнено, если из семантического представления предшествующего ей текста выводится пропозиция, которая либо с о в п а д а е т с презумпцией, порождаемой частицей, либо имеет б л и з к и й смысл. Примеры.

(24) *Гость молчал. Хозяин тоже молчал.*

Частица *тоже* порождает в качестве презумпции пропозицию

' $\exists x (x \neq \text{хозяин}) x \text{ молчал}$ ',

которая выводится из предшествующей фразы – *Гость молчал* – простым экзистенциальным обобщением (см. Эуине 1953). Аналогично в примерах

(25) *Он вдруг умолк и в смущении отвернулся. Лаврецкий принужденно засмеялся, тоже отвернулся.* (Тургенев)

(26) *Луна взошла сильно багровая и хмурая. Звезды тоже хмурились.* (Чехов)

Как показывают примеры (27)-(29), чтобы «обнаружить» презумпцию данной фразы (с тоже) в предшествующем тексте, могут понадобиться также правила синонимического перефразирования и другие приемы семантического вывода:

(27) *Дети были встревожены. Надо сказать, у меня тоже сердце дрогнуло.*

‘у х-а сердце дрогнуло’ \supset ‘х был встревожен’

(28) *Барон пришелся «не ко двору» со своими порядками. В кают-компани его тоже невзлюбили.*

‘х пришелся не ко двору’ \supset ‘х-а невзлюбили’.

(29) *Поэт гордится своим родом, но о своей африканской крови он он тоже упоминает с наслаждением.*

Для нахождения в предшествующем тексте пропозиции, соответствующей заданной презумпции, можно производить любые виды генерализации. Поэтому обычно предикат в презумпции является более общим (менее содержательным), чем тот, который может быть найден в предшествующем тексте. Ср.

(30) *Степан никогда не ужинал один, ждал жену у накрытого стола. Авдотья тоже одна за стол не садилась.*

Обратное соотношение менее естественно; так, в (31) предложения нельзя поменять местами:

(31) *Федя разбил стекло, Ваня тоже вел себя плохо; ср. ?Ваня вел себя плохо, Федя тоже разбил стекло.*

Еще примеры:

(32) *Другие ни о чем не думают. А мы все сохраняем. Поэтому теперь должны всем раздавать. А мы тоже хотим покоя. (Петрушевская. «Уроки музыки»)*

Очевидно, тоже употреблено потому, что *Другие ни о чем не думают* \supset ‘Другие живут спокойно’. Еще пример:

(33) *Не получая от меня ответа, Горький тоже мне больше ничего не писал.*

Из ‘Горький не получал ответа’, в данном случае, следует ‘Я Горькому не писал’; а тогда можно сказать далее *Горький мне тоже не писал*, ср. (19).

Особый случай – когда фоновая пропозиция, на которую накладывается значение *тоже*, содержится не в предтексте, а в самом данном предложении:

(34) *Моряки свою землянку тоже кубриком зовут. (Из песни)*

Очевидно, тот *х*, отличный от землянки, который моряки зовут кубриком, – это сам кубрик. Тем самым, фоновая пропозиция, необходимая для интерпретации предложения *с тоже*, в данном случае заложена в нем самом. В примере

(35) *Я хоть не специалист, но тоже могу совет дать*

фоновая пропозиция – ‘Специалист может дать совет’.

Частица *также* тоже анафорическая, ср. пример (36); ее описание мы опускаем.

(36) *Востоков подробно описал функции предлогов. В его грамматике содержится также подробная классификация частиц (пример из Гирке 1985).*

§ 4. Ассоциативные связи

В работе Падучева 1974 утверждалось, что *тоже* употребляется в ситуации, когда 1) рема предложения входит в ассоциативную связь типа сходства, и 2) тема входит в ассоциативную связь типа противопоставления (точнее было бы сказать – сопоставления). Покажем,

что наличие у предложения с *тоже* таких связей вытекает из толкования *тоже*, предложенного в § 3.

1) Рассмотрим вначале рему. Поскольку частица *тоже* анафорическая, соответствующая ей презумпция должна быть выражена в предтексте. А в презумпцию *тоже* рема предложения всегда входит без изменений – заменяется на переменную только тема. Следовательно, рема предложения с *тоже* обязательно будет предупомянута (в неизменном виде, в виде синонима или обобщенного выражения). А это и означает вхождение ремы в ассоциативную связь типа сходства, см. примеры (24)–(30).

В работе Boguslawski 1986 приводится следующий пример:

(37) *Mary gave me an apple; she gave me a chocolate also =*

‘Мария дала мне яблоко, она дала мне шоколадку *тоже*’

– который нарушет сформулированную закономерность употребления *тоже*: предикат – дала шоколадку – здесь не предупомянутый, новый; т.е. рема в предложении с *тоже* не входит в ассоциативную связь типа сходства.

Однако фраза (37) кажется слегка искусственной. Подумаем, в каком контексте она могла быть сказана? Скорее всего, в таком, где шоколадка уже как-то фигурировала (ср. отсутствие ударения). А тогда ту же мысль естественнее было бы выразить так:

(37') *Мария дала мне яблоко; шоколадку | она мне тоже дала.*

В этом предложении шоколадка не входит в рему, и рема становится предупомянутой.

Представляет интерес пример

(38) *Конечно, деньги эти он истратит на водку. Но ведь [без водки]_T [тоже не обойдешься]_R.*

Рема в (38) не входит в ассоциативную связь типа сходства ни с какими компонентами предшествующего текста. Возможно, *тоже* имеет здесь метаязыковое употребление: (38) = ‘Верно первое утверждение; но второе, которое ему противоречит, т о ж е верно’.

2) Обратимся теперь к ассоциативным связям темы. В наших примерах тема всегда входит в ассоциативную связь (ср. *хозяин – гость, звезды – луна, род – африканская кровь* и т.д.), причем эта связь никогда не может быть кореферентностью – это сопоставление разных объектов, ср. *Лаврецкий – он* в примере (25). Но почему эта связь обязательна? Ассоциативная связь темы вытекает не из толкования *тоже* в точном смысле слова, а из требований к коммуникативной структуре предложения с *тоже*. В самом деле, поскольку рема в таком предложении иногда полностью тождественна реме предшествующего предложения, то тема уже не может быть тождественной – иначе предложение будет повторением предыдущего, т.е. не будет содержать новой информации. Если же тема будет просто новой, то непонятно, почему она тема. На самом деле, выбор нового объекта в качестве темы оправдывается тем, что этот объект входит в ассоциативную связь с каким-то из ранее упомянутых (либо они составляют разные подвиды одного рода; либо образуют контекстно сопоставленную пару объектов; либо это метонимически связанные объекты, как в (35), и т.п., см. Крейдлин, Падучева 1974).

Тема в предложении с *тоже* чаще всего бывает контрастная (см. Падучева 1985: 113), а это и значит, что она входит в ассоциативную связь типа сопоставления.

Роль *тоже* в ассоциировании тем демонстрируется следующим примером:

(39) – *Ваня позавтракал, а Федя не ел весь день.*

а. – *Нет, Федя тоже позавтракал;*

б. – *Нет, Федя ел.*

Реплика (а), с *тоже*, соотносит Федю с Ваней, а (б) оставляет Ваню в стороне.

З а м е ч а н и е 1. Не обязательно, однако, чтобы рема предложения с *тоже* ассоциировалась с ремой, а тема – с темой (как утверждается в Падучева 1974). Может быть и наоборот:

(40) [*Приехал*]_T [*Федя*]_R. [*Ваня*]_T *тоже* [*собрался приехать*]_R.

(41) *Само собой, что [о всеобщем посещении начальства]_T [у нас тотчас же предугадали]_R. [Предугадали также,]_T [что непременно будут обыски]_R. (Достоевский)*

В обоих примерах тема связана с ремой, а рема – с темой.

З а м е ч а н и е 2. Вовсе не обязательно также, чтобы ассоциативные связи коммуникативных компонентов предложений с *тоже*, также к компонентам непосредственно предшествующего предложения. Так, в примере (23) необнаруженные валюта и золото упоминаются на несколько предложений вперед; а в примере (42) другой человек, которому трудно живется, – это сам рассказчик, а описанию его трудной жизни посвящен весь рассказ, в котором эта фраза – последняя:

(42) *«Что за девушка! Что за невеста! Красоты неопишуемой и не ест ничего!» И вздохнул: жилось ему тоже трудно. (Ходасевич)*

§ 5. Синонимические отношения в предложениях с *тоже* и *также*

Итак, мы ответили на вопросы 1, 2 из § 2: почему смысл предложения может меняться от порядка слов и от расположения *тоже* и *также* (смысл меняется в той мере, в какой меняется членение на тему и рему, поскольку от этого членения зависит структура презумпции, порождаемой частицами), и на вопрос 3 – почему частицы не взаимозаменяемы без изменения контекста (потому что они по-разному используют темо-рематические членение предложения для построения своей презумпции).

Остается вопрос 4 – об условиях синонимичности предложений с *тоже* и *также*.

Первое условие очевидно – чтобы стала возможна замена *тоже* на *также* и наоборот, необходимо поменять местами тему и рему:

(а) *Посуду вымыл тоже Иван – Иван также и посуду вымыл.*

(б) *Необходимо также починить часы – Починить часы тоже необходимо.*

(в) *Нехватает также запасных частей – Запасных частей тоже нехватает.*

(г) *Мне тоже нужен билет – Билет нужен также и мне.*

Это условие является необходимым, но, однако, ни в какой мере не достаточным.

Укажем некоторые из наиболее очевидных препятствий (для замены *тоже* и *также*):

1. У *также* более четкое требование к теме – она должна быть тождественна предупомянутой; поэтому если рема при *тоже* всего лишь сходна о предупомянутой, замена обычно невозможна:

(43) *Яков Семенович для меня как брат родной.*

а. *Вы для меня тоже так сестра. (Хармс)*

б. **Как сестра для меня также вы.*

2. Темо-рематическое развертывание текста подчиняется своим законам, и обычно в него трудно внести локальные изменения, не нарушив его структуры. Последовательность упоминаний объектов и признаков обрастает дополнительными эффектами, например, может быть связана с течением времени. Ср. пример:

(44) *Он вдруг умолк и в смущении отвернулся. Лаврецкий принужденно засмеялся, тоже отвернулся и стал глядеть на дорогу.*

Сказать *отвернулся также Лаврецкий* нельзя потому, что из исходного текста ясно, что Лаврецкий отвернулся позже, в то время так *также* означает одновременность.

Одно обстоятельство заслуживает здесь внимания. Наше описание достаточно ясно показывает, как изменение порядка слов, поскольку оно меняет местами тему и ремю, приводит к тому, что *тоже* и *также* порождают одну и ту же презумпцию. Например.

(45) а. *Поэт гордится также своим происхождением.* Презумпция: 'Поэт гордится чем-то еще';

б. *Своим происхождением поэт тоже гордится.* Презумпция: 'Поэт гордится чем-то еще';

Презумпция для фразы *Поэт гордится также своим происхождением*, с тем же порядком слов, но с другой частицей, такова: 'Кто-то еще, помимо поэта, гордится своим происхождением'.

Остается, однако, следующая проблема. Ведь кроме презумпции, в предложении есть еще ассерция, и как быть с тем, что, меняя порядок слов в предложении («чтобы при замене *тоже* и *также* сохранять неизменной презумпции»), мы меняем тему и ремю в ассерции, что обычно ощущается как изменение смысла (коммуникативного содержания)! Ответ на этот вопрос (данный в свое время в работе Богуславский 1969, ср. также Падучева 1974: 10) состоит в том, что семантическая интерпретация темо-рематического членения в предложении с *тоже* (в отличие от предложения с *также*) не совсем обычна: в предложении с *тоже* рема – это предупомянутое, старое, известное, контекстно-связанное; а тема может быть и новым; ее возможность выступать в тематической позиции обусловлена только ассоциативными связями с чем-то из предупомянутого. Иными словами, это обычно к о н т р а с т н а я тема, которая по смыслу больше годится на роль ремы, и роль *тоже* – в том, чтобы компенсировать эту аномалию. Естественно, что когда темо-рематическое членение меняется на обратное (и устраняется *тоже*), все просто становится на свои места, а изменения коммуникативного смысла фактически не происходит.

В качестве комментария к работе Dahl 1969, следует указать, что имеет значение не порядок слов, а темо-рематическое членение, которое иногда выражено одной интонацией. Так, в примере (46) происходит, при замене частиц, такое же темо-рематическое преобразование, как в (45); но изменение членения выражается одной интонацией:

(46) [*Прекрасна и любезна*]_T [*истина и добродетель*]_R.

а. [*Но и красота*]_R *также* [*прекрасна и любезна*]_T;

б. [*Но красота*]_T *тоже* [*прекрасна и любезна*]_R.

Сказанное позволяет уточнить тезис о том, что *тоже* и *также* «выражают сходство» (Апресян 1988). Прежде всего, *тоже* и *также* надо рассматривать по-отдельности. У *тоже* связь с идеей сходства гораздо более очевидная, однако и про *тоже* правильное было бы сказать, что оно не выражает, а лишь э к с п л и ц и р у е т то сходство, которое и без того должно присутствовать в лексико-синтаксической структуре двух предложений, чтобы употребление *тоже* во втором из них было уместным (аналогично тому, как, например,

Падучева 1974⁶). В случае, когда сходство не выражено в тексте явно, (ср. пример из Гирке 1985: *Наряды у рабочих оказались на пяток кож. Последующие выдачи тоже были мелкими* ⊃ 'Наряды были мелкими'), тоже оказывается в распоряжении адресата единственным средством его распознавания; но это обычная ситуация неоднозначности. Что же касается *также*, то оно вообще эксплицирует (не «выражает»!) идею 'кроме того': сходство (впрочем, в случае *также* чаще тождество) тем должно иметь место в самой структуре. Главное же – что сходство, выражаемое с помощью *тоже* и *также*, – это всегда сходство *к о м п о н е н т о в* ситуаций, а не ситуаций в целом: сходны (в частности, тождественны) либо признаки *р а з н ы х* объектов, либо объекты, являющиеся носителями *р а з н ы х* признаков⁷.

§ 6. Перевод

Проведенный анализ позволяет производить выбор между *тоже* и *также* при переводе на русский язык частиц типа англ. *also, too*.

В Оксфордском словаре английского языка для слова *also* указывается два значения – одно 'likewise, in the manner of something else', другое – 'besides, in addition'. Легко видеть, что первое должно передаваться русским *тоже*, а второе – русским *также*. При этом для правильного перевода требуется анализ темо-рематического членения и ассоциативных связей в английском предложении, совершенно аналогичный тому, который был изложен выше для русского. Например, для того, чтобы выяснить, каков должен быть русский перевод фразы *He is guilty too*, нужно установить ассоциативные связи этого предложения с предшествующим текстом: если в отношении сопоставления входит *he*, то в переводе будет *тоже*, если *guilty*, то *также*. Примеры, где ассоциативные связи, а следовательно и перевод, устанавливаются однозначно:

- (a) *Some forces are also stated at Taloir* 'Некоторые части размещаются *также* в Талуаре';
- (б) *When the servants of God came in, Satan also came among them* 'Когда пришли слуги Господа, Сатана *тоже* пришел с ними'.

Фактически, для выбора правильного перевода достаточно установить, является ли *also* ударным (и тогда перевод будет *тоже*) или безударным (тогда *также*).

Если рассматривать противопоставление *тоже* / *также* как в первую очередь просодическое, то в употреблении этих частиц можно обнаружить прямую связь между формой и значением, которой всегда искал в языке Роман Якобсон (Jakobson 1965). Действительно, если рема в предложении является предупомянутой, т.е. не содержит нового, то она естественно окажется, при отсутствии частицы, безударной, и потому из двух рематических частиц выбирается та, которая несет фразовое ударение, т.е. *тоже*. Если же рема входит в отношении сопоставления, то она содержит новое; тогда рема сама по себе ударна, и из двух частиц выбирается безударная, т.е. *также*.

⁶При тождестве или сходстве рем употреблении *тоже* обычно обязательно – так же как обязательно надо употребить союз *а* вместо *и* при наличии пары сопоставлений (контрастов) в сочиненных предложениях, см. Крейдлин, Падучева 1974.

⁷Отсюда тот факт, что для *тоже* и *также* различные способы сокращения в случае тождества компонентов: частице *тоже* чаще всего сопутствует эллипсис ремы (*Коля важно примолк, Смуров тоже* <примолк>); а употребление *также* часто сопровождается сочинительным сокращением темы (*Он был, действительно, ловок, но также очень даровит*).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Апресян Ю.Д. 1988: Типы коммуникативной информации для толкового словаря. В: Караулов Ю.И. (ред.): Язык: система и функционирование. Москва, 10–22.
- Богуславский, А. 1969: К вопросу о вторичном обозначении определенного содержания в русском связном тексте. В: Научные доклады высшей школы. Филологические науки, № 6.
- Гирке, В. 1985: К вопросу о функциях слов и, тоже, также. В: Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 81–102.
- Крейдлин Г.Е., Падучева Е.В. 1974: Взаимодействие ассоциативных связей и актуального членения в предложениях с союзом а. В: Научно-техническая информация, сер. 2, № 10, 32–37.
- Падучева Е.В. 1974: Также и также: взаимоотношение актуального членения и ассоциативных связей. Институт русского языка. Предварительные публикации, вып. 55. Москва.
- Падучева Е.В. 1985: Высказывание и его соотносительность с действительностью. Москва.
- Boguslawski A. 1986: ALSO from ALL SO: On a set of particles in service of efficient communication. В: Journal of pragmatics, No. 10.
- Dahl Ö. 1969: Topic and comment. Göteborg.
- Jakobson R. 1965: Quest for the essence of language. В: Diogenes. An international review of philosophy and humanistic studies. Montréal, No. 51.
- Oxford dictionary 1933: v. I, Oxford.
- Quine W.O. 1953: From a logical point of view. Cambridge (Mass.).
- Wierzbicka A. 1980: Lingua mentalis. Sydney etc.

NĚKTERÉ OTÁZKY SHODY SELEKTIVNÍ A SHODY PARADIGMATICKÉ

1. Otázky shody zůstávaly podle konstatování sborníku plně věnovanému shodě (Barlow, Ferguson 1988) v teoretické lingvistice dosud stranou. Nesdílíme tento názor plně, a to nejen proto, že se s ním musí nutně vyrovnat gramatika normativní u flektivních jazyků, ale i proto, že dílejší otázky shody byly a jsou řešeny i z hlediska teoretického (srov. např. Bogusławski 1973, obdobně se k této problematice v polštině vyjadřuje Feleszko, 1980 a srov. i literaturu další, zde citovanou). Ve výše nazvaných pracích analyzujících zvláště složitou problematiku konstrukcí s číslovkami se však odráží (stejně jako u Topolińské, 1971, od níž jsou převzaty termíny v názvu této stati) fakt, že pojem shody je mnohem širší, než je přejímání formálních kategorií od jednoho slova k druhému/druhým na rovině povrchové, ale že jako shoda mohou být chápána selektivní „omezení“ sémantických kategorií uvnitř věty (srov. např. Bogusławski, 1973, o počitatelnosti a kolektivech a jménech látkových). Pokusíme se tyto jevy tzv. shody (materiálově velmi bohaté a rozmanité) podle jistých hledisek utřdit.

2. Nechceme shodu rozšiřovat do té míry, aby k popisu tohoto jevu patřila i taková selekční omezení, jako např. fakt, že konatelem slovesa *číst* může být jméno životné nebo jméno přístroje (jde tu spíše o kompatibilitu), že jména individualizovaná jako *Varšava* se zpravidla nepojí se základními číslovkami ap. Na druhé straně pod pojmem shoda nechápeme jen přenos gramatických kategorií od jednoho slova k jinému vynucované pravidly povrchové syntaxe, kterou nazýváme termínem Topolińské „shoda paradigmatická“ (dále SP), ale i jevy, kdy sémantika, popř. pragmatika ovlivňuje výběr gramatických kategorií u členu, aby „sémanticky“ kongruoval s jinými členy věty (Topolińské shoda selektivní, dále SS). V prvním případě se setkáváme s dosud ne zcela do detailů popsanou různorodostí a pekuliaritami typu číslovkových konstrukcí, jaké vykládá Bogusławski (1973, 27n.) u konstrukcí typu *dwóch żołnierzy przyszło* s poukazem na směšování analýzy formální a sémantické (*pieć jabłek* — podle autora jde o řízenost genitivu číslovkou *pět*; v konstrukci *trzem żołnierzom* je podle autora pochybné mluvit o shodě, sám nevykládá, že i zde lze mluvit o řízenosti). Úvahy o hranici shody a řízenosti v těchto případech vedou ke směšování aspektů formálních a sémantických. Těžiště jejich popisu explicitního vidíme právě v oddělení těchto aspektů a typů shody a v jejich popisu formálním. Na druhé straně k popisu selektivní shody/neshody patří vysvětlení příkladů typu *proletariat, listowie, igliwie* (Bogusławski, 1973, 20n.) a jejich různého indexického významu, nebo popis jmen jako *herbata, piwo* spojených s pojetím porce (srov. dále a Panevová, 1984-85).

Chceme zde dodat jen několik poznámek k rozlišení SS a SP a k rozlišení aspektů sémantických a formálních a ukázat, že tyto dvojice pojmů neznamenají plný paralelismus a že pro názornost potřebujeme pracovat se všemi čtyřmi pojmy.

3. Popis konstrukcí s číslovkami představuje z hlediska shody mnoho komplikací. Srov.

- (1) Jeden chlapec (*nom.masc.anim.sg.*) přišel (*prét.masc.anim.sg.*).
- (2) Dva chlapci (*nom.masc.anim.pl.*) přišli (*prét.masc.anim.pl.*).
- (3) Dvě dívky (*nom.fem.pl.*) přišly (*prét.fem.pl.*).
- (4) Pět (*Num.nom.*) chlapců (*gen.masc.anim.pl.*) přišlo (*prét.neutr.sg.*).
- (5) Pět (*Num.nom.*) dívek (*gen.fem.pl.*) přišlo (*prét.neutr.sg.*).

Rozdíl mezi (1) a ostatními příklady může být chápán selektivně uvnitř jmenné fráze. Z hlediska sémantického, tj. významové reprezentace spojení jména s číslovkou, má (1) – (5) stejnou stavbu:

jméno jako základ jmenné fráze, zde agentivní, je kvantifikováno číslovkou sémanticky shodně v (1)–(3) i v (4)–(5). Z hlediska sémantické stavby agentivní fráze není mezi nimi rozdíl (srov. též Bogusławski, 1973, 27 – číslovky jsou sémanticky podřízené jakožto kvantifikátory určených objektů, ale nemusí přitom jít o paralelismus formální). Rozdíl mezi (1)–(3) na jedné straně a (4)–(5) na druhé se projevuje až na rovině povrchové stavby věty (tj. formálně), kdy – v naší terminologii – se u (4), (5) vztah závislosti obrací co do členu řízeného a závislého v porovnání se sémantickou stavbou. Zde se podle Bogusławského uplatňuje vztah řízenosti (srov. také detailní diskusi o numerativu v češtině Svoboda, 1956, Kopečný, 1957, Poldauf, 1957). Oporu pro uvedené pojetí skýtají i odchylky v paradigmatické číslovkových spojení; v nepřímých pádech je formální shoda po všech číslovkách:

- (6) Mluvílo se o třech (*Num.,loc.*) chlapcích (*loc.pl.masc.anim.*) a pěti (*Num.,loc.*) dívkách (*loc.pl.fem.*).

Pokud jde o vztah (shodu) subjektové fráze a predikátu u (1)–(5), projevuje se tu shoda paradigmatická a formální. SP je zřejmá a vlastnost její formálnosti plyne z toho, že kategorie predikátu se vybírají až na rovině povrchové syntaxe. Shoda Sb-Pred u (4)–(5) má patrně povahu neutralizace, jde tu o neutrum a sg. předávaný číslovkou znamenající „více než jeden“ k predikátu. Obdobný jev lze vidět u shody subjektového infinitivu a substantivní subjektové vedlejší věty:

- (7a) Pečovat (*Inf.*) o matku bylo (*prét.neutr.sg.*) jeho povinností.
 (7b) Pečovat (*Inf.*) o matku a pravidelně ji navštěvovat (*Inf.*) bylo (*prét.neutr.sg.*)/**byly/ *byla* jeho povinností.
 (8a) Že ti tehdy nepomohl, bylo (*prét.neutr.sg.*) od něj nezodpovědné.
 (8b) Že ti tehdy nepomohl a ani ti o tom neřekl, bylo (*prét.neutr.sg.*)/**byly/*byla* od něj nezodpovědné.
 (9) Pět chlapců (*gen.pl.masc.anim.*) a šest dívek (*gen.pl.fem.*) nepřišlo (*prét.neutr.sg.*)/**nepřišly/*nepřišla*.

Příklady (7b), (8b), (9) ukazují, že nejde jen o to, že uvedené tvary subjektů se chovají jako neutrum, ale že jde o neutralizaci úplnou (rodu i čísla)¹.

Zajímavé rozdíly ve shodě uvnitř subjektové fráze a mezi subjektem a predikátem lze vidět u následujících konstrukcí:

- (10) Nikdo z chlapců (*gen.pl.masc.anim.*) nepřišel (*prét.masc.sg.*).
 (11) Nikdo z dívek (*gen.pl.fem.*) nepřišel (*prét.masc.sg.*).
 (12) Nikdo z vedení (*gen.sg.coll.,neutr.*) nepřišel (*prét.masc.sg.*).
 (13) Nikdo z předsednictva Svazu žen nepřišel.
 (14) Žádný z chlapců nepřišel.
 (15) Žádná z dívek nepřišla.
 (16) Žádné z dětí nepřišlo.
 (17) Žádná z předsednictva Svazu žen nepřišla.

U příkladů (10)–(13) jde o shodu selektivní a formální, zatímco (14)–(17) vykládáme jako shodu selektivní a sémantickou (*nikdo* je jako hloubkový lexém nositelem kategorie *masc.anim.*; tyto kategorie mu zůstávají i na rovině povrchové). Větu (14) a další sice nepokládáme za synonymní s (14a) atd.

- (14a) Žádný chlapec nepřišel.,

¹ Za tento doplněk k příkladům uvedeným u Panevové (1980) o případy koordinací ukazující neutralizaci i v čísle děkuji RNDr. K. Olivovi, jr.

protože ve (14)–(17) je obsažen sémantický prvek výběrovosti z množiny, nicméně selekce rodu u specifikované množiny objektů, z níž se vybírá, ovlivňuje sémanticky rod jejího kvantifikátoru.

4. Na zvláštnosti při počítání jmen druhových a látkových upozorňuje Bogusławski (1973), Feleszko (1980), Topolińska (1981) i další. Panevová (1982–83, 1984–85) analyzuje slučitelnost těchto jmen s číslovkami a sémantické rozdíly při tomto spojení; jde o konstrukce dvojího druhu: formy *piwa, herbaty, želaza* znamenají (a) více porcí, dávek, nebo (b) více druhů, typů. Podle selekce mezi (a) a (b) se mění v češtině i podoba číslovky:

- (aa) *dvě piva, tři čaje, dvě polévky* znamená po řadě *dvě sklenice/lahve piva, tři šálky čaje, dva talíře polévky*
- (bb) *dvojí pivo, (plzeňské a smíchovské), dvojí mouka (hrubá a hladká), trojí železo* (kvalitativně různé), *dvojí polévka (bujón, boršč)*.

Význam (b) nevylučuje zcela užití číslovky základní:

- (18) *Pila se tam dvě vína, červené a bílé (lépe však dvojí víno)*.

Výběr číslovky u (b) pokládáme za selektivní a sémantický, rozlišujeme proto na významové rovině tři gramatémy čísla: sg., pl. a druhovost (Panevová, 1980, §5.3.1). Volba počítání „porcí“ (srov. nejobecněji rusky *štuka*, angl. *item, piece*) je rovněž selektivní, avšak v hloubkové (významové) reprezentaci jsme došli k názoru (Panevová, 1986), že vhodnější je struktura typu *dva talíře polévky, tři sklenice piva, dva šálky kávy*, protože název typické dávky, porce je proměnný: *sklenice/lahve piva, eine Tasse/ein Komplet Kaffee*. Fakulativně lze pak na povrchové rovině název dávky vypustit a spojit formálně látkové jméno s číslovkou.

5. Ve slovanských jazycích zůstaly v různé míře zachovány formální zbytky duálu. Z hlediska naší klasifikace je duál jakožto číslo kategorií formální, vázanou na spojení s velmi omezenou třídou substantiv a na číslovku *dva*. Projevuje se v typu skloňování povrchových jednotek *dva, oba* a dále substantiv *oči, uši, nohy, ruce, prsa, ramena, kolena*. Jako jev shody paradigmatické (a v mluvnících, včetně nové Mluvnice češtiny 2, 1986, opomíjené)² se projevuje v syntagmatických spojeních se slovy *oči, uši*, která se chovají jako povrchová feminina: *Modré/*modrá oči jí radost zářily/*zářila. Velké (nom.pl.fem.) uši (nom.duál neutr.) mu odstávaly (prét.fem. pl.)*. Dále se duál formálně projevuje výběrem zvláštního morfému u adjektivního skloňování ve spojení s vyjmenovanými substantivy v Instr.pl. (-ýma): *Uchopil ji mohutnýma rukama., ale Pohnul čtyřmi nohami stolu*.

Obdobné (tj. duálové) chování projevuje nejen číslovka *dva/dvě*, ale i *oba/obě*. „Hloubkovou“ strukturu druhé z nich však vyvozujeme ze spojení „*všichni dva*“, na povrchu *oba*, srov. též příklad (19) z Mluvnice češtiny 2, 1986, 111:

- (19) *Zájezdu se zúčastnil předseda družstva s oběma dětmi*.

s výkladem (tamtež), „byly to všechny jeho děti, alespoň v daném manželství“. Popsané chápání nám umožňuje vyloučit duál jako gramatém (tj. významovou jednotku) a omezit jej na morfonologii povrchových tvarů slova *dva* (a pak ovšem i *oba*) a na speciální příznaky podvojných, lexikálně vymezených, substantiv (*oči, ruce* atd.) ovlivňujících v některých pádech paradigmatickou shodu.

6. Zvláštní pozornost si zaslouží shoda mezi podmětem a predikátem nominálním (dále PN) a shoda u tzv. doplňku (r. *vtorostepennoe skazuemoe*, dále D). Zde lze opět jasně vidět rozdíl mezi SP (i) a SS (ii), lze tu však najít i případy mezní.

(i) v postavení PN nebo D je adjektivum:

² Ani v Mluvnici češtiny, 3, Skladba nenajdeme o tomto jevu zmínku. Krátký odstavec věnovaný zde shodě se týká (s. 408) koordinační a apoziční skupiny.

- (20) Pan Andrzej je moudrý.
- (21) Chlapec chodí bos.
- (22) Pokládáme pana Andrzeje za statečného.
- (23) Pokládali novou učitelkou za vtipnou.
- (24) Nová učitelka je vtipná.

Shoda je tu dána paradigmaticky i formálně pravidly povrchové syntaxe.

(ii) V postavení PN nebo D je substantivum. I když většina běžně doložených příkladů by vedla k výkladu (i), uvedeme zde protipříklady, které pro tento typ SP vyvracejí:

- (25) Hana je gynekolog (*gynekoložka* možné, ale vzácné).
- (26) Hana je náš nejperspektivnější kádr.
- (27) Karel je baba. (= *zbabělec*)
- (28) Jiří je už dlouho naše ředitelka (spojeno s konotací: Jiří zastupoval ředitelku, ředitelka odešla nebo onemocněla).
- (29) Podle hlasu měli Jiřího za dívku.
- (30) V tomto převleku pokládali Jiřího za Kolombinu.

Protože v jazyce je velmi mnoho metafor a protože, jak známo, mluvit lze i o tom, čemu nelze připsat v daném možném světě pravdivostní hodnotu, protože její presupozice nejsou v tomto světě splněny, srov. Sgall, Hajičová, Panevová, 1986, i Bogusławski, 1978 (což se ovšem přímo netýká vět (25)–(30)), třída těchto vět je otevřená a nelze tu klást omezení na shodu v rodě, ale jak ukážeme dále, ani v čísle.

- (31) Ty čtyři stoly pokryté pestrou pomalovanou plachtou se staly strašidlem našich dětí.
- (32) Z nevzdělanosti pokládali kvarteto za pět hudebníků a stále očekávali příchod patého muže.

Příklad (33) je doložen z literatury, (34) je stejně dobře možný, (35) je podivný

- (33) Oba se chtěli stát malířem.
- (34) Oba se stali malířem.
- (35) ? Bratři se stali malířem.

Škála příkladů ukazuje, že ke zvláštnostem v „selekci“ shody vedou různé důvody: u (25), (26) neobvyklost nebo nemožnost přechylování, u typu *pokládat za, mít za, stát se* (alespoň v jednom z významů posledního slovesa) ovlivnění sémantikou (31)–(33), možnost užití fantazie, ironie, metafor³, srov. Lakoff, Johnson (1980).

7. Nedostává se nám místa na řadu dalších zajímavých otázek shody, např. otázky tykání a vykání ap., nejvíce popsána je patrně shoda mezi Sb a Pred, zejm. s ohledem na komplikované případy koordinovaných subjektů. Zajímavější se jeví shoda mezi Sb a PN, kde se v některých gramatikách upozorňuje oprávněně na to, že sponové sloveso se shoduje s tím jménem, které je v plurálu:

³ Narušení obvyklosti sémantické shody lze najít i vně příkladů, kde se o gramatické a sémantické shodě zpravidla mluví, např. (i) *Tři mušketýři přišli čtyři.*, (ii) *Oba moji předchozí otcové se ke mně chovali lépe než ten třetí.* Oba případy narušují sémantická omezení, netýkají se shody, jak jsme ji v odd. 1 vymezili, ale do popisu jazykového významu patří, strukturce jazykového významu je plně připouští.

(36) Čas jsou peníze⁴.

Doplňme však tento jev o příklady, které analyzoval Vanek (1970) a nově Corbettová (1988):

(37) Dvě a tři je pět (nikoli *jsou pět).

(38) Čtyři a šest je deset (*jsou).

(39) Jedna a jedna jsou dvě (*je).

(40) Jedna a dvě jsou tři (*je).

(41) Dvě a dvě jsou čtyři (*je).

(42) Nula a jedna je jedna (*jsou).

Tyto příklady ukazují, že u konstrukcí s číslovkami je třeba formulovat speciální pravidla; s výše uvedeným konstatováním o větách se sponou a PN nevystačíme. Příklad (42) upřesňuje Vankovo tvrzení (1977, 53) o tom, že číslovky > 5 mají plurálovou shodu, i formulaci Corbettové (1988, 31), že v (37)–(42) a jejich analogiích přestává subjektivní NP kontrolovat shodu, je-li v PN číslovka *pět* a vyšší. Autorka uvádí příklady ze světa „jiné“ aritmetiky, které potvrzují její tézi. Rozšíříme je o příklady, které dokládají, že nejde o anomálie jen v kontrole čísla, ale že jde i o problémy s kategorií rodu:

(37a) Kdyby tvé výpočty byly správné, dvě a tři by bylo (*byly, byla) pět.

(39a) Kdyby tvé výpočty..., jedna a jedna by byly (*bylo) dvě.

(40a) Kdyby tvé výpočty..., jedna a dvě by byly (*bylo) tři.

(42a) Kdyby tvé výpočty..., nula a jedna by byla (*bylo, *byly) jedna.

Zdá se tedy, že i pokud jde o rod, je kontrolujícím členem PN: *jedna* má svůj rod a číslo, *dvě*, *tři*, *čtyři* se patrně chovají jako *fem.pl.* (srov. zde odd. 5) a u číslovek *pět* a vyšších dochází k neutralizaci čísla i rodu (*neutr.sg.*). Proč je tomu tak a jsou-li všechny možnosti vyčerpány, jsou otázky, která naznačují, že shoda zůstává přece jen, řečeno slovy prof. Bogusławského, jev „nie do końca poznany“.

L I T E R A T U R A

Barlow, M., Ferguson Ch.A. 1988 (Hg.): *Agreement in Natural Language. Approach, Theories, Descriptions*. Stanford (CSLI. 355.)

Bogusławski, A. 1966: *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*. Wrocław.

Bogusławski, A. 1973: *Nazwy pospolite przedmiotów konkretnych i niektóre właściwości ich form liczbowych i połączeń z liczebnikami w języku polskim*. V: *Liczba, ilość, miara. Materiały konferencji naukowej*, Wrocław: 7–35.

Bogusławski, A. 1978: *Termin „presupozycja“ i ponjatijnyj aparat teorii teksta*. V: *Tekst. Język. Poetyka*. Wrocław: 7–28.

Buzássyová, K. 1977: *Kategória určenosti a zhoda spony vo vetách s menným prísudkom*. V: *Jazykovedné štúdie 13*. Bratislava, 61–72.

Corbett, G.G. 1988: *Agreement: A Partial Specification Based on Slavonic Data*. V: Barlow, M., Ferguson, Ch.A. (Hg.): *Agreement in Natural Language*. Stanford, 23–53.

Feleszko, K. 1980: *Funkcje form kategorii liczby w polskiej grupie imiennej*. Warszawa.

Kopečný, F. 1957: *K problému kvantitativního přívlastku v češtině*. V: *Slovo a slovesnost 18*, 85–88.

Lakoff, G., Johnson, M. 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago.

Mluvnice češtiny, 2, Tvarosloví. J. Petr a kol. (Hg.) 1986. Praha.

Mluvnice češtiny, 3, Skladba. J. Petr a kol. (Hg.) 1987. Praha.

Panevová, J. 1980: *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha.

⁴ Podrobněji k tomu Buzássyová (1977), která kriticky doplňuje stat' Revzinovu (1973).

- Panevová, J. 1982–83: Opisanie soglasovanija v funkcional'noj poroždajuščeji modeli. Čast' 1. V: Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 38, 5–16. Čast' 2. V: Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 40, 43–58.
- Panevová, J. 1984–85: Partikularizace a přechod mezi gramatikou a lexikem. V: Sbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 27–28, 587–591.
- Panevová, J. 1986: The Boundary between Lexicon and Grammar in the Meaning of the Sentence. V: Prague Studies in Mathematical Linguistics 9, 143–149.
- Poldauf, I. 1957: Vyjadřování kvantity v češtině. V: Slovo a slovesnost 18, 71–85.
- Revzin, I. 1973: Nekotorye sredstva vyraženiija protivopostavljeniija po opredelennosti v sovremennom rusckom jazyke. V: Problemy grammatičeskogo modelirovaniija. Moskva. 121–137.
- Sgall, P., Hajičová, E., Panevová, K. 1986: The Meaning of the Sentence and Its Pragmatic Aspects. Praha-Amsterdam.
- Svoboda, K.F. 1956: K netradičnımu pojetı kvantitativního přívlastku. V: Slovo a slovesnost 17, 36–40.
- Topolińska, Z. 1971: O paradygmatyce składniowej. V: Konferencja naukowa. System morfologiczny i syntaktyczny współczesnego języka polskiego. Zawoja. 61–70.
- Topolińska, Z. 1981: Remarks on the Slavic Noun Phrase. Wrocław.
- Vanek, A.L. 1970: Aspects of Subject-Verb Agreement. Edmonton, Alberta, Canada.

BEZPOŚREDNIE AKTY MOWY¹

1. Przyjęło się za Austinem i Searlem, że jednostką komunikacji językowej jest bezpośredni (eksplicytny) i pośredni (implicytny) akt mowy. Ale bezpośrednie akty mowy wydają się obumierać jako przedmiot zainteresowań teoretycznych. Teoria aktu mowy koncentruje się raczej na aktach pośrednich, perlokucjach, manipulacjach itd. Być może, zostały także w życiu zepchnięte na margines przez rozwiniętą kulturę komunikowania. Czy dzieje się tak dlatego, że intencja aktu bezpośredniego ma tylko jedną interpretację, a on sam jako działanie lub podnieta (bodziec) do działania jest też jednoznaczny? Czy akt bezpośredni w ogóle istnieje? Gdzie, kiedy, w jaki sposób poza (prawdopodobnie) sferą prywatną komunikacji osobistej bywa jeszcze używany.

Co do stosunku pary: bezpośredni vs pośredni wychodzimy zwykle z milcząco, lecz ogólnie przyjętego założenia klasycznej literatury przedmiotu: w relacji tej zachodzi ekwiwalencja, która zezwala na parafrazy: *Zły pies!* 'Ostrzegam cię przed (tym) (złym) psem!' czyli pośredni akt ma być przetłumaczalny na bezpośredni. Tymczasem bezpośredni nie jest przekładalny na *bezpśredniejsze, a pośredni nie jest sumą bezpośrednich. Zwykle dopuszcza się bezpośredni jak gdyby ewentualnie możliwy, a widzi w pośrednim konieczność: konieczne ustępstwo na rzecz konwencji wykluczających rąbanie prawdy bez osłonek. Na możliwą bezpośredniość a konieczną pośredniość mają zatem wpływ i jakość stosunku między nadawcą i odbiorcą i cel i intencja i środki wyrazu, którymi nadawca rozporządza. Warto tę teorię przymierzyć do rzeczywistości. Rozważmy rzecz na przykładzie aktów performatywnych, które nie tyle opisują działanie, co są same działaniem, jak np. chrzest (niniejszym chrzczę cię imieniem X).

2. Ilustracja.

Wspólny temat jednostek tekstowych, którymi się posłużyłam, to proces odnowy, który się rozpoczął w sierpniu 1980 r. w Stoczni Gdańskiej. Sytuacje, w których powstały teksty, były takie, że można mówić o instytucjonalnym nacechowaniu aktów mowy w nich zawartych. Nie były to przykłady komunikacji prywatnej i osobistej. O aktach mowy zinstytucjonalizowanych mówimy, kiedy są one jako działanie potencjalnie uregulowane w procedurze i z tego już powodu względnie niezależne od osobistych cech osoby działającej „z ramienia” instytucji. (Wunderlich 1976: 312). Nasze, wybrane na przykłady akty nie są jednak zinstytucjonalizowanymi, ponieważ „reguła procedury” nie została ani ułożona, ani usankcjonowana, a jako taka nie jest też obowiązująca. Dzieje się tak dlatego, ponieważ same wchodzące w grę instytucje, a także same procedury nie bardzo się nadają do otwartych, bezpośrednich i jednoznacznych definicji. Teksty wybrane jako ilustracje nazywam dlatego tylko: nacechowanymi instytucjonalnie. Przedstawiam je w układzie chronologicznym. Widzę w nich nie tylko sekwencje zdań, lecz następstwa aktów, które wynikają nie z syntaktyczno-semantycznych cech wypowiedzi, lecz także z „kontekstów instytucjonalnych zarówno produkowania, jak i percepcji tekstu” (Wunderlich 1976: 295). Kontekst instytucjonalny to nadawca, odbiorca, ewentualnie również cel, który określa typ aktu, oraz inne czynniki. Zajmę się nadawcą, odbiorcą, celem, intencją i typem aktu oraz środkami językowymi i ich dystrybucją. Oto przykłady:

¹ Artykuł jest skróconą wersją tekstu (złożonego, a następnie zdjętego przez cenzurę w piśmie *Polonica* 1982) pt. Szcik o bezpośrednim akcie mowy.

2.1 **P r z y k ł a d I.** Lech Wałęsa: wyjaśnienie po pertraktacjach z rządem w Stoczni Gdańskiej 1 IX 1980 r².

- (1) Kochani, wracamy 1 września do pracy. Wszyscy wiemy, co nam ten dzień przypomina, o czym myślimy w tym dniu. O Ojczyźnie, o Narodzie, o wspólnych interesach całej rodziny, która się nazywa Polska. Wiele myśleliśmy o tym w czasie naszego strajku. I o tym też myślimy, kończąc ten strajk.
- (2) ...Z przyjemnością mogę stwierdzić, żeśmy nasz spór doprowadzili do końca bez użycia przemocy, na drodze rozmów i negocjacji. Pokazaliśmy, że możemy się porozumieć między sobą (...). Rozmawialiśmy jak Polak z Polakiem (...). Ogłaszam strajk za zakończony.

2.2 **P r z y k ł a d II.** Przemówienie wigilijne Ojca Świętego do Rodaków³:

- (1) Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus! Z wszystkimi łamię się opłatkiem przy wigilijnym stole. Takie słowa napisałem w liście do Rodaków, skierowanym na ręce Księdza Prymasa i wszystkich moich Braci w biskupstwie na ziemi polskiej. Dzisiaj dane mi jest słowa te dopełnić.
- (2) Pragnę więc wziąć do ręki ten opłatek, ten polski opłatek, który otrzymałem od księdza Prymasa. I pragnę z tym opłatkiem w ręce stojąc przed Wami, zbliżyć się, spotkać się, połączyć duchowo, tym właśnie opłatkiem z każdym z Was; z wszystkimi, a więc z każdym – z każdym bez wyjątku.
- (3) Pragnę, ażeby to moje słowo wigilijne dotarło do każdego. Nade wszystko pragnę, ażeby dotarło ono do rodzin – do rodziców i dzieci, do starszego i młodszego pokolenia. Żeby było słowem miłości, pokoju pojednania – słowem serca.
- (4) Pragnę, ażeby to wigilijne życzenie dotarło w sposób szczególny do tych moich Braci i Sióstr, którzy z jakiegokolwiek powodu cierpią – do wszystkich cierpiących; do wszystkich, którzy czują się samotni. W tę Świętą Noc pragnę Wam powiedzieć dobrą nowinę. Tę Dobrą Nowinę o północy rozgłosicie sami, kiedy zgromadzicie się na Pasterkę. Kiedy kapłani w swoich parafiach, w swoich kościołach, rozpoczną Mszę św. rozniesie się szeroko ta dobra betlejemka Nowina, głosem kolędy „Wśród nocnej ciszy głos się rozchodzi, wstańcie pasterze...”
- (5) Kiedyś były te słowa powiedziane do pasterzy betlejemskich. Dzisiaj niech będą powiedziane do nas wszystkich – do każdego. Do ludzi pracy fizycznej i umysłowej; do ludzi nauki; do młodzieży studiującej i pracującej; do starców, do najstarszego pokolenia; i do dzieci, do najmłodszego pokolenia i do niemowląt. Właśnie ci najmniejsi mają szczególne prawo do dzisiejszego święta.
- (6) Wieczór wigilijny był zawsze dla nas, Polaków, dniem szczególnej wspólnoty. Nie tylko w każdej rodzinie, ale także w tej wielkiej rodzinie, którą stanowimy wszyscy. W tej rodzinie, którą jest nasza ojczyzna, cały nasz Naród.
- (7) Tej wielkiej rodzinie pragnę przypomnieć słowa, które napisał Stanisław Wyspiański, właśnie na Wigilię Bożego Narodzenia: „Daj nam poczucie siły i Polskę daj nam, żywą”. Słowa modlitwy, ale czyż nie można ich włożyć w usta każdego z nas? Zarówno najprostszego, jak najbardziej wykształconego. Zarówno tego, który spełnia polecenia, jak i tego, który sprawuje władzę.
- (8) Więc pozwólcie, że wkładam te słowa w Wasze usta, Drodzy Bracia i Siostry, i tak jak Konrad Wyspiańskiego modłę się nimi razem z Wami w dzisiejszy wieczór za naszą wspólną Ojczyznę. Modląc się polecam Chrystusowi, polecam Jego Matce to wszystko, co się dokonało i co się dokonuje w Polsce, na przestrzeni ostatnich miesięcy. To szczególne dzieło, dzieło jedności, dzieło pokoju, wzajemnego poszanowania i zrozumienia, dzieło nie skierowane przeciwko nikomu; nie p r z e c i w k o , a l e d l a . Dla odbudowy, dla odnowy, ażeby

² Tekst cytowany za tygodnikiem Cztas nr 36, z 7 IX 1980: 20.

³ Wg Tygodnika Powszechnego, 1 1982 („w wigilię Bożego Narodzenia Papież Jan Paweł II przekazał ze swej prywatnej Kaplicy Watykańskiej narodowi polskiemu życzenia świąteczne”).

wszyscy mogli w niej pełniej uczestniczyć; ażeby wszyscy mogli się w niej czuć podmiotem twórczości, pracy, obowiązku. Ale także i radości z tworzenia wspólnego dobra. Z myślą o tym łamię się tym wigilijnym opłatkiem z całą naszą wielką ojczyzną wspólnotą. I życzę, ażeby tym poczynaniem towarzyszył nadal ład, wzajemne poszanowanie. Żeby towarzyszyła im łaska pokoju, od wewnątrz i od zewnątrz. I żeby w ten sposób to dzieło rozpoczęte, mogło się dokonywać.

- (9) Drodzy Bracia i Siostry, moi Umiłowani Rodacy, łamię się z Wami tym wigilijnym opłatkiem. I składam te życzenia stąd, z mojej watykańskiej kaplicy. Składam je tak, jak one są wypisane w moim sercu. A także, idąc za tym zapisem, który jest w sercu każdego z Was, w sercu naszej umiłowanej Ojczyzny.
- (10) A teraz, jako ostatnie słowo tego spotkania z papieżem, Waszym rodakiem, przyjmijcie jeszcze błogosławieństwo, w imię Trójcy Przenajświętszej. Niech was błogosławi Bóg Wszechmogący, Ojciec i Syn i Duch Święty. Amen.

3. Charakterystyka ilustracji.

3.1 Nadawca i odbiorca.

Nadawcy reprezentują instytucje. Tekst I wypowiada Lech Wałęsa, (przedstawiciel Związku Solidarność) – tekst II – Papież. Odbiorcy tych aktów są zarazem tymi, do których akty „zaadresowano”: w I robotnicy stoczni, w II – cały naród polski. W obu wypadkach potencjalny odbiorca spoza bezpośredniego zasięgu zainteresowań nadawcy to oczywiście rząd, partia, cenzura, agencje prasowe wewnętrzne i zewnętrzne, inne instytucje, także zagraniczne, które mogą zarazem być obiektem ataku lub krytyki przeprowadzonej w akcie mowy i zastępowanym przez niego działaniu. Z powodu skomplikowania całego комплекtu zależności (układu?), którego względną zmianę mają spowodować omawiane akty – a tylko określony wymiar tych zmian może się dokonywać w sposób otwarty – powstaje oczywista sprzeczność między zaszyfrowaniem intencji aktów zaprogramowanych w zasadzie jako bezpośrednie a ich ostateczną postacią. Podobną sytuację musi w tradycyjnym teatrze pokonać aktor: gdy w obecności widowni i innych, na scenie postaci czyni metauwagę „Na stronie: Oni mnie nie widzą!”. Dzieje się to z perspektywy „drugiego porządku”⁴.

3.2 Cel, intencja i typ aktu.

Cel tekstów jest w najogólniejszym rozumieniu wspólny: zmierzać do takich zmian, które rozszerzają suwerenność b e z utraty jej dotychczasowego wymiaru i doprowadzić do legalizacji Solidarności. I tak tekst I ma zakończyć strajk, ale mówi o gotowości do wspólnego działania, a II – zawiera życzenia równoznaczne z wyrażeniem solidarności. Pierwszy jest przerwaniem strajku – drugi aktem rytualnym, symbolicznym, „łamania”, dzielenia się opłatkiem. Mimo to definicje tekstów, a także większości segmentów przy pomocy klasycznych pojęć teorii aktu mowy nie mają tu sensu. Większość zawartych w nich aktów mowy, to akty pośrednie, zatem zmuszające do poszukiwania intencji drogą interpretacji. Każda z możliwych interpretacji aktu pośredniego musi opierać się na odległości między prawdopodobnym, przyjętym typem aktu, a jego w najlepszym wypadku danym do zrozumienia, zasygnalizowanym kierunkiem działania. Odległość taka może się nawet rozciągać na dwa bieguny (intencja – pozór intencji) sprzeczne. Tymczasem wydaje się nam, że w akcie bezpośrednim zawiera się zawsze działanie skierowane na ten sam cel, który jest też nazwą samego działania, a nawet czasownika performatywnego np. zobowiązanie – zobowiązuje się⁵; błogosławieństwo – błogosławię; przekleństwo – przeklinam itd. Rozpatrzmy teksty jako sekwencje odpowiednich aktów:

⁴ Por. Watzlawick, Weakland, Fisch, oraz Pisarkowa 1976; 1986.

⁵ Temat ten wymaga osobnej analizy. Wiąże się to przede wszystkim z ukazaniem się nowych prac: por. Bogusławski 1983a; 1983b, Wierzbicka 1987.

Tekst I. 1. skończyć strajk – działanie, bezpośredni akt mowy z dodatkowymi sygnałami ostrzeżenia, zobowiązanie w aktach pośrednich. 2. pochwała i podziękowanie – pośrednie stwierdzenie zwycięstwa.

Tekst II. 1. dzielenie opłatkiem – bezpośredni akt mowy. 2. wyjaśnienie aktu 1. jako działania zastępczego. 3. wywołanie odbiorców. 4. ogłoszenie dobrej nowiny – pośrednio (wartościujące) zajęcie stanowiska, wyraz solidarności z Solidarnością – a. pośredni. 6. wyraz solidarności i sugestia konsolidacji dla narodu – a. pośredni. 7. wezwanie do modlitwy za Polskę – bezpośrednio. 8. wyrażenie solidarności z pewnymi procesami (pośrednie) i polecenie toczących się społecznych procesów i ich podmiotów Bogu – działanie, a. bezpośredni⁶.

Już powierzchowna interpretacja odkrywa jedną wspólną funkcję pragmatyczną tekstów. Oba są zobowiązaniami (zobowiązanie), choć każde jest odmienne. Tekst I zawiera zobowiązanie wobec ojczyzny (rządu, społeczeństwa), podczas gdy II jest to zobowiązanie poparcia odbiorcy, do którego zaadresowany jest akt i zobowiązanie odbiorcy (do solidarności).

Niewątpliwie bezpośrednio są akty performatywne bardzo zrytualizowane np. kończyć strajk, dzielić się opłatkiem, błogosławić. Rytualizacja tych aktów wiąże się z jednej strony z tym, że tradycyjnie wchodzi one w skład kodów konkretnych instytucji społecznych. Z drugiej strony, właśnie na skutek tradycyjnych związków z instytucją – nadawca tych aktów działa jako przedstawiciel instytucji, w jej imieniu. W tekście I jest to reprezentant komisji rozjemczej między strajkującymi a rządem, w II – przedstawiciel papieża i Kościoła katolickiego.

Pretensje do prawdziwości są, jak zawsze w akcie wykonawczym, neutralne: spełnienie wartości (1) 'prawda' nie jest ich celem. Kryterium wartości tej komunikacji jest jej „powodzenie” jako działania, czyli skuteczność, spełnienie celu, czyli osiągnięcie nowego stanu rzeczy (Wunderlich 1976: 142), chwyt w przyszłość. Jest to jednak zawsze krok nie wychodzący poza konwencje rytuału.

Natomiast mimo, że i I i II są rytualnymi aktami otwartymi, bezpośrednimi i nawet oba zawierają odpowiednią formułę „rytuału”, są również aktami pośrednimi z ukrytymi intencjami, zamierzonymi skutkami. Z tego względu nie mieszczą się one w przyjętych jako typy kategoriach, jeśli nie lekceważymy pełnej treści aktów. Wywołują wrażenie, że jako akty bezpośrednio zinstytucjonalizowane są wprawdzie „eksplicytne”, ale że owa informacja eksplicytna, którą niosą, jest tak oczywista i oczekiwana, że opowiadanie jej w akt jest jakąś formalnością (rytuał). Właściwa intencja aktów nie wyczerpuje się na tym.

3.3 Środki językowe.

Poza skromnymi wyjątkami, do których w tekstach wybranych należy akt błogosławienia, charakterystyczne jest staranie nadawcy, aby usunąć lub zmniejszyć opozycję między nim a odbiorcą. Na podstawie założenia o wspólnej wiedzy o świecie między nimi, występują w aktach mowy takie sygnały, które wskazują na wspólnotę celu zaplanowanego. Takimi sygnałami są: unifikacja nadawcy z odbiorcą przez użycia zaimka 1. os.l.mn. i przez wyraźne (bepośrednie) anaforyczne indeksy do przemilczanych, ale założonych jako oczywistość wspólnych obu stronom informacji. Stąd wynika niedostatek informowania i jednocześnie nadmiar informacji. Zestawione tworzą one sprzeczność, która sama przez się występuje jako sygnał ekspresji. Poza tą sprzecznością napotykamy inne. Np. sprzeczna relacja między oczywistym zaszyfrowaniem, a właśnie przez nie uzyskanym efektem bezpośredniości; abstrakcje, uogólnienia, użycie haseł o ogólnym, abstrakcyjnym, a zatem pustym sensie: np. *prawda*, *sprawiedliwość*, *uczciwość*, *wolność* – który się nie nadaje do weryfikacji jako wartość czysto semantyczna (nie realna?).

⁶ Choć sam przedmiot zostaje tylko pośrednio zasygnalizowany.

Inną drogą do unifikacji między nadawcą a odbiorcą jest takie posługiwanie się 1. osobą, że przechodzi się z 1. poj. na mnoga, jak gdyby to były formy synonimiczne, np. I 1, I 2. W obu strategiach używa się też takich pojęć jak *rodzina* (por. II 3, 6, 7) dla kraju, ojczyzny i to także synonimicznie (por. I 1, 2): *Polska, Polacy z Polakami, jest nas tak wielu* itd.

Charakterystyczne jest rozszerzanie się zakresu synonimicznie ustawianej relacji między *m y* a odpowiednikami: od nie sprecyzowanej mniejszej do z coraz większym przyspieszeniem wzrastającej większej ilości. Np. taka ekspandująca unifikacja zachodzi w przejściu od *my* (z załogi stoczni), do *wszyscy* (wszyscy wiemy, co nam ten dzień przypomina) czyli do 36 milionów. W tekście Papieża dochodzi do unifikacji między nadawcą a odbiorcą (np. II 6 – *my, nas*), ale pełna strategia tego tekstu to rozszerzenie kręgu odbiorców na *c a ł y* naród: 1. *Wszyscy – każdy z Was – każdy* – 2. *Każdy bez wyjątku* – 3. *rodziny – rodzice+dzieci – młodsze i starsze pokolenie – wszyscy cierpiący – wszyscy samotni* – *Każdy* – *pracownik fizyczny i umysłowy+ naukowcy – młodzież* pracująca i studiująca – *starcy (pokolenie najstarsze)* i *dzieci (pokolenie najmłodsze)+niemowlęta – rodzina – wielka rodzina*, 6. *my Polacy, którzy stanowimy rodzinę – Naród*.

Anaforyczne wskazywanie na wspólną wiedzę przepływającą między nadawcą i grupą odbiorców zjednoczoną z nadawcą, mogłoby by być ze stanowiska odbiorcy nie wtajemniczonego (niewłaściwego, nie „zaadresowanego”) uznane za niedostatek informacji. A jednocześnie można to interpretować właśnie jako sygnał oczywistości pewnej informacji i jako sygnał rozszczepienia grupy odbiorców (mimo zabiegów unifikujących i wbrew nim) na bliższą, tę, do której się mówi także „na stronie” i na dalszą, „fałszywą”, odsuniętą od wtajemniczenia w intencje aktu. Przykładem jest napomknięcie o możliwej interwencji z zewnątrz w I 1 i 2. Nadawca wspomina napad Trzeciej Rzeszy na Polskę w 1939 r. jako nie nazwany przykład inwazji. Jedynym indeksem, że chodzi o to wydarzenie jest data 1 września, właśnie *b e z* roku. Sformułowanie jest dlatego takie, bo „wszyscy” mają wiedzieć, o co chodzi, o czym ten dzień zawsze przypomina. Podobnie w I 2, gdzie mowa o tym, że powinno się porozumiewać jak Polacy z Polakami. W tekście II Papież życzy wierzącym według słów zapisanym w jego sercu i, wynika to z unifikującego założenia, w sercach wiernych. To znów indeks do najgłębszych (najgłębiej ukrytych? nie wyrażalnych?) życzeń. Wskazywanie, odnoszenie do treści nie wyrażonych dokonuje się także drogą negowania presuponowanych sądów nadawcy. Sądy te atakuje on bez cytowania czy wspomniania, ponieważ *m u s z a* pozostać nie cytowanym i nie wspomnianym obiektem ataku. Konwencje uwarunkowane instytucjonalnie wymagają tych przejawów dyskrekcji. Przykłady: I 2 *b e z przemocy, jak Polak z Polakiem, 'Polacy między sobą, bez obcych'*; II 8 *szczególne dzieło jedności, dzieło pokoju, wzajemnego poszanowania i zrozumienia, dzieło nie skierowane przeciw nikomu; nie p r z e c i w k o , ale dla*.

Z drugiej strony napotykam nadmiar informacji. Np. przy „autoportretowaniu” nadawcy: kiedy się nadawca, zunifikowany z odbiorcą sam opisuje pod kątem jakiegoś istotnego dla intencji aktu kryterium. Tym kryterium jest więc siła. Nadawcy przekonuje o niej przez wyliczanie własnych szeregów i przez dodanie sojuszników. Czyni to np. przez wyliczanie grup społecznych tworzących cały zbiór (por II) i wreszcie przez kwantyfikatory ogólne (*wszyscy, każdy* itd.) lub deskrypcje jak w II 3, 5, 6, 7, 8.

3.4 Irracjonalność, sprzeczność, nielogiczny wniosek?

Oba przytoczone teksty znamy z prasy: rozpowszechniły je środki masowego przekazu. Wiąże się to ściśle ze zmianą sytuacji, której dotyczą. Zmiana ta umożliwiała autentyczność publicznego (instytucjonalnego) komunikowania, dopuszczała do głosu dramatyzm niepewności rozwiązań, na które się oczekiwało, rozwiązań z różnymi, wyobrażalnymi możliwościami, bez reżyserii, bez teatru z gotowym scenariuszem. Oczywiście że taka zmiana wyciska natychmiastowe konsekwencje na przyzwyczajeniach przeciętnego odbiorcy. Zamiast obojętnej lub niechętniej postawy wobec problematyki codziennej polityki, zamiast jej unikania lub w najlepszym wypadku przymuszonej (z poczucia obo-

wiązku) recepcji – odkrywamy naraz postawę rozbudzoną, pełną energii, aktywną, świadomą. W tej sytuacji zwiększa się wprawdzie zapotrzebowanie na b e z p o ś r e d n i o ś ć aktu komunikacji, rozbudzane w miarę przełamania tabu. Ale ponieważ konwencja czytania między wierszami i „dawania do zrozumienia” między wierszami ma już stałe miejsce wśród używanych w tym społeczeństwie kodów, byłoby niemal nietaktem wymazać ten kod całkowicie.

Największy użytek czyni z tego Papież. Wrażenie to zawdzięczamy nie tylko długości jego tekstu. Najwięcej tu zwrotów do odbiorcy. Mówca postępuje tak, jak gdyby koniecznie chciał ująć zespół potencjalnych odbiorców w sieć pojęć i adresów o na tyle gestych oczkach, że nikt nie pozostanie z poczuciem, że nie został dotknięty wskazującym „gestem” (palca Papieskiego). Kiedy się spełni owo perfomatywne dotknięcie gestem językowym, dochodzą do głosu metafory. Kościół posługuje się językiem metaforycznym tradycyjnie. Metafora należy do samej instytucji Kościoła. Tradycyjnym źródłem metafory chrześcijańskiej jest Biblia. Papież czerpie jednak oprócz tego z jeszcze jednego źródła. Jest nim polska literatura narodowa. Papież odwołuje się do założonej, ogólnej, powszechnej znajomości tego swoistego kodu⁷. Zakłada, że Biblia z zespołem wchłoniętych przez języki europejskie idiomów i zwrotów frazeologicznych składa się na systemy leksykalno-semantyczne tych języków i określa w jakimś stopniu sposób myślenia rodowitego użytkownika takiego języka. Tak samo wciska się (lub powinno się wcisnąć) do myślenia, do widzenia świata to, co zostało odbite w literaturze narodowej i wtopiło się w semantykę języka narodowego. Jednak splot obu tych kodów: chrześcijańskiego biblijnego i narodowego polskiego w jednym krótkim tekście wywołuje wrażenie sprzeczności, które może być traktowane jako sygnał s z y f r u . Przykładem na to jest chyba przeskakiwanie z kodu na kod w sekwencjach (np. II 4 – 5 – 7). Rozkaz „Wstańcie pasterze!” przenosi się w terażniejszość i odnosi do wyróżnionych w poprzedzającym wezwaniu tekście grup społecznych współczesnej Polski. Po tym, w odcinku 7. nadawca inicjuje wspólną modlitwę o odrodzenie Polski cytując słowa modlitwy Konrada z Wyzwolenia Wyspiańskiego („...daj nam żywą”) i zaopatruje te słowa uwagą antycypującą nie wyrażone dosłownie, ale możliwe zastrzeżenia, że modlitwa ta dotyczy wszystkich, i jednoczy wszystkich, to jest także niewierzących, a więc i nie uczestniczących w modlitwie Polaków.

Z irracjonalnością graniczą także zbyt śmiało uogólnienia i abstrakcje, zwłaszcza jeśli mają pełnić funkcję remediów na konkretne trudności. Do takich abstrakcji zaliczyłabym równość *Polska = wielka rodzina* (I 1 i 2). Innym przykładem irracjonalności są wielkie⁸, a z tego powodu aż puste abstrakcyjne, choć pożyteczne słowa jak wolność, sprawiedliwość, uczciwość, prawda, szacunek dla uczciwej pracy i dla człowieka. Mają być deskryptorami na nowo pojmowanego socjalizmu. Tymi wyrazami się go definiuje. Stoją one w opozycji do o p i s ó w , którymi się posługuje Papież zamiast pojęcia (por. II 8). Stoją także w opozycji do tych aktów mowy, które są działaniem rytualnym, których wartości prawda (nie fałsz) nigdy nie neguje, których powodzenie nie może nigdy lub musi być zawsze poddawane w wątpliwość: dzielić się opłatkiem, błogosławić.⁹

3.5 Bezpośredniość a gest.

Stosunkowo łatwo rozróżnić akt bezpośredni od pośredniego, dopóki chodzi o szklanki wody, solniczki, okna, złe psy itd. Przeciwstawia się sobie wtedy po dwie możliwości: akt bezpośredni, „eksplicytny”: *Daj mi (proszę) szklanke wody! Zamknij (proszę) okno! Strzeż się (ostrzegam) psa!* i akt pośredni z „implicite” wyrażoną intencją: *Mam pragnienie. Ciągnie (mi) od okna. Ten pies gryzie.* Dla odbiorcy aktu bezpośredniego nie ma podobno możliwości ani nie ma potrzeby interpretacji. Jeżeli to

⁷ Podobną rolę pełni zresztą jako jedno z istotnych źródeł kodu literatura we współczesnej liryce krajowej. (Pisarkowa w druku).

⁸ Por. np. Orwell 1961: 342-3: „Meaningless words: [...] *democracy, socialism, freedom, patriotic, realistic, justice*”.

⁹ Interpretacja może tu zależeć od tego, czy dokonuje jej wierzący czy nie, powodzenie aktu zależy od podobnych warunków (ew. jeszcze od tego, czy podlega mu praktykujący czy nie).

prawda, znaczyłoby, że akt bezpośredni jako znak funkcjonuje tak, jak gdyby był sygnałem. Inaczej niż symbol. Mógłby zostać zastąpiony przez gest, przez działanie. Działaniem zresztą jest na mocy definicji, a w wypadku niektórych aktów mowy chodzi wręcz o to, że są one stowarzyszone z koniecznymi czynnościami. Czynności takie spoczywają w pierwotnych, pochodnych fazach klasycznego performatywnego aktu chrztu, który jest obmyciem, a potem dotknięciem wodą, a potem dotknięciem święconą wodą. Czynnością manualną było pierwotnie błogosławienie – dotknięcie błogosławiącą ręką (dalekie echo dziś jeszcze trwa w praktykach tzw. uzdrowicieli: healerów, jak np. znany w Polsce Harris). Takim aktem-czynnością jest składanie życzeń z równoczesnym łamaniem się opłatkiem na Boże Narodzenie (dodatkowa czynność jedzenie) lub jajkiem na Wielkanoc. Wszelki rytuał każdego zinstytucjonalizowanego kościoła i innych instytucji opierających swoje praktyki i k o d y częściowo na tradycji zawiera jakieś formy przejściowe takich bezpośrednich, zrytualizowanych aktów, które jeszcze nie są lub już s ą czystymi aktami mowy.

Siedem sakramentów katolickich, dwa protestanckie, klasyczne scenariusze ceremonii pogrzebowych, ślubnych itp. w różnych kulturach byłyby wdzięcznym przykładem do analiz z punktu widzenia teorii aktu mowy. Wsparłyby one sugestię, że mocną pozycję mają w łańcuchu stadiów ewoluujących form, które poprzedzają ukonstytuowanie się bezpośredniego rytualnego aktu mowy – gesty, a konkretnie gest dotyku. Czasem przetrwa ów gest w formie szczątkowego frazesu, np. całuje rączki, odznaczenie orderem (gdy się order przesyła np. pocztą lub „umyślnym” choremu lub nieobecnemu bohaterowi odznaczenia). Ale wiele starych form skrzyżowanego aktu mowy i dotyku żyje także w życiu publicznym i w rytuałach instytucji: należy do nich i uścisk ręki przy powitaniu i pożegnaniu niby już ginący w społeczeństwach zachodnich, a jednak żywy jako gest towarzyszący przy wręczaniu dyplomów, przy publicznych powitaniach głów państwa (które się „spektakularnie” ściskają nie tylko rękami, ba i biorą za bary! i namiętnie całują). Pocałunki te nie mogą być miernikami rzeczywistych ładunków pozytywnych uczuć wzajemnych, a jednocześnie nie są składnikami protokołu dyplomatycznego. Częściowo zrytualizowane imitują bezpośrednią komunikację autentyczną i pozainstytucjonalną, tworząc podstawy do nowych form, które, być może, otrzymają kiedyś swój status w instytucjonalnym rytuale.

Andrzej Wajda relacjonuje w którymś z starszych Zapisów rozmowę z Papieżem (długa), w czasie której Papież nieprzerwanie trzymał rozmówcę za przegub dłoni. Nie sądzę, że Jan Paweł II trzymał Wajdę tak długo i właśnie tak „bezpośrednio” – bo trzeba przyznać, że jest to forma (wyraz) dużej bezpośredniości, tak też jako skutek bezpośredniości rozumiem wrażenie, które ten akt wywarł na Wajdzie – że dotykał Wajdy j a k o Papież. Mimo to wydaje się samo przez się zrozumiałe, że właśnie j a k o Papież mógł sobie pozwolić nawet na aż taką formę bezpośredniości. Przy całej wiedzy o tym, że Obaj są Polakami, że są wielkimi Polakami, że są wielkimi i zaprzyjaźnionymi Polakami, że wobec tego narzuca się potrzeba bliskości (unifikacja nadawcy z odbiorcą) n i e można sobie wyobrazić sytuacji odwrotnej. Wysoki urząd Papieża otwiera przepaść między nim a rozmówcą. Aby zneutralizować, znieść dystans konieczne jest dla bezpośredniego aktu mowy stworzenie kontaktu fizycznego. Akt dotknięcia najwidoczniej należy do prymitywów komunikacji międzyludzkiej. Widzę go w bliskim sąsiedztwie sygnałów, na granicy stykającej go z bezpośrednim aktem mowy. Bezpośredni akt mowy wymaga krótkiej (małej) odległości: i między odbiorcą a nadawcą i między treścią, intencją i formą wyrazu. W bezpośredniej rozmowie „oko w oko” (face to face) postulat bliskości spełniać może dotyk; z odległości zastępują go z konieczności różne formy zwracania się do odbiorcy („dotykanie zaimkiem”), anafora (indeksy do wspólnej wiedzy), przemilczanie wiadomego. Może należą tu też naiwne, bezwstydnie naładowane uczuciowo, zdrowe, choć zużyte pojęcia, które funkcjonują już tylko jako sygnały pozytywnych «ciepłych» asocjacji: wolność, sprawiedliwość, socjalizm, miłość itp.

Jak więc brzmi odpowiedź na pytanie o rezerwy bezpośredniego aktu mowy we współczesnej polszczyźnie? – Żyją one nadal na wolności nie tylko w nie kontrolowanej strefie komunikacji prywatnej, ale także w instytucji. Są nawet konieczne wtedy, gdy trzeba przeprowadzić konkretne

działanie instytucjonalne na zbiorowym odbiorcy. Takie są np. akty rytualne. Ważnym składnikiem bezpośredniego aktu mowy jest wtedy, gdy jest to akt instytucjonalny, zapewnienie bliskości między partnerami aktu. Uzyskuje się ją środkami językowymi. Bliskość ta nie musi być synonimem równości. Komenda wojskowa (*Spocznij! Baczość!*) jest bezpośrednim aktem mowy, implikuje instytucjonalność, ale i nierówność między partnerami. Takie akty dotyczą działań najprostszych (podobnie chrzcić, błogosławić). Akty bardziej skomplikowane muszą się oprzeć na relacji równorzędnej lub imitującej równorzędą między partnerami, jeżeli mają być bezpośrednie. Wśród możliwych i skutecznych czynników neutralizujących nierównorzędność relacji istotną rolę odgrywa jednak bliskość, która wprawdzie nie jest równoznaczna z równością, ale nadaje się (jako neutralizator) do umożliwiania bezpośrednich aktów mowy, w zasadzie podobnych do sygnałów. Kryterium podziału aktów mowy na bezpośrednie i pośrednie wydaje się zresztą mało przydatne w zetknięciu z aktami bardziej skomplikowanymi. I taki chyba wniosek narzuca się z niniejszej analizy jako godny zapamiętania: zbyt mało uwagi poświęcono dotąd podzieleniu samych klasycznych typów aktu mowy na proste (prymitywy) i podstawowe, ale bardziej skomplikowane. Do prostych wypadka może zaliczyć chrzcić itp., a do bardziej skomplikowanych, choć podstawowych, nie tylko takie jak przekonywać, pocieszać, ale i łamać się opłatkiem, składać życzenia itp. Każdą z tych dwóch odmian trzeba również przy rozpatrywaniu opozycji bezpośredni vs pośredni traktować inaczej.¹⁰ Okazuje się przecież, że nawet owe bezsporne bezpośrednie akty mogą być sygnałem głębokich treści i ukrytych skomplikowanych aktów pośrednich.

L I T E R A T U R A

- Bogusławski, A. 1983a: An Analysis of Promise. W: *Journal of Pragmatics* 7: 607–627.
 Bogusławski, A. 1983b: A Reply to Jeff Verschueren. W: *Journal of Pragmatics* 7: 633–635.
 Orwell, G. 1961: *Collected Essays*. London.
 Pisarkowa, K. 1976: O szaleństwo w metodzie. W: *Teksty* 6(30): 22–41.
 Pisarkowa, K. 1986: O komunikatywnej funkcji przemilczenia. W: *Zeszyty Prasoznawcze* 27: 25–34.
 Pisarkowa, K. (w druku): O kodach współczesnej liryki krajowej.
 Watzlawick, P., Weakland, J.H., Fisch, R. 1974: *Change*. New York.
 Wierzbicka, A. 1987: *English Speech Act Verbs*. Sydney.
 Wunderlich, D. 1976: *Studien zur Sprechakttheorie*. Frankfurt/M.

¹⁰ Tedy zresztą przebiegają granice między różnymi kulturami etnicznymi. Powołam się na jeden znamieny przykład: na grupę czasowników kostytuujących akty niby konwencjonalne, „grzecznościowe” które Wierzbicka (1987) ujmuje w „The Thank Group”, a zwłaszcza czas. *apologize*, ale i cz. *greet* i inne. Akty odpowiednie uznaje Wierzbicka za „czyste” (to znaczy także: rzetelne, ‘sincer’) posłuszeństwo obligacjom społecznym, a nie za „interakcję osobistą”. Chodzi oczywiście o język angielski. Moje próby eksperymentowania z native speakerami polskimi prowadzą do wniosków odwrotnych. Polacy przepraszają, dziękują i pozdrawiają także lub głównie z osobistej potrzeby komunikacji „grzecznościowej” albo ją w ogóle odrzucają.

Z TAJNIKÓW SŁOWIAŃSKIEJ LEKSYKI o dwóch nazwach pana młodego

Kaszubskie *mīta* 'narzeczony, pan młody'

Tylko dwa słowniki kaszubskie wymieniają interesujący nas wyraz: *mirza* 'młodzieniec wstępujący w stan małżeński' (por. też *mirżeca / mirzyca* 'panna w stan małżeński wstępująca')¹ oraz *mīta* 'narzeczony, pan młody' (por. też *miřota* 'narzeczona, dziewczyna wychodząca za mąż, panna młoda')². Krzyżyki, którymi opatruje te wyrazy Bernard Sychta oraz ich zasięg, ograniczony do północnego skrawka Kaszub, świadczą o zanikaniu słów, których już eksploratorzy „Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich”³ nigdzie nie zastęszeli.

Na etymologię nazw naprowadza Gustaw Pobłocki, wymieniając kaszubskie verbum *mirzyć się* 'złączać się z kim', por. w związku z tym staropolskie *mirzyć* 'godzić, jednać'; również *mirzyć się z kim* 'złączać się, przymierze robić'.

Nazwa *mīta* 'narzeczony, pan młody' nie jest – jak się zdaje – znana w innych językach słowiańskich. Tym bardziej interesujący zdaje się być fakt, że jej ścisły odpowiednik odnajdujemy w języku rumuńskim.⁴ Chodzi tu o termin *mire*, określający przyszłego męża, począwszy od zaręczyn w cerkwi aż do czasu ślubu i wesela, obejmujący całe terytorium północno-dako-rumuńskie.⁵ Nazwa ta nawiązuje swym zasięgiem do rumuńskiego *nănas* 'starosta weselny i jednocześnie chrzestny dzieci młodej pary'.⁶ Skojarzenie zasięgu rumuńskiego *mire* z niewątpliwym sławizmem, jakim jest rumuńskie *nănas*, a także obecność w gwarach rumuńskich nazwy *mireasă* 'panna młoda' (tak według ustnej informacji prof. A. Weinsberga) skłania do przypuszczenia, iż również w wypadku rumuńskiego *mire* mamy do czynienia z interesującym archaizmem słowiańskim, przejętym najprawdopodobniej w czasie dość odległym. Jak wynika z danych załączonych przez V. Scurtu, dotychczasowe etymologie dalekie były od tego rodzaju przypuszczenia. Sugerowały one nawiązania do albańskiego *mirë* 'dobry, piękny' (co trudne do przyjęcia ze względu na inny wokalizm wygłosu), bądź do greckiego *μείραξ* 'młodzieniec', ewentualnie wiązały postać rumuńską z łacińskim *miles* 'żołnierz' i wskazywały tym samym na rzekomy czas powstania nazwy (gdy żołnierze rzymscy poczeli brać za żony dziewczęta autochtonki z podbitych przez siebie prowincji), bądź wreszcie określały słowo jako autochtoniczne, trako-dackie. W świetle tych wszystkich etymologii proponowana słowiańska geneza rumuńskiej nazwy wydaje się najbardziej prawdopodobna jako najbliższa formalnie i semantycznie słowiańskiej nazwie pana młodego zachowanej szczątkowo na Kaszubach. Zarówno kaszubskie *mīta* jak i rumuńskie *mire* stanowiłyby więc w tym ujęciu jedyne zachowane dziś ślady owej dawnej słowiańskiej nazwy.

*zεtь 'narzeczony, pan młody'

Znaczeniem podstawowym prasłowiańskiego *zεtь jest dziś szeroko rozpowszechnione w językach słowiańskich 'mąż córki', rzadziej 'mąż siostry' (tak też w staropolszczyźnie, czeskim, serbsko-chorwackim, bułgarskim i macedońskim)⁷. Znaczenie 'narzeczony, pan młody', poświadczane niegdyś w staro-cerkiewno-słowiańskim i staroruskim, zachowało się na dwóch krańcach Słowiańszczyzny: na

¹ Pobłocki 1887: 48.

² Sychta 1969, 3: 171.

³ Stieber, Popowska-Taborska 1964–1978.

⁴ Zwrócił mi na to uwagę pan profesor Adam Weinsberg, który ponadto udzielił mi istotnych objaśnień dotyczących form rumuńskich, za co składam mu w tym miejscu serdeczne podziękowanie. Słowa wdzięczności należą się również pani docent Wandzie Budziszewskiej, która służyła mi pomocą w bibliograficznych poszukiwaniach.

⁵ Scurtu 1966: 157–161.

⁶ Por. tamże, mapa na s. 159.

⁷ O czym bardziej szczegółowo por.: Trubačev 1959: 128 i n.; Szymczak 1966: 161–163.

jej południowym wschodzie (macedońskie, bułgarskie i serbsko-chorwackie *zet*) i – całkiem szczerkowo – na jej północnym zachodzie. W związku z tym ostatnim por. połabskie *zätēk* ≤ **zētikъ* utrwalone w zapisanym przez Henniga tekście pieśni o ptasim weselu: „Katü mēs Santik bayt? (*кто ъмѣше зѣтикъ быти”, czyli: ‘kto miał być panem młodym?’).

Odpowiednia forma w postaci niezdrobniałej ma już w połabszczyźnie znaczenie ‘zięć, mąż córki’.⁸ Eksploratorzy „Atlasu językowego kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich” zapisali w latach pięćdziesiątych na północnych Kaszubach tekst, rozpoczynający się od słów: „tē są χceš, zäckuy, żeńic...”, gdzie interesujące nas słowo wystąpiło w nie notowanej przez słowniki kaszubskie wersji semantycznej ‘narzeczony, kandydat na męża’. Również w Kuźnicy na Helu zapisano w tym czasie nazwę *žent* w nie spotykanym w innych wsiach kaszubskich znaczeniu ‘starający się’ (i w postaci z niezafrykatyzowanym *t*, świadczącej o szczególnej archaiczności tak wymawianej nazwy). Pisząc w swoim czasie o owych reliktowych znaczeniach form połabskich i kaszubskich,⁹ potraktowałam je jako semantyczne neologizmy. Jednakże wobec zachowanych na drugim krańcu Słowiańszczyzny tych samych znaczeń południowosłowiańskiego *zet*, a także wobec faktu, że wszystkie trzy znaczenia ‘zięć’, ‘mąż siostry’ oraz ‘narzeczony, pan młody’ poświadczane są również dla łacińskiego *gener* (związanego genetycznie ze słowiańskim **zētъ*) – przychyliłabym się obecnie do określenia reliktowo występującego słowiańskiego znaczenia ‘narzeczony, pan młody’ jako interesującego archaizmu peryferycznego. Stanowisko takie jest równocześnie zgodne z teorią T.V. Gamkrelidze i V.V. Ivanowa,¹⁰ którzy w owej wielości znaczeń obserwowanej we współczesnych językach indoeuropejskich widzą rezultat stosunkowo późnego zróżnicowania semantycznego ogólnoeuropejskiego rdzenia **ken-* o pierwotnym bardziej ogólnym znaczeniu podstawowym ‘pokrewieństwo, powinowactwo’, z którego to rdzenia wywodzą między innymi prasłowiańską postać **zētъ*.

L I T E R A T U R A

Gamkrelidze, T.V., Ivanov, V.V. 1984: Indoeuropejski jazyk i indoeuropejcy 2, Tbilisi.

Olesch, R. 1984: Thesaurus Linguae Dravaenopolabicae, Köln-Wien.

Pobłocki, G. 1887: Słownik kaszubski z dodatkiem idyotyzmów chełmińskich i kociewskich. Chełmno.

Popowska-Taborska, H. 1981/1982: Archaizmy semantyczne na północno-zachodnio-słowiańskiej peryferii językowej. W: Makedonski Jazik 22/23, 611–615. (Przedruk W: Popowska-Taborska, H. 1987: Szkice z kaszubszczyzny. Dzieje, zabytki, słownictwo. Gdańsk, 242–246.)

Scurtu, V. 1966: Termenii de înrudire în limba română, București.

Stieber, Z., Popowska-Taborska, H. 1964–1978: Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich 1–15, Wrocław.

Sychta, B. 1969: Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej 3, Wrocław.

Szymczak, M. 1966: Nazwy pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego. Warszawa.

Trubačev, O.N. 1959: Istorija slavjanskih terminov rodstva. Moskva.

⁸ Olesch 1984, 2: 930, 932.

⁹ Popowska-Taborska 1981/1982.

¹⁰ Gamkrelidze, Ivanov 1984, 2: 762.

CO JĘZYK MÓWI O PRAWDZIE?

1. „Cóż jest prawda” – pytał Piłat, a wraz z nim pytanie to stawiały i stawiają całe rzesze intelektualistów i zwykłych, zastanawiających się nad światem ludzi. W dziejach filozofii znane są różne teorie prawdy. Przypomnijmy ich mądre nazwy: korespondencyjna czyli klasyczna (dotycząca związku wypowiedzi lub sądów z rzeczywistością), koherencyjna (postulująca spójność między twierdzeniami jednej teorii, systemu, jako warunek ich prawdziwości), pragmatyczna w różnych odmianach (najogólniej mówiąc uzależniająca prawdziwość sądów od ich instrumentalnej przydatności w działaniu), semantyczna (Tarskiego, uściślająca teorię korespondencyjną), wreszcie performatywna (Strawsona, związana z krytką teorii semantycznej).¹

Najbliższa intuicyjnemu, potocznemu rozumieniu prawdy jako cechy wypowiedzi polegającej na przekazywaniu tego, co jest, co należy do rzeczywistości – jest teoria korespondencyjna w swojej wersji najprostszej, w której mówi się o prawdzie jako odpowiedniości między wypowiedzianymi sądami i rzeczywistością. Potoczna, uproszczona teoria prawdy² nie wnika w istotę tej odpowiedniości ani też kryteria jej ustalania, tj. to wszystko, co stanowi dylematy filozofii prawdy. Prawda w ujęciu potocznym ma przy tym dwa znaczenia: prócz określonego wyżej – także znaczenie samej rzeczywistości (przed taką dwuznacznością broni się oczywiście myśl filozoficzna).

Poza naukowo-filozoficznym i potocznym, codziennym spojrzeniem na problemy prawdy, odnotowania wymaga pojęcie prawdy religijnej, a może nawet nie zawsze ściśle religijnej, ale metafizycznej, a więc prawdy rozumianej jako treść wypowiedzi ukazującej to, co w rzeczywistości otaczającej człowieka istotne i ważne, determinujące prawdy cząstkowe i rozjaśniające sens życia. Również drugie z wymienionych wyżej znaczeń potocznej *prawdy* ma swój odpowiednik w metafizycznym spojrzeniu na świat: *prawda* tu także oznacza rzeczywistość, a dodatkowo przybiera znaczenie dla metafizycznego jej rozumienia najważniejsze: tego, co w rzeczywistości najbardziej istotne i ważne (co naprawdę *jest* w sensie tomistycznym), co nadaje sens wszystkiemu innemu, łącznie z życiem ludzkim.

To znaczenie jest często obecne w wypowiedziach zwykłych ludzi o świecie i życiu, choć może dziś rzadziej niż dawniej (i w wielu krajach Zachodu i Wschodu obecnie rzadziej niż w Polsce).

W tym artykule nie będzie rozważań filozoficznych, nie będzie też ankietowych badań rozumienia *prawy*. Spróbujemy natomiast pokazać wycinek tego, co dla sposobu potocznego ujmowania prawdy wynika z etymologii jej nazw w kilku językach (czy też grupach języków) europejskich; przyjrzymy się też pod tym samym kątem widzenia rozwojowi znaczenia wyrazu *prawda* oraz jego utartej frazeologii (w tym zakresie ograniczając się do jednego tylko języka – polskiego).

U podstaw tych rozważań leżą przekonania (bliskie sformułowanym dziś przez lingwistykę kognitywną) o ścisłym związku tego, co dzieje się w języku, w świecie słów, z samym doświadczeniem rzeczywistości i jego mechanizmami. Na to doświadczenie ma też istotny wpływ kultura, jej liczne kategorie, kształtujące ją mity i wierzenia oraz cechy społeczności, które ona utrwała.

2. O czym mówią etymologie?

Zacznijmy od nie budzącej wątpliwości historii leksemu greckiego *ἀλήθεια*. Jest on związany z doryckim przymiotnikiem *ἀληθής* ‘nie ukryty, prawdziwy’ (por. Boisacq 1950, 43: 554–55). Oba te wyrazy zawierają przedrostek negacji *α* oraz rdzeń występujący w czasowniku *λανθάνω* (aor. *ἔλαθον*, perf. *λέληθα* ‘jestem ukryty’). Por. też łaciński czasownik *lateo*. Rdzeń *ie*. o tymże znaczeniu

¹ Por. m.in. Chwedeńczuk 1984; Siemianowski 1986; Quine 1986.

² Nawiązuje tu do pojęcia tzw. „folk theories”, przejętego przez lingwistykę z antropologii (por. Holland-Quinn 1987), a mającego też swoje bliskie odpowiedniki w teoriach operujących pojęciami stereotypów (por. Putnam 1975) oraz prototypów (por. Lakoff 1986).

rekonstruuje Boisacq jako *la-dh-, *lǝ-dh-). Grecka nazwa prawdy jest zatem nazwą ‘tego, co nie ukryte, co jawne’.

Zupełnie inne ujęcie prawdy wynikałoby z etymologii łacińskiej *veritas* (a tym samym fr. *vérité*, wł. *verita*, hiszp. *verdad*, niem. *Wahrheit*, stc. *věra*, pol. *wiara*, ros. *wiernyj* itd.), gdyby przyjął hipotezę Waldego-Hofmanna (1954, 2: 768); według autorów tego słownika *veritas* i *verus* wiążą się z rdzeniem ie. **vel-* ‘chcieć, wybierać’.³ *Veritas, propositio vera* oznaczałyby sąd, przekonanie, które człowiek wybiera, na które się decyduje (może z inną modalnością: ‘na które powinien czy też musi się zdecydować – wobec jego oczywistości?’).

Jednakże nie jest to etymologia ogólnie uznana – o powiązaniu z rdzeniem **vel-* nie wspominają Kluge, Vassmer, Onions i inni etymologowie.

Z drugiej strony zarówno Kluge jak i Vassmer podają wśród form pokrewnych goc. *unwērjan* ‘unwillig sein’, Kluge także stwniem. *alawāri* ‘freundlich’ i (pod h. albern) stnord. *alvāra* ‘Wohllwollen’ – znaczenia te mogłyby poświadczać stary związek rdzeni **ver-* i **vel-*.

Jeszcze inny punkt wyjścia ma angielski leksem *truth*: według Kleina (1971: 786) *true, truth* (a także *trust, truism*) pochodzą od ie. rdzenia **dru-* ‘twardy, mocny’. Od tegoż rdzenia wywodzą się niem. *treu* ‘wiemy’, ps. **sъdorvъ* (m.in. pol. *zdrowy*) oraz ang. *tree* i bałtoślówiańskie **derya* (por. *drzewo*, ros. *derevo* itd.).⁴

W językach słowiańskich mamy do czynienia z czterema leksemami odpowiadającymi łacińskiej *veritas*: *prawda*, stc., ros. *istina* i stc. *rěsnota*, słoweń. *resnica*.

Leksem *rěsnota* pochodzi od przymiotnika **rěsъnъ*; nie zaświadczonego w stc., ale występującego w zn. ‘verus’ również w języku słoweńskim (por. też słoweń. rzeczownik *resnica*). Fraenkel zestawia te wyrazy z litewskim *reikšti* ‘odkrywać’, *raiškùs* ‘oczywisty’. Mamy tu więc do czynienia znów z prawdą jako ‘tym co odkryte, jawne, oczywiste’.

Derywat *istina*, podobnie jak jego podstawa: przymiotnik *istъ*, nasuwa trudności interpretacyjne. Sławski za najprawdopodobniejszy uznaje związek słow. *istъ* z łot. *īsts* ‘prawdziwy, rzeczywisty’ oraz lit. *ysčias* ‘wyraźny, widoczny’; Vassmer sądzi, że *istъ* może być związany z *ýskus, ýškus, éiškus, áiškus* ‘jasny’ (por. *iskra*). Ta etymologia łączy – jako jedyna – prawdę z światłem, jasnością. Trudno powiedzieć, czy przy jej przyjęciu prawda byłaby tym, co widoczne (bo jasne) czy też tym, co oświeca, co jest dla człowieka światłem.

Jednakże ten sam Vassmer za bardziej prawdopodobną uważa etymologię Toporowa, w myśl której słow. *istъ* to pierwotnie twór zaimkowy **is-to*, analogiczny do łac. *iste* o znaczeniu ‘ten, ów’.

Przy uznaniu za właściwą tej etymologii droga wiodłaby od zn. ‘ten’ do zn. ‘właśnie ten, ten a nie inny’, ‘rzeczywisty’, ‘prawdziwy’.

Leksemem, którego etymologia w tym tekście szczególnie nas interesuje, jest *prawda*. O historii tego wyrazu w językach słowiańskich wiemy dość dużo, przede wszystkim dzięki pracy G. Eriksson (1967), choć z interpretacją przytaczanego przez autorkę materiału trudno się zgodzić.

Nie ulega kwestii, że *prawda* jest starym derywatem słowiańskim. Wydaje się, że wbrew Eriksson (219 i n.) podstawą jego jest przymiotnik *pravъ* (a nie czasownik *praviti*); prof. Sławski w Słowniku prasłowiańskim (1: 63) pisze „*pravъda* ‘sprawiedliwość, prawda’ <*pravъ* ‘sprawiedliwy, prawdziwy, prawy, prosty’”. Pierwotnie znaczenie przymiotnika *pravъ* wiąże się zapewne (jak na to wska-

³ Podobnie Bartholomae 1905: 1360. Pokorny 1959: 1137 wymienia pod hasłem *uel-* m.in. avest. *var* – ‘wierzyć’, natomiast odpowiedników łacińskich, germańskich i słowiańskich nie podaje.

⁴ Autorzy Słowników etymologicznych różnią się między sobą co do podstawowego znaczenia rdzenia *dru-* (inne jego postacie notowane przez Pokornego to: *deru-*, *doru-*, *dr/e/u-*, *dro u, dreu/*). Pokorny za pierwotną uważa nazwę cechy: ‘twardy’, za wtórną – nazwę drzewa (pierwotnie być może dębu). Walde-Hofmann 1954, 2, 384-85, 765, Klein, Sławski, Vassmer za pierwotne uznają znaczenie ‘drzewa’ i od niego ewentualnie wywodzą nazwę cechy ‘mocny’ (u Kleina np. czytamy: „Base *dru-* orig. meant ‘as firm as a tree’”).

zuje Vassmer) z rdzeniem *pro-/prō-*.⁵ Rdzeń ten, o pierwotnym znaczeniu ‘naprzód’ widzi Pokorny (813–815) m.in. w gr. *πρόμος* ‘wódz’, łac. *pronus* ‘pochylony naprzód’, a także łac. *probus* ‘dobry, szlachetny’ i słow. *prostъ*. W tekstach słowiańskich (np. w stc., strus., bułg.) poświadczony jest znaczenie *pravъ* ‘prosty’; ono to było punktem wyjścia zarówno znaczenia ‘sprawiedliwy, rzetelny’, jak i (chyba wtórnie, o czym dalej) ‘prawdziwy’. (Znaczenie ‘dexter’ jest zapewne też wtórne: *prawa ręka* to ‘dobra, lepsza ręka’.⁶)

Leksem *prawda* w znaczeniu ‘veritas’ charakterystyczny jest przede wszystkim dla języków zachodniosłowiańskich. Eriksson (81 i n.) notuje go w gómołużyckim (obok leksemu *wjernosc*) jako odpowiednik łac. *veritas*, w st. czeskim i st. polskim w znaczeniu ‘veritas’ i ‘iustitio’, w ukr. w znaczeniu ‘veritas’. W pozostałych językach wschodniosłowiańskich i pld.-słowiańskich *veritas* tłumaczy się głównie jako *istina* (w słoweńskim *resnica*); w serbo-chorwackim pojawia się też *prâvda*; w języku rosyjskim obecnie *pravda* jest mniej nacechowana stylistycznie i częściej używana w różnego typu tekstach niż *istina*. Natomiast w staroruskim *prawda* ma przede wszystkim znaczenie prawnicze, oznacza ‘umowę’, ‘wyrok’, często ‘sąd Boży’. Znaczenie ‘procesu’, ‘prawa’, ‘sprawiedliwości’ miała też *prawda* w staroserbskochorwackim (Eriksson 1967: 221). W związku z tymi znaczeniami pozostaje hipoteza Eriksson, która sądzi, że punktem wyjścia dla *prawdy*, podobnie jak i przymiotnika *prawy* był czasownik *praviti*, który miałby powstać (nie wiadomo od czego) gdzieś w basenie Wisły, pierwotnie jako termin handlowy.⁷ Ruska *pravda* w zn. ‘sądu Bożego’ zdaniem Eriksson wskazuje na wpływ germański, jako że instytucje „Sądów Bożych” zapożyczyli Słowianie od Germanów. Hipoteza Eriksson wydaje się mało przekonująca. Przede wszystkim nie wyjaśnia ona pochodzenia czasownika *praviti*, poza tym lekceważy przekonującą etymologię przymiotnika *pravъ*, wspartą analogicznym rozwojem ie. **prem-*, występującego w różnych językach słowiańskich w znaczeniu *prosty*, ale także podobnie jak *pravъ* w zn. etycznym: ‘uczciwy’ (ros. *прямой*), ‘serdeczny, uprzejmy’ (słowac. *priamy*, pol. z czeskiego – *uprzejmy*, por. Vassmer 3: 394–95). Istotny jest też analogiczny rozwój znaczeniowy antonimu *křiv-* od znaczenia kierunkowo-przestrzennego do etycznego (por. czes. *křivý*, m.in. ‘nieprawidłowy, kłamliwy’, pol. *krzywda*, *krzywdzić*) a także znaczenia ‘lewy’ (w serbochorw. *křiv*, w łot. *krēiss*), zob. Vassmer 2: 376, Sławski 4: 190–191, por. też przypis 6.

Przebiegając raz jeszcze myślą zgromadzone tu hipotezy etymologiczne różnych nazw *prawdy*, możemy stwierdzić, że w sposobie ich powstawania ujawniają się związki *prawdy*:

– z tym, co nie ukryte, jawne, oczywiste (gr. *ἀλήθεια*, słoweń. *resnica*). Ta struktura sugeruje rozumienie *prawdy* jako rzeczywistości, z podkreśleniem jej oczywistego charakteru (tak często akcentowanego przez filozofię), ale zarazem przeciwstawności wobec tego, co ukryte, czego człowiek

⁵ O innych etymologiach psl. **pravъ* zob. Eriksson 1967: 213. Szczególnie godna odnotowania wydaje się hipoteza etymologiczna L.R. Palmera, na której opierają się w swoich wywodach Ivanov i Toporov 1978: 236–237. Wiążą oni przymiotnik *pravъ* z ie. **per-/por-* o pierwotnym znaczeniu ‘granicy, działu’; wtórnie także m.in. z *pora* i – *oparciem*, którym byłyby prawo i *prawda*. Jest to ujęcie *prawdy* zbliżone do etymologii ang. *truth*, choć o innym punkcie wyjścia.

⁶ Znamienny jest analogiczny rozwój dwóch rdzeni: psl. **lěv-* (ie. **lai u-*) i psl. **prav-:lěv-* oznaczał (prawdopodobnie): ‘krzywy’ → niewłaściwy, zły → ‘sinister’; *prav-* ‘prosty’ → ‘właściwy, dobry’ → ‘dexter’. Na temat *prawego* i *lewego* w językach słowiańskich zob. N.I. Tolstoj 1965: 133–141; o powiązaniach *prawego* i *lewego* z wartościowaniem w starzych mitach i rytuałach zob. V.V. Ivanov, V.N. Toporov 1978: 91–98.

⁷ Eriksson pisze: „Nous supposons que le verbe *praviti* été créé dans une zone bilingue germano-slave. L’opposition ‘envoi – acquisition’ qui reflète la réciprocité des relations slavo-germaines est probablement très ancienne, caractérisant le nid verbal de *prav* dans la plupart des langues slaves” (l.cit.: 218). „L’analyse sémantique du nid *prav-* a démontré, que le sens concret ‘ligne droite’ de l’adjectif *pravъ* est secondaire et que le point de départ du nid doit être cherché dans le verbe *praviti*. Les recherches étymologiques ont indiqué que le nid *prav-* n’a pas de parents dans les autres langues indoeuropéennes et, en outre, que, probablement, le nid *prav* n’a pas débuté avant le premier groupement dialectal – slave de l’Ouest – slave de l’Est.” (l.cit.: 228). Nie ma tu miejsca na dyskusję z poglądami Eriksson, które w tym zakresie wydają się nie do przyjęcia zarówno z punktu widzenia metodologicznego, jak i danych empirycznych.

nie widzi, do czego nie ma dostępu. Tym samym, tłem prawdy staje się tu to, co nie poznane, co jest tajemnicą;

– z tym, co jasne (co jest światłem dla człowieka – lub też tylko z tym, co jest widoczne) – por. jedna z hipotez związanych z pochodzeniem *istiny*;

– z tym, co mocne (twarde), a więc dające oparcie, wiarygodne (ang. *truth*). Ta etymologia może się odnosić do rzeczywistości, faktów, ale też do wiarygodnych twierdzeń na temat rzeczywistości;

– z tym, co wybrane jako przekonanie (?) (łac. *veritas* i pochodne, jeśli przyjąć ich związek z rdzeniem **vel-*). Byłaby to etymologia odwołująca się do rozumienia prawdy jako sądu o rzeczywistości;

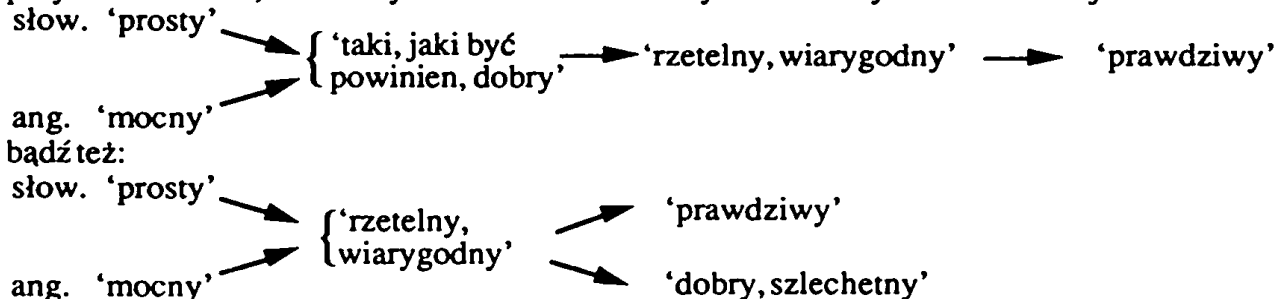
– z tym, co proste i prowadzące naprzód; być może jest to związek pośredni, bezpośredni zaś ze znaczeniem ‘dobre, takie, jakie powinno być’ (cz., pol., itd. *prawda*).

Można się zastanawiać nad tym, czy związki metaforyczne, a także etyczne, które ujawniają się w etymologiach prawdy, mają jakieś uzasadnienie w cechach poszczególnych grup etnicznych, dla których są one charakterystyczne. Czy metafora twardości i siły, a tym samym aspekt wiarygodności – wiąże się w sposób istotny z mentalnością germańskich przodków dzisiejszych Anglików? Czy widzenie prawdy jako tego, co dobre, a metaforycznie – proste i prowadzące prostą drogą mówi coś o Słowianach? Czy mówi też coś o nich utrwalone w budowie słowa *istina* dostrzeżenie blasku, jasności prawdy (jeśli słuszną jest sugerująca tę metaforę etymologia)? Czy ewentualny związek łac. *veritas* z *velle* byłby odbiciem sięgającego w głąb psychiki i akcentującego rolę woli spojrzenia przodków starożytnych Rzymian? Pozostawmy te zdania w ich modusie pytającym, nie ulegając nawet pokusie nadania im charakteru pytań sugerujących.

3. Znaczenia prawdy

Z kolei prześledzimy rozwój znaczeniowy polskiej *prawdy* na tle ogólnosłowiańskim. Pierwotne znaczenie przymiotnika *prawy* ‘prosty’, podobnie jak i znaczenie do dziś utrwalone ‘dexter’ nie znalazło odbicia w wartości semantycznej derywatu *prawda*. Silny natomiast był w językach słowiańskich związek *prawdy* ze znaczeniem ‘sprawiedliwości, rzetelności, szlachetności’. Jednakże w obrębie polszczyzny znaczenie to, notowane w słowniku staropolskim w powiązaniu ze znaczeniem prawniczym (4. ‘postępowanie zgodne z zasadami moralnymi lub prawnymi, sprawiedliwość, iustitia’) u Mączyńskiego, Knapiusza, Lindego w ogóle się już nie pojawia. Zamiast *prawdy* utrwała się w tym znaczeniu *prawość*, w średniowieczu również *prawota*, a przede wszystkim pośrednio pochodna od *prawdy* *sprawiedliwość*.

Znaczenie ‘szlachetności’, ‘dobra moralnego’ poza *prawdą* pojawia się też w rzecz. *truth* (i przymiotniku *true*). W obu tych leksemach możemy mieć do czynienia z rozwojem:



Ciekawe, że łac. *veritas*, fr. *vérité*, wł. *verita* i hiszp. *verdad* – znaczenia ‘dobra moralnego’ (a wraz z nim i znaczenia sprawiedliwości) nie mają, podobnie słow. *istina* i *resnica*. Można by więc sądzić, że znaczenie to nie jest pochodne od ‘prawdziwości’, lecz rozwijało się od znaczeń konkretnych (‘ruchu w przód’ lub ‘twardości, mocy’) i ewentualnie stanowiło właśnie podstawę rozwojową dla znaczenia ‘prawdziwości’.

Dodatkowym argumentem w tej sprawie może być rozwój rodziny słowotwórczej z rdzeniem *ie. *reg-*, por. łac. *regere* i *rectus*, stniem. *recht* ‘prosty’, ‘właściwy’, ‘prawdziwy’ (później, jeszcze w śrgniem. rzadko, ‘dexter’, por. Kluge: 588).

Polska *prawda*, podobnie jak i jej innojęzyczne odpowiedniki, od początku (tj. od średnio-wieczna, objętego przez zapisy słownika staropolskiego), łączy dwa znaczenia:

1. rzeczywistości, stanu faktycznego (= zn. przedmiotowe) oraz 2. sądu (sądów) (czy też zawierających je wypowiedzi) adekwatnego/ych wobec tej rzeczywistości (= zn. podmiotowe). Nie można mieć stuprocentowej pewności co do tego, które z tych znaczeń w wypadku leksemu *prawda* było pierwotne, które powstało na skutek przesunięcia metonimicznego. Jeżeli punktem wyjścia było znaczenie przestrzenno-kierunkowe ‘prosty’ – najpierw pojawiło się zapewne znaczenie podmiotowe: ludzkie drogi prawdy to drogi proste, natomiast drogi kłamstwa – kręte, krzywe. Jeżeli znaczenie ‘*veritas*’ pojawiło się na zasadzie przesunięcia od znaczenia ‘dobra moralnego’ – wydaje się również prawdopodobniejsze znaczenie podmiotowe jako pierwsze: byłoby ono wynikiem zawężenia zakresu, jedną z odmian ‘dobra moralnego’. Jednakże jest też możliwe przesunięcie od ‘tego, co dobre’, ku ‘temu, co prawdziwe’ nie w sensie podmiotowym; przecież istnieje bardzo stara, w różnych kulturach spotykana myśl o istocie rzeczywistości jako czymś dobrym. Moglibyśmy więc mieć tu do czynienia z pierwotnym znaczeniem *prawdy* ‘*veritas*’ w sensie ontologicznym, przedmiotowym, a zarazem wartościującym, ze znaczeniem charakterystycznym dla myślenia religijnego.

Inne, notowane na ogół w słownikach znaczenia *prawdy* i wyrażen ją zawierających (a podobnie fr. *verité*, ang. *truth*, niem. *Wahrheit*) łatwo wyjaśniać jako różnego typu przesunięcia metonimiczne: *prawda* w sensie ‘wiedzy objawionej, religijnej’, *prawdy* jako ‘pewniki, aksjomaty’, ‘dogmaty’ – to zawężenia lub przesunięcia metonimiczne zn. podmiotowego, *prawda sztuki*, to ‘zgodność różnego typu ekspresji artystycznej (a nie tylko sądów) z rzeczywistością’; *życie w prawdzie* to ‘życie zgodne z poglądami, a poglądy zgodne z rzeczywistością’ (rzeczywistością po prostu lub rzeczywistością Bożą).

4. Co da się wyczytać z frazeologii?

W ostatniej części tego studium chciałabym zastanowić się nad tym, jakie cechy i relacje prawdy wobec człowieka, świata i innych pojęć stabilizują się w utartych związkach wyrazowych⁸ i przysłowiaach polskich⁹.

Prawda jest tym, co ludzie odkrywają, uświadamiają sobie, czego szukają – nie jest więc zawsze czymś oczywistym, łatwym, rzucającym się w oczy. (Do) *prawdy* trzeba *dochodzić* – i *czekać na nią*, jak mówi Norwid.¹⁰ Jednocześnie jednak „prawda jak oliwa, na wierzch wypływa” – uczy przysłowie. *Zatajana, zakrywana, skrywana – ujawnia się* lub też *jest ujawniana przez tych, którzy o nią walczą*. Na ogół mało jej na świecie: „Dawne, ale prawdziwe uczy nas przysłowie, / Ze pijany a dziecię małe prawdę powie” (Potocki, Jowialia).

Prawda, zwłaszcza *naga prawda*, *cała prawda* bywa *gorzka* (por. też przysłowie: „Prawda gorzka potrawa”), *smutna*, *bolesna*, *przykra*, *trudna* dla tego, kto *spogląda jej w oczy*. Tę gorzką *prawdę* ludzie ludziom *wygarniają*, *rabiają (w oczy)*. Są tacy, którzy się *od prawdy odwracają*, *mijają się z nią*, *boją się jej*, są od niej *dalecy*, tacy, których „prawda w oczy kole”.

⁸ Dla celów tego artykułu wygodne jest posługiwać się wyrażeniem *utarte związki wyrazowe*, obejmującym zarówno związki idiomatyczne (jednostki słownikowe), jak i związki nieidiomatyczne, odpowiadające *łączliwym* w tradycji terminologicznej S. Skorupki.

⁹ Warto odnotować artykuł G.M. White'a 1987, który podkreśla związek przysłów z „istniejącymi modelami doświadczenia społecznego” (155) oraz metaforami językowymi. White pisze m.in.: „This notion of ‘frozen’ metaphors applies well to proverbs, which are among the most formulaic and standardized types of metaphorical usage” (154).

¹⁰ „Prawda się razem dochodzi i czeka” to koda puentująca wiersz „Idee i prawda”, który stanowi 42 ogniwo cyklu „Vade-mecum”.

A przecież „Co prawda to nie grzech”, „Przyjaciel jest, co prawdę mówi”. Toteż wielu jest takich, którzy wybierają drogę *prawdy*, nią kroczą, *prawdę głoszą*, *dają jej świadectwo*, *żyją nią i dla niej*. Takich, którzy mówią o *świecie i blasku*, o *słońcu i płomieniu*¹¹ *prawdy*, którzy wyczekują *zwycięstwa prawdy*, którzy gotowi są *dla niej oddać życie*. Prawda pojawia się często w powiązaniu z *dobrem i pięknem*, tj. jako jedna z najwyższych wartości. Jest to *prawda absolutna, ostateczna* w odróżnieniu od *prawd względnych, cząstkowych*. Często mówi się jednym tchem o *prawdzie i sumieniu*, *prawdzie i szczerości*, *prawdzie i miłości*; przeciwstawiamy *prawdę fałszowi*, *kłamstwu*, *obłudzie*. Mówimy o *prawdzie rozumu i prawdzie serca*, tj. o *prawdzie poznawanej rozumem lub sercem*; o *prawdzie czyjejs: mojej, twojej, waszej, swojej* itd. Mówimy też o *prawdzie naukowej* – i *prawdzie objawionej*; *prawdach boskich i ludzkich*, a także o *prawdach martwych i żywych*.

Interesują nas *owoce prawdy*, czasem *gorzkie*, czasem *błogosławione*. Pragniemy *całej prawdy i tylko prawdy*, odrzucamy *półprawdy*, martwimy się i oburzamy, jeżeli w czyjejs wypowiedzi *nie ma krztyny (ani źdźbła) prawdy*, jest w nas *głód prawdy*.

W szeroki obieg polskiego języka sakralnego (i nie tylko sakralnego) weszło wiele wyrażeń i fraz biblijnych, zwłaszcza nowotestamentowych, zawierających leksem *prawda*: słowa Chrystusa: „Ja jestem drogą, prawdą i życiem” (Jan 14, 6), zwroty: *trzymać się prostej drogi prawdy* (2 Tm 2, 15), *zejść z drogi prawdy* (Jk 5, 19), *być z prawdy* (1 Jan 3, 19), *trwać przy prawdzie* (Ga 5, 7), *prawda was wyzwoli* (Jan 8, 32), *W Duchu i prawdzie* (Jan 4, 23), *uświęcić w prawdzie* (Jan 17, 17), *współweselić się z prawdy* (1 Kor 1, 16). Wszystkie one nadają *prawdzie* wartość bardzo pozytywną, najczęściej sakralną.

Z tych obiegowych użyć można wyciągnąć wnioski co do utrwalonej w języku ogólnym metaforyki *prawdy*: jest to metaforyka przestrzenno-kierunkowo-ruchowa (*głęboka prawda*, *dochodzić (do) prawdy*, *drogi prawdy*), metaforyka światła (*blask*, *słońce*, *promień*, *światło prawdy*), smaku (*gorzka prawda*). *Prawda* jest często personifikowana lub przynajmniej animizowana (*naga prawda*, *prawdy martwe i żywe*, *mijać się z prawdą*, *zabić prawdę*, *wskrzesać ją*, *zwycięstwo prawdy*, *prawda wyzwala*), w inny sposób konkretyzowana (*ukrywać i odkrywać prawdę*, *szukać jej*, *wygarniać ją*, *rąbać*, *prawda w oczy kole*; porównanie *prawda jak oliwa*; *źdźbło*, *ziarno*, *ziarno prawdy*); z konkretyzacją wiążą się też metafory przestrzenno-ruchowe, smakowe, świetlne. Te kierunki przenośności zachowują się w języku licznych poetów, często – jak choćby u Norwida¹² – zdumiewając bogactwem formy i treści.

Utarta łączliwość polskiej *prawdy* mówi o tym, że często *prawdę* kategoryzujemy i że zwracamy uwagę na liczne relacje pomiędzy człowiekiem a nią: na to, że bywa ona *ukrywana* – i *odkrywana* przez człowieka, że człowiek może się z nią *mijać* lub *iść jej drogą*, że może ona być dla niego *gorzka*, *bolesna*, ale może też być jednocześnie tym, co *wyzwala*, co jest dla niego *źródłem radości*

¹¹ Por. w znanym wierszu Asnyka „Do młodych”: „Szukajcie prawdy jasnego płomienia (Szukajcie nowych, nie odkrytych dróg”. Ogólnie znane cytaty z poezji można traktować podobnie jak przysłowia, jako należące do formuł obiegowych.

¹² Oto kilka przykładów użyć przenośnych *prawdy* z jego poezji: „Kto ci obetrze pot z bladego czoła? / Jeśli nie prawda, Weronika sumień” (I 274); „A czas jest (...) Gdy prawda, nogą cierń depcą bosą, / Może już spyta: Czemuś nieszczęśliwy?!” (III 390); „Pejzaż, azali nie jest księga prawdy, / Z której się umysł uczy od tak dawna?” (V 313). „Prawdy powietrze, / Póki jest czyste, wszystko się rozwija ”. (III 460); „By odepchnąć grzmot prawdy walnej, / Niech w dzwoneczki fijołków dzwonią” (IV 462). Jak widać z tych przykładów, poeta wychodzi (co oczywiste) poza obiegowe metafory *prawdy* – jest ona dla niego *księgą*, *powietrzem*, *grzmotem* (gdzie indziej również *kamieniem*, *nasieniem*, *opończa*, *kagańcem* itd.). Wiele z tych metafor czytelnik odbiera jako wyrażenia odkrywające bliskie także i jemu skojarzenia *prawdy* z różnymi elementami świata. Tak więc w zasadzie również w języku poetyckim można szukać językowego obrazu *prawdy* właściwego danej kulturze.

W przypisie tym lokalizacje cytatów odsyłają do wydania „Pism wszystkich Cypriana Norwida” J.W. Gomulickiego: cyfrą rzymską oznaczany jest tom, arabską – strona.

itd. Wszystkie te treści, często ze sobą sprzeczne¹³, tworzą pole konotacyjne¹⁴ *prawdy* w języku ogólnym. W ogromnej większości obiegowych kontekstów *prawdzie* towarzyszą konotacje pozytywne. Można niewątpliwie stwierdzić, że zarówno znaczenie podmiotowe ('sąd o rzeczywistości'), jak i przedmiotowe (sama 'rzeczywistość') *prawdy* w naszej kulturze jest silnie (aczkolwiek konotacyjnie, naaksjologizowane), odczuwane jako 'to, co jest dobre'.

Frazeologia wskazuje też na to, że w myśleniu potocznym uznaje się różne drogi do prawdy, nie wiąże się jej w sposób konieczny z obiektywizmem, empirią czy rozumem. *Czyjeś prawdy, prawda serca* mają dodatnie konotacje¹⁵, *prawda serca* zdecydowanie bardziej pozytywne niż *prawda rozumu*; jeszcze wyrazistsze jest przeciwstawienie wartościujące *prawd żywych* przez ludzi przeżywanych, przynoszących owoce, *prawdom martwym* (obiektywnym, ale nie poruszającym uczuć i wyobraźni)¹⁶.

Poczucie odrębności znaczeń *prawdy* u użytkowników języka jest słabe – choć jak z przytoczonego materiału obiegowych użyć wynika, miewamy w nich do czynienia zarówno ze znaczeniem 'rzeczywistości' (np. *skrywana, naga prawda*), 'jej istotnego, nadającego życiu sens rdzenia', utożsamianego też z 'Bogiem' (*blask prawdy, Bóg jest prawdą*), jak i 'zgodności sądów i wypowiedzianych zdań z rzeczywistością', *wygarnąć prawdę, przyjaciel jest, co prawdę mówi*, 'życia zgodnego z tym, co się myśli i co jest (istotną, nadającą temu życiu sens) rzeczywistością' (*droga prawdy, żyć w prawdzie*).

Słabe poczucie odrębności znaczeń *prawdy* wiąże się zapewne z licznymi użyciami, w których neutralizują się opozycje znaczeń, takimi np. jak: *chcę znać całą prawdę* (rzeczywistość czy relację o niej?), *walka o prawdę jest jednym z zadań człowieka*.

Spływanie w jedno z wielu znaczeń *prawdy* w języku naturalnym ma swój sens, pozwala używać tego słowa dla objęcia ich wszystkich, co zwielokrotnia wagę i pozytywną aksjologizację tego słowa. Tak bywa używane słowo *prawda* w poezji, retoryce, w języku religijnym, w wyrażeniach takich, jak *być gotowym oddać życie dla prawdy* (*prawdy* jako „rdzenia rzeczywistości”, Boga, a zarazem *prawdy* słowa i *prawdy* ludzkich zachowań), jak nowotestamentowe „Ja jestem drogą, prawdą i życiem” (*prawdą* życia, słowa, a zarazem tym, co istotne, co nadaje sens rzeczywistości – i po prostu Bogiem).

5. Na zakończenie porównajmy to, co o ujęciu *prawdy* mówią różne jej etymologie, z tym, co o nim można wyczytać ze współczesnej obiegowej łączliwości tego wyrazu w języku polskim. Otóż tu i tam jako motyw istotny pojawia się odkrywanie *prawdy*, jej związek z jasnością, światłem, jej związek z siłą, mocą, a także związek z dobrem. Z kolei porównanie rozwoju znaczeń z pominiętymi tu związkami słowotwórczymi wskazuje na silny związek *prawdy* w historii polszczyzny i szerzej – słowiańskich języków, z prawem i sprawiedliwością. *Prawda* zarówno w znaczeniu 'veritas', jak i 'iustitia, praecepta divina' jest warunkiem właściwie realizowanego prawa i sprawiedliwości w sensie

¹³ Sprzeczności występujące w obrębie potocznych teorii pojęć podkreśla wielu autorów jako cechę odróżniającą te teorie od naukowych. (Słowo *teoria* funkcjonuje tu w sensie bardzo luźnym.) Por. m.in. Kay 1987: 69, White 1987: 169.

¹⁴ Terminu *konotacje* używam tu w znaczeniu niedefinicyjnych cech znaczeniowych wyrazów, częstym we współczesnych pracach francuskich, radzieckich, także polskich. Mówiąc o polu konotacyjnym mam na myśli zespół konotacji właściwych danemu wyrażeniu.

¹⁵ Znamienny jest tu wiersz Anny Pogonowskiej zatytułowany „Moja prawda”, w którym autorka pisze m.in.: „(...) ona jest mną ja nią / Nie stroimy się w cudze piórka / które umieją unieść / tylko ciało bez serca”.

¹⁶ Jego obiegowość zawdzięczamy znanemu ogólnie urywkowi „Romantyczności” Mickiewicza, wiążącemu *prawdy żywe z sercem*:

Martwe znasz prawdy, nie znane dla ludu,
Widzisz świat w proszku, w każdej gwiazd iskierce;
Nie znasz prawd żywych, nie obaczysz cudu!
Miej serce i patrzaj w serce!

'oddawania, przyznawania każdemu tego, co mu się należy'. Zarówno prawda, jak i sprawiedliwość są realizacjami „prostych dróg”, tego, co p r a w e .

* * *

Tekst tego artykułu otwierało przypomnienie różnych teorii naukowych prawdy. Jakże przedstawia się stosunek tego, co utrwalone w języku (na tym małym odcinku, który tu został opisany), do tego, czym zajmują się, co postulują te teorie? Niewątpliwym wydaje się w świetle tego materiału związek potocznego myślenia różnych epok i społeczności z teorią korespondencyjną, związek, o którym wspominałam na wstępie, Mówi o nim już samo powiązanie w jednym leksemie dwóch znaczeń: rzeczywistości i sądu o niej, mówią też etymologie i łączliwość wiążąca *prawdę* z oczywistością, odkrywaniem i zakrywaniem, jej szukaniem i dochodzeniem do niej.

Śladów intuicji istotnych dla teorii koherencyjnej w badanym przeze mnie materiale brak. Natomiast myśli leżące u podstaw teorii pragmatycznej znajdują w nim wyraźne potwierdzenie: przede wszystkim w rozwoju znaczeniowym wiążącym w wielu językach *prawdę* z dobrem i sprawiedliwością, a także we frazeologii, w tak dużym stopniu dotyczącej „owoców prawdy”.

Zainteresowanie nimi łączy się z antropocentryzmem w ludzkim myśleniu. W doświadczeniu *prawdy* zapisanym w języku polskim ów antropocentryzm powiązany jest często z postawą religijną, wieloma szlakami prowadzi ku sacrum. I tym się różni od praktycystycznych tendencji pragmatyzmu.

SPIS LITERATURY

Słowniki i encyklopedie

- Bartholomae, Ch. 1905: Altiranisches Wörterbuch. Strassburg.
- Boisacq, É. 1950: Dictionnaire étymologique de la langue grecque. 4^e éd. augmentée d'un index par H. Rix. Heidelberg.
- Brückner, A. 1957: Słownik etymologiczny języka polskiego. Wyd. 2. Warszawa.
- Doroszewski, W. (red.) 1958–1969: Słownik języka polskiego. T. I–II. Warszawa.
- Edwards, P. ed. 1967: The Encyclopedia of Philosophy. T. 1–8, New York – London.
- Eliade, M. ed. 1986–1987: The Encyclopedia of Religion. T. 1–16. New York.
- Ernout, A., Meillet, A. 1959: Dictionnaire étymologique de la langue latine. Wyd. 4. Paris.
- Fraenkel, E. 1962–1965: Litauisches etymologisches Wörterbuch, T. 1–2. Heidelberg-Göttingen.
- Glossarium mediae et infimae latinitatis, conditum a C. du Fresne (...) auctum a monachis ordinis S. Benedicti. 1937–1938. T. 1–8, Paris.
- Grela, K. 1987: Konkordancja Nowego Testamentu. T. 1–2. Kraków.
- Grimm, J.W. 1854–1922: Deutsches Wörterbuch. T. 1–13. Leipzig.
- Klein, E. 1966–1967: A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. T. 1–2. Amsterdam – London – New York.
- Kluge, F. 1960: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 18. Auflage, bearb. von W. Mitzka. Berlin.
- Lalande, A. 1968: Vocabulaire technique et critique de la philosophie. Deuxième édition revue et augmentée. Paris.
- Linde, S.B. 1854–1860: Słownik języka polskiego. Wyd. 2. Warszawa.
- Machek, V. 1968: Etymologický slovník jazyka českého. Praha.
- Mayenowa, M.R. red. 1966–1981: Słownik polszczyzny XVI wieku. T. I–XIII (A–M). Wrocław.
- Maczyński, J. 1564: Lexikon Latinopolonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum. Królewiec.
- Krzyżanowski, J. (red.) 1969–1978: Nowa Księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich. T. 1–4. Warszawa.
- Onions, C.T. od 1966: The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford.
- Pokorny, J. 1959–1969: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. T. 1–2. Bern.
- Skorupka, S. 1967–1968: Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. 1–2. Warszawa.
- Sławski, F. 1952–1982: Słownik etymologiczny języka polskiego. T. 1–5. (A–L). Kraków.
- Sławski, F. (red.) 1974–1984: Słownik prasłowiański. T. 1–5. Wrocław.
- Szymczak, M. (red.) 1983: Słownik języka polskiego. T. I–III. Warszawa.

- Urbańczyk, S. (red.) 1953–1989: Słownik staropolski. T. 1–10. (A–W) Warszawa.
- Vassmer, M. 1986–1987: Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod (...) i dopolnenja (...) O.N. Trubačeva. Izd. 2. T. 1–4. Moskva.
- Walde, A. 1938–1956: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3. neubearbeitete Auflage von J.B. Hofmann. T. 1 – 1938, T. 2 – 1954, T. 3 – 1956. Heidelberg.

Inne prace

- Bogusławski, A. 1972: Jaka jest prawda o prawdzie? Miesięcznik Literacki 7/5: 131–133.
- Chwedeńczuk, B. 1984: Spór o naturę prawdy. Warszawa.
- Eriksson, G. 1967: Le nid *prav* – dans son champ sémantique. Recherches sur le vocabulaire slave. Stockholm-Göteborg-Uppsala.
- Holland, D., Quinn, N. eds. 1987: Cultural Models in Language and Thought. Cambridge.
- Ivanov, V.V., Toporov, V.N. 1965: Slavjanskie jazykovye modelirujuščie semiotičeskie sistemy. (Drevnij period). Moskva.
- Ivanov, V.V., Toporov, V.N. 1978: O jazyke drevnego slavjanskogo prava (k analizu neskol'kich ključevych terminov). W: Slavjanskoe jazykoznanie. VIII Meždunarodnyj sjezd slavistov. Moskva: 221–240.
- Kay, P. 1987: Linguistic Competence and Folk Theories of Language: Two English Hedges. In: Holland, D., Quinn, N. eds.: Cultural Models in Language and Thought: 67–77.
- Kołąkowski, L. 1986: Obecność mitu. Warszawa.
- Lakoff, G. 1986: Classifiers as a Reflection of Mind. In: Craig, C. ed.: Noun Classes and Categorization. Amsterdam: 13–51.
- Norwid, C. 1971–1976: Pisma wszystkie. Gomulicki, J.W. wyd. T. 1–11. Warszawa.
- Putnam, H. 1975: The Meaning of Meaning. In: Mind, Language and Reality, Cambridge: 215–271.
- Quine, W.V. 1986: Granice wiedzy i inne eseje filozoficzne. Warszawa.
- Rosnerowa, H. 1975: Spory o pojęcie prawdy. In: Znak 27: 1243–1261.
- Siemianowski, A. 1986: Człowiek i prawda. Poznań.
- Tolstoj, N.I. 1965: Iz geografii slavjanskich slov. 3. *pravyj – levyj*; 4. *chorochorit'sja*; 5. *klast'*. W: Obsčeslavjanskij lingvističeskij atlas, Moskva: 133–147.
- White, G.M. 1987: Proverbs and Cultural Models: an American Psychology of Problem Solving. In: Holland, D., Quinn, N. eds.: Cultural Models in Language and Thought: 151–172.
- Wierzbicka, A. 1972: Prawda. Miesięcznik Literacki 7/2: 125–127.

Robert A. Rothstein, Amherst

CUIUS REGIO, EIUS LITTERAE,
or a Cyrillic Primer for the Kingdom of Poland

Polskiemu językowi na czym z rodu zbywa?...
Na literze!—to jego strona jest wąpliwa.

(Cyprian Norwid, *Rzecz o wolności słowa*)

Read literally, Norwid seems to be adding his voice to the long list of those concerned about the defects of Polish orthography. (See, for example, the historical accounts in Łoś 1917 and Rothstein 1977.) Some nine centuries earlier the monk Xrabr, in his apologia for the work of St. Cyril, had pointed to the difficulty of adapting the Greek or Latin alphabets to the needs of writing Slavic (“Skazanija...” 1981, Kuev 1967). In the fifteenth century Jan Hus, apparently inspired by the essentially phonemic approach of the glagolitic alphabet (Mareš 1973), managed to overcome many of the problems of writing Slavic with Latin letters, and the principles of his reform of Czech orthography prevailed among all of the non-Orthodox Slavs – except for the Poles. The earliest attempt to systematize Polish orthography, by Jakub Parkoszowic (1440), may have been motivated by Hus's example, but Parkoszowic, according to Łoś (9), “did not want to imitate the Czech heretic in any detail and did not even admit to knowing his orthographic system”. (Jodłowski 1979: 26 suggests other reasons for rejecting the Czech solution.)

Since that time only one truly radical approach has sought to interrupt the gradual development of the Polish orthographic system, most of the principles of which were in fact established by the end of the eighteenth century. This approach was embodied in a number of elementary-school textbooks published in the years 1865-67. Although one could make linguistic arguments for such a “reform”, the motivation in this case was clearly political. After the failure of the January Insurrection of 1863–64, tsarist educational authorities in the Kingdom of Poland (then renamed the Vistula Land) introduced a policy of Russification, which, among other steps, briefly included an attempt to replace the Latin alphabet with Cyrillic. A Cyrillic primer found in the Library of Congress (Washington) is the subject of the following remarks.

The 120-page primer, entitled “Элемэнтарь для дзеци вейскихъ”, was printed in St. Petersburg in 1865. At least one other such publication is mentioned in the literature: a reader referred to as “Zbiór wypisów dla szkół wiejskich” (mentioned by Staszyński 1964, citing Kraushar 1916); this is perhaps the same work as the “Chrestomatia wiejska” cited by Skalkowski 1916. Before proceeding to a linguistic examination of the “Элемэнтарь”, a description of its contents would be in order.

The first five pages of the primer contain the Cyrillic version of the Polish alphabet, majuscule and minuscule, printed and cursive. The printed and upper-case cursive letters are paired with their corresponding Latin letters. The alphabets are followed by lists of “hard vowels”, “soft vowels”, “semivowels” (пѳлгlossen) and “consonants”. Pages 7-9 contain alphabetical lists of syllables, first single consonant + vowel, then consonant + л + vowel and consonant + р / рѳ + vowel. The next several pages provide alphabetical lists of actual words, starting with monosyllables and ending with five-syllable words. Words containing more than one syllable are divided into syllables.

Pages 15-30 contain Roman Catholic prayers and hymns, which are followed (pp. 31-57) by the catechism. The form of the catechism is also used for two additional sections. The first (pp. 58-88) contains agricultural advice (“Правды господарске, прѳез старых господаѳи на пытаня и одповедзи уложонэ”), while the second (pp. 89-118) consists of advice on housekeeping and family matters (“Правды домовэ и господарске для невястъ и дзевчатъ вейскихъ”). In both sections, the questions and answers are interspersed with proverbs (usually rhymed couplets) and short didactic poems, e.g.

Якъ зъ самэй воды не наварѳишъ пива,
Такъ зъ лихэй пашни тлусты гнѳй не быва (65).

or

Познаць по хлебе,
Яка госпося у цебе (95).

The last two pages contain multiplication tables.

The alphabet introduced in the “Элемэнтарѣ” is a modified version of the Russian Cyrillic of the late nineteenth century. It omits the letters *jat*, *fit* and *ižica* (which were to be eliminated from the Russian alphabet in 1917 as superfluous), but does include *ě* (after *e*) and *ѣ* (after *я*), which were not consistently listed in contemporary Russian primers (“От азбуки...” 1974). Both *и* and *і* appear (in that order), with the latter used – as in Russian – before other vowel letters and *ѣ*, i.e. before /j/: *Марія*, *Маріи*. (An exception is the name *Іезус*, where *і* represents /j/.) Eight new graphemes consist of Cyrillic letters with diacritic marks: *ô* (after *o*) for Polish *ó*, *ř* (after *p*) for Polish *rz*, *š* (actually, a small s-like diacritic, after *x*), *ŷ* (after *ю*) for Polish *ió*, and, at the end of the alphabet, *ą*, *ę*, *ź*, *ż* for the Polish nasal vowel letters *a*, *ia*, *e*, *ie*, respectively.

The list of самогласки тврдэ includes *a*, *ą*, *э*, *ę*, *и*, *і*, *o*, *ô*, *у*, *ы*. The presence of *и* and *і* is mysterious, unless it is to be explained by the fact that they are used, following Russian practice, after the hard palatals (*жи*, *ři*, *чи*, *ши*, *чи* for Polish *ży*, *rzy*, *czy*, *szy*, *szczy*). The самогласки мекке are *я*, *ą*, *ę*, *ŷ* and *ю*, while the полгласки are *ь*, *ъ* and *ѣ*. As in pre-1917 Russian orthography, every word has to end in a vowel or “semivowel”, so there are many superfluous hard signs in word-final position.

In apparent recognition that Polish *cz* and *szcz* (unlike Russian *ч* and *щ*) represent hard consonants, “Элемэнтарѣ” rather consistently uses the hard sign at the end of words whose final consonant is *ж*, *ř*, *ч*, *ш* or *щ* (e.g. *крѣжъ*, *пепрѣ*, *лечъ*, *грошъ*, *барщъ*). Occasional exceptions do not reveal any pattern and may simply be misprints. The principle of spelling such words with the hard sign is, however, violated for imperative forms, where, following the Russian orthographic convention, the soft sign is consistently used (e.g. *услышь*, *не чудэолôжъ*, but also *эбавь*, *мôдль се*, *пріймь*, etc.). The soft sign is also used after final labial consonants in soft-stem nouns like *едвабъ*, *голабъ*, *шавъ*, *крэвъ*, *цетрѣвъ*. (The spelling *брэвъ* is presumably a misprint.) This is an improvement over current standard Polish orthography, which has no way to indicate that, say, *szczaw* has the genitive *szczawiu* and not *szczawu*.

As can be seen from the examples already cited, Polish soft consonants are spelled in “Элемэнтарѣ” with the aid of “soft vowel” letters. Thus we have contrasts like *ca* (*sa*) vs. *ся* (*sia*), *лэ* (*le*) vs. *ле* (*le*), and *цо* (*co*) vs. *цѣ* (*cio*). Where normal Polish orthography requires the *kreska*, i.e. in word-final and preconsonantal positions, the soft sign is used. Thus we find *весь* (*wieś*) and *недьведь* (*niedźwiedź*), but also *цаль* to spell *cal*, where no *kreska* would be required. The soft sign is usually used to mark the assimilation of /s/ or /z/ to a following palatal /ń/, e.g. *близьнему*, *вчесьней*, *опôзнення* (but inexplicably *близни* for *bliźni*). Other comparable assimilations are not normally marked (as they are not in the parallel Russian case of assimilatory softening of hard dentals): *госць* (cf. *gość*), *цвикла* (cf. *ćwika*), *здзьбло* (cf. *źdźbło*), *слепы* (cf. *ślepy*), etc. (Cf. Russian orthographic *гость* for [gos't].)

In the alphabet tables at the beginning of “Элемэнтарѣ” the Cyrillic “soft vowel” letters are paired with the Latin digraphs *ia*, *ie*, *iu*, etc., with no indication that they also correspond to *ja*, *je*, *ju*, etc. We see them in the latter function in such words as *еще* (*jeszcze*) and *ѣчменя* (*jęczmienia*). Where /j/ follows a consonant, as in the case of a consonantal prefix used with a root that begins with /j/, the hard sign is used, as in contemporary Russian, as a graphic mark of separation, e.g., *въяздъ*, *зъедночене*, *подъѣта*. There is only one example of the kind of word that has provoked orthographic controversy for some two hundred years (Łoś 1917, Rothstein 1977), namely a non-native word containing post-consonantal /j/. That word, spelled *Марія*, is a special case because of the coexistence of the poetic/archaic/folk pronunciation [maryja] alongside of the everyday variant [marja]. Presumably words such as *Rosja* or *armia* (in contemporary spelling) would have to be spelled *Росѣя* and *армѣя* in the orthography of “Элемэнтарѣ”.

An alternative to this use of the hard sign would have been the Serbian solution: using *j* for all occurrences of /j/ and abandoning the dual use of the “soft vowel” letters. (This would also represent

a simplification of Russian orthography, but that is another story.) Both the “Элемэнтарѣ” convention and the possible alternative, however, would force a choice between the two variant pronunciations of words like *biolog*, i.e., between a bisyllabic and trisyllabic version. Present-day orthography and orthoepy admit both (pronunciation reflecting the ambiguity of the orthography); in Cyrillic one would have to choose between бѣлог (or бѣѣлог) and биолог.

The orthography embodied in “Элемэнтарѣ” offers some advantages over the standard spelling of Polish in Latin letters. The use of the soft sign to mark soft-stem nouns in a labial has already been noted. The use of “soft vowel” letters to indicate the character of the preceding consonant avoids the inconvenience of having one and the same letter (i) serve both as diacritic (as in *cie*) and as diacritic plus vowel (as in *ci*). The Cyrillic spelling *се* and *ци*, respectively, are simpler. The same principle makes it possible to treat the relationship between /i/ and /i/ in parallel with the relationship between other such pairs, i.e., the spellings *коло* / *в коле*, *пас* / *в пасе* are more coherent than *koło* / *w kole*, *pas* / *w pasie*.

Simplicity and efficiency, however, are rarely the only bases for promulgating a spelling system. Every would-be reformer of orthography has to pay heed to the pressure of tradition. Kemal Atatürk was successful in breaking with the Arabic graphic tradition of Turkish in 1928, but the 1930 proposal to “Latinize” the spelling of Russian (“Literaturnaja gazeta”, February 16, 1930) was still-born. Likewise the initiative represented by the “Элемэнтарѣ” “ended in a total fiasco” (Staszyński 1968: 20). Its anonymous promulgators had ignored the principle that would be formulated many years later by Stanisław Jerzy Lec and quoted by Andrzej Bogusławski (1988: 7): “Nie wystarczy mówić do rzeczy, trzeba mówić do ludzi”.

REFERENCES

- Bogusławski, A. 1988: *Jezyk w słowniku*. Wrocław.
- Jodłowski, St. 1979: *Losy polskiej ortografii*. Warszawa.
- Kraushar, A. 1916: *Czasy szkolne za Apuchtina*. Warszawa.
- Kuev, K. 1967: *Černorizec Xrabar*. Sofia.
- Łoś, J. 1917: *Pisownia polska w przeszłości i obecnie*. Kraków.
- Mareš, Fr. 1973: Die Kirillo-Methodianischen Wurzeln der tschechischen diakritischen Orthographie. In: *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 110: 81-99.
- Ot Azbuka Ivana Fedorova do sovremennogo bukvarja. 1974: Moskva.
- Rothstein, R. 1977: Spelling and Society: The Polish Orthographic Controversy of the 1930's. In: Stolz, B. (Ed.): *Papers in Slavic Philology* 1. Ann Arbor: 225-236.
- Skalkowski, A. 1916: [Review of Kraushar 1916]. In: *Kwartalnik Historyczny* 30: 430.
- Skazanija o načale slavjanskoj pis'mennosti. 1981: Moskva.
- Staszyński, E. 1964: Problem języka polskiego w szkołach rządowych w Królestwie Polskim. In: *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 7: 145-171.
- Staszyński, E. 1968: *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim*. Warszawa.



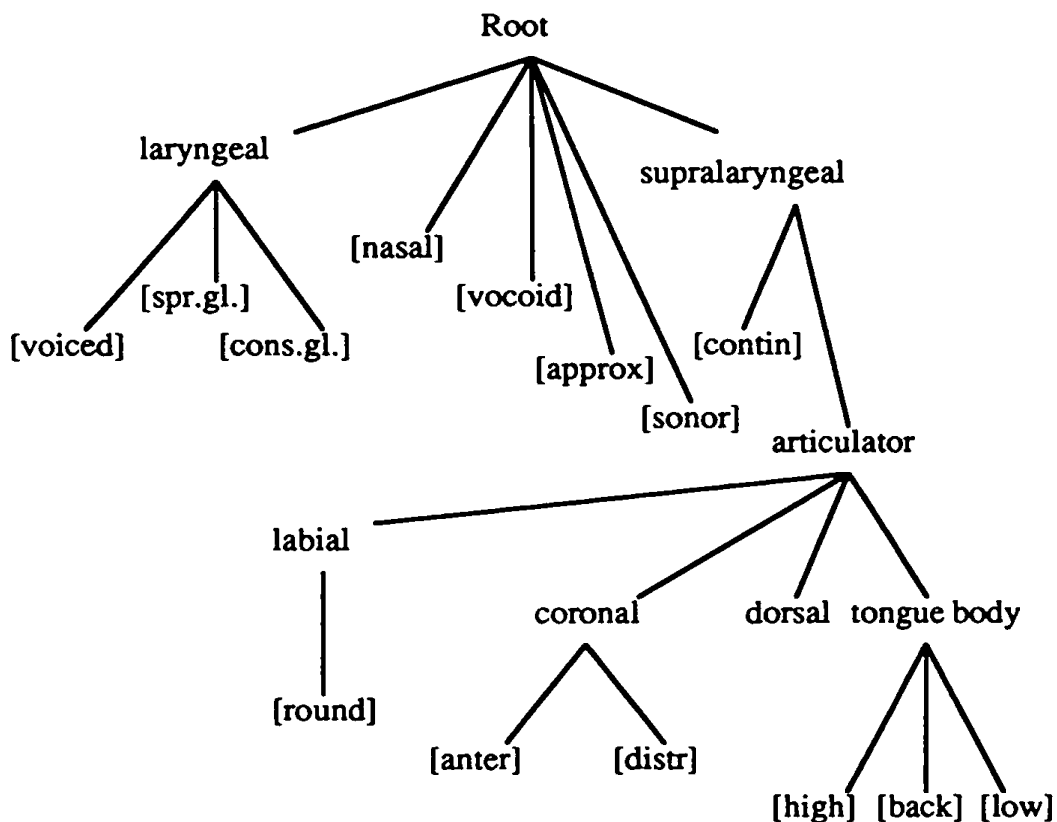
A PHONOLOGICAL INTERPRETATION OF THE SLOVAK LARYNGEAL

In the class of non-labial and non-coronal consonants Slovak has the following five sounds* :

- (1) [k] – voiceless velar stop: *krik* ‘scream’ (N), *pakt* ‘pact’
 [g] – voiced velar stop: *gazda* ‘farmer’, *kolega* ‘colleague’
 [x] – voiceless velar fricative (spelled *ch*) : *chata* ‘hut’, *zapuchnúť* ‘swell’
 [ɣ] – voiced velar fricative: *bohzná* ‘God knows’, *bohviekde* ‘god knows where’¹
 [h] – voiced laryngeal: *hrad* ‘town’, *dvihnúť* ‘raise’

Let us begin by explaining how these sounds are represented in terms of features in light of the recent developments in generative phonology. Clements (1985) and (1988) assumes the following tree diagram for phonological features:

(2)



Clements' intention is to capture the fact that some features tend to function together as natural classes while others do not. The tree diagram in (2) shows that the organization of features is hierarchical. The features given in square brackets are associated with nodes: root, laryngeal, supralaryngeal, articulator, labial, coronal, dorsal, and tongue body (in the text below: R, L, SL, ART,

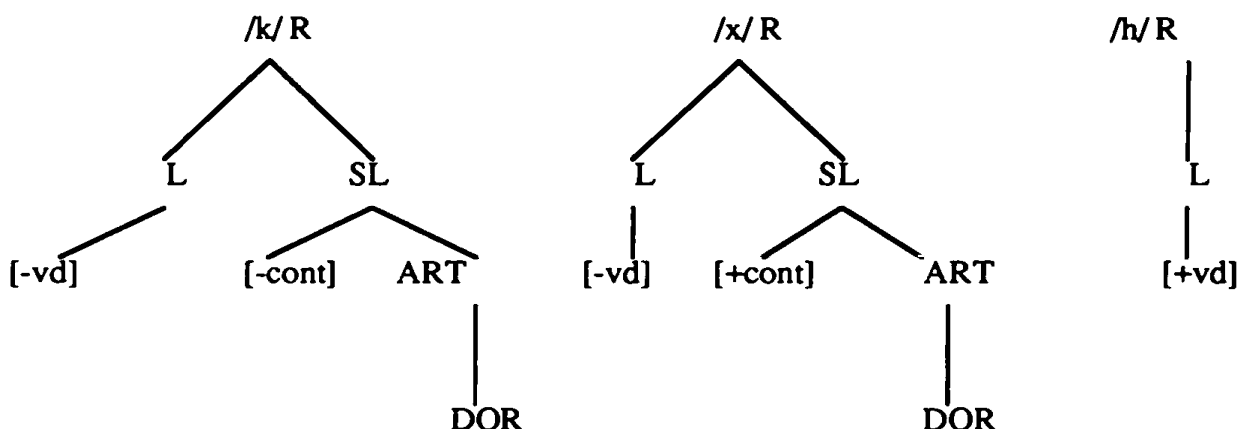
* This article was written while I was visiting professor at the University of Bielefeld in 1988/89 as a fellow of the Alexander von Humboldt Foundation. I would like to express my gratitude to the Foundation and to the University of Bielefeld for enabling me to carry out the research reported here. I am particularly grateful to Dafydd Gibbon for his sponsorship and advice.

¹ The [g] is in free variation with [h] in these examples.

LAB, DOR, and TB, respectively). In this way the fact that, for example, [anterior] is distinctive for coronal sounds follows automatically from the hierarchical organization of nodes and features. With this representation of features it is possible to express certain generalizations that could not be captured in the traditional *Sound Pattern of English* type of framework (Chomsky and Halle 1968).

Given the assumptions in (2), Slovak /k x h/ have the following representations (3):

(3)



We note that /g ɣ/ have the same representation as /k x/, except for the fact that they are voiced. The segment /h/ is specified for the laryngeal node only (the feature [+spread glottis] is added by a later redundancy rule). This representation of the laryngeal follows automatically from the feature theory of Dogil and Luschützky (1988) who interpret sonority as a geometrical relation between nodes.

The sounds in (1) are phonetic segments of Slovak. The aim of this article is to determine how these sounds are represented at the underlying level. While the derivation of [k g x] from underlying //k g x // is uncontroversial, the sounds /ɣ/ and /h/ are problematic, since they can appear either in complementary distribution or in free variation².

The traditional grammar assigns a phonemic status to /k g x h/ (see, for example, Pauliny 1968). This is done on the strength of a commutation test which indicates that /k g x h/ contrast with other phonemes in Slovak. Thus, Horecký (1975: 11) gives the following pairs:

- (4) sálat 'beam' – kálat 'chop'
 samba 'samba' – gamba 'mouth' (pejor.)
 zladit 'harmonize' – chladit 'cool'
 zora 'dawn' – hora 'forest'

The continuants /x/ and /h/ contrast with each other in the following minimal pairs:

² Underlying representations are enclosed in double slashes, phonetic representations appear in square brackets whereas intermediate or traditional phonemic segments are transcribed in single slashes. In the following instances we diverge from the transcription symbols of the International Phonetic Association:

- [s̥] - voiceless postalveolar fricative
- [z̥] - voiced postalveolar fricative
- [t͡s̥] - voiceless postalveolar affricate
- [t͡z̥] - voiced postalveolar affricate
- [tʰ] - prepalatal voiceless stop

- (5) *chlad* ‘cold’ – *hlad* ‘hunger’
chodit’ ‘go’ – *hodit’* ‘throw’
slucha ‘temple’ – *sluha* ‘servant’

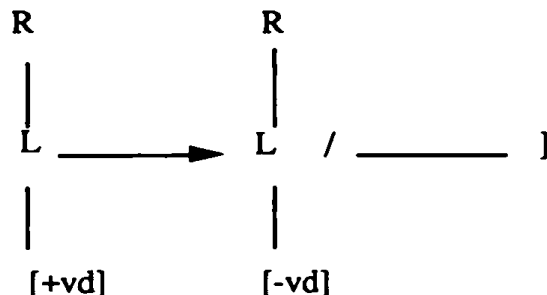
The words in (4) and (5) seem to indicate that /h/ has the status of an underlying segment. They do not show, however, how [h] relates to [ɣ]. The relevant facts come to light when we consider the rule of Final Devoicing.

In Slovak obstruents become voiceless at the end of a word³:

- (6) *zub* [p] ‘tooth’ – *zub+y* ‘teeth’
glg [k] ‘gulp’ – *glg+u* (gen.)
lod’ [t] ‘ice’ – *lod+e* (pl.)
mráz [s] ‘frost’ – *mráz+u* (gen.)
roh [x] ‘corner’ – *roh+u* (gen.)
dlh [x] ‘debt’ – *dlh+u* (gen.)

The last two examples are of particular interest. First, *h* functions as an obstruent, since it undergoes Final Devoicing. Second, when devoiced, it is realized as a velar fricative [x]. Given the fact that /h/ is represented as in (3), that is, specified only for the laryngeal node, a problem arises of how to define /h/ together with the obstruents as an input to Final Devoicing. However, this problem is only apparent. Recent theories of underspecification assume that redundant features are supplied at later stages of phonological derivation (Kiparsky 1982, Archangeli 1984). Thus, the [+voiced] feature in sonorants is added by Sonorant Default applies after Final Devoicing, then the class of obstruents and /h/ can be defined by referring to the value [+voiced] under the laryngeal node:

(7) Final Devoicing



In order to account for the fact that the devoiced *h* is realized as a velar fricative, we need the following additional rule:

- (8) Supralaryngealization $h \rightarrow x$
 [-vd]

Rule (8) adds the supralaryngeal node and derives the representation of [x], as given in (3) above.

An alternative treatment of the [h] – [x] problem is available. We may assume that the underlying representation of *h* is /ɣ/, that is, a voiced velar fricative⁴. Then, Final Devoicing produces the correct phonetic segment in words such as *roh* ‘corner’ since [ɣ] corresponds to [x] in all features except voicing. Supralaryngealization (8) becomes superfluous, but we need rule (9), see below, in

³ The examples are taken from Letz (1959: 29). In phrase phonology word-final obstruents are voiced if the next word begins with a voiced sound, see Voice Assimilation below.

⁴ An attempt to derive *h* from the underlying velar stop //g//, that is, to recapitulate the historical development, is bound to fail. First of all, *g* and *h* can appear in identical contexts, for example, *gazda* ‘farmer’ – *had* ‘reptile’. Secondly, the effects of First Velar Palatalization (see below) are different: while /g/ changes into [ʒ] /h/ changes into [ʒ].

order to derive [h] in all instances where //ɣ// has not undergone devoicing, for example, *roh+u* ‘corner’ (gen.):

(9) Laryngealization ɣ → h

Laryngealization derives [h] in words such as the following:

(10) *hodina* ‘hour’, *hmla* ‘fog’, *hřba* ‘pile’, *hřbava* ‘depth’, *bohatý* ‘rich’
tiahnut ‘pull’, *roztrhnút* ‘tear up’, *pahlný* ‘greedy’

Words such as *chlad* ‘cold’ and *hlad* ‘hunger’ contrast by having the representations //xlad// and //ɣlad//, respectively. In the latter, [h] is derived by Laryngealization, which must apply after Final Devoicing in order not to affect words such as *roh* [rox] ‘corner’.

The two interpretations of *h*: (i) as //h// plus the rule of Supralaryngealization, and (ii) as //ɣ// plus the rule of Laryngealization, pose a dilemma. They seem to be notational variants, and each of them is equally plausible. In this article, I argue that only interpretation (ii) is correct, that is, [h] must derive from underlying //ɣ//. This claim is supported by evidence from three different sources: symmetry of representation, the operation of First Velar Palatalization, and the variation attested as a result of applying Voice Assimilation. I discuss the evidence in this order.

(i) Symmetry

It has long been recognized in phonology that symmetrical inventories are favoured over non-symmetrical inventories. With the assumption that //h// is the underlying segment, the inventory of non-labial and non-coronal sounds is the following:

(11) k x
 g h

Neither //x// nor //h// has a counterpart in terms of voicing: the former lacks the corresponding voiced segment and the latter the corresponding voiceless one. This lack of balance is overcome if we assume that //ɣ// is the underlying source of [h]:

(12) k x
 g ɣ

Thus, the argument from the symmetry of representation speaks in favour of //ɣ// rather than //h//.

(ii) Palatalization

In Slovak velar consonants and *h* are palatalized (in the morphophonemic sense) before front vowels (First Velar Palatalization):

(13) k → č *človek* ‘man’ – *človeč+ik* (dimin.), *človeč+e* (voc.),
 buk ‘beech-tree’ – *buč+in+a* ‘beech-tree forest’
 krik ‘scream’ (N) – *krič+a+t* ‘to scream’
 g → ž *cveng* ‘chink’ (N) – *cvendž+a+t* ‘to chink’,
 frg+nú+t ‘to run away quickly’ – *frmdž+a+t* (derived imperfective)
 x → š *star+uch* ‘old man’ – *starúš+ik* (dimin.),
 tich+y ‘silent’ – *tiš+in+a* ‘silence’,
 ropuch+a ‘toad’ – *ropuš+f* ‘toady’

- h → ž Boh 'God' – Bož+e (voc.),
 batoh 'bag' – batož+in+a 'luggage',
 beh 'run' (N) – bež+a+t' 'to run'

The verbs in (13) require explanation. At the underlying level the suffix is a front vowel /ä/. Consequently, *krič+a+t'* 'to scream' is derived from //krik+ä+t'//. The evidence that the verbalizing morpheme is a front vowel comes from two independent sources, in addition to the palatalization of velars in (13). First, the verbs of the *kričat'* class take the conjugation pattern that is specific to front vowel verbs, compare *rob+i+t'* 'do' – *rob+í* 'he does' – *rob+ia* 'they do', *krič+a+t'* 'scream' – *krič-í* 'he screams' – *krič+ia* 'they scream'. Front vowel verbs take the endings -í and -ia in the 3rd p.sg. and the 3rd p.pl., respectively. On the other hand, other types of verbs, for instance, *nes+t'* 'carry' take -ie and ú as the endings: *nes+ie* 'he carries', *nes+ú* 'they carry'. Clearly, *kričat'* 'scream' behaves like a front vowel verb. The second piece of evidence for the underlying //ä// is based on the distribution of the vowels [ä] and [a]. As observed by Isačenko (1966: 185), Slovak has the rule that turns /ä/ into [a] after non-labial sounds. This rule explains why the diminutive morpheme *ä* surfaces as [ä] in *chlap* 'man' – *chláp+ä* but as [a] in *vnuk* 'grandchild' – *vnúč+a*, underlying //vnuk+ä//. After First Velar Palatalization (the rule exhibited in (13) above) has taken effect, the intermediate form /vnúč+ä/ is turned into [vnúč+a] by Isačenko's rule. The same rule is responsible for the fact that *kričat'* 'scream' surfaces with [a] rather than with [ä].

Let us now see how the facts of First Velar Palatalization bear on the dilemma that we are trying to solve: whether *h* comes from //h// or from //ɣ//. With the first assumption First Velar Palatalization is rule (14). Schematically:

- (14) First Velar Pal. k g x h → č ž š ž / — V

[–back]

On the other hand, the assumption that *h* derives from //g// leads to the following statement of the rule:

- (15) First Velar Pal. k g x γ → č ž š ž / — V

[–back]

There is no doubt that (15) is superior to (14). In fact, (14) cannot be stated in terms of phonological features since the input to the rule is the dorsal class, and *h* is ostensibly not dorsal. No such problem arises in (15). In addition, the changes effected by (15) are perfectly natural. One class of segments changes into another: dorsals become coronals. The change of //ɣ// into [ž] parallels the change of //x// into [š]. We conclude that First Velar Palatalization provides an argument in favour of interpreting *h* as the underlying //ɣ//.

(iii) Voice Assimilation

Slovak requires that sequences of obstruents should agree in the value for voicing. This means that voiceless obstruents become voiced and voiced obstruents become voiceless before voiced and voiceless obstruents, respectively:

- (16) a. Voicing

(i) inside words:

pros+i+t' 'ask' – pros+b+a [zb] 'request',

cvič+eb+n+y 'exercise' (Adj.) – cvič+b+a [žb] 'exercise',

náš+om 'our' (loc.sg.) – náš+ho [žh] (acc.sg.),
 watt+u 'watt' (gen.sg.) – watt+hodin+a [dh] 'watt-hour'

(ii) across word boundaries:

chlap+i 'men' – chlap [b] dá 'the man will give',
 váš+i 'your' (nompl.) – váš [ž] brat 'your brother', brat [d] hodí 'the brother
 throws'

b. Devoicing

(i) inside words:

slab+y 'weak' – slab+š+f [pš] 'weaker',
 rez+a+t 'cut' – rez+k+y [sk] 'sharp',
 pod+uč+i+t 'learn' – pod+skoč+i+t [tsk] 'jump up'

(ii) across word boundaries:

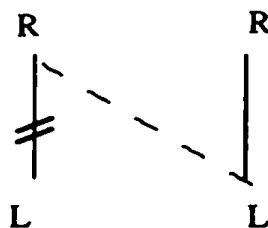
muž+ovia 'men' – muž [š] stojí 'the man is standing',
 hvizd+u 'whistling sound' (gen. sg.) – hvizd [st] pšt'alky 'of the whistle',
 dážd+ik 'rain' (dimin.) – dážd' [št'] prší 'it is raining'

(the last two examples from Král 1984: 113)

Assuming that Sonorant Default which makes sonorants [+voiced] applies after Voice Assimilation, the rule is stated as follows:

(17)

Voice Assimilation



Rule (17) spreads the value of voicing onto the preceding obstruent. Sonorants do not undergo or trigger (17) since they are unspecified for voicing.⁵

Let us establish how the rules of Final Devoicing, Laryngealization, and Voice Assimilation are ordered with respect to each other. To achieve this aim we shall avail ourselves of the model of Lexical Phonology in the version proposed by Booij and Rubach (1987).

Booij and Rubach (1987) distinguish three components in phonology: cyclic, postcyclic and postlexical. The first two are lexical components in the sense that they are placed in the lexicon. Consequently, they include rules that do not apply to structures larger than words. On the other hand, the postlexical component is placed after the syntax and hence it groups rules of phrase phonology, i.e., the rules that apply either across word boundaries only, or both inside words and across word boundaries. Cyclic rules are different from postcyclic rules since they reapply cyclically after every word formation rule. That is, they process the structures that arise due to affixation and compounding. Postcyclic rules apply to fully derived words, that is, after the word-formation has been completed.

⁵ In addition to (17), Slovak has a rule that voices obstruents before sonorants but only across word boundaries. Needless to say, this rule must apply after Sonorant Default has supplied the feature [+voiced].

Given this understanding of the organization of phonological rules, Final devoicing is classified as a postcyclic rule. It could not be cyclic since it would incorrectly devoice the *b* of *pros+b+a* [[[pros]b]a] 'request' in the second cycle, that is, at the stage where *b* is not yet followed by the ending – *a*: [[[pros]b]. In other words, Final Devoicing must wait until the whole word-forming derivation has been completed. In terms of domain, Final Devoicing refers to the word edge and does not rely on structures provided by the syntax. Consequently, it is most natural for Final Devoicing to apply in the postcyclic component. Voice Assimilation is different from Final Devoicing in that it applies in the domain of both the word and the phrase. Therefore, it must wait until the syntax has supplied the relevant structures. This fact assigns Voice Assimilation to the class of postlexical rules. Given the model of Booij and Rubach (1987), where all postcyclic rules must precede all postlexical rules, one could predict that Final Devoicing is ordered before Voice Assimilation – a prediction which is correct.

In (18) below we look at the derivation of *pros Boh+a* 'ask God', *zub* 'tooth' and *zub bolf* 'the tooth aches'. In the postcyclic lexical component the phonology looks at each word separately. Syntactic phrases first become available in the postlexical component.

(18)	<i>pros boya</i>	<i>zub</i>	<i>zub bolf</i>	postcyclic:
	–	<i>zup</i>	<i>zup</i>	– Fin. Devoicing

			Postlexical:
<i>proz boya</i>	–	<i>zub bolf</i>	Voice Assim.
<i>proz boha</i>	–	–	Laryngealiz.

Note that in the case of *zub bolf* 'the tooth aches', the effect of Final Devoicing /zup/ must be undone by Voice Assimilation. This happens when the next word in a sentence begins with a voiced segment. In all other instances the result of Final Devoicing remains unchanged.

In derivation (18) we applied Laryngealization after Voice Assimilation. However, we did not show that this order of application was necessary. So far we only know that Laryngealization must apply after Final Devoicing in order not to affect structures such as *roh* [rox] 'corner', where //ɣ// has been devoiced to /x/. It turns out that the relationship between Voice Assimilation and Laryngealization is exactly the same. The data in (19) make this point clear: Voice Assimilation blocks Laryngealization.

(19) *drah+y* 'expensive' – *drah+š+f* [x] 'more expensive'
l'ah+uč+k+y 'light'(dimin.) – *l'ah+k+y* [x] 'light'
roh+u 'corner' (gen.) – *roh stola* [x] 'the corner of the table'

With the ordering of Voice Assimilation before Laryngealization, a prediction is made that the instances of underlying //ɣ// and //x// should behave in a parallel fashion towards Laryngealization in a voicing context. This follows from the fact that //ɣ// and //x// are then neutralized to /ɣ/ by Voice Assimilation: //ɣ// remains intact while //x// is voiced to /ɣ/. As pointed out by Král (1984), the /ɣ/ changes optionally into [h] regardless of its underlying source:

(20) *prah domu* 'the threshold of the house', *vrh gul'ou* 'shot-putting', *vzduch vel'komesta* 'the air of a large city' (Král's examples 1984: 124), *nech berie* 'let him take'

Below we show the derivation *roh* 'corner', *roh+u* 'corner' (gen.), and *roh stola* 'the corner of the table' in (21a) as well as *drah+š+f* 'more expensive', *prah domu* 'the threshold of the house' and *nech berie* 'let him take' in (21b). These examples illustrate the interaction between Final Devoicing, Voice Assimilation and Laryngealization:

(21)

a.	roy	royu	roy	stola	Postcyclic:
	rox	–	rox	–	Fin. Devoicing

–	–	–			Postlexical:
–	rohu	–			Voice Assim.
					Laryngealiz.

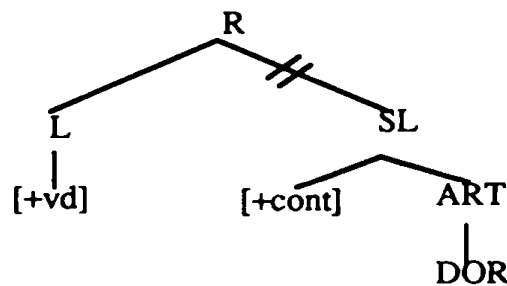
b.	draxší	pray	domu nex	berie	Postcyclic:
	–	prax	–	–	Fin. Devoicing

	draxší	pray	domu ney	berie	Postlexical:
	–	prah	domu neh	berie	Voice Assim.
					Laryngealiz.

Laryngealization is now formulated as the following rule:

(22)

Laryngealization



Condition: if word-final then optional

Laryngealization delinks the supralaryngeal node. It applies optionally if the /ɣ/ is word-final (Král 1984: 124).

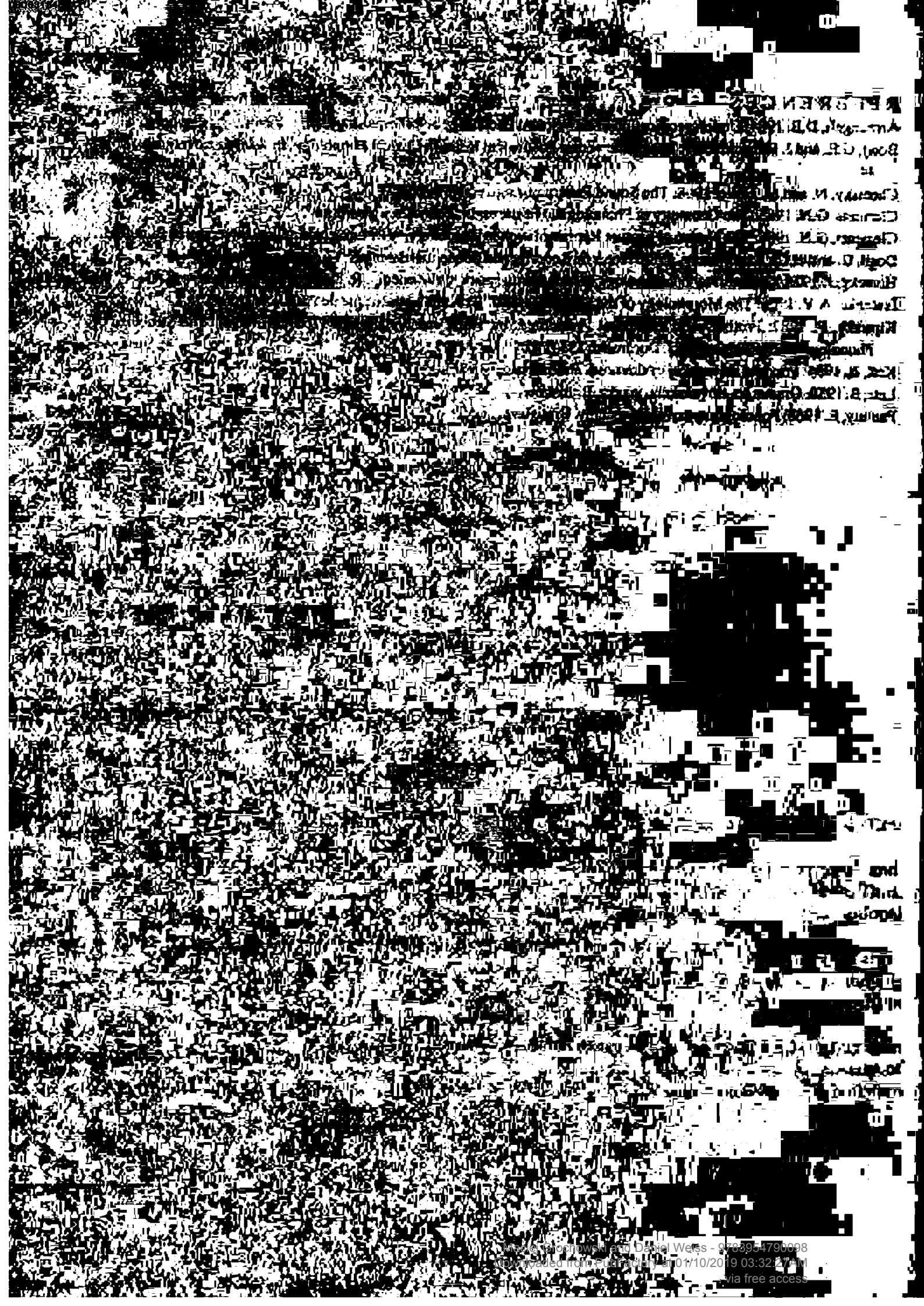
We can now return to the examples mentioned in (1): *bohzná* [ɣ]~[h] ‘Gog knows’ and *bohviekde* [ɣ]~[h] ‘God know where’. Note that they are compounds: *boh+zná*, *boh+vie+kde*. Thus, the *h* is word-final in the sense that it appears at the end of the first phonological word. The optional application of Laryngealization to these words is thus accounted for.

The fact that the //x// neutralized to /ɣ/ in *nech berie* ‘let him take’, etc. may undergo Laryngealization indicates that Slovak requires the rule /g/→[h] regardless of how we interpret the underlying representation of *h*. This provides independent evidence for our claim that in Slovak [h] in *roh* ‘corner’, *dlh* ‘debt’, etc. derives from underlying //ɣ//.

To summarize, we have proposed that [h] should be interpreted as underlying //ɣ// rather than //h//. Our proposal has been motivated by evidence from three different sources: the symmetry of representation, the operation of First Velar Palatalization and the interaction of Voice Assimilation with Laryngealization.

REFERENCES

- Archangeli, D.B. 1984: *Underspecification in Yawelmani Phonology and Morphology*. MIT doctoral dissertation.
- Booij, G.E. and J. Rubach. 1987: Postcyclic versus Postlexical Rules in Lexical Phonology. In: *Linguistic Inquiry* 18: 1–44.
- Chomsky, N. and M. Halle. 1968: *The Sound Pattern of English*. New York.
- Clements, G.N. 1985: The Geometry of Phonological Features. In: *Phonology Yearbook* 2: 225–253.
- Clements, G.N. 1988: The Nature of Feature Representation in Phonology. A lecture given at the University of Bielefeld.
- Dogil, G. and H.Ch. Luschützky. 1988: Notes on Sonority and Sequential Strength. To appear in *Phonology* 6.
- Horecký, J. 1975: Generatívny opis fonologického systému spisovej slovenčiny. In: *Jazykovedný zborník* 4: 5–41.
- Isačenko, A.V. 1966: The Morphology of the Slovak Verb. In: *Travaux linguistique de Prague* 1: 183–201.
- Kiparsky, P. 1982: From Cyclic to Lexical Phonology. In: Hulst van der, H. and N. Smith (eds.): *The Structure of Phonological Representations I*. Dordrecht: 131–176.
- Král, A. 1984: *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava.
- Letz, B. 1950: *Gramatika slovenského jazyka*. Bratislava.
- Pauliny, E. 1968: *Fonologia spisovej slovenčiny*. Bratislava.



GENERIC SENTENCES, CLASSES OF PREDICATE, AND DEFINITE GENERIC NOUN PHRASES

1. Generic sentences and generic noun phrases

This paper* is a modest attempt at a classification of generic sentences and generically used noun phrases. Particular attention is paid to definite singular generic NPs; it is argued that they constitute the only exponents of genericness in the strict sense of the term.

Let us begin with definitions. I shall use the expression *generic sentence* to refer to sentences which assert generic propositions. By a *generic proposition* will be understood a proposition which says something, not about this or that group of entities or about any particular individual entity, but about a class of entities as such¹. A class of entities treated as such is a *generic individual* (cf. Heyer 1985: 60): a *kind*, natural or nominal.

Generic sentences thus defined are related to Bogusławski's *énoncés génériques* (Bogusławski 1989: 2–3), but differ from Lawler's "generic verb usages in the present tense" (Lawler 1972: 256), or "generic expressions" as understood by Dahl (1972: 99). For Dahl, a generic expression is one that contains "generic tense" and is "used to express law-like, or nomic statements". He does not stipulate that it should say something about a *class* of entities as such, and his examples include both generic sentences in our sense, e.g.

(1) Dogs bark.

and nomic statements which say something about one particular entity, e.g.

(2) The sun rises in the east.

Thus, generic sentences in our sense constitute a subset of the set of sentences expressing nomic statements.

A generic sentence asserts a proposition about a class of entities: a *kind*. This class is referred to by a *generic noun phrase*. Thus, generic noun phrases are, by definition, necessary constituents of generic sentences.

2. Types of generic noun phrases

Many grammar books, as well as other publications on English grammar distinguish three types of generic noun phrases:

- | | |
|---------------------------------|------------------------|
| (A) Def Art + N _{sg} | The whale is a mammal. |
| (B) Zero Art + N _{pl} | Whales are mammals. |
| (C) Indef Art + N _{sg} | A whale is a mammal. |

This seems to be an instance of linguistic *embarras de richesse*: surely, the three types of expressions must have different semantic interpretations. Opinions on this subject have differed. At one extreme, Langendoen (1970) regarded generic sentences with the three types of NPs (such as listed above) as mere stylistic variants. His, however, was an isolated view; most researchers comment on differences in the meaning of the three types of expressions, although the interpretations they offer differ widely. Yet, whatever the interpretation, we note that on the one hand there are three different ways of referring to kinds, but on the other hand there is no such form of NP which refers

* I want to express my gratitude to Charles Mazer, Ewa Mioduszevska and Keith Mitchell, who read and commented on the text, part of which gave rise to the present paper. They are, of course, absolved of any responsibility for the final result of my cogitations.

¹ This definition is a paraphrase of that given by Lyons (1977: 194).

e x c l u s i v e l y to kinds. This seems to be a fairly universal phenomenon: languages on the whole do not grammaticize the type vs. token distinction.

Generically used singular noun phrases preceded by the indefinite article, often called *indefinite generics*, are universally considered to be semantically different from generically used singular NPs preceded by the definite article – which will be called *definite generics*. Indefinite generics may be characterized as referring to unspecified individuals treated singly as representatives of the sets (kinds) of which they are members. It is often pointed out that in some contexts the two types of singular generic NPs are not interchangeable. In such contexts substitution of the indefinite for the definite noun phrase results in unacceptability; compare (3) with (4):

- (3a) The whale is a mammal.
 (3b) A whale is a mammal.
 (4a) The whale is becoming extinct.
 (4b) ?? A whale is becoming extinct.

Some researchers have actually claimed that NPs of type (C) are not true generics. Werth (1980: 252), for example, calls them “non-specifics”. Smólska and Rusiecki (1980: 51) call them “non-specific, non-specifiable”². Heyer, on the other hand, in what is probably the most comprehensive treatment of definite generics (in subject position) to date, uses the possibility of substitution of the indefinite for the definite NP *salva veritate* as a criterion for distinguishing between the two categories of generic sentences which he sets up: “personal generics” (which allow for the substitution) and “absolute generics” (which do not); cf. Heyer (1985: 40–44). More about this will be said below.

The semantic difference between definite generics and generically used plural NPs with zero article (so-called “bare plurals”) is commented on – even if vaguely – in virtually all treatments of the subject. And so, for example, Werth (1980: 252) says: “The general sense of generic NPs is the set denoted by the NP: the precise sense is then fine-tuned by the determiner.” According to him *the horse* means “whole set” and *horses* “every member of the set”. This, however, is an oversimplification; consider the following sentence:

- (5) Rabbits were brought to Australia by the European settlers.

Clearly, it was not every member of the set *rabbit* that was brought to Australia, but some (few) individual rabbits – even though they were ancestors of present-day “rabbits”: every member of the set.

It is interesting to note that although definite generics and bare plurals are usually described as **s e m a n t i c a l l y** different, their **s y n t a c t i c** interchangeability is hardly ever questioned. Thus, for example, Heyer (1985: 35) uses substitutability of the noun phrase with the head noun in the bare plural form for the singular noun phrase preceded by the definite article as one of the two syntactic criteria (“more cautiously, rules of thumb”, as he puts it) which he sets up for establishing whether an NP is used generically.

Analyses pointing to semantic-syntactic constraints on interchangeability of definite generics and bare plurals are not many. Vendler (1967: 128) and Smólska and Rusiecki (1980: 50) are among the few exceptions. The authors of the latter paper make two suggestions: that there are contexts in which pluralization of a sentence with a definite generic NP is not acceptable (see section 4 below), and that where bare plurals **a r e** acceptable, they may actually have two readings.

² In the present paper indefinite generics are considered to constitute a category on a level below definite generics; see section 5.

3. Generic sentences and classes of predicate

It has been pointed out more than once that what type(s) of noun phrase can be used in a generic sentence depends on the class of predicate. Thus, for example, a predicate such as *mammal* allows any one of the three types of NP in subject position: *the* + N_{Sg}, zero + N_{pl}, *a* + N_{Sg}; but a predicate such as *extinct* cannot be used with an indefinite singular NP as subject.

There are eight mathematically possible permutations of use of the three types of NP in a generic sentence with a predicate P, not all of which are in actual fact acceptable. They are represented in Table 1.

	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]
(A) <i>the</i> + N _{Sg}	+	+	+	+	-	-	-	-
(B) zero + N _{pl}	+	+	-	-	+	+	-	-
(C) <i>a</i> + N _{Sg}	+	-	+	-	+	-	+	-

Table 1. Permutations of use of three types of NP in generic sentences

Each of the eight permutations is a candidate for a separate category of generic sentences. I claim that each category is characterized by the set of predicates which can be used in it. Let us look at each permutation in turn and see which ones do in fact constitute grammatical categories in English.

Permutation [1]: Generic sentences in which definite singular NPs, bare plurals, and indefinite singular NPs are equally acceptable (which, however, is not tantamount to saying that they are semantically equivalent). Example: *The whale is a mammal / Whales are mammals / A whale is a mammal.*

Permutation [2]: Generic sentences with predicates which allow the use of definite singular NPs and bare plurals (with the same proviso as in [1] above) but disallow indefinite singular NPs. Example: *The whale is becoming extinct / Whales are becoming extinct / ??A whale is becoming extinct.*

Permutation [3]: Generic sentences in which only definite and indefinite singular NPs can be used. This does not seem an acceptable permutation. One can refer to a kind as a generic individual (*the* + N), or refer to it by referring to its unspecified representatives, both singly (*a* + N) and collectively (zero + N) – cf. for example permutation [1] – or only collectively – cf. permutation [6]; but it does not seem possible to refer to a kind by referring to one of its unspecified single representatives while excluding the possibility of collective reference (which is conceptually closer to the notion of referring to a set).

Permutation [4]: Generic sentences with predicates with which only definite singular NPs are acceptable. Example: *Crick discovered the double helix / ??double helices / ??a double helix.*

Permutation [5]: Generic sentences in which only bare plurals or indefinite singular NPs can be used. Example: *??The thunderstorm / Thunderstorms / A thunderstorm scare(s) her out of her wits.*

Permutation [6]: Generic sentences with predicates which collocate only with bare plurals. Example: *I like ??the book / books / ??a book.*

Permutation [7]: Generic sentences in which only indefinite singular NPs are acceptable. This is not a grammatical category of English, and presumably not a possible category in any language, for the reason explained above in comments on permutation [3].

Permutation [8] is an empty category: one cannot assert anything about a class of entities without naming it.

Thus, five out of the eight possible permutations represent categories of generic sentences actually existing in English: permutations [1], [2], [4], [5], and [6]. Let us call them, respectively,

categories I, II, III, IV, and V. They fall into two groups: those characterized by predicates which allow the use of definite singular NPs (categories I, II, and III), and those characterized by predicates which do not (categories IV and V). See Table 2.

	I	II	III	IV	V
(A) <i>the</i> + N _{Sg}	+	+	+	–	–
(B) <i>zero</i> + N _{pl}	+	+	–	+	+
(C) <i>a</i> + N _{Sg}	+	–	–	+	–

Table 2. Predicate-dependent categories of generic sentences

4. Categories of generic sentences

Let us now look more closely at each of these categories.

Category I: definite singular NPs, bare plurals, and indefinite singular NPs.

(6a) The whale is a mammal.

(6b) Whales are mammals.

(6c) A whale is a mammal.

(7a) The answering machine is a useful gadget.

(7b) Answering machines are useful gadgets.

(7c) An answering machine is a useful gadget.

(8a) The thunderstorm is an interesting phenomenon.

(8b) Thunderstorms are interesting phenomena.

(8c) A thunderstorm is an interesting phenomenon.

(9a) The pig grunts³.

(9b) Pigs grunt.

(9c) A pig grunts.

(10a) The fool rushes in where angels fear to tread.

(10b) Fools rush in where angels fear to tread.

(10c) A fool rushes in where angels fear to tread.

(11a) The beaver builds dams⁴.

(11b) Beavers build dams.

(11c) A beaver builds dams.

(12a) This is a problem for the psychologist.

³ Example taken from Platteau (1980).

⁴ Example taken from Perlmutter (1970).

(12b) This is a problem for psychologists.

(12c) This is a problem for a psychologist.

In these examples generic NPs refer to both natural and nominal kinds, both first-order and second-order entities (cf. Lyons 1977: 442–3), and appear in several different grammatical functions and with a variety of predicates – among others, in prepositional predications embedded in noun phrases. Thus an attempt has been made to show the considerable capacity of Category I. What has proved difficult to find is instances of Category I sentences with the three types of generic NP functioning as grammatical Object.

This category corresponds to Heyer's "personal generic sentences" (Heyer 1985: 40–44). He defines them as those sentences in which indefinite singular NPs can be used, which reflects the fact that the generic NP in them refers to individuals. According to him (pp. 37 and 60), personal generic sentences are characterized by "disposition predicates, or states" – concepts which he, however, does not define. This is a doubtful generalization: "building dams" may be a disposition, but it is hardly a state; "being a mammal" is presumably a state, but could hardly be described as a disposition. Explication of Category I remains an open problem.

Category II: definite singular NPs and bare plurals, but no indefinite singular NPs.

(13a) The whale is becoming extinct.

(13b) Whales are becoming extinct.

(13c) ??A whale is becoming extinct.

(14a) The lion is an interesting species.

(14b) Lions are an interesting species.

(14c) ??A lion is an interesting species.

(15a) The rabbit is widespread in Australia.

(15b) Rabbits are widespread in Australia.

(15c) ??A rabbit is widespread in Australia.

(16a) The musk-rat was imported into Europe in 1906⁵.

(16b) Musk-rats were imported into Europe in 1906.

(16c) ??A musk-rat was imported into Europe in 1906.

(17a) The dinosaur disappeared from the face of the Earth in Late Mesozoic.

(17b) Dinosaurs disappeared from the face of the Earth in Late Mesozoic.

(17c) ??A dinosaur disappeared from the face of the Earth in Late Mesozoic.

This category seems narrower than Category I, both in terms of the classes of NPs which can be used here, and of their grammatical functions. It corresponds to Heyer's "absolute generic sentences": those sentences in which indefinite singular NPs are not allowed, which – according to him – reflects the fact that "the generic description is used to refer to kinds" (p. 44). Heyer argues that absolute generic sentences are characterized by "kind-level predicates" or "event predicates (happenings)".

⁵ Example taken from Heyer (1985).

He does not define these classes of predicate⁶, but his description seems satisfactory, on two conditions: first, that we accept without a definition the – intuitively convincing – category of “kind-level predicates”; and secondly, that we characterize event predicates as those which allow the use of time adverbials.

Category III: definite singular NPs only.

(18a) Crick discovered the double-helix.

(18b) ??Crick discovered double-helices.

(18c) ??Crick discovered a double-helix.

(19a) The wheel is the greatest invention of prehistoric man.

(19b) ??Wheels are the greatest invention of prehistoric man.

(19c) ??A wheel is the greatest invention of prehistoric man.

(20a) The soul is a concept which can be found in all great religions.

(20b) ??Souls are a concept which can be found in all great religions.

(20c) ??A soul is a concept which can be found in all great religions.

Category III is an extension, or rather modification of Heyer's categorization: a category in which only definite singular NPs can be used. As was said before, recognition of the fact that there are contexts in which only definite generics are acceptable goes back to Vendler (1967), but this phenomenon is hardly ever discussed in the literature of the subject. Indefinite singular NPs in Category III sentences are clearly unacceptable; but bare plurals, too, sound either unacceptable or distinctly odd if sentences with them are construed as paraphrases of the sentences with definite generics. A native informant I questioned extended (19b) by saying, “the cart wheel, the potter's wheel, and so on” – that is, listing names of *sub-kinds* of the kind *wheel* (rather than individual elements of the set of all wheels) and thus giving (19b) an interpretation different from that of (19a). In sentences with other predicates, though, the NPs used in (18), (19) and (20) could be used also in the bare plural form: eg. *They don't believe in souls*⁷.

The predicates of Category III sentences can obviously only be kind-level, since sentences of this category express propositions about whole kinds, treated as generic individuals. However, not every kind-level predicate qualifies the sentence for inclusion in Category III. Thus, for instance, *extinct* is fairly obviously a kind-level predicate, but can be used with a bare plural NP (though not with an indefinite singular NP) as Subject, and thus sentences with it belong in Category II.

The range of predicates proper to Category III sentences seems very narrow; but this, of course, is no argument against recognizing the fact that sentences with them differ from sentences from the other categories. Once we accept the need to set up a separate Category III, we have to accept also that there exist two varieties of kind-level predicates, diversified on the basis of the type(s) of noun phrase they collocate with: types (A) and (B), or only type (A) – cf. section 2. Kind-level predicates such as *extinct*, *widespread*, *originate [from]* give rise to Category II sentences, while kind-level predicates such as *concept*, *invention*, *discover* qualify sentences for inclusion in Category III.

The last two categories are characterized by predicates which do not collocate with definite generics. They are thus marginal to this paper, and will only be sketched very briefly.

⁶ His suggestion that kind-level and event predicates can be identified by adding the expression „the kind“ to the noun of the noun phrase results in rather peculiar-sounding sentences.

⁷ I owe this example to Keith Metchell.

Category IV: bare plurals and indefinite singular NPs, but no definite singular NPs.

(21a) ??The thunderstorm scares her out of her wits.

(21b) Thunderstorms scare her out of her wits.

(21c) A thunderstorm scares her out of her wits.

It is not easy to find predicates which would fit this category, setting it apart from Category I; but this certainly makes it a category which deserves careful study, particularly in terms of the classes of predicate which characterize it.

Category V: bare plurals only.

(22a) ??The bird doesn't interest me.

(22b) Birds don't interest me⁸.

(22c) ??A bird doesn't interest me.

(23a) ??I like the book.

(23b) I like books.

(23c) ??I like a book.

(24a) ??Nephi's dog chases the car.

(24b) Nephi's dog chases cars⁹.

(24c) ??Nephi's dog chases a car.

(25a) ??My wife is afraid of the hamster.

(25b) My wife is afraid of hamsters⁸.

(25c) ??My wife is afraid of a hamster.

This is another interesting category: some scholars devoted whole papers to investigating generic sentences with bare plural NPs (cf. for example Lawler 1972 or Declerck 1987), but they did not define, or characterize, the class of predicates proper to this category¹⁰.

5. Generic and subgeneric noun phrases

We defined generic sentences as sentences which assert generic propositions; that is, say something about a class of entities as such: a kind. We have seen that there are three ways of referring to a kind: by a definite singular NP, by a bare plural NP, or by an indefinite singular NP. However, the most direct way of saying something about a kind as such – a generic individual – is to refer to it by a definite singular noun phrase. Therefore I would like to suggest that only those sentences which contain a definite singular NP referring to a kind be called “generic sentences” in the strict sense of the term, and that only definite singular NPs in such sentences (Class (A) in our classification – see section 2) be called “generic noun phrases” *sensu stricto*.

The other two types of noun phrases, (B) and (C), refer to kinds indirectly: by referring to *representatives* of those kinds, singly or collectively; and it does not make any difference whether the representatives are of the essential or the typical variety (cf. Lyons 1977: 196). Representatives of

⁸ I owe these examples to Keith Mitchell.

⁹ Example taken from Lawler (1972).

¹⁰ Keith Mitchell (personal communication) pointed out to me that this class includes „mental state“ predicates.

kinds constitute a taxonomic level below that of kinds themselves; I suggest therefore that NPs of types (B) and (C) – when they refer to kinds – be called *subgeneric noun phrases*, and sentences with them, *subgeneric sentences*.

Subgeneric sentences and subgeneric noun phrases are intriguing grammatical phenomena and constitute interesting subjects for research; subgeneric NPs are, after all, the only constructions appearing in Categories IV and V of generic sentences, and they can also be used in Category I and II sentences. But since the hallmark of generic sentences – their *raison d'être* in language – is reference to kinds, it seems that only Category III can be considered strictly generic as such, as it is only in Category III sentences that the definite NP is not replaceable either by a singular indefinite NP or by a bare plural form, and refers to a kind treated as an entity: to a set as a whole, and not to an element or elements of that set, whether representing the set essentially or typically, and whether treated singly or collectively.

REFERENCES

- Bogusławski, A. 1989: La généricité et la non-ambiguïté des articles. To appear in: *Travaux de linguistique*.
- Dahl, Östen 1972: On generics (Logical Grammar Reports 6). Göteborg. Repr. In: Keenan, E. (ed.) 1975: *Formal semantics of natural language*. Cambridge.
- Declerck, R. 1986: Two notes on the theory of definiteness. In: *Journal of Linguistics* 22: 25–39.
- Declerck, R. 1987: A puzzle about generics. In: *Folia Linguistica* 21: 143–153.
- Heyer, G. 1985: Generic descriptions, default reasoning, and typicality. In: *Theoretical Linguistics* 12/1: 33–72.
- Langendoen, D.T. 1970: *Essentials of English grammar*. New York.
- Lawler, J. M. 1972: Generic to a fault. In: *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*.
- Lyons, J. 1977: *Semantics*. Cambridge.
- Perlmutter, D.M. 1970: On the article in linguistics. In: M. Bierwisch, K. Heidolph (eds.): *Progress in linguistics*. The Hague.
- Platteau, F. 1980: Definite and indefinite generics. In: Van der Auwera (ed.), *The semantics of determiners*, London: 112–123.
- Smólska, J., Rusiceki, J. 1980: The generic noun phrase in English and Polish. In: *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 11: 39–57.
- Vendler, Z. 1967: Singular Terms. In: D. D. Steinberg, F.A. Jakobovits (eds.), *Semantics: an Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*, Cambridge: 115–139.
- Werth, Paul 1980: Articles of association: determiners and context. In: Van der Auwera (ed.), *The semantics of determiners*, London: 250–289.

Rudolf R ů ž i ě k a , Leipzig

ON THE METHODOLOGY AND METAPHORS OF PASSIVE

In his analysis of thematic-rhematic structure, Andrzej Bogusławski (1977) claims that "... when doing semantics we never really abandon the phenomena of TR relations." The distribution of theta roles (θ -roles) among syntactic positions determined by voice altering morphemes is crucially involved in the trade-off between syntax, semantics and TR relations.

1. Introduction

In the description of passive constructions that are channelled in the spirit and techniques of the Government and Binding (Chomsky 1981) framework, the metaphors in current use for characterizing functional aspects are suppression or defocusing of the agent (role) (Shibatani 1985: 834) borne by the NP-subject in the active counterpart sentence. The relevant syntactic properties have come under the metaphors of absorption and/or suspension "... passive morphology necessarily 'absorbs' or 'suspends' at D-structure the θ -role that would otherwise be externalized." (Cinque 1988: 528). Together with this θ -role, the structural case of the direct object is said to be "absorbed" (Chomsky 1981, Jaeggli 1986, Roberts 1987 and others).

Initially, the metaphors were little more than the "two crucial properties ... what is usually called 'passive' seems to have ..." (Chomsky 1981: 124), put in figurative language:

(I) [NP, S] does not receive a θ -role.

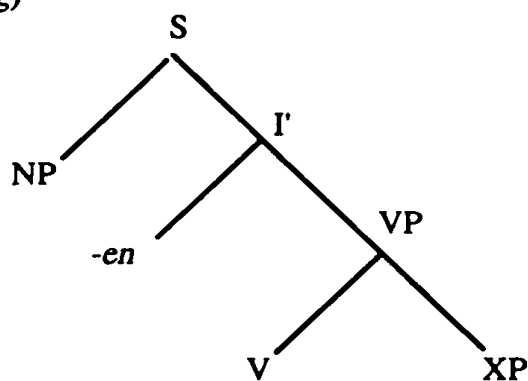
(II) [NP, VP] does not receive Case within VP, for some choice of NP in VP."

Jaeggli invested the metaphor of absorption with a meaning beyond a figurative paraphrase of (I) and (II). He tries to explicate the notion of absorption, raising it to the status of a grammatical term: "Assuming that this property ((I), RR) is descriptively correct, the following question arises: What mechanism prevents the assignment of the external θ -role of a verb to [NP, S] position in a passive sentence?" (Jaeggli 1986: 590). The "mechanism" is simply the presence of the passive form (morpheme *-ed* and auxiliary), which strictly correlates with the dethematization of [NP, S] position. How is this brought about? A stunningly plain answer is given by the assumption that it is the passive morpheme itself that discharges the external θ -role. "I claim that this suffix functions as the recipient of the external θ -role of the predicate. Once it is assigned to this suffix, it can no longer be assigned to [NP, S] position" (Jaeggli 1986: 590). Under this approach, the external θ -role can be licitly assigned to a bound morpheme because it is not linked with subcategorization in the lexicon.

Roberts (1987: 166) and Baker et al. (1989), elaborating Jaeggli (1986), reconcile the assumption that the passive suffix carries a θ -role with the standard θ -criterion by a theory of passive constructions "... whose central claim is:

- (1) The passive morpheme *-en* is an argument .. "If *-en* is an argument, then it must be in a Theta-marked position at D-Structure .. This requirement entails that *Inf* is a θ -marked position in (2). Hence, *-en* can only receive a θ -role assigned outside VP, i.e. the logical-subject θ -role."

(2) (Baker's numbering)



-en, like any subject argument, receives a compositional theta-role from VP ... affixes to verb ... has a referential index" (Baker et al.).

Absorption of the external θ -role is necessarily accompanied by a second absorption, Case-absorption, if the Visibility condition (Chomsky 1981: 334) is observed, which requires Theta-marked arguments to receive structural Case by S-structure. If *-en* affixes to the verb, only the verb can assign Case to (the downgraded) *-en*, because it is the only Case-assigner that governs *-en*. And the verb can no longer mark a direct object NP if it must assign Case to *-en*. "As a result, NP must move into the Case-marked subject position. Thus we account for the "Case-absorption property of passives (although we consider the term 'Case-absorption' to be a misnomer)" (Baker et al. 1989). Under Baker's (et al.) approach, the requirements for NP-movement to subject position, and passive constructions in general, are derivable from the supposed argument status of *-en*, implying dethematization of [NP, S] position at D-structure. Case theory, including the Visibility condition and movement of NP ("trace theory"), is linked with the theory of chains (see below).

2. The mode of explanation

Logically consistent and impeccable in the accepted framework, this analysis and conceptual reconstruction of passive, is nonetheless subject to methodological comment on the chosen mode of explanation. In this paper, I discuss these methodological issues and argue that other solutions may be envisaged, in particular when Slavic languages are considered. I believe that these other solutions can contribute much to general or universal grammar.

The simple factual observation that an NP in [NP, S] position of a passive construction not only does not bear the same θ -role as in its active counterpart, but also cannot be assigned any θ -role at all (Dethematization) is accounted for by charging the passive affix itself with "usurpation" of this θ -role. When adopting this proposal, one should be led either to renounce the assumption that there exists a corresponding active morpheme (or perhaps a zero morpheme) or to separate it completely from the passive morpheme on grounds of the distinguished capability of the latter to bear a θ -role. For those inclined to adhere to the notion of a Fortunatov- or Jakobson-style opposition and to see and describe passive in its relationship to active voice, assuming the agenthood of the passive affix might hinder a correlative analysis. As the active morphology clearly cannot be stipulated to become an argument and recipient of a θ -role, the crucial correlation between passive and non-passive can hardly be illuminating if agent status is awarded to the passive morpheme.

I suggest that the correlative manifestations of voice brought about by the morphology of the verb can be envisaged in a unified account by virtue of interpreting the morpheme(s) within the notional realm of functions (cf. Růžička 1986). The passive morpheme can then be interpreted as a function opening and circumscribing a range of interaction between (the values of) different parameters. In particular, even the apparently invariable result effected by the passive morpheme, the dethematization of [NP, S] position, may be the positive setting of a parameter which may be

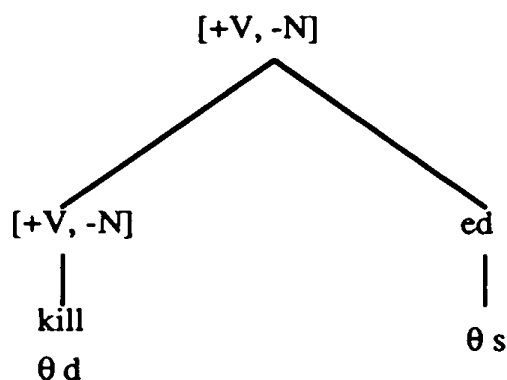
negatively fixed depending on the interaction with other parameter values. Alternatively, if in this case it is not considered or if it turns out not to be desirable to give up the dethematization property of passive at any point or cost, we might prefer to exclude such puzzling structures from passive. In fact, while disregarding potential explanatory aspects of the origin and genesis of the system, either approach has a chance to be feasible as a partial explanation from the point of view of language acquisition. Jaeggli deals with the problem of explanation somewhat lightly. "... the fact that θ -role absorption is obligatory ... must be accounted for. I see no nonstipulative way of doing this. I will simply assume that the passive suffix *-en* requires the assignment of the external θ -role .. In fact, it may be said more generally that this is the defining characteristic of the passive construction. In English this property may be stated in the lexicon as an idiosyncratic property of the passive morpheme." (Jaeggli 1986: 592) The admission of the stipulation that *-en* requires assignment of the external θ -role would appear to suggest that one is far from a defining characteristic.

Jaeggli's and Baker's (et al.) analyses, apart from the puzzle of cognitive reality in language learning, have some complex problems to face and deal with.

3. The relation of the passive morpheme to the *by*-phrase and its cross language counterparts

This relation has been accounted for by assigning the agent to the affix .. (Roeper 1987: 267, 269). Under Roeper's approach, "... the *-ed* affix becomes the Affix Head of the word and carries the Agent role in passive sentences". Thus, it may carry a θ -role and the θ -grid containing this role: "If no PP is expressed, a thematic role on the thematic grid is an implicit argument ... The thematic grid licenses a thematic PP." Roeper (1987: 274) differs from Jaeggli (1986), Baker et al. (1988) in the treatment of the passiv affix: "I do not argue that the affix is itself an argument position ... The thematic grid of the affix percolates to the new categorial item it creates and matches, that is the roles on the verb." Jaeggli divides the thematic roles of theme (θ d(irect)) and agent (θ s(ubject)) (of *kill*) among the verb(al item) and the passive suffix *-ed* respectively. "I will assume that passive participles have the following structure:

(31) (Jaeggli's numbering)



I will interpret θ -role transmission simply as θ -role assignment from the passive suffix to the *by*-phrase ... the passive suffix optionally subcategorizes for a [by NP] prepositional phrase. If the *by*-phrase is subcategorized by the passive suffix, the passive suffix will have to assign the *by*-phrase a θ -role..." (Jaeggli 1986: 600ff.). Baker et al. take up Borer's idea (cf. Borer 1984), imperative in this theoretical context, that *-en* forms a chain with the *by*-phrase...: "The NP which forms the coda of the chain may be overtly realized as a *by*-phrase ... the situation resembles clitic-doubling. ... [F]or the purposes of syntax, a clitic is an argument category realized as adjoined to a head" (Baker et al.). The contrast between the subcategorization solution and resorting to clitic-doubling reveals the difficulties involved in the approach that hinges upon θ -assignment to the affix. If the (phonological) affix and

(syntactic) clitic were freed from the burden of carrying the external θ -role itself, many complications would disappear. Not matching, but rather doubling (by percolation) of the θ -grid or of the bearer of the θ -role would have to be invoked. The projection of the θ -grid of the respective verb is simply narrowed by the presence, that is, as a function of the occurrence of the passive construction including the auxiliary. The [NP, S] position is closed to the external argument and must be realized in a different syntactic position including syntactically noninert implicit arguments. The affix does not determine the structural change alone, compare (1), (2):

(1) The conclusion was arrived at yesterday.

(2) Having arrived at the spot, the expedition lost no time in getting to work!

Finally, in Jaeggli (1986: 602), the problem of overt or nonovert occurrence of the by-phrase or its cross-linguistic counterparts is too lightly dismissed by reducing it to the optional subcategorization property of the passive suffix (cf. Růžicka 1986, 1988 and below).

4. Burzio's Generalization, Case assignment, and the distribution of the by-phrase and its Slavic counterparts

According to this well-established generalization (Burzio 1981; 1986: sec. 3.1.) "all and only the verbs that can assign θ -role to the subject can assign (accusative) case to an object" (1986: 178). The import of this generalization is heavily diminished if the necessary condition for assigning accusative is always automatically satisfied by the passive morpheme itself, the argument and bearer of the external theta role by definition in Jaeggli's and Baker's respective approaches (cf. e.g. Baker et al. 1989). Assignment of accusative would then be licensed wrongly and indiscriminately in both (3) and (4):

(3) He has offended his brother.

(4) His brother was offended.

More importantly, Burzio's generalization would not prove helpful in the analysis of Polish and Ukrainian constructions containing a passive form with neuter default agreement, but with an accusative direct object:

Polish:

(5) dzieci	bito	za najmniejsze	przewinienie
[plur. accus.]	[part. neuter]		
	pass. sing		
children	beaten	for the slightest	offence

The children were beaten...

Such Polish constructions are bound to assign a θ -role to [NP, S] i.e. the external θ -role, if *only* verbs that assign a θ -role to [NP, S] can assign accusative case (the *only* part of Burzio's generalization).

No by-phrase (Polish *przez NP*) could then take over, that is, be assigned the external θ -role (θ -criterion). In fact, no PP *przez NP* is possible in these constructions. I assumed (Růžicka 1986: 1988) that the empty element in [NP, S] position is indeed the recipient of the external θ -role and that this external argument can be categorized as *pro*. *Pro* is governed by INFL [-1pers, -2 pers, -plural, +neuter, +preterite]. My account differs from that of Franks (1989), who categorizes the zero element as PRO, the category which I would prefer to associate exclusively with the theory of control (cf. Růžicka forthcoming). I take this *pro* to be a pure pronominal. The assignment of the external θ -role to *pro* is supported by the possible occurrence of reflexive and reciprocal anaphors in these Polish constructions.

(6) W naszej rodzinie szanowano się wzajemnie.

In our family we respected each other.

pro is syntactically [+plural] but morphologically [-plural]. *Się wzajemnie* is bound by *pro*. Binding of such anaphors is excluded in analogical Czech constructions like (9), (10). Crucially, the assignment of accusative is not necessarily incompatible with the occurrence of the *by*-phrase (equivalents). Ukrainian is a language in which the assignment of accusative to the direct object NP goes with the equivalent of the *by* phrase, the instrumental Case NP, which bears the external θ -role, a fact which should be assumed to exclude assigning it to [NP, S] position.

(7) Z Vinnyci	pryslano	vistku	sestryceju
	[part. pass. sing. neuter]	[sing. accus.]	[instrum. sing.]
From Vinnycja	was brought	news	by the sister.

Compare (8):

(8) Z Vinnyci	bula pryslana	vistka	sestryceju
	[part. pas. sing. femin.]	[sing. nomin. femin.]	
From Vinnycja	was brought	news	by the sister

More examples in Růžicka (1986, 1988)

“Every impersonal sentence of the *-no*, *-to* (= *ed*, RR) type may be transformed into a binomial sentence and vice versa” (Shevelov 1963: 140, 142).

This twofold manifestation of passive differs from the Polish one by (a) the possible occurrence of the instrumental case, the equivalent of the English *by*-phrase, and (b) the auxiliary verb. One might hypothesize that the exclusion of the *by*-phrase and, more strongly, the assignment of the external θ -role to [NP, S] position in Polish are tied up with the elimination of the auxiliary. As Polish sentences like (5), (6) differ from their active counterparts only in the form of the verb, which may even form a kind of analytical subjunctive by adding *by* (*pisano by* ‘one would write’) and otherwise has preterital tense, one is tempted to categorize them as nonpassive, i.e. impersonal active structures.

The possible presence of the agentive *by*-phrase (Instrumental Case NP) weighs heavily only in so far as it forbids assuming thematization of the [NP, S] position (the Ukrainian case). The sensitivity of the occurrence of the *by*-phrase (counterpart) to impersonal passive forms is a typical and widespread factual observation which often evokes subtle differences and contradictions in informant judgements on shades of grammaticality. Czech impersonal passive constructions are a case in point, offering an excellent experimental area:

(9) Aby	bylo	(??účastníky)	silničního	
	[auxiliary neuter]	[instrum. case, pl.]		
To the end that	(it) would	by the participants	in street	
provozu	důsledněji	dbáno	nových	předpisů
			[part. pass. neuter]	[gen. pl.]
traffic	more strictly	observed	the new regulations	
byly	zvýšeny	pokuty.		
were	raised	the penalties (fines)		

(10) (??Delegáty)	o tom bylo	jednáno	dva dny
[instrum.]	[auxiliaryneuter]	[part. pass. neuter]	
By the delegates about that (it) was negotiated			two days

(Example (9), (10) from Grepl, Karlík 1983).

Grepl, Karlík consider (9) with the instrumental grammatical, other informants accept it with hesitation or even reject it as ungrammatical (for details see Růžička 1986, 1988).

Clearly, the problem of the (im)possible occurrence of *by*-phrase equivalents cannot be reduced to optionality (see above).

5. The problem of Case absorption

“Case absorption can be interpreted as analogous to θ -role absorption. We might assume that the passive suffix *-en* is assigned (and requires the assignment of) objective Case. Once this Case is assigned to the suffix, it cannot be assigned further to an NP in object position” (Jaeggli 1986: 595). The argument is developed in Baker et al. (1989): “... the fact that the verb's Case is absorbed ... the basic fact about Case theory in passives ... can be derived from the assumption that the passive morpheme is an argument. The result followed from two widely-held principles: (i) the Visibility Condition, which says that arguments must be Case marked to receive a theta role at LF, and (ii) the fact that (structural) Case is assigned under government at S-structure. At S-Structure, the passive morpheme is an argument attached to the verb; hence it must be assigned the verb's Case. Thus, this Case cannot be assigned to any (other) NP, and we say that it is absorbed.” Serious complications now arise from the argumenthood of *-en* and the Visibility Condition: If *-en* is an argument and bears the external θ -role, it must be assigned (the verbal) Case. From the very beginning it has been inevitable to admit, following Sobin (1985), “... that the absorption of accusative Case is a cross-linguistically more variable property of passive than the absorption of a θ -role is” (Baker et al. 1989). Clearly, for Ukrainian as well as Polish and some other languages, it follows that passive morphemes “... never need to receive accusative Case...”. In other words, they cannot have it because it is given to the direct object. This problem is handled by Baker et al. (1989) on the analogy of Noun Incorporation in many polysynthetic languages. By Noun Incorporation “... the head noun of the thematic object of the verb appears morphologically combined with the verb... Such objects are unusual, however, in that they need not necessarily be assigned Case ... Their lack of Case notwithstanding, the incorporated nominals ... clearly receive theta roles at LF ... The passive morpheme is an argument which, like incorporated noun roots, is morphologically attached to the verb at S-structure. Thus, it can be made visible by clause (ii) of (67), and no Theta Criterion violation will result.

(67) In order for an argument to be visible for theta role assignment at LF, it must either:

(i) be assigned Case, OR

(ii) have its head morphologically united with an X^0 .

... this disjunctive formulation (of the modified Visibility Condition, RR) automatically solves the primary problem of impersonal passives.” (Baker et al. 1989). The claim that passive morphemes in Ukrainian (much less in Polish, RR) *n e v e r* (my emphasis, RR) need to receive accusative Case in accordance with (63 ii) is too strong. More importantly, (67 ii) may always be drawn upon when difficulties with Case absorption or Case assignment to *-en* arise as the passive morpheme as an argumental affix is invariably attached to the verb at S-structure. Apparently, Baker et al. have recourse to it only in the Ukrainian and Polish and “some other” cases, where accusative Case can be assigned to the direct object. Other problems originating in the argument status of the passive morpheme and, consequently, Case assignment, are dealt with differently.

6. Impersonal Passive with nonaccusative internal arguments or no internal arguments

The “1-Advancement Exclusiveness Law of Relational Grammar” (Perlmutter 1978, Perlmutter and Postal 1986) seems to be generally valid: “Only one argument can acquire subject status in the derivation of any clause. A derived subject, e.g. in clauses with ergative verbs, cannot be passivized. German sentences like (11), (12) need a very special pragmatic context:

(11) ?Hier wird angekommen und dort abgefahren.

Here (it) is arrived and there (it) is departed.

(12) ?Hier wird nur gestorben.

Here it is only died.

But what about verbs that do not take accusative objects or lack the ability to assign this particular Case?

(13) In Frankreich wurde gestreikt

In France (it) was struck

‘people went on strike’

Where does the passive morpheme get its Case from? Baker et al. assume that “... some mechanism is available in German that allows such assignment (nominative Case from the *Infl* is assigned into the VP in (61a)) to take place.

(61a) ... daß [S meinem Bruder [VP deine Musik nichtgefällt]]”

... that my brother – dat your music – nom not likes

‘... that my brother doesn't like your music’

Czech equivalents of (13) are not licensed by this mechanism:

(14) *Ve Francii bylo stávkováno

In France (it) was struck.

‘people went on strike’

Czech and, for example, French accord with German, however, in the distribution of impersonal passive constructions with internal nonaccusative or prepositional arguments. Such constructions, then, seem to require an analysis different from those for (13), (14).

(15) Il sera procédé à la révision de ce procès.

It will be proceeded to the revision of this trial.

‘One will proceed to the revision of this case.’

(16) Il a été parlé de vos frères hier soir

(Example from Kayne 1984)

(17) (?Poslanci) o tom bylo rozhodnuto.

(By the delegates) about that (it) was decided.

- (18) Dieses Mannes ist niemals gedacht worden.
 [gen. sg.]
 This man (it) has never remembered been.
 'It has never been made mention of this man'

Baker et al. (1989) suggest that (16) might be dealt with on analogy with English (i): "Here we follow the tradition of assuming some process of reanalysis between *talk* and *about* (i) 'John was talked about last night'. Conceivably, this approach (in which) this complex verb can then inherit a Case feature from the P, and this will be assignment to *-en* ... could be extended to impersonal passives in French ... Here one might claim that the same reanalysis and NP-movement process that occur at S-structure in English occur at LF in French" (Baker et al. 1989). This can only mean that at LF *vos frères* is moved to subject position. Again rather an intriguing if not farfetched analysis is enforced by the basic assumption that *-en* is an argumental affix and must have Case. But reanalysis in (16) may be interpreted in a different manner, namely as a reconstruction of the classical passive model, the nearest approach to it. It would hardly be a sound hypothesis that all verbs subcategorizing for a prepositional internal argument and permitting impersonal passive can be reanalyzed with consequent movement at LF. The affinity of impersonal passive with complement verbs is transparent, however, and can be accounted for without it. In French, impersonal passives are possible only if the verb takes an internal PP argument (Kayne 1984, Růžička 1986).

7. The hierarchy of impersonal passive

With verbs assigning an external argument (and θ -role), access to impersonal passive cross-linguistically – at least in Slavic and many other languages – decreases from the dominating form (a) of verbs taking an internal argument in the shape of a PP to (b) verbs taking an internal argument linked with lexically idiosyncratic Case, and (c) to verbs taking no internal argument. The existence of class (c) implies the existence of classes (b) and (a), and (b) implies (a). Class (a), manifested by French, is the most widespread class of impersonal passives. We find them in Russian, although their occurrence is limited there for reasons not clear to me (cf. Růžička 1988: 167)

- (19) Tak budet postupleno so vsemi.
 So (it) will be acted with all.
 'All will be treated so'

- (20) A za odni ešče tolki ob étom zaplačeno morjami krovi.
 And for some about that (it) was payed with a sea of blood.

From the point of view of learning capabilities, it would be astonishing if the access to the most widespread type (a) of impersonal passives requires the most sophisticated reanalysis and LF-movement account as above. Cognitive acquisitional "reality" of such an account becomes dubious. German is a representative of (c), which implies (b) and (a), cf. examples (13), (18).

In Czech, (b) is manifested, implying (a). Cf. examples (21), (23). Compare ungrammatical (21) with its German counterpart (22):

- (21) *Dnes je mnoho cestovano
 Today (it) is much travelled
 'today people (one) travel(s) a great deal'
- (22) Heute wird viel gereist

Case (a), as mentioned above, is represented in French.

The class (b), illustrated by German (18) and Czech (9) and (23), again poses problems if argument status of the passive affix is assumed.

(23) Kartám	musí	být	rozuměno.
[dat. plur.]			
Cards	(it) must	be	understood.

(Example from Bauer, Grepl 1980)

Lexical Cases, dative in (23) and genitive in (9), (18) are assigned by the verb to *kartám*, *nových předpisů* and *dieses Mannes* respectively.

Thus, the verb has no Case to give to the passive affix. Neither the solution offered for German (13), nor the Ukrainian one seems acceptable. The former one would wrongly license Czech (14), (21). The latter (Case is superfluous on the incorporation analogy), if generally applicable, would be devalued or solve all problems¹.

In all instances of (a), (b) and (c), structural direct object Case is not assigned by the verb: In (c), there is no target for it; in (b), lexical-idiosyncratic Case is assigned, and in (a) prepositions determine Case. Thus the loss of the capability of structural Case assignment brought about by passive morphology has no consequences. The sentence structure differs from its active counterpart in that no thematic role is borne by the zero or expletive NP-subject. The direct object-NP complement², whose grammatical existence depends on structural Case assignment, is moved to the only available position in which structural Case is assignable. It is not necessary to assume that this is nothing more than a structural way out consequent on the passive morpheme's (the passive verb's) failure to assign Case.

We might suggest that the morphological change, i.e. the change of voice, enables an NP to occupy the (derived) subject position. The passive morpheme thus operates as a function bringing about the new array.

Polish constructions like (5), (6), which I have so far excluded from the hierarchy (a)-(c) and which always imply the existence of the standard passive structure derived by movement, demonstrate the pure "suppression" of the referential identification, quite a different "task", which brings these auxiliary-less structures very close to the active ones (see above).

The Ukrainian case (7), which implies the standard passive forms (8), shows a kind of "hybrid" combination of the Polish constructions (6) and the Czech ones (9), (19). This, of course, is not a satisfying characteristic, but rather a kind of metaphorical comment on the possible range of combining values of parameters opened by the passive morpheme: Accusative structural Case combined with auxiliary plus passive participle and an implicit or overt argument that is assigned the external θ -role in the shape of idiosyncratic instrumental Case. The most restrictive passive construction of the auxiliary plus *-n*, *-t* participle is offered by Slovakian, where no overt external argument is normally acceptable (for more cross-language details see Růžička 1986, 1988).

¹ This article is not concerned with impersonal passives containing a clausal infinitival or finite complement. For example (i), (ii)

(i) Il lui a été promis (par le président) de résoudre ce problème

It him has been promised by the president to solve this problem

(ii) *Il a été essayé de résoudre ce problème

It has been tried...

² Note that structural direct object Case is not identical with, or restricted to, morphological accusative: Russian can have morphological instrumental: *upravljat' orkestrom* 'conduct the orchestra', which can be passivized.

REFERENCES

- Baker, M., Johnson, K., Roberts, J. 1989: Passive Arguments Raised. In: *Linguistic Inquiry* 20: 219–251.
- Bauer, J., Grepl, M. 1980: *Skladba spisovné češtiny*. Praha.
- Boguslawski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warsaw.
- Borer, H. 1984: *Parametric Syntax: Case Studies in Semetic and Romance Languages*. Dordrecht.
- Burzio, L. 1981: *Intransitive Verbs and Italian Auxiliaries*. MIT. Ph. D. Dissertation.
- Cinque, G. 1988: On SI Constructions and the Theory of Arb, In: *Linguistic Inquiry* 19: 521–581.
- Chomsky, N. 1981: *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht.
- Franks, S. 1989: *Empty Subjects and Voice-altering morphemes*. (Ms).
- Grepl, M., Karlík, P. 1983: *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno.
- Jaeggli, O. 1986: Passive. In: *Linguistic Inquiry* 17: 585–622.
- Kayne, R. 1984: *Connectedness and Binary Branching*. ...
- Gramatyka 1984: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia* (pod red. Z. Topolińskiej). Warszawa.
- Perlmutter, D. 1986: *Studies of Passive Clauses*. New York.
- Perlmutter, D., Postal, P. 1983: The 1-Advancement Exclusiveness Law. In: D. Perlmutter and C. Rosen (eds.), *Studies in Relational Grammar, 2*, Chicago, London: ...
- Roeper, T. 1987: Implicit Arguments and the Head-Complement Relation. In: *Linguistic Inquiry* 18: 267–310.
- Roberts, J. 1987: On Valency Affecting Rules, In: *Ipotesi e applicazioni di teoria linguistica dal XIII incontro di grammaticagenerativa*, Trento: ...
- Růžicka, R. 1986: Typologie der Diathese slavischer Sprachen in parametrischen Variationen. In: *Welt der Slawen* 31: 225–274.
- Růžicka, R. 1988: On the Array of Arguments in Slavic Languages. In: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft u. Kommunikationsforschung* 41: 155–178.
- Růžicka, R. forthcoming *A Cross-linguistic Study of Control*.
- Shevelov, G.Y. 1963: *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence*. The Hague.
- Shibatani, M. 1985: Passives and Related Constructions: A Prototype Analysis. In: *Language* 61: 821–848.
- Sobin, N. 1985: On Case Assignment in Ukrainian Morphological Passive Constructions. In: *Linguistic Inquiry* 16: 649–662.

UWAGI O TEKŚCIE ORAZ O JĘZYKU MÓWIONYM I PISANYM

Współczesne języki etniczne narodów, zwanych cywilizowanymi, istnieją w dwóch zasadniczych wersjach: mówionej i pisanej. Celem niniejszego artykułu jest rozważenie problemu, która z tych wersji powinna stanowić przedmiot syntetycznego opisu językoznawczego. Zanim jednak zaczniemy go omawiać, musimy się wstępnie zająć zagadnieniem stosunku języka i tekstu.

Według często powtarzanego sformułowania przedmiotem językoznawstwa jest język. Jest to obiekt abstrakcyjny, system relacji jednostek abstrakcyjnych różnych poziomów i typów. Obiektem konkretnym, który podlega obserwacji językoznawcy, ma być natomiast tekst. W istocie jednak badaniu podlega nie tekst jako obiekt fizyczny, lecz pewien konstrukt wyabstrahowany z tekstu rozumianego jako przedmiot konkretny: ciąg jednostek tekstowych, tj. elementów językowych (należących do języka jako systemu). Obiekt fizyczny nazywany tekstem bada się zatem, abstrahując od tych jego cech, które uważa się za nierelevantne (np. kształtu liter czy barwy głosu). Ponadto dany obiekt fizyczny może być w ogóle uważany za tekst tylko wtedy, gdy umie się w nim wyodrębnić wystąpienia elementów znakowych: znaków-typów czy też różnicujących je diakrytów-typów. Konieczne jest istnienie owych typów w świadomości odbiorcy tekstu. Wypada tu jednak podkreślić, że niejednokrotnie zróżnicowanie fizycznych okazów, będących wystąpieniami tego samego typu, jest znaczne i bardzo łatwo zauważalne (por. np. różne sposoby zapisu litery *a* albo różne realizacje pierwszego fonemu w wyrazie *ława* w języku polskim). Mimo tych różnic fizycznych ze względu na swą funkcję w tekście okazy takie muszą być utożsamiane.

Praktycznie terminu *tekst* używa się więc w co najmniej dwóch znaczeniach, odnosząc go zarówno do ciągu czy układu znakowych elementów-typów, jak i do fizycznej realizacji takiego ciągu¹. Możliwe są zresztą jego rozumienia pośrednie, ponieważ bywają różne poziomy wyabstrahowywania elementów znakowych. Różny może być też stopień dokładności utożsamiania układów tych elementów.

Sprawy te dostrzeżemy wyraźnie, gdy zastanowimy się, jak rozumie się tekst w literaturoznawstwie, a ściślej rzecz biorąc – w tekstologii. Przedstawiciele tej dyscypliny operują pojęciem tekstu na różnych poziomach, mówiąc zarówno o tekście dzieła literackiego, który istnieje w kilku wersjach, jak i o tekście jednej konkretnej jego wersji. Poza tym różne rozumienie tego pojęcia zależy w dużym stopniu od problematyki badawczej. Czym innym jest tekst dla tradycyjnego filologa, badającego konkretne zabytki i starającego się odczytać je w sposób możliwie najbardziej zgodny z intencjami autora, a czym innym – dla badacza przeprowadzającego analizę zawartości myślowej dzieła literackiego. Pierwszy będzie miał tendencję do traktowania tekstu jako zjawiska bardziej konkretnego, drugi – jako bardziej abstrakcyjnego. Nie będziemy jednak analizować tych kwestii dokładniej. Ograniczymy się do stwierdzenia, że znaczenie terminu *tekst* nie jest bynajmniej jednolite. Zgodnie z tym, co powiedzieliśmy wyżej, my będziemy go rozumieć – zgodnie z poglądami wielu językoznawców – jako ciąg elementów znakowych (znaków lub ich diakrytów²).

Zastanówmy się więc nad zagadnieniem formy istnienia tekstu. Pierwotne intuicje wychodzą tu od tekstu pisanego; tak rozumie termin *tekst* przeciętny inteligent, a także przeciętny student filologii. I w językoznawstwie, i w literaturoznawstwie rozważa się wprawdzie także teksty mówione, jednak takie rozszerzone rozumienie tego terminu jest charakterystyczne tylko dla ludzi bardziej zaintereso-

¹ Temat ten rozwijam dokładniej w artykule Saloni 1989. Niniejszy artykuł jest, jeśli chodzi o problematykę, bezpośrednią kontynuacją tamtego.

² Niezbyt zręczny termin *diakryt* oznacza element różnicujący formę znaków języka naturalnego, tj. w wypadku języka mówionego fonem, a pisanego – literę (czy grafem).

wanych problematyką i zorientowanych w niej. Niespecjaliści, nawet wykształceni, bezwyjątkowo traktują tekst jako obiekt wyłącznie pisany.

Jest to całkiem zrozumiałe. Pojęcie tekstu ukształtowało się na pewno w odniesieniu do zjawisk o charakterze graficznym. Do takich zjawisk musiały się początkowo odnosić pojęcia znaku i diakrytu, a tym bardziej – ciągu znaków. Oczywiście mówimy tu o pojęciach, nie zaś znakach językowych i ich diakrytach jako takich. Te bowiem musiały się pojawić wraz z powstaniem języka. W pierwotnych okresach istnienia języka operujący językiem członkowie społeczeństwa nie uświadamiali sobie jednak ich istnienia, tak jak nie uświadamia sobie go wielu ludzi żyjących współcześnie.

Językowe elementy znakowe istnieją także w postaci głosowej. Właśnie dzięki ich istnieniu dochodzi w ogóle do komunikacji między ludźmi. Możemy przyjąć (jest to chyba nawet *universale* językowe), że w dziedzinie języka mówionego zachodzi wyodrębnienie jednostek tekstowych trzech stopni, które możemy nazwać odpowiednio diakrytami, znakami elementarnymi (słowami) i komunikatami (zdaniem)³. Istnienie takich jednostek może być bowiem uznane za ogólnie charakterystyczne dla ludzkiego języka, związane z samą jego naturą.

Istota pisma zasadza się na znakowym charakterze języka. Stworzyć wtórny (względem znaku pierwotnego, który ukształtował się spontanicznie) symbol znaku można tylko wtedy, gdy się sobie uświadomi istnienie owego znaku pierwotnego, i to jako abstrakcyjnego typu, nie zaś jako doraźnie funkcjonującego okazu. I rozwój pisma w historii ludzkości odzwierciedla to, że uświadamianie sobie owego istnienia stawało się coraz wyraźniejsze i dokładniejsze.

Uświadamiać sobie istnienie znaków-typów musieli twórcy pisma ideograficznego, w którym zasadnicze elementy odpowiadają przecież pojęciom. Wyższy poziom świadomości był potrzebny przy tworzeniu alfabetów – pism fonologicznych: do tego konieczne jest uświadomienie sobie zróżnicowania fonologicznego znaków. Opozycje te w sposób naturalny przedstawia się za pomocą jakiegoś inwentarza elementów dystynktywnych, we współczesnym językoznawstwie zwanych fonemami; w najidealniejszej postaci alfabet tworzy się, przyporządkowując jednoznacznie litery fonomom⁴.

Początkowo związek pisanej i mówionej wersji języka narodowego był bardzo ścisły. Dziś zapisywanie tego, co się powiedziało albo co by się powiedziało w danym języku, to tylko jedno z możliwych zastosowań pisma, i to bynajmniej nie najważniejsze. W toku swej ewolucji język pisany wypracował mianowicie własne reguły produkowania tekstów, w istocie swej niezależne od reguł produkowania tekstów mówionych, które – gdy zostały wyabstrahowane – legły u jego podstaw. Dziś rządzi się on własnymi prawami. Pozostaje przy tym, rzecz jasna, we współzależności z językiem mówionym, ulega w pewnym (zresztą z biegiem czasu coraz mniejszym) stopniu, jego wpływowi, ale i sam wywiera nań wpływ.

³ Takie wyodrębnienie jednostek trzech stopni jest w pewnej mierze konwencjonalne. Możliwe jest operowanie jako jednostkami drugiego stopnia morfemami (dla niektórych języków jest to rozwiązanie wręcz wygodniejsze niż posługiwanie się w ich opisie słowami) albo też wprowadzenie ich jako jednostek stopnia pośredniego między diakrytami a słowami. Istotne jest jednak wyodrębnienie co najmniej trzech stopni jednostek językowych. Dlaczego podjęliśmy akurat taką decyzję, okaże się jasne w toku dalszych rozważań.

⁴ Sytuacja taka znana jest zarówno z dawniejszych epok historycznych, gdy procedura tworzenia pisma dla języka istniejącego wcześniej tylko w wersji mówionej opierała się na intuicyjnej (można tu użyć nieładnego przymiotnika „przednaukowej”) analizie jego systemu fonetycznego, jak i z czasów najnowszych, gdy pismo dla takiego języka zostawało świadomie i systematycznie opracowane przez wykształconych językoznawców. Znane są również wypadki mniej wyrafinowanego i świadomego tworzenia alfabetów typu fonologicznego. Pierwszy rodzaj to adaptowanie dla potrzeb jakiegoś języka, np. języka *B*, alfabetu używanego dla innego języka, np. języka *A*. W wypadku takim pierwszym etapem adaptacji jest oddawanie opozycji języka *B* w sposób przybliżony przy zastosowaniu środków charakterystycznych dla języka *A*; dalszym etapem jest wprowadzanie do systemu pisma w języku *B* charakterystycznych dla niego opozycji. Drugi rodzaj takiego tworzenia pisma ma miejsce wtedy, gdy język piśmienniczy ewoluuje na tyle znacznie, że na jego podstawie powstaje język nowy. Procesowi takiej ewolucji może towarzyszyć cały czas piśmiennictwo, mające charakter mniej lub bardziej heterogeniczny.

Zanim jednak omówimy te problemy nieco dokładniej, zastanówmy się nad tym, do jakiego stopnia istnienie elementów znakowych można uważać za fakt natury obiektywnej. Wydaje się bowiem, że w wypadku języka mówionego obiektywnie dane nie są bynajmniej te elementy, lecz wyłącznie ich opozycje. Jak ogólnie wiadomo, język mówiony, którego istnienie, podobnie jak i przejawianie się materialne, ściśle związane jest z przebiegiem czasowym, jest zjawiskiem dynamicznym. Na różnych poziomach istnienia zjawisk językowych dochodzi do ich zróżnicowania. Wiadomo przy tym, że różni przedstawiciele tej samej społeczności językowej mają system językowy niejednakowy – w zależności od czynników geograficznych, pokoleniowych czy indywidualnych. W tym samym czasie funkcjonują różne odmiany tego samego języka naturalnego, także tego samego języka społeczności wysoko cywilizowanej, których systemy fonologiczne różnią się w sposób oczywisty. Czasem mogą się różnić nawet inwentarzem fonemów. Zdarza się też, że w dwu odmianach są rozmaite zasoby opozycji fonologicznych, tak że w jednej odmianie występują – z punktu widzenia nosicieli drugiej – albo dodatkowe opozycje fonologiczne, albo też – odwrotnie – neutralizacje niektórych opozycji fonologicznych. A nosiciele obu tych odmian uważają się za mówiących tym samym językiem. Podobne rozbieżności między różnymi odmianami występują też w wypadku zbiorów znaków elementarnych (leksemów czy morfemów) i reguł tworzenia zdań.

Mało tego. Współczesne językoznawstwo posługuje się powszechnie pojęciem fonemu. W opisach dźwiękowej strony konkretnego języka przyjęcie jakiegoś inwentarza fonemów jest koniecznym warunkiem wykonania zadania. Jednak taki opis jest to klasyczna procedura modelowania, do której trzeba się uciekać, aby nie tylko przedstawić fakty empiryczne, ale także wyciągnąć pewne wnioski uogólniające. Rzeczywistość jednak z reguły bywa bardziej skomplikowana. Trudno w ogóle powiedzieć, że fonemy istnieją obiektywnie; obiektywnie istnieją tylko ich opozycje. W językoznawstwie strukturalnym te same opozycje fonologiczne mogą być przedstawione za pomocą różnych zbiorów fonemów. W odniesieniu do opisywanych języków nierzadko powstają też wątpliwości, czy dany segment fali głosowej uważać za realizację jednego fonemu, czy większej ich liczby. Są to typowe problemy segmentacji tekstu, które – w jeszcze wyrazistszej postaci – występują w sytuacji wyodrębniania jednostek znakowych wyższych stopni: słów i zdań. Trudno zresztą powiedzieć, jaka jest świadomość segmentacji tekstu na wyrazy i zdania w samym tylko języku mówionym. O wyrazach czy zdaniach w danym języku mówią (zarówno w sposób profesjonalny, jak i amatorski) chyba wyłącznie ludzie piśmienni. Na tekst mówiony przenoszą oni intuicje segmentacyjne wyrobione dla języka pisanego (może się zdarzyć, że jest to inny język narodowy niż ten, którego segmentację mają oni przeprowadzić).

Operacyjne wyodrębnianie fonemów, słów czy zdań w języku mówionym związane jest więc ze znacznymi trudnościami. Nie chodzi tu o podważenie samego faktu istnienia tych elementów, lecz tylko o wyraźne ich wyodrębnienie w wypadkach wątpliwych. W większości bowiem wypadków granice między znakami prostymi (wyrazami) oraz granice między komunikatami (zdaniami) dane są w sposób nie ulegający wątpliwości, a wtedy intuicje użytkowników są zbieżne. W niemałej jednak liczbie wypadków wskazanie punktu rozdzielającego dwie jednostki danego typu jest bardzo trudne. Jeszcze częściej niż w wypadku fonemów powstają wątpliwości, czy mamy w tekście jedno słowo, czy dwa. Podobne wątpliwości dotyczą także granic między zdaniami. Sformułowanie algorytmu wykrywającego takie granice opiera się w takich wypadkach na decyzjach arbitralnych⁵.

Segmentacja natomiast (przynajmniej na jednostki jednego stopnia) jest kwestią kluczową dla tekstu, którego istota opiera się na wyodrębnieniu i identyfikowaniu elementów znakowych. A pierwotne rozumienie tekstu związane jest przecież ze zjawiskami języka pisanego. Tak więc o ile jasne uświadomienie sobie istnienia elementów znakowych jest koniecznym warunkiem powstania pisma,

⁵ W niniejszym tekście rezygnujemy całkowicie z przykładów, musiałyby one bowiem mieć charakter elementarny. Na przykład wątpliwości dotyczące segmentacji tekstu na wyrazy znajdują w różnych językach naszego kręgu kulturowego odbicie w klasycznych problemach ortograficznych sprowadzających się do pytania, czy dane wyrażenie pisze się razem (tj. bez wewnętrznego odstepu międzywyrazowego), czy rozdzielnie (tj. z takim odstepem).

o tyle konsekwencją tego faktu jest praktyczne segmentowanie tekstu na jednostki, które w dalszej konsekwencji doprowadza do wypracowania reguł segmentacji.

Nie znaczy to oczywiście, że w tekście muszą być w jasny sposób wyodrębnione segmenty wszystkich trzech stopni. Aby tekst istniał, wystarczy segmentacja na jednym poziomie. Do dziś funkcjonują, i to w społeczeństwach o najwyższym poziomie cywilizacyjnym, systemy pisma ideograficznego nie wyodrębniające liter (historycznie ukształtowanych na bazie segmentacji na fonemy). Jak wiadomo, system interpunkcji jest wynalazkiem stosunkowo późnym. W kręgu kultury śródziemnomorskiej przez długi czas, posługując się alfabetami o podstawie fonologicznej, tworzono teksty w postaci ciągów liter, w których granice między słowami nie były sygnalizowane.

Natomiast system pisma używany od dawna w naszym kręgu kulturowym opiera się na segmentacji na jednostki trzech stopni.

Jest ona wynikiem długiego rozwoju, którego ogólny charakter to niewątpliwie dążenie do udoskonalenia narzędzia w celu zwiększenia efektywności komunikacji. Historia pisma pokazuje, w jaki sposób wprowadzano do niego coraz subtelniejsze zróżnicowania, przyczyniające się do coraz lepszego funkcjonowania produkowanych przy jego pomocy tekstów. Po części zróżnicowania takie mają charakter niejęzykowy i czysto konwencjonalny (rozróżnienie wielkich i małych liter, operowanie różnymi typami i wielkościami liter, wprowadzanie do tekstu elementów wynikających z samego charakteru nośnika, np. obrazów czy graficznych elementów pomocniczych, itp.). Jednak w rozwoju języka pisanego obserwujemy ponadto dążenie do wyraźnego wzajemnego przeciwstawienia elementów językowych. Obserwujemy więc tendencję do wyraźnego i dokładnego wyodrębniania ustabilizowanych jednostek tekstowych. Przyjrzyjmy się nieco dokładniej, jak ono przebiega.

Cechą jaskrawo odróżniającą pisaną wersję języka od mówionej jest znacznie wyższy stopień stabilizacji. Fakt ten jest skutkiem zasadniczych różnic między odpowiadającymi im tekstami. Teksty pisane bowiem są trwałe, podczas gdy mówione, powiązane ściśle z czynnikiem czasu, istnieją tylko w okresie swego powstawania. Jest to zasadnicza różnica jakościowa, i to bez względu na stopień fizycznej trwałości nośnika informacji tekstów pisanych. Właśnie czynnik trwałości powoduje, że do tekstów pisanych można się odwoływać w znacznym odstępnie czasowym od momentu ich powstania, co w wypadku tekstów mówionych jest niemożliwe⁶.

Stabilność, statyczność tekstu pisanego stała się powodem tego, że osiąga on z reguły znacznie wyższy stopień standaryzacji. Tak jak w języku mówionym, wiele się w nim po prostu reprodukuje, jednak – w odróżnieniu od tamtego – post factum można porównać dwie jednostki konkretne i zdecydować, czy istotnie stanowią one okazy tego samego typu. Taki zaś sposób reprodukcji może wpłynąć na ustabilizowanie się w języku jednostki, która w tekstach mówionych występuje w różnych postaciach (a w ogóle może być uznana za jednostkę tylko pod warunkiem, że jest traktowana jako zdefiniowana nie całkiem ściśle, z pewnymi elementami wariantywności i niedookreślenia, słowem – jako twór analogiczny do zbioru rozmytego⁷). Późny stosunkowo wynalazek druku, który pozwala na mechaniczne reprodukowanie jednostek z jednego szablonu, przyczynia się w naturalny sposób do jeszcze większej standaryzacji.

Trwałość wraz ze standaryzacją przyczynia się z kolei do tego, że język pisany ewoluje znacznie wolniej niż język mówiony. Zwiększa się w ten sposób jeszcze bardziej wzajemne oddalenie wersji pisanej i mówionej danego języka naturalnego (etnicznego).

⁶ Ściśle rzecz biorąc, techniczna rejestracja dźwięku, umożliwiająca reprodukowalność wyprodukowanych wcześniej tekstów mówionych, jest od pewnego czasu możliwa. Nie ma to jednak znaczenia z punktu widzenia analizowanego tutaj problemu. To, czy rozwój techniki wywrze istotny wpływ na którąś z wersji współczesnego języka naturalnego albo przyczyni się do ukształtowania się nowej jego wersji, pokaże dopiero przyszłość.

⁷ Dotyczy to wszelkich wariantów swobodnych, funkcjonujących synchronicznie. Ich różny skład literowy czy fonemowy powinien decydująco wpływać na to, żeby w ścisłym opisie języka każdy z nich został uznany za osobną jednostkę. W świadomości użytkowników języka może zachodzić jednakże identyfikacja dwóch jednostek unilateralnie różnych i zaliczanie ich do jednego typu nadrzędnego. Podobnie jak w innych wypadkach, przykłady wariantów swobodnych formy wyrazowej czy morfemu znajdzie bez trudu sam czytelnik.

Reprodukcja jednostek znakowych tekstu pisanego z natury rzeczy jest w znacznie wyższym stopniu świadoma niż tekstu mówionego. Człowiek produkujący tekst pisany podporządkować się musi, przynajmniej w jakimś stopniu, jego standaryzacji. W szczególności musi świadomie operować praktycznie jednostkami wyodrębnianymi w pisanej wersji języka, tj. przy naszym systemie notacji – jednostkami tekstowymi trzech stopni: literami, słowami, zdaniami. Oczywiście w wypadku tekstu mówionego użytkownik języka również operuje analogicznymi jednostkami, ale może robić to absolutnie nieświadomie. Co więcej, poszczególne jednostki może stosować intuicyjnie w sposób wysoce przybliżony, nie zdając sobie nawet sprawy z ich istnienia⁸.

Nie jest to dziwne. Elementem koniecznym, aby posługiwać się tekstem pisany, jest wyrobienie w sobie pewnego stopnia świadomości językowej. Język mówiony jest ukształtowany, a najczęściej także nabywany, w sposób spontaniczny. Język pisany jest ukształtowany jako twór sztuczny, który należy opanować przez systematyczną naukę.

Nie do zlekceważenia jest tu jeszcze jeden czynnik. Właśnie na gruncie języka pisanego rozwinęła się i potrzeba, i praktyka jego opisywania. Można rzec, że była to naturalna konsekwencja samego powstania języka pisanego, do którego niezbędna była refleksja językowa i abstrakcja. Opis stanowił dalszą fazę refleksji językowej. A on z kolei pociągał za sobą jeszcze wyższy stopień standaryzacji. W trakcie opisu musiał się zaś rozwinąć pewien aparat podstawowych pojęć językoznawczych. Jest więc jasne, że z punktu widzenia historii dawniej pojawiły się opisy języka pisanego niż mówionego.

Stopień stabilizacji i standaryzacji języka pisanego zwiększany jest przez jeszcze jeden czynnik: spisanie ich najważniejszych punktów (kodyfikację), niejednokrotnie wyposażone w zalecającą opinię jednostki czy grupy, której autorytet uznawany jest przez daną społeczność językową. Kodyfikacja, dla różnych języków współczesnych obejmująca różne aspekty działalności językowej i związana z różnym stopniem kategoryczności, pojawia się już na bardzo wczesnych etapach istnienia pisma. Na dalszych etapach rozwoju historycznego mogą być jej poddane również elementy języka mówionego. Ale to już wyraźnie dalsza faza rozwojowa.

Na wczesnych etapach rozwoju danego języka kodyfikacja jest w najbardziej naturalny sposób związana z jego opisem, i to bez względu na to, czy dokonywana jest w sposób spontaniczny – przez użytkowników tego języka, nie mających świadomości opisu innych języków, czy przez ludzi wykształconych w innym języku, planowo adaptujących jego opis do potrzeb języka opisywanego.

Opisy języka pisanego mają przy tym do dziś ogromne znaczenie praktyczne. Rozwój historyczny doprowadził bowiem do takiej sytuacji, że aby skutecznie posługiwać się pismem w języku naszego kręgu kulturalnego, nie wystarczy tylko mieć świadomość istnienia jednostek trzech stopni, trzeba również sprawnie i dokładnie nimi operować. Trzeba znać podstawowe reguły poprawności tekstu pisanego. W szczególności trzeba wiedzieć, co się uważa za wyraz, a co nie (co się pisze łącznie, a co osobno). Do tego zaś koniecznie trzeba znać najbardziej podstawowe pojęcia językoznawcze, bo bez ich znajomości nie opanuje się podstaw ortografii.

Fakty te w zasadniczy sposób wpływają na sprawę stosunku dwu wersji danego współczesnego języka naturalnego: mówionej i pisanej w świadomości przeciętnego ich użytkownika. Język mówiony, któremu należy się pierwszeństwo, i pod względem genetycznym, i funkcjonalnym, istnieje w świadomości swych użytkowników jako byt niewyraźny, słabo określony, na który składają się jednostki nie całkiem jasno zdefiniowane. Język pisany wprowadza do świadomości swego użytkownika znacznie wyższy stopień dyscypliny i określoności.

Potrzeby praktyczne zaś zaostrzają jeszcze owe rygory. Zasób znaków elementarnych języka naturalnego (np. leksemów, czyli wyrazów w pewnym sensie tego terminu, albo też innych jednostek wyodrębnionych z tekstu i uznanych za pełniące podobną funkcję) obejmuje dziesiątki tysięcy ele-

⁸ Wyraźnie widać to w tekstach pisanych, układanych przez osoby słabo piśmienne. W tekstach takich brak często w ogóle rozczłonkowania na jednostki stopnia trzeciego, a granice między jednostkami stopnia drugiego są – z punktu widzenia norm – respektowane mniej więcej w 90-95%.

mentów. A wielu świadomych użytkowników języka potrzebuje i chce mieć dostęp do wyczerpujących czy choćby tylko bardziej obszernych spisów takich jednostek. W wypadku cywilizowanych języków współczesnych – spisy takie, zwane słownikami, są szeroko rozpowszechnione. Duże zbiory jednostek są w nich uporządkowane według ścisłych reguł, które decydują o miejscu każdej jednostki w spisie i pozwalają ją łatwo w nim odnaleźć. Oczywiście jednostki podlegające uporządkowaniu na podstawie takich reguł nie mogą być niedookreślone, muszą mieć ustaloną, ustabilizowaną i zestandaryzowaną, postać. Takie warunki spełniają jednostki języka pisanego, które dodatkowo – skutkiem samego umieszczenia w słowniku – stają się jednostkami skodyfikowanymi. Nie spełniają ich zaś jednostki języka mówionego.

Użytkowników słowników jest we współczesnym świecie sporo. A jeszcze więcej jest ludzi mających potrzebę sprawnego operowania językiem pisanim. Obie te grupy potrzebują opisu języka. A dla takich ludzi, i dla takich celów, warto i trzeba opisywać język. I powinien być to opis języka pisanego.

Oczywiście powyższa konstatacja nie podważa celowości opisu języka mówionego. Zarówno ze względu na jego pierwotny charakter wobec języka pisanego, jak i ze względu na rolę, którą pełni on w życiu człowieka i w społeczeństwie, opis mówionej wersji konkretnego języka naturalnego może być pasjonującym problemem poznawczym⁹. Nie zmienia to faktu, że zadanie jej opisu – z punktu widzenia zastosowań i hierarchii potrzeb – powinno się znaleźć na drugim miejscu w stosunku do zadania pierwszoplanowego: opisu pisanej wersji języka. Ze względu na wagę społeczną umiejętności pisania i czytania oraz nauczania tej umiejętności opis tej właśnie wersji języka ojczystego powinien być trzonem podręcznika gramatyki języka ojczystego w zakładach kształcących nauczycieli języka ojczystego, którymi we współczesnym świecie są uniwersytety. Oczywiście musi być on wzbogacony elementami opisu mówionej wersji języka ojczystego, co – w wypadku opisu diakrytów – jest zarówno niezbędne przy nauczaniu podstaw pisania i czytania, jak i ogromnie użyteczne przy nauce języków obcych, również potrzebnej i rozpowszechnionej we współczesnym społeczeństwie.

Reasumując, wróćmy więc do naszej zasadniczej kwestii. Jaki wariant języka opisywać – pisany czy mówiony? Odpowiedź zależy tu od celu naszego badania. Jeśli stawiamy sobie wyłącznie cel poznawczy: poznanie mechanizmów rządzących językiem i przedstawienie ich w jakiejś postaci, to materiałem lepiej nadającym się do badań będzie język mówiony, stanowiący czystsza postać fenomenu zwanego *język*. Natomiast jeśli starać się efektywnie opisać dany język społeczności cywilizowanej i piśmiennej w celach użytkowych, aby ułatwić posługiwanie się nim jego nosicielom i nosicielom innych języków, to za główny materiał badań oraz zwarte go i w miarę konsekwentnego opisu trzeba wziąć język pisany.

⁹ Zadanie opisu mówionej wersji języka społeczności cywilizowanej i piśmiennej stawia przed badaczem szereg trudnych do rozwiązania problemów metodologicznych. Jeśli ma się takie cele, stosunkowo łatwo jest opisywać diakryty lub przynajmniej te elementy systemu językowego, które łatwo jest wyrazić poprzez diakryty (np. alternacje morfologiczne). Natomiast konsekwentny opis jednostek bardziej skomplikowanych, np. wypowiedzi i reguł ich tworzenia, jako tworów w planie wyrażenia złożonych z fonemów, wymagałby wypracowania bardzo dokładnych reguł reprezentacji jednostek i reguł ich opisu. System takich reguł ze względu na swą złożoność byłby porównywalny ze współczesnym systemem pisma, stworzonego doświadczeniem i pracą pokoleń. Jest wysoce wątpliwe, czy wypracowanie podobnego systemu dla celów czysto badawczych byłoby w praktyce możliwe. Nic więc dziwnego, że praktyka opisu fragmentów języka mówionego, zwłaszcza obejmująca elementy systemu wyższego poziomu, jest mocno zróżnicowana i wyraźnie niekonsekwentna. W grę wchodzi tu zapewne przemożna sugestia zdyscyplinowanego języka pisanego i opisu takiego języka, której badacz mimowolnie ulega i spod której nie jest w stanie się wyzwolić. Wykształciła się ona w jego świadomości podczas całej jego drogi edukacyjnej w wyniku ogromnej roli pisma w naszej kulturze, o której można nawet powiedzieć, że na piśmie bazuje i jest kulturą pisaną. Nie jestem jednak w stanie analizować w niniejszym artykule tych zagadnień dokładniej. Jeszcze dalszy od zasadniczego tematu jest problem, jak badacz wykształcony w danym języku opisuje język mówiony społeczności niepiśmiennej lub przynajmniej posługującej się systemem pisma, którego nie zna. To już jest jednak zupełnie odrębne zagadnienie, notabene w ogromnym stopniu podobne właśnie do zadania tworzenia pisma dla języka niepiśmiennego.

P. S. Różne, z powodu zróżnicowanych celów, traktowanie materiału badań językoznawczych było zasadniczym powodem różnicy zdań między mną i Andrzejem Bogusławskim w dyskusji nad przygotowywaną przed kilkunastu laty „Gramatyką współczesnego języka polskiego” Instytutu Języka Polskiego PAN. W ten sposób kontrowersję między nami przedstawiał mój czcigodny polemista: „Dr Saloni radził za podstawę opisu gramatycznego przyjąć jednostki tekstu pisanego i przeciwstawił tę propozycję moim wywodom na temat wyrazu fonologicznego jako istotnej jednostki opisu. Propozycję dra Saloniego można rozważyć. Jednak trzeba przy tym pamiętać, że jego przeciwstawienie ma charakter zbliżony do hasła „pozbedziemy się kłopotów z opisem polszczyzny opisując esperanto” (Bogusławski 1976: 89).

Ja ze swej strony nie pozostałem mu dłużny, zapowiadając m. in., że nie będę w przyszłości czytał jego prac, ponieważ nie jestem zdolny osiągnąć właściwego stopnia ich zrozumienia (ibid. s. 105). Okazało się jednak później, że nie tylko zapowiedzi tej nie spełniłem, lecz nawet wobec kilku jego tekstów wystąpiłem w roli redaktora, zamieszczając je w opracowanych przeze mnie zbiorach.

Natomiast jeśli idzie o meritum sporu, to pozostałem przy swoim zdaniu, jak przy swoim zdaniu pozostał zapewne On. Z przyjemnością muszę jednak wyznać, że nasza ostra czy nawet zbyt ostra polemika nie tylko nie popsowała dobrych wówczas stosunków między nami, lecz również nie przeszkodziła w rozwinięciu się autentycznej przyjaźni.

Dlatego też pozwalam sobie przypomnieć dzisiaj owe zdarzenia oraz zadedykować Andrzejowi Bogusławskiemu ten tekst.

LITERATURA

Bogusławski, A. 1976: Contributions to the discussion. W: R. Laskowski (ed.), *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny IJP PAN, Zawoja 13–15 grudnia 1974 r.*, Wrocław: 38–42, 87–89.

Saloni, Z. 1989: *Apologia graficyzmu*. W: *Z problemów językoznawstwa ogólnego i kontrastywnego*, Warszawa



Brigitte Schultze, Herbert Matuschek, Mainz

ASYMMETRIEN DES SPRACHENPAARES POLNISCH-
DEUTSCH ALS HERAUSFORDERUNG FÜR ÜBERSETZER
Dargestellt am Beispiel polnisch-deutscher
Dramenübersetzungen des 20. Jahrhunderts

Die Asymmetrien des Sprachenpaares Polnisch-Deutsch sind vorwiegend solche des Sprachgebrauchs, in geringerem Umfang des Sprachsystems. Das Fehlen des Artikels als morphologisch repräsentierte grammatische Kategorie begründet dabei eine der besonders markanten systemhaften Asymmetrien (Schultze 1989). Neben dem Artikel gehören auch Teilbereiche bzw. -aspekte der Graphik, der Syntax, der Morphologie und der Lexik zu den Asymmetrien dieses Sprachenpaares.

In literarischen Übersetzungen sowie in Übersetzungen von Bühnenwerken stellen die Asymmetrien, das zeigen mehrjährige vergleichende Analysen¹, keineswegs eine regelmäßige, sondern eher eine latente Herausforderung für Übersetzer dar. Soweit erkennbar, werden die Asymmetrien jeweils nur an einzelnen „Übersetzungseinheiten“ von begrenztem Umfang (einzelnen Wörtern, Wendungen, Sätzen) zum Problem. Für das Deutungsangebot eines Stückes wird die Unaufmerksamkeit eines Übersetzers insbesondere dann relevant, wenn ein wiederkehrendes gestalterisches Mittel, vielleicht sogar die individuelle Poetik des Autors oder des jeweiligen Stückes oder auch ein Epochenkontext tangiert sind.

Besondere Herausforderungen – aber auch Chancen – für Übersetzer liegen oftmals dann vor, wenn im Ausgangstext bestimmte Grammatikregeln und Tendenzen des Sprachgebrauchs nachdrücklich als Mittel künstlerischer Bedeutungsschaffung genutzt sind. Das ist z.B. der Fall, wenn in polnischen Dramen die Kopula *jest* gezielt zur Ausdruckssteigerung eingesetzt ist. Das ist auch der Fall, wenn ein Schriftsteller sprachschöpferisch mit Prä- und Infixen umgeht und auf diese Weise sehr spezifische semantische Markierungen schafft.

Ein bewußter, extrem präziser Umgang mit grammatikalischen und lexikalischen Gegebenheiten und Spielräumen der polnischen Sprache ist u.a. in den Bühnenwerken von Witkiewicz, Gombrowicz und Różewicz zu beobachten. Entsprechend bestehen gerade hier für deutsche Übersetzer besondere Herausforderungen und Chancen. Denn: Sofern für ein ausgangsseitiges Gestaltungs- und Ausdrucksmittel auf der Zielseite nur Wiedergabemöglichkeiten mit einem hohen Grad der Abweichung, vielleicht sogar echte Leerstellen vorliegen, darf und muß ein Übersetzer produktiv, ja kreativ vorgehen. Wenn er den vorhandenen Spielraum nutzt, kann auf der Zielseite übersetzerischer Gewinn entstehen: dadurch etwa, daß ein auf der Ausgangsseite nur verdeckt enthaltenes Deutungsangebot auf der Zielseite herausgearbeitet und exponiert ist, daß zusätzliche poetische Markierungen geschaffen sind usw. Derartige Glücksfälle sind jedoch nicht die Regel. Sehr häufig werden markierte Elemente der Ausgangsseite einebnend auf der Zielseite ausgebracht. Es kommt auch vor, daß Übersetzer ein Beispiel exponierter Asymmetrie tilgen, indem sie eine Textstelle unübersetzt lassen.

In Dramenübersetzungen werden solche Asymmetrien oft zusätzlich bereichert und verkompliziert. In manchen Stücken wird z.B. besonders intensiv von Ellipsen Gebrauch gemacht, bisweilen ist der Unterschied zwischen geschriebenem Drama (Lektüre) und gesprochenem Drama (Spiel, Inszenierung) nachdrücklich hervorgehoben usw. Auf diese Weise können zusätzliche Entscheidungsfälle entstehen.

In diesem Beitrag soll an wenigen ausgewählten Beispielen der übersetzerische Umgang mit folgenden Vorkommensweisen der Asymmetrie vorgestellt werden:

¹ Der Bericht stützt sich auf vergleichende Übersetzungsanalysen, die an der Johannes Gutenberg-Universität Mainz und beim Sonderforschungsbereich „Die literarische Übersetzung“ in Göttingen durchgeführt wurden. Für eine Reihe der besprochenen Übersetzungsbeispiele bedanken wir uns bei Mitarbeitern und Studenten, insbesondere bei Frau Maria Mas-kała (Mainz), Frau Anke Rosumek (Mainz) und Frau Sabine Mosler (Göttingen).

- dem Artikel,
- der Form *jest*,
- der Aktionsart,
- dem adjektivischen Attribut (Wortstellung).

Die Beispiele sind folgenden Bühnenwerken entnommen: *Kurka Wodna* (1921), *Gyubal Waha-zar* (1921) und *Matka* (1924) von Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Iwona, Księżniczka Burgunda* (1935) von Witold Gombrowicz und *Kartoteka* (1960) von Tadeusz Różewicz. Zum Übersetzungsvergleich wurden jeweils sämtliche vorhandenen deutschen Übersetzungen herangezogen.

Die asymmetrischen Verhältnisse können im Rahmen dieser Darstellung selbstverständlich nicht umfassend aus linguistischer Sicht behandelt werden. Grammatiken, Wörterbücher und andere Hilfsmittel werden nur dort mit herangezogen, wo es notwendig erscheint. Auf eine umfassende Darstellung des künstlerischen Deutungsangebots der behandelten Bühnenwerke muß gleichfalls verzichtet werden. Doch wird versucht, die einzelnen übersetzerischen Lösungen im Kontext der jeweiligen dargestellten Situation, der individuellen Poetik des Autors usw. deutlich zu machen.

Artikel

Vergleichende Übersetzungsanalysen bestätigen immer wieder, daß sich aus dem Fehlen des Artikels als morphologisch repräsentierter grammatikalischer Kategorie im Polnischen und dem Nebeneinander von bestimmtem, unbestimmtem und Nullartikel im Deutschen nur vereinzelt Auffälligkeiten oder gar gravierende Abweichungen ergeben (Schultze 1989: 531). Dabei kann es von erheblicher Bedeutung sein, an welcher Stelle des gedruckten Textes die Abweichungen auftreten. Ohne Frage ist der Titel ein besonders exponierter Ort. Manche übersetzerischen Lösungen lassen sich eindeutig als Fehlentscheidungen ausweisen. Daneben gibt es jedoch auch Fälle, bei denen auf der Zielseite die Wahl zwischen zwei Formen, z.B. dem bestimmten und dem Nullartikel, offensteht. In solchen Fällen ist zu ermitteln, welche Konsequenzen sich aus der getroffenen Wahl für das Deutungsangebot des Textes ergeben.

Aus der Fülle möglicher Elemente der Artikelproblematik seien hier nur vier charakteristische Fälle genannt. Der erste ist der Artikelgebrauch als Indiz der muttersprachlichen Zugehörigkeit. In manchen polnisch-deutschen Dramenübersetzungen gibt die Verwendungsweise des Artikels Auskunft darüber, ob der Übersetzer Muttersprachler des Polnischen oder des Deutschen ist. Muttersprachler des Polnischen setzen bisweilen auch dort einen Artikel, wo der Nullartikel deutschem Sprachgebrauch entspricht (Schultze 1989: 535).

In Mikołaj Dutschs Übersetzung von *Kurka Wodna* ist mehrfach auch dort der bestimmte Artikel gebraucht, wo er verzichtbar wäre. Am Ende des ersten Aktes wird sich der antriebsschwache EDGAR dessen bewußt, daß er in all seinem Tun ständig von außen manipuliert ist (Schultze 1990a: 175):

Zawsze wszystko robią za mnie wypadki i ludzie. (Witkiewicz 1962: 27)

Die Übersetzung lautet:

Immer tun alles die Ereignisse und die Menschen für mich. (Dutsch o.J.: 18)

EDGAR führt seine „Marionettenexistenz“ (ebd.) dabei nicht auf bestimmte Ereignisse und Menschen, sondern auf jede Form von äußeren Zwängen zurück. Bei dieser allgemeinen Aufzählung entspricht der Nullartikel dem Sprachgebrauch (Engel 1988: 533). In der Übersetzung von Heinrich Kunstmann lautet EDGARs Klage:

Ständig erledigen Zufälle und Menschen für mich alles. (Kunstmann 1965: 32)

Ein auffälliger Umgang mit dem deutschen Artikelsystem in der beschriebenen Art ist selbstverständlich bei vergleichenden Übersetzungsanalysen nur von marginalem Interesse. Deutschsprachige Leser

dürften solche Abweichungen angemessen einordnen, und Theaterleute könnten die Artikel mühelos tilgen. Sie gewännen dabei einen strafferen sprachlichen Ausdruck.

Doch können für Leser und Theaterleute dort Mißverständnisse entstehen, wo Übersetzer nicht bedenken, daß der deutsche Artikel nicht selten zur Kennzeichnung des Numerus unverzichtbar ist. Eine exponierte Stelle ist hier u.a. das *Dramatis personae*, in dem die Rollenfiguren vorgestellt sind. Wird hier auf den Artikel verzichtet, so bleibt für den Rezipienten ggf. unklar, ob eine einzelne Rollenfigur oder aber eine Gruppe, ein Kollektiv auftritt. Das Personenverzeichnis zu *Iwona. Księżniczka Burgunda* (Gombrowicz 1971: 8) endet z.B. mit folgender Angabe:

Dostojnicy, Dwór, Żebrak, itd.

Es folgen drei Maskulina aufeinander: ein Nominativ Plural, ein Kollektivum und ein Nominativ Singular. Demgemäß treten zwei Gruppen und eine einzelne Figur, der BETTLER, auf. In der überarbeiteten Übersetzung von *Iwona* lautet die Zeile:

Würdenträger, Hofstaat, Bettler. (Kunstmann 1982: 37)

Die Zeile ist graphisch deutlich abgehoben von den vorangehenden Personenangaben, in denen – mit Ausnahme der TANTEN YVONNES – nur einzelne Rollenfiguren aufgeführt sind. Angesichts der Konvention und Tradition, in Personenverzeichnissen zunächst einzelne Rollenfiguren, sodann anonyme Gruppen, Kollektive vorzustellen, dürfte die Zeile als Hinweis auf drei Gruppen, nämlich Würdenträger, Bedienstete am Hofe und Bettler, verstanden werden. Während die Angaben WÜRDEN-TRÄGER und HOFSTAAT mit der Konfiguration in Gombrowiczs Stück übereinstimmen, wird mit dem artikellosen Hinweis BETTLER ein Mißverständnis vorbereitet. Es ist für den Bedeutungsaufbau aber wichtig, daß diese „geschlossene Hofgesellschaft“, in die dann die *formlose*, alle Konventionen sprengende IWONA eintritt, angesichts des einen BETTLERS völlig intakt bleibt: Bereits am Stückbeginn tritt ein einzelner BETTLER auf, der diese Gesellschaft in ihren Konventionen bestätigt; er nimmt eine milde Gabe entgegen und geht singend ab (Gombrowicz 1971: 9).

Weshalb in der überarbeiteten deutschen Fassung ein solches Mißverständnis angelegt ist, läßt sich nicht eindeutig ermitteln. Möglicherweise haben optische Gründe eine gewisse Rolle gespielt. Es fällt auf, daß in Heinrich Kunstmanns Erstübersetzung von *Iwona* die Implikationen der hier betrachteten Asymmetrie umfassend bedacht sind. Der BETTLER ist als einzelne Rolle ausgewiesen und überdies graphisch von den beiden Figurengruppen abgesetzt:

Würdenträger, der Hofstaat,
ein Bettler u.a. (Kunstmann 1964: 8)

Damit bietet die Erstübersetzung Lesern und Theaterleuten genauere Information als die spätere überarbeitete Fassung².

Für das hier betrachtete Beispiel gilt, daß der Übersetzer keine Wahl zwischen Nullartikel und Artikel, sondern nur zwischen dem bestimmten und dem unbestimmten Artikel hat. Bisweilen erstreckt sich der Spielraum für Übersetzer auf alle drei Artikelpositionen des Deutschen. Die jeweils getroffene Wahl gestattet oftmals Rückschlüsse auf das Textverständnis, vielleicht sogar auf einen spezifischen Gestaltungswillen des Übersetzers.

In Gerda Hagenaus Übersetzung des Personenverzeichnisses zu *Kurka Wodna* liegt teilweise ein Umgang mit dem Artikel vor, der vermuten läßt, daß die Übersetzerin zum Zeitpunkt ihrer Arbeit mit dem Text nicht völlig mit der individuellen Poetik von Witkiewicz's Drama und Theater sowie mit den epochenspezifischen Konventionen des Artikelgebrauchs in deutschen Bühnenwerken vertraut

² Auch im Hinblick auf andere Asymmetrien des Sprachenpaares Polnisch-Deutsch, z.B. die Aspekte und Aktionsarten, folgt die Erstübersetzung deutlicher dem extrem präzisen, die polnische Grammatik funktional nutzenden Ausgangstext als die überarbeitete Fassung (vgl. Lemmermeier, Ranke 1990: 258).

war. Neben dem grammatikalischen Regelwerk und den Rahmenbedingungen des Sprachgebrauchs bilden jedoch die Poetik des Autors und die besonderen Epochenkonventionen einen zusätzlichen möglichen Bedingungsrahmen für übersetzerische Entscheidungen. Es sei daran erinnert, daß Witkacys Theater der Reinen Form radikal antimimetisch ist, sich entschieden von den Konventionen und Traditionen des realistisch-mimetischen Dramas und Theaters lossagt. Gerade *Kurka Wodna* ist ein „Spiel um Rollen und Identitäten“ (Gerould 1981: 167), in dem nacheinander Rollen gewählt, auch geschaffen, wieder abgewählt werden usw. (Schultze 1990a: 174). Hieraus ergibt sich, daß sich die Rollennamen nicht primär auf soziale Wirklichkeit, auf lebensweltliche Zusammenhänge beziehen – wie etwa in Stücken von Gerhart Hauptmann oder Gabriela Zapolska –, sondern daß sie Indizien für bestimmte Funktionen und Positionen (ideelle, poetische) in einem befreiten, autonomen Theater sind. Auf diese Qualität weist z.B. der chiffrierte Rollename ON hin, mit dem der Protagonist EDGAR WALPOR zugleich vorgestellt wird.

Angesichts einer solchen individuellen Poetik und mit Blick auf den Epochenkontext (das Theater nach dem Modernismus) sind hier artikellose Rollennamen oder aber Rollennamen mit bestimmtem Artikel zu erwarten. In Gerda Hagenaus Übersetzung wird jedoch nur teilweise auf den Artikel verzichtet; wiederholt wird der unbestimmte Artikel gewählt. So ist etwa der Vater des Protagonisten, OJCIEC – WOJCIECH WALPOR, als DER VATER – WOJCIECH WALPOR ausgewiesen; der zwielichtige Nebenbuhler, DRAŃ – RYSZARD DE KORBOWA-KORBOWSKI (Witkiewicz 1962: 7) ist als EIN SCHUFT – RICHARD DE KORBOWA-KORBOWSKI (Hagenau o.J.: 2) vorgestellt. Entsprechend lauten weitere Rollennamen: EIN ASSYRISCHER SEMIT, EIN BIEDERES FRAUENZIMMER usw. Ein solcher Umgang mit dem Artikel ruft u.a. das Rollenverständnis in Stücken der realistisch-mimetischen Tradition auf, d.h. er suggeriert einen Bezug zu Vorbildern in der gelebten Wirklichkeit.

Die beiden anderen Übersetzer von *Kurka Wodna*, Mikołaj Dutsch und Heinrich Kunstmann, verzichten hingegen völlig auf den Artikel. In ihren Personenverzeichnissen lauten die Rollennamen: VATER, SCHURKE (Dutsch o.J.: ungezählt/Kunstmann 1965: 7) usw. Damit ist u.a. die Autonomie der Rollen in Witkacys Theater der Reinen Form herausgestellt, ist der Rollencharakter des Personals betont.

Voneinander abweichende Arten des Textverständnisses sind nicht allein dem Artikelgebrauch im Personenverzeichnis zu entnehmen. Auch in den Rollentexten gibt es eine Reihe von Hinweisen darauf. Am Ausgang des ersten Aktes von *Kurka Wodna* erzählt LADY – KSIĘŻNA ALICJA OF NEVERMORE in EDGARS Anwesenheit von Edgars Tod im Rachen eines Tigers. EDGAR kommentiert diesen Bericht mit den Worten *Biedny Edgar* (Witkiewicz 1962: 22). Gerda Hagenau und Mikołaj Dutsch wählen hier eine artikellose Form, *Armer Edgar!* (Hagenau o.J.: 19; Dutsch o.J.: 13), Heinrich Kunstmann hingegen läßt den Protagonisten sagen: *Der arme Edgar*. (Kunstmann 1965: 25). Der von Gerda Hagenau und Mikołaj Dutsch gewählte Ausruf weist Edgars Reaktion als spontan-einfühlsam aus. Entsprechend könnte auch eine Figur im bürgerlichen Illusionstheater reagieren. In Heinrich Kunstmanns Übersetzung hingegen gibt EDGAR gleichsam einen Kommentar zur „EDGAR-Rolle“ überhaupt. Der antriebsschwache Durchschnittsmensch EDGAR, aus dem fortwährend ein umtriebiger VATER und zwei weibliche Rollen etwas „Großes“ machen wollen, ist als „Der arme Edgar“ angemessen charakterisiert. Kunstmanns Lösung scheint nicht nur mit Blick auf den Sinnzusammenhang des ganzen Stückes die angemessenere zu sein. Darauf, daß EDGAR hier einen Kommentar liefert, weist auch der Punkt als Satzzeichen hin. Gerda Hagenau und Mikołaj Dutsch nehmen zur Verdeutlichung ihres Verständnisses einer spontan-identifizierenden Äußerung EDGARS sogar einen Eingriff in das System paralinguistischer Zeichen vor: Sie ändern den Punkt in ein Ausrufezeichen.

Heinrich Kunstmanns Lösung eines Artikelproblems läßt sich als ein Beispiel für übersetzerischen Gewinn auf der Zielseite sehen. Deutlicher noch als der Ausgangstext hebt Kunstmanns Übersetzung den Kommentar als dominante Ausdrucksform in Witkacys Stücken heraus (Błoński 1967:

70). So zwingt die deutsche Übersetzung bei der Wiedergabe des Artikels einerseits zur Definierung und damit Einengung, ermöglicht aber andererseits eine Verstärkung der spezifisch markierten Poetik von Witkacys Drama und Theater.

j e s t

Ein besonders komplexes Bild ergibt sich für diejenigen übersetzerischen Probleme, die von der partiellen Asymmetrie von *jest* und *ist* herrühren: Hier sei zunächst der linguistische und danach der literarische und literarhistorische Bedingungsrahmen skizziert, in dem übersetzerische Entscheidungen gefunden werden müssen.

Ähnlich wie das deutsche *ist* hat auch das polnische *jest* drei Grundfunktionen – als Vollverb, als rein grammatisches Hilfsverb und als Kopula. Beim Vollverb liegt die Asymmetrie im semantischen Feld, beim rein grammatischen Hilfsverb liegt sie im funktionalen Bereich, bei der Kopula schließlich divergieren die Anwendungsmöglichkeiten. Gerade die Kopula hält besondere Spielräume, nämlich Anwendung, Ellipse und Substitution, bereit. Es ist offensichtlich, daß diese Spielräume von polnischen Dramenautoren extensiv und oftmals sehr präzise genutzt werden. Viele Bühnenwerke ließen sich als Beispielsammlung für Grammatiken auswerten. Hier werden daher vor allem Beispiele im Felde der Kopula-Funktion besprochen.

Da nur einzelne Positionen der Kopula-Funktion in den gewählten Dramentexten relevant sind, seien eben diese in Erinnerung gebracht: In Sätzen mit zusammengesetztem prädikativem Ausdruck steht das substantivische Prädikatsnomen obligatorisch im Instrumental (*Jan jest dobrym studentem*). Die Kopula *jest* kann durch die Partikel *to* substituiert werden, wobei der Instrumental zum Nominativ wird (*Jan to dobry student*). Doch kann die im Bereich von Tempus und Modus unmarkierte Form des Verbs *być* auch zu der substituierten Form *to* hinzutreten – eine in syntaktischer Sicht ganz fakultative Lösung (*Jan to jest dobry student*, Gramatyka 1984: 145). Besondere Möglichkeiten bieten dem bewußt auf die Formenvielfalt der Sprache zurückgreifenden Dramenautor die Varianten der mit *to* anlautenden Sätze (*To dobry student = To jest dobry student*). In grammatikalischem Sinne sind es unvollständige, subjektlose und kontextuell oder situativ bezogene Sätze, die vornehmlich in der gesprochenen Sprache zur Geltung kommen. Aus linguistischer Sicht besteht zwischen den Varianten *to* und *to jest* lediglich ein stilistischer Unterschied – sie sind konvertibel auf der Ebene des Präsens, ohne den Sinn der Aussage zu verändern (Bogusławski 1989: 30). In Einzelfällen können jedoch die Varianten unterschiedlichen Aussagewert haben. Erinnerung sei an die stehende Wendung *To prawda – Das ist wahr* im Unterschied zu der Aussage *To jest prawda – Das ist die Wahrheit*. Wenn hingegen fakultative Varianten der beschriebenen Art nachdrücklich zur Schaffung künstlerischer Bedeutung genutzt werden, erlangt die Setzung oder Auslassung von *jest* durchaus auch semantisches Gewicht. Solche Varianten und Variationsmöglichkeiten werden bevorzugt für das Deutungsangebot in den Dramen genutzt.

Zu den grundlegenden Asymmetrien im sprachlichen Feld treten im Ausgangstext häufig sowohl epochenspezifische Besonderheiten als auch Eigenheiten des jeweiligen Dramenautors im Umgang mit der Kopula hinzu. (In den Stücken Witkacys zum Beispiel ändert sich der Umgang mit der Kopula teilweise von Stück zu Stück.) Auf der Zielseite können epochenspezifische Konventionen des Gebrauchs der Kopula übersetzungssteuernd wirken. Man denke an die Tendenz expressionistischer Dramatiker, als redundant erachtetes Wortmaterial wie den Artikel und die Kopula fortzulassen. Nachweislich haben auch Wünsche von Verlegern (die Kopula zu setzen) und Erwartungen von Theaterleuten (eines sparsamen Gebrauchs der Kopula zur Erleichterung der Sprechbarkeit) den Umgang mit der Form *ist* beeinflußt.

Aus der Vielzahl bedingender Faktoren folgt, daß es für den übersetzerischen Umgang mit der Kopula keine Faustregeln geben kann. Dennoch kommt es vor, daß Übersetzer oder Bearbeiter in der einen oder anderen Richtung vereinheitlichend verfahren, d.h. entweder im Deutschen konsequent die

Kopula *ist* setzen³, oder aber die Kopula tilgen, wo immer ihnen das möglich scheint (s.u.). Einige wenige Beispiele mögen das Gesagte veranschaulichen. Da gerade Witkiewicz die Möglichkeiten der Kopula *jest* und des *jest* überhaupt geradezu ostentativ nutzt, als künstlerisches Verfahren herausstellt, seien die Beispiele seinen Dramen *Matka* (1924) und *Gyubal Wahazar* (1921) entnommen.

In *Matka* wird das affirmative, verstärkende *jest* nur vereinzelt und ganz gezielt in den *to*-Sätzen angewendet. Es kommt u.a. in Verbindung mit den Enthüllungen und Wahrheitseröffnungen vor, die – im Rekurs auf die Dramen Ibsens und Strindbergs (Schultze/Paul 1990a) – rasch aufeinander folgen. Auf die Eröffnung der MUTTER, sie sei eine chronische Alkoholikerin (*skończona alkoholiczka*), reagiert deren Sohn LEON mit den Worten:

Ha – to jest nowy cios. (Witkiewicz 1962: 380)

Hier erscheint die Kopula *jest* im Kontext mehrfacher Markierung und Ausdrucksverstärkung. Zu den Markierungen gehört die Wahrheitseröffnung als rekurrentes Handlungsmoment und das Leitwort *cios*, das auch in anderen Dramen Witkacys wiederkehrt. Diese Akzentuierung ließe sich ggf. auf der Zielseite durch Sperrdruck (*Ha – das i s t ein neuer Schlag*) oder auch durch ein zusätzliches Adverb (*tatsächlich ein neuer Schlag*) ausbringen. In der Rohübersetzung von Mikolaj Dutsch ist die Kopula erhalten, wenn auch nicht graphisch hervorgehoben:

Ha – das ist ein neuer Schlag. (o.J.: 30)

In der von Theaterleuten überarbeiteten Version dieser Übersetzung, bei der offensichtlich eine möglichst offene, elliptische, knappe Sprachgebung als Leitvorstellung gedient hat, ist die semantisch relevante Kopula getilgt:

Ha – ein neuer Schlag. (ebd.: handschriftliche Korrektur)

Damit verlagert sich der Akzent auf das Adjektiv *neuer*, ein charakterisches Element in Witkacys expressiver Sprachgebung ist verloren.

Von entschieden größerem Gewicht ist der übersetzerische Umgang mit *jest* als Kopula, wie auch in den beiden anderen Funktionen, in *Gyubal Wahazar*. In dieser Parabel von Diktatur und absoluter Tyrannei liegt eine extrem dichte sprachliche Textur aus den Formen *jest* und *jestem* vor, wobei in vielen Fällen eine ausdruckssteigernde poetische Markierung entsteht. Auf dieses rekurrente Moment im künstlerischen Bedeutungsaufbau weist bereits das erste gesprochene Wort des Stücks hin:

Jest trzecia w nocy. (Witkiewicz 1962: 523)

Es folgen Aussagen und Ausrufe wie: *Tam jest ON!/To po prostu jest świństwo!/Tam jest symbol jego władzy* (524–525) usw. Daneben, jedoch bemerkenswert selten, gibt es Sprechereinheiten ohne *jest*: *To baran, nie człowiek/ To on* (549, 565) usw. Als sprachliches Signal der Machtdemonstration des Diktators GYUBAL WAHAZAR kehrt ständig die Form *jestem* wieder. *Jestem czysty jak [...]/Jestem sam jak [...]* (529–530) usw. Die extreme Frequenz von *jest* und *jestem* nicht allein im Text von GYUBAL WAHAZAR, sondern auch in den Repliken der übrigen Rollenfiguren läßt sich ohne Frage in der Weise deuten, daß *jest* und *jestem* sowie andere Formen von *być* gleichermaßen Instrument und Indiz des Machtkampfes zwischen dem Diktator und den übrigen Figuren des dargestellten Mikrokosmos sind. Die für das polnische Drama ungewöhnliche Frequenz und der extrem

³ Ein extremer Fall durchgängiger Verwendung der Kopula und konsequenter Vermeidung von Ellipsen ist z.B. die von Karl von Hollander herausgegebene Übersetzung von Zygmunt Krasifskis *Nie-Boska komedia*. Ungeachtet des betont ökonomisch und dynamisch gestalteten Ausgangstextes werden hier alle Möglichkeiten zur Setzung der Kopula und zur Tilgung von Ellipsen genutzt. Diese konsequente syntaktische und semantische Schließung des Dramas konnte von den beiden Bearbeitern zur Zeit des Expressionismus, Otto Zoff und Franz Theodor Csokor, offensichtlich nicht akzeptiert werden. Beide lassen wiederum die Kopula stellenweise fort und schaffen auch weitere Ellipsen. Da die erneute Öffnung an gänzlich anderen Stellen erfolgt als in Krasifskis Drama Ellipsen vorliegen, darf angenommen werden, daß die Bearbeiter weitgehend, wenn nicht völlig, ohne den Ausgangstext ausgekommen sind (Schultze 1990b: 142–144).

markierte Gebrauch von *jest* und *jestem* signalisieren überdies, daß in dem Stück *S e i n s* fragen⁴ diskutiert werden. *Jest* in allen seinen Funktionen und Anwendungsmöglichkeiten sowie *jestem* und weitere Formen von *być* sind somit nicht allein ein rekurrentes Element in diesem Stück Witkacys, sondern nehmen eine zentrale Stelle im Deutungsangebot und in der Poetik eben dieses Dramas ein. Angesichts der asymmetrischen Verhältnisse gerade im Teilbereich der Kopula-Funktion von *jest* sind Übersetzer hier besonders herausgefordert. Will ein Übersetzer diese geradezu ins Auge springende und das Ohr treffende Markierung für die Zielseite erhalten, so muß er, zumindest für eine hinlängliche Menge von Beispielen, eine zusätzliche Form der Hervorhebung eben des *jest* finden – d.h. zielseitig Sperrdruck, Fettdruck o.ä. zu Hilfe nehmen.

Beide deutschen Übersetzer von *Gyubal Wahazar*, Ilka Boll (1974) und Henryk Bereska (1982) haben diese tragende Schicht im Deutungsangebot des Stückes möglicherweise nicht erkannt⁵. Die Markierung wird weitgehend – ohne Not – getilgt oder unkenntlich gemacht, so daß deutsche Rezipienten die Rolle des *ist* in *Gyubal Wahazar* nicht einmal ahnen können. Die übersetzerischen Abweichungen seien an einer kleinen Auswahl von Beispielen veranschaulicht.

Wie bereits erwähnt, bildet *jest* den Auftakt des Stückes. Der I. HERR MIT ZYLINDER stellt fest:

Jest trzecia w nocy.

Das an dieser Stelle fakultative *jest* hebt hervor, daß den auf GYUBAL WAHAZAR wartenden Gestalten das Warten (s.u.) unerträglich geworden ist. Beide Übersetzer tilgen das Leitwort:

Drei Uhr nachts. (Boll 1974: 7; Bereska 1982: 68)

Auch die dichte Folge dieses Leitworts in den ersten Sequenzen des Stückes findet wenig Beachtung. Es handelt sich vorwiegend um *to*-Konstruktionen, bei denen das *jest* fakultativ ist. Der I. HERR MIT ZYLINDER bringt z.B. seinen Protest noch eindringlicher vor:

A! To po prostu jest świństwo! (Witkiewicz 1962: 525)

Hier ist das syntaktisch verzichtbare *jest* durch den ihm vorangestellten Ausdruck „po prostu“ weiter verstärkt. In der Übersetzung von Ilka Boll ist das Leitwort dennoch getilgt:

Eine Schweinerei, so etwas. (Boll 1974: 8)

Der Akzent ist auf das Substantiv *Schweinerei* gelegt; beide Ausrufezeichen, d.h. paralinguistische Informationen, sind durch Punkte ersetzt. Bereska bringt mehr von der Expressivität des Ausdrucks auf die Zielseite, ohne jedoch die Exponierung des *jest* zu erhalten:

Ah! Das ist schlichtweg eine Sauerei. (Bereska 1982: 69)

Auch an anderen Stellen des Textes wird teilweise das *ist* zielseitig ausgebracht, bleibt jedoch unmarkiert. Die für Witkacys gesamtes Luvre charakteristische Dreizahl (Schultze/Paul 1990a) ist z.B. auch durch *jest* repräsentiert. RYPMANN, der Arzt des Diktators, erklärt:

Właśnie w tym jest cała sztuka. To nie jest żaden cud, jak mówią ambasadorowie państw obcych. To jest instynkt masy [...]. (Witkiewicz 1962: 543)

Ilka Bolls Übersetzung lautet hier:

⁴ Vgl. W. Doroszewski (1962: 222): „Biegunami świadomości są pojęcia: podmiotu, bytu (ens, τὸ ὄν) przestrzenności – z jednej strony i orzeczenia, stawiania się, czasowości – z drugiej. To przeciwieństwo znajduje najprostszy wyraz w zestawieniu najogólniejszego podmiotu z najogólniejszym orzeczeniem w dwuwyrazowym zdaniu (sądzie): to jest“.

W tych dwóch słowach zawarte jest *in potentia* całe życie świadomości i w nich również zamyka się amplituda tych wahań pojęciowych, którymi pulsują formy językowe.

⁵ Es kann aber auch nicht ausgeschlossen werden, daß Ilka Boll und Henryk Bereska hier einer Tendenz mancher deutscher Dramenübersetzer folgen, die von Volker Canaris in einem Interview bestätigt wird: daß „der Widerstand des Textes zugunsten der Spielbarkeit zu schnell aufgegeben wird“ (Canaris 1989: 64).

Das ist es eben. Und das ist kein Wunder, wie die ausländischen Botschafter meinen. Das ist der Instinkt der Masse [...]. (Boll 1974: 24; vgl. Bereska 1982: 81)

Auch hier bleibt das Leitwort *ist* für den deutschen Rezipienten verdeckt. Dabei ist allerdings nicht auszuschließen, daß mit Hilfe der spezifischen Lesekompetenz von Theaterleuten zu dem Deutungsangebot des Ausgangstextes zurückgefunden werden kann.

Neben der Dreizahl und adverbialen Bestimmungen in der Art des „po prostu“ dient in Witkacys Stück auch eine Ersetzung von *jest* + Instrumental durch *to jest* der Exponierung des Leitwortes. Der Arzt RYPMANN erklärt z.B.:

Jego Jedyność to jest współczesny Ramzes II. (Witkiewicz 1962: 542)

Auch in solchen Fällen verzichten beide Übersetzer auf eine Hervorhebung des *ist*:

Seine Einzigartigkeit ist der moderne Ramses der Zweite. (Boll 1974: 24; Bereska 1982: 85)

Das dominante Strukturmerkmal wird auch dort unkenntlich gemacht, wo es als Vollverb erscheint. Hier ist das Signalwort häufig getilgt oder durch andere verbale Ausdrücke ersetzt. Am Eingang des zweiten Aktes sind die Wartenden mit verschlossenen Umschlägen ausgestattet, in denen sich eine Aussage über ihr weiteres Schicksal befindet. SCABROSA stellt fest:

Nic nie wiemy, co jest w tych przeklętych kopertach. Tam jest wyrok na całe życie. (Witkiewicz 1962: 540)

Hier macht Ilka Boll das *jest* durch Substituierung und Tilgung unkenntlich:

Nicht wissen, was in diesen verdammten Kuverts drinsteckt. Das Urteil über uns – fürs ganze Leben. (Boll 1974: 22)

Durch die Eliminierung des *ist* wird der im Ausgangstext enthaltene Verweis auf die existentielle Dimension *Nic nie wiemy, co jest / Tam jest* – ausgeblendet. Bei Henryk Bereska ist das Ausblenden der im ganzen Stück latenten Seinsfrage noch deutlicher:

Nicht wissen dürfen, was in den verdammten Kuverts steckt. Das Urteil über unser ganzes Leben⁶. (Bereska 1982: 83)

Die Aussage ist ganz in die konkrete dargestellte Situation hereingeholt.

Ein Ausblenden der über das *jest* mitaufgerufenen Seinsproblematik ist auch an anderen Stellen des Textes zu beobachten (z.B. Witkiewicz 1962: 526; Bereska 1982: 70). Das hier vorgestellte Fallbeispiel zu übersetzerischen Problemen mit der Form *jest* ist sicher ein extremer Fall. Doch ließe sich auch an anderen polnisch-deutschen Dramenübersetzungen, z.B. an den Übersetzungen von Gombrowiczs *Ślub*, zeigen, daß im Bereich dieser Asymmetrie Herausforderungen an Übersetzer vorliegen, denen produktiv begegnet werden muß, damit das Deutungsangebot für die Zielseite erhalten bleibt bzw. hinlänglich erkennbar ist.

Einen weiteren Bereich partieller Asymmetrie bilden Aspekte und Aktionsarten. Auch sie werden in polnischen Dramen exponiert und als Mittel künstlerischer Bedeutungsschaffung eingesetzt. Dies sei hier am Beispiel der Aktionsarten veranschaulicht, in die selbstverständlich die Aspekte stets einbezogen sind.

Aktionsarten

Auch die Aspekte und Aktionsarten begründen latente Herausforderungen an Übersetzer. Nicht selten muß im Deutschen der verbale Ausdruck durch ein Adverb ergänzt werden. Dieses Verfahren, das einen Zuwachs an Wortmenge impliziert, kann in Bühnentexten beeinträchtigend wirken. Es führt ggf. zur Tilgung eines straffen, dynamischen Sprachdukts. An dieser Stelle werden einige übersetzerische Schwierigkeiten mit den Aktionsarten veranschaulicht. Es sei in Erinnerung gebracht, daß es

⁶ Hier, wie an anderen Stellen auch, wird die Abhängigkeit der Übersetzung Bereskas von der Erstübersetzung Ilka Bolls deutlich: In beiden Fällen ist *jest* durch ähnliche Verben ersetzt – „drinsteckt“, „steckt“, ist das zweite *jest* getilgt.

hier um ein „Bedeutungsmerkmal der Verben“ geht, „durch das die Verbalhandlung in Bezug auf ihre Qualität und Quantität eingestuft [...], Phasen der Handlung gekennzeichnet [...] oder der Handlungsverlauf selbst charakterisiert werden“ (Kleines Wörterbuch 1975: 26). Die spezifischen Herausforderungen für Übersetzer rühren häufig daher, daß nicht allein eine durative, iterative usw. Aktionsart übersetzt werden muß, sondern überdies besondere semantische Qualifizierungen zu beachten sind. Das sei zunächst an einem Beispiel aus *Kartoteka* verdeutlicht.

Am Stückeingang versucht der VATER (OJCIEC) des namenlosen HELDEN (BOHATER), seinen Sohn aus dem Zustand völliger Apathie zu reißen:

Co z niego wyrośnie, jak będzie się tak długo wylegiwał. Wstawaj! Chłopcze! (Różewicz 1972: 8)

Das Verb *wylegiwać się*, das im Polnischen eine feste lexikalisierte Form mit einem erkennbaren Wortverständnis ist (Słownik Języka Polskiego 3, 1983: 814), hat keine lexikalische Entsprechung im Deutschen. Es bezeichnet den Zustand des „Liegens“ als Intensivum – hier, pragmatisch-situativ bedingt – mit einer negativen emotionalen Einfärbung. Eine Annäherung an diese zweifache Bestimmung kann nur periphrastisch erreicht werden.

Ilka Boll weicht der Schwierigkeit aus, indem sie den Ausdruck unübersetzt läßt:

Was soll bloß aus ihm werden? Steh auf, Junge! (Boll 1983: 178)

Diese Auslassung führt zu einer greifbaren Beeinträchtigung des Deutungsangebots: Bekanntlich sind Passivität und Verweigerung in Różewicz's Lyrik, Prosa und Dramenschaffen eine, wenn nicht die charakteristische Reaktion auf die Vernichtung kultureller Werte, eines moralischen Konsens usw. durch den Zweiten Weltkrieg. Diese Reaktion ist in dem Bild des „Träge-im-Bett-Herumliegens“ angezeigt. Das Bild bereitet in *Kartoteka* mehrere Situationen vor, in denen andere Rollenfiguren versuchen, den HELDEN aus seiner Passivität und Verweigerung herauszuzwingen. Der beschwörende Appell des CHORS DER GREISE z.B. weist in die gleiche Richtung:

Rób coś, ruszaj się, myśl. (Różewicz 1972: 23)

Der von Ilka Boll ausgelassene verbale Ausdruck betrifft nicht allein *Kartoteka*, sondern einen wesentlichen kohärenzbildenden Faktor in Różewicz's Schaffen überhaupt.

Henryk Bereska hat offensichtlich die Aktionsart erkannt und weiß sie produktiv umzusetzen:

Was wird bloß aus ihm werden, dieses dauernde Im-Bett-liegen. Steh auf, Junge! (Bereska o.J.: 2)

Die negative emotionale Einfärbung des Ausgangstextes ist allerdings nicht für die Zielseite erhalten⁷. An dieser Stelle mag eine bewußte übersetzerische Entscheidung für die Semantik des Grundverbs vorliegen: Bei einer Option für die emotionale Einfärbung, d.h. für ein Verb wie *herumgammeln*, ginge die Bedeutung des „Liegens“ verloren.

Dramatiker wie Witkiewicz, Gombrowicz und Różewicz nutzen die Bildungsmöglichkeiten der Aktionsarten auch zur Schaffung okkasioneller Formen. Dabei entstehen Analogiebildungen, die oftmals eine ganze Kette vorhandener lexikalischer Formen in Erinnerung bringen. In der Eingangssequenz von *Gyubal Wahazar* empört sich z.B. die II. DAME:

Chciałabym się zaczekać na śmierć! (Witkiewicz 1962: 524)

In der Serie empörter Äußerungen zum unerträglichen Warten auf die Ankunft des Diktators WAHAZAR ist der sprachschöpferische Ausdruck *zaczekać się* ein erster Höhepunkt. Das okkasionelle Verb kann assoziativ in Verbindung gebracht werden mit Verben wie *zasiedzieć się*, *zależeć się*, *zastać się*, *zanudzić się* u.a.m. In dem gegebenen lexikalischen Bedingungsrahmen erhält man die Bedeutung eines sehr intensiven, resultativen Wartens, etwa: *sich allewarten*.

⁷ Die englische Übersetzung erhält hingegen vor allem die negative Einfärbung: What will become of him if he lolls in bed like this? Up you get, my boy! (Czerniawski 1969: 39).

Beide Übersetzer, Ilka Boll und Henryk Bereska, wählen hier eine lexikalisierte phraseologische Wendung, d.h. sie tilgen die sprachschöpferische Markierung:

Ich möchte mich zu Tode warten. (Boll 1974: 8; Bereska 1982: 68)

Da das Stück nicht nur mit einem deutlichen Hinweis auf das Warten beginnt (*Jest trzecia w noc, s.o.*), sondern am Stückbeginn nahezu jede Replik dieses Thema aufgreift, ist die herausgehobene lexikalische Form *zaczekać się* – neben *jest* und einigen weiteren Ausdrücken – ein besonderer Akzent der gesamten sprachlichen Textur im ersten Akt von *Gyubal Wahazar*. Die zweite Dame greift diesen markierten Ausdruck noch einmal auf:

Ja się zaczekam! Wnętrznosci mi puchną od czekania! Tak wszystko się we mnie wypina i czeka, bez końca czeka. W piekle nie ma żadnych mąk. Tam tylko czekają. Piekło jest jedna wielką poczekalnią. (Witkiewicz 1962: 525)

Hier nun hat Ilka Boll die okkasionelle Bildung einer Aktionsart offensichtlich erkannt. Sie setzt Witkacys sprachschöpferisches Vorgehen ihrerseits sprachschöpferisch um:

Ich habe mich überwartet. Meine Eingeweide bersten vom Warten. Alles schwillt in mir an und wartet, wartet ohne Ende. Die Qualen der Hölle sind nichts anderes als Warten. Dort wird nur gewartet. Eine große Warthalle – das ist die Hölle. (Boll 1974: 8)

Hier wird offensichtlich eine Analogiebildung zu Verben wie *sich überessen*, *etwas überhaben* usw. versucht. Um beim Rezipienten ein Verständnis des intensiven und resultativen Wartens sicherzustellen, hätte das Präfix mit einem Akzent versehen oder aber durch Sperrdruck hervorgehoben werden können.

Henryk Bereska wählt hier eine lexikalisierte phraseologische Wendung, d.h. er eliminiert das Merkmal des Sprachschöpferischen:

Ich warte mich zu Tode! (Bereska 1982: 69)

Damit ist Kohärenz zu der vorangehenden Klage der II. DAME geschaffen. Darüber hinaus ergibt sich eine deutlich kohärente Reihe von Nomina in der Replik: *Tode/Ende/Hölle* (ebd.).

Die vorgeschlagene etwas drastische Wiedergabe sich allewarten entfällt in dieser längeren Replik, da sich eine Unstimmigkeit zu dem Bild der berstenden Eingeweide ergäbe.

Am Beispiel sowohl der lexikalisierten als auch der okkasionellen Ausdrucksformen wird sehr deutlich, daß literarisches Übersetzen immer zugleich Gewinn und Verlust bedeutet.

Adjektivisches Attribut (Wortfolge)

Das polnische adjektivische Attribut impliziert asymmetrische Konstellationen, für die sich in bestimmten Fällen Ersatzlösungen nur schwer finden lassen. Die Regel zur Voranstellung von Qualitätsadjektiven (*wysoki dom*) und zur Nachstellung von klassifizierenden Adjektiven bzw. Beziehungsadjektiven (*dom towarowy*) läßt sich in manchen Fällen durch die Verbindung von Adjektiv und Substantiv einerseits und substantivischem Kompositum andererseits wiedergeben (*hohes Haus/Warenhaus*).

Eine besondere Herausforderung für Übersetzer tritt gerade dort ein, wo ein bestimmtes Adjektiv sowohl ein charakterisierendes Qualitätsadjektiv als auch ein klassifizierendes Beziehungsadjektiv sein kann. Da für das Deutsche die Wortstellung als Unterscheidungsmerkmal ausscheidet, müssen Übersetzer nach völlig anderen Lösungen suchen.

In *Kartoteka* wird die zweifache Verwendungsmöglichkeit des adjektivischen Attributs geradezu vorgeführt: Als die DICKE FRAU (TLUSTA KOBIETA) das Zimmer des HELDEN (BOHATER) betritt, erhebt der HELD entschiedenen Einspruch dagegen (wobei auch hier die fakultative Kopula *jest* nach *to* der Ausdrucksverstärkung dient):

Co pani tu robi? To jest mieszkanie prywatne! (Różewicz 1972: 20)

Damit wird das Zimmer zunächst klassifikatorisch ausgewiesen: als privater, nicht aber dienstlicher Raum. Auf diesen Versuch des HELDEN, sein Recht auf Ungestörtheit gleichsam mit Hilfe einer amtssprachlichen Klassifikation nachzuweisen, reagiert die ungebetene Besucherin mit Gelächter:

Ha! ha! ha! ha! *zaśmiewa się* Mieszkanie prywatne!

In einem zweiten Versuch, den Gast loszuwerden, hebt der HELD den Qualitätsaspekt seines Raumes hervor, wodurch u.a. das Persönliche vom Kollektiven abgehoben wird:

To jest prywatne mieszkanie. (Różewicz 1972: 21)

Die DICKE FRAU weist diese Eigenschaft lachend zurück:

Prywatne mieszkanie? Mieszkanie prywatne!!

Gegenüber einem weiteren Gast, der achtzehnjährigen Deutschen (DZIEWCZYNA), verteidigt der HELD noch einmal sein Recht auf eine persönliche Umgebung, auf seine private Existenz:

To jest prywatne mieszkanie. Ja tu mieszkam... (Różewicz 1972: 25)

Wie in den vorausgehenden Beispielen dienen auch hier die spezifischen Möglichkeiten des Polnischen der Schaffung künstlerischen Deutungsangebots. Neben die semantische Auszeichnung „Qualitätsadjektiv“ tritt ein ganzes Feld konnotativer Bedeutungen. Manche dieser Bedeutungen dürften Deutschen in der DDR vertrauter sein als Deutschen in der Bundesrepublik. Hierher gehört der implizite Hinweis auf die Wohnungsmisere der 1950er Jahre (die bis heute anhält), aber auch auf den Gegensatz „staatlich-gesellschaftlich vs. privat“ (= „volkseigen“ vs. privat), der im Bewußtsein der Menschen des damaligen „realen Sozialismus“ so gegenwärtig war; hierher gehört auch der implizite Hinweis auf den traditionell hohen kulturellen Wert individueller Freiheit in Polen.

Für die humorvolle Herausstellung der beiden Verwendungsmöglichkeiten von *prywatne* läßt sich auf den ersten Blick, d.h. mit Hilfe der Wortstellung, keine deutsche Entsprechung finden. In der Übersetzung von Ilka Boll wird die Reaktion der DICKEN FRAU so wiedergegeben:

Eine Privatwohnung? Eine Privatwohnung! (Boll 1983: 195)

Henryk Bereska versucht, das paralinguistische Signal, das einen Unterschied zwischen dem ersten und dem zweiten Ausruf signalisiert, weiter zu verstärken:

Privatwohnung? Privatwohnung!!! (Bereska o.J.: 23)

Das Nebeneinander beider deutscher Lösungen ist recht aufschlußreich. Es zeigt sich, daß hier dem deutschen Artikel ein zusätzliches Unterscheidungsmerkmal abgewonnen werden kann: Das von Bereska gewählte Kompositum ohne Artikel betont den klassifikatorischen Aspekt, tendiert somit zum *mieszkanie prywatne* des Ausgangstextes, die von Ilka Boll gewählte Lösung selektiert hingegen den individuellen Aspekt, das Qualitätsmerkmal; diese Lösung tendiert zum polnischen Ausdruck *prywatne mieszkanie*. Durch Zusammenführung beider übersetzerischer Lösungen und beider Wiedergabemöglichkeiten des adjektivischen Attributs – als Adjektiv und Substantiv und als Nominalkompositum – kann größte Nähe zum Deutungsangebot des Ausgangstextes erzielt werden: *Eine private Wohnung? Privatwohnung!*⁸

An einer Auswahl kurzer Übersetzungseinheiten wurde gezeigt, daß sich aus den Asymmetrien des Sprachenpaares Polnisch-Deutsch nicht geringe Herausforderungen ergeben. Dies gilt vornehmlich dann, wenn polnische Dramatiker die grammatikalischen Verhältnisse ihrer Sprache (z.B. die Spannweite zwischen obligatorischen und fakultativen Regelungen) nachdrücklich als künstlerisches Deu-

⁸ Die Unterscheidungsmöglichkeit mit Hilfe des Nullartikels einerseits und des unbestimmten Artikels andererseits scheint auch A. Czerniawski in seiner englischen Übersetzung gesehen zu haben. Allerdings erscheinen hier die Auszeichnungen über die Kriterien „Qualität“ und „Klassifikation“ in umgekehrter Reihenfolge:

Private apartment? A private apartment! (Czerniawski 1969: 58)

tungsangebot nutzen. Bei manchen asymmetrischen Konstellationen, z.B. der Voran- oder Nachstellung des Adjektivs (*prywatne mieszkanie/ mieszkanie prywatne*) kann das komplexe Deutungsangebot offensichtlich nur mit Hilfe völlig anderer sprachlicher Mittel erhalten werden; in manchen Konstellationen läßt sich sogar zweiseitiger Gewinn erzielen (*Der arme Edgar*).

Besonders folgenreich ist der übersetzerische Umgang mit den Asymmetrien bisweilen dort, wo bestimmte asymmetrische Verhältnisse Bestandteil eines rekurrenten, das ganze Stück prägenden Ausdrucksmittels sind. Hier kann der Umgang der beiden deutschen Übersetzungen von Witkacys *Gyubal Wahazar* mit den Funktionsvarianten von *jest* als Beispiel dienen. Bei dieser in der Nachfolge von Jarrys *Ubu roi* stehenden Bühnenparabel bewirkt die übersetzerische Zurücknahme des im Ausgangstext markierten Leitworts *jest* eine beträchtliche Reduktion des Deutungsangebots, auch des Potentials an theatralischem Ausdruck⁹.

Die sprachlichen Asymmetrien sind selbstverständlich nur ein Teil des Bedingungsrahmens, in dem Übersetzer ihre Lösungen finden müssen. Durch ausgangs- und zweiseitige Epochenkontexte, die individuelle Poetik eines Dramenautors, den Doppelcharakter des Bühnentextes, zweiseitige verlegerische Vorgaben usw. treten weitere Orientierungsverhältnisse und Vorgaben hinzu. Manchmal lassen Übersetzer offensichtlich bestimmte sprachliche Asymmetrien zugunsten anderer Orientierungsnormen außer acht. Die Konsequenzen einer solchen – bewußten oder unbewußten – Selektion müssen für jeden einzelnen Fall ermittelt werden.

Die Betrachtung einiger sprachlicher Asymmetrien als eines Teilbereichs der vergleichenden Übersetzungsanalyse mag gezeigt haben, daß die vergleichenden Analysen nicht allein Einblicke in bestimmte Mikrotexturen und in das zweiseitige Deutungsangebot eines übersetzten Dramas geben. Sie können überdies auch eine Möglichkeit der Erschließung des Ausgangstextes sein: Mit Hilfe des Vergleichs werden mikrotextuelle Details ans Licht gehoben, die einer monophilologischen Textanalyse und -interpretation verschlossen bleiben. Die geradezu systemhafte Funktionalisierung des *jest* und weiterer Formen von *być* in Witkacys *Gyubal Wahazar* z.B. scheint der Forschung bisher entgangen zu sein.

Da polnische Dramatiker wie Witkiewicz, Gombrowicz, Różewicz, Mrożek und andere oftmals die Ausdrucksmöglichkeiten ihrer Sprache geradezu herausstellen, sind vergleichende Analysen der polnisch-deutschen Dramenübersetzungen ein Ort sinnvoller Kooperation zwischen Sprach- und Literaturwissenschaftlern.

LITERATURVERZEICHNIS¹⁰

- Bazilevskij, A. 1989: *Djubal Vachazar, ili Na perevalach Absurda. Neévklidovaja drama v četyrech dejstvijach*. In: Stanislav Ignacy Vitkevič: *Sapožniki. Dramy*. Moskva: 15–75.
- Bereska, H. o.J.: *Die Kartei*. Berlin.
- Bereska, H. 1982: *Gyubal Wahazar oder auf den Paßhöhen des Unsinnns. Nichteuklidisches Drama in vier Akten*. In: Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Stücke*. Berlin (Ost): 63–126.
- Błoński, J. 1967: *Teatr Witkiewicza: forma formy*. In: *Dialog* 12: 69–83.
- Bogusławski, A. 1989: *TO JEST*. In: *Rozprawy Komisji Językowej. »Łódzkie Towarzystwo Naukowe* 34. (1988) : 29–35.
- Boll, I. 1974: *Gyubal Wahazar oder im Engpaß des Unsinnns. Nicht-Euklidisches Drama in 4 Akten*. Frankfurt/Main.
- Boll, I. 1983: *Die Kartotheke*. In: Boll, I.: *Tadeusz Różewicz: Gedichte. Stücke*. Frankfurt/Main: 176–213.

⁹ Während das Deutsche die Möglichkeit zum Ausbringen eines markierten *ist* durchaus bereithält, ist ein Verlust an Deutungsangebot bei der polnisch-russischen Übersetzung von *Gyubal Wahazar* offensichtlich unvermeidlich. Die Folge markierter Aussagen mit *jest* am Stückeingang lautet in der russischen Übersetzung: *Tri časa v noči./ Tam – ON!./ Ach! Éto, vpravo, svinstvo!* (Bazilevskij 1989: 18-19).

¹⁰ Die übersetzten Bühnenwerke sind hier um der Deutlichkeit willen unter den Namen der Übersetzer aufgeführt.

- Canaris, V. 1989: [Interview] Literaturübersetzen aus der Sicht des Theaters. In: Nies, F., Glaap, A.-R., Gössmann (Hg.): *Ist Literaturübersetzen lehrbar?* Tübingen. (Transfer. 1.): 63–72.
- Czerniawski, A. 1969: *The Card Index*. In: Tadeusz Różewicz: 'The Card Index' and other Plays. London: 37–77.
- Doroszewski, W. 1962: *Kategoria słowotwórcze*. In: *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa.
- Dutsch, M. o. J.: *Die Mutter*. Geschmackloses Schauspiel in zwei Akten mit Epilog. München.
- Dutsch, M. o. J.: *Das Wasserhuhn*. Sphärische Tragödie in drei Akten. München.
- Engel, U. 1988: *Deutsche Grammatik*. Heidelberg.
- Gerould, D. 1981: *Witkacy*. Stanisław Ignacy Witkiewicz as an Imaginative Writer. Seattle, London.
- Gombrowicz, W. 1971: *Iwona*. Księżniczka Burgunda. In: *Dzieła Zebrane*. 5. Paryż: 7–59.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia – Morfologia – Fonologia 1984: Red. Z. Topolińska. Warszawa.
- Hagenau, G. o. J.: *Das Wasserhuhn*. Eine sphärische Tragödie in 3 Akten. Wien..
- Kunstmann, H. 1964: *Yvonne*. Prinzessin von Burgund. In: Witold Gombrowicz. *Yvonne*. Die Trauung. Zwei Dramen. Frankfurt/Main: 7–75.
- Kunstmann, H. 1965: *Das Wasserhuhn*. Sphärische Tragödie in drei Akten. In: Stanisław Witkiewicz. *Das Wasserhuhn*. Narr und Nonne. Frankfurt/Main: 5–73.
- Kunstmann, H. 1982: *Yvonne, die Burgunderprinzessin*. Überarbeitet. Frankfurt/Main.
- Lemmermeier, D., Ranke W. 1990: *Konvention als Motiv, Strukturprinzip und Übersetzungsproblem*. W. Gombrowicz *Iwona* deutsch. In: Schultze, B. u.a. (Hg.): *Literatur und Theater. Konventionen und Traditionen als Problem der Dramenübersetzung*. Tübingen: 233–259.
- Różewicz, T. 1972: *Kartoteka*. In: *Utwory dramatyczne*. Kraków: 5–36.
- Schultze, B. 1989: *Die Artikellosigkeit slavischer Sprachen als Übersetzungsproblem*. Dargestellt an polnisch-deutschen Dramenübersetzungen und -bearbeitungen. In: *ŚPrimi sobran'e pestrych glav*“. Bern usw.: 531–542.
- Schultze, B./ in Zusammenarbeit mit F. Paul 1990a: *Zitat, Allusion und andere redegestützte und nichtverbale Referenzen in Dramenübersetzungen*. Dargestellt an polnisch-deutschen und polnisch-englischen Übersetzungsfällen des 20. Jahrhunderts. In: Schultze, B. u.a. (Hg.): *Literatur und Theater. Konventionen und Traditionen als Problem der Dramenübersetzung*. Tübingen: 161–210.
- Schultze, B. 1990b: *Przekład dramatu i przekład teatru. Rozważania nad problemami tłumaczenia sztuk teatralnych*. In: *Ruch Literacki* 31: 137–149.
- Schultze, B. 1990c: *In Search of a Theory of Drama Translation: Problems of Translating Literature (Reading) and Theatre (Implied Performance)*. In: *Os Estudos Literários: (entre) Ciência e Hermenêutica*. Actas Do I Congresso Sa APLC. Lisboa: 267–274.
- Słownik Języka Polskiego* 3, 1983: Red. M. Szymczak. Warszawa.
- Witkiewicz, St. I. 1962: *Matka*. Niesmaczna sztuka w dwóch aktach z epilogiem. In: *Dramaty*. 2. Warszawa: 353–412.
- Witkiewicz, St. I. 1962: *Kurka Wodna*. Tragedia sferyczna w trzech aktach. In: *Dramaty*. 2. Warszawa: 7–60.
- Witkiewicz, St. I. 1962: *Gyubal Wahazar czyli na przełęczach bezsensu*. Nie-Euklidesowy dramat w czterech aktach. Warszawa: 519–585.
- Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini* 1975: Conrad, R. (Hg.). Leipzig.



ON RENDERING OF „BE“ IN MONTAGUE'S PTQ

1. In this paper we propose a formula of intensional logic rendering the 2-place verb *be* and we show that under some natural assumption as to the nature of the terms involved this expression is equivalent to the original rendering of *be* as proposed in [Mo]. We assume the familiarity with [Mo] as well as with other relevant papers by Montague, all of which are listed in the bibliography of [Mo].

We begin here with recalling the basic ideas of [Mo] that pertain to our discussion. First of all, we recall the notion of intensional logic, as constructed in [Mo] and in this we restrict ourselves, for simplicity sake, to a non-tensed variant of intensional logic. Roughly speaking, the language of intensional logic consists of the following basic symbols: a, b, c, \dots (with indices or not), $=, \sim, \wedge, \vee, \neg, \rightarrow, \leftrightarrow, \dashv, \Box, (,), \lambda, \hat{}, \forall, \alpha, \dots$. The expressions of intensional logic are divided into classes indexed by types. To define types, assume e, t, s to be distinct symbols each of which is not an ordered finite tuple (e.g., $e = (0)$, $t = (1)$, and $s = (1/2)$, where (a) denotes the constant sequence with the member a). Then the set *Type* (its elements called types) is the smallest set X such that (i) e, t are in x , (ii) the ordered pair $\langle a, b \rangle$ is in X whenever a and b are in X , (iii) the ordered pair $\langle s, a \rangle$ is in X whenever a is in X . Having defined types, we define the set $ME = \bigcup \{ME_a : a \text{ in Type}\}$ by requiring that the sets $ME_a, a \text{ in Type}$, be the smallest sets satisfying the following conditions:

- (0) for $a \text{ in Type}$, let Con_a be an infinite set (of constants of type a) and $V_a = \{v_{n,a} : n = 1, 2, \dots\}$ be a countable infinite set (of variables of type a),
- (1) for $a \text{ in Type}$, Con_a and V_a are subsets of ME_a ,
- (2) for $\alpha \text{ in } ME_a, u \text{ in } V_b, \lambda u \alpha$ is in $ME_{\langle b, a \rangle}$,
- (3) for $\alpha \text{ in } ME_{\langle b, a \rangle}$ and $\beta \text{ in } ME_a, \alpha(\beta)$ is in ME_b ,
- (4) for $\alpha, \beta \text{ in } ME_a, \alpha = \beta$ is in ME_t ,
- (5) for $p, q \text{ in } ME_t, \sim p, p \wedge q, p \vee q, p \rightarrow q, p \leftrightarrow q, \forall u p, \wedge u p, \Box p$ are all in ME_t ,
- (6) for $\alpha \text{ in } ME_a, \hat{\alpha}$ is in $ME_{\langle s, a \rangle}$,
- (7) for $\alpha \text{ in } ME_{\langle s, a \rangle}, \forall \alpha$ is in ME_a .

The elements of *ME* are meaningful expressions (of intensional logic). The next task is to define a model (of intensional logic); to that end, assume to be given: a non-empty set A (interpreted as the set of possible individuals) and a non-empty set I (interpreted as the set of possible worlds). The Montague hierarchy of sets is the family $\{D_a : a \text{ in Type}\}$ of sets defined recursively as follows: (i) $D_e = A, D_t = \{0, 1\}$ (the integers 0, 1 denote truth values), (ii) $D_{\langle a, b \rangle} = D_b^{D_a}$, (iii) $D_{\langle s, a \rangle} = D_a^I$ (the set of senses of type a).

An (intensional) model is a triple $\langle A, I, F \rangle$ with A, I as above and F a map on the union $\bigcup \{Con_a : a \text{ in Type}\}$ such that for $a \text{ in Type}$ and $\alpha \text{ in } Con_a, F(\alpha)$ is in $D_{\langle s, a \rangle}$ (therefore F assigns senses of type a to constants of type a). Given a (fixed from now on) model $M = \langle A, I, F \rangle$, an M -assignment g is a map g on the union $\bigcup \{V_a : a \text{ in Type}\}$ such that $g(u)$ is in D_a whenever u is in V_a ; given $u \text{ in } V_a$ and $x \text{ in } D_a$, the symbol g_x^u denotes the M -assignment defined as follows: $g_x^u(v) = g(v)$ whenever v is not u and $g_x^u(u) = x$.

Given an M -assignment g and $i \text{ in } I$, the extension $\alpha^{M,i,g}$ of α with respect to M, i, g is defined recursively by the following conditions:

- (0) for $\alpha \text{ in } Con_a, \alpha^{M,i,g} = F(\alpha)$ (i),
- (1) for $\alpha \text{ in } V_a, \alpha^{M,i,g} = g(\alpha)$,
- (2) for $\alpha \text{ in } ME_a, u \text{ in } V_b, (\lambda u \alpha)^{M,i,g} = h \text{ in } D_{\langle b, a \rangle}$ such that for $x \text{ in } D_b, h(x) = \alpha^{M,i,g} \bigg|_x^u$,

- (3) for α in $ME_{\langle a, b \rangle}$, β in ME_a , $(\alpha(\beta))^{M,i,g} = \alpha^{M,i,g}(\beta^{M,i,g})$,
- (4) for α, β in ME_a , $(\alpha = \beta)^{M,i,g} = 1$ if $M,i,g = M,i,g$,
- (5) for p, q in ME_t , $(\sim p)^{M,i,g} = 1 - p^{M,i,g}$, $(p \vee q)^{M,i,g} = \max(p^{M,i,g}, q^{M,i,g})$, $(p \wedge q)^{M,i,g} = \min(p^{M,i,g}, q^{M,i,g})$, $(p \rightarrow q)^{M,i,g} = \max(1 - p^{M,i,g}, q^{M,i,g})$, $(p \leftrightarrow q)^{M,i,g} = \min(\max(1 - p^{M,i,g}, q^{M,i,g}), \max(p^{M,i,g}, 1 - q^{M,i,g}))$,
- (6) for p in ME_t , u in \forall_b , $(\forall u p)^{M,i,g} = 1$ if $p^{M,i,g}_x = 1$ for some x in D_b and $(\wedge u p)^{M,i,g} = 1$ if $p^{M,i,g}_x = 1$ for every x in D_b ,
- (7) for p in ME_t , $(\Box p)^{M,i,g} = 1$ if $p^{M,j,g} = 1$ for each j in I ,
- (8) for α in ME_{a_m} $(\wedge \alpha)^{M,i,g} = h$ in $D_{\langle s, a \rangle}$ such that for j in I , $h(j) = \alpha^{M,i,g}$,
- (9) for α in $ME_{\langle s, a \rangle}$, $(\forall \alpha)^{M,i,g} = \alpha^{M,i,g}(i)$.

The intension $\alpha^{M,g}$ of α is defined as the function h on I such that for i in I , $h(i) = \alpha^{M,i,g}$.

The above outlined rendering of expressions of intensional logic into the Montague hierarchy allows for a natural interpretation of some expressions: γ in $ME_{\langle a, \triangleright \rangle}$ denotes the characteristic function of a subset in ME_a , δ in $ME_{\langle s, \langle a, \triangleright \rangle \rangle}$ denotes a property of objects of type a , and $\forall \delta(\alpha)$ codes the fact that the object denoted by α has the property denoted by δ . Next, $\lambda u p$ codes the set of objects of the type of that of u satisfying p , etc. etc. ...

2. We will discuss here briefly the rendering of *be* into intensional logic as presented in [Mo]. Assume therefore that α is in ME_e ; then $\wedge \alpha$ codes a constant function (sense) on I with the value α . For $P = \nu_0, \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle$, $\forall P(\wedge \alpha)$ is a well-defined element of ME_t and thus $\alpha^* = \lambda P \forall P(\wedge \alpha)$ is in $ME_{\langle \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle, \triangleright \rangle}$. Expressions like α^* for α in Con_e code individual-reducible terms, like *John*, *Bill*, *Mary*, etc. etc... . Given i, g, α , we have $(\alpha^*)^{M,i,g} = h$ in $D_{\langle \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle, \triangleright \rangle}$ such that for X in $D_{\langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle}$, $h(X) = X(i) (\wedge \alpha^{M,i,g})$, therefore α^* codes the family of properties of individual concepts, viz., the properties possessed by $\wedge \alpha$.

Common nouns as well as intransitive verbs are translated into sets of individual concepts i.e. as expressions in $ME_{\langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle}$. Having common nouns rendered in logic in this way, one can translate non-individual-reducible terms involving determiners *every*, *a/an*, and *the* as follows:

for a common noun phrase z which translates into z' in $ME_{\langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle}$,

- (1) *every* z translates as $\lambda P \wedge x(z'(x) \rightarrow \forall P(x))$,
- (2) *a/an* z translates as $\lambda P \forall x(z'(x) \wedge \forall P(x))$,
- (3) *the* z translates as $\lambda P \forall y(\wedge x(z'(x) \leftrightarrow x = y) \wedge \forall P(y))$, where $P = \nu_0, \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle$, $x = \nu_0, \langle s, e \rangle$, $y = \nu_1, \langle s, e \rangle$.

Given M, i, g, z , we have, respectively, $(\text{every } z)'^{M,i,g} = h$ in $D_{\langle \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle, \triangleright \rangle}$ such that for X in $D_{\langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle \rangle}$, $h(X) = 1$ if $z'^{M,i,g}(w) = 1$ implies $X(i)(w) = 1$ for every w in $D_{\langle s, e \rangle}$, $(\text{a/an } z)'^{M,i,g} = f$ such that for X as above, $f(X) = 1$ if $z'^{M,i,g}(w) = 1$ and $X(i)(w) = 1$ for some w in $D_{\langle s, e \rangle}$, and, finally, $(\text{the } z)'^{M,i,g} = k$ such that for X as above, $k(X) = 1$ if there exists a unique w in $D_{\langle s, e \rangle}$ such that $z'^{M,i,g}(w) = 1$ and for this w , $X(i)(w) = 1$ (the prime ' denotes the translation of a phrase in an expression of logic). Therefore $(\text{every } z)'$ codes a family of sets of individual concepts (a property of properties of individual concepts), where each set is a superset of the set coded by z' , $(\text{a/an } z)'$ is the code for the family of sets each of which intersects z' , and $(\text{the } z)'$ codes the family of sets each of which contains the singleton z' . Building sentence like *a is b*, where a, b are term phrases is achieved by means of the syntactic rules:

- (S4) if γ is an intransitive verb phrase and δ is a term phrase, then $\delta \gamma_1$ is a sentence, where γ_1 comes from γ by replacing the first verb in γ with its 3rd p. sing.

(S5) if α is a transitive verb phrase and β is a term phrase, then $\alpha\beta$ is an intransitive verb phrase.

The translation rules T4 and T5 corresponding to S4 and S5 are the following:

(T4) if γ, δ as in S4, γ translates into γ' , and δ translates into δ' , then $\delta\gamma$ translates into $\delta'(\wedge\gamma')$.

(T5) if α, β as in S5, α translates into α' , and β translates into β' , then $\alpha\beta$ translates into $\alpha'(\wedge\beta')$.

Accordingly, *be* translates into *be'*: $\lambda T \lambda x \forall T(\wedge \lambda Y (\forall x = \forall y))$, where $T = v_o, \langle s, \langle \langle s, e \rangle, \triangleright \rangle, \triangleright \rangle$ and x, y are as above.

Following [Mo], we restrict ourselves to logically possible interpretations i.e. to models satisfying the following:

(A) $\forall u \square (u = \alpha)$ where α is in Con_e ,

(B) $\square [z'(x) \leftrightarrow \forall u (x = \wedge u)]$ where z' translates a non-intensional basic common noun phrase and $u = v_o, e$.

The following holds then.

2.1. Claim.

Under (A) and (B):

(i) for α in Con_e , $\forall u \square (\alpha* = \lambda P \forall P(\wedge u))$,

(ii) for z a basic common noun phrase,

$$\lambda P \wedge x (z'(x) \rightarrow \forall P(x)) \leftrightarrow \lambda P \wedge u (z'(\wedge u) \rightarrow \forall P(\wedge u)),$$

$$\lambda P \wedge x (z'(x) \wedge \forall P(x)) \leftrightarrow \lambda P \forall u (z'(\wedge u) \wedge \forall P(\wedge u)),$$

$$\lambda P \forall y [?x(z'(x) \leftrightarrow x = y) \wedge \forall P(y)] \leftrightarrow \lambda P \forall v [\wedge u (z'(\wedge u) \leftrightarrow u = \wedge \forall P(\wedge v))],$$

(iii) $be' = \lambda T \lambda u \forall T(\wedge \lambda y (\forall y = u))$, where $v = v_{1,e}$ and T, P, x , and y are as above.

By (iii) in 2.1. we have $be'(u, T) = \forall T(\wedge \lambda y (\forall y = u))$. We denote $\wedge \lambda y (\forall y = u)$ by δ_u , the functional concentrated in u . This is motivated by the fact that, given M, i, g , $\delta_u^{M,i,g}$ is the function h on $I \times D_{\langle s, e \rangle}$ such that for j in I and w in $D_{\langle s, e \rangle}$, $h(j)(w) = (w(i) = u)^{M,i,g}$. Using δ_u , we may write down the following concise characterization of *be'*: $be'(u, T) \leftrightarrow \forall T(\delta_u)$.

We apply this formula to recall some standard translations.

2.2. Examples.

(1) Consider the sentence *John is Bill*, where *John* translates j^* , *Bill* translates b^* for some j, b in Con_e . As the subject *John* is individual-reducible, *John is Bill* translates as $b^*(\delta_j)$ i.e. $\forall \delta_j(\wedge b)$ i.e. $(b = j)$.

(2) Consider the sentence *John is a man*. It translates as $(a \text{ man})'(\delta_j)$ i.e. $\forall u(\text{man}'(\wedge u) \wedge (u = j))$ i.e. $\text{man}'(\wedge j)$.

To give other examples, involving non-individual-reducible subjects, we have to resort to the translation rules T4 and T5. By means of them, *X is Y* translates as $X'(\wedge \lambda x Y'(\wedge \lambda y (\forall x = \forall y)))$.

2.3. Examples.

(1) *every man is a man* translates as

$$(\text{every man})'(\wedge \lambda (a \text{ man})'(\wedge \lambda Y (\forall x = \forall y))) \text{ i.e.}$$

$$\wedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow (a \text{ man})'(\delta_u)) \text{ i.e. } \wedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow \forall v(\text{man}'(\wedge v) \wedge (u = v)))$$

which is true i.e. for every i.sg.

$$[\bigwedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow \bigvee v(\text{man}'(\wedge v) \wedge (u = v)))]^{M,i,g} = 1.$$

(2) *every man is John* translates as

$$\bigwedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow j^*(\dots u)) \text{ i.e. } \bigwedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow (u = j)).$$

3. The fact that terms in PTQ are coded as functionals suggests the idea of defining a translation of *be* by means of the domination relation on functionals. Let $M = \nu_0, \langle\langle s, \langle\langle s, e \rangle, \nu \rangle, \nu \rangle, N = \nu_1, \langle\langle s, \langle\langle s, e \rangle, \nu \rangle, \nu \rangle$. We define a translation be'' of *be* as follows: $be'' = \lambda M \lambda N \bigwedge P (N(P) \rightarrow M(P))$, where $P = \nu_0, \langle s, \langle\langle s, e \rangle, \nu \rangle$. We give first some examples.

3.1. Examples.

(1) *John is Bill* translates as $\bigwedge P(j^*(P) \rightarrow b^*(P))$ i.e. $\bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \forall P(\wedge b))$. Observe now that:

- (i) $(b = j) \rightarrow \bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \forall P(\wedge b))$,
- (ii) $[\bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \forall P(\wedge b))]$, hence $[\forall P_0(\wedge j) \rightarrow \forall P_0(\wedge b)]$ where $P_0 = \delta_j$,
- (iii) $[\forall P_0(\wedge j) \rightarrow \forall P_0(\wedge b)] \rightarrow (b = j)$;

clearly, (i) – (iii) imply that *John is Bill* translates as $b = j$.

(2) *John is a man* translates as $\bigwedge P(j^*(P) \rightarrow (a \text{ man}'(P)))$ i.e. $\bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \bigvee u(\text{man}'(\wedge u) \wedge \forall P(\wedge u)))$. Now, the following is obviously true: $[\text{man}'(\wedge j) \rightarrow \bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \bigvee u(\text{man}'(\wedge u) \wedge \forall P(\wedge u)))]$; on the other hand, for $P_0 = \wedge(\sim(\text{man}'))$, it follows from $[\bigwedge P(\forall P(\wedge j) \rightarrow \bigvee u(\text{man}'(\wedge u) \wedge \forall P(\wedge u)))]$ that $[\forall P_0(\wedge j) \rightarrow \bigvee u(\text{man}'(\wedge u) \wedge \forall P_0(\wedge u))]$, hence we have $\text{man}'(\wedge j)$; it follows that *John is a man* translates as $\text{man}'(\wedge j)$.

The fact that (1) and (2) above give the same translations as those of 2.2. in case of be' can be generalized.

3.2. Definition.

M in $D_{\langle s, \langle s, a \rangle \rangle}$ is monotone if $\bigwedge P_1, P_2[\bigwedge z(\forall P_1(z) \rightarrow \forall P_2(z)) \rightarrow (M(P_1) \rightarrow M(P_2))]$, where P_1, P_2 , and z are variables of types which make the formula plausible.

We show that be' and be'' are equal when the subject is individual-reducible and the object is monotone.

3.3. Proposition.

For x in ME_e , M in $ME_{\langle\langle s, \langle\langle s, e \rangle, \nu \rangle, \nu \rangle}$, $be'(x, \wedge M) \leftrightarrow be''(x^*, M)$ whenever x is in Con_e and M monotone.

Proof. First, we show that $be''(x^*, M) \rightarrow be'(x, \wedge M)$ for each M , be it monotone or not. To this end, we have $be''(x^*, M) \leftrightarrow \bigwedge P(x^*(P) \rightarrow M(P))$, hence $(\forall \delta_x(\wedge x) \rightarrow M(\delta_x))$ for $P = \delta_x$, so we get $be'(x, \wedge M)$. Next, assume M monotone. We have: M monotone, hence $[\bigwedge P(\forall P(\wedge x) \rightarrow (\forall \delta_x(\wedge x) \rightarrow \forall P(\wedge x)))] \rightarrow [\bigwedge P(\forall P(\wedge x) \rightarrow (M(\delta_x) \rightarrow M(P)))]$, so $[\bigwedge P(x^*(P) \rightarrow (M(\delta_x) \rightarrow M(P)))]$ and $be'(x, \wedge M) \leftrightarrow M(\delta_x)$, so $\{[\bigwedge P(x^*(P) \rightarrow (M(\delta_x) \rightarrow M(P)))]\}$ implies $[\bigwedge P(x^*(P) \rightarrow M(P))]$, and the last term is $be''(x^*, M)$ which concludes the proof.

Let us finally show that (2) in 2.3. has not the same translation with be'' which shows that 3.3. cannot be extended to the case of both terms merely monotone.

3.4. Examples.

- (1) *every man is a man* translates with be" as $\forall P[(\bigwedge u(\text{man}'(\wedge u)) \rightarrow (\bigvee u(\text{man}'(\wedge u) \wedge \forall P(\wedge u)))]$ which is true (in the same sense as (1) of 2.3. and, of course, in both cases, if *man'* is not 0).
- (2) *every man is John* translated as

(*) $\bigwedge P[\bigwedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow \forall P(\wedge u)) \rightarrow \forall P(\wedge j)]$. Observe that (*) implies $[\bigwedge u(\text{man}'(\wedge u) \rightarrow \text{man}'(\wedge u) \rightarrow \text{man}'(\wedge j))]$, hence *man'*($\wedge j$). On the other hand, *man'*($\wedge j$) \rightarrow (*). Thus, *every man is John* translates as *man'*($\wedge j$) i.e. not as in 2.3.(2) notwithstanding the monotonicity of (*every man*)'.

The author would like to thank Dr L.T. Polkowski for discussions of the subject of the paper.

REFERENCES

- [Mo] Richard Montague, *The Proper Treatment of Quantification in Ordinary English*, in: J. Hintikka, J. Moravcsik, and P. Suppes (eds.) *Approaches to Natural Language: Proceedings of the 1970 Stanford Workshop on Grammar and Semantics*, D. Reidel, Dordrecht, 1973; reprinted as Chapter 8 in: R. Thomason (ed.), *Formal Philosophy. Selected Papers of Richard Montague*, Yale University Press, New Haven and London, 1974.



TEORIA JĘZYKA A TEORIA DEDUKCJI

Stawiając sobie jako cel opis wyjaśniający – budowę teorii języka naturalnego – językoznawstwo współczesne definiuje zamierzony zakres opisywanych i wyjaśnianych faktów językowych w sposób mniej lub bardziej ambitny, począwszy od deklaracji charakteryzowania wyłącznie fizycznej postaci sygnałów językowych, którymi posługuje się dana społeczność, a kończąc na postulacie wyjaśnienia struktury umysłu ludzkiego. W najskromniejszy, minimalistyczny sposób rozumiało swe zadania językoznawstwo teoretyczne związane ideowo ze szkołą Bloomfielda. Cele maksymalistyczne postawił przed jedną z wersji swojej teorii Chomsky, traktując ją jako dział psychologii i podstawę natywistycznej filozofii umysłu. Pomiedzy tymi dwoma skrajnymi projektami mieści się szereg innych stanowisk w kwestii, jakie fakty opisywać ma i wyjaśniać teoria języka. Scharakteryzujemy ważniejsze z tych stanowisk, wskazując na związek między mocą ekspanacyjną a pojęciowo-metodologicznym aparatem teorii języka.

Wspomniane już najskromniejsze zamierzenia implikują w istocie rezygnację z wyjaśniania na rzecz rzetelnego opisu. Jest to na ogół rezygnacja świadoma, podyktowana albo przez explicite sformułowane, skrajnie empirystyczne założenia filozoficzne, albo przez przekonanie, że językoznawstwo nie dojrzało jeszcze do statusu nauki wyjaśniającej. Skrajny empiryzm nakazuje, by nie wykraczać poza to, co jest dane w doświadczeniu; dla językoznawcy oznacza to zakaz ekstrapolacji korpusu zarejestrowanych wypowiedzi na zbiór wypowiedzi „możliwych”, tj. zbiór gramatycznie poprawnych zdań danego języka. Świadomość zaś, że podjęcie zadań wykraczających poza opis fizycznych właściwości wyrażen zmusi do korzystania z pojęć i założeń, których wartość naukowa nie jest bezsporna, skłania do zaniechania takich prób, w szczególności do odłożenia na przyszłość problematyki semantycznej.

Tak właśnie brzmiało credo szkoły bloomfieldowskiej, choć jej praktyka badawcza była, z wielkim dla lingwistyki pożytkiem, znacznie mniej purytańska. Zauważmy bowiem, że konsekwentne przestrzeganie powyższych zasad usuwa z pola widzenia nie tylko semantykę, lecz także składnię. Składniowa budowa zdań nie jest przecież w żadnym sensie czymś „bezpośrednio danym”: przypisujemy ją zdaniom kierując się w dużej mierze intuicjami semantycznymi. Bloomfield był zresztą tego świadom, sądził jednak, że semantyczne zaplecze badań składniowych zakłada tylko bardzo elementarne narzędzia pojęciowe, nie odbierając tym badaniom formalnego, naukowego charakteru.

Istnieje jednak inny, bardziej oczywisty powód, by na gruncie tak ustalonych zamierzeń badawczych uznać analizy składniowe za nierелеwantne. Jest nim postulat nie wykraczania w opisie poza korpus zarejestrowanych wypowiedzi. Korpus taki jest zawsze zbiorem skończonym, można go więc wyczerpująco opisać wyłącznie środkami fonologii. Podając opis fonologiczny każdej zarejestrowanej wypowiedzi (jako ciągu odpowiednich fonemów) charakteryzuje się ten zbiór jednoznacznie przez wyliczenie jego elementów. Przypisanie im oprócz budowy fonologicznej także innego rodzaju struktury jest, z punktu widzenia takich zamierzeń poznawczych, zabiegiem zasadniczo zbędnym.

Spostrzeżenie to dotyczy także opisu lingwistycznego, który dopuszcza ekstrapolowanie zbioru zarejestrowanych wypowiedzi, lecz zakłada, że cały język jest również skończonym (a tylko liczniejszym) zbiorem zdań. I w tym przypadku analizy składniowe są poznawczo nieistotne, skoro język można w zasadzie opisać przez wyliczenie ciągów fonemów, które są zdaniami tego języka. Pełnią one co najwyżej funkcję heurystyczną, naprowadzając badacza na kształt dopuszczalnych, choć nie zarejestrowanych wypowiedzi. Przypisywanie zdaniom struktury składniowej można też usprawiedliwiać potrzebami praktycznymi związanymi z nauczaniem danego języka, lecz jego opis nie wymaga zabiegów tego rodzaju. Zauważmy też, że opis taki ma już walory prognostyczne, może więc być sprawdzany co do adekwatności, nadal jednak nie pełni funkcji wyjaśniającej.

Przyjmując, że język jest nieskończonym zbiorem zdań i podejmując zadanie jego opisu, jesteśmy zmuszeni wykroczyć poza poziom fonologii. Standardową formą realizacji tego zadania jest tzw.

gramatyka generatywna, na którą składa się lista wyrażen prostych (morfemów) i lista reguł konstrukcji wyrażen złożonych, przy czym co najmniej jedna z tych reguł musi być rekurencyjna. Wśród produkowanych przez siebie wyrażen złożonych reguły te wyróżniają zdania. Gramatyka generatywna jest adekwatnym opisem danego języka, jeśli jej reguły wyróżniają wszystkie i tylko zdania tego języka.

Gramatykę taką można traktować wyłącznie jako narzędzie opisu, można jednak również przypisywać jej funkcje wyjaśniające. W tej drugiej roli gramatyki generatywne wystąpiły po raz pierwszy w pracach Chomsky'ego, który rozumie je jako modele ludzkiej kompetencji językowej, tj. wiedzy (w dość szczególnym znaczeniu tego słowa) leżącej u podstaw umiejętności językowych biegłego użytkownika danego języka. Skończoność mechanizmu gramatycznego potrzebnego do wygenerowania nieskończenie wielu zdań tłumaczy, w myśl tej koncepcji, naszą zdolność do produkowania i interpretowania nieograniczenie wielu zdań mimo ograniczonej pojemności pamięci. Występując w tej roli gramatyka generatywna danego języka posiada więc nie tylko moc predykcyjną (można ją sprawdzać badając, czy generuje rozmaite zdania zarejestrowane już po jej konstrukcji), ale nabywa także mocy wyjaśniającej. Proces jej konstrukcji ułatwia badaczowi jego własna intuicja językowa, jeśli jest on rodzimym użytkownikiem opisywanego języka.

Jest to jednak teoria o bardzo ograniczonym zasięgu eksplanacji. Nie tłumaczy ona i nie pozwala przewidywać żadnych innych faktów związanych z funkcją języka jako narzędzia komunikacji, oprócz faktu interpretowalności lub nieinterpretowalności danego ciągu dźwięków. I w tym przypadku zresztą czyni to tylko z pewnym przybliżeniem. Kwalifikuje bowiem jako interpretowalne nieskończenie wiele ciągów, które są zbyt długie, by ktokolwiek mógł je zrozumieć (a nawet wypowiedzieć), jako nieinterpretowalne zaś – liczne ciągi, które w rzeczywistości bywają wypowiedziane i są bądź zawsze, bądź w pewnych okolicznościach, rozumiane zgodnie z intencją wypowiadającego. Jednakże to odstępstwo teorii od opisywanej przez nią rzeczywistości można usprawiedliwić jej idealizacyjnym charakterem. Wymaga ona natomiast rewizji i rozbudowy, mającej na celu poszerzenie zakresu wyjaśnianych przez nią faktów.

Ważny krok w tym kierunku wykonał Chomsky, podejmując zadanie wyjaśnienia w ramach składni pewnych przypadków wieloznaczności i równoznaczności zdań (Chomsky 1957; 1965). Pokazał, w jaki sposób gramatyka generatywna pozwala odróżnić dwie dopuszczalne interpretacje frazy *old men and women* czy zdania *Flying planes can be dangerous*, a także – jak można odwzorować w niej relację wiążącą zdania w stronie czynnej z ich odpowiednikami w stronie biernej. Zdaniem Chomsky'ego, optymalnym środkiem realizacji takich celów jest wprowadzenie do gramatyki generatywnej tzw. reguł transformacji, a następnie reprezentowanie zdań jako par uporządkowanych typu (s, m) , w których s jest ciągiem fonemów, m zaś informacją o relewantnych stadiach procesu generowania s przez daną gramatykę. Zdanie *Flying planes can be dangerous* byłoby przez taką gramatykę generowane na dwóch różnych drogach, odpowiadałyby mu więc dwie różne pary typu (s, m) , natomiast zdania *The man hit the ball* oraz *The ball was hit by the man* miałyby w procesie generacji odpowiednie stadium wspólne, wskazujące na rodzaj związku między nimi.

Kwestia formy informacji stanowiących drugi człon w parach, które reprezentują zdania, wydaje się drugorzędna. Można nie podzielać przekonania, że zadaniu wyrażenia tych informacji najlepiej służą reguły transformacyjne. Nie ulega natomiast wątpliwości, że powyższa próba przekształcenia gramatyk generatywnych w teorie, które wyjaśniają pewne znaczeniowe aspekty wyrażen językowych, stanowiła ważny moment w ewolucji metodologicznej językoznawstwa. Jednakże aparatura pojęciowa gramatyk generatywno-transformacyjnych Chomsky'ego umożliwia tylko bardzo ubogą charakterystykę znaczeniową wyrażen. Nie pozwala ona, na przykład, odróżnić dwóch dopuszczalnych interpretacji zdania *The bill is large*, zakwalifikować jako „nienormalne” zdania *He painted the walls with silent paint*, ani zidentyfikować związku między zdaniami *The ball was hit by the man* i *The ball was hit*. Z ideą takiego rozbudowania tej aparatury, by umożliwiała ona pełny

(synchroniczny) opis wyjaśniający dowolnego języka, wystąpili uczniowie Chomsky'ego, J. J. Katz i J. A. Fodor (1963).

Postulowany przez dodatkowy komponent gramatyki generatywno-transformacyjnej nazwali teorią semantyczną. Jej „górną granicę”, tj. kres możliwości eksplanacyjnych, wyznaczyli stwierdzając, że po teorii semantycznej nie można oczekiwać wyjaśnienia sposobu, w jaki na rozumienie wypowiedzi wpływa sytuacja, w której wypowiedź ta jest produkowana i odbierana. Wszystkie inne aspekty interpretacji wyrażenia, nie poddające się opisowi składniowemu, winny znaleźć wyjaśnienie w teorii semantycznej.

Było to trafne sformułowanie zadania; gramatyka generatywna danego języka zdolna do „naśladowania” użytkowników tego języka w sposobie rozumienia jego wyrażenia pod wszystkimi względami, które nie zakładają wykorzystywania przez nich wiedzy pozajęzykowej, byłaby zadowalającym opisem ich kompetencji językowej. Jednakże sposób rozpisania tego zadania na zadania szczegółowe przyniósł rozczarowanie. Wśród znaczeniowych własności wyrażenia, których wyjaśnienia dostarczyć miałyby ta teoria, zabrakło własności referencjalnych, uznawanych tradycyjnie za rdzenie semantyczne; kwestię tę omawiam w innym miejscu (zob. Stanosz, Nowaczyk 1976). Znalazły się natomiast na owej liście – oprócz zilustrowanej powyżej wieloznaczności leksykalnej, dewiacyjności semantycznej i relacji wynikania – pojęcia synonimii, antonimii, redundancji, analityczności, sprzeczności, presupozycji, a także pojęcie możliwej odpowiedzi na pytanie i pojęcie pytania samo-odpowiadającego (zob. Katz 1972).

Sposób realizacji tej koncepcji teorii semantycznej wzbudza rozmaite zastrzeżenia, z których jedno ma charakter generalny: konstruuje się tę teorię od podstaw, nie korzystając z wcześniejszego dorobku badań nad językiem nawet wtedy, gdy dostarcza on rozwiązań jawnie lepszych. Dotyczy to w szczególności dorobku logicznej teorii języka, który teoria języka naturalnego mogłaby łatwo i z pożytkiem asymilować.

Najbardziej uderzającym tego przejawem jest pominięcie logiki dedukcji przy opisie związku wynikania. Tymczasem wkomponowanie logiki do gramatyki generatywnej danego języka jest sprawą metodologicznie prostą: wystarczy w tym celu zapewnić występowanie w m informacji o strukturze logicznej zdania reprezentowanego przez parę (s, m) . Informacji tej może dostarczyć proces generowania zdania, o ile wzbogaci się mechanizm gramatyczny o odpowiednie reguły – te same, z których korzysta się, na ogół implicite, w toku przekładania zdań języka naturalnego na symbolizm logiki. Wydaje się rzeczą naturalną, by logiczna struktura zdania stanowiła podstawę jego „struktury głębszej”, niezależnie od tego, jakie dodatkowe warunki nałożyłoby się na to ostatnie pojęcie. Jeśli zaś składniowy komponent gramatyki dostarczy informacji o formie logicznej każdego zdania danego języka, to umieszczając w jej komponencie semantycznym odpowiedni system logiki ma się już do dyspozycji wszystkie środki potrzebne do pełnego opisu relacji wynikania logicznego w tym języku.

Chcąc objąć opisem także wynikanie analityczne, należy włączyć do komponentu semantycznego zbiór pozallogicznych aksjomatów języka, tj. zbiór postulatów znaczeniowych nałożonych na pozallogiczne wyrażenia stałe tego języka. Przy rekonstrukcji tego zbioru można również wykorzystywać dorobek szeroko rozumianej logiki – tzw. logiki modalne, deontyczne, epistemiczne itp. Zbiór analitycznych konsekwencji danego zdania można natomiast utożsamić ze zbiorem logicznych konsekwencji tego zdania „na gruncie” postulatów znaczeniowych, ściślej, jeśli zbiór konsekwencji logicznych zdania α języka J oznaczymy jako $Cn(\{\alpha\})$, a zbiór postulatów znaczeniowych przyjętych w J jako A , to zbiorem analitycznych konsekwencji zdania α w J będzie $Cn(A \cup \{\alpha\})$.

Za pomocą pojęć wynikania logicznego i analitycznego można, jak wiadomo, zdefiniować całą rodzinę pojęć semantycznych. Oto definicje niektórych takich pojęć dla dowolnego języka J o zbiorze postulatów znaczeniowych A i zbiorze zdań w sensie logicznym Z :

- α jest prawdą logiczną $\equiv \alpha \in Cn(\emptyset)$;
- α jest prawdą analityczną $\equiv \alpha \in Cn(A)$;

- α jest logicznie sprzeczne $\equiv \text{Cn}(\alpha) = \text{Z}$;
 α jest analitycznie sprzeczne $\equiv \text{Cn}(A \cup \{\alpha\}) = \text{Z}$;
 α jest logicznie równoważne $\beta \equiv \text{Cn}(\{\alpha\}) = \text{Cn}(\{\beta\})$;
 α jest analitycznie równoważne (synonimiczne z) $\beta \equiv \text{Cn}(A \cup \{\alpha\}) = \text{Cn}(A \cup \{\beta\})$.

Tak zdefiniowaną relację synonimiczności można rozszerzyć na ogół wyrażeń danego języka przyjmując, że synonimiczne są każde dwa wyrażenia, które są wzajemnie wymienne w zdaniach *salva analicitate* (lub *salva implicatione*).

Zilustrowany powyższymi przykładami typ rozwiązań zagadnień semantycznych znany jest w logicznej teorii języka co najmniej od czasów Carnapa (1956). Na generalne wątpliwości co do tego, czy konstrukcje pojęciowe teorii języków formalnych wolno wykorzystywać w teorii języka naturalnego, możliwa jest jedna tylko odpowiedź: utrzymując, że dany problem teoretyczny językoznawstwa wymaga rozwiązania na innej drodze, niż jego odpowiednik w logicznej teorii języka, trzeba wziąć na siebie ciężar dowodu. Jakże zaś względy mogłyby przemawiać za taką odrębnością w przypadku problemów, o których mowa?

Zapewne jako jeden z argumentów wysunięto by to, że aparat pojęciowy logicznej teorii języka nie pozwala opisać zjawiska wieloznaczności, został bowiem stworzony na użytek języków składniowo i leksykalnie jednoznacznych. Argument ten można jednak uchylić wskazując, że wieloznaczność składniowa daje się odwzorować przez przypisywanie zdaniom więcej niż jednej struktury logicznej, wieloznaczność leksykalna zaś – przez „rozmnóżenie” jednostek leksykalnych (np. *bill*₁, *bill*₂ zamiast dwuznacznego *bill*). Systematyczna wieloznaczność tzw. wyrażeń okazjonalnych nie poddaje się wprawdzie opisowi tego rodzaju; rekonstruując formę logiczną zdań zawierających wyrażenia tego rodzaju trzeba, jak się wydaje, zastąpić je odpowiednimi kwantyfikacjami egzystencjalnymi (np. w *pewnej chwili* zamiast *teraz*, w *pewnym miejscu*, zamiast *tu*, itd.) (zob. Stanosz 1973). Prowadzi to niewątpliwie do zubożenia zawartości informacyjnej zdania w stosunku do jej interpretacji w naturalnych okolicznościach wypowiedzi. Jest to jednak właśnie takie zubożenie, do jakiego autorzy lingwistycznej koncepcji semantyki sami zastrzegli sobie prawo, ustalając wspomnianą wyżej „górną granicę” jej wydolności eksplanacyjnej; opisując znaczenie wyrażeń środkami logicznej teorii języka również pomija się te aspekty sposobu ich rozumienia, które zależą od kontekstu sytuacyjnego wypowiedzi.

Innym argumentem może być teza, że logiczna teoria języka nie pozwala wyróżnić zdań semantycznie dewiacyjnych, takich jak *He painted the walls with silent paint*, teoria ta bowiem dostosowana jest do języków, w których wszystkie predykaty można orzekać sensownie (prawdziwie lub fałszywie) o dowolnym elemencie (lub n-tce elementów) rozważanego uniwersum. Jest to jednak argument nietrafny: w logice rozważa się również tzw. języki wielotypikalne (*many-sorted*), w których używa się osobnych rodzajów zmiennych dla przedmiotów rozmaitych rodzajów, i w których połączenia pewnych predykatów są wykluczone jako bezsensowne.

Nie chcę sugerować, że logiczna teoria języka dostarcza rozwiązań wszystkich problemów, które może nasuwać konstrukcja pełnej teorii wyjaśniającej języka naturalnego. Przeciwnie, nawet niektóre kwestie tego rodzaju sformułowane przez samych logików nie doczekały się dotąd zadowolających odpowiedzi; należy do nich, na przykład, problem formy logicznej rozmaitych zdań psychologicznych. Twierdzą jedynie, że wiele spośród zadań, które jako całkiem nowe postawili przed sobą językoznawcy, podjęto w logice znacznie wcześniej, przy czym rozwiązania tam znalezione dają się zastosować nie tylko do sztucznych języków naukowych. Nie zamierzam też wykazywać, że rozwiązania te są zasadniczo lepsze od wszelkich proponowanych przez lingwistów, chcę jednak wskazać na pewne ich zalety.

Podstawową z tych zalet jest prostota pojęć i metod, przede wszystkim ekonomia i elegancja metody aksjomatycznej. Fakt, że metoda ta okazała się w nauce tak efektywna, przemawia za korzystaniem z niej wszędzie tam, gdzie można ją zastosować. W rozważanym przypadku przemawia za

tym także idea konstrukcji ogólnej teorii języka, ukazującej związki między językami różnego rodzaju, z językami nauk formalnych włącznie. Jeden z takich związków wyraża się w tym, że podstawowe aspekty mechanizmu języka poddają się opisowi w kategoriach standardowej logiki.

Jednolitość metodologiczna opartego na logice opisu języka nie utrudnia dokonania pożądaných dystynkcji; na przykład, rozróżnienia między logiczną i pozallogiczną kompetencją językową użytkownika danego języka. Kompetencją logiczną nazwać można zdolność do identyfikowania prawd logicznych, fałszów logicznych i logicznych związków między zdaniami; kompetencją pozallogiczną – odpowiednią zdolność w zakresie zdań i związków analitycznych. Pierwsza z nich ma charakter uniwersalny: jest składnikiem kompetencji w zakresie dowolnego języka; druga natomiast stanowi o swoistości kompetencji w zakresie języków poszczególnych nauk, czy też poszczególnych języków etnicznych. W terminach relacji między zbiorami postulatów znaczeniowych rozmaitych języków można by charakteryzować zachodzące między tymi językami zależności, podobieństwa i różnice semantyczne.

L I T E R A T U R A

Camap, R. 1956: *Meaning and Necessity*, Chicago.

Chomsky, N. 1957: *Syntactic Structures*. The Hague.

Chomsky, N. 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge/Mass. 1965.

Katz, J.J. 1972: *Semantic Theory*, New York.

Katz, J.J., Fodor, J.A. 1963: *The Structure of a Semantic Theory*. W: *Language* 39: 170-210.

Stanosz, B. 1973: *Znaczenie a interpretacja*. W: *Studia Semiotyczne* 4: 23-33.

Stanosz, B., Nowaczyk, A. 1976: *Logiczne podstawy języka*, Wrocław.

ZWIĄZKI SKŁADNIOWE W KONSTRUKCJACH Z TZW. „PODMIOTEM TOWARZYSZĄCYM”

0. Pojęcie „podmiotu towarzyszącego” odnosi się w polskiej tradycji składniowej do szczególnego typu uzupełnienia podmiotu zasadniczego, np.

- (1) Asesor z rejentem wyskoczył z boku.
- (2) Ojciec z córką rozmawiał długo.
- (3) Ania z siostrą prała bieliznę.
- (4) Broni się jeszcze z wież Alpuhary Almanzor z garstką rycerzy.

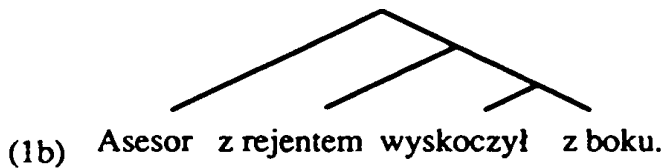
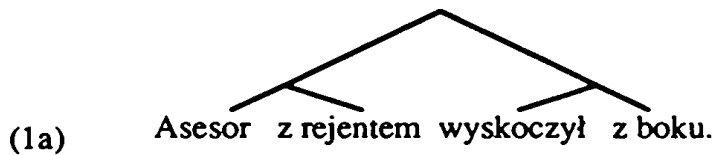
W zdaniach tego rodzaju podmiot stanowi konstrukcję dwuczłonową, zbudowaną z dwu grup rzeczownikowych: GN1nom z GN2instr. Jako „podmiot towarzyszący” traktuje się drugi składnik konstrukcji (zob. Jaworski 1972). Wśród kryteriów wyodrębniania i opisu tego rodzaju podmiotu bierze się także pod uwagę (oprócz budowy samej grupy podmiotowej) zasady jej uzgadniania z formą Vfin. Ponadto wykorzystuje się też pewne cechy znaczeniowe składników podmiotu, na ogół formułowane następująco: rzeczownik w narzędniku oznacza również wykonawcę czynności, ale jest on mniej ważny od właściwego wykonawcy, dodatkowy, czyli właśnie „towarzyszący”. Tym motywuje się jego niemianownikową formę, nazywaną „narzędnikiem towarzysza” (Szober 1968). Jednakże uznanie tego składnika za drugorzędny nie przeszkadza temu, że wzajemny stosunek odniesień obu członów rzeczownikowych bywa oceniany jako „równorzędny”. Aby to stwierdzić, stosuje się na ogół test przekształcania grupy niewspółrzędnej na analogiczną współrzędną, np. *Asesor z rejentem* może być w zdaniu (1) zastąpione przez *Asesor i rejent*. Takiemu zabiegowi nie poddaje się natomiast zdanie *Matka z dzieckiem przy piersi mieszała konfitury*, ani *Mężczyzna z teczką wszedł do sali*. Możliwość zamiany ma świadczyć nie tylko o równorzędności obu członów, ale staje się też podstawą do zaliczenia grupy podmiotu w zdaniach (1)–(4) do tzw. „podmiotów szeregowych”, a więc takich, których człony połączone są stosunkiem współrzędnym (Klemensiewicz 1937 oraz 1969; Jodłowski 1976). Takie rozstrzygnięcia świadczą wyraźnie o pomieszczeniu płaszczyzn w analizie faktów językowych. Wydaje się oczywiście uzasadnione zestawianie ze sobą konstrukcji synonimicznych na głębszym poziomie analizy składniowej, nie niweluje to jednak odrębności ich struktury powierzchniowej.

Nie jest zasadniczym celem autorki krytyczna analiza znanych niedogodności metodologicznych tradycyjnej składni polskiej. Wybrane przykłady konstrukcji stanowią natomiast, jej zdaniem, dobry materiał do przedstawienia pewnych wątpliwości odnoszących się do istotnych problemów analizy formalnoskładniowej zdania polskiego. Nasuwają się między innymi następujące pytania: po pierwsze, czy grupa z GNinstr jest uzupełnieniem podmiotu czy orzeczenia, po drugie, jakie są cechy grup podmiotowych egzocentrycznych w stosunku do ich odpowiedników endocentrycznych, po trzecie, jakie są zasady akomodacji formy Vfin w związku z grupą podmiotową egzocentryczną.

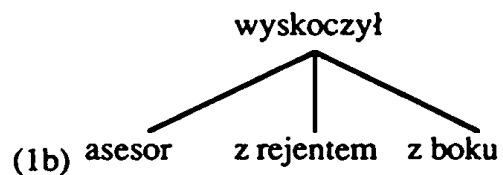
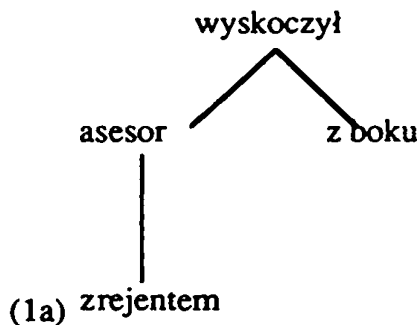
1. Wbrew przyjętym powszechnie, także w najnowszej składni polskiej (Saloni, Świdziński 1987), ustaleniom przynależność składnika z GNinstr do grupy podmiotu w zdaniach (1)–(4) nie jest całkiem oczywista. Podobnie w przykładach (5)–(6):

- (5) Synowie z ojcem kłócili się często .
- (6) Matki z dziećmi bawiły się w ogrodzie.

1.1. Analiza na składniki bezpośrednie i analiza zależności dopuszczają dwie interpretacje takich zdań, por.

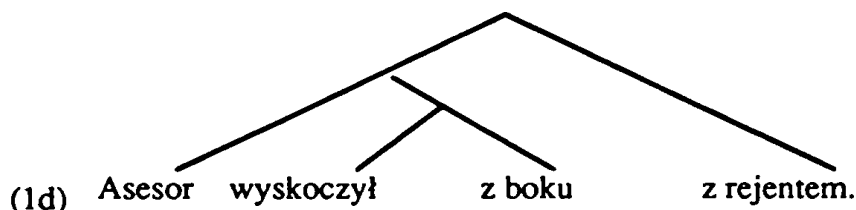
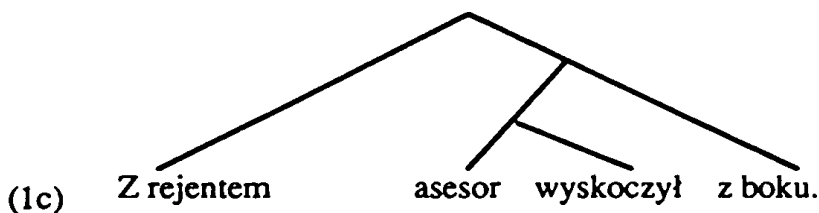


Odpowiednio do tego można skonstruować dwa różne drzewa zależności, por.



Według interpretacji (1a) składnik z GNinstr należy do grupy podmiotu i jest zależny bezpośrednio od formy Nnom, według (1b) zaś należy on do grupy orzeczenia i jest zależny od Vfin. Obie interpretacje są poprawne, ale każda z nich wyznacza różnie granicę między grupą podmiotu i orzeczenia oraz ustala różnie hierarchie członów zdania.

Można by przyjąć jeszcze inną interpretację, według której grupa z GNinstr mogłaby być uznana za uzupełnienie zdania jako całości. Wyraźne jest to zwłaszcza wtedy, gdy realizowana jest ona na samym początku lub na końcu całego ciągu zdaniowego:



Skoro jednak za człon reprezentujący zdanie uznamy Vfin, to interpretacje (1c) i (1d) trzeba uznać za warianty (1b). Warianty te, jak wspomniano, są uwarunkowane umiejscowieniem grupy z GNinstr w ciągu składników. W analizie omawianych konstrukcji zaznacza się wyraźnie wpływ szyku na ustalanie relacji między składnikami. Dwojaka interpretacja zdań (1)–(4) jest możliwa tylko

wówczas, gdy obie grupy rzeczownikowe występują w swoim bezpośrednim sąsiedztwie (w dowolnej kolejności) w pozycji poprzedzającej formę *Vfin* lub po niej następującej, por. schematy (1a) i (1b) z jego wariantem (1c). Jeśli zaś grupy te są rozdzielone formą *Vfin*, np. *Z rejentem wyskoczył asesor z boku*, możliwa jest tylko interpretacja (1b) lub jej wariant (1d), wykluczona zaś (1a).

1.2. Wskazana dowolność umiejscowienia grupy z *GNinstr* oraz wpływ szyku na interpretację mają miejsce tylko w konstrukcjach endocentrycznych, por. (1)–(6). Swoboda umiejscowienia poszczególnych składników w konstrukcjach egzocentrycznych jest bardziej ograniczona, por.

- (1') Asesor z rejentem wyskoczyli z boku.
- (2') Ojciec z córką rozmawiali długo.
- (3') Ania z siostrą prały bieliznę.
- (4') Bronili się jeszcze... Almanzor z garstką rycerzy.
- (5') Matka z ojcem kłócili się często.

Przykłady (1')–(5') różnią się od (1)–(5) tylko wartością liczby czasownika, choć nie wszystkie zdania mogą być w podobny sposób przekształcane, por. (6), oraz niżej (7)–(11). Grupa podmiotu w (1')–(5') jest konstrukcją egzocentryczną, gdyż w związku z *Vfin pl* nie może być reprezentowana przez samą tylko formę *Nnom*, por. **Asesor wyskoczyli*. Ograniczenie szyku składników w tych zdaniach polega na tym, że forma *Vfin pl* nie może rozdzielać członów grupy podmiotu, por. **Asesor wyskoczyli z boku z rejentem*, **Z rejentem wyskoczyli z boku asesor*.¹

W pracach posługujących się metodą dystrybucyjną (Kallas 1974; Saloni, Świdziński 1987) za reprezentanta (człon nadrzędny) grupy podmiotowej endocentrycznej przyjmuje się składnik *GNnom*. Tymczasem poddanie jej testowi redukcji prowadzi do wniosku, iż każdy z dwu składników w (1)–(6) może pełnić rolę reprezentanta, por. *Ania prała, z siostrą prała*, wobec czego można by je uznać za grupy endocentryczne współrzędne. Podobnie, traktując grupy podmiotowe w przykładach (1')–(5') jako egzocentryczne, pomija się (być może, świadomie) możliwość uznania za reprezentanta całej grupy podmiotowej członu z *GNinstr*, a co za tym idzie, uznania grupy typu *Asesor z rejentem* w (1') za endocentryczną niewspółrzedną, w której składnik z *GNinstr* mógłby być reprezentantem grupy, choć niekoniecznie jej nadrzędnikiem. Opisując bowiem konstrukcje typu *Ania z siostrą* w (3') jako egzocentryczne trzeba by uwzględnić ten istotny szczegół, że przy realizacji *GNnom* jako konstrukcji równorzędnej, por. *Matka i Ania z siostrą prały bieliznę*, grupa *Ania z siostrą* przestaje być egzocentryczna.

Powyższe obserwacje potwierdzają oczywiście opinię o ograniczeniach metody czysto dystrybucyjnej, ale przede wszystkim wskazują na wzajemne oddziaływanie związków linearnych i strukturalnych w budowie polskiego zdania pojedynczego. Czynniki linearne mają tu zastosowanie jako wyznaczniki granicy między grupami syntaktycznymi w zdaniu, a zwłaszcza między grupą podmiotu i orzeczenia. Stąd też opis formalnoskładniowy, w którym modele strukturalne są skonstruowane bez uwzględnienia porządku słów wydaje się nie być w pełni adekwatny także w języku polskim.

2. Wyżej zwrócono uwagę na pewną prawidłowość polegającą na tym, że użycie w analizowanych grupach podmiotowych formy *Nnom sg* otwiera możliwość wyboru bądź formy *Vfin sg* bądź *Vfin pl*, niezależnie od tego, czy forma *Ninstr* ma wartość *sg* czy *pl*. Stąd też zdania (1)–(5) dają się łatwo przekształcić na (1')–(5') i odwrotnie. Swoboda i automatyczność tego wyboru to osobny problem, którym zajmują się głównie opracowania poprawnościowe (Buttler i współaut. 1973: 334; Gaertner i współaut. 1962: 237; SPP 1973: 943). Skłaniają się one w większości do doradzania w analizowa-

¹ Ograniczenia tego typu (o charakterze strukturalnym) są stosunkowo rzadkie w polszczyźnie, znacznie bardziej powszechne są ograniczenia przez czynniki semantyczne.

nych zdaniach formy liczby mnogiej czasownika, mimo że w tekstach występuje bardzo często także forma liczby pojedynczej. Łatwo zauważyć, że wzajemna wymiennosc tych form podlega wyraźnym ograniczeniom, por.

- (7) Delegacja rządowa z Rakowskim na czele wróciła do kraju.
- (8) Papież z towarzyszącymi osobami udał się do Kanady.
- (9) Dziecko z opiekunką bawiło się w ogrodzie.
- (10) Janka z Zosią popatrzyły na siebie porozumiewawczo.
- (11) Janek z bratem lubili się wzajemnie.

W zdaniach (7)–(9) możliwa jest tylko forma *Vfin sg*, w (10)–(11) zaś tylko forma *Vfin pl*. Wybór tej czy innej formy liczby i zasady ich wzajemnej repartycji są sprawą uzusu (użycia form). Subtelność, szczegółowość i nieregularność wchodzących w grę właściwości usuwa je poza obręb gramatyki. Natomiast niewątpliwie do zadań gramatyki będzie należało takie uściślenie reguł akomodacji składniowej, aby obejmowały także zdania z grupą podmiotową egzocentryczną.

2.1. Związki akomodacji między podmiotem a orzeczeniem w interesujących nas przykładach kształtują się zgodnie z ogólnymi zasadami (por. Saloni, Świdziński 1987: 162–166), jeśli grupa podmiotu jest konstrukcją endocentryczną. Wówczas forma *Nnom* akomoduje w sposób regularny cały kompleks wartości syntaktycznych kategorii fleksyjnych *Vfin* (osobę, liczbę, rodzaj), por. (1)–(6). Jeśli zaś grupa podmiotu jest konstrukcją egzocentryczną, wartość liczby *Vfin pl* nie jest nigdy akomodowana przez formę *Nnom sg*. Wartość rodzaju formy *Vfin pl* może odpowiadać wartości rodzaju selektywnego formy *Nnom*, np. (1')–(5') lub nie, por. (12), i w związku z tym nie może być uznana za akomodowaną przez *Nnom*:

- (12) Ania z młodszym bratem zostali w domu.

Natomiast akomodowanie wartości osoby przez formę *Nnom* może być w analizowanych przykładach uznane za normę. Wyjątek stanowią związki z formami *obaj*, *oboje*, *obie*, które zostaną przedyskutowane niżej.

Skoro wartość liczby i rodzaju formy czasownikowej nie zależy bezpośrednio od żadnej z dwu form rzeczownikowych tworzących grupę podmiotu, trzeba przyjąć, że wpływ na nią wywiera grupa podmiotowa jako całość. W związku z tym całej grupie (*GN1nom sg z GN2instr*) trzeba przypisać selektywną wartość PL, a równocześnie przewidzieć dodatkowe reguły pozwalające wybrać jedną z dwu odpowiednich wartości rodzaju: *Vfin m1* lub *Vfin –m1* (zob. Saloni 1976). Według posiadanej informacji o rodzaju selektywnym obu form rzeczownikowych odpowiedni mechanizm wybierałby właściwą wartość rodzaju dla całej grupy. Jeśli choćby jedna z form rzeczownikowych ma rodzaj selektywny M1, całej grupie należy przypisać wartość M1, we wszystkich innych wypadkach wartość –M1 (zob. Klemensiewicz 1967: 41).

2.2. Jak wspomniano, wartość osoby *Vfin pl* jest zdeterminowana przez formę *Nnom*. Na ogół w konstrukcjach podmiotowych egzocentrycznych jest nią osoba trzecia (*ter*), jeśli zaś pozycja *Nnom* jest realizowana przez formy zaimków JA, TY, występuje też pierwsza (*prim*) i druga (*sec*) osoba, por. M. Szupryczyńska 1990, por.

- (13) Ja z Jankiem śpiewaliśmy najgłośniej.
- (14) Ty z siostrą zaśpiewacie jutro².

² W zdaniach z takimi podmiotami bardziej odpowiednia jest jednak forma *Vfin sg*.

Specjalnego komentarza wymagają jednak zdania, w których miejsce N1 nom zajmują formy leksemu OBAJ, por.

- (15) Obaj z bratem wyjechaliśmy (wyjechaliście, wyjechali).
- (16) Oboje z żoną wyjechaliśmy (wyjechaliście, wyjechali).
- (17) Obie z siostrą wyjechałyśmy (wyjechałyście, wyjechały).

Wszystkie trzy formy łączą się z liczbą mnogą czasownika, wszystkie też akomodują rodzaj: formy *obaj* i *oboje* wymagają V_{fin} m1, forma *obie* zaś V_{fin} –m1. Nie jest natomiast jasne, od czego zależy wybór osoby. W każdym z przytoczonych zdań może bowiem wystąpić forma osobowa o dowolnej wartości, por. (15)–(17). Jeśli przyjąć, że zdania te są nieeliptyczne, można by co prawda dopatrywać się źródła akomodacji osoby w formach liczebnikowych, ale za cenę rozbicia każdej z nich na trzy formy homonimiczne, np. *obaj* 1 Prim, *obaj* 2 Sec, *obaj* 3 Ter. Natomiast uznanie zdań (15)–(17) za eliptyczne stwarza możliwość wygodniejszej interpretacji. Po uzupełnieniu tych zdań staje się oczywisty związek między wartością osoby czasownika a mianownikiem tzw. zaimków osobowych, które można uznać automatycznie za akomodujące również liczbę czasownika. Pozostałyby wówczas tylko rodzaj jako kategoria akomodowana przez formy liczebników³, por. (18)–(23):

- (18) My obaj z bratem (oboje z żoną) wyjechaliśmy.
- (19) Wy obaj z bratem (oboje z żoną) wyjechaliście.
- (20) Oni obaj z bratem (oboje z żoną) wyjechali.
- (21) My obie z siostrą wyjechałyśmy.
- (22) Wy obie z siostrą wyjechałyście.
- (23) One obie z siostrą wyjechały.

Zaobserwowane w p. 2. wpływy akomodacyjne powtarzają się też częściowo w wypadku dołączania zależnych grup przymiotnikowych, których liczba i rodzaj mogą być także determinowane przez grupę podmiotową jako całość⁴, por.

- (24) Matka z córką, wiecznie rozczochrane, snuły się po kątach.
- (25) Ojciec z Jankiem, zadowoleni, pili wino.

Ponadto każda z dwu grup rzeczownikowych stanowiących człony podmiotu może mieć sama niezwykle skomplikowaną strukturę wewnętrzną (por. Szpakowicz, Świdziński 1981). Zasady ich wiązania z innymi członami zdania, być może, warte są dalszych obserwacji, por.

- (26) Matka, jej mąż, dzieci, rodzice i dziadkowie, sąsiedzi i przyjaciele wraz z bagażami, kotami, psami, ale bez kolegów przyjechali (przyjechała?) do nas w niedzielę, weseli i hałaśliwi (wesola i hałaśliwa?).

3. Na specyfikę budowy składniowej tego rodzaju konstrukcji ma widoczny wpływ znaczenie samego przyimka z oraz różnych wyrażień zawierających ten przyimek i mających podobne właściwości składniowe, np. *wraz z*, *razem z*, *wspólnie z*, *jednocześnie z* itd. Większość tych wyrażień występuje łącznie lub rozdzielnie (z wyjątkiem pierwszego), por. warianty a) i b) poniższych przykładów:

- (27) Janek wraz z ojcem przenieśli stół.
- (28) Anna razem z Marysią siedziały do rana.

³ Por. uwagi Z. Saloniego i M. Świdzińskiego 1987: 186–187, dotyczące form liczebnika *dwaj*, *dwie*, *dwoje*.

⁴ Związki akomodacyjne w zdaniach z podmiotem wyrażonym konstrukcją współrzędną analizowała K. Kallas 1976.

- (28a) Anna z Marysią siedziały razem do rana.
 (29) Janek równocześnie z ojcem zobaczyli pierwszą gwiazdę.
 (29b) Janek z ojcem zobaczyli równocześnie pierwszą gwiazdę.

Nieobojetne są także cechy znaczeniowe rzeczowników łączonych przez ten przyimek oraz znaczenia czasowników konstytuujących analizowane zdania. Z pewnością istnieją także inne przyimki wprowadzające wyrażenia, których pozycja składniowa może być interpretowana bądź jako „przypodmiotowa”, bądź jako „przyorzeczeniowa”, np. *obok* (por. Z. Klemensiewicz 1969):

- (30) Polska *obok* innych narodów naszego obozu przeżywa okres dużych trudności ekonomicznych.

Wskazane na powyższych przykładach trudności interpretacyjne spowodowane są, jak widać, splotem różnych czynników (strukturalnych, linearnych i semantycznych). Odnoszą się one przy tym do najważniejszego węzła w strukturze zdaniowej – do spojenia między grupą podmiotu i grupą orzeczenia. Pozwala to przypuszczać, że nie chodzi tu tylko o błahy szczegół praktyczno-techniczny dotyczący analizy konkretnych wypowiedzi, ale o problem bardziej zasadniczy – istnienia pewnego mechanizmu, który, jak się wydaje, tkwi głębiej w systemie.

SPIS SKRÓTÓW:

Nnom – rzeczownik w mianowniku.

GN – grupa rzeczownikowa.

GNnom – grupa rzeczownikowa reprezentowana przez formę mianownika.

z GNinstr – grupa przyimkowo-rzeczownikowa reprezentowana przez formę narzędnika poprzedzoną przyimkiem *z*.

Vfin – forma osobowa czasownika.

sg, pl; m1, –m1; prim, sec, ter; – indeksy wartości kategorii fleksyjnych (kolejno: singularis, pluralis; rodzaj męski 1, – męski 1; osoba pierwsza, druga, trzecia).

Sg, Pl; M1, –M1; Prim, Sec, Ter; – indeksy odpowiednich wartości kategorii selektywnych.

LITERATURA:

Butler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. 1973: *Kultura języka polskiego*, Warszawa.

Gaertner H., Passendorfer A., Kochański 1962: *Poradnik gramatyczny*, Warszawa.

Jaworski M. 1972: *Gramatyka opisowa języka polskiego*, 2, Warszawa.

Jodłowski S. 1976: *Podstawy składni polskiej*, Warszawa.

Kallas K. 1974: *Formalnogramatyczna klasyfikacja zdań pojedynczych dzisiejszej polszczyzny pisanej*, Warszawa.

Kallas K. 1976: O zdaniach „*Pachniał wiatr i morze*”, „*Andrzej i Amelia milczeli*”. W: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 14, Warszawa, 57–71.

Klemensiewicz Z. 1937: *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków.

Klemensiewicz Z. 1967: *Studia syntaktyczne*, cz. 2, Wrocław.

Klemensiewicz Z. 1969: *Zarys składni polskiej*, wyd. 6, Warszawa.

Saloni Z. 1976: *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim*. W: *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław: 43–78.

Saloni Z., Świdziński M. 1987: *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa.

SPP 1973: *Słownik poprawnej polszczyzny* (red. W. Doroszewski, H. Kurkowska). Warszawa.

Szober S. 1968: *Gramatyka języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa.

Szpakowicz S., Świdziński M. 1981: *Formalna definicja równorzędnej grupy nominalnej we współczesnej polszczyźnie pisanej*, Warszawa (maszynopis powielany).

Szupryczyńska, M. 1990: *Le référent du sujet syntaxique dans les énoncés polonais du type „My z żoną przyszliśmy”*. W: *Revue des Études Slaves*: 439–444.

ASPECT, TENSE OR TAXIS?
– the Perfect Meaning Reconsidered¹

Notwithstanding considerable progress in recent research in the categories of aspect and tense, the *perfect meaning* has defied until today an unambiguous integration into any of these two categories. By further developing Jakobson's concept of *taxis* and revising its still aspect-dependent application to the perfect meaning by Maslov, the author of the present paper arrives at the conclusion that a systematically independent category of temporal meanings, correlated hierarchically to the categories of aspect and tense should be postulated, namely the *category of taxis*.

*

With the new cognitive-pragmatic instruments available for exploring the concept of TIME and the two grammatical categories intimately connected with time, *aspect* and *tense* (cf. Thelin 1985, forthc. a, b), it seems opportune to return to the hitherto unsolved problem of the *perfect meaning* and its systemic grammatical status.

It is significant that even today there is no agreement among linguists as to whether the perfect or, rather, the system of perfect meanings, belongs to the category of *aspect* or to the category of *tense* (cf. Maslov 1962: 1984; Comrie 1976, 1985; Thelin 1978: 44ff.; Mourelatos 1981: 185; Steedmann 1982: 141; Andersson 1984). It would appear that none of the existing theories of aspect and tense have succeeded so far in establishing unambiguously the conceptual-semantic essence of the perfect meaning.

It is therefore not surprising that in the most frequently quoted handbook on aspectology (Comrie 1976: 52) the perfect is ascribed *aspectual* status for largely conventional reasons: "...given the traditional terminology in which the perfect is listed as an aspect, it seems most convenient to deal with the perfect in a book on aspect, while bearing in mind continually that it is an aspect in a rather different sense from the other aspects ..."

Comrie's treatment, despite the clear reservations he makes, is without a theoretical foundation. It contradicts in fact the definition of aspect and tense formulated by himself (Comrie 1976: 5; cf. Vater 1980; Andersson 1984: 200), according to which the perfect would pertain rather to the tense category: "Aspect is not concerned with relating the time of the situation to any other time-point, but rather with the internal temporal constituency of the one situation; one could state the difference as one between situation-internal time (aspect) and situation-external time (tense)."

For Comrie (1976: 52) there exists thus a "perfect aspect" (cf. also Friedrich 1974; Li et al. 1982) as the expression of "...a relation between two time-points, on the one hand the time of the state resulting from a prior situation, and on the other the time of that prior situation." This "aspect", according to Comrie (1976), inheres to the present perfect, the past perfect and the future perfect.

According to Maslov (1984: 32ff.), the opposition perfect : non-perfect may pertain either to *aspect* or *taxis*, or may imply a combination of the semantics of both. By applying Jakobson's concept of *taxis* ("taxis characterizes the narrated event in relation to another narrated event and without reference to the speech event"; cf. Jakobson 1957/1971: 135) to the description of the perfect, Maslov (1984: 7), in my view, took an important step towards a solution of the classical perfect issue. Although his proposal still suffers from certain contradictions to be shown below, Maslov's distinction between aspect and *taxis* makes it possible to treat – as a first attempt – what Comrie and others regarded as an isolated "perfect aspect" as the semantic component of *taxis* partaking of the

¹ The present article is a revised and up-dated version of the paper read before the Second Scandinavian Symposium on Aspectology, Uppsala (Sweden), November, 1986, published in its original shape in Karaulov, Ju.N. (ed.): *Jazyk: sistema i funkcionirovanie*, Moskva: Nauka 1988: 236–249, under the title "O sistemnom statuse perfektного značeniija v funkcional'noj grammatike".

perfect meaning and belonging neither to the aspect category nor to the tense category. Taking this hypothesis as a starting point, we turn now to the obvious problems still inherent in Maslov's proposal to see whether they can be removed and further steps taken in this direction.

What, in the first place, does Maslov mean by the "aspectual content" of the perfect? If, in his view, the opposition perfect : non-perfect is a privative one, we must assume that the perfect (as the "marked" member) necessarily carries a definite *invariant* meaning (understood below rather in a non-marked, simple componential fashion; cf. Timberlake 1982: 305, 309, 328). This assumption is supported not only by Maslov's understanding that through "the [historical] change of the perfect into the non-perfect preterite not only the aspect but even the taxis characteristics were lost completely" (ibid.: 34), but also by the fact that he did not include the tense category in the content of the perfect meaning. But this leads us to ask which semantic component is the invariant one, if, as Maslov maintains, "the content [of the perfect] can pertain *either* to aspect *or* to taxis" (my emphasis, NBT). Is it at all possible, under these circumstances, to speak of the perfect as a specific functional-semantic entity with qualifications for a universal grammatical status (cf. Dahl. 1985: 129ff.)? Presumably we will have to designate one of these two components as the invariant one and regard the other as freely interchangeable (within the complex time semantics of perfect *forms*).

For this purpose let us examine more carefully the "aspectual content" of the perfect postulated by Maslov. Apparently, he is concerned here above all with what he calls the meaning of "accomplishment" or "achievement of a terminus" (cf. 7). This interpretation is endorsed by his statement that "the aspectual meaning prevails in the stative perfect", this representing, according to him (36), "the denotation of an achieved state". Very illuminating in this connection is Maslov's (1981: 253–56) description of the Bulgarian perfect: "The meanings of the perfect appear most completely when it is formed within the *perfective* aspect" (my emphasis, NBT). Of the perfect of the *imperfective* aspect he says that "its use is somewhat more restricted than the perfect of the perfective aspect. For one thing, it cannot have the meaning of state in the present, but functions always as a perfect of action".

The careful reader will doubtless not overlook the ambivalence of these statements as to the semantics of the perfect. If the characteristic aspectual content of the perfect is defined as the "achievement of a terminus (state)" of the perfective (PF) aspect forms, we must conclude either that the perfect of imperfective (IPF) aspect forms is not a typical expression of the perfect meaning or that the perfect meaning of IPF aspect forms pertains exclusively to taxis. Both conclusions, however, are unacceptable: the first because the basic perfect, i.e., according to the view proposed by the author of this paper, the taxis meaning, is always also present in IPF aspect forms; the second because these also represent a definite aspectual content.

Consequently, the aspectual content of the IPF perfect can function as a direct opposition to the aspectual content of the PF perfect. According to the aspect theory underlying the present analysis, IPF forms of the perfect in Slavic represent a polysemic expression of either non-time-relatedness (- TIME), i.e. the meaning often referred to as "general factual" (cf. Thelin 1978: 17, 30; Maslov 1984: 41), or time-relatedness (+TIME) specified further by aspectual partiality (-TOTALITY). The conceptual-semantic value of this last feature implies a reference to one or more parts, or, rather, phases of an event and corresponds to the meaning traditionally referred to as "processual", "durative", and so forth. Events characterized by "processuality", i.e. by the aspect features +TIME and -TOT(ALITY), are expressed more or less unambiguously by the English perfect progressive (*She has been singing*), whereas e.g. the corresponding Russian translation *Ona pela* ('she sing-IPF-preterite-feminine') is clearly polysemic and expresses (besides, of course, the non-perfect preterite) the perfect meaning either with the aspectual features +TIME, -TOT (as in the case of the English perfect progressive) or with the aspectual feature -TIME (e.g. in cases of the so-called "general factual" meaning). The latter feature of non-time-relatedness is conveyed by the English expression

has sung, which, in turn, is polysemic, too, since it can express also time-relatedness (+TIME) and aspectual totality (+TOT), conveyed by the Russian PF perfect:

(1a) +TIME, –TOT

What has Mary been doing this afternoon? – She *has been singing* all the time.

Čto delala Meri posle obeda? – Ona vse vremja *pela* (IPF).

(1b) +TIME, +TOT:

When is she going to sing “The last rose of summer”? – She *has sung* it already. In the first half of the concert.

Kogda ona budet pet’ “Poslednjuju rozu leta”? – Ona ee uže *spela* (PF). V pervom otdelenii koncerta.

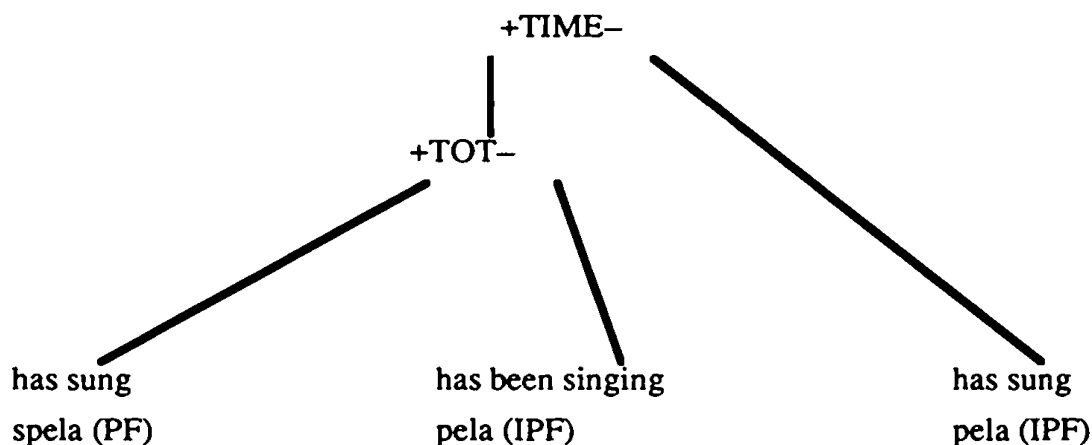
(1c) –TIME:

Could you sing us “The last rose of summer”? – Oh, I’m sorry. I *have sung* that song, but it was long ago. I can’t remember the words.

Vy nam ne vsपोete “Poslednjuju rozu leta”? – Sožaleju. Ja ètu pesnju *pela* (IPF), no èto bylo davno. Ja ne pomnju slov.

The restricted relationship between aspect meanings and aspect forms in the present perfect of English and Russian, as well as the different conditions of polysemy holding for them, is elucidated by the following scheme:

(2)



To avoid misconceptions it should be clarified in this connection that the feature –TIME, according to the aspect theory applied here, refers not only to truly non-time-related events, i.e. events not located on the time axis at all (as in cases of gnomic expressions, “eternal truths”, and so forth), but also to events whose relation to the time axis (expressed by a definite tense) lacks the feature of concrete-situational localization. The feature ±TIME could, therefore, be equally well understood as “±temporal concreteness” (or “±temporal definiteness”). The feature –TIME thus includes, in addition to the meaning of “general factuality” (mentioned above), various degrees of temporal abstraction such as “iterativity”, “habituality” and “genericity”.

On the basis of the preliminary analysis performed above it appears difficult to speak of any “specific aspectual content” (cf. Maslov 1984: 34) underlying the basic perfect meaning. On the contrary, we have to assume that the invariant meaning of the perfect pertains exclusively to the concept of *taxis* (to be developed further below) and can be combined freely with any aspectual meaning

(and, as we shall see, tense meaning, as well), irrespectively of whether it receives an explicit expression or not. Under these circumstances we are entitled to attribute the various perfect meanings (i.e. the meanings of “state”, “result”, “action”, and so forth) primarily to such factors as specific verb semantics and contextual conditions (cf. Bryan 1936: 369; Maslov 1984: 33). The fact that there is an unmistakable connection between the “perfect of state” and the aspectual content of PF aspect forms may be regarded not as a systemic relation of dependence between the aspect category and the perfect meaning as such, but rather as a natural expression of the pragmatic condition that actual states – especially situationally concrete states – are as a rule conceived of as results of events that are time-related and, since accomplished, surveyable in their totality, i.e. characterized by the aspect features +TIME, +TOT, and therefore expressed by Slavic PF forms of the perfect (or polysemic preterite).

The theoretical framework sketched so far does not, therefore, exclude the possibility that the formal expression of the perfect may be restricted precisely to the above-mentioned connection, with the result that it would appear only with PF aspect forms. According to Comrie (1976: 63) this is the case in Modern Greek. The interpretation of these conditions suggested here harmonizes with Seiler's (1952) observations that the (rather restricted; 148) Modern Greek perfect denotes “the state resulting from an action” (81) and “appears only in an *actualized* situation” (90; my emphasis, NBT). Under such circumstances the other aspect meanings in Modern Greek would be left unexpressed by the formal perfect and be expressed with the corresponding meaning of perfect taxis either by the polysemic preterite forms of the aorist (in cases of –TIME, i.e. as expressions of the “general factual” meaning in the restricted sense of non-time-relatedness sometimes also referred to as “simple denotation”) and the imperfect (in cases of +TIME, –TOT or –TIME, i.e. as expressions of “processuality”, on the one hand, and “habituality”, “iterativity” and “genericity”, on the other). In a similar way the basic perfect meaning, expressed systematically by forms of the present perfect in British English, tends in American English to be conveyed more frequently by forms of the “simple past” (cf. Comrie 1976: 53–54; for a discussion, see McCoard 1978: 241–46). This is no reason, however, to deny the relevance of the perfect meaning for American English (or, for Russian, for that matter, with its single preterite), i.e. as a conceptual-semantic entity of universal status. Conversely, it is certain that the non-perfect *preterite meaning* will survive as one of the basic meanings of the “perfect” in those cases where the latter has replaced the original *preterite forms* (as in spoken French and certain German dialects).

Having thus argued the neutrality of the basic meaning of the perfect in relation to the *aspect category*, let us turn now to the conceptual-semantic content of *perfect taxis* itself and its relation to the *tense category*.

Our point of departure is the assumption that the perfect meaning is based on a more or less concrete relation between an *actual* (present, past or future) *state* (cf. Friedrich 1974; Li et al. 1982: 22; Steedman 1982: 142) and an *anterior event* (action or state). How is this relation to be understood?

Through a criticism of Reichenbach's (1966: 287–98) tense theory (cf. Thelin 1978: 40ff.; see also Steedman 1982: 141), it became clear that the historically based, complex morphological shape of the perfect (still conserved in many languages) has a correspondance in its complex underlying, conceptual-semantic nature. By concentrating mainly on the so-called “past” event and regarding the function of actual relevance only as the former's “reference” or “orientation” (cf. Stankov 1969: 74) to the moment of speech, Reichenbach and his numerous successors (for example, Smith 1978: 44, 46, 53ff.) apparently failed to grasp the conceptual-semantic essence of the perfect, namely that it is a *hierarchically complex predicate consisting of two systemically independent entities*: one past, or, rather, *anterior event* and one present, or, rather, *actual state of* (the former's) *relevance*.

For the *actual state* we will in fact have to establish not only its systemic independence but also its structural, i.e. hierarchical superiority to the anterior event (the latter view indicated, actually, also by Steedman 1982: 142, in his tense treatment of the “past” event). This condition will be shown by

the following analysis of the differences between the present perfect and the non-perfect preterite, on the one hand, and the present perfect and the past/future perfect, on the other. This analysis is based on the pragmatically well-founded assumption (cf. Leech 1969: 147; Hajičová et al. 1970: 9–42; Thelin 1978: 40ff.) that any simple tense or tense-taxis definition of an event always takes the moment of speech (s) as its primary point of orientation (r_1).

By applying the principle just stated to Reichenbach's symbolic language (a) and, in so doing, substantially revising his theory (b), we can now represent an event (e) in the “simple” non-perfect preterite as follows:

(3) The Non-Perfect Preterite

(3a) $r, e - s$

(3b) $(r_2) e - r_1 (=s)$

We see that, through ignoring aspectual conditions (cf. also the criticism in Timberlake 1985), Reichenbach does not account for the fact that the past point of orientation (i.e. in our description the secondary point r_2) may be lacking, namely if the event is characterized by the aspectual feature - TIME.

The present perfect is described by Reichenbach as an “event ... before the point of speech, but it is referred to a point simultaneous with the point of speech, i.e. the point of speech and reference coincide”. His symbolic representation is as follows:

(4) The Present Perfect

(4a) $e - s, r$

Taking, instead, the moment of speech (s) as the permanent primary point of orientation (r_1), such an analysis implies that in the past *one single event*, in the present *two points of orientation*, are represented:

(4b) Implications of Reichenbach's analysis: $e - r_1 (=s), r_2$

This analysis is logically unacceptable, since it is inconceivable that we should need two simultaneous points of orientation. On the other hand, if we remove the second point of orientation, we would simply get a structure identical with the non-perfect preterite in its non-time-related use (i.e.: $e - r (=s)$; see above). Consequently, the only possibility left is to postulate instead of the second point of orientation an independent event, or, rather, state, simultaneous with the moment of speech:

(4c) Towards A Tense And Taxis Solution: $e_2 - r (=s), e_1$

In this way the truly complex nature of the present perfect, compared to the non-perfect preterite, becomes clear. At the same time the contradiction of Reichenbach's two simultaneous points of orientation is removed and the natural condition is taken into account that a point of orientation exists only because of its function as a definition of an event. The lack of past points of orientation implied by this description and, correspondingly, the basic incompatibility of the present perfect with definite temporal references will be considered below.

At this stage it should already be evident that the conceptual-semantic structure postulated here for the present perfect implies not only complexity, but also diversity. Revising Reichenbach's tense theory we reach a point where the present perfect and its complexity can no longer be accounted for in terms of tense alone. The relation between the present structure and the “past” structure will turn out not to be one between tenses, but between a *tense structure* and the *taxis feature of anteriority* (ANT), realized here with an event *in the past* as a consequence of its application to a *present tense structure*:

(4d) The Present Perfect As Tense And Taxis: $ANTe_2 - r (=s), e_1$

Consequently, applied to a *future tense structure* (in the case of the future perfect), this taxis feature will appear not as the “past” of the future, at least not in the former sense of past (i.e. as pre-

vious to the moment of speech), but, more appropriately, as *anteriority* in the future. A metaphorical use of the term “past” in this case would obscure the crucial distinction that tense relations depend directly on the moment of speech, whereas taxis relations do not. Before we can formalize the future perfect, we must first turn to the *past perfect* and its relation to the present perfect.

The obvious dilemma, observed but not really explained by McCawley (1971: 103–104; for criticism, see McCoard 1978: 186–190), arising from the traditional *tense-based* hypothesis of parallelism between the present perfect and the past perfect can in fact only be solved by applying the concept of taxis. Such a parallelism is evidently inadequate, because if the past perfect is understood as “the past of the past”, what is then the present perfect? Is it “the past of the present”, or, perhaps, “the present of the past”? Both suggestions must be rejected, since there can (in terms of tense) be no past in the present, nor can there be any present in the past. The only true parallelism between the present perfect and the past perfect pertains to taxis, more specifically, to the *invariant feature of anteriority*, operating in the former case on a *present tense structure*, in the latter case on a *past tense structure*². Within the system of taxis features, *anteriority* is thus opposed not only to *posteriority*, but also to the unambiguously non-tense (and non-aspect, for that matter) feature of *simultaneity* (see below). The adequacy of this hypothesis appears to be supported by the treatment of the German perfect in terms of “positional time” suggested by Žerebkov (1970: 64ff., 70ff., 177ff.) within a somewhat different theoretical framework³.

The symbolic representation of the past perfect must therefore contain not one single past event, as in Reichenbach's theory (a), but a past tense event and a second event anterior to it (b):

(5) The Past Perfect

(5a) $e - r - s$

(5b) As Tense and Taxis: $(r_3) ANTe_2 - r_2, e_1 - r_1 (=s)$

According to the tense and taxis formula, we start from the primary point of orientation r_1 (i.e. the moment of speech) and define first the tense feature of the actual state of relevance e_1 , viz. *past time*. Proceeding then from the secondary point of orientation r_2 , we define – besides the location of e_1 on the time axis – the taxis feature of e_2 , viz. *anteriority*. The third point of orientation (r_3) and, correspondingly, the location of $ANTe_2$ may be lacking. This holds for those cases where the actual state, i.e. e_1 , although located on the time-axis by r_2 , represents not a concrete-situational, but a generalized relevance (of the anterior event $ANTe_2$), in other words, where the state of relevance e_1 is characterized by the aspectual feature –TIME (see above). This meaning of the past perfect can be illustrated by the following example:

(6) She *had sung* that song once long ago but didn't remember the words any more.

Ona kogda-to davno *pela* (IPF) étu pesnju, no uže ne pomnila slov.

Compare now the different example:

(7) She *had already sung* that song when we arrived.

Ona uže *spela* (PF) étu pesnju, kogda my priechali.

² Aware of the inadequacy of such a tense-based parallelism, Comrie (1985: 77–82) concludes, instead, a systemically different status of the present perfect, on the one hand, and the past and future perfect, on the other, maintaining in the former case (without further foundation) his original (cf. Comrie 1976) “aspectual” analysis of the perfect, but in the latter resorting now to the traditional concept of “relative tenses”. The arguments adduced by Comrie for this differentiation do not seem to invalidate the taxis solution suggested here; on the contrary, they refer mostly to conditions more easily understandable precisely in conformity with this solution. This would hold, for example, for the crucial problem inherent in the basic incompatibility of the present perfect with definite temporal references and analyzed below on the basis of taxis.

³ I am grateful to S.-G. Andersson for having drawn my attention to this condition.

In the latter case the state of relevance e_1 is characterized by the concrete-situational point of orientation r_2 expressed by the subordinate clause *when we arrived*. In this case a precise location on the time-axis of the anterior event ANTE₂ too through r_3 becomes possible; cf.:

- (8) She *had sung* that song half an hour before we arrived.

Ona *spela* (PF) étu pesnju za polčasa do našego prijезда.

If the actual state e_1 does not represent the concrete-situational relevance illustrated above, but is characterized by the generalized, not concretely time-related relevance of example (6), i.e. by the aspectual feature –TIME, a definite location of ANTE₂ and a corresponding point r_3 are ruled out. This condition of *aspectual predictability* allows us – as already indicated – to postulate the *hierarchically superior conceptual-semantic status of the actual state of relevance e_1* in relation to the anterior event ANTE₂. This hypothesis appears to give at least general support to previous treatments of the perfect in terms of *embedding* (for a critical discussion, see McCoard 1978: 165–204). A corresponding hierarchical view was expressed thus both in exclusively tense-based approaches such as, for example, McCawley's (1971: 104) analysis of the present perfect (“through deletions it acquires a derived constituent structure having a present as its highest verb and past as its next highest verb”) and in Richard's (1982: 60, 91ff.) mixed tense-aspect treatment of this meaning (“a combination of present tense and perfective aspect”).

Against this background we can now, along the same lines, formalize the *future perfect*:

- (9) The Future Perfect As Tense And Taxis: $r_1 (=s) - ANTE_2 (r_3) - e_1, r_2$

Our hypothesis of the hierarchical relation between the superior actual state of relevance e_1 and the subordinate anterior event ANTE₂ as a characteristic feature of the system of perfect meanings (which is in need of a more adequate formalization than this has been possible within the above revision of Reichenbach's symbolic language; cf. Thelin 1988: 248ff.) appears to be of particular relevance for our understanding of the present perfect meaning. This property may in fact help us to explain the notorious problem of the basic incompatibility of the present perfect with definite temporal references indicated above. Let us first sketch the background of this problem.

The incompatibility of the present perfect with temporal specifications of its anterior event has been interpreted by linguists in different ways. Usually the systemic nature of this phenomenon has been underestimated (see, however, Guenther 1977: 96ff.; Smith 1978: 54–55), and examples have been adduced as “proofs” of its inconsistency (cf. Andrejčič 1978: 199; Stankov 1969: 74; Andersson 1984: 203). However, such examples can usually be easily explained either as elliptic constructions (cf. Thelin 1978: 47; Anderson 1982: 230) or as expressions of modal meanings like the assumptional, conclusional or inferential. The latter operate in such cases on the perceptually available actual state of relevance e_1 and make possible a temporal definition of the subordinate anterior event ANTE₂, namely as a hypothesis about *what* must have taken place *when* in the past. Swedish, for example, can use in these cases, as well as the unmarked preterite, the present perfect together with definite temporal adverbs to render explicitly such modal meanings, whereas English appears to be subject to a rather strict kind of disjunction, resulting, here also, in the general rule of incompatibility:

- (10) *Apparently he *has left* town early this morning.

Av allt att döma *har* han *lämnat* stan tidigt i morse.

According to my informants, English in such cases would rather prefer expressions like *He seems to have .../He must have ...*, or else the unmarked simple past.

The specific modal use of the present perfect discussed here is still structurally akin to the basic present perfect meaning through the hierarchical superiority of the actual state of relevance e_1 , represented here by available information, clues, evidence and so forth. Therefore, it is not really surprising

that for example the paradigm of the *inferential mood* in Bulgarian is genetically close to the perfect (which holds for Turkish as well; cf. Slobin, Aksu 1982) and freely permits definite temporal references. The expression of such modal meanings by forms of the present perfect is simply another example of polysemy, just as would be, only to a still greater extent, the corresponding use of the preterite.

In cases where the context does not imply such modal meanings, and ellipsis is excluded, the use of definite temporal adverbs with for example the Swedish present perfect must be considered ungrammatical, too; cf.:

(11) *Peter *has arrived* yesterday.

*Peter *har anlänt* igår.

How then can we, within the theoretical framework sketched here, explain *why the basic, non-modal present perfect meaning normally does not permit definite temporal references?* I propose that the decisive reason for this phenomenon is that *there is in the present perfect a unique coincidence of the hierarchically superior actual state e_1 with the primary, and, in the present, exclusive point of orientation, i.e. the moment of speech. Emphasized through this coincidence, the present relevance of the actual state e_1 receives such absolute conceptual-semantic predominance that it simply excludes a temporal specification of the subordinate anterior event ANTe₂.*

This explanation is related to and supported by the fact that a similar opposition between the present and the past, or the present and the future, does not arise in the past perfect or future perfect. This is because the taxis relation of anteriority here concerns exclusively the past or future and does not directly involve the present. In these cases, too, the actual state e_1 , obviously, maintains the hierarchically superior status of the past or future structure in relation to the anterior event ANTe₂, but does not cause any competition between two distinctive temporal meanings and therefore does not exclude specific points of orientation with the anterior events.

Summarizing the preceding analysis, we may assume *the complex tense-taxis nature of the perfect, the hierarchically superiority of its tense structure of actual relevance, and the systemic independence of its subordinate, invariant taxis structure of anteriority, compatible with all tense meanings and all aspect meanings.*

Generalizing further the theoretical implications of the observations made, we may also assume that taxis, represented here by the perfect taxis of anteriority, on a par with aspect and tense, belongs to the universal grammatical categories of temporal meanings and deserves further attention in functional grammar not only with respect to those languages where it is represented by differentiated paradigms, e.g. English, Bulgarian and Swedish, but also to such languages where it is mainly expressed by polysemic verb forms and/or other non-verbal linguistic means, e.g. Russian.

Under these conditions the categories of aspect, tense and taxis are understood as systemically independent, but hierarchically interrelated components of predicational structure.

The category of tense is subordinate to the category of aspect because of its dependence on the aspect opposition \pm TIME. In cases of $-$ TIME, certain degrees of abstraction (see above) consequently do not permit any tense differentiation (cf. Thelin 1978: 30ff.; 1984: 227; 1985: 175ff.).

The incompatibility of the time-related total aspectual meaning ($+$ TIME, $+$ TOT), expressed by Slavic perfective forms and English simple forms, with the present does not imply any dependence of the aspect category on the tense category, since this incompatibility is not connected with the proper system of tense oppositions, but can be explained by the pragmatic condition that an event, perceived and reported at the moment of speech, cannot as a rule be subject to a total survey, but only to a partial, i.e. phasal analysis (cf. Thelin 1978: 33; 1984: 231; 1985: 181ff.). This is the reason why English simple forms in the present can normally express only non-time-relatedness. Time-relatedness (and totality) is possible here only in cases of *temporal transposition* (cf. Thelin 1982, forthc. b), i.e. where the past is reported as present (the "historical" present) or where the present is reported as (becoming)

past (the “reportive” and “performative” present). Such transposition in the latter case implies segmentation of current courses of events as a precondition for their being presented as passing in sequence (rather than “viewing a past ... event as if it were temporally immediate to G [= “ground”, i.e. “the position of the speaker and the speech situation”]; Langacker 1982: 284: 290ff.)

The category of taxis is subordinate to the category of tense, since its features, e.g. anteriority, can operate only on tense features already established.

In addition to the *aspect features* \pm TIME, \pm TOT and the *tense features* \pm PAST, \pm FUT, I therefore suggest that there be introduced the corresponding taxis features \pm ANT and \pm POST(ERIORITY). The basic, and possibly universal, conceptual-semantic features of temporal meanings as evidenced by the languages under consideration can thus be summarized by the following survey:

(12) Aspect	Tense	Taxis
\pm TIME	\pm PAST	\pm ANT
\pm TOT	\pm FUT	\pm POST

The combination of the features +ANT and –POST represents the taxis meaning of *anteriority*; the combination of the features –ANT and +POST represents the taxis meaning of *posteriority* (not actualized here but expressed for example by the Bulgarian “past future”). The combination of the features –ANT and –POST represents the meaning of *simultaneity*, expressed for example by the so-called “comitative Aktionsart” in Russian (cf. Thelin 1978: 77).

By introducing the instrument of taxis in the linguistic description of time (in a broader conceptual-semantic sense), we are in a position to isolate more accurately than was previously possible the tense meanings proper (+PAST, –FUT = “past”; –PAST, +FUT = “future”; –PAST, –FUT = the unmarked “present”) as a system of oppositions, defining, on the basis of the moment of speech, hierarchically independent events, whereas the taxis meanings define the *relation of order* of dependent events. The dependence of taxis structures on tense structures is, therefore, a mediate, hierarchical dependence. For an earlier, directly moment-of-speech-based, i.e. tense-defining, use of the features “anteriority” and “posteriority”, see Smith 1978: 44–46, 53–55; Thelin 1978: 37ff.

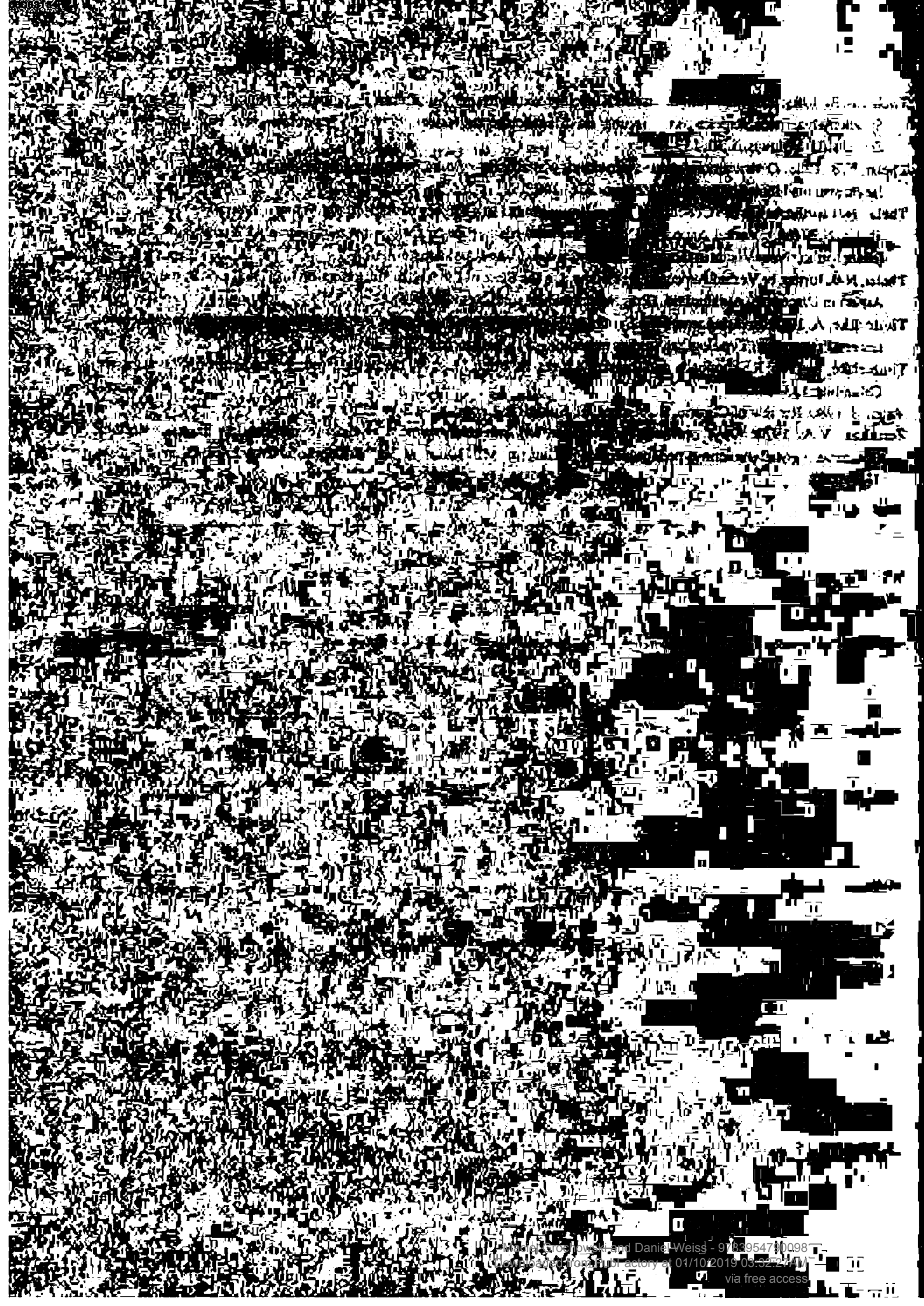
In conclusion, answering the question raised in the title of the paper, I would propose that from a cross-linguistic, conceptual-semantic point of view the perfect system involves of necessity all three temporal meaning categories: aspect, tense *and* taxis. The invariant perfect meaning itself, i.e. the feature of anteriority, pertains, however, only to taxis. To consider, under these conditions, the combination of tense and taxis as simply a terminological variant of traditional “relative tenses” would not be right. The taxis concept, as applied here to the perfect meaning, implies not only a definite (i.e. subordinate) hierarchical relation to tense meanings (never expressed by “relative tenses”), but represents through this relation and, connected with it, through its independence of the moment of speech a *specific time-semantic component* distinct from the tense category. If the meanings of *anteriority* and *posteriority* (at least in a metaphorically expanded usage) might still perhaps be associated with the moment-of-speech-based tense distinctions (see above), the related, clearly tense-independent meaning of *simultaneity* (–ANT, –POST), overtly relating distinct events to each other (cf. Jakobson’s definition of taxis above), ultimately reveals that in reality we are concerned here with temporal distinctions not analyzable in terms of “tenses” (“relative” or “embedded”) any longer, but requiring an independent grammatical status, viz. as pertaining to *the category of taxis*⁴.

⁴ The analysis suggested here for the conceptual-semantic content of the perfect seems to harmonize with its corresponding temporal functions in conversational and narrative discourse, respectively. From considerations of space these matters are not included in this presentation. The reader is directed to the relevant discussion in Thelin, *forthc.* b.

REFERENCES

- Anderson, L.B. 1982: The 'Perfect' as a Universal and as a Language-particular Category. In: Hopper, P.J. (ed.): *Tense-aspect: between Semantics and Pragmatics* (Typological Studies in Language 1). Amsterdam: 227–264.
- Andersson, S.-G. 1984: What is Aspectual about the Perfect and the Pluperfect in Swedish? In: de Groot, C. and H. Tommola (eds.): *Aspect Bound*. Dordrecht: 199–207.
- Andrejčin, L. 1978: *Osnovna bālgarska gramatika*. Sofija.
- Bryan, W.F. 1936: The Preterite and the Perfect Tense in Present-day English. In: *Journal of English and German philology* 35: 363–82.
- Comrie, B. 1976: *Aspect*. Cambridge.
- Comrie, B. 1985: *Tense*. Cambridge.
- Dahl, Ö. 1985: *Tense and Aspect Systems*. Oxford.
- Friedrich, P. 1974: On Aspect Theory and Homeric Aspect. In: *IJAL* 40.2, Part 2: 1–44.
- Guenthner, F. 1977: Remarks on the Present Perfect in English. In: Rohrer, C. (ed.): *On the Logical Analysis of Tense and Aspect*. Tübingen: 83–97.
- Hajičová, E. et al. 1970: Recursive Properties of tense in Czech and English. In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 13: 9–42.
- Jakobson, R. 1971: Shifters, Verbal Vategories, and the Russian Verb. In: *Selected writings 2: Word and language*. The Hague: 130–147.
- Langacker, R.W. 1982: Remarks on English Aspect. In: Hopper, P.J. (ed.): *Tense-aspect: Between Semantics and Pragmatics* (Typological Studies in Language 1). Amsterdam: 265–304.
- Leech, G. N. 1969: *Towards a Semantic Description of English*. London.
- Li, C.N., Thompson, S.A., McMillan Thompson, R. 1982: The Discourse Motivation for the Perfect Aspect: the Mandarin Particle *le*. In Hopper, P.J. (ed.): *Tense-aspect: Between Semantics and Pragmatics* (Typological Studies in Language 1). Amsterdam: 19–44.
- Maslov, J.S. 1962: *Voprosy glagol'nogo vida v zarubežnom jazykoznanii*. In: Maslov, J.S. (ed.): *Voprosy glagol'nogo vida*. Moskva: 7–32.
- Maslov, J.S. 1981: *Grammatika bolgarskogo jazyka*. Moskva.
- Maslov, J.S. 1984: *Očerki po aspektologii*. Leningrad.
- McCawley, J.D. 1971: Tense and Time in English. In: Fillmore, Ch. and D.T. Langendoen (eds.): *Studies in Linguistic Semantics*. New York: 96–113.
- McCoard, R.W. 1978: *The English Perfect. Tense-choice and Pragmatic Inferences*. Amsterdam.
- Mourelatos, A.P.D. 1981: Events, Processes, and States. In: Tedeschi, P.J., A. Zaenen (eds.): *Tense and Aspect* (Syntax and Semantics 14). New York: 191–212.
- Reichenbach, H. 1966: *Elements of Symbolic Logic*. New York.
- Richards, B. 1982: Tense, Aspect and Time Adverbials. In: *Linguistics and Philosophy* 5: 59–107.
- Seiler, H. 1952: *L'aspect et le temps dans le verbe néo-grec* (Collection de l'institut d'études byzantines et néo-helléniques de l'université de Paris. Fascicule 14). Paris.
- Slobin, D.I. and A.A. Aksu. 1982: Tense, Aspect and Modality in the Use of the Turkish Evidential. In: Hopper, P.J. (ed.): *Tense-aspect: between Semantics and Pragmatics* (Typological Studies in Language 1). Amsterdam: 185–200.
- Smith, C.S. 1978: The Syntax and Interpretation of Temporal Expressions in English. In: *Linguistics and Philosophy* 2: 43–99.
- Stankov, V. 1969. *Bālgarskite glagolni vremena*. Sofija.
- Steedman, M.J. 1982: Reference to Past Time. In: Jarvella, R., W. Klein (eds.): *Speech, place and action*. New York: 125–157.
- Thelin, N.B. 1978: *Towards a Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic*. Uppsala.
- Thelin, N.B. 1982: Universalni funkcii na temporalnost i aspektualnost i bālgarskite t.n. 'defektivni' glagoli ot tipa *napisvam*. In: *Die slawischen Sprachen* 1: 108–118.
- Thelin, N.B. 1984: Coherence, Perspective and Aspectual Specification in Slavonic Narrative Discourse. In: de Groot, C and H. Tommola (eds.): *Aspect bound*. Dordrecht: 225–238.

- Thelin, N.B. 1985: Kognitiv-pragmatische Korrelate semantischer Strukturen in einem Zirkelmodell für prozessuelle Sprachanalyse: der Aspektspezifizierung im Slawischen zugrunde liegende Hierarchien und Komponenten. In: *Zeitschrift für Slawistik* 30: 153–99.
- Thelin, N.B. 1988: O sistemnom statuse perfektnogo značenija v funkcional'noj grammatike. In: Karaulov, Ju.N. (ed.): *Jazyk: sistema i funkcionirovanie*. Moskva: 236–249.
- Thelin, N.B.forthc. a: On the Concept of Time: Prolegomena to a Theory of Aspect and Tense in Narrative Discourse. In: Thelin, N.B. (ed.): *Verbal Aspect in Discourse*. Amsterdam. [For an abridged version, see also Waugh, L.R., S. Rudy (eds.), forthc.: *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*. Amsterdam.]
- Thelin, N.B. forthc. b: *Verbal Aspect in Discourse: On the State of the Art*. In [Introduction to]: Thelin, N.B. (ed.): *Verbal Aspect in Discourse*. Amsterdam. (Pragmatics and Beyond New Series 5).
- Timberlake, A. 1982: Invariance and the Syntax of Russian Aspect. In: Hopper, P.J. (ed.): *Tense-aspect: Between Semantics and Pragmatics (Typological Studies in Language 1)*. Amsterdam: 305–331.
- Timberlake, A. 1985: Reichenbach and Russian Aspect. In: Flier, M.S., A. Timberlake (eds.): *The Scope of Slavic aspect*. Columbus: 153–168.
- Vater, H. 1980: Review of Comrie, B.: *Aspect*. In: *Studies in Language* 4: 308–12.
- Žerebkov, V.A. 1970: Opyt opisanija grammatičeskoj kategorii vremeni v sisteme nemeckogo glagola. Kalinin. (Kalininskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut im. M.J. Kalinina. Kafedra nemeckogo jazyka. Učenyje zapiski 72, vyp. 3).



BYŁO POMYŚLEĆ WCZEŚNIEJ

Polska konstrukcja modalna *było* + infinitiv nie była dotąd – o ile mi wiadomo – przedmiotem analizy i opisu. Niedawno dowiedziałam się, że bliźniacze konstrukcje istnieją i w innych językach słowiańskich i to skłoniło mnie do zastanowienia się nad ich interpretacją i genezą. Przedstawię najpierw – korzystając z własnej kompetencji językowej – sytuację polską, a następnie paralele serbsko-chorwackie i ukraińskie.

Polska konstrukcja ma charakter wybitnie kolokwialny, jest to konstrukcja zwrotu do rozmówcy (rozmówców) używana wyłącznie in praesentia, a więc konstrukcja z ekspresywną transpozycją kategorii osoby. Np.

było powiedzieć to tyle co ‘ $\left\{ \begin{array}{l} \text{powinieneś być} \\ \text{powinnaś była} \\ \text{powinniście byli} \\ \text{powinnyście były} \end{array} \right\}$ *powiedzieć*’

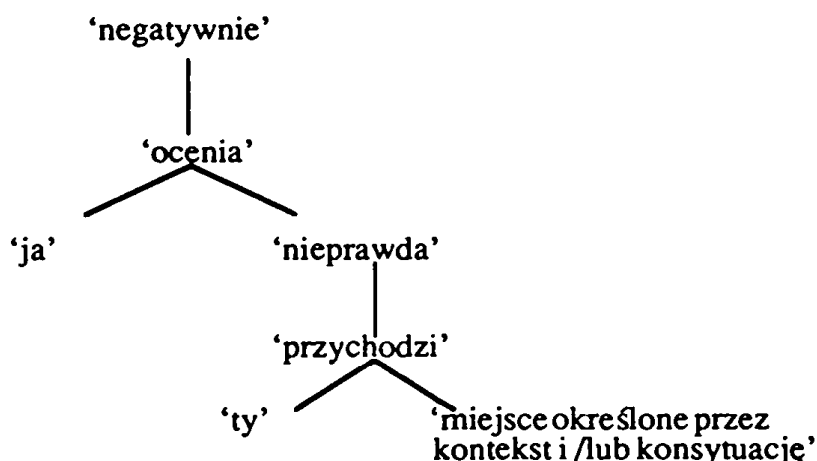
a więc funkcjonalnie jest to konstrukcja 2-ej osoby. Konstrukcja wyraża niespełniony warunek, jest częścią tzw. nierzeczywistego okresu warunkowego. Por. np. *Było powiedzieć, że ci zimno, to bym ci pożyczył coś ciepłego.*, *Było przyjść, to byś się spotkał z Janem.*, tj.

‘nie przyszedłeś’

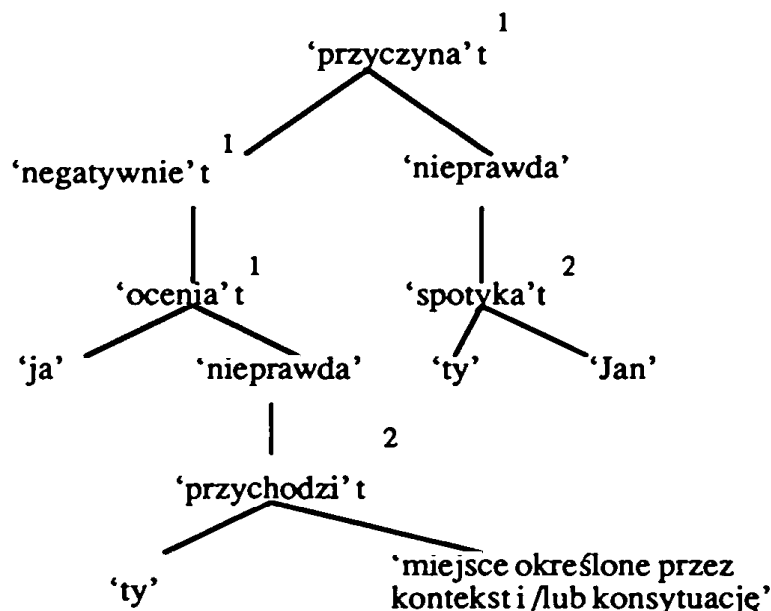
‘gdybyś przyszedł, to byś się spotkał z Janem’

czyli: ‘nie spotkałeś się z Janem, bo nie przyszedłeś’

Konstrukcja presuponuje krytyczną, negatywną ocenę zachowania rozmówcy. Łącznie z eksplicytnie wyrażoną oceną mielibyśmy coś w rodzaju ‘myślę, że źle zrobiłeś, żeś nie przyszedł...’ itd., tj. ‘negatywnie oceniam fakt, że nie przyszedłeś...’, co rozpisane w postaci hierarchii struktur predykato-argumentowych daje:



Motywacja oceny: ‘bo nie spotkałeś się z Janem’. A więc cała konstrukcja kauzatywna wyglądałaby jak następuje:



Sama semantyka oceny sprawia, że w grę wchodzi dwa plany czasowe: t^1 – moment ferowania oceny, t^2 – czas niedoszedłego spotkania.

Explicite wypowiedziana ocena krytyczna składa się z dwu elementów: *było* + infinitiv, przy czym dla podstawień w pozycji infinitivu praktycznie nie ma ograniczeń. Możemy podstawiać zarówno bezokoliczniki czasowników dokonanych: *Było przyjść na czas.*, jak i niedokonanych: *Było pracować, a nie tracić czas na gadanie.*; możemy wprowadzać negacje: *Było nie przychodzić.*, przy czym – podobnie jak w wypadku imperativu – naturalniejszy, nienacechowany jest po negacji aspekt niedokonany. Przyczyną jest, jak się wydaje, w obu wypadkach kolizja między postulowanym, niespełnionym (już lub jeszcze – modus!) charakterem akcji i negacją, która w tej sytuacji może odnosić się jedynie do momentu podjęcia tej akcji (decyzji o akcji), a nie do – implikowanego przez aspekt dokonany – momentu jej zakończenia. Na oświadczenie: *Lepiej byłoby, gdybym nie przeczytała tej książki.* naturalna wydaje się reakcja *Było nie czytać.*, choć w mojej polszczyźnie reakcja: *Było nie przeczytać.*, a zwłaszcza np. *Było nie doczytać do końca.* wydaje się możliwa.

Predykat wyrażony infinitivem może swobodnie realizować na powierzchni tekstu wszelkiego typu argumenty z wyjątkiem argumentu wyjściowego, którego referentem jest ex definitione nasz rozmówca (tj. adresat tekstu i zawartej w nim krytyki), a którego pozycja syntaktyczna jest zablokowana w wyniku bezokolicznikowej formalizacji predykatu. Por. *Było kupić tę bluzkę.*, *Było nie pisać listu.*, *Było się przyznać, że skłamałeś.*, itd. Na granicy poprawności jest w moim odczuciu datywna realizacja argumentu wyjściowego, tj. jakieś *Było ci nie mówić.*, *Było ci pomyśleć.*, itp. Możliwa jest i koniunkcja dwu infinitiwów: *Było nie dzwonić, tylko od razu przyjść.*, itp.

Forma *było*, nienacechowana z punktu widzenia osoby, rodzaju i liczby, zachowuje – jak wspomniałam – charakterystyczne dla niej znaczenie praeteriti. Użycie formy czasownika *być* jako wykładnika modalnej predykcji o specyficznej charakterystyce pragmatycznej każe się zastanowić nad stosunkiem paradygmatycznym opisywanej konstrukcji do konstrukcji modalnych fundowanych przez czasownik *mieć*. Jak wiadomo, czasownik *być* (wyjawszy *być* w znaczeniu 'istnieć') jest semantycznie niesamodzielny, pozbawiony tzw. znaczenia leksykalnego, niesie jedynie treści kategoriale. Jak również wiadomo, w pewnych użyciach jako verbum-copula *być* jest konwersem *mieć*. Otóż wydaje się, że mutatis mutandis podobny acz bardziej skomplikowany stosunek można stwierdzić między modalnymi konstrukcjami *było przyjść* vs *miałeś przyjść*, itp. Nie interesuje mnie tutaj zasadnicza różnica wynikająca z faktu, że konstrukcja fundowana przez *mieć* jest kategoriale otwarta, dysponuje paradygmatem osoby (*mam, masz, ma przyjść*), liczby (*mam, mamy przyjść*), czasu (*miałeś, masz przyjść*), trybu (*masz, miałbyś przyjść*). Chciałabym przyjrzeć się bliżej opozycji w polu semantycznym 2-jej os. praeteriti, tj. opozycji *było przyjść* vs *miałeś przyjść*. Obie konstrukcje

presuponują ‘nie przyszedłeś’. O ile jednak konstrukcja z *było* jednoznacznie rozpatruje sprawę nieprzyjścia w terminach wolnej woli, swobodnej decyzji rozmówcy, konstrukcja z *mieć* sprawy nie przesądza, mówi natomiast o niespełnionym oczekiwaniu. Moglibyśmy ją parafrazować jako ‘o ile mi wiadomo *było* w planie, że przyjdiesz’. A więc znów *było*, ale tym razem bez transpozycji, w podstawowej funkcji „ukrycia”, czyje plany stoją za niespełnioną akcją. Ciekawe, że jeśli użyjemy ukrywającej również „gramatycznie” agensa konstrukcji *Miało się przyjść.*, otrzymamy znów transpozycję jednoznacznie adresowaną do rozmówcy, co więcej – transpozycję o określonej charakterystyce ekspresywnej – niosącą ironiczny wyrzut. A więc:

Było przyjść. ‘powinieneś był przyjść’

Miało się przyjść. ‘podobno należało oczekiwać twego przyjścia’

przy wspólnej presupozycji ‘nie przyszedłeś’.

Zakończmy te rozważania stwierdzeniem, że konstrukcja *było* + infinitiv jest charakterystyczną dla współczesnej polszczyzny reakcją językową w sytuacji, kiedy chcemy naszego rozmówcę skrytykować za to, że czegoś nie zrobił.

Nieznane mi jest zaplecze dialektalne tej konstrukcji w polszczyźnie (– wiem, że nie znają jej Kaszuby i Kociewie –) ani jej dokumentacja historyczna. Chodzi tu o konstrukcję par excellence mówioną, a więc jej brak w zabytkach i tym samym w słownikach historycznych nie musi o niczym świadczyć.

Jak już wspomniałam, do analizy polskiego *było* przyjść skłonił mnie fakt, że spotkałam bliźniacze konstrukcje w języku serbskochorwackim. Spotkałam je najpierw w monografii M. Pešikana „Starocrnogorski srednjokatunski i lješański govori” (204 i n.). Przejrzenie kilku dalszych monografii oraz ankieta przeprowadzona wśród kolegów językoznawców pozwoliły mi stwierdzić, że interesująca mnie konstrukcja istnieje w różnych odmianach w dialektach Czarnogóry, Serbii, Hercegowiny, Bośni, a także we wschodnim wariantcie mówionego serbskochorwackiego dialektu kulturalnego. Ma ona na gruncie serbskochorwackim znacznie szerszą paradygmatykę, niż w polszczyźnie. Oto charakterystyczne przykłady:

(a₁) Bilo dôć! ‘ko ti je kriv što nisi došao...’

Bila ti dôć! (rzadziej)

Bila òna dôć! / Bilo òna dôć!

Bili dôć! / Bilo dôć!

Bilo Mârko dôći!

Bila ti, Mîlena, dôći! / Bilo ti, Mîlka, dôći!

Bili òni dôj ka-sam ìm govório! / Bilo òni dôj...

Nè bilo ti dólazi!

Bilo ja dôć!

(a₂) Nè bilo ga dírat! / Ne bijo ga ti dírat!

Bilo rádit!

Bio ti pàzīt!

Prèsūli su pō-njèga (brašna). – Bilo pàzīt!

Odrièše òni ònō dijète. – Bilo òn ùčit!

(przykłady w grupie (a) zawdzięczam M. Pižuricy – seria (a₁) to podane przezeń przykłady w gwarze jego wsi rodzinnej Rovce w Czarnogórze, zaś seria (a₂) to cytaty z tekstów zawartych w jego monografii „Govor okoline Kolašina”, 210–211).

(b) Bilo dôj pa bi i ti dobio...

(Przykład D. Petrovića z jego rodzinnej gwary Kuczów, Północno-wschodni pas gwar lovcensko-komskich w Czarnejgórze).

Profesorowie Petrović i Pižurica, zamieszkali od lat w Nowym Sadzie, obaj do dziś w języku mówionym używają interesującej mnie konstrukcji, częściej w wariacie niekongruentnym.

(c) Bto dôć...

Bto se na vrijeme šetit.

Bila vđjet...

(Przykłady D. Ćupića, Czarnogóra, Katunskaja nahija).

(d) Bio doći na vrijeme, pa bi dobio svoj dio.

Bila se skloniti, pa te ne bi udarilo po ledjima.

Bila ustati na vrijeme.

Bio istinu govoriti, pa te ne bi danas glava boljela.

Ono dijete su istukli. Ne bilo dolaziti ovamo.

(Przykłady D. Vujičića, Czarnogóra, które on sam ocenia jako typowe dla mówionego dialektu kulturalnego Czarnogórców).

(e) Bijo dôć nà-vakat...

(Przykład S. Remetića, jedyny przykład użycia interesującej mnie konstrukcji, jaki umiał on podać z gwary swojej wsi rodzinnej Kladanj w Bośni; w swoim dialekcie kulturalnym nie ma on tej konstrukcji).

(f) Bilo rádit pa bi imō.

Bilo slūšat pa ne bi bi bjēn.

Bila glēdat kako idješ pa ne bi pōla.

(Przykłady A. Peci, Hercegowina)

(g) Bio ranije ustati, pa bi stigao na voz.

Bilo radit kako valja, pa ga ne bi izbacili iz službe.

(Przykłady P. Ivića z dialektu kulturalnego Wojwodiny)

(h) Bila učiti pa bi položila ispit.

Bio gledati pa bi video...

Bili doći pa bi videli...

Bio on gledati...

(Przykłady G. Dragin, dialekt kulturalny młodego pokolenia Wojwodiny, na bazie lokalnego dialektu)

(i) nē bijāše trčati (do dziecka, które biegło i upadło)

nē bijāše jēsti kiselih jābūkā (do dziecka, które popsło sobie żołądek jedząc niedojrzałe owoce)

(Przykłady D. Brozovića, ocenione przez niego jako typowe dla szeroko pojętej Bośni)

(j) Bilo učiti dok je bilo vrijeme.

(Przykład M. Lončarića, Posavina, oceniony przezeń jako nauczona, ekspresywna konstrukcja literacka)

(k) Bilo ti je učiti, bolje bi živjela.

(Przykład A. Šojata, pochodzącego z terenu dialektu kajkawskiego, oceniony przezeń jako nauczony model literacki, „stylem” charakteryzujący uczestnika dialogu)

Zebrany tu skromny materiał świadczy, że na gruncie serbskochorwackim interesująca nas konstrukcja podobnie jak w polszczyźnie pojawia się wyłącznie w dialogu, cechuje ją jednak znacznie szersza wariacja kategoriałna, a mianowicie:

– obok zneutralizowanego co do liczby, osoby i rodzaju typu *bilo doći* istnieje typ kongruentny *bio doći, bila doći, bili doći...*

– konstrukcja dysponuje paradygmatem osoby i zapewne dlatego zawsze otwarta jest pozycja syntaktyczna dla demonstrativum w nominatiwie, które wskazuje adresata krytyki – nie tylko *bilo ti lvi doći*, ale i *bilo on/ona/oni doći* i *bilo ja doći*; przy zwrocie in praesentia pojawia się i vocativ: *bilo ti, Milena, doći*, itp.

– forma *bilo* pojawia się ex definitione bez copuli (wyjawszy „zapożyczony” przykład chorwacki) – jest to tzw. krnji perfekat; z terenu Bośni poświadczono są spetryfikowane, sytuacyjnie ograniczone przykłady z imperfectum, a nie perfectum od czasownika *biti* z obowiązkową negacją.

Zakres wariantów znanych moim rozmówcom wyraźnie wskazuje na działanie parametrów przestrzennych i czasowych, a mianowicie:

– w najszerszym zakresie konstrukcja jest znana w Czarnogórze, gdzie oba podstawowe warianty, kongruentny i niekongruentny żywe są w dialektach i przyjęte jako kolokwializmy w mówionym standardzie,

– część moich informatorów z Czarnogóry, a także informator z Hercegowiny i młodzież z Wojwodiny zna tylko wariant kongruentny jako żywy tak w dialekcie, jak i w języku standardowym,

– moi rozmówcy Chorwaci znają tę konstrukcję jako „stylem”, tj. jako nacechowany ekspresywnie (slang, kolokwializm) chwyt stylistyczny obcy ich systemowi językowemu.

Wszystkim kolegom jugosłowiańskim, którzy wzięli udział w mojej ankiecie, serdecznie dziękuję.

Zważywszy identyczną interpretację semantyczną i pragmatyczną konstrukcji polskiej i serbsko-chorwackiej można zaryzykować przypuszczenie, że mamy do czynienia ze starym dialektyzmem słowiańskim, który – żyjąc w języku mówionym – nie został jak dotąd zarejestrowany przez gramatyki odpowiednich języków a tym samym i przez słowiańską gramatykę porównawczą. Hipotezę taką daje się potwierdzać obecność naszej konstrukcji i w języku ukraińskim, m.in. w jego wschodnich dialektach, gdzie trudno doszukać się wpływu polskiego. Oto przykłady:

Buło pryity, to ja skazała by...

Buło ne vychodyty, to ne zastudyvsja b...

Buło zapytaty, to ne błudiv by...

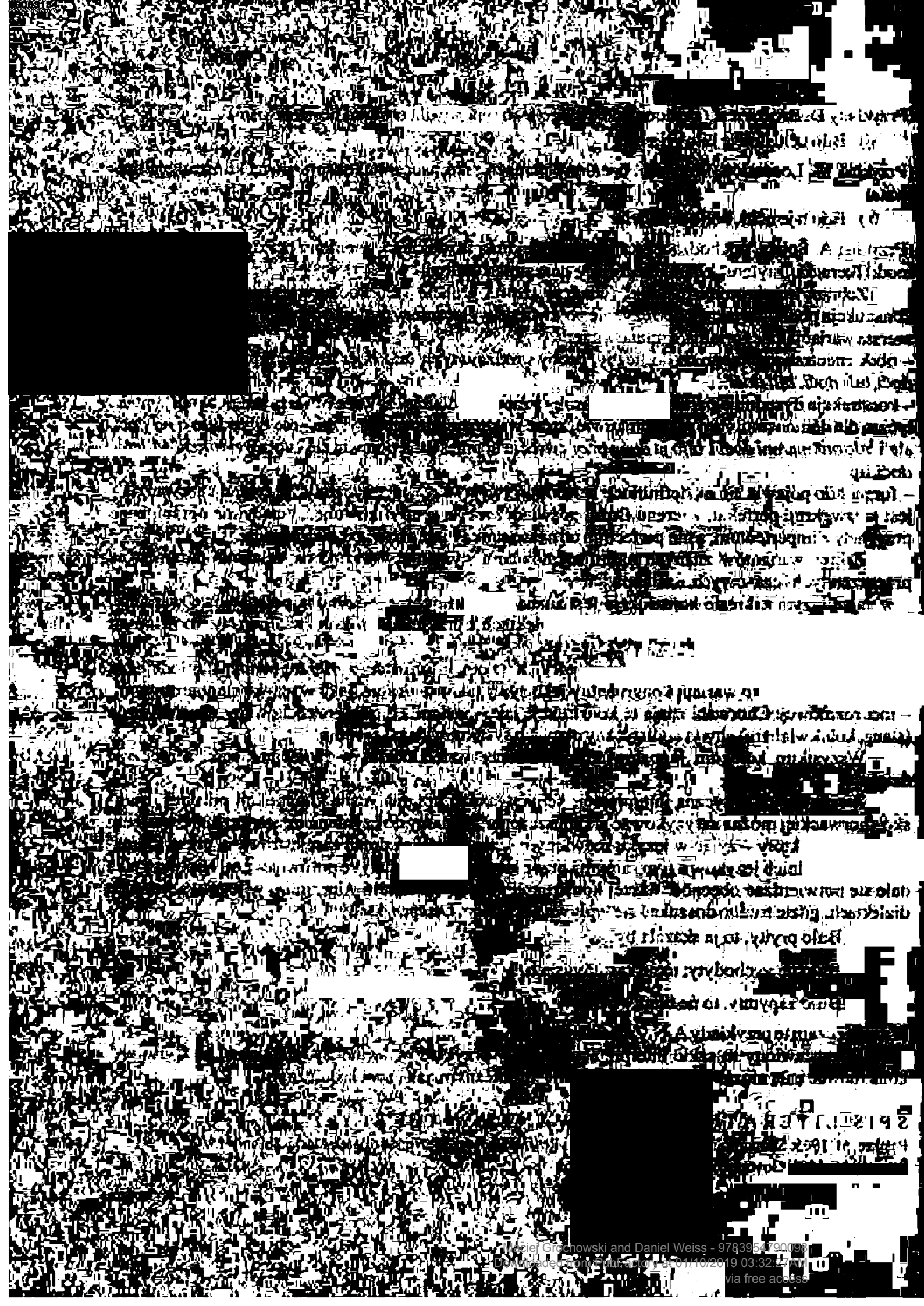
(Zawdzięczam te przykłady A.N. Zaleskiemu)

Przedstawiony tu szkic interpretacji i zestaw przykładów świadczy, jak sądzę, że warto zrekonstruować całą mozaikę tak w przekroju diachronicznym, jak i synchronicznym.

SPIS LITERATURY CYTOWANEJ W TEKŚCIE:

Pešikan, M. 1965: Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori. W: Srpski dijalektološki Zbornik 15.

Pižurica, M. 1981: Govor okoline Kolašina. Titograd.



TOWARDS A GRAMMAR OF POLISH HONORIFICS

Dostojny Jubilacie!

Szanowny Panie Profesorze!

Drogi Panie Andrzeju!

Przyjmij,

niech Pan przyjmie,

prosze przyjąć

te tymczasowe wciąż wyniki naszej długoletniej dyskusji.

In order to understand the Polish rules of address three parameters must be considered: the first one is that of pronoun equivalents¹ or “addressing expressions” as Andrzej Bogusławski calls them (Bogusławski 1987: 23)². The second parameter is the syntax of address. The third consists of “appositive titles”, which “frequently accompany these [*scil.* the honorific addressing nouns]” (Bogusławski 1987: 24)³ and constitute together what might be called the complete form of address.

The pronoun equivalents are nouns or, as Bogusławski explicitly defines them, synonyms of nouns. Pisarkowa (1979) enumerates seven classes of equivalents, each class containing at least two of them. They will be given here in the same order, i.e. according to the ascending degree of definiteness and diminishing range of application:

1. PAN/PANI⁴. Conditions of use: deferential, reciprocal⁵ (between adults); general use (for adults, except for members of class 6).

2. OBYWATEL/OBYWATELKA. Conditions: non-deferential, non-reciprocal, general use (for adults). According to Pisarkowa it is “neutral de jure”, which I take to mean that it is not so in actual fact⁶.

3. KOLEGA/KOLEŻANKA. Conditions: non-deferential (i.e. condescending), non-reciprocal (Cf. Pisarkowa 1979 and see below).

4. TOWARZYSZ/TOWARZYSZKA. Neither deferential nor condescending; reciprocal (among Party members). Restricted to members of the Communist Party.

5. DRUH/DRUHNA. Neither deferential nor condescending; reciprocal. Restricted to members of the Scout Movement.

6. KSIĄDZ etc.⁷ Deferential, non-reciprocal (except among ecclesiastics and members of religious orders)⁸. Used when addressing a priest or a religious. Class 6 and classes 1 to 5 are mutually exclusive, i.e. a member of this class will not be addressed usually by any of the forms enumerated above. It is not mutually exclusive with the following class.

* See note 10.

¹ *Substytut zaimka* (Pisarkowa 1979: 7 et passim).

² Elsewhere in the same study he uses “honorific addressing nouns” in the same meaning.

³ “Frequently” is puzzling, since their use is more or less obligatory, see below.

⁴ Capitals symbolize pronoun equivalents.

⁵ Except when answering members of class 6 (cf. note 8).

⁶ This is confirmed by Pisarkowa's specifying that “we use this form when the sender represents power (or authority – *władza*)”. She adds that “it is not a question of unequal social status, since the policeman addresses in this way the criminal, the [factory] director, the university professor and the newspaper man”.

⁷ This class contains several members which fulfill the condition of naming an ecclesiastic or a religious, but differ in other respects, such as *Ojciec* vs. *Brat* or *Matka* vs. *Siostra*.

⁸ Non-reciprocal if we consider that a member of class 6 must address a member of class 1 (addressing him by KSIĄDZ etc.) by PAN. Reciprocal, in a way, if we consider that a member of class 1 whom a member of class 6 addresses by PAN must respond by KSIĄDZ etc. (this could be called perhaps symmetrical non-reciprocity). Cf. also what is said below on PAN + title.

7. JEGO MAGNIFICENCJA, EMINENCJA etc. Deferential, non-reciprocal, used while speaking to an extremely limited group of addressees such as university rectors, cardinals etc.⁹

The grammar of the pronoun equivalents requires them to be used not only as forms of address, but also as syntactic pronouns, i.e. as subjects (in the nominative), objects (in the accusative) or indirect objects (in the dative), as complements of substantives (in the genitive or as possessive adjectives) or of prepositions (in prepositional phrases). This can be illustrated by the following sentences:

- (1) Panie Profesorze, czy Pan pozwoli, że Pana pozdrowię i oddam Panu Pana/Pańską książkę. – ‘Professor, will you (nominative) allow me to greet you (accusative) and to give you (dative) your (genitive or possessive adj.) book back.’
- (2) Mówię do Pana, Panie Doktorze. – ‘I am speaking to you (genitive), Doctor.’
- (3) Mówimy o Panu, Panie Doktorze. – ‘We are talking about you (locative), Doctor.’
- (4) Chciałbym pomówić z Panem, Panie Doktorze. – ‘I would like to talk to you (instrumental), Doctor.’

The pronoun equivalent PAN can be replaced by KOLEGA, OBYWATEL etc. according to the form selected for the address (in the vocative), but there seems to be some hesitation in the case of KOLEGA and MAGNIFICENCJA etc., where it is also possible to use PAN instead (or KSIĄDZ in the case of EMINENCJA or EKSELENCJA). This has to do with the fact that KOLEGA is also used as an appositive title and that the others are pure titles and not names of functions or professions. See also below on the question of using PAN without the appositive title outside the address proper.

The verbal syntax of the seven classes of pronoun equivalents is not uniform. The deferential classes 1, 6 and 7 admit only the 3rd person singular, three other classes (class 2, 3 and 4) admit both the 3rd person sg. and the 2nd person pl., and class 5 admits both the 3rd person sg. and the 2nd person sg. Unlike to classes 2, 3 and 4, where the selection of the verbal form is facultative, in class 5 its use depends solely on the age of the addressee: 2nd person sg. is used when addressing non-adults (in conformity with the general usage), 3rd person sg. when addressing adults¹⁰. The difference between class 5 and classes 1–4 is in the reciprocal use of the address form DRUH to and from non-adults, while PAN etc. are not used while addressing the latter.

Thus there are only two patterns: the general (unmarked) one is the 3rd person sg., the marked one is the 2nd person pl. Although it is the pragmatic features [deferential] or [condescending] which select the pronoun equivalents, and the syntax is a corollary, the fact that classes 2 and 3 are marked for condescendence (or condescendence and power in case of OBYWATEL) seems to have an influence on the use of the 2nd person pl.; this might be the reason for the (relatively recent) introduction of the 3rd person sg. also in the classes 2, 3 and 4.

The parameter of appositive titles consists of elements which follow a pronoun equivalent and constitute with it the *complete form of address*. A complete form of address consists of one pronoun equivalent and one title, e.g. Panie Doktorze, Obywatelu Dyrektorze, Księżę Prałacie. Titles are nouns naming one's official function or position of honor in the State Administration (e.g. *dyrektor*), the Army (e.g. *generał*), the Church (e.g. *prałat*), and such organisations as the Communist Party (and other political parties), the boy-scouts etc. The inventory of these titles is open, and although most of them are identical with official charges or professions, this does not mean that any noun de-

⁹ We have omitted here the formal address to parents and relatives, more or less obsolescent (Pisarkowa 1979: 8), and the familiar address (PAN) + Christian name + 3rd person sg. as opposed to the intimate address Christian name + 2nd person sg.

¹⁰ We can only mention here the honorific use of the 2nd person sg., while addressing in a formal speech Very Distinguished Guests, persons receiving an award, celebrating a jubilee, a birthday etc. In this case the complete form of address may be the same as usual (i. e. PAN + title) or it may be preceded by a honorific adjective such as *dostojny*, *czcigodny*, *(prze)wielebny* or *drogi* or a cumulation of these (see below).

noting a profession qualifies as a title. Bogusławski (1985: 478) defines a *title* as a word designating a person “qui est distingué par le fait de détenir le titre ...” This looks very much like a *petitio principii*. It should be possible to learn more about nouns qualifying as titles and those that do not qualify, as well as about conditions for qualifying, i.e. conditions under which a common noun can become a title¹¹.

We might stop here by quoting Bogusławski's observation that the “ramified honorific resources of addressing expressions” in Polish are almost as intricate as those of Japanese.

However, there are some points which demand further clarification. Bogusławski (1987: 23) thinks that “there is in Polish no generalized principle of obtaining forms of address from nouns” and that further “each of them [*scil.* the pronoun equivalents] is caused by a very clear sociolinguistic event which can be located chronologically, cf. the case of *obywatel* introduced for strictly official purposes in 1944–45” (1987: 24)¹². This means first that the category of honorific pronoun equivalents is a finite one, and secondly that this category has been constituted in the course of history. A reflection on the history of some of these forms could thus be a help in understanding how the system works.

Let us start with the general principle according to which the form of address *Panie* must be followed by a title. In educated usage *Panie* alone is substandard and marked for disrespect. If the title due to the addressee is unknown, there is only the alternative of either using no form of address or of employing the periphrase *proszę* + *acc.*: *proszę Pana, proszę Księdza*.

This interdiction to use *Panie* without a title explains perhaps the success of the form of address *Panie kierowniku/Pani kierowniczo*, which is to-day the general (if substandard) form of address, whenever the appropriate title is unknown or whenever there is none. Dictionaries translate *kierownik* by ‘director’ or ‘manager’, but a better translation might be ‘boss’, as is shown by the other form of address, this time clearly slang, *Szefie/Szefowa*.

The use of titles is not restricted to the form of address, but there is more latitude in using PAN + title as a subject, object etc. of a sentence. Generally speaking the social superior can use here the simple pronoun equivalent, while the inferior may use the title everywhere, that is at every occurrence of the pronominal PAN, e.g.

- (5) *Panie Profesorze, czy Pan Profesor pozwoli, że Pana Profesora pozdrowię i oddam Panu Profesorowi książkę Pana Profesora* (cf. 1 above).

This usage seems to have been general before 1945; it seems, in particular, to have been more strictly adhered to, or even enforced, in the Army. Nowadays, the rule seems rather to be that too great or too little frequency is conspicuous and should be avoided.

Bogusławski (1987: 24) singles out *Pan kolega* as a particular case of “compounds that function as individual words” and qualifies it even as “very intriguing”. But this case does not differ fundamentally from the other appositive titles which follow the pronoun equivalents, such as *profesor*, *docent*, or *dyrektor*. A certain number of these, such as the three named, may be used without the preceding PAN, which places the whole utterance in the category of familiarity (as opposed to intimacy, which is conditioned by the selection of the Christian name with its corollary, the 2nd person sg.). Now the substantive *kolega* ‘colleague, classmate, mate, pal, etc.’ has at least a connotation of equality. A pre-1945 use of *kolega* in forms of address corresponded to this meaning, since it was used between people of equal social status. In a form of address like *Panie kolego* (voc.), *Pan kolega* (nom.) etc. it was PAN which was the pronoun equivalent and *kolega* the title. Such was at least the usage within academic circles. Among students and Army officers *kolega* could be used without PAN, and this required the 2nd person pl. As far as can be ascertained, this verbal form was em-

¹¹ “En imaginant, par exemple, qu'un nom comme *delegat* devienne un titre prestigieux” (ibidem).

¹² Bogusławski's term for the pronoun equivalents is here “honorific addressing noun”.

ployed before 1945 (and probably as early as 1914 or even 1905) as a marker of solidarity. This might explain its use with *kolega* and *towarzysz*.

According to the present usage, *kolega* can be applied by a social superior (e.g. a university professor) to an inferior, e.g. a *docent*, a student, etc. The form of address is then *(Panie) kolego* or *kolego docencie/doktorze* etc. If it is used as a pronoun equivalent, it is considered less formal (more familiar) than the other possible form, i.e. *Panie docencie* etc.

How can the present usage be explained? Until 1945, and probably for some time afterwards, the usage among equals was to address each other by *Panie kolego*. Addressing an inferior by the same form, instead of *Panie docencie* etc., was considered particularly polite, since it implied equality. Sooner or later, *(Panie) kolego* was used by professors and other university teachers to address students, too. In to-day's university slang *kolega/koleżanka* are used as common nouns meaning '(male or female) student'. When *(Panie) kolego* became definitely a pronoun equivalent of condescension, a different form was needed by university teachers for speaking to equals. The form PAN + surname being excluded, the rule that a title is due to everybody was extended to equals (since PAN + Ø is also impossible). This is the origin of the current form of address among professors: *Panie profeso-rze*.

The Polish terms of address may thus be divided into four pragmatic classes:

1. terms of solidarity (between equals: reciprocity obligatory).
2. terms of condescension (from superior to inferior: no reciprocity).
3. terms of power (from representatives of State Authority to everybody else: no reciprocity).
4. terms of deference (from inferior to superior including the citizens addressing the State Authority: no reciprocity).

If Pisarkowa's data are correct, there is one important exception: State authorities address members of class 6 (ecclesiastics and religious) in terms of deference and the latter are supposed to do the same in addressing the authorities.

Since this can hardly be called a relation of solidarity, it might be tempting, given the present political situation in Poland, to think here of relations between two equal powers. But the terms of address in question do not justify such an assertion. It should rather incite the researcher to ask what "reciprocity" means in this case. It is true that PAN requires reciprocity (between adults), i.e. that a person addressed by PAN is supposed to answer with the same pronoun equivalent. But this is not the whole truth, since it is the title and not primarily the pronoun equivalent that decides about the relation's being reciprocal. And the diversity of titles (these being obligatory, as we have seen) introduces an entire system of unequal relations. It is only the reciprocal identity of the title that corresponds to the social relation of equality. It looks therefore like a paradox that the Gdansk shipyard workers, organized in a trade-union called "Solidarity", protested in 1981 against being addressed as *towarzy-sze* 'comrades' and insist on the term PAN being used to them.

In order to understand this, a glance at the history of two terms of address, PAN and OBY-WATEL, since 1944–45 may be useful. At that time the present pattern of address was being used by speakers of standard Polish only, that is by some 30 percent of the population. Rural dialects spoken by the remaining 70 percent had a different system, characterized by a single noun (in the vocative) as form of address, the personal pronoun *wy* (2nd person pl.) in the nominative, genitive etc. and the corresponding verbal form.

In 1944–45 a new official form of address was introduced to replace the forms with PAN. It consisted of the common noun *obywatel* 'citizen' in the vocative (+ title) + *wy* as pronoun of address + 2nd person pl. The pretended aim of this operation was democratic equality, since the common noun *pan* had the meaning 'lord, master, gentleman', and in most rural dialects also 'landowner' or 'big landed proprietor'. Since big (and medium) landed property had been confiscated and its owners exiled or arrested, the operation was destined to blot out the meaning of those 'exploiters' and their ways of speaking. There can be no doubt that the model was the Soviet Union, strictly speaking, the

Soviet Russian usage. After the October Revolution the 'gentry' forms of address had been abolished and a new revolutionary pattern introduced, with the noun *grażdanin* 'citizen' and the corresponding *vy* + 2nd person pl. as the general form of address.

The operation failed for more than one reason: the millions of young peasants who had left their villages during the industrialisation following the Communist take-over of 1944–45 did so in search of social advancement. The external linguistic sign of such an advancement was to be addressed by PAN (with all the social connotations the homonymy of the form of address and the common noun suggested). This had been the rule since the beginning of the 19-th century, if not earlier. The internal linguistic reasons did not necessarily favour OBYWATEL, either. With its four syllables in the nominative (and six in the dative) vs. *pan* (dative *panu*) the word had no chance as a pronoun. At any rate the only general form of address to-day is PAN, and OBYWATEL is restricted to its use as a term of power.

If it is legitimate to ask for social and historical reasons of such developments, then the roots of the present system of address could be still older. It was a principle of the Polish *szlachta* (a word translated very imperfectly by the English word *gentry*) that every member of that class was equal to any other member, but that the social differences inside the class, corresponding to unequal economic status and political power, had to be acknowledged by the attribution of a title to whomever it was due. If we characterize this pattern as equality in spite of inequality, or better still: generally acknowledged equality in spite of generally acknowledged inequality, we might have found a formula applying to the system of Polish honorifics as we have tried to describe it¹³. This may be also an explanation of the Gdansk paradox mentioned above. At any rate, a detailed study of the history of the patterns of Polish honorifics could supply more parallels and perhaps more arguments for what at the present stage of our knowledge can only be a hypothesis.

BIBLIOGRAPHY

- Bogusławski, Andrzej 1985: De l'adresse. Avec référence particulière au polonais. In: *Revue des Etudes Slaves* 57: 469–481.
- Bogusławski, Andrzej 1987: On honorific forms of address in German and Polish. In: Hentschel, Gerd/ Ineichen, Gustav/ Pohl, Alek (eds.): *Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen*, München: 17–24.
- Pisarkowa, Krystyna 1979: Jak się tytułujemy i zwracamy do drugich. In: *Język Polski* 59: 5–17.

¹³ The principle that "politeness is due to all, but to everybody a different one" (*Grzeczność wszystkim należy, lecz każdemu inna*) was set forth by Mickiewicz as early as 1834 (*Pan Tadeusz* I: 364), but it could be considerably older.



W POSZUKIWANIU OBIEKTÓW LEKSYKOLOGRAFII POLSKO- ROSYJSKIEJ

Zacznę od osobistego wspomnienia. W kwietniu 1975 r. Jubilat przyjechał do Łodzi na zorganizowaną w tutejszym uniwersytecie pierwszą ogólnopolską konferencję poświęconą badaniom konfrontatywnym (gramatyce) języka polskiego i rosyjskiego. Wygłoszony wówczas przez Profesora Bogusławskiego referat (Bogusławski 1976) pobudził mnie do pracy nad słownikowym opisem przekładowym polszczyzny i ruszczyzny, w szczególności nad polsko-rosyjskimi odpowiedniościami leksykalnymi.

Współczesne polsko-rosyjskie słowniki ogólne tworzą duży zbiór informacji translatorskiej. Obraz reguł przekładowych wyłaniający się z tego zbioru jest wciąż bardzo daleki od kompletności i doskonałości (Bogusławski 1988: 75). Wyczerpujący opis przekładowy języka polskiego i rosyjskiego to zadanie ogromnej wagi praktyczno-społecznej; jego realizacja nie wydaje się możliwa bez udziału większej liczby badaczy. W stosunki przekładowe wchodzi nieprzeliczone gromady wyrażań. Te wyrażenia, które znalazły się w dotychczas opublikowanych słownikach polsko-rosyjskich jako hasła lub podhasła, a które mogą być uznane za jednostki (segmenty tekstu) przekładowo elementarne, stanowią tylko część wyrażań polskich postulowanego opisu polsko-rosyjskiego o zakresie bliskim zupełności czy praktycznie zupełnym. Na pytanie, ile jest jeszcze jednostek nie zarejestrowanych w żadnym ze współczesnych polsko-rosyjskich słowników ogólnych, niezwykle trudno odpowiedzieć nawet w przybliżeniu. Można sobie wyobrazić, że jeśli do dziś zanotowano ich – powiedzmy – 100 tysięcy, to poza słownikami pozostaje wciąż liczba tego samego rzędu. Autor układający nowy słownik polsko-rosyjski dokonuje zawsze pewnego wyboru z całej masy elementarnych par przekładowych. Wybór ten tylko po części bywa wynikiem starannie przemyślanych decyzji selekcyjnych, w większości opiera się na subiektywnym doborze materiału przekładowego z istniejących już słowników polsko-rosyjskich oraz na selekcji haseł ze słowników języka polskiego (głównie słowników definicyjnych). O mankamentach w selekcji świadczą dwie wyraziste cechy naszych słowników polsko-rosyjskich: 1. słowniki o większej liczbie haseł i podhaseł nie zawierają niektórych jednostek przekładowych znajdujących się w słownikach mniejszych, opracowanych w tym samym okresie; 2. żaden słownik – niezależnie od objętości – nie ujmuje wszystkich wyrażań języka polskiego (minimalnych w świetle relacji przekładowych polsko-rosyjskich) znanych tzw. przeciętnemu nosicielowi polszczyzny i przez niego używanych. Szczególnie dotkliwy jest ten drugi niedostatek słowników, wynikający z braku systematycznych obserwacji tekstów polskich, mówionych (w tym mówionych spontanicznie) oraz drukowanych – i to zarówno w odniesieniu do ich możliwych przekładów rosyjskich, jak też bez związku z procesem przekładu. Jest paradoksem, że w słownikach polsko-rosyjskich nie zostały jeszcze zarejestrowane liczne grupy wyrażań używanych czynnie lub biernie przez ucznia szkoły średniej, a nawet przez ucznia szkoły podstawowej; wymowny przykład stanowi specyficzna koniunkcja *kółko i krzyżyk*, niezbędna jako podhasło nawet w niedużym słowniku, ze względu na niewyprowadzalny z tłumaczenia jej składników rosyjski translac *krestiki – noli-ki* (zob. Mędelska 1988: 32–33). Niezwykle dużo tego typu cennych addendów do słownikowego obrazu polsko-rosyjskich stosunków przekładowych wnoszą prace leksykograficzne Jubilata (por. Bogusławski 1986, Bogusławski 1988, Bogusławski 1990). Szczególnie inspirujące jest wczytywanie się w słownik Profesora i konfrontacja tego dzieła z opracowaniami innych autorów. Ta krytyka leksykograficzna, którą staram się – nie bez potknięć – rozwijać od kilkunastu lat, byłaby niemożliwa bez znajomości prac słownikarskich Andrzeja Bogusławskiego.

Nie próbuję dorównać Mu w spostrzegawczości i inwencji, jakie stale przejawia odkrywając nie znane słownikom elementarne odpowiedniości polsko-rosyjskie. Pragnę tutaj wskazać pewne przykłady relacji przekładowych (w krytyce leksykograficznej nie rozpatrywane) i podnieść kwestię ich odzwierciedlenia w obecnych i przyszłych słownikach polsko-rosyjskich.

1. W siatce haseł tradycyjnie skonstruowanych słowników polsko-rosyjskich występują: pojedyncze wyrazy graficzne bądź formy fleksyjne (pozycje dominujące), połączenia wyrazów i form (wypadki rzadsze typu *chylić się*, *in extenso*, *za to*), części wyrazów (kilkadziesiąt pozycji, *a-*, *anty-*, *arcy-*, *poza-* itp.) oraz pojedyncze litery, te tylko, które funkcjonują w druku jako wyrazy (np. *a*, *à*, *i*, *o*, *u*) i symbole specjalne (głównie muzyczne: *a*, *b*, *c* itd.). Słownik Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 1978) prezentuje rozszerzoną siatkę haseł: w roli wyrazów hasłowych, w nagłówkach artykułów hasłowych, występują tam między innymi różne abrewiatury literowe, pozycje umieszczane zwykle w słownikach na osobnej liście alfabetycznej – dodatku (por. mocną tradycję takich aneksów podtrzymywaną przez słowniki: Hessen-Stypuła 1988, Mitronova-Sinicyna 1985, Stypuła-Kowalowa 1985 i inne, także wcześniejsze, wydania). Tym samym, ze względu na niewielką objętość podając tylko najczęstsze w praktyce tekstowej formy i funkcje, Bogusławski 1978 skierowuje uwagę na problem bardziej wyczerpującego opisu sekundarnych użyc liter alfabetu łacińskiego, w jego wersji polskiej i innych odmianach występujących w drukach polskich.

W praktyce translatorskiej tłumacze spotykają się z najróżnorodniejszymi funkcjami liter i połączeń literowych, w tym ze zjawiskami z zakresu pasygrafii literowej, każdorazowo znajdując takie czy inne rozwiązanie przekładowe. Doświadczenie i wiedza tłumaczy w tej sferze powinny zostać utrwalone słownikowo w odpowiedni sposób, we właściwych proporcjach stosownie do objętości i charakteru danego słownika. Zaznaczmy jednak od razu, że nie wszystkie typy użyc sekundarnych liter należy odnotowywać w artykułach hasłowych. Np. frazy typu *piękno przez wielkie P*, *uroda przez duże U* w tłumaczeniu na rosyjski (por. *piękno*, *uroda* vs *krasota*) implikują takie odpowiedniości literowe (*P – K*, *U – K*), które nie mają charakteru słownikowego. Dwuszczeblowe substytucje tego rodzaju, oczywiste dla żywego tłumacza, kłopotliwe dla tłumaczącej maszyny, w zwykłym, książkowym słowniku o wysokim stopniu precyzji instrukcyjnej powinny być zasygnalizowane generalnie, a więc nie w części głównej, czyli alfabetycznej, lecz w specjalnym uzupełnieniu tego słownika stanowiącym ogólne naświetlenie zasad i techniki przekładu za pomocą słownika-książki. Przykładem jednoszczeblowej substytucji może być proces tłumaczenia fraz, których nadawca z jakichś powodów utajnia nazwę własną. Są to konteksty typu: *wyjechał do J.*, *rozmowy z Cz.*, *pobyt w X*, *list do Y*. Takie użycie poszczególnych liter oraz symboli biliterowych jest zjawiskiem normalnym w tekstach podstawowych odmian stylistycznych polszczyzny: literackich, potocznych, publicystycznych. Stąd dezyderat, by słowniki duże, jak Hessen-Stypuła 1988, odzwierciedlały to zjawisko przekładowe, wydaje się rozsądny; miejsca na sygnalizowane relacje w obszerniejszych słownikach nie zabraknie, wystarczy zrezygnować z części balastu terminów naukowo-technicznych, niektórych wyrazów rzadszych, przestarzałych, gwarowych. Przytoczone zarysy kontekstów ujawniają w tłumaczeniu odpowiedniości o niewątpliwie słownikowym charakterze: wydobyte relacje powtarzają się nieskończenie w dających się ściśle określić warunkach sytuacyjnojęzykowych. Tłumaczenie choćby paru zdań zawierających np. frazę *wrócić z A. // z B. // z C.* itd. przekonuje, że istnieją stabilne ekwiwalencje graficzne polsko-rosyjskie *A. – A.*, *B. – Б.*, *C. – Ц.*, ..., *R. – Р.*, *S. – С.* itd. W serii tej dominują niewątpliwie odpowiedniości o podłożu fonologicznym: skrót *Ż.* uzyskuje odpowiednik *Ж.*, *Ch. – X.*, *Cz. – Ч.*, *Rz. – Ж.*, *Sz. – Ш.*, *L. i Ł. – Л.* Osobliwa jest substytucja *J.*, tłumacze zastępują ten skrót regularnie skrótem *Я*. Symbol *J.* może też uzyskać odpowiednik *Ю.*, będzie to jednak miało miejsce w sytuacji odmiennej od wyżej rozważanej, wtedy mianowicie, gdy przekładany tekst dostarczy tłumaczowi informacji o tym, że za *J.* ukryta została nazwa o nagłosie *ju-* (por. *Julianów*, *Jurgów* itp. toponimy). Inną jeszcze ciekawostką serii stanowi toponimiczny symbol *X.*, który skrótem nie jest. Otrzymuje on w przekładach rosyjskich regularny nierosyjski ekwiwalent literowy, mianowicie *N*, na który to wtarg łaciński funkcjonujący w otoczeniu cyrylicy zwrócił już niegdyś uwagę Jakov Malkiel (zob. Malkiel 1965: 27).

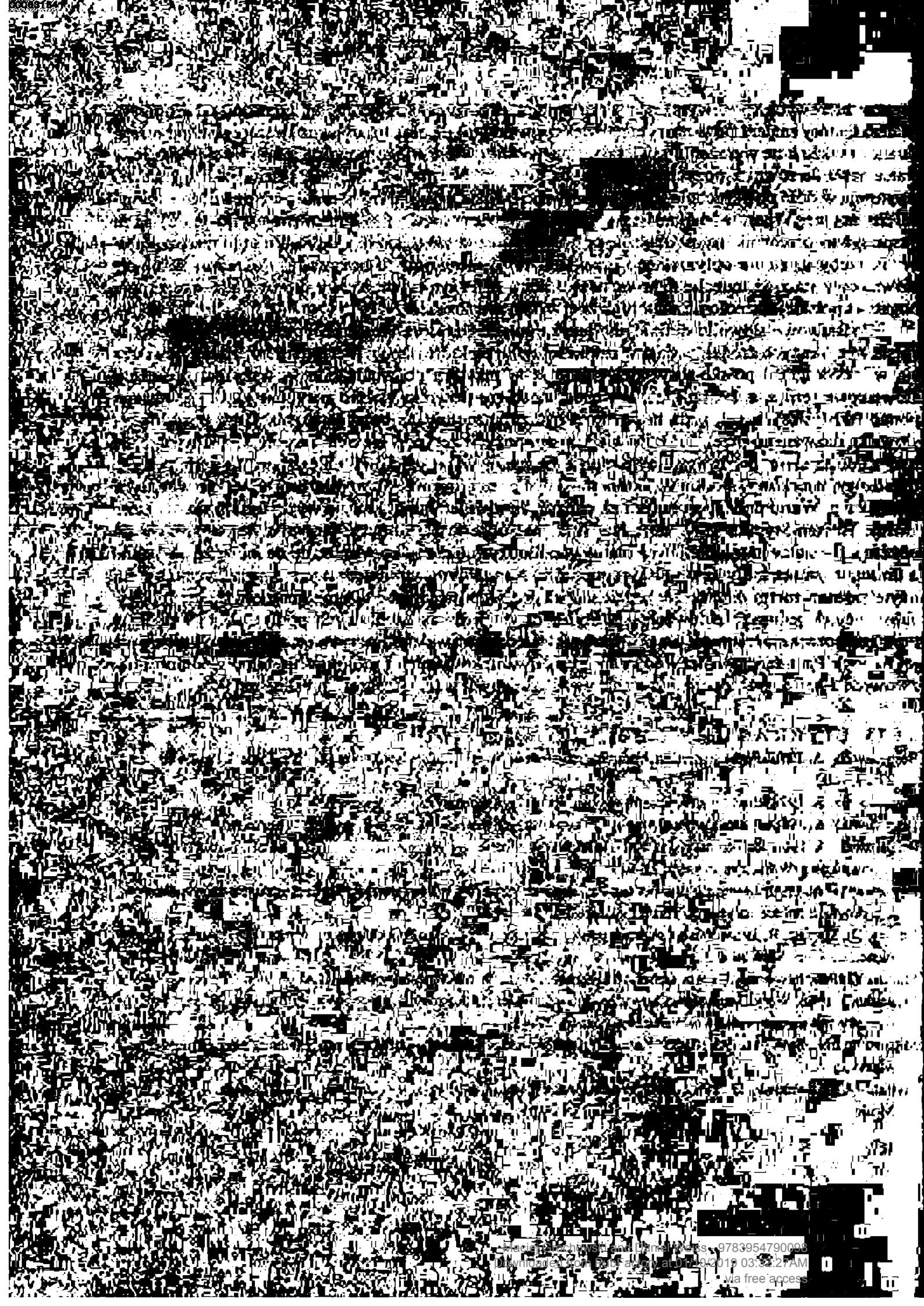
2. Wśród haseł słowników polsko-rosyjskich występują pozycje będące nazwami liter. Np. Hessen-Stypuła 1988 ma hasła *be*, *es*, *iks*, *omega*, *zet*, ale brak w tym słowniku haseł *ce*, *de*, *ef* itd., co oznacza, że zostały one wprowadzone do siatki ze względu na funkcje inne niż nazywanie poszczególnych

znaków literowych (por. wyrażenia *alfa i omega*, *esy-floresy*, *oś iksów*, *oś igreków*, *od a do zet*). Materiał, który znalazł się w naszym największym słowniku polsko-rosyjskim, jest fragmentaryczny. Znane są także inne wyrażenia zawierające nazwy liter, które z tego powodu mogłyby się znaleźć w siatce haseł na równi z pozycjami *a*, *alfa*, *be*, *beta* itp. Np. nazwa litery *D*, pisana jako wyraz *de*, występuje w dość powszechnie używanym zwrocie *do de*, powstałym w rezultacie pewnego zabiegu eufemizacyjnego (por. w Marka Hłaski "Piękni dwudziestoletni": (...) Putrament jest do de (...)). Ten ekspresywny orzecznik ma też oboczne postacie graficzne: *do d.*, *do d...*, *do D*, ale są to rzadsze zapisy. Potrzeby ustalenia optymalnego przekładu rosyjskiego jest tu oczywista. Pokrewny drobiazg słownikowy stanowi indeclinabile *ka*, nazwa litery *K*. Przytoczone nazwy literowe nie wyczerpują bogactwa polskiej frazeologii skatologicznej w danym zakresie.

Podstawowe słowniki definicyjne języka polskiego, które Hessen-Stypuła 1988 wymienia w spisie wyzyskanych źródeł, podają w roli haseł tylko niektóre nazwy liter. Mankament ten powtarza się w leksykografii polsko-rosyjskiej, mimo że w tekstach poświadczono są wszystkie jednostki słownikowe serii *a*, *ą*, *be*, *ce*, *cie*... W siatce wielkiego słownika polsko-rosyjskiego, obejmującego ponad 100 tysięcy haseł, seria ta powinna być zaprezentowana bezwyjątkowo. Brak wśród haseł słownika nazwanego przez autorów wielkim np. pozycji *żet* (por. Hessen-Stypuła 1988) wydaje się być niedostatkami porównywalnym np. z brakiem hasła *piątkowy* należącym do serii *poniedziałkowy*, *wtorkowy*, *środkowy*..., która musi być prezentowana *k o m p l e t n i e*, także w małych słownikach. Warto przy sposobności zaznaczyć, że również i te wskazane wyżej ograniczenia, które stosuje Hessen-Stypuła 1988 do nazw liter, nie odbierają jednostce słownikowej *żet* prawa do obecności w siatce haseł, ponieważ mamy w polszczyźnie nie tylko wyrażenie *od a do zet*, ale też *od a do żet*, używane z myślą o polskim abecadle. Naturalnym odpowiednikiem rosyjskim nazwy *żet* użytej poza zwrotem *od a do żet* będzie nazwa *же*. Odpowiedniość ta funkcjonuje wszakże tylko w substytucjach jednoszczelbłowych; spośród substytucji dwuszczelbłowych podlegają jej konteksty typu *życie przez małe* itp. *żet* (na piśmie częściej jednak utrwalane z przytoczeniem samej litery, a nie jej nazwy). Para *żet-же* należy do całej grupy uwarunkowanych fonologicznie odpowiedniości nazwowych *a-a*, *i-и*, *у-ы*, *ce-це*, *wu-вэ* nie uwzględnianych w leksykografii polsko-rosyjskiej.

SPIS LITERATURY

- Bogusławski, A. 1976: Problem tertium comparationis w porównaniu lingwistycznym. W: Kwartalnik neofilologiczny 23: 295–303.
- Bogusławski, A. 1978: Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski. Warszawa.
- Bogusławski, A. 1986: Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski. T.I–II, wyd. 3. Warszawa.
- Bogusławski, A. 1988: Polsko-rosyjskie minucje leksykograficzne. W: Wawrzyńczyk, J. (Red.): Polsko-rosyjskie minucje słownikowe. Warszawa-Poznań: 75–98.
- Bogusławski, A. 1990: Materiały dla pol'sko-russkiego slovarja. W: Wawrzyńczyk, J. (Red.): Studia ze współczesnej leksykografii polsko-rosyjskiej. Toruń (w druku).
- Hessen, D., Stypuła, R. 1988: Wielki słownik polsko-rosyjski. T. 1–2, około 80000 haseł, wyd. 3 poprawione i uzupełnione. Moskwa-Warszawa.
- Malkiel Y. 1965: Secondary Uses of Letters in Language. W: Romance Philology 19: 1–27.
- Medelska, J. 1988: Weryfikacja słownikowych odpowiedniości polsko-rosyjskich. W: Wawrzyńczyk, J. (Red.): Polsko-rosyjskie minucje słownikowe. Warszawa-Poznań: 27–42.
- Mitronova, I.N., Sinicyna, G.V. 1985: Karmannyj pol'sko-russkij i russko-pol'skij slovar'. Izdanie 18-e, ispravlennoe. Moskwa.
- Stypuła, R., Kowalowa, G. 1985: Podręczny słownik polsko-rosyjski z suplementem. T.I–II, wyd. 4. Warszawa-Moskwa.



SEXUS DISTINCTIONS IN POLISH AND RUSSIAN

The main concern of this paper is the expression of natural gender (*sexus*) of persons in contemporary Standard Polish and Russian. It thus resumes an early topic of the scholar to whom this volume is dedicated, cf. Bogusławski 1954a,b; one may even risk the statement that the second of these two articles is one of the first works examining in detail sexist (*avant la lettre*) asymmetries in a Slavic language. Besides this it continues a previous study (Weiss 1991b), where the main accent was laid on analysing the respective inventories of natural genders in both languages (it goes without saying that this question seems meaningful only if we assume that natural gender is not a non-linguistic, but a semantic and language specific category). This study showed that Polish distinguishes more such natural genders than Russian: besides male and female *sexus*, it sometimes offers us the additional possibility of expressing sexual mixedness and the absence of sexual distinctions. The former case is given when we refer to certain groups or pairs of males and females by nouns with the suffix *-(o)stw-* as in *Państwo, małżeństwo* or when we quantify such groups externally by the so-called collective numerals (e.g.: *pięcioro aktorów*) or internally by singling out some elements of the group (e.g.: *jedno z nas*); the latter is bound to the reference to young human beings¹ and realized mainly by specialized suffixes (*-e/-eć/-et-* and *-atk-* as in *dziecie, cyganiatko*) and by quantification, cf. *troje dzieci*. Since all the linguistic means just mentioned are highly restricted and moreover their domain of application has been gradually diminishing in recent times, both categories of sexual mixedness and non-adulthood may be said to be of marginal importance for contemporary Standard Polish. Nonetheless they continue to distinguish the latter from contemporary Standard Russian, where there are no traces of such additional natural genders left².

In this way, the system of natural genders turns out to be more complex in Polish than in Russian. The same holds for grammatical gender. If we accept the understanding of gender and animacy as agreement classes, which was formulated systematically for the first time by Zaliznjak 1967 and has since then become most influential among slavists³, the Russian inventory seems at the first glance to be richer: leaving aside the pluralia tantum, which for our purposes do not matter, since there are practically no anthroponyms among them⁴, we obtain six agreement classes in Russian and only five⁵ in Polish. But notice that the Russian solution is much more regular than the Polish one, since each of the three genders – masculine, feminine and neuter – is subdivided by the feature \pm animacy, so that in the lexicon we need maximally two markers; thus, in the dictionary of Zaliznjak 1977, we find for example “мо” (“мужской, одушевленный”) for masculine animate nouns and a mere “м” for masculine nonanimates. In Polish, however, no such symmetry between the three main genders is at work, since only the masculine gender is subcategorized by the feature \pm

¹ For this class of referents, Piernikarski 1990 coins the term “kategoria młodocianości”.

² In Old Russian, nonadulthood used to be denoted by the neutral suffix *-я(т-)*, which corresponds to Polish *-e(t-)*.

³ Among Polish students of gender, there are still some defenders of the morphological point of view, according to which syncretism of case endings is decisive. Let us note that even if this works with the masculine-personal or “virile” category where the equation acc plur = gen plur is indeed realized without exceptions, in the case of masculine animate nouns the same syncretism in the singular leaves aside the nouns of the *-a*-declension (*sprawca, mężczyzna, statysta* etc.) which amount to several hundreds. On the other hand, if agreement of the attribute is considered to be crucial, the animateness of such nouns is evident, cf. *tego młodego statyste*.

⁴ For Russian, the exceptions *ребята* and *девчата* may be noted, whose gender attribution is however uncontroversial, cf. *Одни из ребят* (m) and *одна из девчат* (f). In Polish the collective nouns *Państwo, szefostwo, wujostwo* etc., which besides the first one are now more or less obsolete, are likewise pluralia tantum; their gender is masculine-personal.

⁵ At least if we consider agreement of attributes (see above) as decisive, which would be in accordance not only with Zaliznjak 1967, but also with Mańczak 1956. Saloni 1976 offers as an additional criterion the choice between cardinal and collective numerals, which would lead to nine agreement classes, but due mainly to the restrictive character of the collective numerals mentioned above this conception has found no adherents.

animacy; on the other side, an additional feature \pm personal subdivides the masculine gender in the plural, so that the total of markers needed for the lexicon amounts to five⁶. An alternative approach would consist in assuming only three genders for both languages and treating the remaining features as subgenders; according to this method Russian would have two and Polish four subgenders (animate, inanimate, personal, nonpersonal) which again means that the Polish system is more complex. Finally, for the sake of completeness one could mention a third, non-lexicographic solution, discussed by Piernikarski 1989: 226, according to which both languages would have four genders in the singular and two different ones in the plural; the total gender inventory would then in both languages amount to six.

The greater internal complexity of the Polish gender system still increases if we take into account the stylistically marked variant of the nominative plural ending within the masculine-personal gender (for example *te przekłete robotniki* instead of the neutral variant *ci przekleci robotnicy*) named by Saloni 1988 “kategoria deprecjatywna”⁷. According to Saloni, this opposition of neutral and depreciatory nominative plural endings is in principle possible for all lexemes with masculine-personal gender and hard consonant stem (declension patterns m III and m IV, cf. *łotrzy* : *łotry*, but *złodzieje* : \emptyset ⁸), exceptions to be marked in the lexicon being either nouns with inherent negative shades as *śpiochy*, *sknery*, *łajzy* (no neutral variant) or inherent positive evaluation as *premierzy* (no depreciatory variant). To complicate things even further, let us add that with these stylistical variants agreement switching may occur within the same sentence, cf. the example quoted by Rothstein 1980: 86: *Te łajdaki, którzy... Oni...* This is predictable in terms of Corbett’s Agreement Hierarchy (see below, where gender splitting phenomena will be discussed). To sum up these short remarks on the category of depreciation: there is no need of considering such forms as an additional subgender, since no new class of nouns is constituted by it (on the other hand, a “real” agreement class feature such as for example \pm animate always splits up a certain quantity of nouns in two classes). For our purposes, they are noteworthy because of the lack of corresponding stylistically marked inflectional forms in Russian; as will be shown, in this language, expressive qualifications of human beings⁹ are uniquely transmitted by the derivational system or (a rather trivial possibility which of course is not alien to Polish either) by the lexical root. On the whole, we may thus state that the Polish gender system is by far less symmetric and more heterogeneous than its Russian counterpart; this allows us to consider it more complex despite the fact that the bare inventory of genders is larger in Russian.

These observations about the two gender systems would be incomplete without some additional remarks on the role of the so-called epicenes and related phenomena. What we have in mind are nouns whose grammatical gender depends on the sex of the referent denoted by them; this attribute applies firstly to nouns traditionally called epicenes (r. “существительные общего рода”, p. “rzeczowniki dwurodzajowe”) and belonging to the *a*-declension of the type r. *сирота*, *калека*, *забудыга* or p. *sierota*, *kaleka*, *łamaga*, mostly with pejorative meaning and partly of considerable age¹⁰, and secondly to a new class, originating in the 20th century and constituted by former “pure” masculine anthroponyms denoting professions and social roles such as r. *врач*, *посол*, *директор*,

⁶ According to Zaliznjak’s procedure we would have to label e.g. *autor* as “mo”, *pies* as “mzyw” and *pokój* as simple “m” (“o” = “osobowy” and “zyw” = “żywozny”).

⁷ As the author rightly observes, this label is merely conventional. As a matter of fact, the same form may with some lexemes sound perfectly neutral as in *chłopaki* (cf. the marked *chłopacy*) or even express approbation as in *te porządne chłopcy*.

⁸ Note that even in the latter case the opposition still works with agreement, cf. *ci przekleci złodzieje* : *te przeklete złodzieje*.

⁹ For a more explicit lexicographic treatment of such nuances traditionally called connotations cf. the notion of “modal frame” elaborated by Apresjan in several publications; in particular, see Apresjan 1983.

¹⁰ As can be seen, this class contains even some identical roots in both languages, which however does not automatically imply their common slavic origin.

коллега or р. *ambasador, profesor, minister*. The syntactic behaviour of these two groups of nouns differs considerably, and moreover the second behaves differently in the two languages in question; details will be described below.

The crucial question here is whether one should assume that each of these items represents two lexemes with different gender characteristics and different sex specification in the definition or rather just one lexeme, which would lead to an increase of agreement classes. Most scholars adhere now to the first, i.e. "billexematic" solution, which was for the first time propagated by Zaliznjak 1967¹¹, their main argument being that proliferation of additional agreement classes should be avoided (apparently, nobody cares about the proliferation of additional lexical entries which for both languages would amount to several hundred items, see below). The second solution would in the case of Russian add three more agreement classes, since, as has been shown by Kopeliovic 1977 and more strikingly by Iomdin 1980, one needs to distinguish three types of epicenes: "expressive" nouns of the type *обжора* which allow both masculine and feminine agreement for male referents, non-expressive characterizing nouns of the type *сирота, коллега*, where sex unequivocally determines gender, and designations of professions like *врач*, where the masculine gender is ambiguous as to sex representation¹². It should be added that for the time being none of the existing dictionaries represents this state of affairs in an adequate way; in particular, Zaliznjak 1977 uses for the first two types the label "мо-жо", whereas the third type is treated as simple masculine-animate ("мо").

For Polish, the situation seems to be unclear. According to most of the research available, we would have to distinguish only the first and the third of Iomdin's types; this agrees perfectly with the reactions of our own informants, all of which univocally stated that examples like *nogi tej kaleki, Czy widzisz tę kalekę* or *Lubię tę sierotę* are ambiguous as for the sex of the referent in question, which would mean that *sierota* and *kaleka* behave the same way as the "expressive" first type (cf. *łamaga, fujara* etc.). A divergent opinion is presented in Dalewska 1990: 137f, who offers even four different types of nouns with *a*-declension; unfortunately the only justification she gives for this division is her own intuition¹³. Be this as it may be, the case of Polish epicenes is more complicated (once more!) than that of Russian, because some of the items in question combine different agreement patterns with inflectional distinctions (cf. *kalecy* (m) : *kaleki* (f) or *minister* (m, decl) : *minister* (f, indecl), for details see below). In view of this peculiarity it would be ill-advised to postulate two or more additional agreement classes in order to describe the Polish epicenes; on the contrary, the morphological distinctions suggest a lexicalist solution, and therefore Zaliznjak's approach seems even more justified for Polish epicenes than for their Russian counterparts, which lack such inflectional extras. The whole point seems inconclusive for the confrontation of the Polish and Russian gender inventories; however, what will be of interest in what follows is the quantitative weight of the different types of epicenes in both languages.

So far we can summarize our observations in the following way: with respect to both natural and grammatical gender distinctions, the Polish inventories are more complex than the Russian ones. As has been pointed out in Weiss 1991b, this is due to the fact that Russian represents a more advanced stage of the same historical evolutions which are observable in Polish. Let us now for the remaining part of this paper concentrate on the relation between sexus and (grammatical) gender. The

¹¹ For Russian, this approach was further elaborated by Iomdin 1980, 1990; among Polish studies one may note Preyzner 1986 and Saloni 1988 (for a different treatment cf. Saloni 1976).

¹² Curiously enough, Iomdin does not take into account the considerable syntactic discrepancies between the first two types and the third one which we are going to discuss below. This leads for example to the otherwise unjustified treatment of the lexeme *староста* as belonging to the same group as *врач*, although unlike the latter, the former may very well function with feminine gender in oblique cases.

¹³ My informants disagreed e.g. with her treatment of *łajza* as uniquely feminine (according to the author even in referring to a male person only *ta łajza* would be acceptable) and of *ten dziennikarzyna* as the only possible form of referring to a male journalist.

first distinction to be drawn here is that between arbitrary and motivated (predictable) gender choice. Arbitrary gender occurs e.g. in r. *человек, лицо, особа, личность, персона, жертва, сволочь, вахта, начальство, чучело, чудовище, бревно, болван* and in p. *człowiek, osoba, postać, żertwa, babsztyl, podłotek, garnkotłuk, ścierwo* or *popuchadło*. It can easily be seen that all these nouns belong to two principal types: they represent either some kind of hyperonym (“human being”) or are semantically derived by metaphor, metonymy or (as in the case of r. *охрана, вахта, начальство*) by de-collectivization, i.e. switching from collective to individual reference¹⁴. Thus, the arbitrariness of the gender choice becomes comprehensible in both cases. A further remark concerning the apparent hyperonyms seems not out of place: as shown in Weiss 1988, r. *человек* turns out to be a hidden sexist lexeme, because it generally does not work with typically or exclusively “female” characterizations (predicates, attributes, appositions) and moreover denotes, when referentially used, only males. The same holds for its Polish counterpart *człowiek*. In this regard, neither of these lexical entities acts as a true hyperonym, but both behave sometimes rather as contextually synonyms of *мужчина* and *mężczyzna*, to be placed on the same taxonomic level as *женщина* resp. *kobieta*. In this way, both lexemes represent for the lexicographer most intriguing paradoxes, since in non-referential (predicative, generic, non-specific, attributive) contexts they do act like hyperonyms¹⁵. The same may be true for r. *особа*, for which even the existing dictionaries distinguish a neutral and a female reading, cf. the following examples quoted by the SRJa 1981:

- (1) Кто-то писал ему из Москвы, что известная *особа* скоро должна вступить в законный брак с молодой и прекрасной девушкой. (Пушкин)
- (2) Дело касается одной молодой *особы*. (Чехов)

In the first example we have to infer from the predication that the referent of *особа* must be male, in the second we know it (him?) to be female. However, the utilizer of this dictionary learns nothing about how to recognize the adequate meaning. It seems not implausible that the corresponding rules are again to be shaped in terms of referential status: note that in (2) we have to do with an indefinite description which introduces a new referent about whose sex nothing is known in advance – hence the female interpretation, probably intrinsic to this lexeme; on the other side, *особа* in (1) is anaphorically bound and the following context provides an additional indication of the sex of the referent, so that the inherent female meaning may be ruled out. Similar research is currently being done on p. *osoba*, which, according to first observations, also admits in some contexts an exclusive female reading, whereas in others it acts more like r. *лицо* which seems to be the only true “anti-sexist”, i.e. sexless hyperonym¹⁶. In this way, apparent hyperonyms can in both languages supply information about the sex of the person in question, and their corresponding male or female reading may well be motivated by their inherent grammatical gender (note that *человек* is masculine, *особа* feminine and the “sexless” *лицо* neuter!).

¹⁴ It seems not unlikely that we have to distinguish different degrees of lexicalization of this process: in *начальство*, the individual meaning is already firmly established, i.e. readily available, whereas in *защита, охрана* or *караул* the individual reading arises by contextual inference; this may be due to the fact that in these items the collective meaning is already derivative, their primary meaning being that of an abstract noun denoting an activity.

¹⁵ In Weiss 1988 we argued against a polysemic treatment of these facts and suggested that a suitable lexicographic description may be formulated in terms of a “cluster model” of the kind discussed in Lakoff 1986, which would mean that we have to distinguish at least two models of *человек*, i.e. one without specification of sex and age and a male adult one.

¹⁶ But note that *лицо* is highly restricted in other regards, since it practically occurs only with attributes, and in addition these latter have to denote social rank (cf. *важное / значительное лицо*). P. *osoba* functions also in precise quantifications, where *człowiek/ludzi* does not work, cf. *trzydzieściosób*, but *??trzydzieścioro/?trzydziestuludzi* (but: *mnóstwo/setki tysięcy ludzi*); the corresponding function in Russian is accomplished by *человек/люди*, cf. *тридцать человек, куча людей*.

After these introductory remarks about arbitrary gender choice, the next question to be asked is which of the genders (more precisely: agreement classes) available may be used to refer to persons in the motivated, i.e. predictable cases. Once again, Polish offers a richer choice:

Russian	Polish
masculine-animate	masculine-personal
	masculine-animate
feminine-animate	feminine
	neuter

Let us briefly comment on the two additional categories needed for Polish. As for the *neuter* gender in anthroponyms, its fate in both languages has been discussed in Weiss 1991b; therefore it will suffice here to summarize the main results. Polish still uses the neuter gender with anthroponyms in three situations: 1) designations of young human beings, cf. *dziecko*, *dziewcze*, *bliźnię*, *cyganiątko*, 2) designations of groups with mixed sex, cf. *małżeństwo*, *rodzeństwo*, *jedno / każde / żadne z nas*; 3) “expressive” designations, including (mostly augmentative) suffixal formations, cf. *chłopisko*, *babsko*, *biedactwo*, *biedaczysko* and the neuter demonstrative pronouns *to* and *toto*. In the first two functions the neuter is subject to rampant masculinization, cf. the masculine-animate doublets *dzieciak* and *bliźniak* (1), the masculine-personal *Państwo* and *wujostwo* (2; neuter usage as in *Państwo spóźniło się* has become non-standard); neuters of the third type sometimes develop, though rather seldom and only in a substandard variety of Polish, into epicenes, cf. *biedny żołnierzysko*, *pocziwe babsko bardzo się tym przejęła* (Gramatyka 1984: 370). In Russian, the neuter also used to be employed in the first and third of the above mentioned functions, but was in the course of the 16th – 17th century supplanted by the masculine gender in the first, i.e. non-adult category (cf. the suffix change from the neuter *-я(т-)* to the masculine *-ен#к-* in the singular as in *теля>теленок*)¹⁷, whereas the “expressive” diminutives on *-ишко* (n) became epicenes in *-ишка* and the augmentatives in *-ище* (n) were split up into masculines in *-ище* and feminines in *-ища* according to the gender of their derivational base (cf. *мужичище*, but *бабища*); the former neuter gender is sometimes to be found in *prostorečie*. In this way, the greater complexity of the Polish system (neuter for designations of persons) results once again from its more archaic stage of development.

As for the *masculine-animate* gender, one should keep in mind that this agreement class serves primarily to denote animals. To my knowledge, the fact that it can also refer to human beings has for the most part been ignored in the literature pertaining to this topic. Still, there exist at least two categories of anthroponyms which are to be subsumed under the masculine-animate (as opposed to the masculine-personal) gender, since they show the gen = acc syncretism in the singular and the nom = acc syncretism in the plural: masculine designations of non-adult persons and epicenes denoting males. The non-adult examples are the following:

(*widzę te*) *niemowlaki*, *noworodki*, *dzieciaki*, *przedszkolaki*, *bliźniaki*, *nastolatki*, *podlotki*
(cf. the sg: *widzę tego niemowlaka*, *dzieciaka*, *bliźniaka* etc.)

It is easy to recognize here exactly those masculine doublets of neuter nouns denoting non-adult beings – evidently the process of masculinization has not gone far enough to completely destroy the autonomy of the non-adult sex¹⁸. But compare now:

¹⁷ *Дитя*, *детище* and *чадо*, all used metaphorically or in stylistically highly marked contexts, are the regrettable remnants of the ancient non-adult neuter.

¹⁸ It should however be noted that in colloquial usage one already hears the masculine-personal variants *widzę tych niemowlaków / przedszkolaków / nastolatek*. Different is the case of *widzę tych bliźniaków*, because we may in this

(widzę tych) chłopców / chłopaków

The switching over to the masculine-personal gender is not surprising: unlike the examples quoted above, *chłopiec* and *chłopak* denote exclusively male persons, and maleness overrules non-adulthood¹⁹.

Significantly more numerous are epicenes with masculine-animate gender. Let us remember that according to the lexicalist treatment of such nouns elaborated by Zaliznjak and Iomdin we would always have to distinguish two lexemes, e.g. *łamaga* (ż) 'awkward person' (without specification of sex) and *łamaga* (m-żyw) 'awkward male person'. And here are the agreement patterns:

	sg	pl
<i>łamaga</i> (ż)	<i>(widzę tę) łamagę</i>	<i>(widzę te) łamagi</i>
<i>łamaga</i> (m-żyw)	<i>(widzę tego) łamagę</i>	<i>(widzę te) łamagi</i>

In this way, the two lexemes are distinguishable only in the singular, where the masculine variant shows the gen = acc syncretism indicating animacy and the attribute appears in the required case, which permits the distinction of genders. Note that the whole class of epicenes does not know a single exception where the same syncretism would work in the plural, giving **widzę tych łamag*, which would be the hallmark of masculine-personal gender²⁰.

Let us now turn to the study of the sexus opposition which is common to both languages, viz. that between males and females. Here again, we have to consider two possibilities: a) this opposition can be expressed, b) one of the sexes is subsumed under the designation of the other. Moreover, this distinction has to be drawn twice, firstly on the level of the linguistic (lexical, morphological, syntactic) system and secondly on the level of the text, where existing lexical and grammatical distinctions may be neutralized. As the details of this twofold distinction have already been analysed for Polish in Weiss 1991a, we shall limit the discussion to the principal devices of sexus differentiation. To start with, there are two main possibilities of distinguishing sexes by lexical means: either *heteronymous* roots will do the job, cf. kinship terms like *г. дядя : тетя*, or one member of the opposition is morphologically *derived* from the other. For both languages, the first type is of absolutely marginal importance and non-productive; the second is to be divided into three subtypes, i.e. affixation (more precisely: suffixation²¹, compounding and conversion, the first of which is still very productive.

Compounding consists in both languages practically exclusively in the preposing of the female term *женщина* resp. *kobieta* to a noun denoting the holder of a profession or social position (cf. *женщина-космонавт*, *kobieta-poseł*, but not: **женщина-подлец*, **женщина-молодец*²², **женщина-Киевлянин* or **kobieta-świętuch*, **kobieta-kłamca*, **kobieta-odbiorca*, **kobieta-*

way refer to two male adult persons. What is of course excluded is the acc. **podlotków* since this expression denotes only girls.

¹⁹ As has been pointed out in Weiss 1991b, the same regularity explains why, unlike *dziewczę* (f), the male counterpart *chłopię* (m) is now totally obsolete. The following advertisement illustrates this point clearly: (*Szukamy dziewcząt i chłopców, którzy ukończyli 16 1/2 r. życia v celu przyuczenia do zawodu...* (quoted after Nalibow : 110).

²⁰ It remains to be discussed if innovations like the nominative *ci kalecy* and the new genitives of the type *tych wiercipietów*, both propagated in Buttler et al. 1973, attest already to the transition of the corresponding nouns to the masculine-personal gender. Since however the decisive criterion for recognizing this gender is generally considered to be the acc = gen syncretism, these forms are inconclusive. Note, moreover, that unlike the nominative, in which agreement is involved (cf. *ci mizerni kalecy*), considering the bare genitive ending *-ów* decisive would contradict our understanding of genders as agreement classes.

²¹ There is one evident counterexample in Russian, viz. the prefixed *подруга* (f) from *друг* (m). However, there remains to be examined if these two nouns form a real semantic couple whose members differ only with respect to sex; below will be provided some counterevidence (cf. ex. 6).

²² But note "*Молодец-женщина!*", quoted by Bogusławski 1954b: 121 from Tolstoj.

Gdańszczanin). Due to the overt markedness of the female sex, it is not very frequent (many speakers will consider it condescending), and the most appropriate context for its use is probably the designation of the first female representative of the category in question, cf. *первая женщина-летчик*.

C o n v e r s i o n, on the other hand, consists in an operation which brings about “a meaning-conveying change occurring in the syntactics of a morph”, as Mel’čuk 1982: 102 ff. states. For our purpose, this means two things: either a change of the inflectional paradigm and agreement pattern or a mere change of the latter. The first type has to be subdivided in two subtypes: either both masculine and feminine lexemes have their own set of declension markers (endings, alternations, accentual properties), or the feminine remains indeclinable. The former device occurs practically never in primary nouns²³, but Polish has several couples of suffixed pairs of expressive nouns such as *modniś : modnisia*, *laluś : lalusia* or *kłamczuch : kłamczucha* (Russian prefers in these cases genuine epicenes, where only gender, but not declension varies). Beside this, conversion is in both languages restricted to substantivized adjectives, cf. *дежурный : дежурная*, *chrzestny : chrestna* and even in this domain not fully productive, cf. the unpaired *ученый, заведующий, моторный* etc; the latter device occurs in surnames, where female reference triggers the loss of declension in both Russian and Polish and in many occupation names in Polish (for details see below), moreover in those not very numerous Polish “expressive” epicenes which distinguish masculine and feminine plural endings like *wiercipiętów (gen.) – wiercipięt*. Moreover, if we decide on the billexematic treatment of epicenes, we will have to consider all Russian and Polish epicenes as pairs of lexemes which are related by conversion, since, regardless of the type the epicene belongs to, some change of agreement patterns will always be involved.

Anyhow, it is **s u f f i x a t i o n** which carries the main burden of lexical sexus distinction in both languages. And it is here where the principal divergences between Polish and Russian come to light. But let us first state what is common for both of them. As for the direction of the derivation, from a morphological point of view there are three possibilities: either the feminine is derived from the male term as in r. *преподаватель- → преподаватель-ниц-*, or the opposite holds as in *вдов-ец ← вдов-*, or neither direction seems evident as in *продав-ец ↔ продав-щиц*²⁴, in which case we may treat both members of the opposition as coderivatives from the same base (*продавать*). Not surprisingly, the second possibility is for both languages absolutely marginal; besides r. *вдовец* and its Polish equivalent *wdowiec*, one may also note *дурак*, but these seem to be the only clear examples for masculine anthroponyms derived from feminine ones²⁵. As for the remaining two possibilities, it is difficult to define their relative weight, given the lack of any pertaining figures for both languages. Nevertheless, one may risk the statement that the first one, i.e. the derivation of the feminine member from the masculine one, is dominant in both Russian and Polish; this conclusion is based e.g. upon the fact that the most universal feminine suffix in the two languages, i.e. *-k-*, serves mainly, though not exclusively, to form nouns of this type, cf. the numerous Polish names of agents in *-acz-k-a*, *-ark-a*, *ist-k-a*, *-ciel-k-a* or their Russian counterparts in *-ич-k-a*, *-ач-k-a*, *-ит-k-a*, *-ист-k-a*, *-тяй-k-a*, *-ант-k-a*²⁶, not to mention those formations where there is no suffixed masculine equivalent (e.g.

²³ It may be noted that among the few pairs of primary nouns one finds an interesting semantic correspondance: r. *супруг : супруга* equals p. *małzonek : małzonka*.

²⁴ At least if we take into account only the most simple criterion, viz. the number of morphs involved. Of course, this category ceases to exist if we accept semantical markedness as decisive, since in this case all feminatives would be derived from their masculine counterparts.

²⁵ Things change if, instead of the strictly synchronic understanding of derivation chosen here, one interprets “derived” as “secondary from a diachronical point of view”: according to this view, p. *pielęgniarka* for example is seen as being derived from *pielęgniarka*, (though with semantic modifications) and so does r. *дояр* from *доярка*.

²⁶ Note however the also quite frequent pairs in *-ец : -ка* which belong to the second type. Still different is the case of the ethnonyms in *-ан-ин : -ан-ка*: since the singulative suffix *-ин* disappears in the plural, these pairs belong in the singular to the second, in the plural to the first type.

соседка, пионерка, внучка etc.). This reminds one of the compounded type *женщина-космонавт, kobieta-poseł*, where the feminine member is also the formally marked one.

What is more significant for our purpose are the gaps existing in the respective systems of suffixal sexus distinctions. For both Russian and Polish the following common features may be noted:

a) The overwhelming majority of these gaps occurs in the domain of feminatives, the few counter-examples without masculine equivalent being restricted to traditional female professions and roles such as *р. ня́нка, prostytutka, sprzątaczkа, pokojówka, praczkа, г. маникю́рша, секретарша, няня*. Whereas the latter nouns never refer to male persons, the masculine non-paired terms may in principle denote females as well.

b) The gaps never concern ethnonyms, i.e. designations of the origin or actual location of their referents, and seldom affect designations of the bearers of physical or psychic properties (cf. the non-paired examples *молодец, подлец, клякса, глюпек*). Their classical domain are designations of professions, social positions and relations (including family relationship, cf. surnames) and roles (examples will be presented below).

c) In this domain an additional factor is involved: the higher the social prestige of the role or profession in question, the more likely is the lack of a feminine derivation, cf. such famous pairs as *тракторист : трактористка*, but: *славист : *славистка* (Comrie / Stone 1978: 161).

d) Besides semantics, a stylistical factor is also at work: as has been pointed out by Rothstein 1980: 80, between absolute non-pairedness and undisputable pairedness there exists a whole continuum of intermediate cases where the feminine noun is more or less marked as “expressive” (joking, ironical, pejorative, vulgar etc.) and sounds colloquial or even sub-standard. In other words: the more official and formal the register, the more likely the masculinization of female referents²⁷.

e) An obstacle of minor importance may be constituted by the morphology of the (masculine) derivational base; e.g. compounds with *-вед, -вод, -фил, -писец* etc. or stump compounds like *военврач, военкор, политрук, парторг, управдом* (if the masculine member is already suffixed, this obstacle disappears, cf. *комсомол-ец : комсомол-ка*) as well as simple abbreviations of the type *зав, зам, спец* do not allow feminine derivations in Russian. Of lesser force are restrictions to be found with certain suffixes, cf. nouns of agents with *-log* in both languages²⁸ or *-ец* in Russian, e.g. *лжец : ∅* (but *лгун : лгунья!*) and *-са* in Polish, cf. *клякса : ∅, kierowca : ∅* etc.

To complicate things still further, in spontaneous use one may find ephemeral feminatives which are lacking in normative dictionaries and grammars²⁹.

Where then lie the differences between Polish and Russian? First, it should be emphasized that the empirical data which the following observations are based upon are very unequal: whereas for Russian statistic analyses of current usage (Graudina e.a. 1976) and of social acceptance of particular variants are available (cf. the large sociolinguistic surveys, the results of which are presented in Panov 1968, Mučnik 1973, Krysin 1974 and Kitajgorodskaja 1976), we lack for Polish any comparable data. Notwithstanding this regrettable deficiency, the major tendencies can be detected rather easily. To begin with, derivational gaps of the type discussed are, as has been noted already by Bogusławski 1954b: 124, obviously much more characteristic for Russian than for Polish. The following list of

²⁷ In particular, this holds for address: the appropriate form is *товарищ кассир*, not *товарищ кассирша*, despite some counterevidence in colloquial speech (cf. Protčenko 1984: 166).

²⁸ Note the existence of substandard feminatives (cf. c) such as *г. биологиня, филологичка, р. filolożka* etc.

²⁹ For authentic Polish examples such as *naukowczyni* or *крукычка* cf. Dalewska-Greń 1989: 215 f. As for Russian, Graudina e.a. 1976: 108 cites even *ученая*; additional authentic examples in *-ша* (e.g., *богатырша, председательша*) are quoted by Protčenko 1984: 164-177.

examples, collected at random³⁰, may illustrate this point (only stylistically neutral feminatives are taken into account):

товарищ	:	∅	towarzysz	:	towarzyszka
коллега	:	∅	kolega	:	koleżanka
автор	:	∅	autor	:	autorka
врач	:	∅	lekarz	:	lekarka
работник	:	∅	pracownik	:	pracownic(zk)a
чиновник	:	∅	urzędnik	:	urzędniczka
ученый	:	∅	uczony	:	uczona
			[but: naukowiec	:	∅]
борец	:	∅	bojownik	:	bojownicza
передовик	:	∅	przodowiec	:	przodownic(zk)a
пролетарий	:	∅	proletariusz	:	proletariuszka
пилот	:	∅	pilot	:	pilotka
лектор	:	∅	lektor	:	lektorka
славист	:	∅	ślawista	:	ślawistka
юрист	:	∅	prawnik	:	prawniczka
адвокат	:	∅	adwokat	:	adwokatka
посол	:	∅	poseł	:	posłanka
член	:	∅	członek	:	członkini

To these may be added other examples where the Polish feminative is already colloquial, whereas its Russian equivalent is totally absent; this category includes surnames of non-adjectival origin (i.e., others than those in *-ов*, *-ин*, *-ский/-цкий* resp. *-ski/-cki*):

судья	:	∅	sędzia	:	sędzina
прокурор	:	∅	prokurator	:	prokuratorka
Зализняк	:	∅	Nowak	:	Nowakowa
Баран	:	∅	Baran	:	Baranowa

Given the lack of quantitative evidence, this confrontation may appear to be rather impressionistic; it should however be noted that for the time being only two counterexamples have been found:

шпион	:	шпионка	szpieg	:	∅
получатель	:	получательница	odbiorca	:	∅

The whole picture is all the more striking as some of the Polish feminatives turn out to have been coined or revitalized in recent times, e.g. *posłanka*³¹ and *członkini*. In Russian a similar wave of innovations could be observed in the twenties, where according to Janko-Trinickaja 1966: 180f even such occupation names as *члениха* or *слесариха* could be found, but this trend soon ceased and the examples quoted disappeared; since then, the scope of the formation of new feminatives has obviously been restricted to designations of sportswomen like *пловчиха* or bearers of blue collar professions like *фрезеровщица*.

³⁰ The most comprehensive lists of non-paired Polish anthroponyms are provided by Klemensiewicz 1957 and Maczyński 1981; as for lacking feminatives in Russian, see for example Graudina e.a. 1976: 98 f.

³¹ Obrebska-Jabłońska 1949: 1 reports that the discussion about the correct expression for this function provoked excited debates, till eventually the official term became *kobieta-poseł*. Bogusławski 1954b: 126 also indicates that *posłanka*, which used to be very frequent, is being supplanted by *poseł*. Therefore the revalorization of *posłanka* must date from a more recent period.

Let us now have a look at the respective inventories of suffixes. Russian has slightly more than a dozen feminine suffixes (-к-, -иц-, -ниц-, -щиц-, -их-, -ш-, -ын', -ис-, -есс-, -ичк-, -янк- [as in *беглянка*], -овк- [*воровка*], -ь [*бегунья*], -н- [*Владимировна*], Polish not many less (-к-, -уп-, -іс-, -ніс-, -ніцк-, -анк-, -ов- [*кравцова*], -ін-, -бвк-, -арк- [*więźniarka*], -aczk- [*flisaczka*], -ynk- [*Greczynka*], -n- [*druhna*]). Some of these suffixes are in a systematic way polysemic, since they can also denote a) female animals (r. -их-, -иц-, p. -іс-) or b) wives of the bearers of the surname or profession denoted by the masculine pendant (r. -ш- and -их- as in *генеральша*, *портниха*, p. -ов- or -ін- as in *aptekarzowa*, *sędzina*); this latter use is now more or less obsolete³². Other types of polysemy involve reference to inanimate entities (e.g. machines or articles of clothing) and occur rather incidentally.

What seems more remarkable is the fact that out of the Russian suffixes three are borrowings: -ис- and -есс- still betray their French origin, and -ш- goes, as has been shown by Bogusławski 1954a: 63f, back to Low German -sche. Not surprisingly, these borrowed suffixes are mostly, though not exclusively, combined with borrowed stems, cf. *актриса*, *поетесса*, *бухгалтерша*; the most assimilated of the three in this respect is -ш-, which appears e.g. also in *великанша*, *опекунша*. On the contrary, all Polish feminine suffixes are vernacular. Moreover, not less than five of the Russian suffixes (i.e., about one third) are inherently marked stylistically: besides the three above mentioned borrowings, this holds also for -их- and -ичк-. Note that if -ис- and -есс- tend to express positive emotions, whereas -их-, -ичк- and -ш- convey rather negative feelings, this polarization is by no means absolute, since a noun like *критикесса* may sound ironical, whereas nouns in -ша sometimes sound more or less neutral³³; besides this, one observes a gradation of depreciatory expressiveness between -ш- and -их-, cf. *малярша* < *маляриха*³⁴. On the other hand, none of the Polish suffixes is in itself "expressive", and only one of them tends to be combined exclusively with roots with pejorative meaning, namely -іса (cf. *diablica*, *wampirzyca*, *karlica*, *blaźnica*) and may thus sometimes take itself a depreciatory connotation (*aktorzyca*). From all this we may conclude that the stock of Russian feminine suffixes is in neutral and official speech more limited than the Polish one; together with the greater morphological restrictions (compounded and / or abbreviated stems, cf. e) above), this fact contributes to the greater tendency towards non-pairedness observed for Russian.

At this point, another interesting divergence should be noted: Russian expressive word formation plays here a similar role as Polish expressive inflection, cf. the remarks made above on the "kategoria deprecjatywna". These two devices are by no means equal, though: note that a noun like r. *врачиха* sounds pejorative throughout the whole declension pattern, whereas p. *lotry*, *Szajblery* represents just one pejorative word form. But what is still more striking: while the Russian device pertains to female referents, the Polish one denotes, on the contrary, males.

The picture drawn so far would be incomplete if we did not take into account the c o m - p e n s a t o r y t e c h n i q u e s which allow the partial reestablishment of reference to women. Contrary to the trend towards masculinization, which, as has been shown, is deeply rooted in official language, this opposite trend originates in colloquial language or (for Russian) even in *prostorie* (this reminds one of the stylistical markedness of certain Russian feminine suffixes such as -иха or -ичка). They are basically twofold, since they are realized either by inflectional or syntactic means. As both techniques were in some detail illustrated for Polish in Weiss 1991a: 246-253 and the Russian facts are well known from the pertaining literature, we may limit the discussion to the main differences between the two languages.

³² It is still frequent in Polish colloquial speech, though only in surnames, no longer in examples like *aptekarzowa*, *profesorowa*.

³³ Cf. the acceptance ratings of *лифтерша* and *билетерша* quoted in Krysin 1974: 287.

³⁴ This may be due to the fact that when functioning as denotations of married women, these suffixes were distributed complementarily: nouns in -ша were reserved for women belonging to higher, nouns in -иха to those of lower social rank.

Paradoxically enough, inflectional compensation consists mainly in the loss of declension when the noun refers to females. This phenomenon is more advanced in Polish than in Russian: whereas both languages treat surnames with female reference, but without feminine suffixes as indeclinable (cf. r. *Малевич, Зализняк, Горбун*; in Polish official speech also: *Rodowicz, Nowak, Kowal*), only in Polish occupation names such as *doktor, inżynier, minister* etc. become indeclinable when applied to women. Combined with surnames, they thus may function as a kind of title. The disadvantage of this solution is that it functions only in the singular: without any other indication of sex, examples like *?spotkałem profesora* will not be interpreted as referring to more than one woman. It goes without saying that this makes quantification impossible, cf. **pięć doktorów*³⁵. Russian, on the contrary, knows only one title where reference to women regularly triggers indeclinability, namely *товарищ*³⁶. This result is surprising, since in general non-declension is more widespread in Russian: one may remember that borrowings like *кино, пальто, метро, радио*, which could in principle be treated as usual neuters like *лето*, are inflected only in *prostoriecie*, whereas their Polish counterparts show normal inflection (cf. *w metrze, do kina, w radiu* etc.); the same holds e.g. for place-names as *Иваново*³⁷. A possible explanation for this riddle seems to be that the tendency of reestablishing female reference, i.e. of compensating word-formation gaps by other means, is stronger in Polish than in Russian and manifests itself not only syntactically, but also through inflectional distinctions. This last observation is confirmed by the existence of such pairs of case endings as in *kalecy : kaleki* or *wiercipięt : wiercipiętów*, a phenomenon totally unknown in Russian epicenes; remember also the opposition of depreciatory and neutral variants within the masculine-personal gender.

S y n t a c t i c compensatory devices are more firmly established than inflectional ones. If the sex of the referent is not indicated by the head of the respective NP, it may still be ascertained from a proper name or a title belonging to the same NP, provided that this element distinguishes sex (cf. our discussion of non-paired surnames or r. *товарищ*). Due to its relative universality, p. *Pan, Pani, Państwo* are in this respect most convenient (Russian has no comparable equivalent), but being used primarily in polite address, they still require a special, i.e. non-familiar relationship between their referent and the speaker and/or addressee. Apart such substantival additions, the sex of the referent may reveal itself in other, more remote word-forms capable of expressing gender agreement. Let us therefore return to our previous discussion on epicenes. One should keep in mind that one out of the three types distinguished by Iomdin 1980 for Russian has an exact counterpart in Polish, namely that which allows the choice between masculine and feminine agreement for male referents, but only feminine agreement for female referents; this type is attested by numerous nouns characterizing the bearer of some physical or psychological property (e.g. *тупица, забулдыга, балда; łamaga, fajtlara, fujara* etc.). It should however be noted that the agreement option for males exists only in predicates, appositions and attributes; with relative and personal pronouns, semantic agreement prevails, as has been shown in Weiss 1991a: 252. This result fits well into Corbett's Agreement Hierarchy (see

³⁵ It may be noted that a similar restriction affects reference to males by the "depreciatory" nominative plural, cf. **dwa doktory, *trzy robotniki* (Saloni 1988: 162). This restriction is however of lesser importance since numbers higher than 4 proscribe the use of the nominative in the quantified nouns.

³⁶ Normative works still consider this use colloquial, cf. Graudina e.a. 1976: 98. According to Comrie e.a. 1978: 85, other titles such as *профессор* may occasionally also show non-declension in spontaneous speech, which would mean that Russian usage would be closer to the Polish one.

³⁷ For fluctuation between declension and non-declension in vernacular personal names see Comrie e.a. 1978: 85f; for other cases, e.g. non-declension of the first members of compounds like *диван-кровать*, see also Graudina e.a. 1976. Of course, there may be cited counterexamples which are indeclinable in Polish, but not in Russian: viz borrowings from Latin like *album, muzeum*, which lack inflection in the singular, or foreign place-names of lesser importance like *Bonn, Mannheim* etc. Nevertheless, these facts do not significantly alter the general picture, according to which Russian favours indeclinability more than Polish.

below). As for the type *сирота* or *коллега*, which requires a one-to-one correspondance between sexus and gender, the existence of a Polish equivalent seems doubtful for common nouns (p. *sierota* behaves like *łamaga*), but is beyond any doubt for surnames, cf. *Rodowicz, Nowak, Kowal*. For Russian we may add short forms of first names such as *Валя, Женя* which are derived from male or female full forms (cf. *Женя* from *Евгений* or *Евгения*) or *Саша* and their diminutives like *Валек, Валик* or *Шура*. Finally, there remains the third type consisting almost exclusively of former masculine nouns which in both languages have become epicenes and may be illustrated by r. *врач, по-сол, министр* or p. *dyrektor, minister, mecenas*. Here we have to distinguish between colloquial usage and recommended norm for Russian, but not for Polish. The agreement pattern of the latter language corresponds roughly to that of Russian spontaneous speech in that feminine agreement is optional with female referents, but occurs in both predicates and attributes, cf. *Наша экскурсовод опоздала, Nasza redaktor zachorowała*. In cases like *очень хорошая зубной врач*, noted in Crockett 1976: 95, the gender splitting is caused by the semantic difference between the actual description *хорошая* and the permanent feature *зубной* which is part of the head noun. Russian codified norm however requires the attribute to be masculine, which leads to agreement splitting within the same sentence, cf. *Наш экскурсовод опоздала*. Note that this splitting fits well to the fact that in the above-mentioned sociolinguistic surveys acceptance of feminine agreement rates significantly higher in predicates than in attributes, regardless of age, education and sex of the informants (cf. Corbett 1983: 31-39). For Polish, no such agreement splitting is attested for actual use of epicenes³⁸, although it may well occur with depreciatory and neutral variants of the masculine-personal plural. But there is another difference between the two languages which weighs even more: in Russian, feminine agreement is no longer possible in oblique cases, because it would lead to the clash of “morphological genders” as in **нашей новой редактора* and the like³⁹. Therefore, Russian epicenes of this type are in reality rather semi-epicenes, and it becomes understandable why in colloquial speech sexus is often marked by an immediately following personal pronoun, cf. *Наш врач, она переехала*. On the contrary, Polish knows no such restrictions, which seems perfectly comprehensible: as we have seen, epicenes of this type with female reference become indeclinable, which gives NPs such as *naszej nowej redaktor (Wiśniewskiej)*, nowadays fully acceptable. In this way, the Polish agreement pattern for this third type, i.e. the former masculines, looks much more consistent, since it does not require special treatment for oblique cases and for attributes. In other words: reference to female sex is realized more systematically in Polish, since this language has at its disposal full-fledged compensatory devices (non-declension + agreement) which allow the recovery of the information lost by word-formation deficiency.

One point deserves however more attention: is every masculine non-paired anthroponym subject to “epicenization”, i.e. to one of the compensatory devices just described? Curiously enough, the already enormous literature on our topic most often does not contain any clear indication of this problem. Yet it is easy to find candidates which resist the trend towards epicenization. First of all, one should mention masculine nouns denoting bearers of physical or mental properties, inclinations etc. such as r. *глупец, мудрец, молодец, лжец, подлец* or p. *głupiek, ćwok, kurdupel, brudas, ochlapus, kłatca* etc. But there are others as well which cannot be classified this way, cf. r. *борец, вождь, враг, водитель* (on the contrary, *шофер* has become an epicene) and their p. synonyms *wódz, wróg, kierowca*, moreover *naukowiec, odbiorca, szpieg* etc. Of course it would be interesting to know which language has more such masculine “hardliners” and which one is more inclined to

³⁸ This does not mean that there is no such gradation of acceptance to be observed in Polish. As has been pointed out in Weiss 1991a: 253, some masculine occupation names may gradually change into epicenes: combined with a female surname, they may take feminine predicates, but still allow only masculine attributs, cf. *Nasz kierowca / motorniczyk Otwińska zachorowała*, but: **Nasza kierowca Otwińska...*

³⁹ With the exception of *староста* (cf. footnote 12), where due the different declension class no clash results, cf. *нашей новой старосты*.

compensation. Unfortunately we do not have any pertaining data for either of the languages in question. It should however be added that absolute figures in this domain seem to be somehow illusory, if not misleading, since the process of epicenization is still going on. That is to say, we are dealing with an open list. The case of r. *АНГЕЛ* may illustrate this, for which the following authentic use will be quoted:

- (3) Б (перебивая) да, я тебе купила чистой аскорбинки. Такой пакет.
А (одновременно с последними словами Б.) ой, какая ты *ангел*.

Moreover, individual judgments about the acceptability of feminine agreement of such new candidates may differ: cf. p. *świadek*, which according to Buttler et al. 1973: 111, but not to Maćzyński 1981: 239, is an epicene. And finally, it has already been suggested that becoming an epicene may be a gradual process⁴⁰, which would make absolute quantification of this class even more dubious. In this connection one also has to verify where within this transition to epicene status the loss of declension in Polish is to be situated. To take the example just quoted: if *Świadek Bagińska zeznała...* is fully acceptable, the same may not be true of *?Dzwoniłam do naszej świadek Bagińskiej*, although *dzwoniłam do świadek Bagińskiej* seems correct; this would imply that loss of declension occupies an intermediate position between the rise of feminine agreement in predicates and that in attributes.

In this way, what we need are no less than three different numerical (approximative, not absolute) comparisons: one for the non-paired anthroponyms in each language, one for the epicenes and one for those remaining non-paired nouns where no compensation occurs. Moreover, non-pairedness would have to be calculated separately for masculine and feminine nouns and for different (at least official and colloquial) styles and the count of epicenes would have to be split up according to the three agreement classes. It seems evident that such an ambitious aim could be realized only by means of one or several lengthy monographs. What however can be reached at for the moment is a relative quantification of the already established epicenes in both languages. As for epicenes of the first two types (*обжора* and *сирота*), Iomdin 1990: 82 has found almost 400 examples in Zaliznjak 1977, Vasčenko 1984: 60 gives a similar figure (385), but adds 3378 first names (cf. *Валя, Саша*). The corresponding figure for Polish cannot but be much smaller, since here the first names are completely lacking, and among the common nouns there are no really productive suffixed epicenes except those in *-ina* (cf. *adwokacina, reporterzyna*), whereas colloquial Russian has about a dozen productive suffixes which are all bound to the *a*-declension class, but not to a particular gender and tend to form epicenes, cf. *-яг-, -уг-, -ёх- -уш-, -ушк-, -ишк-* etc.⁴¹. Once again, the greater role of inflectional distinctions in Polish makes itself felt: remember such pairs of expressive anthroponyms with identical suffix as *modniś : modnisia, laluś : lalusia* or *kłamczuch : kłamczucha*.

And finally the former masculines (type *врач*): since the number of masculine non-paired occupation names in Russian is obviously by far larger than the corresponding number for Polish (see our little survey on p. 11), it would be surprising if this proportion were inverted for those which have become epicenes. In fact, the list given by Graudina e.a. 1976: 98 ff., which of course is by no means exhaustive, contains already 394 items; one would hardly find an equal figure of Polish counterparts. On the whole one may thus conclude that the number of epicenes in Russian surmounts by far that of Polish epicenes. This seems to contradict our observation that the compensatory devices operate more radically in Polish than in Russian, but let us remember that it is the greater number of non-paired lexemes in Russian which is responsible for this seeming paradox.

⁴⁰ See footnote 36. By the way, ex. 3 represents probably the first stage of epicenization: exclamations of the type *Какая (X) Y* turn out to be particularly favorable for the epicenization of *Y* in contemporary Russian.

⁴¹ Partly they inherit their gender from their derivational base, but cf. *молодец (m) : молодчага* (epic.) or *вор (m) : ворюга* (epic.)

names of holders of professions), sexual homogeneity or mixedness (in the plural), referential status (non-referential use as in predicates, appositions, generic, non-specific and attributive [Donellan's term] NPs favours masculinization), exclusively female characteristics of the referent and style (formal vs. colloquial speech). As the influence of all these factors except the last one has already been analysed in detail in Weiss 1991b: 254-259 for Polish and the algorithm offered there in order to grasp these regularities (ibid.: 256) works also for Russian, nothing will be said on this topic in the present study. However, an additional remark on the stylistical factor is required. Throughout this paper it has been pointed out that official styles are prone to masculinization, whereas colloquial use behaves in a more egalitarian way. In Russian official register sometimes overrules the other factors mentioned. Even in spoken language, this may lead to sentences where a masculine noun is used in a definite description referring to a woman, cf. the following examples, quoted from Zaxarova 1982:

- (4) – а где ваша..?
– (перебивает) *Лаборант* вышел... А вот она идет.
- (5) – Боюсь, что ничего не получится. Самый основной наш *вдохновитель* и *руководитель* будет в декретном отпуске.

The second of these examples is all the more striking as here not only the referential use, but also the exclusive female characteristic *в декретном отпуске* make us expect the feminine variant *руководительница*. Note that the coordination with the non-paired noun *вдохновитель* would be no obstacle, since masculine and feminine nouns with the same referent may freely occur in the same sentence even then when there exist feminine variants of both terms, cf.

- (6) *Женщина может быть другом* только в такой последовательности: сначала *приятель*, потом *любовница*, а потом уже *друг*.

There is no need to explain why the feminine *любовница* appears here, but one wonders why the masculine *приятель* instead of the feminine equivalent has been chosen – perhaps because of the parallel to *друг* whose replacement by *подруга* would produce a semantic change. Be that as it may, we do not know of any comparable Polish examples.

Let us summarize the main results of this study. On the whole, one has every right to state that the trend towards *m a s c u l i n i z a t i o n* of female referents is stronger in Russian than in Polish. This may be deduced from the greater amount of non-paired masculine names of persons (in particular of holders of professions, roles, social positions and the like), the greater readiness to textual neutralisations of existing lexical oppositions, the replacement of former neuter designations of young beings by masculines and, last but not least, the reference to women by masculine diminutives and hypocoristics (the last two aspects have not been treated here, but in Weiss 1991b). On the other hand, *e p i c e n i z a t i o n* and hereby the partial reestablishment of female reference is also more widespread in Russian as in Polish. How can we resolve this contradiction? First, it should be kept in mind that the two tendencies originate in different linguistic domains and, as the results of the surveys suggest, even in different social strata: masculinization stands for official, elaborated language and is favoured by educated people, epicenization (including both expressive and non-expressive kinds, i.e. the types *молдчага* and *врач*) is typical for spontaneous colloquial speech and finds more support by industrial workers, clerks and in general by people where the influence of schooling is less significant. The present state of affairs, especially as far as the type *врач* is concerned, may thus be considered a compromise between these two opposed evolutionary forces. Second, since the actual number of non-paired masculine nouns is higher in Russian than in Polish, the number of potential candidates for epicenization is, as has already been noted, also automatically higher. And finally, where epicenization occurs in Polish, it operates much more consistently than in Russian (remember the lack of gender switching of the type **nasz redaktor powiedziała*, contrary to r. *наш редактор сказала*, and the possible oblique case as in *naszej redaktor* contrary to the inadmissible r. counterpart

*нашей редактора). Therefore, the conclusion that masculinization is more typical for Russian than for Polish remains valid.

A final word may be said about the relation between the different formal markers of sexus distinctions. Whereas former stages of language development were characterized by a close interaction of word formation, inflection and grammatical gender, the only exception being expressive nouns in -a like *p. włóczęga* or *r. бродяга*, the present evolution points in the opposite direction, since we observe an increasing dissociation of these three devices. To illustrate this: in the pair *преподаватель: преподавательница* sexus is distinguished by gender, suffixes and declension patterns, whereas in the pair *профессор (m) : профессор (f)* only gender varies. As the case of epicenes shows, the minimal contrast remaining after the loss of other markers is always that of masculine and feminine gender. Yet, this final stage of development is reached only in the case of expressive epicenes in -a, whereas the non-expressive type *врач* behaves differently in the two languages: while both dissociate gender and suffixation, Polish uses the loss of declension as additional (inflectional) marker of feminines, and Russian is, due to its clinging to the original declension pattern, forced to tolerate a half-baked solution (no expression of female reference in the oblique cases). Thus we obtain a remarkable asymmetry shared by both languages: the *a*-declension is traditionally less tightly bound to gender, since besides feminines it always included masculines and epicenes; on the contrary, the ancient *-o/jo*-declension is still fixed to masculine gender, so that such nouns accept feminine agreement only after having become indeclinable (cf. also surnames like *Малевич / Malewicz* and Russian acronyms like *ЖЕК*). The fact that Polish in this respect represents a more advanced stage of development seems to be due to a greater general preference to inflectional devices (remember such pairs of case endings as *wiercipięt : wiercipiętów* and pairs of lexemes like *modniś : modnia*), which however in the case of the type *redaktor* leads to the somewhat paradoxical, but obviously inevitable ultimate loss of inflection.

BIBLIOGRAPHY

- Apresjan, Ju.D. 1983: О структуре значений языковых единиц. W: *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Pod red. T.Dobrzyńskiej i E.Janus. Wrocław-Warszawa: 313-339.
- Bogusławski, A. 1954a: Uwagi o sufiksie -s- w języku rosyjskim. W: *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego* 2: 60-66.
- Bogusławski, A. 1954b: O oznaczaniu kobiet nazwami męskimi w języku rosyjskim. W: *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego* 4: 105-128.
- Butler, D., Kurkowska, H., Satkiewicz, H. 1973: *Kultura języka polskiego*. Warszawa.
- Comrie, B., Stone, G. 1978: *The Russian Language since the Revolution*. Oxford.
- Corbett, G.C. 1983: Hierarchies, Targets and Controllers. *Agreement Patterns in Slavic*. London- Canberra.
- Corbett, G.C. 1988: Gender in Slavonic from the Standpoint of a General Typology of Gender Systems. In: *Slavonic and Eastern European Review* 66: 1-20.
- Crockett, D.B. 1976: *Agreement in Contemporary Standard Russian*. Cambridge/Mass.
- Dalewska-Greń, H. 1989: Rola liczebników w określaniu rodzaju gramatycznego rzeczownika w języku polskim, serbsko-chorwackim, słoweńskim i macedońskim. W: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 26: 133-45.
- Dalewska-Greń, H. 1990: Nazwy osobowe rodzaju męskiego – problemy łączliwości i referencji. W: *Poradnik Językowy* 4: 210-220.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego 1984: *Morfologia* (pod red. R. Grzegorzczukowej e.a.). Warszawa.
- Graudina, L.K., Ickovič, V.A., Katlinskaja, A.P. 1976: *Грамматическая правильность русской речи. Опыт частотно-стилистического словаря вариантов*. Москва.
- Iomdin, L.L. 1980: О русских существительных так называемого общего рода. В: *Известия АН СССР, сер. лит. и яз.* 39: 456-46л.
- Iomdin, L.L. 1990: *Автоматическая обработка текста на естественном языке: модель согласования*. Москва.

- Janko-Trinickaja, N.A. 1966: Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода. В: Развитие словообразования современного русского языка. Под ред. Е.А. Земской и Д. Н. Шмелева. Москва : 167-210.
- Kitajgorodskaja, M.V. 1976: Вариативность в выражении рода существительного при обозначении женщин по профессии. В: Социально-лингвистические исследования (под ред. Л.И.Крысина и Д.Н.Шмелева), Москва: 144-155.
- Klemensiewicz, Z. 1957: Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki. W: *Język Polski* 37: 101-119.
- Kopeliovic, A.D. 1977: К вопросу о кодификации имен существительных общего рода. В: Грамматика и норма, Москва: 178-192.
- Krysin, L.N. (red.) 1974: Русский язык по данным массового обследования. Опыт социально-лингвистического изучения. Москва.
- Lakoff, G. 1987: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago-London.
- Mańczyński, J. 1981: Opozycje semantyczne rzeczowników oznaczających osoby we współczesnym języku polskim. W: *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia ling.* 2: 233-242.
- Mańczak, W. 1956: Ile rodzajów jest w języku polskim? W: *Język Polski* 36: 116-121.
- Mel'čuk, I.A. 1982: *Towards a Language of Linguistics. A System of Formal Notions for Theoretical Linguistics*. München.
- Mučník, I.P. 1971: Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. Москва.
- Nalibow, K.L. 1973: *Genus Versus Sexus. Professional Titles, Working Titles and Surnames for Women in Contemporary Standard Polish*. Bern-Frankfurt / M.
- Obrebska-Jabłońska, A. 1949: O żeńskich formach tytułów i nazw zawodowych. W: *Poradnik Językowy* : 1-4.
- Panov, M.V. (red.) 1968: Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. Москва.
- Piernikarski, C. 1989: Uwagi o różnorodności i wielopoziomowości rodzaju gramatycznego. W: *Poradnik Językowy* : 221-228.
- Preyzer, M. 1986: Rodzaj w języku polskim. W: *Prace Filologiczne* 33: 221-228.
- Protcenko, I.F. 1984: Русский язык: проблемы изучения и развития. Москва.
- Rothstein, R.A. 1976: Uwagi o rodzaju gramatycznym i cechach semantycznych wyrazów. W: *Język Polski* LVI: 241-253.
- Rothstein, R.A. 1980: Gender and Reference in Polish and Russian. In: *Morphosyntax in Slavic* (ed. C.Chvany, R.Brecht), Columbus/Ohio: 79-97.
- Saloni, Z. 1976: Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim. W: *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim*, Wrocław-Warszawa: 43-106.
- Saloni, Z. 1988: O tzw. formach nieosobowych rzeczowników męskoosobowych we współczesnej polszczyźnie. W: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 41: 155-166.
- SRJa 1981: Словарь русского языка в четырех томах. Изд. второе, испр. и дополн. Гл. ред. А.П.Евгеньева. Москва.
- Vasčenko, V. 1984: Грамматическая категория общего рода в русском языке. В: *Вопросы языкознания* 5: 60-68.
- Weiss, D. 1988: Kurica ne ptica, (a) baba ne človek, in: *Slavistische Linguistik 1987. Referate des XIII. Konstanzer Slavistischen Arbeitstreffens, Tübingen 22.-25.9.1987* (Hrsg. Jochen Raecke), München: 413-443.
- Weiss, D. 1991a: Structures sexistes en polonais contemporain. In: *Analyse et synthèse dans les langues romanes et slaves. Ve colloque international de linguistique slavo-romane, Bad Homburg, 9-11 octobre 1989*. Ed. H.Stammerjohann. Tübingen.
- Weiss, D. 1991b: How many sexes are there? Reflections on natural and grammatical gender in contemporary Polish and Russian. To appear in: *Studies in Polish Inflectional Morphology and Syntax. Synchronic and diachronic problems*. Eds. R.Laskowski / G.Hentschel. [30 pp.]

- Zacharova, E.P. 1982: Особенности разговорной речи в оформлении существительных по роду. В: Вопросы стилистики. Функциональные стили русского языка и методы их изучения. Межвузовский сборник. Саратов: 159-167.
- Zaliznjak, A.A. 1967: Русское именное словоизменение. Москва.
- Zaliznjak, A.A. 1977: Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. Москва.
- Zieniukowa, J. 1981: Rodzaj męski osobowy we współczesnych językach zachodniosłowiańskich. Wrocław-Warszawa 1981.

OSTENSIVE DEFINITIONS AND VERBAL DEFINITIONS: Innate conceptual primitives and the acquisition of concepts

1. Introduction

Where do our concepts come from? According to many theorists of language and cognition, there are two kinds of concepts: one kind is acquired via direct experience of the world, that is, 'ostensively', whereas the other is acquired via language. For example, Russell (1948: 78) writes:

'Ostensive definition' may be defined as 'any process by which a person is taught to understand a word otherwise than by the use of other words'. Suppose that, knowing no French, you are shipwrecked on the coast of Normandy: you make your way into a farmhouse, you see bread on the table, and, being famished, you point at it with an inquiring gesture. If the farmer thereupon says '*pain*', you will conclude, at least provisionally, that this is the French for 'bread', and you will be confirmed in this view if the word is not repeated when you point at other kinds of eatables. You will then have learnt the meaning of the word by ostensive definition.

Having in this way introduced the concept of ostensive definition, Russell goes on to suggest that there are two different kinds of words in language: those which are normally learnt by 'ostensive definitions' and those which are learnt via other words. He exemplifies:

Most children learn the word *dog* ostensively; some learn in this way the kinds of dogs, collies, St. Bernards, spaniels, poodles, etc., while others, who have little to do with dogs, may first meet with these words in books. No child learns the word *quadruped* ostensively, still less the word *animal* in the sense in which it includes oysters and limpets. He probably learns *ant*, *bee*, and *beetle* ostensively, and perhaps *insect*, but if so he will mistakenly include spiders until corrected.

Names of substances not obviously collections of individuals, such as *milk*, *bread*, *wood*, are apt to be learnt ostensively when they denote things familiar in every-day life. (Russell 1948: 83).

In a similar vein, Burling (1970: 80), distinguishes between what he calls 'referential definitions' and 'verbal definitions':

The conclusion seems clear: any theory of meaning must provide for two essentially different ways by which we can learn and define the meaning of words. *Mother* must almost always be learned in context, while *second cousin once removed* could probably never be learned without some degree of verbal explanation. *Water* is learned in context, *hydrogendioxide*, with an explanation, and so on. Does the fact that we learn terms like *second cousin once removed* or *hydrogen dioxide* with the help of other words mean that they lack relationship to the extralinguistic environment that is characteristic of those terms that we first learn by contact with the world? I think not. Having learned the extralinguistic contexts of *mother*, another set of extralinguistic contexts for *brother*, and still a third set for possession as shown by 's, one may then learn part of the meaning of *uncle* by being told that it includes the *mother's brother*. But if the meanings of *mother*, *brother*, and 's lie in their relationship with the nonlinguistic environment, then these meanings hardly lose their extralinguistic relationship when combined as the meaning of *uncle*. *Uncle* can be defined as *mother's brother* but these words still give *uncle* an extralinguistic referent. Both logically and ontogenetically, associations between terms and observable phenomena must come first.

I would also agree that some concepts are learnt (partly) on the basis of ostension, and *bread*, *milk*, *water*, *dog* or *bee* may indeed be of this kind. Whether any concepts can be acquired purely by ostension is a problem which I will discuss shortly. First, however, it should be pointed out that the alternative set up by Russell or Burling omits the third - and perhaps the most important - source of our concepts, that is our innate conceptual apparatus, which is both 'logically and ontogenetically' prior to either verbal explanations or ostension.

It seems absolutely obvious that 'verbal explanations' must rely on words which can be learnt without such explanations. Consequently, if ostension were the only alternative to verbal explanations then all concepts would have to be acquired, ultimately, by ostension. But how can one acquire by ostension conceptual distinctions such as that between *someone* and *something*, or between *you* and *I*? Astonishingly, Russell - though not Burling - does mention *you* and *I*, as well as *after* and *before*, among those words which are learnt by ostension. But how could one possibly 'show' to a child what *you* or *I* means? Or how could one show to anyone what *someone*, as opposed to *something*, means? Of course, one could give examples of persons, and examples of things; but how could one SHOW the grounds for the respective generalisations?

I believe - with Leibniz (1903/1709) and with Bogusławski (1966) - that the primary source of human concepts lies in an innate 'alphabet of human thoughts', that is, in a stock of concepts which are prior to all experience, and to all explanation, and which - like Kant's (1946/1781) space and time - provide 'a priori forms of experience'. In fact, I believe that 'space' and 'time' (or *where* and *when*) are included in the innate set of universal human concepts which underlie our conceptualisation of experience - alongside *someone* and *something*, *you* and *I*, *this* and *the same*, *want* and *know*, *think* and *say*, and a dozen or so other concepts (see Wierzbicka 1977, 1980, and 1989 a and b).

One cannot learn by ostension or by explanation what the words *where* or *when* mean, as one cannot learn by ostension or explanation what *you* or *I*, or *someone* and *something* mean. Obviously, one cannot learn by ostension what *this* means, because there can be no ostension without a prior understanding of the meaning of *this* itself. As for verbal explanations, it was established three hundred years ago that they depend on the existence of indefinables (cf. for example Descartes 1701 or Arnauld 1662): to define some words one needs others which do not have to be defined; otherwise, definitions would involve a regressus ad infinitum. It is therefore imperative to try to establish, once and for all, which concepts are so clear to us that no explanations could make them any clearer, and thus to identify the indefinables. Having done this, or having attempted to do this, we can explore the problem of how other, more complex concepts can be acquired - whether by ostension, or by verbal explanation, or perhaps in some other way, but always on the basis of the innate and universal 'alphabet of human thoughts'.

As a starting point for the present discussion I will propose - without attempting to justify these propositions here (cf. Wierzbicka 1972, 1980, 1985) - that neither *quadruped* nor *bread* is included in the innate stock of human concepts, whereas, for example, *this*, *someone*, and *something* are.

This paper will not be concerned with concepts such as *this*, *someone*, or *something*, which are presumably innate; nor will it be concerned with concepts such as *quadruped* or *second cousin once removed*, which can be supposed to be acquired on the basis of verbal explanations. Rather, it will be devoted mainly to 'concrete concepts' such as *bread* or *water*, which can be supposed to be acquired partly on the basis of ostension. It will also include, however, some discussion of complex concepts which, though not innate, can be supposed to be acquired neither by 'ostensive definitions' nor by verbal explanations, such as, for example, *break*.

2. Names of 'natural' and 'cultural kinds'

To acquire the adult concept of *bread* children must do more than to learn the word *bread* and start using it more or less appropriately in some everyday situations: they must also 'figure out' how to extend their initial everyday use to new situations, and to new, unfamiliar, referents.

They must learn that 'bread' is something that people eat; they must also learn that it is something that people eat every day - even if they, or their own families, happen not to eat it every day; that it is something people normally eat in order not to be hungry (unlike cakes, which people normally eat for pleasure); and that people normally eat it with something else. They must also learn that - unlike noodles or rice - it is something that people eat using their hands (and not forks or spoons).

The fact that bread is made from flour or from something like flour, and that it is baked, is probably less essential than those facts mentioned above, but it probably is, nonetheless, part of the adult concept of *bread*: to understand this concept, one must know that the thing in question is made from 'something that comes from something that grows out of the ground' (and that people do something to the ground for that purpose); and also that, while one doesn't normally eat bread hot, to prepare it one does need 'heat'.

As a first approximation we can, then, explicate the concept of *bread* along the following lines:

bread
 a kind of thing that people eat
 people can eat it every day
 they eat it with their hands
 when they eat it they eat something else at the same time
 when people don't eat something for a long time
 they can feel something bad
 people eat this kind of thing because of this
 in some places, things grow out of the ground
 because people did something in these places
 because they want people to be able to eat this kind of thing
 people do some things to these things
 something happens to some parts of these things because of this
 people do something with these parts in a place
 where there is fire

This explication, incomplete and imperfect as it no doubt is, is, I believe, psychologically more real than a typical dictionary definition, such as, for example, that provided by the Shorter Oxford English Dictionary (1964): *bread* - 'an article of food prepared by moistening, kneading, and baking meal or flour, usually with the addition of yeast or leaven'; or the one provided by the Macquarie Dictionary of Australian English (1981): *bread* - 'a food made of flour or meal, milk or water, etc., made into a dough or batter, with or without yeast or the like, and baked.'

Contrary to what definitions of this kind imply, one can know what *bread* means without knowing the meaning of words such as *yeast*, *leaven*, or *batter*; but if one doesn't know that *bread* is thought of as something that people eat every day ('our daily bread'), and as something that they eat, roughly speaking, in order not to be hungry (rather than for pleasure, like cake); or that it is made from something that 'comes from something that grows out of the ground' (so that, for example, a 'meatloaf' is not a kind of bread), then they do not know what *bread* means. The knowledge encapsulated in this concept goes far beyond ostension, and in this sense 'bread' is far from a purely ostensive concept. It embodies generalisations which are usually not made explicitly, verbally, but which nonetheless CAN be made verbally, and which sometimes HAVE to be made verbally. For example, if a small child refers to a cake, or to a meatloaf as *bread*, she is likely to be corrected: this is not bread, this is cake; or: this is not bread, this is a meatloaf. Somehow or other the child must build the generalisation that things with meat in them, or sweet things that one eats for pleasure and which one doesn't spread with anything, are not *bread*. I am not saying that generalisations of this kind are fed to the child verbally, or that they are made by the child consciously, but that if they are not made at all, the concept has not been learnt.

Similarly, how can one learn the concept of *water* by mere ostension?

Water is something that one can drink, but so is milk or orange juice. Water is 'colourless', 'see-through'; but so is vodka, and various other liquids that a child is not allowed to drink. Water is

also the stuff one can go into in some places, for example, in a place called 'the sea'; and this stuff one is not allowed to drink either. Water is also the stuff one can wash oneself with; but the idea of *wash* presupposes, it seems, the knowledge of the concept *water* (One can 'wash' oneself only with water or with 'something like water'.)

Unlike the Japanese *mizu*, which has to be cold, the English *water* can be either cold or hot; but unlike the Malay *ayer* it cannot be hard: so that if it is frozen, it is no longer called *water* (Suzuki 1978). Water can come from a tap, but if it comes from the sky, it is called *rain*, not *water* (unlike the Pitjantjatjara word *kapi*, which applies also to the stuff falling sometimes 'from the sky', Goddard 1988). Nonetheless, drops of rain CAN be called *drops of water*.

What, then, IS *water*? Clearly, there is much more to this concept than what one can learn by mere ostension; and the more important components of this concept are not necessarily those that one learns first.

Interestingly, to have fully acquired the concept of *water* one doesn't have to be able to tell it apart from all other substances. If scientists tell us of some liquid: this looks like water and tastes like water, but it is not water, we do not refuse to believe them. We think of water as a particular KIND of thing, a kind which we may not always be able to recognise but which one can 'put into one's body, through the mouth' (i.e. drink it), and which one can 'see in various places not because people did something in those places' (rivers, creeks, lakes, seas, and so on). These two are perhaps the most crucial components of the (adult) everyday concept of *water*. They neither have to nor can be acquired by ostension alone. There is more to the acquisition of concepts like *bread* than what Russell's little fantasy about an Englishman 'shipwrecked on the coast of Normandy' allows for.

My conclusion is this: the meaning of a 'concrete' word like *bread* or *water* is indeed learnt 'in context', but it is built, in the child's mind, gradually, and in addition to an ostensive component it contains certain tacit knowledge which may not be verbal but which must be verbalisable (if it were not verbalisable it could not be shared with other people). The Japanese child learns 'in context' that *mizu* is cold, but when she tries to use it with respect to boiling water she will be corrected (presumably, verbally corrected); and even if such an error, and such a correction, never occurs, the child must somehow make a mental note that a hot liquid which otherwise is quite like *mizu*, is called *yu* and is never called *mizu*, and therefore, that *mizu* must be cold. I am not saying that children make this mental note consciously or verbally; but they must make it somehow if they are to learn the proper range of use of the word *mizu*.

The same applies to names of animals, such as Russell's *dog*. How could a child learn this concept by ostension alone? Surely, sooner or later a moment will come when the child learns to apply the word *dog* to an animal that looks different from all those that were called *dog* in her presence. The word *dog* doesn't mean simply 'an animal that looks similar to those that we have heard people refer to as *dogs*'. A small child may call a fox, or even a cat, *dog* (cf. Clark and Clark 1977). To develop a full adult concept of *dog* one has to make in one's mind certain generalisations, such as that they bark, that they growl, that they can bite, that they live with people or near people, that they can do different things that people want them to do, and so on (cf. Wierzbicka 1985: 169–170).

Again, the ability to recognise dogs is not a necessary consequence of knowing the concept *dog*. An adult person may mistake a wolf, or a dingo, for a dog, and this doesn't show that they don't know what *dog* means. To know this one has to have access to a number of abstract generalisations about dogs (such as 'they can bark', 'they can growl', 'they can bite', and so on; cf. Tyler 1978), not to a mental image ensuring that one can always tell dogs apart from other animals. How exactly these generalisations are built, and how they are stored in the mind, we don't know; but they are certainly verbalisable.

Russell was convinced that *quadruped* is learnt via a verbal explanation whereas *dog*, *beetle* or *ant* is learnt via ostension. He was less confident, however, about *insect*, and seemed in fact to re-

cognise, implicitly, that *insect* cannot be learnt without a verbal explanation or at least a verbal correction.

But is *beetle* really very different in this respect from *insect*? Or, for that matter, from *ant*? In many Australian Aboriginal languages there is no word for *ant*, because, for example, 'edible ants' are conceptualised as something quite different from 'red ants' or from 'poisonous ants'. In fact, different kinds of what speakers of English would describe as 'ants' are not even assigned to the same supercategory. (Cf. Hale, Laughren and Nash 1983–86.) Doesn't this suggest that each 'species word' of this kind is learnt in terms of some abstract generalisations - not unlike those involved in *quadruped*, *insect*, or *second cousin once removed*?

Having said this, I hasten to add: all right, there IS a difference between *quadruped* or *second cousin once removed* on the one hand and *dog*, *ant*, *bread* or *water*, on the other. But the difference is not what Russell or Burling say it is.

Concepts such as *quadruped* or *second cousin once removed* are probably learnt by verbal explanation alone, so that ostension plays no role in their acquisition, whereas it clearly does play a role in the acquisition of concepts such as *dog*, *ant*, *bread* or *water*. However, this doesn't mean that the latter kind of concept can be acquired by ostension alone. Nor does it mean that they can be given a basically ostensive definition, along the lines of 'an ant is a kind of creature that people call ANT' or that '*bread* is a kind of stuff that people call BREAD'.

Not every language has a word for 'bread' or for 'ant', and one could never teach the speaker of a language which doesn't have such words what they mean simply by showing them some appropriate specimens. Specimens are of course useful, but the learners have also to grasp how far they can go in applying the words in question to things which look different - or to things which look similar but are differently handled, differently interacted with. Abstract generalisations have to be built, and although the learner doesn't necessarily build them, and store them, in the form of verbal definitions, this is the only way, I believe, that testable hypotheses about their content can be formulated. How else?

3. Colour terms

What holds for names of substances such as *water* or *bread*, or for names of species such as *dog*, holds also for names of 'qualities'. Russell (1948: 84) writes: 'Next come qualities: red, blue, hard, soft, hot, cold etc. Many of these are usually learnt ostensively, but the less common ones, such as vermilion, may be described by their similarities and differences.'

To begin with colour terms, it is easy enough to say that '*red* means what people call RED', or that '*blue* means what people call BLUE'. But the point is that a word like *blue* stands for hundreds of different shades which the human eye can discriminate. (Cf. Frumkina 1984: 26.) To learn the meaning of *blue* means to learn how far one can extend from the samples that one has been actually shown.

Russell suggests, or implies, that in the case of colour terms, this is done by exclusion: we can extend the use of *blue* until we reach shades which are called something else (e.g. *green*, *yellow*, *grey* or *purple*).

But first, some colour terms do allow overlaps. For example, the Japanese word *aoi* (roughly, 'blue'), can also be applied to 'Go!' traffic lights, or to fresh grass or leaves just after rain, or to fresh-looking 'green' apples, that is, to things that can also be described as *midori* (roughly, 'green'). To know the range of application of each of these words one has to know something else, not only the range of the other.

Second, even if a language like English has no generally used word for very dark red, a mixture of red and black would not be readily called *red* (or *black*), and not because there are also words like *burgundy* or *maroon*, which not everyone knows and uses. It is simply not true that any place in the area between red and black can be categorised as either *red* or *black*.

As I have argued elsewhere (cf. Wierzbicka, 1990), to learn the concept encoded in a word such as *blue*, *red*, or *green*, one has to learn a certain conceptual structure, a structure which is largely language-specific. For example, the English word *blue*, the Japanese word *aoi*, the Polish word *niebieski*, and the Russian word *goluboj* (roughly, all 'blue'), has each a different range of application; and since each such range includes hundreds of different shades, it cannot be learnt solely by ostension. What is needed, is also a certain way of thinking about the colours in question, a way of thinking which CAN be verbalised. For *niebieski*, *goluboj*, *blue*, and *aoi* I would suggest the following:

X is niebieski

- (a) when people see things like X they say: this is niebieski
- (b) sometimes one can see the sun in the sky
when one sees things like X one can think of the sky at these times

X is goluboj

- (a) when people see things like X they can say: this is goluboj
- (b) sometimes one can see the sun in the sky
when one sees things like X one can think of the sky at these times
- (b') X is like the sky at these times

X is blue

- (a) when people see things like X they can say: this is blue
- (b) sometimes one can see the sun in the sky
when one sees things like X one can think of the water in these places
- (c) in some places people can see water
not because people did something in these places
when one sees things like X one can think of these places

X is aoi

- (a) when people see things like X they can say: this is aoi
- (b) sometimes one can see the sun in the sky
when one sees things like X one can think of the sky at these times
- (c) in some places people can see water
not because people did something in these places
when one sees things like X one can think of the sky at these times
- (d) in some places things grow out of the ground
at some times one can see water in these places
when one sees things like X one can think of these places at these times

Component (a) of all these explications spells out the ostensive aspect of the meaning of colour terms. Component (b) spells out the association between all the colour concepts in question and the sky (on a sunny day). But the explication of the Russian word *goluboj* includes also an additional component referring to the sky (b'), which accounts for the fact that it refers specifically to the shade known in English as *sky-blue*: the word *goluboj* not only 'can make one think of the sky on the sunny day', but it actually *LIKENS* the objects so described to that kind of sky. None of the other words under consideration does that, and their range is wider than that of *goluboj*. In particular, the English word *blue* differs both in range and in focus from *sky-blue*. But this doesn't mean that *blue* doesn't have one of its conceptual points of reference in the concept of the sky on a sunny day.

The explication of *blue* includes also a third component (c), which links the concepts of *blue* with 'water-places' such as seas, lakes and rivers. This accounts for the fact that *blue* has a wider range of application, wider not only than that of *goluboj* but also than that of *niebieski*.

Component (c), referring to 'water-places' (that is, to the sea, lakes, rivers, and so on) is also included in the explication of the Japanese word *aoi*, which, like *blue*, can be applied to shades darker than those allowed by *goluboj* or even by *niebieski*, and whose focus, like that of *blue*, is darker than what is called in English *sky-blue*. In addition, however, I have assigned to *aoi* a fourth component (d), which tries to spell out its links with 'freshness', with dew, and with rain. If wet grass or shiny fresh green apples can be called *aoi* (as well as *midori* 'green') this is, I suggest, because *aoi* uses three points of reference, not two, like *blue*: (1) the sky, (2) the sea etc., and (3) things growing out of the ground and covered with dew or rain.

I am not denying, therefore, that 'names of qualities' such as *blue* have an ostensive component in their meaning. I do deny, however, that their meanings can be reduced to that ostensive component. One cannot teach native speakers of English what, say, *goluboj* means, merely by showing them specimens of that colour. One must also show them specimens of objects or substances that are NOT so called, and in this way try to lead the learners towards some kind of abstract generalisation, specifying the boundaries, as well as the focus or foci of the colour category in question.

In the case of *aoi*, no amount of SHOWING would help, because the learner has to be sensitised to the connotations of freshness, and of 'transience' of the appearance in question. If the learners were shown the sky and the grass as models of 'aoi-ness', they would be misled, because normally the grass is not *aoi* but *midori*; it is only the fresh, 'delicious' grass just after the rain which can be described as *aoi*.

I would add that, as argued by Frumkina (1984), ostensive definitions cannot account for intuitively discernible semantic relations between different 'names of qualities'. For example, purely ostensive definitions of *black* and *white* would fail to account for the fact that these words are felt to be antonymous, as are of course *hard* and *soft*, or *hot* and *cold*, also mentioned by Russell as indubitable examples of words which can only be defined ostensively.

4. Temperature terms

Again, it seems very likely that 'temperature terms', too, are first learnt ostensively - for example, *hot* in connection with an oven or a heater, and *cold*, in connection with cold water or drinks, or ice, or cold weather. At that stage of language acquisition, *hot* and *cold* may not even be thought of as opposites. But the full adult meanings of these words are definitely thought of as opposites (although *cold* is also thought of as an opposite of *warm*). We can account for this if we try to reveal the conceptual point of reference contained in these concepts. I believe that such a point of reference for all these three concepts (*hot*, *cold*, and *warm*) is provided by the concept of *fire* and that slightly different concepts are embodied in the temperature words referring to the ambient air and in those referring to objects. (It is interesting to note in this connection that in Russian two different words are used for 'hot' weather and for 'hot' things, e.g. water). As a first approximation, I would propose the following explications (starting with the ambient concepts):

It is hot today

sometimes there is fire in a place
people can be in this place
these people can feel something bad because of this
one can feel something like this today

It is cold today

sometimes there is no fire in a place
people can be in this place
these people can feel something bad because of this

one can feel something like this today

It is warm today

sometimes there is fire in a place

people can be in this place

these people can feel something good because of this

one can feel something like this today

As these explications show, both *hot* and *cold* as descriptors of ambient temperature incorporate value judgements, and in both cases, these judgements are negative. This suggestion is supported by Lehrer's (1989) observation that one can talk of a 'warm jumper' and perhaps even of a 'cool dress', but not of a 'hot jumper' or a 'cold dress': 'warm jumpers' and 'cool dresses' can be seen as functional, but hot jumpers or cold dresses would not because normally people don't want to feel hot or cold. The contrast in acceptability between *keep (oneself) warm*, *keep cool* on the one hand and *?keep hot* or *?keep cold* on the other, points in the same direction.

On the other hand, hot food, or a hot bath, are not seen as undesirable (and *keep (food) hot* is perfectly acceptable); nor is a cold drink, or a cold compress on one's forehead, undesirable. The idea of something warm coming into contact with our bodies implies a pleasant sensation, and the idea of something cold coming into such contact is more likely to imply something unpleasant but doesn't have to; for example, the collocations *cold beer* or *cold meat* do not imply anything undesirable (cf. *cold stethoscope*), and don't sound odd, like *cold jumper* or *hot socks*.

These differences between temperature words as applied to ambient air or clothes and as applied to objects, can be accounted for by assigning to the latter type explications along the following lines:

this thing (X) is hot

sometimes there is fire in a place

something can be in the same place

something can happen to this thing because of this

if one does something with this thing one can feel something bad

because of this

X is like this

this thing (X, e.g. some soup, milk, water) is warm

sometimes there is fire in a place

something can be in the same place

something can happen to this thing because of this

if one does something with this thing one can feel something good

because of this

X is like this

this thing (X, e.g. some soup, milk, water) is cold

sometimes there is fire in a place

something can be in the same place

something can happen to this thing because of this

if one does something with this thing one can feel something because

of this

X is not like this

There is one general feature which distinguishes the explications of 'temperature words' proposed here from those assigned earlier to 'colour words': they do not include an ostensive component along the lines of 'X is like things that people call hot/warm/cold'. A component of this kind may be justified in the case of colour terms, or in the case of 'natural kinds' such as *dog*, *lemon* or *rose* (cf. Putnam 1975, Kripke 1972 or Wierzbicka 1972), or in the case of 'cultural kinds' such as *bread* or *jug* or *chair*, but I see no need, and no justification, for a component of this kind in the case of *hot*, *warm* and *cold*, or *soft* and *hard*, or *big* and *small*.

5. Searching for hidden generalisations

Evidence like that offered above points to the spuriousness of the opposition set up by Russell or by Burling between 'two essentially different ways by which we can learn and define the meaning of words' (Burling 1970: 80), that is, ostension and verbal definitions. I think that no concepts are acquired solely on the basis of ostension, and that apart from concrete nouns, it is not clear that many kinds of concepts have an ostensive component at all. This doesn't mean, however, that most concepts are learnt by verbal explanations. Apart from anything else, adequate verbal explications are very hard to construct, even for 'experts'. If people were to learn concepts like *lie*, *cheat* or *break* by verbal explanations, they would seldom learn them at all, and their concepts would vary enormously, as the explanations of these concepts would vary. In fact, however, everyday concepts show an amazing interpersonal uniformity - a fact which one can establish not by folk definitions but by more sophisticated ways of probing deeper layers of native speakers' lexical competence. This fact of uniformity is obscured by the apparent variability of concepts which is an artefact of various sociolinguistic and psycholinguistic experiments such as, for example, those reported by Coleman and Kay (1981) or Rosch (1975); for discussion, see Wierzbicka (1985 and In press).

One area where variation can indeed be found is that of 'natural kinds' such as *potatoes*, *elephants*, or *oaks*: not that people's concepts in this area can vary widely and unpredictably, but that some speakers' concepts associated with these words are more comprehensive than others. For example, my concept of *potato* includes some knowledge concerning the appearance of a potato plant, whereas for some urban Australians *potato* has no such conceptual components. But, for example, the concepts encoded in verbs - whether concrete such as *run* or *break*, or abstract, such as *cheat* or *hate* - are remarkably stable across a given linguistic community, and native speakers' hold on these concepts is remarkably secure.

In my view, the only way to REPRESENT this hold is by means of verbal definitions; and to account for the way it is acquired we must assume that children (whose initial concepts are different from the adult ones) must at some stage build unconscious generalisations which go beyond either ostension or verbal explanations. These generalisations can be stated in the form of verbal explications, and in this form they can be verified. In what form they are stored in the speaker's mind I do not know, and I don't think anyone knows at this stage.

It seems to me reasonable to suppose, however, that if for every concept there is only one verbal explication which would match the range of this concept's use, then the structure of the concept in question is probably isomorphic with the structure of the verbal explication itself.

6. Names of processes

What applies to 'concrete' nouns (like *bread* or *water*) or to 'concrete' adjectives (like *blue* or *hot*) applies also to 'concrete' verbs, that is, to words designating physical actions and processes. Consider, for example, the English word *break* (in its literal, physical sense), and its Polish counterparts *złamać*, *rozbić*, *stłuc*, and *zerwać*. In English, one can 'break' many different kinds of objects: an egg, a plate, a stick, a silver chain, and so on. In Polish, there is no verb with a similarly wide range of use. Thus, one can *złamać* a stick, but not a plate or a silver chain. One can *rozbić* or *stłuc* a plate or an

egg, but not a stick or a chain. One can *rozbić* one's head (for example falling down the stairs), but one cannot *stłuc* it. One can *rozerwać* a chain, but not a stick, an egg, a plate, or one's head.

How can a child learn the proper range of each of the words in question? The differences in the meanings of these words are very elusive, and very hard to formulate, and obviously no child learns them on the basis of verbal explanations. But in what sense could it be claimed that they are learnt by ostension?

Can, for example, the meaning of *break* be learnt by ostension? The list of Polish counterparts of this word highlights the fact that observable, physical processes to which it can be applied can be very different indeed. A broken chain looks very different from a broken plate, a broken chair, or a broken egg. Clearly, what is involved is an abstract generalisation which involves somehow the concept of *part* (cf. the link between *breaking* and *falling apart*); but the exact form of this generalization is not clear at all.

As a first approximation, one could propose the following (partial) formula:

X broke Y

X was in a place

X did something to Y

after this, some parts of Y were not in the same place

Whatever the exact form of the generalisation in question, it must be different from that involved in the Polish word *łamać*, whose range of use is more narrow. If one could learn the meaning of *break* 'by ostension' then presumably one could also learn in this way the meaning of *łamać*; but how could one do that?

It is worth considering in this connection the case of a fluent bilingual (my younger daughter), who uses the Polish word *łamać* with the range belonging to the English word *break*, applying it to, for example, plates or chains. Since we speak Polish at home, she has heard the Polish word *łamać* on countless occasions, and she was able to observe the situations when it was used. So why hasn't she learnt, 'by ostension', its proper range of use?

It seems to me that she hasn't learnt it because she has built in her mind a (subconscious) generalisation based on the use of the English word *break*, and because she has - incorrectly - linked this generalisation with the Polish word *łamać* as well. This incorrect generalisation prevents her from building a correct generalisation, which a monolingual Polish child would have built without much difficulty (though quite possibly after some initial over-generalisations).

Certainly, to acquire concepts like those encoded in the words *break* or *łamać* one has to be able to observe their use in appropriate situations. But this is not enough: one has to go beyond that stage, and to build in one's mind certain interpretive hypotheses. Obviously, one doesn't do that consciously and explicitly but one has to do it - building them, subconsciously, out of conceptual elements which are already there. Extralinguistic situations provide evidence, and counter-evidence, for these generalisations, but they cannot replace the generalisations themselves.

I would hypothesise that in the case of *łamać* the hidden generalisation is focussed in a certain prototypical situation, when the action is intentional, and when the agent wants to obtain some part or parts of an entity, of a certain (predictable) size and shape. The intentionality of the action can be 'cancelled' if a derived, reflexive form of the verb is used:

X złamał się.

'X broke.'

and also, when a prefix is added to the stem to make the action perfective:

X niechcący złamał Y.
 'X involuntarily broke Y.'

But when the basic, imperfective form is used, intentionality is implied. I would suggest that this intentionality is logically linked with the agent's control over the size and shape of the resulting pieces. Thus, one can *łamać* fairly rigid objects, such as sticks, chocolate, or even wafers, because they are sufficiently rigid for the agent to be able to control the form of the resulting pieces; but one cannot *łamać* chains, or paper. But it is not 'rigidity' as such which is the crucial factor, for example, one cannot *łamać* plates or glasses, despite their rigidity. What does matter is the agent's control over the form of the pieces.

Rozbić (also 'break') suggest a sudden contact between two objects, and, consequently, it has an additional syntactic slot: *rozbić coś o coś*, 'to break something against something'. Furthermore, *rozbić* implies that the result is not under the agent's control. *Stłuc*, too, implies a third argument - typically, a place (for example, the ground, or a box, or a vessel), where an object comes into contact with something else and 'disintegrates', to some extent, as a result of this. There is also an implication of many parts (whose form is not under the agent's control).

Neither *rozbić* nor *stłuc* can be applied to a chain, any more than *łamać* can. One can only *zerwać* (or *rozerwać*) a chain - a word with a stem which is also used for picking flowers or for pulling out hairs. The reason why neither *rozbić* nor *stłuc* can be used here is that there is no sudden contact with another object, and no contact with a 'place'; and *łamać* cannot be used here because the exact form of the broken parts of a chain is not under the agent's control.

Without trying to explicate all the verbs mentioned, I will propose that *łamać* can be explicated along the following lines:

X złamał Y.
 sometimes people do something to a thing
 because they think:

I want this: part of this thing will not be in the same place

I know what this part will be like

X did something like this to Y

I am not saying that *łamać* always implies a predictable shape of the resulting pieces. When it is marked as accidental, it does not imply that. For example, one can *złamać nogę* 'break one's leg', or *złamać ząb* 'break a tooth', and in these cases the shape of the resulting pieces can be irregular and unpredictable. Nonetheless, the speaker must perceive some similarity between the processes (and substances) in question and those involved in intentional cases of *łamać*. Hence the need for the component: 'X did something like this to Y'.

I would add that the lack of equivalence between concrete concepts lexicalized in different languages (such as that between *break* and *łamać*) is a rule rather than an exception. For example, the same fluent English-Polish bilingual who overextends *łamać* on the modal of *break*, overextends also the Polish words *butelka* 'bottle', *dom* 'house', *ciasto* 'cake', *książeczka* 'book', and countless other everyday words, clearly linking them with the concepts encoded in their English would-be equivalents. Years of everyday ostension (and correction!) may be insufficient if incorrect interpretive hypotheses due to interference from another language prevent the building of correct ones.

7. Analysing the structure of concepts

It may be hard to believe that children should be able to build, subconsciously, an interpretive hypothesis as complex and as 'non-physical' as that spelled out in the proposed explication of *łamać*. Nonetheless, I venture to hypothesise that they do, because (at this stage at least) we have no alternative way of accounting for native speakers' ability to use the word in question in the way they do. Certainly, 'ostension' as such does not account for this ability.

But a definition cannot be regarded as a serious hypothesis about the speakers' conceptual structure if it is constructed in ad hoc terms, in the way it is frequently done in current linguistic literature. It can be regarded as such a hypothesis only if it is constructed in terms of independently justified 'conceptual primitives', or serious candidates for conceptual primitives. As Leibniz pointed out three hundred years ago, and as Bogusławski (1966) reminded us a quarter of a century ago, 'si nihil per se concipitur nihil omnino concipietur' (if nothing could be conceived 'by itself' nothing at all could ever be conceived). We can form and understand complex concepts only because we all have some simple concepts at our disposal, concepts which we are born with, and which are so clear to us that no explanations could make them any clearer. A substantive hypothesis about the structure of a complex concept must consist in showing the configuration of elementary concepts which make up the complex concept in question. Paraphrases constructed in terms of words chosen at random cannot constitute such hypotheses.

A verbal explication constructed in terms of presumed indefinables which can be conceived 'per se' constitutes a verifiable hypothesis about the content, if not about the form, of the speakers' concepts. To construct such explications, to verify them, and to revise them, till an optimal match between the formula and the observable range of a word's use is reached, is as much as a linguist can do in an effort to reveal some of the complexities of conceptual structures. Further we cannot go; but to go that far is much more than to stand at the very edge of the field of conceptual analysis in the unfounded belief that most concepts are learnt by sheer ostension and cannot be verbally explored at all.

8. Summary

In this paper, I have examined critically the proposition that there are two main types of meanings encoded in natural language: those which are acquired via verbal explanations and those which are acquired by ostension. I have argued that no concepts are acquired by ostension alone, and that while 'concrete concepts' such as *bread*, *water*, *dog*, *blue*, *hot* or *break* are no doubt acquired 'in context', and while their acquisition is no doubt based partly on ostension, they involve abstract generalisations which cannot be 'extracted' from extra-linguistic situations as such. What matters is not just some set of physical properties which can be 'observed' in an extra-linguistic situation, but the speaker's conceptualisation of some aspect of reality. This conceptualisation cannot be 'observed'; it can only be, so to speak, 'guessed' - that is to say, reconstructed in the learner's mind, on the basis of contextual clues. If it is reconstructed wrongly then even large doses of further ostension may not help. In any case, the reconstruction cannot be achieved without a creative mental leap, which goes beyond what is actually observed (cf. Karmiloff-Smith 1988).

The linguist, like a language learner, can only make 'guesses' about the meaning, that is, the conceptual content, of a concrete word such as *bread* or *break*. These guesses must be guided by contextual clues, but they cannot be mechanically extracted from the observation of extra-linguistic situations. They must seek to reconstruct the speakers' conceptualisations of these situations; and these conceptualisations are seldom restricted to purely physical aspects of extralinguistic situations.

For example, the concept of *bread* embodies a reference to the important place of the referent in human life; the concept of *cake* or *candy*, embodies a reference to 'pleasure' (as a goal); the concepts of *hot* and *cold* (in their ambient-oriented senses) have an evaluative aspect ('one can feel something bad because of this'); the concept of *łamać* embodies a reference to the agent's potential (rather than actual, that is, observable) control over the product of an action; and so on.

Meanings, then, embody complex conceptualisations. These complex conceptualisations constitute configurations of simple concepts. Simple concepts can only be innate: they are activated by experience, but they cannot be extracted from experience. On the contrary, they mould experience, giving it both structure and meaning.

To communicate our experience to other people we have to 'make sense of it', that is, we have to conceptualise it; and we can only conceptualise it in terms of a conceptual framework which is part of our innate psychological equipment.

The most important line which can be drawn between two types of concepts is that between the simple, innate ones (which are universal) and the complex, configurational ones (which are culture-specific). Among the latter ones, we can distinguish those which can be learnt by verbal definitions (such as, perhaps, *quadruped*) and those which are normally built on the basis of subconscious interpretive hypotheses. Among those which are built on the basis of subconscious interpretive hypotheses we may distinguish between those which appear to have an 'ostensive' component in their structure (the names of natural and cultural kinds, such as *dog* and *bread*, and perhaps the names of colours, such as *blue*) and those which don't (both abstract ones, such as *lie*, *cheat*, or *envy*, and 'concrete' ones, such as *hot* or *break*).

But the only concepts which cannot be defined are the simple, innate ones, (such as *this*, *someone* or *something*). Concepts which appear to have an ostensive component, such as *bread* or *water*, *dog* or *ant*, *blue* or *red*, CAN be verbally defined; and, moreover, they HAVE to be so defined - if we want to understand, and to be able to explain to others, how, for example, the meaning of the English word *bread* differs from that of the Japanese word *pan* (which applies also to buns, and which does not stand for a staple, everyday food), how the meaning of the English word *ant* differs from that of the Pitjantjatjara word *minga* (small black ants, also: Ayer Rock tourists; Goddard 1987) or how the meaning of the English word *blue* differs from that of the Russian word *goluboj*. Without verbal definitions (rooted in a painstaking conceptual analysis) there can be no effective lexicography; and effective lexicography is, I think, one of the main roads to cross-cultural understanding.

REFERENCES

- Arnauld, A. 1664 [1662]: *The Art of Thinking*. J. Dickoff and P. James, trans. Indianapolis, IN.
- Bogusławski, A. 1966: *Semantyczne pojecie liczebnika*. Wrocław.
- Burling, R. 1970. *Man's Many Voices*. New York.
- Clark, H. H., Clark, E. V. 1977: *Psychology and Language: an Introduction to Psycholinguistics*. New York.
- Coleman, L., Kay, P. 1981: Prototype Semantics: the English Word *lie*. *Language* 57.1: 26–44.
- Davidson, D., Harman, G. (eds.) 1972: *Semantics of Natural Language*. 2nd edn. Dordrecht (Synthese Library, 40).
- Descartes, R. 1952 [1702]: *La recherche de la verité*. In his *Luvres et lettres*. Paris.
- Fillmore, C. 1970: The Grammar of hitting and breaking. In: Jacobs and Rosenbaum 1970: 120–133.
- Frumkina, R. 1984: *Cvet, smysl, schodstvo*. Moskva.
- Goddard, C. (ed.) 1988: *A Basic Pitjantjatjara/Yankunytjatjara Dictionary*. Alice Springs: Institute for Aboriginal Development.
- Hale, K. L., Laughren, M., Nash, D. 1983–86: *Warlpiri Dictionary*. Unpublished drafts. Massachusetts Institute of Technology.
- Jacobs, R. A., Rosenbaum, P. S. (eds.) 1970: *Readings in English Transformational Grammar*. Waltham, MA.
- Kant, I. 1946: *Critique of Pure Reason*. J.M.D. Meiklejohn, trans. London.
- Karmiloff-Smith, A. 1988: The Child is a Theoretician, not an Inductivist. In: *Mind and Language* 3.3: 183–195.
- Kripke, S. A. 1972: Naming and Necessity. In: Davidson and Harman 1972: 253–355.
- Lehrer, A. 1989: Paper on Polysemy, given at the First Conference on Cognitive Linguistics, Duisburg, March 1989. To appear in *Cognitive Linguistics* 1.1, 1990.
- Leibniz, G. W. 1903: *Opusculs et fragments inédits de Leibniz*. Louis Couturat, ed. Paris. Reprinted 1961, Hildesheim.

The Macquarie Dictionary. 1981. Sydney.

Putnam, H. 1975: The Meaning of 'Meaning'. In *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 7: 131–193. Keith Gunderson, ed.

Rosch, E. 1975: Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General* 104: 192–233.

Russell, B. 1948: *Human Knowledge: its Scope and Limits*. London.

The Shorter Oxford English Dictionary. 1964. Oxford.

Suzuki, T. 1978: *Japanese and the Japanese: Words in Culture*. Akira Miura, trans. Tokyo.

Tyler, S. 1978: *The Said and the Unsaid: Mind, Meaning, and Culture*. New York.

Wierzbicka, A. 1972: *Semantic Primitives*. Frankfurt.

Wierzbicka, A. 1980: *Lingua Mentalis: the Semantics of Natural Language*. Sydney-New York.

Wierzbicka, A. 1985: *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor.

Wierzbicka, A. 1989a: *Semantic Primitives and Lexical Universals*. *Quaderni di semantica*, 1989.

Wierzbicka, A. 1989b: *Semantic Primitives: the Expanding Set*. *Quaderni di Semantica*. 10.2.

Wierzbicka, A. In press. Prototypes Save: on the Uses and Abuses of the Concept 'Prototype' in *Current Linguistics, Philosophy and Psychology*. To appear in: S.L. Tsohatzidis, ed. *Meanings and Prototypes: Studies in Linguistic Categorisation*. London.

Wierzbicka, A. 1990: *The Meaning of Colour Terms*. *Cognitive Linguistics* 1.1.

WANTING AND DECISION-MAKING

Contemporary psychology is littered with unclear concepts like the structure of personality, impulses, instincts, tendencies, trends, disposition levels and strata, psychological constitution, mental organization and many others. Definitions of personality currently given include at least half a dozen of them at one time, which makes them look like a dust-bin rather than a neat formula, both elegant and general. They may be useful, sure about it. However, all this gibberish can be translated into vernacular more basic and easier to understand whose key words are "want", "believe", "know", "see" "do something". The simplification of the theoretical language is a trend to be noticed in some theories (transaction analysis as compared to classic psychoanalysis) and far from universal as it is it nevertheless deserves support.

The core of any psychological reflection is the concept of wanting, once exorcized by the behaviourist school, now increasingly and quite rightly considered indispensable. In a series of essays I am trying to answer whether concepts like freedom, need and pleasure can be given analyses whose key concept is wanting (cf. Witkowski 1990). Now it is time to consider whether the concept of decision can be treated as wanting of some sort plus perhaps something else from a closed item list of well-understood concepts. And my answer will be moderately affirmative.

SIMILARITIES. There is some linguistic evidence of decision's being very close to wanting. This consists in the bizarreness of the following:

- (1) *? I decided to give up smoking, but I do not want to do it.

This is not logically inconsistent, for one may change one's mind, but somehow it does not sound. The matter is delicate though, for the following is perfectly O. K.

- (2) I decided to give up smoking, but I do not *really* want to do it. I was persuaded by my friends to make this decision.

I would not, however, call it an instance of decision-making having nothing in common with wanting. First, there may be a conflict of wantings. I may both want to have a cigarette and to please my friends and in order to do the latter I may want to give up smoking. Then, there is a difference between wanting for its own sake (sex, good food and pleasures of all sorts) and the instrumental wanting: I want a medicine in order to be healthy. (2) may be the latter case: I do not want to give up smoking intrinsically, but I want to change my habit instrumentally. So it is not a non-wanting decision after all. One thing deserves mentioning in this context. Why this *really* wanting business in example (2) above? According to Wittgenstein-inspired cognitive psychology of Eleonor Rosch certain concepts have a peculiar centre oriented structure. If wanting is one of them, then it has some instances which are more typical and belong to the concept core, whereas some others are considered peripheral and fill the concept background. If Freudian subconscious wanting is wanting at all, then it is not as clear instance of wanting as the one we are conscious of. (2) may imply that wanting for its own sake is a more clear example of wanting ("real wanting") than the instrumental one.

Here comes another similarity. Actions and deeds stemming from both decisions and desires ("wantings") have one feature in common. They are both deliberate. But on a closer inspection we find a difference. Not all actions done, because they were wanted to be done, can be called deliberate. If the wanting underlying a deed was compulsory (delivering money to a robber at gunpoint) or the agent did not go through a process of reflecting upon his action ("reacting without thinking"), then the action can hardly be called deliberate. But it does not mind, for it is not my plan to base decision upon any sort of wanting. Reflective wanting is needed here.

When actions are considered, the decision usually concerns some wanting rather than the action itself. "I decided I would go to London" is no exception. Superficially this may seem strange, for my decision is not about what I want to do, but about my future action. But can I really decide what I am

going to do in a distant future? From the fact that Johny has decided to go to university it does not follow that he will actually go there. Much may change before the proper time comes. What he can really decide is that he wants to go to university and that he wants to do anything possible to bring his plan about.

DIFFERENCES. If the previous part has brought decision and desire closer this one may set them apart. There is a fundamental ontological difference between decision and desire. Whereas desire or wanting is a state, decision is an act. Desires you simply have, but decisions you must make. It is sometimes difficult and even impossible to change your desires. And if you manage you will often have involved a dose of self-persuasion. Decisions you can change almost any minute and the main problem is not to change your decisions. Whereas “desire” is very close to verbs like “believe”, “decide” is similar to verbs like “promise”. The latter is considered by some a performative verb. Performative verbs in their most typical applications are used not to make true or false assertions, but rather to create new social situations from which various consequences stem. What assertion could be made by means of utterance “I name this ship Queen Elizabeth”? Performative verbs are certain verbal rites.

“Want” is certainly a non-performative verb. It is your private business what you want and if you change your mind no one will blame you. Decision-making is different. Rather like promises it imposes on you keeping to your decisions. For this reason decisions are often made publicly, which makes it possible to blame an unstable decision-maker as inconsistent.

ANALYSIS I. The performative aspect of decision-making will still be discussed. However, performative or not, the event/state contrast between “decide” and “want” must somehow be explained away. Here are some ideas to overcome this difficulty.

If you want something, the situation is usually clear. You may be uncertain about your desires and preferences, but then you do not say “I want”. Decision behaves differently. When you say “I have made the decision” you imply you were not sure about something. You were not sure whether you wanted something or not, but now you know, for you have made the decision.

The following draft may encompass these observations:

- (3) I decided to go to London. \Leftrightarrow
- (a) I did not know whether I wanted to go to London.
- (b) I thought in such a way as to know whether I wanted to go to London.
- (c) I know now I want to go to London.

When you make a decision it is usually accompanied by some mental effort in order to learn something one was not sure about. This mental effort consists not only in straining one's own attention but also reasoning, comparing arguments and, perhaps, talking to your friend. Some of your preferences can be modified during this process. You were not sure whether you wanted to go abroad, for you did not want to quit your work. But now that you find it lousy, you are quite willing to leave and you know about it.

ANALYSIS II. It is a well-known fact that one's preferences can be contradictory. You may like coffee and yet not be ready to drink it for health reasons. you may have a strong drive for drinking and yet abhor it for moral reasons. If anything, decision is not must realizing you want something after all, but that you want it more than do not want it, that you like it more than dislike it. The following formula will do the job.

(4) I decided to go to London. \Leftrightarrow

(a) I did not know whether I wanted to go to London more than not to go.

(b) I thought in such a way so as to know whether I wanted to go to London more than not to go.

(c) I know now I want to go to London more than not to go.

ANALYSIS III. There is another modification needed. This is connected with our performative hints sometime earlier. When you decide upon something, it is not just coming to know what you really want. By the same token you impose upon yourself a certain burden: henceforth, you are going to do anything you can to make your decision materialize (cf. Toda 1983). This is like with promise: not only that you have to make it, but you must also do your best to keep it. This is, why decisions like promises are often made in public. Once announced, it is difficult to revoke them. Variant three will have some amendments:

(5) I decided to go to London. \Leftrightarrow

(a) I did not know whether I wanted to go to London nor whether I wanted to do my best to go there.

(b) I thought in such a way, etc.

(c) I know I want to go to London.

(d) I know I want to do my best to go to London.

Is “to decide” Austin's performative verb? Not always. If one can make decisions just for himself, what is performative about such definitions? The point is however that whatever performative aspect there is, it cannot be grasped by definition. Definition's task is to show what the concept is about, what it refers to. The pragmatic meaning, however, is never about anything. Its function is rather to bring about certain ceremonial states. And there is something magical or ceremonial about decision-making. Decisions like promises invoke certain duties, the most important of which is the duty to stick to your decision, to be consistent. The analysis above is somewhat in this spirit. If you treat decision induced duties as self-imposed you will certainly be satisfied with it. If you consider them more public you will rather tend to treat the performative aspect more seriously. In some cases, however, the second variant stands the chance of being a good analysis of what “to decide” refers to.

ANALYSIS IV. There are, however, reasons to think that even this is not always the case. If I decided to give up devouring candies, this does not mean that at the moment I want to give them up. To the contrary, I may have problems with my temptation of feeling like a sweet. What is important in my decision is that I now want to do anything possible to diminish my urge for sweets. The same goes for cigarettes with the difference that I do not smoke. In the fourth analysis of the concept of decision what is essential is not point (c) but point (d) of the previous definition.

(6) I decided to give up candies. \Leftrightarrow

(a) I did not know whether I wanted to give up candies or to do my best to give them up.

(b) I thought in such a way, etc.

(d) I want to do my best to give up candies.

There are also other possibilities, but the four seem most natural, so we shall leave semantic analysis at this point. The reader may be disappointed that four definitions rather than a single essence have been given. But that's the way it is. In some cases analysis I is enough, in others more subtle possibilities must be referred to. Compare selecting a black or red card in a game to more complicated decision programmes like improving your character. In the former case all you have to do is just to

establish which card you want to pick and act accordingly. In the latter you must do a lot of things which you do not want, superficially at least, but you want to impose them upon yourself. Here the decision is sort of a burden and analysis I will not do. The more difficult the act is to the lesser extent your decision is identified with our desire but with your readiness to carry out your plan against any difficulties. In other words, in analysis III and IV strong will is involved.

REFERENCES

- Toda M. 1983: What Happens at the Moment of Decision? In: Sjøberg et al. (eds.) *Human Decision Making* Lund.
Witkowski M. 1990: Wolność, konieczność, przypadek (Freedom, necessity and blind chance). In: *Etyka* 25.

O PEWNEJ TENDENCJI WE WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYŹNIE MÓWIONEJ

Przyczynek niniejszy poświęcony jest pewnej tendencji składniowej w polszczyźnie mówionej, zaobserwowanej w radiu i telewizji w latach osiemdziesiątych. Tendencja ta polega na zastępowaniu struktury: czasownik + rzeczownik w przypadku wynikającym z rekcji tego czasownika ($V + N_V$) strukturą: czasownik + przyimek + rzeczownik w przypadku wynikającym z rekcji tego przyimka ($V + P + N_P$), oraz zastępowanie struktury: rzeczownik + inny rzeczownik w dopełniaczu ($N + N_G$) strukturą: rzeczownik + przyimek + inny rzeczownik w przypadku wynikającym z rekcji tego przyimka ($N + P + N_P$).

Charakterystyczne przykłady w pierwszej grupie to: nagminne 'oczekiwać na kogoś / coś' zam. kogoś / czegoś, 'podlegać pod kogoś / coś' zam. komuś / czemuś, 'podporządkować się do kogoś / coś' zam. komuś / czemuś, 'dorównać do kogoś / czegoś' zam. komuś / czemuś, 'sprzyjać do kogoś / czegoś' zam. komuś / czemuś, 'poświęcić uwagę dla kogoś / czegoś' zam. komuś / czemuś, 'postawić barierę przeciwko czemuś' zam. samego 'czemuś', 'przyznać (coś) dla kogoś / czegoś' zam. komuś / czemuś, 'gratulować za coś' zam. czegoś, 'zilustrować na czymś' zam. czymś, "dociec do czegoś" zam. czegoś, 'dać dla kogoś' zam. komuś, 'przyglądać się na coś' zam. czemuś, 'dowodzić o czymś' zam. czegoś, 'zawdzięczać (coś) dzięki komuś / czemuś' zam. samego 'komuś / czemuś', 'być znanym dla kogoś' zam. komuś, 'opowiedzieć (coś) dla kogoś' zam. komuś, 'przynieść korzyść dla kogoś / czegoś' zam. komuś / czemuś.

W drugiej grupie można wymienić następujące przykłady: nagminne 'cena na coś' zam. czegoś (z tym, że chodzi wówczas o ceny przedmiotów konkretnych, np. 'cena na żywność / mięso / cukier', nie zaobserwowano natomiast zwrotów typu 'cena na lojalność'), 'świadectwo na coś' zam. czegoś, 'norma na coś' zam. czegoś, 'głód na coś' zam. czegoś, 'produkcja na coś' zam. czegoś, 'producent na coś' zam. czegoś, 'potrzeba do czegoś' zam. samego 'czegoś', 'odmowa na coś' zam. czegoś, 'instynkt o coś' zam. czegoś, 'potrzeba na coś' zam. czegoś, 'kontrola nad czymś' zam. czegoś, 'dowód na coś' zam. czegoś, 'szansa na coś' zam. czegoś, 'przykład na coś' zam. czegoś, 'perspektywa przed czymś' zam. czegoś, 'reglamentacja na coś' zam. czegoś, 'reklamacja na coś' zam. czegoś, 'warunek do czegoś' zam. samego 'czegoś', 'opakowanie na coś' zam. czegoś, 'potwierdzenie na coś' zam. czegoś, 'plan o czymś' zam. czegoś, 'zaniepokojenie z czegoś' zam. czymś.

Jeżeli chodzi o przykłady z pierwszej grupy, to wyjaśnienie tej tendencji mogłoby być następujące. Przyimki należą do wyrazów najczęściej używanych, toteż ich składnia jest bardzo dobrze utrwalona w świadomości mówiących. Poszczególne czasowniki są używane bez porównania rzadziej, niektóre z nich bardzo rzadko, i dlatego ich składnia może być słabo utrwalona w pamięci użytkowników języka. Z tego względu wybierają oni często rozwiązanie dla siebie łatwiejsze: do danego czasownika dobierają przyimek, który w ich przekonaniu jest semantycznie najbardziej zgodny ze znaczeniem czasownika, i potem stosują bez kłopotu składnię wymaganą przez ten przyimek.

Wyjaśnienie przykładów z drugiej grupy nie wydaje się takie proste, przede wszystkim dlatego, że konstrukcja składniowa bardzo prosta (użycie przydawki dopełniaczowej) i niewątpliwie silnie utrwalona w świadomości mówiących, zostaje zastąpiona konstrukcją bardziej rozbudowaną, a nie wnoszącą takiego ułatwienia, jak to było w przypadku przykładów z grupy pierwszej. Zwraca jednak uwagę fakt, że wprowadzaniem w tych bardziej rozbudowanych strukturach przyimkiem jest najczęściej przyimek 'na'.

Ponadto w obu grupach mamy do czynienia ze zjawiskiem, które można by określić jako skłonność do zastępowania konstrukcji syntetycznych konstrukcjami analitycznymi. Wprawdzie nie obserwujemy jeszcze zanikania fleksji, ale widzimy wyraźną już inwazję przyimków.



CECHY GRAMATYCZNE LEKSEMU SAM

0. W niniejszym artykule zamierzam prześledzić dystrybucję leksemu SAM we współczesnych polskich zdaniach wraz z jego cechami fleksyjnymi oraz sformułować wypływające z tego wnioski co do statusu tego leksemu w kategorii części mowy i zajmowanych przezeń pozycji w schematach składniowych zdań.

0.1. Na wstępie musimy sprecyzować pole naszych obserwacji. Ciągi elementów diakrytycznych *sam, sama, samo, samego, samej*, itp. występują w pewnej liczbie połączeń z innymi ciągami. Na podstawie zasad sformułowanych przez Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 1976) połączenia te winniśmy uznać za odrębne jednostki leksykalne; chodzi o takie połączenia jak: *ten sam (ta sama, to samo), taki sam (taka sama, takie samo), to samo, tak samo, tyle samo, w sam raz, sam (sama, samo) przez się, sam (sama, samo) w sobie, coś mówi samo za siebie, sam na sam¹, sam na sam², tym samym* (nb. w słownikach rejestrowane są niekonsekwentnie, po części jako połączenia składniowe, po części jako frazeologizmy, por. SJPD, SJPSz). Ciągami takimi nie będziemy się dalej zajmować.

Nie interesuje nas również rzeczownikowy leksem SAM 'sklep samoobsługowy'. Obiektem naszego zainteresowania będą połączenia ciągu *sam* i pod. z innymi ciągami należącymi do klas substytucyjnych niezamkniętych, występujące w takich zdaniach jak:

- (1) [...] głównym celem ataków stał się sam Cezar. (A. Krawczuk)
- (2) [...] sama przyroda położyła kres trudom marszów i zgiełkowi bitew (A. Krawczuk)
- (3) [...] każdy żołnierz dźwigał sam swoje zaopatrzenie. (A. Krawczuk)
- (4) Drzwi otworzyły się same.
- (5) Był to najślawniejszy wówczas retor grecki średniego pokolenia, wielce ceniony przez samego cesarza [...] (A. Krawczuk)
- (6) Jeśli złamiesz przysięgę, ja sama nie będę mogła nic zdziałać. (G. Vidal)
- (7) Ursycyn wszakże uznał, że w pierwszym rzędzie on sam winien oczyścić się z zarzutów [...] (A. Krawczuk)
- (8) Inicjatorem tego przedsięwzięcia był Fred Mann z Filadelfii, który sam wpłacił wielką sumę [...] (A. Rubinstein)
- (9) Ci ludzie mieli zamiar wrzucić mnie do Morza Karaibskiego, rojącego się od rekinów, i pozostawić samego ze strzelbą na pastwę tych okropnych bestii. (Przekrój)
- (10) Miodowicz przyjechał pierwszy, o 19.20, bez żadnego towarzystwa, samemu prowadząc samochód. (Polityka)

0.2. Zgodnie z zakreślonym tematem nie będzie tu przeprowadzana analiza semantyczna jednostki leksykalnej o postaci wyjściowej SAM, reprezentowanej przez wyrazy tekstowe *sam, samego, samemu..., sama, samej..., samo, sami, same, samych* itp. Podzielam postawę badawczą wyrażoną przez Macieja Grochowskiego (Grochowski 1986: 26), aby najpierw badać cechy gramatyczne obiektów językowych, choć badanie to nie jest możliwe bez intuicyjnego rozumienia ich znaczenia (znień).

0.3. Przytoczone wyżej przykłady, zaczerpnięte z literatury pięknej, popularnonaukowej, wspomnieniowej oraz publicystyki, wzbogacone przykładem autora, ilustrują znaczną, choć niepełną ilość typów wystąpień leksemu SAM w różnych otoczeniach składniowych. Można bez trudu zauważyć, że odmienia się on dokładnie tak jak leksemy, które na podstawie kryterium fleksyjnego zalicza się do

przymiotników (por. Saloni 1974), a więc właściwe mu są fleksyjne kategorie przypadku, rodzaju i liczby. Poniżej staram się udowodnić, że leksem SAM również na podstawie kryterium składniowego, które uważam za nadrzędne (por. Laskowski 1984), należy do klasy przymiotników, choć w literaturze polonistycznej problem ten jest dyskusyjny. Odrzucam jednocześnie istnienie tradycyjnej klasy zaimków, do której leksem ten był zaliczany, ponieważ nie da się jej wyodrębnić na podstawie jednolitego kryterium.

1. Przyjmujemy składniową definicję przymiotników jako klasy leksemów występujących w pozycji członu zależnego grupy imiennej i pozostających w jednostronnej zależności syntaktycznej od członu głównego grupy. Zgodnie z nią człon główny grupy – rzeczownik narzuca przymiotnikowi wymagania akomodacyjne co do wartości przypadku, rodzaju i liczby. Poza zdaniami (1), (2), (5) można przytoczyć liczne podobne przykłady, w których taki właśnie rodzaj łączliwości zachodzi między formami leksemu SAM a rzeczownikami. Zauważmy przy tym, że na razie chodzi nam o te wypadki, gdy formy fleksyjne SAM poprzedzają rzeczownik; ich przymiotnikowy charakter nie jest na ogół kwestionowany.

Można jednak przytoczyć również liczne przykłady, w których formy fleksyjne leksemu SAM występują po rzeczowniku, bezpośrednio lub w dalszej odległości (por. zdania (3), (4), (6), (7)), a również takie, w których rzeczownika w najbliższym otoczeniu składniowym tych form w ogóle brak (np. (8), (9), (10)). Ich interpretacja budzi kontrowersje. Ponieważ stykamy się tu z niejednorodnymi konstrukcjami, dokonamy ich przeglądu w odpowiednim porządku.

1.1. Rozpatrzmy najpierw zdania, w których formy rodzajowe SAM w nominatiwie umieszczane są zwykle na końcu zdania i noszą główny akcent.

1.1.1. Zdania zawierające rzeczownik w nominatiwie:

(11) Jan siedział w pokoju s'am.

(12) Dzieci bawiły się tam s'ame.

(13) Minister przyjechał na koncert s'am.

Por. także zdanie (4).

Refleksja semantyczna pozwala nam je uznać za ekwiwalenty zdań – odpowiednio:

(11') Jan siedział s'am w pokoju.

Jan s'am siedział w pokoju.

(12') Dzieci się tam s'ame bawiły.

Dzieci s'ame się tam bawiły.

(13') Minister przyjechał s'am na koncert.

Minister s'am przyjechał na koncert.

(4') Drzwi s'ame się otworzyły.

Natomiast stoją w wyraźnej opozycji do zdań:

(14) S'am J'an siedział w pokoju.

W pokoju siedział s'am J'an.

(15) S'ame dzi'eci się tam bawiły.

Bawiły się tam s'ame dzi'eci.

(16) S'am min'ister przyjechał na koncert.

Na koncert przyjechał s'am min'ister.

Zauważmy, że w tych ostatnich zdaniach akcent pada nie tylko na formy SAM, ale na całą grupę nominalną.

We wszystkich powyższych przykładach wartości przypadku, rodzaju i liczby form wyrazu SAM są zgodne z formą rzeczownika w nominatiwie, bez względu na szyk. A więc i tu przymiotnikowy charakter leksemu SAM wydaje się oczywisty. Mimo to, jak świadczy przeciwstawienie powyższych zdań, umiejscowienie form SAM przed lub po akomodujących je rzeczownikach stanowi różnicę ważną dla języka polskiego.

Jak wiadomo, akcent zdaniowy, wspólny z szykiem wyrażen w zdaniu (o ile nie jest stały) służy jako wykładnik różnych struktur tematyczno-rematycznych (por. Bogusławski 1977). Tak też jest w naszych zoponowanych wyżej przykładach. Jednak jak podpowiada nam intuicyjne rozumienie treści tych zdań, a także ich odpowiedniki w innych językach, różnice między nimi nie sprowadzają się wyłącznie do różnych układów tematyczno-rematycznych; wnoszą je także różne znaczenia wyrazów tekstowych *sam*, *sama*, *samo*, *sami*, *same*. Układają się one w dwie grupy skorelowane z umiejscowieniem tych form. Pośrednio dowodzi tego fakt, że nie w każdym otoczeniu składniowym obie pozycje są akceptowalne, np.

(17) Włosy kręca mu się s'ame.

Włosy s'ame mu się kręca.

* S'ame włosy mu się kręca.

* Kręca mu się s'ame włosy.

(18) Na stole leżały s'ame ołówki.

S'ame ołówki leżały na stole.

* Ołówki leżały na stole s'ame.

* Ołówki leżały s'ame na stole.

W pewnych kontekstach, w których – według SJPD – SAM „przeciwstawia czyjeś działanie, zachowanie się temu, co czynią inne osoby, temu, o czym jest mowa“, jego formy również nie poprzedzają rzeczownika, por.

(19) Marysia s'ama jest urzędniczką, a psioczy na innych urzędników.

(20) Pies s'am siana nie je, ale koniowi nie da.

(21) Jan s'am w to nie wierzy, o czym nas przekonuje.

1.1.2. Jeden rodzaj umiejscowienia, mianowicie postpozycja, dopuszczalny jest w szczególnej grupie rzeczowników – tzn. zaimkach rzeczownych (por. Laskowski 1984: 35), np.

(22) Może ktoś by to s'am załatwił?

(23) Nikt s'am tego nie robi.

Ta sama zasada obowiązuje oczywiście przy tzw. zaimkach osobowych, a więc niemożliwe są układy * *sam ja*, * *sam ty*, * *sam on* itp. jednakże zdania, w których zaimki te mogłyby się pojawić w pozycji podmiotu gramatycznego, wymagają baczniejszej uwagi z dwu powodów.

Po pierwsze, ze względu na akomodację rodzajową części form czasownikowych przyjmuje się istnienie homonimicznych leksemów JAmasc. i JAfem., TYmasc. i TYfem., MYmasc.pers. i MY

- masc.pers., WYmasc.pers. i WY-masc.pers. Ten sam typ akomodacji obejmuje formy wyrazu SAM, por.

(24) a. Ja sam to zrobiłem.

b. Ja sama to zrobiłam.

(25) a. My zrobiliśmy to sami.

b. My zrobiłyśmy to same. i pod.

Po drugie, wiadomo, że zaimki te wypełniają pozycję podmiotu tylko w szczególnych warunkach komunikacyjnych i składniowych (dotyczy to także zaimków ON, ONA, ONO). W większości wypadków są one pomijane i wtedy obok formy finitywnej czasownika stają skorelowane z nimi formy leksemu SAM:

(26) a. Sam to zrobiłem. // Zrobiłem to sam.

b. Sama to zrobiłam. // Zrobiłam to sama.

(27) a. Sam to zrobiłeś? // Zrobiłeś to sam?

b. Sama to zrobiłaś? // Zrobiłaś to sama?

Na pierwszy rzut oka może to sprawiać wrażenie, że formy SAM zajmują tu pozycję podmiotu, a więc należałoby każdą z nich traktować jako odrębny rzeczownik. Takie przypuszczenie wyrazili autorzy Składni współczesnego języka polskiego (Saloni, Świdziński 1985: 165–6). Sugestię tę należy odrzucić nie dlatego, że jest mniej „celowa” w opisie, lecz dlatego, że miejsce podmiotu jest tu puste i mówiący może je wypełnić odpowiednim zaimkiem (podobnie Pisarkowa 1967: 34). Tak samo będziemy traktować te zdania, w których zaimek anaforyczny jest regularnie pomijany, np.

(28) Przyganiał kocioł garnkowi, a sam smoli.

Jak wiadomo, funkcję zastępczą względem rzeczownika występującego w poprzedzającym kontekście (obok funkcji zespalającej) pełni relator KTÓRY; stąd możliwe są sekwencje *który sam* (por. zdanie (8)), *który ... sam, która sama, która ... sama* itp.

1.1.3. Słowniki (SJPD i SJPSz) odnotowują w osobnym punkcie połączenia form SAM z formami tzw. zaimka zwrotnego z wyjaśnieniem, że SAM „wzmocnia odnoszenie się czegoś do podmiotu zdania”. Zostawiając na boku te nieprecyzyjne wyjaśnienia (można by je odnieść do całej masy zdań bez zaimka zwrotnego), zauważmy, że w odpowiednich zdaniach zachodzą dwa rodzaje akomodacji tych form pod względem przypadku:

a. do zaimka zwrotnego, np.

(29) Piotr usprawiedliwiał się przed samym sobą złym samopoczuciem.

(30) Jan ma zwyczaj mówić o sobie samym tylko dobrze.

b. do rzeczownika (zaimka) w nominatiwie, np.

(31) Jednakże nie brak w tej mowie, w której Julian sam siebie usiłuje pocieszyć, wypowiedzi bezpośrednich i osobistych. (A. Krawczuk)

(32) Nie wiadomo, co on sam o sobie myśli.

W typie b. widać umiejscowienie form SAM po wyrazie akomodującym, w typie a. także przed nim. Wydaje się to językowo nieistotne, ponieważ, jak świadczą złożenia typu *samochwala*, *samokrytyka*, *samorząd*, *samosterujący*, połączenia form SAM z formami zaimka zwrotnego traktowane są jako całości.

2. Szyk antepozycyjny i postpozycyjny (szeroko rozumiany) form leksemu SAM względem akomodujących je rzeczowników i związane z nim umiejscowienie akcentu zdaniowego na nich i sąsiadujących rzeczownikach lub tylko na nich należy uznać za ważne cechy gramatyczne.

Przekonujący dowód na to, że szyk składnika i jego stosunek do głównego akcentu zdania stanowi gramatyczny wykładnik jego relacji syntaktycznej do innych składników, dał Maciej Grochowski w opisie polskich partykuł (Grochowski 1986). Dla partykuł – leksemów nieodmiennych – są to jedyne wyróżniki pozwalające określić ich dystrybucję. Gdy chodzi o interesujące nas formy, ich rola w języku – właśnie poprzez związek z szykiem i akcentem zdaniowym – jest podobna do roli partykuł: są również „rematowórcze“ (także pewne znaczenia są podobne, por. *same ołówki* ze zd. (18) i *tylko ołówki*). Jednak ich status gramatyczny, mimo tych podobieństw, jest inny, choćby dlatego, że dają się zebrać w paradygmat fleksyjny, scharakteryzowany wspomnianymi już kategoriami przypadku, rodzaju i liczby. Do ich charakterystyki gramatycznej dodajemy szyk i stosunek do akcentu zdaniowego. Na tej podstawie wyodrębnimy dwie składniowo ważne pozycje leksemu SAM: antepozycyjną SAM1 oraz postpozycyjną SAM2.

2.1. Henryk Kardela (Kardela 1986) poszedł jeszcze dalej: wyróżnił na podstawie nie wyrażonego explicite kryterium dwa typy „emphatics“: head bound (HB) i end-of-sentence (E); pierwsze uznaje za przymiotniki pozostające w związku zgody co do wartości przypadku z rzeczownikami, które modyfikują; drugie uważa za kategoriale przysłówki, które występują w dwóch formach przypadkowych: nominatiwie i datiwie, determinowanych odpowiednią regułą składniową wywiedzioną z Government and Binding Theory i Case Theory N. Chomsky’ego. Teza ta, mimo że dowiedziona w oparciu o trafne przykłady, musi być odrzucona w jej drugiej części, ponieważ kłóci się z definicją przysłówka, a także z pewnymi faktami składniowo-semantycznymi.

2.2. Wbrew zewnętrznemu podobieństwu, terminy HB-emphatics i E-emphatics nie pokrywają się znaczeniowo z naszymi SAM1 i SAM2.

Obserwacje poczynione na temat umiejscowienia SAM1 i SAM2 względem rzeczownika i jego podklasy zaimkowej w nominatiwie powtarzają się także w przypadkach zależnych. Co prawda, przeważają tu przykłady na antepozycję, np.

- (33) Nagle pomyślałem bardzo po żydowsku: „Jeszcze bym też nie znalazł dla Picassa wolnej chwili“. Po prostu czułem, że mam dla niego same wolne chwile. (A. Rubinstein)
- (34) [...] fakt, że Lech Wałęsa zechciał i mógł przyjąć na zaproszenie Alfreda Miodowicza, wpłynął korzystnie na wizerunek samej telewizji [...] (Polityka)
- (35) Samochód zatrzymał się w samym centrum miasta.
- (36) [Marcellus] uważał, że wiążą go tylko rozkazy Konstancjusza, młody zaś Cezar winien zadowolić się samym tytułem. (A. Krawczuk)

Można jednak przytoczyć przykłady zdań, które korespondują z pewnymi użyciami postpozycyjnych form mianownikowych, zwłaszcza po zaimkach, por.

- (37) Po raz pierwszy mogłem obserwować Mistrza samego, bez uczniów. (G. Vidal)
- (38) Zostaw mnie na chwilę samego // samą.

Por. też zdanie (9), w którym forma *mnie* występuje w poprzedzającym kontekście.

Przykłady takie umieścił Kardela w swoim typie HB-emphatics, mimo iż funkcja form biernikowych *samogo*, *samą* jest taka sama jak funkcja form mianownikowych *sam*, *sama* w zdaniach:

- (37') Po raz pierwszy mogłem obserwować Mistrza, kiedy był sam, bez uczniów.
- (38') Zostałem na chwilę sam. // Zostałam na chwilę sama.

Te ostatnie znajdują się już w typie E-emphatics wraz ze zdaniem, w których brak frazy nominalnej akomodującej celownikową formę *samemu*, np.

(39) Takie zabawki robiło się kiedyś samemu.

(40) Można tam iść samemu.

Właśnie tak użytym formom mianownikowym i celownikowym (także celownikom w innych typach zdań, o których niżej) przypisał Kardela status przysłówka.

2.3. Użycia w zdaniach bezpodmiotowych zaciemniają, przynajmniej na pierwszy rzut oka, przymiotnikowy charakter tych form. Trzeba tu wszakże przypomnieć trafną obserwację Marii Szupryczyńskiej (Szupryczyńska 1980), że w zdaniach tego typu wartość przypadku niewątpliwym przymiotnikom narzuca nieosobowa forma czasownika – przypadkiem tym jest instrumentalis, alternujący z nominatiwem przy formach osobowych, por.

(41) Kiedyś było się piękną. : Kiedyś byłam piękna.

(42) Nie można być naiwnym. : Nie możesz być naiwny.

Paralela między tymi wypadkami a alternacją form *sam*, *sama* i *samemu*, *samej* jest oczywista. Instrumentalis przymiotnika pojawia się także przy imiesłowie, por.

(43) Niewiele działał, będąc uległym // uległą.

Analogicznie do tego spotykamy formy datiwu SAM, np.

(44) Dlaczego całe odium ochrony Polski przed krwawym ryzykiem zostawił pan innym, same-mu przyjmując nagrodę pokojową? (Polityka)

Por. też zdanie (10). Ale i formy mianownikowe nie są tu wykluczone, mianowicie wtedy, gdy konstrukcja imiesłowowa znajduje się w bliskim sąsiedztwie rzeczownika – podmiotu zdania, z którym jest zespolona; por.

(45) Jednakże ważniejsze było to, co czuje Wałęsa, idąc sam do telewizji, z której przez lata padało pod jego adresem tyle cierpkich i krytycznych uwag [...]. (Polityka)

(46) Chłopiec, zostawszy sam w domu, nudził się strasznie. (przykład Saloniego 1976: 90)

Tak więc brak rzeczownika – członu głównego grupy imiennej nie stanowi przeszkody w uznaniu form *samemu*, *samej* (*sam*, *sama*) za formy leksemu przymiotnikowego (tym bardziej, że są scharakteryzowane co do rodzaju i liczby, o czym niżej). Na podstawie możliwości ich wystąpienia na końcu konstrukcji i usytuowania na nich akcentu zdaniowego zaliczymy je do pozycji SAM2. Konsekwentnie musimy jednak (za Szupryczyńską) przyjąć, że w zdaniach bezpodmiotowych przymiotniki wchodzą w relację formalno-składniową z czasownikiem jako swoim narzędnikiem – tu z jego formą nieosobową lub czasownikiem nieosobowym; tezę tę rozciąga się również na konstrukcje z formami osobowymi typu:

(47) Janek jest chory // sam.

(48) Janek wrócił chory // sam.

(49) Janek może być chory // sam.

(50) Janek może wrócić chory // sam.

2.3.1. Gdy chodzi o określenie wartości przypadku, rodzaju i liczby form przymiotnikowych, mamy tu do czynienia z akomodacją składaną (por. Wróbel 1989, według Saloniego, Świdzińskiego 1985 jednocześnie wewnątrzfrasową i międzyfrasową).

Wartość przypadku zależy (z pewnymi wyjątkami) od obecności / braku w zdaniu formy osobowej czasownika: gdy jest obecna, przymiotnik przybiera najczęściej formę nominatiwu, rzadziej wartości innych przypadków, ale zawsze w zgodzie z jednym z rzeczowników konotowanych przez czasownik; przy braku formy osobowej – przymiotniki standardowe przyjmują formę instrumentalu, SAM2 – datiwu (tylko przy imiesłowie możliwe są obie wartości, p. wyżej).

2.3.2. Przyjmowanie wartości rodzaju i liczby przez formy SAM2 pozostaje w pewnym związku z kategorią przypadku: jeśli ich przypadek jest zgodny z przypadkiem jednego z rzeczowników, także rodzaj i liczba są z nim zgodne; jeśli taka ewentualność nie zachodzi, rodzaj i liczba regulowane są czynnikami pozatekstowymi, por.

- (51) a. Jankowi nie wolno tam iść samemu.
b. Dziewczętom nie wolno tam iść samym.

(52) Czy można tam iść samemu // samej?

2.3.3. W zdaniach z dwoma konotowanymi rzeczownikami formy SAM2 mogą się zgadzać co do przypadku, rodzaju i liczby z każdym z nich, np.

- (53) Jan zaprosił kolegów samych, bez żon.
(54) Jan zaprosił kolegów sam, a nie przez Piotra.

Dowodzi to, że formy te są dodawane przez mówiących ad sensum, a znamiona formalne to ukazują. Potwierdzają to zdania typu:

- (55) Piotr kazał Marysi zrobić to samej.
(56) Piotr obiecał Marysi zrobić to sam.,

gdzie różnica form wypływa w ostatniej instancji z własności semantyczno-składniowych czasowników KAZAĆ i OBIECAĆ.

2.4. Pewną osobliwość ukazują związki interesujących nas form z nomina actionis. Z punktu widzenia pozycji SAM1 są one traktowane jak rzeczowniki i podlegają ich wymaganiom akomodacyjnym; natomiast od strony pozycji SAM2 – jak formy nieosobowe czasownika, wobec czego występują w datiwie, por.

- (57) Lubię jeździć na Mazury, ale sama jazda mnie męczy.
(58) Lubię jeździć na Mazury, ale jazda samemu mnie męczy.

(Nb. nie jest to zjawisko odosobnione, por. *czytanie głośno // głośne czytanie, ale chodzenie boso*).

3. Pozycje syntaktyczne form wyrazowych o postaci wyjściowej SAM w strukturze formalnej polskich zdań scharakteryzujemy następująco: SAM1 (antepozycyjne) wchodzi w związek składniowy z rzeczownikiem jako swoim nadrzędnikiem, innymi słowy: konotuje rzeczownik i jednocześnie podlega jego wymaganiom akomodacyjnym; SAM2 (postpozycyjne) wchodzi w związek składniowy z czasownikiem jako swoim nadrzędnikiem, inaczej: konotuje czasownik, a jego forma jest wynikiem akomodacji składanej. W obu pozycjach nie jest członem konotowanym przez nadrzędniki ani koniecznym z punktu widzenia gramatycznej poprawności struktury składniowej.

W terminach opisu formalnoskładniowego (por. Wróbel 1986) pozycję SAM1 określimy jako uzupełnienie rzeczownikowe niekonotowane, konotujące i akomodowane (odpowiada mu tradycyjna pozycja przydawki); pozycja SAM2 to uzupełnienie czasownikowe niekonotowane, konotujące i

akomodowane (odpowiada mu tradycyjna pozycja orzecznika i określenia predykatywnego, por. Pisarkowa 1965).

W przyjętej klasyfikacji syntaktycznej leksemów na klasy funkcjonalne (części mowy) pozycja SAM1 zgodna jest z dystynktywną (definicyjną) cechą przymiotników, pozycja SAM2 – z funkcją sekundarną tej klasy leksemów. Obie pozycje różnią się ponadto stosunkiem do głównego akcentu zdania: w pozycji pierwszej akcentowana jest cała grupa nominalna, w którą SAM wchodzi, w pozycji drugiej akcentowane jest tylko SAM.

4. Ponieważ istnieją konteksty, w których obie pozycje zajmowane przez formy SAM nawzajem się wykluczają, można postulować wyodrębnienie w polszczyźnie dwu przymiotnikowych jednostek leksykalnych SAM1 i SAM2 o częściowo odmiennych cechach gramatycznych. Pobieźna refleksja semantyczna nad zdaniami z tymi jednostkami dowodzi, że wykluczenie jednej z nich w określonym kontekście ma swe źródło w ich odmiennych znaczeniach. Nie przesadza to jeszcze sprawy, czy każda z nich jest jednoznaczna, tym niemniej procedura prowadząca do charakterystyki semantycznej omawianych tu wyrażen językowych powinna uwzględnić zaproponowane rozróżnienie.

L I T E R A T U R A

- Bogusławski, A. 1976: O zasadach rejestracji jednostek języka. W: *Poradnik Językowy*, 356–364.
- Bogusławski, A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa.
- Grochowski, M. 1986: *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław.
- Kardela, H. 1986: Target: Emphatics. A Note on Government, Binding and Case Assignment in Polish. W: *Folia Linguistica XX*, 381–391.
- Laskowski, R. 1984: Podstawowe pojęcia morfologii. W: Grzegorzczkova, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (red.): *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa, 9–57.
- Pisarkowa, K. 1965: *Predykatywność określeń w polskim zdaniu*. Wrocław.
- Pisarkowa, K. 1967: Zaimek w polskim zdaniu. 1. Obserwacje podmiotu zaimkowego w mowie potocznej. W: *Język Polski XLVII*, 21–37.
- Saloni, Z. 1974: Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich. W: *Język Polski LIV*, 3–13.
- Saloni, Z., Świdziński, M. 1985: *Składnia współczesnego języka polskiego*. Wydanie drugie zmienione. Warszawa.
- SJPD: *Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego*, t. 8. Warszawa, 1966.
- SJPSz: *Słownik języka polskiego pod red. M. Szymczaka*, t. III, Warszawa 1981.
- Szupryczyńska, M. 1980: *Opis składniowy polskiego przymiotnika*. Toruń.
- Wróbel, H. 1986: O strukturze formalnej polskich zdań i jej interpretacji gramatycznej. W: *Polonica XII*, 75–84.
- Wróbel, H. 1989: Nietypowe związki formalne w zdaniu pojedynczym. W: Spasov, Lj. (red.): *Folia Philologica Jugoslavo-Polonica*, t. 2. Skopje (w druku).

ФОРМАЛЬНАЯ МАРКИРОВКА ИЗМЕНЕНИЯ ДИАТЕЗ

Основным теоретическим результатом универсальной концепции диатез и залогов следует считать введение в научный оборот понятия диатеза, отличного от понятия залог. Диатеза в этой концепции определяется как соответствие между совокупностью семантических обозначений элементов ролевой структуры, свойственной лексеме данной глагольной словоформы, и совокупностью синтаксических обозначений элементов языковой структуры, входящих в окружение данной глагольной словоформы (ср. Холодович 1970: 13, 1979: 284, Мельчук, Холодович 1970: 114, Храковский 1974: 13, 1981: 5, Успенский 1977: 66). Что касается залога, то он в этой же концепции определяется как «грамматически маркированная в глаголе диатеза» (Холодович 1970: 13, 1979: 284, Мельчук, Холодович 1970: 117). Таким образом, при предложенном подходе диатеза и залог выступают как соотносительные понятия разных уровней: понятие диатезы является семантико-синтаксическим и универсальным – любая глагольная лексема в любом языке имеет по меньшей мере одну диатезу, – а понятие залога является морфологическим и не универсальным – не любая глагольная лексема и не в любом языке имеет хотя бы две формально отличающиеся друг от друга словоформы, которые соотносятся с разными диатезами.

Поскольку залог не относится к числу универсальных категорий, то в принципе могут существовать такие глагольные словоформы, которые в разных синтаксических употреблениях соотносятся с разными диатезами. Речь идет о примерах типа *Мальчик намазал хлеб маслом* и *Мальчик намазал масло на хлеб*. *Бабушка вяжет кофту* и *Бабушка вяжет*. В этих примерах «отсутствие изменения глагола вообще ... не позволяет говорить о том, что диатеза здесь «породила» залог» (Холодович 1970: 21, 1979: 289, Мельчук, Холодович 1970: 121). Акцентирование внимания на диатезных изменениях, не сопровождаемых изменением в залоге, составляет существенную особенность рассматриваемой концепции.

Зная, что изменение диатезы может сопровождаться изменением залога, а может и не сопровождаться, мы вправе поставить более общий вопрос, который формулируется следующим образом: в каких элементах поверхностной структуры предложения и с помощью каких формальных показателей в принципе может осуществляться маркировка изменения диатез? В этой статье предпринята попытка дать самый общий предварительный ответ на поставленный вопрос. Для иллюстрации теоретических положений используются данные русского языка.

Анализ эмпирического материала различных языков и знакомство с литературой вопроса дают нам основания полагать, что изменение диатезы, т.е. переход от исходной диатезы к производной, в принципе может маркироваться: А – в глаголе, Б – в именах, В – в синтактике. Учитывая эти возможности, а также логически допустимые случаи их комбинаторики, можно построить следующее исчисление, указывающее, где маркируется изменение диатезы: (1) А (изменение диатезы маркируется в глаголе), (2) Б (изменение диатезы маркируется в именах), (3) В (изменение диатезы маркируется в синтактике), (4) АБ, (5) АВ, (6) БВ, (7) АБВ. Поскольку данное исчисление говорит о том, где происходит маркирование изменения диатезы, но не говорит о том, каким образом оно осуществляется, то необходимо заметить, что учитывается любое формальное средство, которое служит показателем изменения диатезы.

Соотнесем с предложенным исчислением факты русского языка. Начнем с того, что в русском языке может реализоваться комбинация АБ, т.е. изменение диатезы одновременно маркируется в глаголе с помощью категории залога и в именах с помощью категории падежа. В частности, маркировка изменения диатезы с помощью залога и падежа происходит при переходе от исходной активной конструкции к стандартной трехчленной пассивной конструкции. Так, диатеза в предложениях *Запорожцы пишут письмо турец-*

кому султану и Запорожцы написали письмо турецкому султану выражается с одной стороны активной немаркированной словоформой глагола, а с другой стороны – им. падежом имени субъекта в позиции подлежащего, вин. падежом имени объекта в позиции прямого (первого) дополнения и дат. падежом имени адресата в позиции косвенного (второго) дополнения, тогда как в соотносительных предложениях *Письмо турецкому султану пишется запорожцами* и *Письмо турецкому султану было написано запорожцами* обратная диатеза выражается производной пассивной словоформой глагола, а также им. падежом имени объекта в позиции подлежащего, дат. падежом имени адресата в позиции косвенного (второго) дополнения и творит. падежом имени субъекта в позиции косвенного (третьего) дополнения, которое традиционно называют агентивным и которое является «производным», поскольку не встречается в активной конструкции. Если воспользоваться иной терминологией, то можно сказать, что активной и пассивной словоформам одной глагольной лексемы при одинаковой семантической валентности присуща различная синтаксическая валентность; при этом синтаксическая валентность активной словоформы иконически, т.е. наиболее естественным образом, отражает семантическую валентность глагольной лексемы, тогда как при употреблении пассивной словоформы принцип иконизма нарушается, и мы имеем право говорить о производной синтаксической валентности.

Целесообразно отметить, что онтологическая соотносительность залога и падежа не составляет секрета для лингвистов. Если мы обратимся к грамматическим описаниям этих категорий, выполненных на материале разных языков, и прежде всего на материале русского языка, то обнаружится следующая любопытная картина: предлагая различные, порой взаимоисключающие определения рассматриваемых категорий, имея разные мнения о составе форм, образующих эти категории, все исследователи единодушны в одном – и категория залога, и категория падежа, если можно так сказать, являются морфологическими по форме и синтаксическими по содержанию. Иначе говоря, обе эти категории взаимодополняют друг друга и совокупно принимают участие в построении и оформлении конструкции предложения.

К сказанному необходимо добавить следующее. Залоговые аффиксы, как впрочем и любые другие морфологические показатели, часто бывают полисемичными. В концепции диатез рассматривалась теоретическая возможность наличия всего двух морфологических залогов: одного – актива и другого, который «сигнализировал бы о сдвиге в диатезе, о переходе от актива к неактиву, а характер этого сдвига определялся бы окружением» (Холодович 1970: 18, 1979: 287, Мельчук, Холодович 1970: 120).

Случай, когда залоговый показатель многозначен, и конкретный характер сдвига определяется по окружению глагольной словоформы, не относится к числу раритетов. В качестве примера можно привести потенциально неоднозначный постфикс *-ся*, который может маркировать не только сдвиг в диатезе, но и исходную диатезу. Иными словами, словоформы с этим постфиксом бывают и активными и пассивными. Сравним в связи со сказанным предложения *Преподаватель несколько раз задерживался в аудитории* и *Преподаватель несколько раз задерживался в аудитории сотрудниками милиции*. В этих предложениях употреблена одна и та же потенциально неоднозначная глагольная словоформа с постфиксом *-ся*, однако в первом предложении данная словоформа интерпретируется как активная и принадлежащая глаголу *задерживаться* в значении 'оставаться где-либо дольше, чем предполагалось', а во втором предложении – как пассивная и принадлежащая глаголу *задерживать* в значении 'арестовывать'. Хочется подчеркнуть, что пассивная интерпретация второго предложения, являющегося дериватом предложения *Сотрудники милиции несколько раз задерживали преподавателя в аудитории*, обеспечивается не столько залоговым показателем в глаголе, сколько тем, что в этом предложении есть существительное в творит. падеже, однозначно трактуемое как агентивное дополнение, выступающее только в производных пассивных конструкциях.

Падеж имени субъекта в пассивной конструкции может служить маркером разных пассивных диатез. С нашей точки зрения, единственным необходимым и достаточным признаком пассивного преобразования конструкции служит уход имени субъекта с позиции подлежащего (Храковский 1974: 13). В поверхностном синтаксисе этой операции, как мы уже знаем, соответствует оформление имени субъекта творит. падежом, а глагола НСВ постфиксом *-ся*. Вместе с тем у немногих глаголов (НСВ и даже СВ) ментальных и психических процессов, чувственного восприятия, модальных (типа *по/думать, за/помнить, вспоминать/вспомнить, верить, мечтать, представлять, видеть, слышать, за/хотеть*) имя субъекта в пассивной конструкции выступает в дат. падеже: *Мне приходилось слышать не раз, что примачом Сократилин стал не потому, что так сам захотел, а потому, что так захотелось хозяйке* (В. Курочкин). Таким образом, при одном и том же залоговом показателе мы имеем две разные пассивные диатезы. О двух пассивных диатезах или по меньшей мере о двух формальных разновидностях одной и той же диатезы нам позволяет говорить только различное падежное оформление имени субъекта. Различая такие залог, как пассив (*Этот тоннель строится метростроевцами*) и субъектный квазипассив (*Мне мечтается*), А.А.Холодович и И.А.Мельчук скорее всего учитывали различное падежное оформление имени субъекта, ибо сам постфикс *-ся* сигнализирует только о переходе от актива к неактиву и показателем конкретного залога не является (Холодович 1970: 14, 18; 1979: 285, 287; Мельчук, Холодович 1970: 118, 120),

Наряду с рассмотренной комбинацией АБ в русском языке реализуется также комбинация АВ, т.е. изменение диатезы одновременно маркируется в глаголе с помощью показателя залога и в синтактике, где показателем производности служит ликвидация позиции прямого дополнения. Указанная маркировка изменения диатезы, в частности, наблюдается при переходе от исходной активной конструкции к производной объектно-имперсональной конструкции (*Бабушка ругает внука* → *Бабушка ругается*). И в данном случае, выделяя такой залог, как объектный имперсонал, А.А.Холодович и И.А. Мельчук, надо думать, учитывали факт отсутствия актанта в производной конструкции, ибо постфикс *-ся*, как мы уже отмечали, сам по себе не является показателем конкретного залога.

Интересно отметить, что изменение диатезы, маркируемое только с помощью признака А вне комбинации с другими признаками, в русском языке как будто бы не наблюдается. Это дает нам основание полагать, что залог не является категорией, достаточной для маркировки изменения диатезы. Но залог не является и категорией, которая является необходимой для маркировки изменения диатезы. Об этом свидетельствуют факты, к рассмотрению которых мы сейчас переходим.

Дело в том, что в русском языке изменение диатезы может маркироваться только с помощью признака Б, более конкретно путем изменения падежно-предложного оформления имен существительных. Речь идет о маркировке относительно редких в русском языке диатезных преобразований, «где соответствие между субъектом и подлежащим является постоянным, а все изменения соответствия разыгрываются между объектами и дополнениями» (Холодович 1970: 20, 1979: 288, Мельчук, Холодович 1970: 121). Речь идет об упоминавшихся выше примерах типа *Мальчик намазал хлеб маслом* и *Мальчик намазал масло на хлеб*, в которых представлены разные диатезы одной глагольной лексемы. В первом предложении имя объекта занимает позицию прямого дополнения и выступает в вин. падеже, а имя средства занимает позицию косвенного дополнения и выступает в творит. падеже, иначе обстоит дело во втором предложении, где уже имя средства занимает позицию прямого дополнения и выступает в вин. падеже, а имя объекта занимает позицию косвенного дополнения и выступает в вин. падеже с предлогом. В данном случае изменение диатезы не сопровождается соответствующей залоговой маркировкой – в обоих предложениях употребляется одна и та же форма актива, и поэтому со всей остротой встает вопрос о направлении диатезного преобразования, т.е. о том, какую из двух диатез считать исходной, а какую – производной. Думается, что исходной следует считать

диатезу, представленную в первом предложении. Для доказательства этого утверждения можно привести следующие дополняющие друг друга аргументы. Во-первых, для имени объекта в активной конструкции наиболее естественной и частотной является позиция прямого дополнения, поэтому при прочих равных условиях диатезу, где это имя занимает позицию прямого дополнения, следует скорее всего считать исходной. Во-вторых, первая диатеза, как будто, не знает лексических ограничений, которые свойственны второй диатезе. Сравним в этой связи естественные предложения *Спортсмен намазал лыжи мазью*, *Хозяйка намазала пол мастикой* и сомнительные **Спортсмен намазал мазь на лыжи*, **Хозяйка намазала мастику на пол*. В связи со сказанным заметим, что во второй диатезе по данным словарной картотеки Института русского языка АН СССР позицию имени объекта занимают лексемы *хлеб*, *булка*, а позицию имени средства – лексемы *масло*, *мед*, *икра*, *сыр*, *повидло*, *сгущенное молоко*, *варенье*. Иными словами, актантные позиции в этой диатезе занимают слова, обозначающие продукты питания: *О целебных свойствах дедушкиного меда не думалось. Намазывают его на кусок мягкого черного хлеба, тоже по-своему душистого и вкусного* (В. Солоухин), *Елизавета Сергеевна говорила, тщательно намазывая тонкий слой масла на хлеб* (М. Горький). Вместе с тем это ограничение не распространяется на первую диатезу, в которой актантные позиции занимают слова, обозначающие любые предметы, которые можно намазывать, и любые средства, используемые для намазывания, а не только продукты питания: *Он и на самом деле придумал намазать перед началом спектакля все скамейки смолой* (Н. Носов), *<Сами> вскочил легко и проворно, точно маслом намазали бедра* (Н. Тихонов), *Полновластно и решительно хозяйничая, Уханов намазывал сухари комбижиром* (Ю. Бондарев). Соответственно диатезу, не знающую лексических ограничений, правомерно считать исходной.

Заметим между прочим, что, видимо, существует определенная корреляция между видовыми формами глагола *намазать* и анализируемыми диатезами. В словарной картотеке Института русского языка АН СССР представлено 29 употреблений глагола *намазать*. Из них 14 употреблений СВ и 15 употреблений НСВ. Каждая видовая форма реализуется в обеих диатезах, однако в различных соотношениях. Так, 13 употреблений формы СВ приходится на долю диатезы *намазать что чем* и только одно на долю диатезы *намазать что на что*. В то же время 12 употреблений формы НСВ приходится на долю диатезы *намазывать что на что* и только 3 на долю диатезы *намазывать что чем*. Хотя эти данные статистически недостоверны, тем не менее они любопытны и могут быть прокомментированы. Предпочтение, оказываемое формой СВ диатезе *намазать что чем*, в которой более важную синтаксическую позицию прямого дополнения занимает имя объекта, связано с конкретно-фактическим значением СВ, характеризующим действие вместе с его началом и концом как совершившееся событие. В этой ситуации прагматическая значимость объекта представляется большей, чем прагматическая значимость расходуемого средства, которое после завершения действия фактически становится частью объекта. Именно по этой причине имя объекта в подавляющем большинстве случаев и занимает позицию прямого дополнения. В то же время форма НСВ предпочитает диатезу *намазывать что на что*, в которой более важную синтаксическую позицию прямого дополнения занимает имя средства, и в данном случае предпочтение определяется актуально-длительным значением НСВ. Дело в том, что в самом процессе действия прагматическая значимость расходуемого средства для субъекта важнее прагматической значимости объекта, и именно поэтому имя средства в большинстве случаев занимает позицию прямого дополнения.

И первая (исходная), и вторая (производная) диатезы являются активными, поэтому каждая из них в принципе может иметь соотносительную пассивную диатезу, ср.: *Мальчик намазывал хлеб маслом* → *Хлеб намазывался (мальчиком) маслом*, *Мальчик намазал хлеб маслом* → *Хлеб был намазан (мальчиком) маслом*, *Мальчик намазывал масло на хлеб* → *Масло намазывалось (мальчиком) на хлеб*, *Мальчик намазал масло на хлеб* → *Масло было намазано (мальчиком) на хлеб*. Поскольку форма НСВ преимущественно упо-

требуется в диатезе *намазывать что на что*, а форма СВ – в диатезе *намазать что чем*, то можно ожидать, что пассивные диатезы *Хлеб намазывался (мальчиком) маслом* и *Масло было намазано (мальчиком) на хлеб* не относятся к числу употребительных. И действительно в словарной картотеке нет ни одного примера, где бы реализовались эти диатезы. Нет также ни одного примера, где бы реализовалась диатеза *Масло намазывалось (мальчиком) на хлеб*, хотя никаких априорных предположений относительно нереализации этой возможности у нас не было. В картотеке представлены только примеры, где реализуется пассивная диатеза *Хлеб был намазан (мальчиком) маслом* и лишь в варианте без агентивного дополнения: *Подсвечники и люстры были вымыты, намазаны чем-то белым и потом вычищены* (С. Аксаков), *Он замолчал и полез целоваться, оставляя на губах Аларина запах фикстуара, которым были намазаны его усы* (А. Куприн).

Завершая разговор о диатезах данного типа, следует упомянуть, что наши рассуждения не имеют никакого смысла, если согласиться с авторами четырехтомного словаря русского языка под редакцией А.П. Евгеньевой, по мнению которых нужно различать не две диатезы одной глагольной лексемы, а два лексических значения глагола *намазать*: *намазать 1* – ‘покрыть слоем чего-либо жидкого, вязкого, густого’. *Намазать хлеб маслом*, и *намазать 2* – ‘положить слой чего-либо жидкого, вязкого, густого’. *Намазать масло на хлеб*. С нашей точки зрения, трудно усмотреть какие-либо содержательные различия между двумя приведенными толкованиями и соответственно выделять два разных лексических значения.

В русском языке изменение диатезы может маркироваться только с помощью признака В, а именно синтактики, т.е. без помощи залога и падежа. В этом случае показателем изменения диатезы служит отсутствие прямого дополнения, которое представлено в исходной диатезе. Речь идет о прямопереходных глаголах НСВ типа *шить, вязать, читать, писать, готовить, танцевать, петь, видеть, слышать*, которые образуют следующие соотносительные конструкции: *Эта женщина вяжет кофту* → *Эта женщина вяжет*, *Наш сосед поет песню* → *Наш сосед поет*. Иными словами, имеются в виду такие прямопереходные глаголы, которые не во всех своих неэллиптических употреблениях требуют обязательного наличия прямого дополнения. Анализируя это явление, Ю.Д. Апресян пишет следующее: «Факультативное прямое дополнение относительно редкое явление, и этот факт заставил некоторых грамматистов считать, что в случаях (а) *он читает* и (б) *он читает книгу* и др. под. представлены два разных значения глагола. Однако любая попытка истолковать *читать* в случае (а) без обращения к понятию объекта кончается неудачей; следовательно, *читать* – семантически двухвалентный глагол, несмотря на возможность абсолютивной поверхностно-синтаксической реализации» (Апресян 1974: 149).

Соглашаясь с данной трактовкой, мы хотим заметить, что она, видимо, не распространяется на соотносительные конструкции типа *Этот человек пьет воду/водку* → *Этот человек пьет*, где мы вправе говорить о двух разных значениях глагола *пить*, поскольку семантически двухвалентный глагол *пить* в абсолютивном употреблении имеет значение ‘пить спиртные напитки’, которое является более узким по сравнению со значением глагола *пить* в неабсолютивном употреблении.

Давая семантическую характеристику переходным глаголам с факультативным прямым дополнением, следует сказать, что они преимущественно обозначают целенаправленные действия, производимые с однородными объектами и приводящие к стандартному результату. Имеются в виду глаголы, обозначающие умения, выполнение которых требует предварительного обучения, своего рода профессиональной подготовки (Гловинская 1982: 55). Кроме того, к ним относятся глаголы нецеленаправленного чувственного восприятия (*видеть, слышать*), которые обозначают естественные умения, обеспечивающие нормальное существование их обладателей.

Исходя из того, что в соотносительных конструкциях типа *Эта женщина вяжет кофту* → *Эта женщина вяжет* представлены разные синтаксические употребления одной и

той же залоговой словоформы одной глагольной лексемы, мы вправе говорить о том, что в конструкциях типа *Эта женщина вяжет кофту* реализуются исходная диатеза, тогда как в конструкциях типа *Эта женщина вяжет* реализуется производная диатеза, а маркером производности служит не появление в глаголе специального залогового показателя, не изменение падежного оформления имен, а отсутствие в структуре предложения прямого дополнения, что в принципе может трактоваться как наличие в позиции прямого дополнения нулевой лексемы.

Отсутствие прямого дополнения в производной диатезе семантически значимо и служит знаком понижения референтного статуса объекта, которое сопрягается со всеми значениями НСВ: актуально-длительным, узуальным и потенциальным, причем наиболее характерно сопряжение с потенциальным значением, присущим в основном глаголам, обозначающим уменьша, которым нужно учиться и которые могут утрачиваться. В тексте актуализаторами потенциального значения НСВ выступают оценочные обстоятельства типа *хорошо, отлично, плохо, едва* и т.п.: *Умный человек, честный. Жаль малограмотен. Едва читает.* (М. Горький). Актуализируют потенциальное значение и вопросительные предложения с логическим ударением на глаголе (Гловинская 1982: 58): *Вы вяжете?*

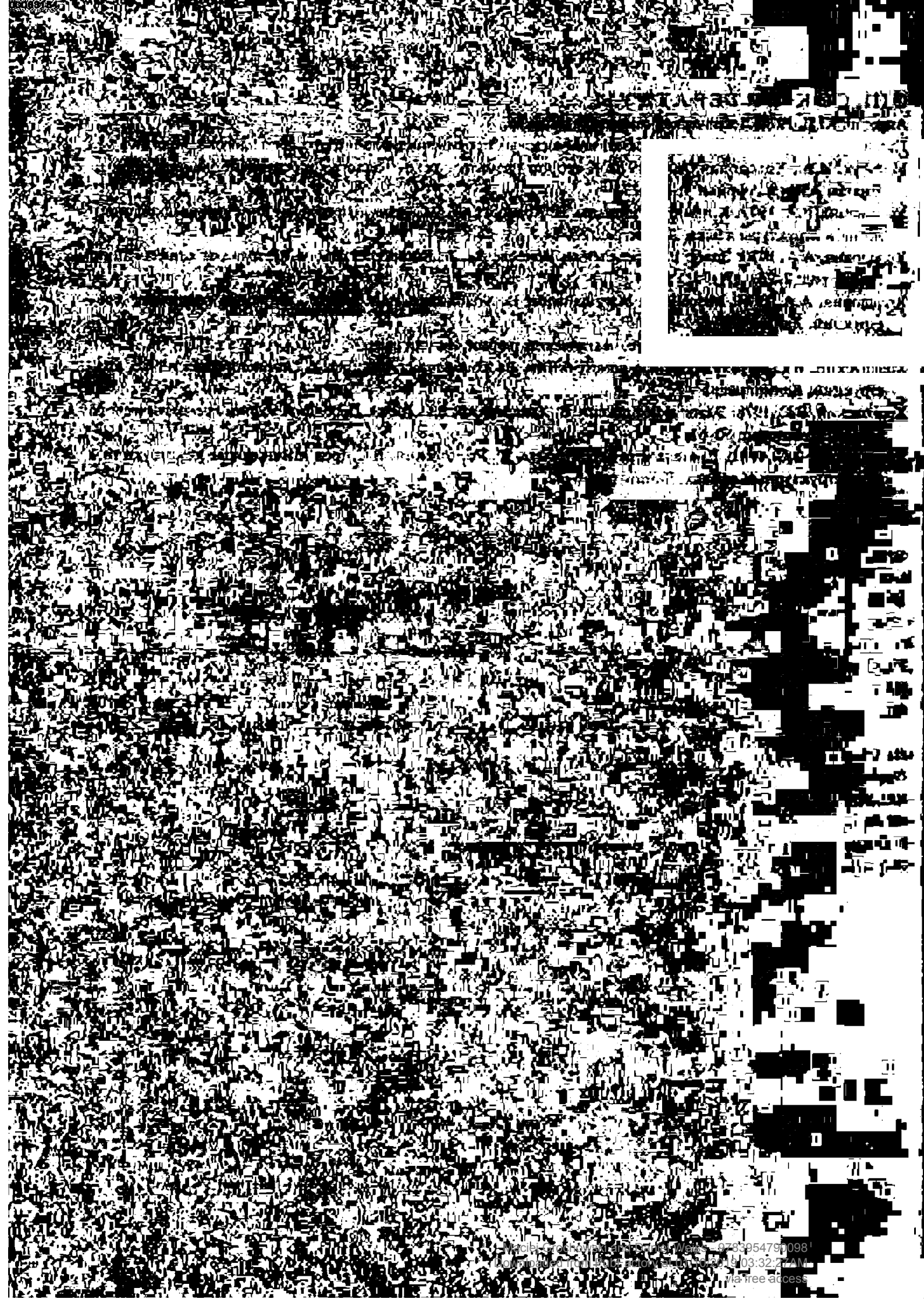
Актуализаторами узуального значения НСВ выступают итеративные обстоятельства типа *всегда, часто, по вечерам. Эта женщина вяжет по вечерам.* Актуализаторами актуально-длительного значения НСВ выступают обстоятельства типа *в данный момент, сейчас, теперь: Теперь эта женщина вязала, сидя на табуретке в углу за печкой.*

Нам остается резюмировать сказанное. Публикация этой статьи преследует ограниченные цели. Во-первых, мы предложили исчисление способов формальной маркировки изменения диатез. Во-вторых, мы частично проиллюстрировали это исчисление на материале русского языка, показав, что обычно маркировка изменения диатез осуществляется с помощью залога и падежа и что маркировка изменения диатез только с помощью залога как будто бы невозможна. На это обстоятельство обратил внимание еще А.А. Холодович, который писал, «что изменение синтактики глагольной основы может сопровождаться и, по-видимому, как правило, сопровождается изменением морфологии актантов» (Холодович 1974: 377).

Кроме того, мы уделили особое внимание тем редким, но принципиально важным случаям, когда изменение диатезы маркируется без помощи категории залога, что позволяет характеризовать залог как категорию, которая в принципе не является ни необходимой, ни достаточной для маркировки изменения диатез. Проблема полного описания изменения диатез в русском языке в свете предложенного исчисления, равно как и проблема иллюстрации данного исчисления на материале различных языков должны быть рассмотрены в специальных работах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Апресян, Ю.Д. 1974: Лексическая семантика. Москва.
- Гловинская, М.Я. 1982: Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. Москва.
- Мельчук, И.А., Холодович, А.А., 1970: К теории грамматического залога (определение, исчисление). В: Народы Азии и Африки 4: 111–124.
- Успенский, В.А. 1977: К понятию диатезы. В: Храковский, В.С. (ред.): Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Ленинград: 65–84.
- Холодович, А.А. 1970: Залог I: Определение. Исчисление. В: Категория залога. Материалы конференции. Ленинград: 2–26.
- Холодович, А.А. 1974: *Miscellanea Marginaliaque*. В: Холодович, А.А. (ред.): Типология пассивных конструкций, Ленинград: 362–379.
- Холодович, А.А. 1979: Проблемы грамматической теории. Ленинград.
- Храковский, В.С. 1974: Пассивные конструкции. В: Холодович, А.А. (ред.): Типология пассивных конструкций, Ленинград: 5–45.
- Храковский, В.С. 1978: Залог и рефлексив. В: Храковский, В.С. (ред.): Проблемы теории грамматического залога, Ленинград: 50–61.
- Храковский, В.С. 1981: Диатеза и референтность, В: Храковский, В.С. (ред.): Залоговые конструкции в разноструктурных языках, Ленинград: 5–32.



Андрей Анатольевич Зализняк, Москва

ОБ ОДНОЙ БЕРЕСТЯНОЙ ГРАМОТЕ XII ВЕКА

В 1985 г. в Новгороде в числе нескольких десятков новых берестяных грамот была найдена (в слоях 2-й половины XII в.) грамота № 663, привлекающая к себе внимание тем, что ее текст при первом знакомстве с ним выглядел крайне загадочным. Объяснить эти трудности какими-то утратами текста было нельзя, поскольку грамота дошла до нас в идеальной сохранности и несомненно представляет собой совершенно целый документ. Все буквы хорошо видны и идентифицируются однозначно. Текст грамоты таков (воспроизводится строка в строку):

мллокевенегевдншзаплатилипо^{ло}гривенекоросто
киннераланевидекаснлсморочьваралазаплатила
плодеватьквне

В первой строке легко опознаются слова: *заплатили по^{ло}гривене* «заплатили полгривны» (буквы *ло* писавший, очевидно, вначале пропустил, а потом приписал над строкой). Понятен также конец грамоты: *заплатила пло девать квне* «заплатила (или: они двое заплатили) восемь с половиной кун (буквально: пол девятой куны)». В слове *пло* «пол» пропущено *о* после *п*; ср. отчасти сходный пропуск в этом же слове выше (заметьте, что написание слова «пол» в виде *пло* [вместо *поло*], может быть, употреблялось и как сокращение, ср. *пло осмь гри...* «семь с половиной гривен» в грамоте № 621, *пло пять* «четыре с половиной» в грамоте № 21 из Старой Руссы; обе грамоты относятся к XII в.).

Из этих понятных частей грамоты уже можно заключить, что она написана по так наз. бытовой графической системе (см. Зализняк 1986: §6, 16, 19): вместо *ъ* может писаться *о* (по^{ло}, *пло*, т.е. <поль>¹), вместо *ь* - *е* (*гривене* <гривнѣ>), вместо *ѣ* - *е* (*гривене*, *квне*) или *ь* (*девать*, *девать*>). Отметим также, что в родительном падеже жен. рода здесь регулярно выступает древненовгородское окончание <-ѣ> (а не стандартное древнерусское -ы).

Остальная часть грамоты (т.е. начало и большой отрезок в середине) не поддается, однако, столь же простой интерпретации. Можно, например, пытаться истолковать *мллоке* как дательный падеж <Милъкѣ>, *венеге* - как <оу Юнегѣ>, *вднша* как аорист от *будити* и т.п., но все это не дает ни правильного синтаксиса, ни правдоподобного смысла. Особенно интригующим кажется средний отрезок, поскольку его можно разделить так, что он становится похож на знаменитую шербовскую «глокую куздру», а именно, выглядит как синтаксически правильный при полной фантастичности выступающих в нем лексем: *коро-сто киннерала невидека сна сморочь варала* (ср. фразы вроде *жестоко генерала Нерачека сия сволочь карала*). Понятно, однако, сколь мало это продвигает нас к успеху.

Ключ к реальной интерпретации грамоты дает следующее важное наблюдение: грамота состоит из двух частей, имеющих сходную синтаксическую (и, соответственно, также семантическую) организацию. Так, в части 1 выступает слово *заплатили*, в части 2 - *заплатила*; это, очевидно, сказуемые. Указаны выплаченные суммы: 1 - *по^{ло}гривене*, 2 - *пло девать квне*. Далее, привлекает внимание наличие в обеих частях одинакового отрезка *рала*. Естественно усматривать в нем родительный падеж от хорошо известного слова *рало* «плуг», «соха». При этом, однако, связь с глаголом *заплатити* (ср. *рала заплатила пло девать квне*) заставляет нас предложить, что здесь это слово выступает в ином значении, а именно, обозначает какой-то род подати или обложения. В данном случае это может быть, очевидно, только подать с плуга (сохи), т.е. то, что обычно называется в документах *поралье* или *поральное*. Хотя само слово *рало* в таком значении не засвидетельствовано, метонимический перенос данного типа известен. В самом деле, названия податей (и иных выплат) обычно

¹ В угловых скобках здесь и далее дается нормализованная запись (см. Зализняк 1986: § 6).

принадлежат к одной из следующих моделей: а) субстантивированное прилагательное среднего рода (с приставкой *по-* или без нее), например, *поральное, поплочное, повержное, вѣснее, законое, кормное, мостовое, портное, плетное* и т.п.; б) существительное типа *полмудье*, например, *поралье, погородье, почьстье*; в) то же самое существительное, которым называется объект налогового обложения (или основной предмет, с которым связана натуральная повинность), например, *вѣсь, закось, кормъ, подвода, провозъ, плтно, лмъ*. Одна и та же подать может обозначаться названиями, построенными по разным моделям; так, в качестве названия подати, скажем, *закось* - это то же, что *законое*, *плтно* - то же, что *плетное*, *поралье* - то же, что *поральное*. Ср. еще синонимии между словом *полчное* и словом *лице* (в соответствующем значении). Впервые ставшее известным из берестяной грамоты №640 слово *поногатное* (род денежного обложения) оказалось синонимом слова *ногата* (в соответствующем значении). Из этих примеров ясно, что значение «налог на плуг» у слова *рало* вполне соответствует древнерусским семантическим правилам.

Мы можем заключить, таким образом, что в грамоте №663 речь идет об уплате поралья. Сообщается о двух таких выплатах. Естественно предполагать, что в таком документе должны быть указаны также и имена плативших. Следовательно, в неразгаданных частях грамоты следует, в частности, искать какие-то имена, стоящие в именительном падеже (т.е. подлежащие к сказуемым *заплатили, заплатила*). В части 1, в соответствии с формой *заплатили* (множ. число муж. рода), должно стоять не менее трех имен (или какое-то обобщающее обозначение заплативших, стоящее во множ. числе). В части 2 подлежащим к *заплатила* (ед. число жен. рода или двойств. число муж. рода) должно быть либо одно женское имя, либо два мужских.

Важные дополнительные сведения здесь дает анализ выплаченных сумм поралья (полгривны и 8 1/2 кун). По данным Русской Правды, гривна равнялась 25 кунам. Таким образом, две зафиксированные в грамоте №663 выплаты составили соответственно 12 1/2 и 8 1/2 кун. Их соотношение составляет почти точно 3:2. Поскольку норма поралья, вероятно, была постоянной, в условиях нашей конкретной задачи мы должны заключить, что в первом случае подать платили три человека, а во втором два (если бы во втором случае платил один человек, то в полтора раза большая сумма, выплаченная в первом случае, была бы необъяснимой). Соответственно, *заплатила* - это двойств. число муж. рода (не ед. число жен. рода).

С учетом этих заключений имена плативших отыскиваются уже достаточно легко. В части 1 это три лица: *Милко* <Милъке>, *Уенеге* <Уѣнѣге>, и *Будиша*. В части 2 это два лица: *Невиде* и, вероятно, *Касма* (не), с недописанным *не* (ср. недописанное *ло* в *по^{ло}*); не исключено, впрочем, также, что *Касма* - это усеченная гипокористическая форма от имени *Касьянъ* (типа *Степа* от *Степанъ*). Отметим использование древненовгородского диалектного окончания именительного падежа муж. рода *-е* в выявленных именах (см. Зализняк 1986: § 43-48).

Теперь остались неопознанным только два отрезка: *коростокиме* в части 1 и *сморчъва* в части 2. Судя по полному параллелизму всех остальных синтаксических компонентов в частях 1 и 2, для этих оставшихся отрезков тоже можно предполагать какое-то сходство. Такое сходство действительно обнаруживается: оба они могут быть истолкованы как притяжательные прилагательные: <Коростък-ин-ѣ> (от имени или прозвища *Коростъка*; менее вероятно <Къръстък-ин-ѣ> - от *Къръстъка*, ср. *къръста* «гроб») и <Смъръч-ев-а> (от имени или прозвища *Смъръчь*). Это не что иное, как отчества (о фамилиях в столь раннюю эпоху еще говорить не приходится): Милко, Уенег и Будиша были сыновьями Коростки, Невид и Касьян - сыновьями Сморча. В полном соответствии с такой интерпретацией находятся окончания этих двух словоформ: <-ѣ> (множ. число) в первом случае и *-а* (двойств. число) во втором. Окончание *-ѣ* (вместо стандартного *-и*) во множ. числе муж. рода представляет собой характерную древненовгородскую диалектную инновацию. Оно хорошо засвидетельствовано в берестяных грамотах, начиная с XII в. (причем не только в

именительном, но и в винительном падеже). Так, в именительном падеже мы находим, в частности: *4 золотъникѣ* N°644 (20-е – 30-е гг. XII в.), *цѣтьри* (вместо *цѣтьри*) *въ раковскѣ* <-скѣ> N°630 (2-я четверть XII в.), *4 сѣроцьке* <-кѣ> N°649 (конец XII в.), *оперьсникѣ*, *покровѣ* N°648 (рубеж XII и XIII вв.), *коловалѣ* <-лѣ> N°222 (начало XIII в.). Известно также, что в перфект данная инновация проникает значительно позже, чем в существительные и нечленные прилагательные: первые примеры перфектов на -лѣ (вместо древнего -ли) появляются в новгородских берестяных грамотах лишь с XIV в. (см. Зализняк 1986: § 53; в Пскове один такой пример встретился в берестяной грамоте N°6, относящейся к XIII в.). Таким образом, представленное в грамоте N°663 соотношение окончаний: <-ѣ> в <Коростъкинѣ>, но -и в *заплатили* - для XII в. является совершенно правильным.

З а м е ч а н и е. Показательно, что в <Коростъкинѣ> перед суффиксом -ни- выступает *к* (а не *ч*). Это характерная древненовгородская особенность: основа притяжательного прилагательного с -ни- выровнена по основе исходного имени; ср., в частности, *Федюкино* <-дѣк-> в грамоте N°599 (XI в.), *оу Нѣжатъкинѣш* <-нѣш-> в грамоте N°13 из Старой Руссы (XII в.; *ки* переправлено здесь из *кы*), надписи *Настюкине* <-тък->, *Недѣлекине* <-лък-> на новгородских пряслицах домонгольского времени. Наличие сочетания *ки* в *коростюкине* является, в свою очередь, важным аргументом в пользу предложенной выше интерпретации данного отрезка. Дело в том, что в древненовгородском диалекте XII в. еще не было перехода *кы* в *ки* (см. Зализняк 1986: §33); поэтому неприемлемы попытки вывести этот отрезок из сочетания *коростъкы не*. Не было еще и перехода *ѣ* в *и* (в частности, в самой грамоте N°663 на месте *ѣ* мы находим только буквы *е* и *ѧ*); поэтому данный отрезок нельзя вывести также из *коростъкѣ не*. Единственная формально допустимая гипотеза с отделением *не* состоит в том, что *коростюки* – это именительный падеж множ. числа от некоторого неизвестного существительного муж. рода. Поскольку, однако, эта гипотеза не дает никакого приемлемого смысла для фразы в целом, предложенная выше интерпретация отрезка *коростюкине* оказывается фактически единственно допустимой.

Итак, мы можем предложить теперь полную интерпретацию текста грамоты N°663. Для максимальной наглядности приводим этот текст в нормализованной записи и с современной пунктуацией.

<Милъке, Оукиѣге, Боудиша заплатили полъ гривниѣ Коростъкинѣ рала; Невиде, Касиѧ(не) Смъръчева рала заплатили п(о)лѣ девятѣ коуниѣ>

Переводъ «Милко, Уенег и Будиша, Коростюкины [дети], заплатили полгривны поралья (подати с плуга); Невид и Касьян, Сморчевы [дети], поралья заплатили восемь с половиной кун».

Полученный текст уместно сопроводить некоторыми дополнительными лингвистическими комментариями.

Грамота написана на чистом древненовгородском диалекте: во всех пунктах, где этот диалект расходится со стандартным древнерусским, в грамоте выступает диалектный вариант. Так, в именительном падеже ед. числа муж. рода представлено окончание -е, в родительном падеже ед. числа жен. рода -ѣ, в именительном падеже множ. числа муж. рода -ѣ; в <Смъръчева> отразился вставной *ъ* после *р*; в <Коростъкинѣ> перед -ни- выступает *к* (а не *ч*), в <Милъке> и <Оукиѣге> перед окончанием -е выступают *к*, *г* (а не *ч*, *ж*).

Грамота последовательно отражает раннедревнерусское фонетическое состояние: ни один из исконных редуцированных в записи еще не пропущен.

Большой интерес представляют синтаксические особенности грамоты. Так, порядок слов в первой части грамоты на первый взгляд кажется странным: в нарушение принципа проективности, слово <Коростъкинѣ> оторвано от <Милъке, Оукиѣге, Боудиша> и вставлено внутрь синтагмы <полъ гривниѣ рала> к которой оно не относится. В действительности, однако, для древнерусского языка такой порядок слов не только не является аномальным, а

скорее даже должен рассматриваться как наиболее естественный для подобных фраз. Дело в том, что принцип проективности – это прежде всего норма литературной письменной речи, тогда как в разговорной речи, в том числе и современной, приоритет обычно отдается другому принципу (который очень часто приходит в противоречие с принципом проективности), а именно: вначале идет главная часть сообщения (без деталей), а все уточняющие слова образуют вторую, дополнительную часть высказывания, которая фактически представляет собой цепочку синтаксически не связанных между собой слов (или синтагм)². В древнерусском языке, в отличие от современного, указанный принцип находит широкое отражение и в письменной речи – особенно в текстах, вполне или в значительной мере свободных от церковнославянского влияния. Так, например, в берестяной грамоте №10 из Старой Руссы (XII в.) сказано: *въ волости твоен толико вода пѣти в городицанѣхъ* «В Городище, твоей волости, [людям остается] только воду пить» (т.е. есть им уже нечего); как можно видеть, выражение *въ волости твоен в городицанѣхъ* разорвано здесь на две части, расставленные в разные концы предложения. Приведем еще несколько наглядных примеров из I Новгородской летописи: *Володимиръ иде на кмь съ новгородци снѣ Прославѣ* (под 1042 г.); *Мьстиславъ... полъ Дмитровьной Новѣгородѣ Завидица* (под 1122 г.) «...женится в Новгороде на дочери Дмитра Завидича»; *и Завидъ посадникъ новгородскѣм оямре Дѣмитровицѣ* (под 1128 г.). Особенно интересен пример: *въ тоѣ лѣтѣ постави Твърдислаѣ црковь на воротѣхъ въ Оркажи манастири Мухалковицѣ стѣо Сьмена Стѣлпника* (под 1206 г.); здесь проективность нарушена дважды, и характер «переплетения» словосочетаний *Твърдислаѣ Мухалковицѣ и црковь стѣо Сьмена Стѣлпника* непосредственно напоминает интересующую нас фразу из грамоты №663.

Представляет интерес вопрос о различии в порядке слов между первой и второй частью грамоты: слово *рала* в части 1 завершает фразу, тогда как в части 2 оно стоит между подлежащим и сказуемым; аналогичное различие наблюдается также в расположении отчеств. Несомненно, что эти различия не случайны. Здесь действуют общие для большого круга языков закономерности порядка слов, связанные с различием данного и нового. Так, слово *рала* в части 1 несет новую информацию, тогда как при повторении оно уже переходит в сферу данного; с этим связано его перемещение в менее важную с информативной точки зрения срединную позицию во фразе. Ср. совершенно аналогичный эффект в современном языке, например: *Ивановы заплатили сто рублей налога; Петровы же налога заплатили вдвое меньше* (именно такое положение слова *налога* во второй фразе гораздо естественнее, чем конечное).

Наконец, важную синтаксическую особенность грамоты №663 составляет бессоюзное соединение имен платящих подать братьев (ср. современный перевод, где мы вынуждены добавлять союз *и*). Мы имеем здесь дело с весьма архаичной чертой, которая уже в древнерусскую эпоху постепенно начинает утрачиваться. Она состоит в том, что имена лиц, образующих некоторое естественное единство (например, братьев, родителей), при перечислении соединяются бессоюзно; ср. пережиточно сохраняющееся до сих пор народное *отец-мать* «родители». Очевидно, древнейшее значение союза *и* было менее нейтральным, чем теперь; это было нечто вроде «а также». Поэтому употребление союза *и* было излишне там, где совместность воспринималась как нечто естественное, немаркированное, как, например, в случае совместного участия всех братьев в каком-то общеродовом деле. Примеры из старейших памятников показывают, что братья перечисляются бессоюзно именно в тех случаях, когда они образуют некоторый естественный монолит (скажем, стоят во главе единого войска и т.п.). Примечательно, что позднейшие переписчики обычно уже не чувствуют этого нюанса и добавляют от себя союз *и*. Вот несколько примеров из Ипатьевской летописи: *Мьстиславича два Изаславъ Ростиславъ* (под 1144 г., л. 116 об.); *и съѣхавцеса Изаславъ Володимиръ Дѣвича...* (под 1146 г., л. 122 об.); *оля вратоя моею оля Володимира оля Изаслава*

² О соответствующей особенности современной разговорной речи см. Русск. разг. речь 1973: 380-393.

хочю волости просити (под 1147 г., л. 126); се доймалъ есмъ со врагѣмъ своимъ Ростиславо^м и съ Володимиромъ съ Изаславо^м Дѣдвичема понти на стрѣхъ своего на Гюрга (под 1147 г., л. 127 об. §128); и призва к советѣ братью свою Прослава Игоря Всеволода (под 1180 г., л. 216). Заметим, что в последнем примере бессоюзно соединены имена сразу трех братьев; ср. перечисление Коросткинских детей в грамоте №663.

Очень интересный аспект грамоты №663 составляют встретившиеся в ней имена. Все они, кроме имени *Касьянъ*, – дохристианские. Имена *Ммако*, *Боудмиш* – гипокористические производные от имен типа *Милославъ*, *Боудимиръ* и т.п., построенные по хорошо известным моделям. *Коростка* – вероятно, прозвище. Но особый интерес вызывают прозвище *Сморчъ* и имена *Укнѣгъ* и *Невидъ*.

Прозвище *Смърчъ* (по-древненовгородски *Смъръчъ*) естественно сопоставлять с современным *смерч*, в древнерусском было возможно также значение «облако». Лингвистический интерес здесь представляет огласовка *ър (в отличие от *ьр, отраженного в современном *смерч*): дело в том, что вариант, представленный в грамоте №663, совпадает с тем, который отразился в известном месте из «Слова о полку Игореве»: *Идоуть сморци маглами*.

Имя *Укнѣгъ*, насколько нам известно, отмечено в славянском ономастиконе впервые, но оба его компонента хорошо засвидетельствованы в именах. Особенно распространены имена на *-нѣгъ*: *Милонѣгъ*, *Миронѣгъ*, *Радонѣгъ*, *Доманѣгъ* и т.п. Компонент *ум* («дядя по матери») на восточнославянской территории отмечается реже, чем на западно- и южнославянской, но все же он известен; ср. имя (или, может быть, просто термин родства) *Умка* в берестяной грамоте №114 (рубеж XII и XIII вв.), *Безоуева* (от *безоуми* «не имеющий дяди по матери») в грамоте №22 из Старой Руссы (XII в.); ср. также название деревни *Оуегоуцъ* (НПК IV: 96), от *Укгоуцъ*. Сложное имя *Ук-нѣгъ* первоначально, по-видимому, означало «пользующийся любовью своего дяди по матери». Как известно, в древнейшем индоевропейском обществе брат матери мог играть в воспитании юноши большую роль, чем отец. Следы тесной связи племянника с дядей по матери достаточно четко прослеживаются и у славян (особенно в южнославянской зоне). Имя *Укнѣгъ* оказывается, таким образом, косвенным отражением чрезвычайно архаичного пласта социальных отношений.

Имя *Невидъ* соответствует нарицательному *nevidъ* сохранившемуся в славянских языках довольно слабо: словенск. *nevid* «инфузория» (значение, разумеется, новое); сербск. *невид* а) в выражении *отишао невидом* «ушел незаметно», «исчез», б) «мельчайшее (т.е. невидимое) летучее насекомое». По-видимому, наречие *невидьмь* «невидимкой», «невидимо» отразилось также в цитате из Кирилла Туровского (... *обрътають я заглаженъ, понеже невидомъ заглажаетъ оу нихъ Доухъ Святъи*), которая в словаре И.И. Срезневского приведена в статье *невидомъи*.

Однако первоначальное значение имени *Невидъ*, как мы полагаем, следует связывать с древнейшими мифологическими представлениями о соотношении мира живых и мира мертвых – прежде всего об их взаимной невидимости друг для друга. Слово *nevidъ* в залоговом отношении, очевидно, было нейтральным, т.е. допускало как понимание «невидящий», так и понимание «невидимый» (ср. в этом отношении амбивалентность родственного польского слова *niewidomy*, которое совмещает значения «незрячий, слепой» и «невидимый, незримый»).

Исключительный интерес представляет тот факт, что имя *Невидъ* непосредственно соответствует (с точностью до огласовок и типа склонения) греческому названию мира мертвых *Ἄιδης* (гомеровск. *Ἄιδης*), если исходить из классической этимологии этого слова – *n-uid- «невидимое» (см. Frisk III: 33–34). Что касается конкурирующей этимологии *sm-uid- «соединение», «свидание» (объясняющей густое придыхание аттической формы, но не объясняющей гомеровских форм), то она представляется также и с семантической точки зрения менее вероятной, чем первая. Включение в круг сравниваемых слов

славянского имени *Невидь*, по-видимому, можно считать дополнительным аргументом в пользу классической этимологии слова *Њидѣ*.

Можно думать, таким образом, что *Невидь* – одно из чрезвычайно архаичных славянских имен, первоначально означавшее принадлежность к миру мертвых. Как и другие имена с отрицательным смыслом, оно должно было обладать магической охранительной силой.

Мы попытались в этой заметке продемонстрировать на одном примере как те трудности, которые могут возникнуть при прочтении новонайденной берестяной грамоты, так и характер лингвистических результатов, которые при этом могут быть получены.

СОКРАЩЕНИЯ

Зализняк А.А. 1986: Новгородские грамоты на бересте с лингвистической точки зрения. В: Янин В.Л.,

Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.). Москва.

НПК: Новгородские писцовые книги 1859–1915. Т. I–IV и указатель. Санкт-Петербург, Петроград.

Русск. разг. речь 1973: Русская разговорная речь. Москва.

Frisk, H. 1960: Griechisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I. Heidelberg.

СУБЪЕКТНЫЕ МОДИФИКАЦИИ РУССКОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Тема статьи составляет звено одной из центральных проблем русского синтаксиса и синтаксической теории вообще – проблемы принципов классификации предложений. Эта проблема, к которой обращался и профессор Анджей Богуславский, в силу своей дискуссионности продолжает оставаться стимулом к поискам новых решений. Условием их эффективности должно быть выявление системных связей между моделями, с опорой на сущностные признаки предложений.

Если исходить из разграничения основных моделей предложения и их модификаций, сохраняющих типовое значение предложения с привнесением в него дополнительного структурно-смыслового элемента, можно заметить, что в модификациях развиваются те категории, которые в совокупности выражают предикативность предложения. Так, модально-волеутивные осложнения предиката (*Он поёт; Он певец – Он хочет, может петь; Он хочет, может стать певцом*) углубляют план модальности предложения. Фазисные и фазисно-темповые осложнения предиката (*Он начинает, продолжает, прекращает петь; Он становится певцом; Он спешит, торопится уйти, медлит уходить*) вносят в предложение оттенки, обогащающие его временной план. Модальный и временной планы здесь же обнаруживают неразрывное взаимодействие (*хочет стать певцом; спешит, торопится связано с желательностью действия, медлит – с нежелательностью*).

Синтаксическая категория лица, которую В.В.Виноградов называл фундаментом сказуемости, вместе с категориями модальности и времени выражает отнесенность высказываемого к действительности через ситуацию речевого общения, создаваемую конфигурацией его участников. Синтаксическая категория лица выявляется в соответствии субъекта предикативного признака одному из трех лиц участников/неучастников речевого акта. В отличие от категорий модальности и времени, реализующихся в предикатном компоненте предложения, категория лица ориентирована на субъектный компонент, образуя трехчленную парадигму предложения по линии лица:

1 л.: Я пою. Пою, Мне весело. – Мы поем. Поем! Нам весело.

2 л.: Ты поешь? Поешь? Тебе весело. – Вы поете. Пойте. Вам весело.

3 л.: Он поет, она поет. Ему весело. – Они поют. Поют. Им весело.

Поскольку синтаксическая категория лица, так же как синтаксические категории модальности и времени, шире соответствующих морфологических категорий, то синтаксическое значение 2 лица, например, объединяет многие конструкции, несущие черты речи, адресованной потенциальному деятелю: *Наверх! Воды! За мной! Принять его, позвать, просить...* (Грибоедов); *Молчать!* (Булгаков); *Настежь ворота тяжелые!* (Блок).

В личной парадигме предложения проявляется противопоставленность личных/неличных имен существительных, занимающих позицию субъекта модели: личной парадигмой располагают только модели с личным субъектом, предложения с неличным субъектом выражают лишь значение 3 лица и не имеют личной парадигмы. Таким образом, значение категории синтаксического лица в том или ином предложении определяется характером субъекта предложения – личного или неличного – и для личных отнесенностью к одному из трех лиц.

Категории, выражающие предикативность, принято называть субъективно-объективными: выбор частных значений предикативных категорий в значительной мере принадлежит говорящему субъекту, но вместе с тем зависит от объективного положения вещей, параметров речевого акта и системных значений каждой категории в данном языке.

Субъектный компонент, как и предикатный, включает в себе ряд регулярных возможностей, сохраняя типовое значение предложения, обогащая, видоизменяя структурно-семантическую его характеристику.

Исходя из этих посылок, могут быть рассмотрены прежде всего модификации лично-глагольных предложений с неназванным субъектом. Традиционная грамматика квалифицировала их как типы предложений определенно-личных, неопределенно-личных и обобщенно-личных, констатируя отсутствие в них «состава подлежащего», но не задаваясь вопросом об их системных связях.

Существенно однако то, что неназванность субъекта в этих предложениях синтаксически значима. Сохраняется его смысловая необходимость как производителя действия, носителя состояния или свойства; сохраняется, соответственно, структурно-семантическая ориентированность предикативного признака на его носителя, без которого не может быть самого предикативного признака; сохраняется определенная падежная форма и позиция в начале предложения. В большинстве случаев этот субъект может быть «восстановлен», назван, но отсутствие его, при фиксированных формах предиката, сигнализирует одно из трех его значений: определенно-личное, неопределенное и обобщенное. Те же значения субъекта могут быть и выраженными, обычно с помощью местоимений (естественно, с известными оттенками), ср., например: *Мы поем, Вы тоже пойте и Поём, Пойте!* (определенно-личное значение субъекта); *Кто-то поёт и Поют* (неопределенное); *Каждый поёт о своём, Человек поёт о своём, Ты поёшь о своём и Поёшь о своем ...* (обобщенное).

Но принятые в грамматиках понятия определенно-личного, неопределенно-личного и обобщенно-личного предложений требуют дальнейшего уточнения как в части их структурно-семантических характеристик, так и в соотношении их между собой. Задача состоит в том, чтобы найти коррелятивные признаки.

Исходной модели, с субъектом в именительном падеже, эти модификации противостоят по признаку регулярности/нерегулярности личной парадигмы. Если лично-глагольная модель располагает полной парадигмой, соответствующей коммуникативным ролям участников/неучастников речевого акта, то модификации используют парадигматические формы избирательно, с ограничениями.

Рассмотрим каждую из разновидностей.

2. **О п р е д е л е н н о – л и ч н ы е** модификации выражают действие первого или второго лица в ед. или множ. числе, указанных при неназванности субъекта личным окончанием глагола:

Еду, еду в чистом поле (Пушкин); [Серафима] *Не сердись, не будем ссориться. Выясним положение* (Булгаков); *Погляди скорей, старуха! Узнаешь его, орла?* (Твардовский).

Когда в предложении не назван субъект третьего лица, его значение не может быть определенным, его референт подсказывается контекстом, поэтому предложения с опущенным субъектом третьего лица (если это не другие виды субъектных модификаций, о которых речь будет ниже) считаются неполными, эллиптическими. Субъектные модификации представляют языковые модели, эллиптические же предложения, в которых может быть опущен любой из компонентов, – это речевые реализации моделей. В отличие от эллиптических, определенно-личные предложения независимы от контекста, самодостаточны. Хотя употребление их ограничено коммуникативными условиями: определенно-личные предложения с неназванным субъектом отличаются от исходной модели преимущественной связанностью с актуализующим комплексом «я – здесь – сейчас».

3. **Н е о п р е д е л е н н о – л и ч н ы е** модификации выражают действие третьего лица, неучастника коммуникации, не названного за ненадобностью или по неведению:

По улицам Слона водили (Крылов); *Меня тут же в госпиталь уложили, стали уколы делать, пилюлями пичкать, от вахты освободили ...* (Ю. Казаков); *Завтра же этот отчет заложат куда-нибудь в бумаги, особого внимания никто не обратит* (А. Ремизов).

Неопределенно-личные модификации объединяет с определенно-личными признаком соответствия имеющихся, при неполной парадигме, личных форм коммуникативным ролям участников ситуации.

Неопределенно-субъектное значение свойственно и сообщениям о предметных и нелично-одушевленных носителях предикативного признака.

Ср.: *Что-то скрипнуло – Скрипнуло*

Дождь льет весь день – Льет весь день.

Опущение, неназванность субъекта по неведению либо в силу избыточности в правых примерах создает модификации с неопределенно-предметным значением. Для неопределенно-личных модификаций характерна глагольная форма 3 лица множественного числа, для неопределенно-предметных – 3 лица единственного числа, среднего рода в прошедшем времени.

Ср.: *Кто-то стучит – Стучат, Стучали*

Что-то стучит – Стучит, Стучало.

Использование в художественных текстах неопределенно-предметной формы в отношении к неопределенно-личному деятелю (– Нет, говорю, – *кричало за перегородкой.* – Булгаков) может быть интерпретировано как прием «обезличивания» на фоне этой оппозиции.

Большая или меньшая жесткость закрепленной глагольной формы, с одной стороны, компенсирует отсутствие первого компонента, с другой – выводит модификацию из грамматической парадигмы.

См. примеры сообщений о «неопознанных» и «опознанных» субъектах действия либо, напротив, неназванных в силу избыточности:

Страшно мысли в нем мешались, Трясся ночь он напролёт, И до утра всё стучались Под окном и у ворот... Уж с утра погода злится, Ночью буря настает, И утопленник стучится Под окном и у ворот (Пушкин); В трубе так жалобно И так протяжно стонет (Есенин); За занавеской хлюпала вода, что-то постукивало, наверно, стирали. Наверно, таз стоял на табуретке и табуретка стучала ножками в пол (Ю. Трифонов); Я разбудил Костю. – Кто-то стучит, – говорю. – Кто же может стучать?... – В дверь стучат, говорит Костя. – Кто же это? Подождали мы. Не стучат больше... Мне стало казаться, что это дождь по крыше стучит... Тук-тук-тук! – стучало что-то по крыше (Н. Носов).

В литературе отмечалась разновидность неопределенно-личной модификации с субъектно-локативной формой, содержащей указание на некоторое множество лиц по их территориальной, социальной, административной принадлежности, в глагольных и некоторых именных, чаще адъективных предложениях, например: *В городе готовятся к фестивалю, На станции закончили эксперимент, В дирекции недовольны, В этом доме тебе всегда рады. В райке нетерпеливо плещут, И, взвившись, занавес шумит* (Пушкин); *И за столом уже повысили голос* (Булгаков); *В наших бродячих Братствах рыбацких Пляшут – не плачут* (М. Цветаева); *И в лаборатории уже знали, что все обошлось* (В. Маканин).

С точки зрения соотношения говорящего и действующего лиц предложения с неопределенным субъектом характеризуются признаком *э к с к л ю з и в н о с т и*, исключенности.

Это подтверждается и теми случаями, когда в предложении встречаются указания на причастность говорящего к ситуации, см. пример из «Бесов» Достоевского: – Эх, Marie, у

нас и книг-то не читают, да и нет их совсем. Да и станет он (курсив Дост.) книгу переплетать?

Местоименная форма первого лица у *нас* здесь выполняет роль локативного распространителя предложения (\approx в этом городе) и явно противостоит неопределенно-личному субъекту действия, выраженному глаголом *не читают* и местоимением *он*.

И когда примеры позволяют предположить реальное вхождение говорящего в круг, обозначенный локативно-субъектной формой *В этом доме вам всегда помогут*, *В нашей семье тебе всегда рады*, достаточно сравнить их с прямым способом выражения говорящего *Мы вам всегда поможем*, *Мы тебе всегда рады*, – становится очевидным различие: либо имеется в виду действительная исключенность, отсутствие говорящего, либо используется синтаксический прием, допускающий в разных экспрессивно-прагматических целях отстраненное представление говорящего.

Эффект экспрессивного отстранения в представлении действующего лица достигается в неопределенно-личной конструкции с разными целями и в тех случаях, когда референт его является единственным и определенным. См. выше в примере из Булгакова, а также в следующем: *Я не хотел знать, любят ли меня*, и не хотел сознаться себе самому, что *меня не любят* (Тургенев: Первая любовь).

Экспрессивная значимость вводных оборотов *говорят вам*, *тебе говорят*, с раздраженной или настойчиво-суггестивной интонацией, когда говорящий и действующий субъект совпадают в одном первом лице (может быть, единственный случай инклюзивного употребления неопределенно-личной конструкции), и состоит в отвлечении от конкретного говорящего и в придании субъекту говорения впечатления множественности, а действию – многократности. Вероятно, этот оборот уже утрачивает статус свободного синтаксического построения и приближается к модально-экспрессивному фразеологизму. См. у Пушкина: *Ступай к морю, говорят тебе честью*; *Не пойдешь, поведут поневоле* (Сказка о рыбаке и рыбке).

В прескриптивной, или инструктивной, разновидности неопределенно-личных предложений (*Здесь не курят*; *Птицу перед завертыванием в фольгу прочно увязывают, сшивают...* и под.) также сохраняется эксклюзивность субъекта, но коммуникативное назначение таких текстов состоит в непрямом волюнтивном воздействии на адресата, чтобы сделать его потенциальным субъектом подобного действия.

Признак *э к с к л ю з и в н о с т ь / и н к л ю з и в н о с т ь* служит основанием противопоставления предложений с неопределенным и с обобщенным субъектом. Морфологическая форма 3 лица множ. числа недостаточна как классификационный критерий, она встречается и в следующем типе модификации.

4. **Обобщенно-личные** предложения относят действие к любому лицу или, сообщая о действиях говорящего, к его опыту, чаще через форму 2 лица, приобщают адресата и любое другое лицо, которое может быть на его месте.

Форма второго лица, единственного или множественного числа, различие между которыми обычно нейтрализуется и с грамматической и с социально-этикетной точки зрения, – самый типичный способ выражения обобщенного значения, но используются и другие формы. Модели с ними фиксированы, не открыты для любых глагольных форм. В отличие от предложений с определенно-личным и неопределенно-личным субъектом, в обобщенно-личных предложениях нет прямой соотносительности между личной формой субъекта (в глаголе или местоимении) и его коммуникативной ролью.

Разграничиваются три основных подвида этой модификации:

1) **Пословичного** типа. Обобщая опыт «нас», «вас» и других людей, они служат как бы знаком, символом, применимым к конкретным жизненным ситуациям и к раз-

личным лицам, включая говорящего, адресата и третьих лиц. Произносятся в порядке поучения, рекомендации, для поощрения или предостережения, чаще в диалогической речи, реализуя таким образом волюнтивные и реактивно-оценочные интенции говорящего. Видо-временные формы глаголов неактуальны, используются также императив и инфинитив. Примеры:

От добра добра не ищут; По платью встречают, по уму провожают; Чужую беду руками разведу; Из песни слова не выкинешь; Не учи белого лебедя плавать; Волков бояться – в лес не ходить.

2) Повествовательного типа. В повествовательных или лирических текстах автор пользуется формой второго лица как приемом «интимизации». Индивидуальный опыт говорящего подается как общий для второго лица, адресата, и любого на его месте, следовательно и для третьего лица:

В себя ли заглянешь – там прошлого нет и следа (Лермонтов); Поедешь ранним вечером, Так утром вместе с солнышком Поспеешь на базар (Некрасов); Проснешься до света, лежишь и ждешь, пока запоют петухи (Паустовский).

Обобщенно-личные значения местоимений в позициях не только субъектной, но и объектной, обстоятельственной, притяжательной, во взаимодействии с видо-временными значениями глаголов (обычно настоящего-будущего совершенного или настоящего несовершенного), с синтаксическими и лексическими средствами создают обобщенно-личный план повествования как категорию текстовой организации:

Как в людях многие имеют слабость ту же: Все кажется в другом ошибкой нам; А примешься за дело сам, Так напроказишь вдвое хуже (Крылов); Идешь вдоль опушки, глядишь за собакой, а между тем любимые образы... приходят на память... Вы в тени, Вы дышите пахучей сыростью; вам хорошо, а против вас кусты раскаляются и словно желтеют на солнце... Вот наконец и ваша изба (Тургенев).

В обобщенно-личном плане даже конкретно переживаемое субъектом действие-состояние приобретает узуальные параметры. Взаимодействие категорий лица и времени в поле таких текстов приходит иногда к полному отступлению идеи обобщенности лица в пользу обобщенности, повторяемости времени. См. пример из Блока:

В густой траве пропадешь с головой.
В тихий дом войдешь, не стучась...
Обнимет рукой, оплетет косою
И, статная, скажет: «Здравствуй, князь...»
... Как бывало, забудешь, что дни идут,
Как бывало, простишь, кто горд и зол...

3). Особый подвид обобщенно-личных предложений – оценочно-характеризующего типа. В этих предложениях наблюдается связанность модели, которая дается ей комплексом организующих средств, в том числе порядком слов и экспрессивно-оценочной интонацией. Примеры: *С тобой каши не сваришь; Тебя не допросишься; К нему не дозвонишься; Её не узнаешь; Вечно тебя ждешь.*

Как правило, глагол здесь, во втором лице ед. числа, обычно в настоящем неактуальном, стоит в конце предложения, а форма имени объектного значения, часто во втором лице, выносится в препозицию, принимая роль носителя признака; личный опыт говорящего позволяет ему обобщить свойства объекта: объект таков, что к нему неприменимо или нерезультативно неоднократно предпринимавшееся действие. Когда позицию характеризуемого объекта занимает местоимение второго лица, в предложении сталкиваются два вторых лица, при разнонаправленной их референтности. Отсюда – невозможность заполнения субъектной позиции в связанном предложении (**Вечно ты тебя ждешь!*).

По отношению к адресату тип субъектного значения, «образ деятеля», оказывается эксклюзивным (то есть форма второго лица глагола исключает в этом случае значение второго лица деятеля), но с точки зрения соотношения говорящего (так же как любого третьего лица) и субъекта действия остается инклюзивным. Признак инклюзивности обобщенно-личных модификаций не срабатывает в пределах этой разновидности лишь в одном, сравнительно редком случае, когда характеризуемым объектом выступает говорящий (*Меня не перехитришь!; Я уже вчера знала, что у тебя жар, меня не обманешь* – Набоков), а субъектом действия – собеседник или любое другое лицо.

5. Подытожим рассмотренные признаки субъектных модификаций моделей следующей таблицей:

Признаки	Регулярность (+) Нерегулярность (-) парадигмы	Соответствие (+) Несоответствие (-) личных значений коммуникативным ролям лиц	Инклюзивность (+) эксклюзивность (-) в «образе деятеля»
Типы субъектных модификаций			
Определенно-личные	-	+	+ (1л) - (2л)
Неопределенно-личные	-	+	-
Обобщенно-личные	-	-	+ (-)

Названные три признака-критерия могут быть дополнены еще одним, функционально-коммуникативным. Взаимодействие категорий лица и времени обнаруживается в том, что определенно-личные и обобщенно-личные предложения противостоят по способности/неспособности участвовать в разных типах текстов: первые встречаются преимущественно в сообщениях о локализованных во времени, актуализованных процессах (маркированность этого же признака отличает их от основной модели, с выраженным субъектом, у которой локализованность во времени не маркирована), вторым такое употребление не свойственно, они, наоборот, связаны с текстами неактуального, узуального, абстрагированного характера. Разновидности неопределенно-личных предложений используются и в тех и в других текстах.

Набор этих критериев может быть применен и для изучения соответствующих явлений в межъязыковом сопоставлении.

В связи с дискутируемым в литературе вопросом об отнесенности субъектно-модификационных признаков предложения к сфере семантики или к сфере референции, на основании изложенного можно признать, что состав и регулярно-системные, типизированные значения рассмотренных модификаций – факт структурно-семантической организации соответствующих моделей, а референционно-функциональные их свойства реализуются в определенных контекстах, принадлежащих к коммуникативным регистрам речи.

Как субъектно-предикатные модификации лично-глагольной модели, с дополнительным значением инволютивности, независимости предикативного признака от воли субъекта – его носителя, могут быть трактованы и несколько моделей предложения, называемых безличными, но уже не в рамках этой статьи.

Материал одного фрагмента синтаксической системы позволяет представить отношения между центральными и периферийными моделями в синтаксическом поле предложения на базе сопоставимых признаков как возможный способ организации наших зна-

ний о типах предложений, в единстве их формальных семантических и коммуникативно-речевых характеристик.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Adamec P. 1973: Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка, I, Praha.
- Benvenist É. 1974: Структура отношений лица в глаголе. В: *Общая лингвистика*. Москва: 259–269.
- Blanche-Benveniste C. 1987: Le pronom *on*: propositions pour une analyse. In: *Mélanges offerts à Maurice Molho*, v. III, Les Cahiers de Fontenay: 16–30.
- Bogusławski A. 1971: O treściowych składnikach wypowiedzenia. W: *Konferencja naukowa System morfologiczny i syntaktyczny*: 85–96.
- Bogusławski A. 1977: *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warszawa.
- Bulygina T. V. 1990: Я, ты и другие в русской грамматике. В: *Res philologica*, Сборник памяти академика Г. В. Степанова, Москва: 111–126.
- Vinogradov V. V. 1986: *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва, изд. 3-е.
- Garde P. 1984: Le pronom: grammiaire ou lexique? In: *Revue des Études Slaves* 56, Paris: 171–179.
- Guiraud-Weber M. 1984: *Les propositions sans nominatif en russe moderne*. Paris.
- Guiraud-Weber M. 1989: *La structure de la personne indéterminée: le sujet zéro en russe et le pronom on en français* (sous presse)
- Mrázek R. – Žaža S. 1983: Pojem subjektu vzhledem k typologii slovanské věty. V: *Československá slavistika*: 49–58.
- Russkaja grammatika* 1980: Москва.
- Ružička R. 1988: Скрытый субъект и пустое подлежащее. В: *Язык: система и функционирование*. Москва: 216–219.
- Stepanov Ju.S. 1988: Безличность и неопределенная референция, В: там же: 226–236.
- Šmelev D. N. 1976: *Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке*. Москва.
- Veyrenc J. 1980: *Études sur le verbe russe*. Paris.
- Zolotova G. A. 1986: О перспективах синтаксических исследований. В: *Известия АН СССР, СЛЯ* 45, No 6: 500–514.
- Zolotowa G.A. 1989: *Structure de la proposition et types communicatifs de texte*. In: *La licorne*. UFR de langues et littératures, Poitiers: 325–335.



IS SUBJECT POSITION TRANSPARENT?

The fact that some syntactically simple units can have semantic values which may not be sufficient to allow the calculus of similar semantic values of more complex syntactic units containing those simple ones has been well-known at least since Frege. In other words, we are now accustomed to the fact that in many linguistic contexts the possibility of the substitution of one linguistic entity for another of the same grammatical category and of the same semantic value is not automatically accepted if the semantic value before and after the substitution is to be the same.

This problem of the impossibility of free substitution has been studied mainly in connection with the category of terms, or, in linguistic terminology, with the category of noun phrases: these are syntactic units whose substitution is not always permissible, if the semantic value of the whole expression in which the substitution is carried out is expected to remain the same after the substitution. Usually the following definition of Quine is used in this context:

“An occurrence of a singular term is a (referentially) transparent occurrence if and only if substitution of coreferential singular terms preserves truth value” (paraphrase of Quine 1960, IV)

The occurrence of a singular term which is not transparent is said to be a (referentially) opaque occurrence. I will also discuss transparent and opaque positions, which are positions determined by transparent and the opaque occurrence respectively.

Typical examples used to illustrate the above notions involve operators (verbs) of propositional attitudes: singular terms being in the scope of these operators usually have an opaque occurrence. For instance the substitution of *Sue* for *his neighbour* in (1), which transforms (1) into (2), may not preserve the truth of (1); sentences (1) and (2) may have different truth values even if *Sue* and *his neighbour* refer to the same person (i.e. have the same semantic value of a certain kind):

- (1) Bill thinks that his neighbour has called
- (2) Bill thinks that Sue has called

The central question is whether terms which are not in the scope of the verbs of propositional attitudes can have opaque occurrence, and in particular whether positions determining such occurrences are dependent on particular syntactic configurations or linguistically relevant functions such as grammatical subject, grammatical object etc. It is often claimed (see Thomason 1972, Partee 1974, Hamish 1976) that the syntactic (grammatical) subject position (of non-embedded sentences), as opposed to, for instance the object position, is always, i.e. for all predicates, transparent position. I will call this claim *the transparency of the subject thesis*.

Let me illustrate this thesis. According to it, in (3) for instance, the substitution of the grammatical subject NPI by another coreferential NP will always preserve the truth value of the whole construction and this for all VPs:

- (3) NP1 V NP2

On the other hand the object NP2 may not be always freely substitutable since object position may create opaque contexts. Thus (4) and (5) may differ in their truth value even if *his sister* and *the tallest girl in the class* refer to the same person:

- (4) Bill is looking for his sister
- (5) Bill is looking for the tallest girl in the class

The purpose of this paper is to present and briefly discuss three apparently different series of examples which, given an interpretation of the definition proposed by Quine, can be considered to contradict the transparency of the subject thesis.

Since I assume that this thesis might be affected by the basic word order of the language considered, I take it for granted that it was meant to apply mainly to SVO languages. For this reason my examples will be drawn essentially from English and French.

1. Before presenting my examples, I would like to comment briefly on the three above mentioned papers in which the claim about the transparency of the subject is explicitly made, since various examples I am going to give echo some theoretical problems raised in these papers.

Thomason's paper deals mainly with the problems of sortal incorrectness (i.e. the problem of semantic deviance), and semantic meaninglessness (i.e. category mistakes). He proposes an solution to this problem in the framework of truth-value gap logic. For this solution he states the rule called *the principle of referentiality*. This principle states that the only feature of singular terms which are relevant to determining the semantic deviance (sortal incorrectness) in subject-predicate sentences is their reference. More precisely, whenever the sentence of the form $P(t)$ is sortally correct (semantically meaningful) and " $s=t$ " is true, then $P(s)$ is also sortally correct since it is only the reference of names which counts in this case.

I suppose that Thomason's claim can be illustrated by the following example. Let *this animal=this cat*. Then since (6) is sortally correct, although false (because we suppose that cats cannot bark) (7) should also be considered as sortally correct:

(6) This animal barked the whole night long

(7) This cat barked the whole night long

It seems to me that the above example contradicts rather than confirms the principle of referentiality.

Note that Thomason's principle of referentiality is related to the transparency of the subject thesis. Indeed, if we consider that sortally incorrect sentences are neither true nor false and that a sentence becomes truth-valueless after substitution, then the transparency of the subject thesis entails the principle of referentiality.

Barbara Partee compares two views as to how opaque contexts arise. One such view is that opacity results from the embedding of a sentence into a construction containing as a main operator an intensional operator such as a modal verb, adjective or adverb such as *necessarily*, or verbs of propositional attitude. According to this view, an opaque context is always a context of a sentence, and grammatical relations internal to sentences such as those existing between a transitive verb and its object or the adverb which modifies it cannot create opacity.

The second view, which derives from the work of Montague, is that opacity is one aspect of the more general phenomenon of intensionality and that intensionality is more the norm than the exception as far as natural languages are concerned. On this view any noun phrase position is possibly opaque unless the construction in which the noun phrase occurs happens to be extensional.

After having analysed various linguistically relevant constructions and having shown that they can give rise to opaque positions, Partee states explicitly that only the subject-predicate construction appears to be always extensional and consequently the subject position is always transparent. In a footnote she considers a possible counter-example for this claim – the famous example of Montague about "rising ninety". Indeed, Montague (1973) tries to show that even some subject-predicate constructions are intensional because of the invalidity of inferences like that from (8) and (9) to (10):

(8) The temperature is rising

(9) The temperature is ninety

(10) Ninety is rising

However, Partee notices that opacity involved in the above examples seems to be not of the “usual sort” and furthermore, that it is not obvious that (9) should be analysed as a simple equational sentence.

The status of sentence (9) is taken up in more detail in Jackendoff (1979). He shows that (9) is not any sort of identity either between individuals or between individual concepts because it means (11):

(11) The temperature is *at* ninety

The last paper concerned with the transparency of the subject position discusses possible consequences of the transparency of the subject thesis. Harnish (1976) shows that this thesis in conjunction with the definition of transparency has two controversial consequences: the principle of introspective knowledge is false, and explicit performative sentences can have a truth value.

The version of the principle of introspective knowledge in which Harnish is interested can be formulated as in (12):

(12) If anyone knows that P, then he knows that he knows that P

Now (12) can be falsified due to the transparency of the subject thesis, as the following example shows. Suppose that (13), (14) and (15) are true:

(13) Bill knows that P

(14) Bill = the tallest person

(15) Bill does not know that he, Bill, is the tallest person

Then (16) is a consequence of (12), (13) and (14) and of the transparency of the subject thesis:

(16) The tallest person knows that the tallest person knows that P

Given, however, that (15) is true, (16) cannot be true.

It is not clear to me what the strength of this argument is, since it is far from obvious that the principle of introspective knowledge must be true. In fact Bogusławski (1986) showed that this principle cannot be maintained in any reasonable version. He even claims that structures with a coreferential self-embedding of *know that* are syntactically ill-formed structures.

It is easy to show how it follows from the transparency of the subject thesis that explicit performatives have truth values. Indeed, since (17) is either true or false, sentence (18), an explicit performative sentence, has also to be either true or false:

(17) R.Z. promises to call soon

(18) I promise to call soon

Notice that in (17) and (18) the performative verb does not have the same morphological form and thus it is not obvious whether in this case the “pure” substitution operation is applied.

2. We are now in a position to present various examples which can be considered to contradict the transparency of the subject thesis. In fact one type of example, although somewhat dubious, is already in Quine (1960): these are examples involving metalinguistic operators, which necessitate the use of quotation marks. For instance in (19) substitution for *Bill* can easily lead to change of the truth value:

(19) Bill is spelled with four letters

The known problem with this example is however that, strictly speaking, it is not the proper name *Bill* which occupies the subject position, but rather the proper name within quotes: “Bill”. This means that what we substitute in this case are not nouns referring to the same person but names of different strings. Consequently there is no equality between the substituted and substituting terms.

However, the example given in (19) can be extended in a way which does not necessitate the presence of quotation marks. Thus consider (20) and (21):

(20a) Urania is so called because her parents are astronomers

(21a) John Paul II has this number because of his predecessor

Suppose that after substitution by equivalents we obtain (20b) and (21b) respectively:

(20b) His sister is so called because her parents are astronomers

(21b) Wojtyła/the pope has this number because of his predecessor

Whether these examples are, strictly speaking, in contradiction with the transparency of the subject thesis depends on the interpretation of the expression “do not preserve the truth”. We have seen that an opaque context is a context in which the substitution of a co-referential term phrase does not always preserve truth. But “not preserve truth” can either mean “change the truth value, into another one” or “cease to have a truth value becoming truth-valueless or ungrammatical”. Sentences (20b) and (21b) look much more like semantically or even syntactically deviant, than simply false. If they are semantically deviant then they are false, have a non-standard (third) truth value or are without a truth value, depending on the underlying theory. But in any case they do not preserve the truth value of the corresponding (a) sentences. If they are syntactically deviant, then as ungrammatical strings they are without truth value and thus the corresponding constructions ceased to be true after substitution.

The following example is quite similar. Suppose (22) and (23) are true and consider (24):

(22) number e = the greatest discovery of Euler

(23) Number e is algebraic

(24) The greatest discovery of Euler is algebraic

Since (24) is clearly semantically deviant, we have here again a counter-example to the transparency of the subject thesis, which at the same time contradicts the principle of referentiality.

In some languages, where grammatical agreement of gender is necessary, a procedure similar to the one used above can give rise to clear ungrammaticality. In French for instance we have:

(25) *le nombre e = la plus grande découverte d'Euler*

(26) *La plus grande découverte d'Euler est intelligente (astucieuse, dangereuse, etc.)*

(27) **Le nombre e est intelligente (astucieuse, etc.)*

(28) *ce chien = cette bête*

(29) *Ce chien est méchant*

(30) **Cette bête est méchant*

A somewhat different example can be constructed with negated complex sentences formed from the verb *to know that*; such sentences are usually considered as ungrammatical or at least semantically deviant with the first person as grammatical subject and the verb phrase in the present tense. Consider (31) and (32):

(31) I do not know that life is sad

(32) R.Z. does not know that life is sad

Suppose now that the proper name “R.Z.” refers to the same person as the pronoun “I” in (31). The two sentences (31) and (32) differ not only by the morphological form of their verb phrase, but also by their semantic status. Although both should be considered as false, only (31) is false for lin-

guistic reasons or analytically false. The sentence (32) is probably synthetically false since it just happens that R.Z. is the same person as the person referred to by the first person pronoun. In other words, (32) is false but grammatical, and (31) is more likely semantically deviant. So again the substitution of the grammatical subject by a coreferential term is not without significant consequences.

Interestingly, in this case one could take the view either that the substitution of the first person (singular) for a third person (singular) is impossible because it violates the rule of verb-subject agreement or, in languages in which such a rule does not exist, that substitution is impossible for semantic reasons.

3. In conclusion, I would like to make some general remarks about the examples given above. The aim of this paper was to provide some examples which contradict the thesis of the transparency of the grammatical subject, i.e. the thesis which states that substitution of the term occupying subject position by a co-referential term always preserves the truth-value of the sentence in which the substitution was done. The examples I have given can be considered to be real counter-examples to the thesis only if the negation of the thesis is given a "weak" interpretation, i.e. if the negation of the thesis is interpreted in the strictly "logical way". More precisely the phrase "not to preserve truth-value" is interpreted as meaning "not to have after substitution the truth value one had before substitution". And this last interpretation admits for a sentence the possibility of its becoming ungrammatical or semantically deviant after substitution. Under this "weak" interpretation the thesis is related to the principle of referentiality formulated by Thomason, and which says, roughly speaking, that substitution of co-referential terms in the subject position cannot lead from semantic meaningfulness to semantic meaninglessness or the other way around.

There are three types of examples I have proposed to consider as contradicting the thesis of transparency of the subject position. The first type, represented by examples (6), (7) and (20) to (24), makes explicit reference to meaninglessness and thus directly contradicts the principle of referentiality. Since under the "weak" interpretation, the thesis of the transparency of the subject entails the principle of referentiality, examples (6), (7) and (20) to (24) also contradict (the weak interpretation of) the transparency of the subject thesis.

The second type of counter-example exploits the fact that in some cases substitution gives rise to a special ungrammaticality. This type of ungrammaticality, sometimes called *weak ungrammaticality* (see Zuber 1985) is due to the violation of some "minor" grammatical rules such as gender or mood agreement. From the semantic point of view, weakly ungrammatical sentences, although strictly speaking ungrammatical, can be understood and interpreted in a unique way.

Finally, the third type of counter-example involves the notions of analytic and synthetic truths: substitution of co-referential terms in subject position can change analytic truths into synthetic ones or the other way around. For instance if (33) is true, then (34) is an analytical sentence and (35) is a synthetic one (see Zuber 1978 and Zuber 1989):

(33) Bill = the man who called

(34) The man who called called

(35) Bill called

These examples are related to (31) and (32) and to some of those discussed in Harnish (1976). In particular they imply linguistic or semantic knowledge and competence by the speaker which are related to the essential property of analytic sentences and their comprehension.

One might object that most of the examples I gave concern only surface phenomena and strictly speaking have nothing to do with, for example, the logical form of sentences. It seems to me, however, that this type of objection is not well-founded. Clearly, the semantics of natural language is much more complex than the semantics of formal languages. This means that what can be ignored for

logical properties may be important for linguistic semantics or even for a linguistic theory in general. Take for instance the notion of weak ungrammaticality, which is basic for most of my examples. It can be shown (cf. Zuber 1985 and 1989) that we need this notion anyway, since there are various cases of ellipsis where reference to weakly ungrammatical sentences is made. Consider for instance the following French example:

(36) Jacques est intelligent et sa soeur l'est aussi

(37) * Sa soeur est intelligent

From the strictly formal point of view the anaphoric expression *l'est aussi* has as antecedent the weakly ungrammatical sentence given in (37).

It is thus obvious that my examples touch upon various theoretically important problems, such as what is grammatical subject and basic sentence, what are semantic deviance, semantic correctness and metaphoric interpretation and how are they related to weak ungrammaticality; whether grammatical morphemes carry some specific meaning and how this is related to the lexical meaning, what is performativity and how is it related to indexicality on the one hand and to introspective knowledge and analytic truth on the other, etc.

Moreover, the examples I have discussed force us to look much more critically at such apparently simple logical notions as *substitution* or (*nominal*) *equality*. And I believe that our criticism should go even further: it is quite possible, and this is the main, negative, result of this paper, that the question asked in the title of this paper is meaningless from the point of view of linguistic semantics, even for SVO languages.

REFERENCES :

- Bogusławski, A. 1985: You can never know that you know. In: *Semantikos* 10: 1–44.
- Harnish, R.M. 1976: Two consequences of transparent subject position. In: *Philosophical Studies* 30: 11–18.
- Jackendoff, R. 1979: How to keep ninety from rising. In: *Linguistic Inquiry* 10, 172–177.
- Montague, R. 1973: The proper treatment of quantification in ordinary English. In: K.J.J. Hintikka, J.M.E. Moravcsik, and P. Suppes, (eds.): *Approaches to Natural Language*, Reidel.
- Partee, B.H. 1974: Opacity and Scope. In: M.K. Milton and P.K. Unger (eds.), *Semantics and Philosophy*: 81–102.
- Quine, W.W.O. 1960: *Word and Object*, Cambridge.
- Thomason, R.H. 1972: A semantic theory of sortal incorrectness. In: *Journal of Philosophical Logic* 1: 209–258.
- Zuber, R. 1978: Analyticity and Genericness. In: *Grazer Philosophische Studien* 6: 63–73.
- Zuber, R. 1985: Quelques remarques sur les phrases auto-référentielles et l'agrammaticalité faible. In: *Semantikos* 9: 80–84.
- Zuber, R. 1989: *Implications sémantiques dans les langues naturelles*, Paris.

CONTENTS

Apresjan, Ju. D. (Moskva): Русская длительная конструкция: пределы ее формального описания	25
Arutjunova, N. D. (Moskva): Nomina enuntiationis (к постановке проблемы)	37
Bartmiński, J. (Lublin): Miejsce hiperonimu w definicji leksykograficznej	45
Bednarek, A. (Toruń): Liczyć – Próba analizy semantycznej	51
Běličová, H. (Praha): К классификации частиц как части речи в славянских языках	57
Bellert, I. (Quebec): Puzzles Concerning Reference	63
Berger, T. (München): Zum denotativen Status „unbestimmt-persönlicher“ Konstruktionen im Tschechischen	71
Boguslavskij, I. M. (Moskva): О семантике взаимодействия частиц и модальных рамок: иерархия имплицитных значений	83
Bojar, B. (Warszawa): Metainformacja w języku naturalnym	93
† Buttler, D. (Warszawa): Nowe homonimy polskie i ich opis słownikowy	101
Chojak, J. (Warszawa): Uwagi o znaczeniu wyrażenia <i>odmówić</i> i <i>nie zgodzić się</i>	107
Chojak, J., Zaron, Z. (Warszawa): Szkic do portretu leksykograficznego wyrażenia <i>cały</i>	113
Comrie, C. (Los Angeles): On So-called Raising in Russian	121
Daneš, F. (Praha): Some Thoughts on Concepts, Propositions and Sentences from a Text-linguistics Viewpoint	129
Dobrzyńska, T. (Warszawa): Nazwy własne w użyciach tropicznych. Casus antonomazji	135
Đurovič, Ľ. (Lund): The Empty and Missing Plots of a System	145
Faryno, J. (Warszawa): Несколько заметок к тема-рематике текста	153
Feleszko, K. (Warszawa): Zur Typologie der morphologischen Kategorien im Polnischen	163
Galster, I. (Warszawa): Rękopiśmienny kodeks rosyjski z XVIII w.	169
Girke, W. (Mainz): Nominalisierung und Dezentrierung des Agens (am Beispiel des Russischen)	177
Głowiński, M. (Warszawa): Język marksizmu-leninizmu w komunikacji społecznej	183
Grochowski, M. (Warszawa): Über eine Methode der semantischen Beschreibung von Gehörperzeptionsausdrücken am Beispiel der polnischen Gegenwartssprache	187
Grzegorzczak, R. (Warszawa): O działaniach zamierzonych i mimowolnych	195
Guiraud-Weber, M. (Aix-en-Provence): O niektórych problemach prefiksacji czasownikowej w języku rosyjskim	201
Gusmann, E. (Lublin): Polish Syllable Structure: a Hypothesis and its Problems	207
Hajičová, E., Sgall, P. (Praha): Topic, Focus, and Constituency versus Dependency	215
Hentschel, G. (Göttingen): Der prädikative Instrumental beim russischen Substantiv als redundantes Signal in Kopulasätzen	221
Hlavsa, Z. (Praha): On some Prerequisites for a Linguistics Analysis of Mass Media	237
Jadacki, J. (Varsovie): Ténèbres du vrai et lumières de l'être ou des soi-disant théories de la vérité	241
Janus, E. (Warszawa): Comparativus syntetyczny vs comparativus analityczny w polszczyźnie	247
Kallas, K. (Toruń): Jednorodność polskich konstrukcji współrzędnych	257
Karolak, S. (Kraków): W kwestii semantycznego statusu nazw	265

Laskowski, R. (Göteborg): Status gramatyczny wskaźnika syntaktycznego zespolenia w zdaniach względnych z <i>co</i>	271
Mel'čuk, I. A. (Montréal): Subtraction in Modern Language	279
Mey, J. (Odense): Les lèvres scandaleuses ou: Du pouvoir et de la gloire	295
Mirowicz, A. (Warszawa): Losy predykatywów na <i>-o</i> w języku polskim	301
Nikolaeva, T. N. (Moskva): Первичная и вторичная семантика словосочетаний с притяжательными и неопределенными местоимениями	305
Padučeva, E. V. (Moskva): <i>Тоже и также</i> , но двадцать лет спустя	311
Panevová, J. (Praha): Některé otázky shody selektivní a shody paradigmatické	323
Pisarkowa, K. (Kraków): Bezpośrednie akty mowy	329
Popowska-Taborska, H. (Warszawa): Z tajemnic słowiańskiej leksyki – o dwóch nazwach pa-na młodego	337
Puzynina, J. (Warszawa): Co język mówi o prawdzie?	339
Rothstein, R. A. (Amherst): Cuius regio, eius litterae, or a Cyrillic Primer for the Kingdom of Poland	349
Rubach, J. (Warszawa): A Phonological Interpretation of the Slovak Laryngeal	353
Rusiecki, J. (Warszawa): Generic Sentences, Classes of Predicate, and Definite Generic Noun Phrases	363
Růžička, R. (Leipzig): On the methodology and metaphors of Passive	371
Saloni, Z. (Warszawa): Uwagi o tekście oraz o języku mówionym i pisanym	381
Schultze, B., Matuschek, M. (Mainz): Asymmetrien des Sprachenpaars Polnisch-Deutsch als Herausforderung für Übersetzer – Dargestellt am Beispiel polnisch-deutscher Dramenübersetzungen des 20. Jahrhunderts	389
Semeniuk-Polkowska, M. (Warszawa): On Rendering of “be” in Montague’s PTQ	403
Stanosz, B. (Warszawa): Teoria języka a teoria dedukcji	409
Szupryczyńska, M. (Toruń): Związki składnikowe w konstrukcjach z tzw. „podmiotem towarzyszącym”	415
Thelin, N. B. (Oldenburg/Uppsala): Aspect, Tense or Taxis? – the Perfect Meaning Reconsidered	421
Topolińska, Z. (Warszawa): Było pomyśleć wcześniej	433
de Vincenz, A. (Göttingen): Towards a Grammar of Polish Honorifics	439
Wawrzyńczyk, J. (Łódź): W poszukiwaniu obiektów leksykografii polsko-rosyjskiej	445
Weiss, D. (Munich): Sexus Distinctions in Polish and Russian	449
Wierzbicka, A. (Canberra): Ostensive Definitions and Verbal Definitions: Innate Conceptual Primitives and the Acquisition of Concepts	467
Witkowski, M. (Warszawa): Wanting and Decision-Making	481
Wojtasiewicz, O. A. (Warszawa): O pewnej tendencji we współczesnej polszczyźnie mówionej	485
Wróbel, H. (Katowice): Cechy gramatyczne leksemu <i>sam</i>	487
Храковскій, V. S. (Leningrad): Формальная маркировка диатез	495
Zaliznjak, A. A. (Moskva): Об одной берестяной грамоте XII века	503
Zolotova, G. A. (Moskva): Субъектные модификации русского предложения	509
Zuber, R. (Paris): Is Subject Position Transparent?	517